

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

İSNADDA İBHAM

(DOKTORA TEZİ)

Ramazan ÖGTEM

Danışman:
Prof. Dr. Ahmet YÜCEL

İSTANBUL

2024

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

İSNADDA İBHAM

(DOKTORA TEZİ)

Ramazan ÖGTEM

Danışman:
Prof. Dr. Ahmet YÜCEL

İSTANBUL
2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Hadis Bilim Dalı'nda 020117DR04 numaralı Ramazan ÖGTEM'in hazırladığı “İsnadda İbham” konulu doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 27/06/2024 günü (11.00- 13.00) saatleri arasında yapılmış; sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet YÜCEL
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Zekeriya GÜLER
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Ayşe Esra ŞAHYAR
Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan CİRİT
Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Mustafa Celil ALTUNTAŞ
İstanbul Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ramazan ÖGTEM

27.06.2024

ÖZ

Hadis araştırmalarının iki temel dayanağından birini isnadla ilgili çalışmalar oluşturmaktadır. Bu çalışmada senedlerdeki ibham ve mübhem râvi konusu, öncelikle kavramsal çerçevede ele alınmış, ardından hadis ilminin alt branşlarından biri olarak isnada etkisi bağlamında araştırılmış ve Hadis usûlünde ilgili olduğu kavram ve meselelerle ilişkili olarak incelenmiştir. Akabinde senedlerdeki ibham sebeplerine yer verilmiş, mübhem râvinin kimliğinin nasıl tespit edilebileceği ve kimliğini tespitte hangi eserlerden yararlanılabileceğine temas edilmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise Ahmed b. Hanbel'in (l. 241/855) *el-Müsned*'inde yer alan hadislerin senedlerinde mübhem bırakan ve bırakılan râvilerin niteliği incelenerek bu râviler arasında müşterek bir vasfın olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda bu bölümde senedlerdeki ibham olgusu, Hadis rivayet sisteminin gelişimi açısından değerlendirilmeye alışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

İsnad, İbham, Mübhem rvi, Ahmed b. Hanbel, el-Müsned

ABSTRACT

One of the two fundamental pillars of *hadith* research is the study of isnad (chains of transmission). This study addresses the issue of ambiguity and unclear narrators within *isnads*, first by discussing it within a conceptual framework and then by exploring its impact as one of the subfields of *hadith* science. The study also examines the related concepts and issues in *hadith* methodology. Subsequently, it discusses the reasons for ambiguity in *isnads* and how the identity of an unclear narrator can be determined, as well as the sources that can be utilized for this purpose. In the final section, the study analyzes the nature of the narrators who either leave or are left ambiguous in the *isnads* of the *hadiths* found in Ahmad ibn Hanbal's (d. 241/855) *al-Musnad* and attempts to determine whether there is a common characteristic among these narrators. Additionally, this section evaluates the phenomenon of ambiguity in *isnads* in terms of the development of the *hadith* transmission system.

Keywords:

Isnad, Ambiguity, Unclear narrator, Ahmad ibn Hanbal, al-Musnad

ÖNSÖZ

Nakle dayalı bir ilim dalı olan Hadis ilmi, tabiatı itibariyle haberi veren râvilerle ve rivayetin seyriyle ilgilenen bir disiplindir. Sıhhati tespit edilmeden önce her hadis, aynı zamanda doğrulanabilir veya yanlışlanabilir bir haber niteliği taşımaktadır. Klasik hadis anlayışına göre bir haberin doğruluğu, onu haber verenin güvenilirliği ile ilişkilidir. Bu sebeple nakledilen bir haberin kişide güven telkin edebilmesi için, haberi nakleden râvilerin güvenilirlik ve zabt açısından değerlendirilip râvi ve rivayet hakkında olumlu bir kanaate ulaşılması gerekmektedir. Hadis araştırmasının ilk aşaması olan râvilere dair incelemenin yapılabilmesi de senedlerde yer alan râvilerin kimliğinin doğru tespit edilmesini gerekli kılmaktadır.

Hadis rivayet tarihi ve temel hadis kaynakları incelendiğinde, hadislerin metnine ulaştıran isnad zincirinde yer alan bazı râvilerin hadis kaynağını belirt/e/memesi olgusuyla karşılaşılmaktadır. Bunların bir kısmı klasik terminolojide irsâl/inkıtâ‘, yani hadisi aldığı kişiyi atlayarak bir sonraki şeyhe nisbet etmek, bir kısmı da ibhâm, yani hadisi aldığı hocanın kimliğini açıkça belirtmemek ve hocasından muğlak bir ifadeyle söz etmek şeklindedir.

Kök anlamı itibariyle “kapalılık, gizlilik, bilgisizlik” anlamları olan ibham kavramı, râvi ve sened zinciri bağlamında kullanıldığında seneddeki bir râvinin kimliğini gizlemek anlamında kullanılmaktadır. Aynı kelimenin ism-i mef’ûlü olan mübhem kelimesiyle “kimliği gizli kalmış kişi”, mübhem râvi terkibi ile ise mübhem kalan şahsın hadisin senedinde yer alması kastedilmektedir.

Hadis senedlerindeki ibham ve mübhem râvi olgusunu merkeze alan bu çalışma, konunun usûl, sebep, literatür ve hadis tarihindeki yerine değinmekte, rivayet dönemindeki bu olguya dair tabloyu ortaya koymayı hedeflemektedir. İsnaddaki mübhem râvi olgusuna dair bazı açıklamaların yapılmasının, hadis rivayet tarihinin seyrine ve gelişiminin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışma bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte konunun sınırları tespit edilmiş, takip edilen yöntem ve çalışmanın kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, ibham/mübhem kavramları üzerinde durulmuş, kavramın gelişimi, hangi lafızların mübhem/ât kapsamında değerlendirilebileceği tespit edilmiş, ilgili kavramlardan farkı belirginleştirilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde mübhim yani

hocasının tanınmasını engelleyerek hadisi rivayet eden râviyi, buna götüren sebepler üzerinde durulmuştur. Akabinde isnadında mübhem râvinin bulunduğu hadislerin hükmü konusunda bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde, mübhem râvinin kimliğinin tespitinde dikkat edilmesi gereken hususlar zikredilmiş ve mübhem râvilerin kimliğini tespitinde hadis edebiyatındaki hangi tür eserlerden istifade edilebileceğiyle ilgili bilgiler verilmiştir. Dördüncü bölümde Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i özelinde mübhem râvili isnadların hangi dönemlerde yoğunlaştığı, kimliği tespit edilen râvilerin tabakaları, cerh-ta'dîl durumu, bölgeleri ve hadis sayıları üzerinden çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır.

Her akademik çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da birçok kişinin katkısı olmuştur. Bununla beraber çalışmanın kusurlu ve eksik yanları tarafıma aittir. Öncelikle tez süreci boyunca tavsiye ve yönlendirmelerinden istifade ettiğim saygıdeğer tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet YÜCEL'e, çalışmamı okuyup katkı sağlayan tez jüri üyeleri Prof. Dr. Zekeriya GÜLER, Prof. Dr. Ayşe Esra ŞAHYAR, Prof. Dr. Hasan CİRİT ve Doç. Dr. Mustafa Celil ALTUNTAŞ hocalarıma teşekkürlerimi arz ederim.

Doktora ders döneminde kendisinden istifade ettiğim, sonrasında kendisiyle zaman zaman istişare etme fırsatı bulduğum Doç. Dr. Ahmad SNOBAR'a teşekkür ederim. Çalışmamı inceleyip katkı sunan değerli hocam Prof. Dr. Halil İbrahim KUTLAY'a, Dr. Öğr. Üyesi Ufuk DAĞLIOĞLU'na, Doç. Dr. Hikmetullah ERTAŞ'a, Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOZAL'a, Dr. Öğr. Üyesi Güvenç ŞENSOY'a teşekkür ederim. Bilgi ve tecrübesinden istifade ettiğim, hadis alanında müzakere etme imkanı bulduğum kıymetli hocam ve arkadaşım Öğr. Gör. Mohamad JAMOUS'a müteşekkirim.

İlgi ve desteklerini her daim hissettiğim, istişare ve katkılarından istifade ettiğim Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki kıymetli mesai arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Metin GÜNDOĞDU, Dr. Öğr. Üyesi Salih ERDEN, Dr. Öğr. Üyesi Halil ORTAKCI, Dr. Öğr. Üyesi Ömer Sami UZUNER, Arş. Gör. Dr. Adem GÖRMÜŞ ve Arş. Gör. Ahmet SAĞLAM'a ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak çalışma boyunca destek ve fedakarlığını esirgemeyen sevgili eşime, kendilerini ihmal ettiğim çocuklarım Selman, Halime ve Ayşe Hümeysra'ya müteşekkirim. Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BEYAN.....	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR.....	xii
TABLO LİSTESİ.....	xiii
GRAFİK LİSTESİ	xiv

GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI VE SINIRLARI	1
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	9
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI ve LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ.....	13
I. Klasik Kaynaklar	13
II.Modern Çalışmalar	14

BİRİNCİ BÖLÜM

İBHAM VE MÜBHEM RÂVİ	20
1.1. İBHAM VE MÜBHEMİN TANIMI	24
1.1.1. Bulunduğu Yer Açısından İbhamın Kısımları	27
1.1.1.1. Metinde İbham.....	27
1.1.1.2. İsnadda İbham	28
1.1.2. İbham ve Mübhem Kavramının Tarihî Süreçte Kullanımı ve Gelişimi ...	29
1.1.3. İlişkili Kavramlar	41
1.1.3.1. İbhamla İlişkili Kavramlar	41
1.1.3.1.1. İhmâl/Mühmel	41
1.1.3.1.2. Tedlis	46
1.1.3.1.3. Tasarrufu'r-râvi.....	52
1.1.3.2. Mübhemle İlişkili Kavramlar	55
1.1.3.2.1. Adâlet.....	55
1.1.3.2.2. Mechûl	61
1.1.3.2.3. Mestûr	66
1.1.3.2.4. Vuhdân.....	70
1.2. İBHAM LAFIZLARI ve TAKSİMİ	74
1.2.1. Kapalılık Dereceleri Açısından.....	76
1.2.1.1. Mutlak Lafızlar	76
1.2.1.2. Mukayyet Lafızlar	77
1.2.1.2.1. Bölgeye, Şehre Nisbet Edilenler	77
1.2.1.2.2. Kabileye Nisbet Edilenler	77
1.2.1.2.3. Şahsa Nisbet Edilenler	77
1.2.1.2.4. Vafına İşaret Edilenler	78
1.2.1.2.5. Ortama veya Mekana Nisbet Edilerek Bilgi Verilenler	79
1.2.2. Ferde veya Topluluğa Delâleti Açısından	81

1.2.3.	Ta'dile Delâlet Etmesi Açısından	82
1.2.4.	Rivayet Sıgası Olması Açısından	85
1.2.5.	Akrabalığa Delâlet Etmesi Açısından	88
1.2.6.	Gayruhu Şeklindeki İbham Lafızları	92
1.2.7.	Diğer İbham Lafızları	92
1.2.8.	İbham Lafızlarının Birbirinin Yerine Kullanılması	93

İKİNCİ BÖLÜM

İBHAM SEBEPLERİ ve MÜBHEM RÂVİNİN BULUNDUĞU İSNADIN

DEĞERİ.....	95
2.1. İBHAM SEBEPLERİ	95
2.1.1. Kasıtsız İbhamlar	97
2.1.1.1. Cehle Dayalı	97
2.1.1.1.1. Râvinin Hadisi Aldığı Kişiyi Bilmemesi	97
2.1.1.1.2. Râvinin Hadis Kaynağını Unutması	99
2.1.1.1.3. Râvinin Senedi Eksik İşitmesi	101
2.1.1.2. Vehme Dayalı	103
2.1.1.2.1. Râvinin Şek Etmesi	103
2.1.1.2.2. Râvinin Farklı Bölge veya Şehirden Olması	107
2.1.2. Kasıtlı İbhamlar	109
2.1.2.1. Bağlam Kaynaklı	109
2.1.2.1.1. İsnad Anlayışının Henüz Yerleşmemesi	110
2.1.2.1.2. Rivayette İhtisar Uygulaması	114
2.1.2.1.3. Râvilerin Akranlarından ve Küçüklerinden Rivayet Etmek İstememesi	116
2.1.2.1.4. Râvinin Hocasını Ta'zîm Maksudıyla İbham Etmesi	119
2.1.2.1.5. Tevâzu veya Zecri Gizleme Amacıyla Râvinin İsmiini Söylememesi	120
2.1.2.1.6. Rivayet Kaynağının Talebeler Tarafından Bilinmesi	122
2.1.2.1.7. Hadisin Birçok Kişiden İşitilmesi	123
2.1.2.2. Köken Kaynaklı	125
2.1.2.2.1. Râvinin Zayıf veya Mecrûh Olması	125
2.1.2.2.2. Râvinin Mezhebî veya Siyasî Olarak Tenkit Edilmesi	131
2.1.2.2.3. Râvinin Bazı Âlimlere Göre Mecrûh, Bazısına Göre Makbûl Oluşu 133	
2.1.2.2.4. Kişisel Husumetler Sebebiyle İbham	137
2.1.2.2.5. Diğer Sebepler	138
2.2. MÜBHEM RÂVİNİN BULUNDUĞU İSNADIN DEĞERİ	140
2.2.1. Tabaka Açısından İsnadın Değeri	140
2.2.1.1. Mübhem Sahâbînin Rivâyeti	141
2.2.1.2. Mübhem Tâbî ve Diğer Tabakalardaki Mübhem Râvinin Rivâyeti	149
2.2.1.2.1. Munkatı' Olarak Niteleyenler	150
2.2.1.2.2. Mürsel Olarak Niteleyenler	153
2.2.1.2.3. "Mübhem Râvinin Olduğu Muttasıl Hadis" Diye Niteleyenler	156
2.2.1.2.4. Mübhem Hadis Olarak Niteleyenler	158
2.2.2. İsnadda Yer Alan Mübhem Lafız Açısından İsnadın Değeri	160
2.2.2.1. Ta'dilü'l-İbham Lafzının Bulunduğu Rivayet	161

2.2.2.2.	Mübhem Sıganın Bulunduğu Rivayet.....	173
2.2.2.3.	Bir Topluluğa Delâlet Eden Lafzın Bulunduğu Rivayet	175
2.2.3.	Mübhem Râvinin Yer Aldığı İsnadın Zayıflık Derecesi	183
2.2.4.	Mübhem Râvinin Yer Aldığı İsnadın Takviyesi.....	185

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSNADDAKİ MÜBHEM RÂVİNİN KİMLİĞİNİN TESPİTİ ve

KİMLİĞİNİ TESPİTTE MÜBHEMÂT EDEBİYATI 190

3.1. MÜBHEM RÂVİNİN KİMLİĞİNİN TESPİTİ 190

3.1.1. Mübhem Râvinin Kimliğini Tespit Yolları 194

3.1.1.1. İsnadda Verilen Bilgilerden İstifade Etmek..... 195

3.1.1.1.1. İsnaddaki Bir Râvinin Açıklaması..... 195

3.1.1.1.2. Metiniçi Açıklamanın Yer Alması..... 197

3.1.1.1.3. Musannıfın Açıklaması..... 198

3.1.1.2. Rivayetlerin ve Eserlerin Mukayesesi 199

3.1.1.2.1. Aynı veya Farklı Hadis Kitabıyla Mübhem Râvinin Kimliğinin Tespiti 201

3.1.1.2.2. Nüshaların Mukayesesi Yoluyla Mübhem Râvinin Kimliğinin Tespiti 203

3.1.1.2.3. Medârdan Rivayet Edenlerin Mukayesesiyle Tespiti 204

3.1.1.3. Mübhem Râvinin Kimliğinin Tespitine Dair Bazı Karîneler 206

3.1.1.3.1. Kesretü't-Turuk 207

3.1.1.3.2. Hadisin Bir Râviyle Meşhur Olması..... 207

3.1.1.3.3. Bölge Unsuru 209

3.1.1.3.4. Mübhem Râvi Hakkında Kullanılan Lafız Unsuru..... 209

3.1.1.3.5. Muhtevanın Uyumlu ve Hadis Kaynağının Aynı Olması..... 210

3.1.1.3.6. Vuhdân ve Teferrüd Bilgilerinden İstifade Edilmesi..... 211

3.1.1.4. Mütchassis Âlimlerin Açıklamaları 212

3.1.1.5. Mübhem Râvinin Kimliğini Tespitte Dikkat Edilmesi Gereken Bazı Hususlar 214

3.2. MÜBHEM RÂVİNİN KİMLİĞİNİ TESPİTTE HADİS EDEBİYATI 217

3.2.1. TEMEL HADİS KAYNAKLARI 217

3.2.1.1. Ricâl Edebiyatı..... 220

3.2.1.1.1. Tehzîbü'l-Kemâl..... 221

3.2.1.1.2. İbn Hacer'in Eserleri..... 224

3.2.1.1.2.1. Tehzîbü't-Tehzîb..... 224

3.2.1.1.2.2. Takrîbü't-Tehzîb 226

3.2.1.1.2.3. Ta'cîlü'l-menfaa 227

3.2.1.1.2.4. Diğer Eserleri..... 231

3.2.1.1.3. Diğer Ricâl Türü Eserlerde Mübhemâta Dair Verilen Bilgiler. 232

3.2.1.2. Hadis Şerhleri 233

3.2.1.3. Hadis Usûlü Eserleri..... 235

3.2.1.4. Tahrîc ve Etrâf Eserleri 237

3.2.2. MÜBHEMÂT ESERLERİ 239

3.2.2.1. Genel Mübhemât Eserleri 243

3.2.2.1.1. el-Gavâmiz ve'l-mübhemât..... 243

3.2.2.1.2. el-Esmâu'l-mübhem 245

3.2.2.1.2.1. Telkîhu fûhûmi ehli'l-eser	248
3.2.2.1.2.2. el-İşârât	249
3.2.2.1.3. İzâhü'l-işkâl	252
3.2.2.1.4. Gavâmizü'l-esmâi'l-mübhem	254
3.2.2.1.4.1. el-İfsâh	258
3.2.2.1.5. el-Müstefâd	260
3.2.2.2. Müstakil Hadis Kitapları Üzerine Yazılan Mübhemât Eserleri	266
3.2.2.2.1. el-İfhâm	266
3.2.2.2.2. et-Tavdîh	268
3.2.2.2.3. Tenbîhü'l-Mu'lim	269

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AHMED B. HANBEL'İN *EL-MÜSNED*'İ ÖZELİNDE UYGULAMA

4.1. EL-MÜSNED ÖZELİNDE MÜBHEM BIRAKAN VE BIRAKILAN RÂVİLERE DAİR UYGULAMA	271
4.1.1. Ahmed b. Hanbel'in Hayatı ve el-Müsned Eseri	272
4.1.2. İbn Hacer'in <i>Takrîbü't-Tehzîb</i> Adlı Eserinin Esas Alınması	276
4.1.3. Mükerrer İsnadların Tek Sayılması	278
4.1.4. Sahâbîliğe Delâlet Eden Lafızların İstatistiğe Katılmaması	278
4.1.5. Aile İsnadlarının İstatistiğe Katılmaması	279
4.1.6. Hakkında Sened İçinde Bilgi Verilen Râviler	279
4.1.7. Senedde İbham Lafzını Kullanan Râvinin Tespiti	280
4.1.8. İsnadlardaki Şek İfadeleri	282
4.1.9. "Ve Gayruhu, Ve Gayru Vâhid" Şeklindeki İbham Lafızları	285
4.1.10. "Huddistu, Uhbirtu, Unbi'tu" Şeklindeki İbham Lafızları	288
4.2. HADİS KAYNAĞINI MÜBHEM BIRAKAN RÂVİLER	290
4.2.1. Mübhem Bırakan Râvilerin Tabakaları	291
4.2.2. Mübhem Bırakan Râvilerin Cerh-Ta'dîl Durumları	304
4.2.3. Mübhem Bırakan Râvilerin Bölgeleri	308
4.2.4. Kullanılan İbham Lafızları	309
4.3. MÜBHEM BIRAKILAN VE KİMLİĞİ TESPİT EDİLEBİLEN RÂVİLER	312
4.3.1. Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Tabakaları	313
4.3.2. Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Cerh-Ta'dîl Durumu	315
4.3.3. Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Bölgeleri	316
4.3.4. Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Hadis Sayısı	317
SONUÇ	321
BİBLİYOGRAFYA	327
EKLER	354
ÖZGEÇMİŞ	395

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.e.	aynı eser
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
b.	Bin/İbn
Bk./bk.	Bakınız
by.	Basım yeri yok
çev.	çeviren
der.	derleyen
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	editör
h.	hicrî
haz.	hazırlayan
krş.	karşılaştırmız
m.	miladî
md.	madde
MÜ	Marmara Üniversitesi
no.	numara
nşr.	neşreden
öl.	Ölüm tarihi
sy.	sayı
s.	sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
ts.	Tarihsiz
trc.	Tercüme eden
ve diğer.	ve diğerleri
vb./vs.	ve benzeri / vesaire
vd.	ve devamı

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: İsnadda Şekkini İfade Eden Râvilerin Listesi.....	354
Tablo 2: “Ve Gayruhu” Lafızlarıyla Yapılan İbhamların Listesi	355
Tablo 3: İbhama Delalet Eden Sîga Kullanan Râvilerin Listesi	358
Tablo 4: Hadis Kaynağını Mübhem Bırakan Râvilerin Listesi	359
Tablo 5: Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Listesi.....	383

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: İsnadda Şekkini İfade Eden Râvilerin Tabakaları.....	284
Grafik 2: “Ve Gayruhu” İbham Lafızlarını Kullanan Râvilerin Tabakaları.....	287
Grafik 3: İbhama Delalet Eden Sîga Kullanan Râvilerin Tabakaları.....	288
Grafik 4: Hadis Kaynağını Mübhem Bırakan Râvilerin Tabakaları.....	291
Grafik 5: Mübhem Bırakan Râvilerin Cerh-ta’dîl Durumları.....	305
Grafik 6: Mübhem Bırakan Râvilerin Yaşadığı Şehirler.....	308
Grafik 7: İsnadlarda En Çok Kullanılan İbham Lafızları.....	309
Grafik 8: Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Tabakaları.....	313
Grafik 9: Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Cerh-Ta’dîl Durumları.....	315
Grafik 10: Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Yaşadığı Şehir/Bölgeler.....	316
Grafik 11: Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Hadis Sayıları.....	319

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI VE SINIRLARI

İslam dininin iki temel kaynağını Kur’ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in (a.s.) sünneti oluşturur. Allah Rasûlü’nün (a.s.) sünnetini, sonraki nesillere aktaran en önemli vasıtalarından biri, O’ndan nakledilen hadislerdir. Hadis ise iki temel unsurdan meydana gelmektedir: İsnad ve metin. İsnad/sened hadisin metnine ulaşmayı sağlayan râviler zincirine verilen isimdir. Metin ise bir senedin bitiminde başlayan, yani kendisine ulaşmak için asıl gaye olan Hz. Peygamber’e ait bilgilerin bulunduğu kısımdır.

Klasik hadis anlayışına göre bir hadisin metnine güven duyulabilmesi için, isnad/sened zincirinde yer alan râvilerin hadis rivayetine ehil olması gerekmektedir. Bu amaçla hadis âlimleri sened zinciri içerisinde yer alan bu râvilerin adâlet ve zabt yönünden güvenilir şahıslar olmasını gerekli görmüşlerdir. Doğal olarak bir râvinin bu iki açıdan değerlendirilebilmesi için o şahsın kimliğine dair yeterince bilgi sahibi olunması araştırmanın ilk şartıdır.

Klasik hadis usûlünün dayandığı temel unsurlardan biri, hoca-talebe arasındaki bilgi akışıdır. Bu amaçla hadis âlimleri, bir hadisin sıhhatini tespit için ittisâli, yani hoca-talebe arasında likâ (görüşme) veya muâsarât (aynı asırda yaşama) şartını ¹ öne çıkarmışlardır. Zira bu, râvinin hadisi hocasından doğrudan aldığına ve rivayet ettiğinden de sağlam bir şekilde naklettiğine dair karîne teşkil etmektedir.

Hadis rivayet tarihi ve temel hadis kaynakları incelendiğinde, isnad zincirinde yer alan bir kısım râvinin hadis kaynağını belirt-e/memesi olgusuyla karşılaşılmaktadır. Bunların bazıları klasik terminolojide irsâl/inkıtâ’, yani hadisi aldığı kişiyi atlayarak bir sonraki şeyhe nisbet etmek şeklindedir.² Bir kısmı da ibhâm, yani hadisi aldığı hocanın kimliğini açıkça belirt-e-memek, hocasından muğlak bir ifadeyle söz etmek şeklindedir.

¹ Konuyla ilgili bir çalışma için bk. Şerif Hâtîm b. Arif Avnî, *İcmâü’l-muhaddisîn alâ ademi’s-tirâti’l-ilmi bi’s-semâi fi’l-hadîsi’l-mu’an’an beyne’l-müteâsirîn* (Beyrut: Dâru Âlemi’l-Fevâid, 1421).

² Burada “irsâl” geniş anlamıyla “râvinin hocasını senedden düşürmesi” manasında kullanılmıştır. Bilindiği gibi usûlü’l-fıkîh âlimlerine ve bir kısım muhaddislere göre irsal ve inkıtâ aynı manaya gelmektedir. Mübhem bir râvinin olduğu senedin nasıl nitelendirildiğine ileride yer verilecektir.

Burada bir nükteye işaret edilmesi faydalı olacaktır: İbn Hacer, muhaddislerin ferd ile garîb lafızlarını kullanım şekillerini açıklarken, muhaddislerin “ferd” kelimesini isim olarak kullandıklarında “ferd-i mutlak”ı, “garîp” dediklerinde ise ferd-i nisbîyi kastettiklerini, fiil olarak kullandıklarında ise (ör. تفرد به فلان) birbirlerini ayırmadan kullandıklarını söylemiştir. Benzer bir nüktenin mürsel ve munkatı’ kelimelerini muhaddislerin isim ve fiil formuyla kullanımında da olduğuna işaret etmiştir. Buna göre hadis âlimleri, mürsel ve munkatı’yı isim olarak kullandıklarında, mürsel ile tâbiûnun aradaki vasıtayı

İrsal olgusu bir tarafa bırakılıp ibham olgusuna dikkat çekilecek olursa hadislerin sonraki nesillere nakil seyrinde şöyle bir tablo ile karşılaşılır: Sahâbe nesli birbirinden, tâbiîn nesli ise sahâbe neslinden aldığı hadisi bir müddet sonra rivayet ederken, kendisinden hadis aldığı şahsın kimliğini her zaman açıkça belirtmeye ihtiyaç duymamıştır. Hocasından bazen “*racul mine’s-sahâbe, racul mine’l-ashâb, racul min ashâbi’n-Nebî*” (sahâbeden bir adam, ashabtan bir adam, Nebî’nin ashabından bir adamdan) gibi ifadelerle söz etmiştir. Sahâbe sonrasındaki nesillerde de bazı râviler, hadis aldığı hocasının kimliğini, hadisi rivayet ederken çeşitli gerekçelerle tasrih etmemiş veya edememiştir. Bu sebeple, temel hadis kaynaklarında azımsanmayacak miktarda kendisine “*racul, şeyh, fulan*” gibi ibham lafızlarıyla işaret edilen râvilerin olduğu senedler bulunmaktadır. Aynı şekilde bir senedlerdeki râvi sayısının artmasıyla, aşağı tabakadaki râviler, diğer bir deyişle musannife yakın nesildeki râviler, seneddeki râvilerden bir veya birkaçını isimlendirememiştir.

Bunun yanında hadis naklinin doğal seyrine paralel olarak bazı râvilerin, hocasının hadis kaynağı hakkında “*annesinden, amcasından, teyzesinden, ninesinden vb. nakletti.*” diyerek rivayet ettiği senedler de bulunmaktadır. Senedlerin bir kısmında bu şekilde yer alan râvilerden, tek bir râvi rivayet etmekte ve yalnızca bu kişi tarafından tanınmaktadır. İbham olgusunun -irsal/inkitâ pratiğinde olduğu gibi- isnad sisteminin gelişimi ve sistemleşmesi süreciyle paralellik arz ettiği söylenebilir ve içinde bulunan şartlarla izah edilebilir.

Rivayet pratiği esnasında pek problemlili olarak gözükmeyen bu tür senedlerin bazıları, hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren sahîh hadis şartları arasında ittisâl şartının aranmasıyla bir problem olarak görülmeye başlamıştır. Aynı şekilde râvi hakkındaki yetersiz bilgi, bazı râvilerin adâletinin bilinmemesine yol açmıştır. Râvileri hakkında âdil olduğu bilgisine ulaşamaması ve hoca-talebe ilişkisinin açık bir şekilde yansıtılarak nakledilememesi, mübhem râvinin olduğu senedlerle nakledilen hadislerle güven duyulmasını engellemiştir. Zira klasik hadis usûlü rivayetin hocadan talebeye intikalini

düşürerek Hz. Peygamber’den rivayet etmesini, munkatı’ ile ise tâbiûndan daha aşağıdaki tabakalardan birinde senedden bir râvinin düşmesini kastetmişlerdir. Fakat irsal ile inkitâ kelimeleri fiil olarak kullanılınca (örn. أرسله فلان) muhaddisler, hem munkatı’ bir senedi, hem de mürsel bir hadisi kastetmek üzere kullanmışlardır. İbn Hacer, buna dikkat çekmiş, birçok âlimin, önceki muhaddislerin mürsel ile munkatı’yı ayırmadan aynı manada kullandığını zannettiklerini ifade etmiştir. Bk. Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî tavzîhi Nuhbeti’l-fiker fî mustalahi’l-ehli’l-eser* (Dımaşk: Matbaatu’s-Sabah, 2000), 57-58.

ana hatlarıyla irsal/inkıtâ ve ittisâl bağlamında ele almış, râvinin zabt ve adâlet açısından durumunun bilinmesini ise marûf ve mechûl bağlamında incelemiştir. Bu sebeple hadis tarihindeki ibham olgusu, râvinin kendisi ve rivayeti açısından olmak üzere iki yöne çağrışım yapmaktadır: Birincisi, râvinin kendisinedir. Râvinin hadis ehli nazarında marûf olmaması rivayetinin kabûlüne engel olmaktadır. İkincisi rivâyetinedir. Böyle bir rivâyet muttasıl kabul edilmediği için zayıf görülmektedir.

Klasik hadis usûlünün vâkıayı, diğer bir deyişle hadis rivayet pratiğini “ittisâl” ve “adâlet” tartışmaları bağlamında incelemesi klasik terminolojide mübhem ve ibham kavramının erken dönemde gelişimine ihtiyaç bırakmamış gibidir. Bu süreçte ibham ve mübhem râvi ile ilgili meseleler “ittisâl” ve “adâlet” le ilişkili olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada ibham konusunun ve ilgili olduğu meselelerin müstakil olarak tasvir edilmesinin isnad sistemine daha geniş açıdan bakılmasına imkan sağlayacağı düşünülmektedir.

Ayrıca hadis âlimlerinin, mübhem râvinin bulunduğu senedlere yaklaşımının görülmesi, farklı görüşlerin ve gerekçelerinin dile getirilmesi önemlidir. Çünkü rivayetine etkisi bakımından bir şahsın kimliğine dair bilgi/sizliği/mizin senedin değeri açısından farklı sonuçları olmaktadır. Senedde mübhem bırakılan râvi sahâbe neslinden ise muhaddislerin kâhir ekseriyetine göre “sahâbe neslinin adâletine güven” sebebiyle bu şekildeki bir ibham problem olarak görülmemiştir. Ancak, mübhem bırakılan râvi sonraki nesillerden bir râvi ise rivayetin kabûlü noktasında engellerden birini teşkil etmektedir. Çünkü isnadın bir yerinde ismi zikredilmeyen (mübhem bırakılan) râvi/lerin bulunması, senedde zâhiren inkıtâyâ delâlet eder. Muhaddislerin genel kanaatine göre, seneddeki bu râvinin üzerindeki ibhamın giderilmesi, kimliği tespit edilen râvinin makbul biri çıkması ve diğer ittisâl şartlarının tespit edilmesiyle sened zayıflıktan kurtulabilir. Bundan dolayı ister hadis rivayet pratiğinde etkin olmadığı için isterse başka gerekçelerle mübhem bırakılmış olsun, mübhem râvilerin kimliğinin tespit edilmesi için, hadis âlimleri gayret sarf etmişlerdir. Gerek sahâbe neslinde gerekse sonraki nesillerde kendisinden mübhem olarak sözü edilen râvilerin bir kısmının kimliği, çeşitli gayretlerle tespit edilmiş, önemli bir kısmı ise tespit edilememiştir.³ Senedlerde mübhem şekilde yer alan râvilerin

³ Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis (Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadis)* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1998), 375.

kimliğini ve dolayısıyla senedin hükmünü tespiti yönelik çalışmalar geçmişte yapıldığı gibi günümüzde de yapılmaya devam etmektedir.⁴

Hadis ilimlerinin tasnifi ve teşekkülüyle birlikte kimliği açıkça bildirilmeyen şahısları kastetmek için mübhem/mübhemât kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Mübhem/ât konusu, mütekaddimûn döneminde yazılan temel hadis kitaplarında bir kavram olarak değil, bir pratik olarak yer almıştı. Rivayet döneminde seneddeki bazı râviler “lem yüsemmihi” (ismini söylemedi), “racul” (bir adam), “şeyh” (bir şeyh) başta olmak üzere çeşitli ibham lafızlarıyla nitelenmiştir. Hadislerin senedlerle nakledildiği rivayet pratiğinde, bu şahıslardan bilgi aktarılmış fakat sened içerisinde kimliğine dair bilgi verilmemiştir. Daha açık bir ifadeyle bazı râviler, hocalarının kimliğini belirtmeyip bazı ibham lafızları kullanarak hocalarından hadis rivayet etmiştir. Bir olgu olarak rivayet pratiğinde yer alan ibham/mübhem râvi meselesinin kavram olarak gelişimi ise müteahhirûn döneminde olmuştur. Mütekaddimûn döneminde senedlerdeki kimliği bilinmeyen bu kişileri nitelemek için mübhem kelimesi kullanılmasa da müteahhirûn döneminde kavramsallaşmanın artmasıyla bu kişiler “mübhem râvi/mübhemât” kapsamında değerlendirilmiştir. Özellikle İbnü’l-İrâkî (öl. 826/1423) ile birlikte mübhem râvi terimi yaygınlaşmıştır. Bu açıdan mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemlerinde farklı lafızlarla ifade edilen ibham olgusunun tarihi süreciyle birlikte tahlil edilmesi önem arz etmektedir.

Mübhem kelimesinin kullanım alanının başlangıcı ve gelişimi, esasında hadis metinlerindeki kimliği bilinmeyen şahısların tespit edilmesi gayreti üzerinden olmuştur. Bundan dolayı mübhem/ât denilince ilk akla gelen husus, hadis metinlerinde kimliği açıklanmamış şahısların tespitine yönelik çalışmalardır. Müteahhirûn döneminde ise bu kavram, metin ve isnad merkezli bir yapıya, yani hem metindeki hem de seneddeki râvileri kastedecek şekilde bir muhtevaya evrilmiştir.

İbham/mübhem kavramı, “bilgisizlik, kapalılık, belirsizlik, muğlaklık” gibi kelime anlamıyla kullanıldığında hadis ilminin “Fıkhu’l-hadis”, “Cerh-Ta’dil” gibi alt

⁴ Örnek olarak şu çalışmalar zikredilebilir: Abdurrezzâk Mûsâ Ebu’l-Basal, *er-Rivâyetu ale’l-ibhâm ve’t-ta’dil aleyhi inde’l-İmâm eş-Şâfi’î fi’l-ehâdisi’l-merfûa* (Mekke: Ümmü’l-Kura, Yüksek Lisans Tezi, 1989).; Emîre Ali Câsim ez-Zübeydî, *Mervîyyâtü’l-mübhemîn fi kitâbeyi’l-Müsned ve’l-Bir ve’s-Sıla: li’l-İmâm Abdillâh b. el-Mübârek* (Beyrut: Dâru Lübnân, 2013).; Taha Ali Dâvûd, “er-Ruvâtu’l-mübhemûn fi Müsnedi’l-Humeydî (min bidâyeti’l-kitâb ilâ ehâdisi Ebî Saîd el-Hudrî) -tahrîcen dirâseten-”, *Mecelletü’l-Câmiati’l-İrâkiyye* 2/52 (ts.), 79-102.

dallarıyla da ilişki kurulabilir. Nitekim bazı hadislerin manasının tam anlaşılmasının sebeplerinden biri hadis metinlerinde yer alan mübhem râvinin kimliğinin bilinmemesidir. Mübhem ve müfesser cerh konularında da mübhem/kapalılık kelimesine yer verilmektedir. Çünkü cerh ve ta'dîl kitaplarında bazı râvilere yapılan cerh veya ta'dîlin bir kısmı mübhem, bir kısmı müfesserdir. Diğer bir deyişle, cerh ve ta'dîlin bir kısmının sebebi söylenmiş bir kısmının sebebi söylenmemiştir. Bu şekilde sebebi zikredilmeyen cerh ve ta'dîlin kabul edilip edilmeyeceği hadis âlimleri tarafından tartışılmıştır.⁵ Fakat bu çalışmada mübhem kelimesinin “kimliği açıkça belirtilmeyen şahıs” anlamı merkeze alınmıştır. Hadisin sıhhatine tesiri olması sebebiyle seneddeki mübhem râvîlere yoğunlaşmıştır. Çalışmada ibham konusunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması haricinde hadis metnindeki mübhem şahıslara yer verilmemiştir. Bu amaçla isnadlardaki mübhem râvi olgusunun hadis tarihindeki yeri ve bir ilim olarak Hadis ilmiyle ilgili olan hususlar ortaya konulmaya çalışılmış ve deskriptif (tasvirî) bir yöntem takip edilmiştir.

Mübhemât alanında yapılan çalışmalarda, hadis metinlerinde ve senedlerinde geçen mübhem şahısların tespitine yönelik Türkçe ve Arapça bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda mübhemât konusu, genellikle hadis metinlerinde ve senedlerindeki mübhem şahıslar arasında bir ayırım yapılmadan işlenmiştir. Senedlerde mübhem bırakılan râvi hakkında cerh-ta'dîl âlimlerinin yorumlarına ve bu senedlerin hükümlerine yer verilse de mübhem bırakan ile mübhem bırakılan râviler müstakil olarak ele alınmamıştır. Dolayısıyla bu şahısların rivayet sayılarına, hadisteki niteliğine, hoca-talebe ilişkisine yoğunlaşılmamıştır. İbham/mübhem olgusunu, isnad sisteminin sistematikleşmesi yönüyle ele alan ve hadis tarihi açısından değerlendiren bir çalışmanın bulunmaması bu çalışmayı yapmaya götüren en önemli sebep olmuştur. Bu tezin ana

⁵ Abdülhay el-Leknevî, bu konudaki görüşleri dört başlıkta özetlemiştir: 1. Sebep zikredilmeden yapılan ta'dîl kabul edilir. Çünkü ta'dîl sebepleri çoktur. Fakat mübhem cerh, ancak sebebi zikredilirse kabul edilebilir. Çünkü bir âlime gör cerhi gerektiren davranış, başka bir âlime göre cerhi gerektirmeyebilir. 2. Ta'dîl sebebinin zikredilmesi gerekir. Cerh sebebinin ise zikredilmesine gerek yoktur. 3. Cerh ve ta'dîl sebeplerinin ikisinin de zikredilmesi gerekir. 4. Cerh veya ta'dîl eden âlim, cerh ve ta'dîl gerekçelerini iyi bilen biriye sebeplerinin zikredilmesine gerek yoktur. Bk. Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde (Kahire: Dâru's-Selâm, 2013), 79-92.; Mübhem cerh veya ta'dîl konusu, bir râvi hakkında âlimlerin tearuzu olduğunda problem teşkil etmektedir. Bir râvi hakkında cerh veya ta'dîli, cerh ve ta'dîl sebeplerini bilen münekkît âlimlerden biri yaptığı ve râvi hakkında tearuz olmadığında, -sahih görüşe göre- mübhem cerh veya ta'dîl kabul edilmektedir. Bk. Şerif Hâtîm b. Arif el-Avnî, *Hulâsatü't-te'sîl li-ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Dimaşk : Dâru'l-Mi'râc, 2022), 34.

temasını, hicrî ilk üç nesilde isnadlarda “racul, imrae, şeyh, men, fülân vd.” şeklinde mübhem bırakılan râvilerin kimler olduğunun bir kitap ekseninde tespit edilmesi, bu rivayetlerin incelenmesi ve ibhamın hadis tarihindeki yerine dair değerlendirmeler oluşturur.

Mübhemâta dair yapılan modern çalışmalarda konu genellikle metin ve sened merkezli olmak üzere bir arada incelenmiştir. Bu şekildeki çalışma tarzının, mübhem konusunun doğru tasvir edilmesine engel olduğu görülmüş, seneddeki mübhem râvi ile ilişkili meselelerin ihmaline neden olduğu anlaşılmıştır. Bu çalışmada mübhemât konusunun metin ve sened olmak üzere farklı tartışmalarla değerlendirilmesi gerektiği düşünüldüğünden, senedlerdeki mübhem râvilere yoğunlaşılması ve bu ayrıma vurgu yapılması hedeflenmiştir.

Talebe → hoca ilişkisini incelemesi yönüyle râvi merkezli bir anlama çabası olan bu çalışma, kendisinden ibham lafızlarıyla sözü edilen râvilerin -kimlikleri tespit edilebilenler üzerinden- hadis ilmindeki durumunu ortaya koymayı hedeflemiştir. Bunun yanında mübhemât konusuyla ilgili aşağıdaki şu sorulara cevap aranmış, bu sorularla mübhem râvilerin olduğu isnadlara yaklaşılmıştır:

- Senedlerde yoğun bir şekilde “racul, şeyh” gibi ibham lafızlarının yer almasına rağmen “mübhem/ibham” kavramının, hadis metinlerinde kimliği belirsiz şahısları kastetmek üzere ortaya çıkması ve hicrî VII/XIII. asırda da seneddeki râvileri de kapsayacak şekilde kullanılmaya başlanmasının gerekçeleri neler olabilir?
- Râvilerin hocalarını mübhem bırakmaları, bilinçli bir râvi tasarrufu mudur yahut unutma, şek etme gibi insanî zaaflarla ilgili midir? Diğer bir deyişle bu ibhamlar sehven mi veya kasten mi gerçekleşmiştir? Râvilerin sû-i hıfzı ve ihtilâtının, hadis kaynağını mübhem bırakmasına etkisi olmuş mudur? Rivayetler ve râvilere dair bilgiler incelendiğinde ibhamda bir kastın olduğuna delâlet eden karîneler var mıdır?
- Hadisçilerin kullanımında râvinin hocasını mübhem bırakması, daha açık bir ifadeyle râvinin hocasının kimliğini belirtmek yerine bir ibham lafzı tercih etmesi hocasını cerh anlamına gelir mi? Muhaddislerin en azından bir kısmı bu yöntemi kullanmış mıdır?

- İbham lafızları içerisinde en çok kullanılanları hangileridir? “Racul, şeyh, fulan” dışında kullanılan farklı ibham lafızları var mıdır ve kimler kullanmıştır? Bu lafızları kullanarak hadis kaynağını mübhem bırakan râvilerin bir tercih sebebi var mıdır? Bu lafızlar, zaman zaman birbirinin yerine kullanılmış mıdır?
- Hadislerin tahammül edildiği en önemli yer, hadis meclisleridir. Bunun yanında müzakere meclisleri, camiler, çarşı-pazar, âlimlerin evlerinde veya avlularında hadis rivayetleri yapılmıştır. Hadisin rivayet edildiği mekan ve ortamın râvilerin hocalarını mübhem bırakmasında etkisi olmuş mudur?
- İsnadda hocasını mübhem bırakmak, râvi için cerh sebebi olmuş mudur?
- Hadis kaynağını mübhem bırakan râvilerin hadisteki durumu nedir ve aralarında müşterek vasıflar var mıdır?

Bu çalışma, isnaddaki mübhem râvileri incelemesi yönüyle hadis rivayet malzemesinin sonraki nesillere nasıl ulaştığı sorusunun alt başlıklarından biri olarak ibhamların Hadis Rivayet Tarihi’nde ana yapıda mı yoksa tâlî bir unsur olarak mı yer aldığı sorusuna da cevap verecektir. Bunun yanında isnad sisteminin seyrinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Özetle bu çalışmanın birkaç amacı olduğu söylenebilir:

1. İbham/mübhem kavramının, irsal, inkıtâ’, cehâlet, tedlis, tasarruf, vuhdân gibi kavramlarla olan münasebetinin incelenmesi ve bunlar arasında mübhem râvi ve ibham terimlerinin nereye yerleştirilebileceğinin tartışılmasıdır.
2. İsnadlardaki mübhem râvi olgusunun hadis ilminde konumlandığı yeri tasvir etmek ve ilişkili olduğu meseleleri incelemektir. Bu yönüyle, mübhem râvinin olduğu isnadlara muhaddislerin niteleme ve hüküm açısından yaklaşımlarının gösterilmesi hedeflenmiştir.
3. Senedlerdeki ibham sebeplerinin, kasıtlı veya kasıtsız olup olmadığının tartışılmasıdır.
4. Cerh-ta’dîl âlimlerinin kanaatlerinin incelenmesiyle, isnadlarda hocasını mübhem bırakan ve bırakılan râvilerin hadisteki durumunun ortaya konulmasıdır.
5. Temsil gücü yüksek bir eser özelinde, mübhem râvilerin olduğu isnadların tarihî sürecinin gösterilmesi hedeflenmiştir. Senedlerdeki ibhamların arttığı ve

azaldığı dönemleri bir eser üzerinden tabaka esaslı bir şekilde tespit etmek çalışmanın temel amaçları arasındadır. Böylece isnad sisteminin gelişiminde, mübhem râvi olgusunun yeri ve yorumlanma biçimine katkı sağlamak hedeflenmiştir. Bu maksadla talebe → hoca ilişkisini daha iyi yansıtan bir özellikte telif edilen *Müsned* türü bir eser tercih edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde, mükerrerler dahil sekiz yüze yakın mübhem râvinin olduğu isnadın yer alması, bu eseri tercih sebebimiz olmuştur. Eseri incelemedeki yöntemimiz ise eserin bütününde kimliği gizli kalan şahıslar değil, hakkında “racul, şeyh, men” gibi lafızlarla mübhem bırakılan râvilerin olduğu senedlerdir.

Burada “İsnadda İbham” başlığının niçin tercih edildiği üzerinde de durmak gerekir. Bilindiği gibi Hadis alimleri genellikle sened ve isnad kavramlarını aynı manada kullanmışlardır. İbn Cemâa (öl. 733/1333) ise sened ile isnad kavramları arasındaki nükteye dikkat çekmiş, senedi “metne ulaştıran yolun haber verilmesi”, isnadı ise “sözün söyleyenine ref' edilmesi” diye açıklamıştır.⁶ İsnad kelimesinin ise -İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da zikrettiği gibi- masdar ve isim olmak üzere iki manası vardır: 1. (Hadisin) metnine ulaştıran yolun hikaye edilmesidir.⁷ 2. (Hadisin) metnine ulaştıran yoldur, yani sened zincirinin kendisidir.⁸ İsnad ve sened isim anlamında kullanılınca, aynı anlama gelmekte, bu iki kelime ile “sened zincirinin kendisi” kastedilmektedir. Fiil anlamında kullanılınca isnad, râvilerin sened zincirindeki râvileri zikretmesi, yani hadisi sahibine nisbet etmesi anlamına gelmektedir. Tez boyunca da sened incelemesi yapıldığı yerlerde muhaddislerin ekseriyetinin kullanımına uygun olarak sened ve isnad aynı anlamda “sened zinciri” anlamında kullanılmıştır. Benzer bir şekilde râvinin hocasını isimlendirememesi durumuna işaret etmek amacıyla “mübhem” yerine başlıkta masdar anlamı yani “ibham” kavramı kullanılmıştır. Çalışma boyunca ibham kelimesi yanında, râvinin kimliğinin bilinmemesini ifade etmek için de ism-i mef'ûl anlamı yani mübhem kelimesi kullanılmıştır.

⁶ Ebû Abdullah Bedreddîn Muhammed İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fî muhtasar ulûmi'l-hadisi'n-nebevî*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1986), 29-30.; İbare şöyledir: السَّنَدُ فَهُوَ الْإِخْبَارُ عَنْ طَرِيقِ الْمَثْنِ... وَأَمَّا الْإِسْنَادُ فَهُوَ رَفْعُ الْحَدِيثِ إِلَى قَائِلِهِ.

⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 41. İbare şöyledir: الإسناد: حكاية طريق المتن

⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 106. İbare şöyledir: الإسناد وهو الطريق الموصلة إلى المتن

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

İbham ve mübhem râvi kavramlarının ilgili olduğu konuların derli toplu bir şekilde ele alınması hedeflendiğinden dokümantasyon yöntemi tercih edilmiştir. Araştırma dört farklı bölümde çeşitli kaynaklardan istifade etmeyi gerekli kılmıştır:

1. Kavramsal çerçeve ve mübhem râvinin ilgili olduğu usûl meseleleri

Mübhem kavramı ve ibhamla ilişkili olan meseleler ele alınırken hadis usûlü başta olmak ilgili eserlerden istifade edilmiştir. Bunun yanında bazı cerh-ta‘dîl, ricâl, tarih, ilel eserlerine bakılmıştır.

Çalışmanın, râviyi ve hadis rivayet pratiğini merkeze alması sebebiyle, cerh-ta‘dîl ve senedlerin ittisâli/inkıtâi, mübhem râvili senedlerle gelen hadislerin sıhhati gibi konularla ilişkisi vardır. Bu amaçla mübhem râvi ve ibham kavramı, cehâlet, tedlis, vuhdân, inkıtâ’, irsal, tedlis gibi kavramlarla ilişki kurularak işlenmiştir. Bunun yanında mübhem râvi kavramının hadis usûlü eserlerinde hangi konulara işaret ettiğine temas etmeye ve bu amaçla ilgili kavramlarla birlikte değerlendirmeye çalışılmıştır.

2. İbham sebepleri

Senedlerdeki ibham sebepleri tespit edilmeye çalışılırken öncelikle “falanca râvi şu kişinin ismini şu sebeple zikretmedi” gibi sarîh ifadelerden istifade edilmiştir. Rivayette veya herhangi bir kaynakta bu açıklıkta bir bilgi bulanamadığında, senedlerde mübhem bırakan ve bırakılan râvilerin hadis birikimine, rivayet sayılarına, hoca-talebe ilişkilerine müracaat edilmiştir. Bu amaçla râviler hakkında ricâl, tabakât, cerh-ta‘dîl türü eserlere bakılmıştır.

3. Literatür incelemesi

Mübhemât literatürünün ele alındığı kısımda mübhem râvinin kimliğinin nasıl tespit edildiği, hadis âlimlerinin tespit için hangi yöntemleri kullandığı, bu amaçla hangi tür eserlerin yazıldığı gibi alt başlıklarla literatür incelemesi yapılmıştır. Muhaddislerin, hadis metinlerinde ve isnadlarında mübhem kalan şahısların kimliğini tespit etmek için gayretlerine değinilmiş ve bu amaçla telif ettiği eserler incelenmiştir. Isnadlardaki ibhamın giderilmesine katkısı açısından mübhemât literatürü taranmıştır. Bu alanda telif edilen mübhemât

türü eserlerin, isnaddaki mübhem râvilerle alakalı kısmına yoğunlaşmış ve mübhem râvinin kimliğini tespit için katkılarını yer verilmiştir.

4. Bir grup mübhem râvili isnadlara tarihî açıdan yaklaşım

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i özelinde mübhem râvilerin olduğu isnadlara tarihsel açıdan yaklaşım sergilenmiştir. Konunun tarihî akışını görebilmek için temsil gücü yüksek bir eser olması hasebiyle Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i seçilmiştir. Bu eserde yer alan mübhem râvilerin bulunduğu döneme dair bir uygulama yapmak hedeflenmiştir. Yine ibhamın giderildiği rivayetlerin eserdeki rivayet sayısına oranı ortaya konmuş ve değerlendirme yapılmıştır. *el-Müsned*'in Şuayb el-Arnaut (öl. 2016) ve ekibinin neşredip notlandığı eser esas alınmış, zaman zaman Ahmed Muhammed Şâkir'in neşrine de mürâcaat edilmiştir.⁹ *el-Müsned*'in son cildinde yer alan dizinde, mübhemâta da yer verilmiştir. Buna rağmen eserde yer alan bütün senedler mübhem râvilerin olduğu isnadlar açısından taranmıştır. Bu tarama neticesinde dizinde yer almayan çok sayıda mübhem râvili senedlere rastlanmıştır. Çalışmamızın bu kısmıyla ilgili bir istatistiksel çalışmayı Muhammed Enes Topgöl, *İsnâdı Okumak* isimli eserinde yapmıştır. Çeşitli açılardan istifade ettiğimiz bu çalışmada Topgöl, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde 5000 isnadlık bir örneklem üzerinden isnadın gelişim seyrini incelemiştir.¹⁰ Çalışmasının bir bölümünde mechûl râvilere de yer veren Topgöl, burada mübhem râvileri de mechûl kapsamında değerlendirmiştir.¹¹ Araştırmamızın bu çalışmadan iki yönden farkı bulunmaktadır: Birincisi Topgöl, *el-Müsned*'den yedi cilt belirlemiş, yaklaşık 5000 isnad üzerinden inceleme yapmıştır. Çalışmamızda eserin tamamı taranmış, eserde yer alan mübhem râvinin olduğu isnadlar incelenmiştir. İkincisi Topgöl, râviler hakkında mechûl hükmü verilenlerin, genel râvilere oranını ve tabakalarını kendi dönemlendirmesiyle (7'li taksimiyle) tespit ederken, çalışmamızda mübhem bırakan ve mübhem

⁹ Şuayb el-Arnaut'un ve ekibinin *el-Müsned*'i tahkik esnasında, Ahmed Muhammed Şâkir'in eserini incelediği ve dipnotlarda sıkça atıfta bulunduğu görülse de ilave bilgi olabileceği düşüncesiyle bu neşre de bakılmıştır.

¹⁰ Muhammed Enes Topgöl, *İsnâdı Okumak Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdın Rolü* (İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 17-23.

¹¹ Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 121-151.

bırakılan râvilerin tabakaları İbn Hacer'in *et-Takrîb*'teki 12'li sistemi esas alınmıştır.

İbn Hacer'in *et-Takrîb*'teki 12'li taksimine, tabakaların arasında uzun süreler olması, sahâbeyi gören ve rivayet durumu benzer olan kişilerin farklı tabakalarda zikredilmesi, farklı tabakalarda olması beklenirken bazı râvilerin bir önceki veya sonraki tabakalarda zikredilmesi, bazı râvilere tabaka tayin edilmemesi, sisteminin kolay anlaşılabilmesi gibi çeşitli yönlerden eleştiriler yapılsa da¹² İbn Hacer'in sistemi, mübhem râvilerin yoğun olarak bulunduğu dönemleri görmek bakımından işlevsel görüldüğü için tercih edilmiştir.¹³ Bu amaçla Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki hocasını mübhem bırakan râviler, bu sisteme göre tabakalandırılmıştır.

Araştırmamız, mübhem râvinin olduğu sened açısından bakıldığında isnad merkezli, kimliği tespit edilen râviler açısından bakıldığında ise râvi merkezli bir çalışmadır. Senedlerde mübhem bırakılıp, kimliği tespit edilen râviler hakkında bilgi verilmeye çalışılmış, bu râvilerin -başta Kütüb-i tis'a olmak üzere- rivayetleri üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. İbhamın yoğunlaştığı dönemler, şahıslar, mübhem râvilerin bulunduğu eserler deskriptif (tasvîri) bir yöntemle tespit edilerek mübhem râvi olgusu üzerinde durulmuştur.

Tezin çerçevesini belirlemek amacıyla bazı tercihler yapılmıştır. Örneğin, Hasan-ı Basrî'nin Haccâc'dan çekindiği için Hz. Ali'den işittiği rivayetleri Allah Rasûlü'nden (a.s.) doğrudan nakletmesi¹⁴ şüphesiz bir gizlemedir (ibhamdır) ve doğrudan isnadla ilgilidir. Lakin teknik olarak bu gibi mürsel şeklinde olan ve gizleme amacı taşıyan rivayetleri ibham/mübhem sahasına dahil etmek tezin sınırlarını aşacağından, bir tercih olarak ibhama delâlet eden bir lafzın doğrudan senedde bulunması gerektiği düşünülmüştür. Buna göre râvinin, hadisi naklederken senedde “racul, şeyh, men” gibi bir ibham lafzı kullanmış olması gerekmektedir.

İbham, senedde veya metinde de olabilmektedir. Mübhem/ât kavramının doğuşu ve gelişimi hadis metinlerinde kimliği bilinmeyen şahıslar üzerinden olduğu için, zaman zaman metindeki ibham sayılabilecek örneklerden de istifade edilmiştir. Bu çalışmada,

¹² Es'ad Sâlim Teyyim, *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn: ehemmiyyetuhu ve fevâiduhu* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1994), 215-218.

¹³ Teyyim, *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn*, 215-218.

¹⁴ Ebü'l-Haccâc Cemalüddîn Yusuf b. Abdîrrahman Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf (Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 1980), 6/124.

isnadda ibham konusu anlatılmakla birlikte ihtiyaç duyulduğu oranda metindeki ibham örneklerine de yer verilmiştir.

Tezin teknik detaylarıyla alakalı ise şunlar söylenebilir:

- Birkaç örnek üzerinden genel ve iddialı yargılara ulaşmamak için örneklerin artırılması yolu tercih edilmiştir.
- Bu çalışmada başta *el-Müsned* olmak üzere eserlerin matbu' nüshaları kullanılmıştır.
- Yazar isimlerinde genellikle Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA) yazım kriterleri tercih edilmiştir.
- Araştırma boyunca *Câmi 'u Hâdimi'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn*, *Cevâmiu'l-kelîm* ve *el-Mektebetü'ş-Şâmile* bilgisayar programlarından istifade edilmiştir. *Cevâmiu'l-kelîm* programının tekrarlı ve tekrarsız olmak üzere sahâbeden yapılan rivayetlerin sayısını vermesi, sahâbîlerden yapılan hadisler ile mübhem bırakılan sahâbîler arasında ilişki kurmayı sağlamıştır. Yine bu programın sahâbe tabakası dışındaki bir râvinin hocasından yaptığı rivayetler hakkında bilgi vermesi, tekrarsız bir şekilde hadisleri sayması ibham açısından ilişki kurabilme imkânı vermiştir.¹⁵
- İsnadla ilgili bir çalışma olduğu için hadisler hakkında bilgi verirken (kitap/bab numarası) şeklinde istikrar bulan dipnot gösterimi yanında hadis numaralarına da yer verilmeye çalışılmıştır.
- Konuyu açıklığa kavuşturması amacıyla bazen hadislerin Arapça metinlerine yer verilmiştir. Önemli görülebileceği için bazen dipnotlarda âlimlerden yapılan nakillere olduğu gibi yer verilmiştir.
- İsnad Atıf Sistemi 2. Edisyon tercih edilmiştir.

¹⁵ Geniş açıklama için bk. Muhammed Enes Topgöl, “‘Cevâmiu'l-Kelîm’ ve ‘Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn’ Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 49 (2023), 167-176.

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI ve LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Çalışmamızda istifade edilen kaynaklar ve bunların değerlendirilmesi “klasik kaynaklar” ve “modern çalışmalar” olmak üzere iki kısımda yapılabilir:

I. Klasik Kaynaklar

Mübhem kavramıyla ilgili konular işlenirken öncelikle Hadis usûlü eserlerinden istifade edilmiştir. Bu bağlamda İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *Kitâbü'l-mecrûhîn* isimli eserinin mukaddimesi, Râmhürmüzî'nin (öl. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ı, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (öl. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) *el-Kifâye*, İbn Abdilber'in (öl. 463/1071) *Temhid Mukaddimesi*, İbnü's-Salâh'ın (öl. 643/1245) *Ma'rifetu envâ'i ilmi'l-hadis*, Zehebî'nin (öl. 748/1348) *el-Mûkızâ*, Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) *en-Nüket*'i, İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *Nüzhetü'n-nazar ve Nüket*'i Irâkî'nin (öl. 806/1404) *et-Takyîd ve'l-İzâh*'ı ve Elfiyye'si, Sehâvî'nin (öl. 902/1496) *Fethu'l-muğîs*'i, Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Tedrîbu'r-râvi* isimli eserleri başta olmak üzere birçok âlimin usûl eserinden yararlanılmıştır. Bunun yanında Reşîd el-Attâr'ın (öl. 662/1264) *Gururu'l-fevâidi'l-mecmûa*, Alâî'nin (öl. 761/1359) *Câmiu't-tahsîl*'i, İbn Receb el-Hanbelî'nin (öl. 795/1393) *Şerhu İleli't-Tirmizî* gibi eserlerden istifade edilmiştir.

İsnadların bir kısmında mübhem bırakılan bazı râvilerin kimliği geniş çaplı bir araştırma neticesinde tespit edilebilmektedir. Bu sebeple bir isnaddaki mübhem râvinin kimliğinin tespiti için bütün hadis, tarih, tabakât ve ricâl kitaplarının araştırmaya dahil edilmesi gerekmiştir. Çünkü detay bir bilgi, mübhem râvinin kimliğine dair açıklayıcı bir muhteva taşıyabilmektedir. Bu amaçla mübhem râvinin kimliğinin tespiti için rivayetleri ve tarikleri mukayese suretiyle ilk bakılan kaynaklar başta Kütüb-i tis'a olmak üzere temel hadis eserleridir. Bunun yanında rivayet döneminde yazılan Musannef'ler, Mu'cem'ler, Müstahreçler vs. araştırmanın kapsamı dahilindedir. Ayrıca bakılması gereken eserler cerh-ta'dîl, tabakât ve ricâl eserleridir. Bir isnaddaki mübhem râvi hakkında küçük bir bilgi kırıntısına rastlama ihtimalinden dolayı bütün hadis, tarih, tabakât ve ricâl kaynakları araştırma kapsamına alınmıştır.

Ricâl kitapları içerisinde ise özellikle Mizzî'nin (öl. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl* isimli eserinin sonunda mübhemâta dair verdiği bilgiler, İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*'i ve onun muhtasarı olan *Takrîbü't-Tehzîb*'te verdiği bilgiler ile *Ta'cîlü'l-menfaa* isimli eser incelenmiştir. Mübhemât literatürü olarak bilinen eserlerde de bilgi bulunabilmektedir. Bunlardan özellikle Hatîb el-Bağdâdî'nin *Kitâbu Esmâi'l-mübheme fi'l-enbâi'l-muhkeme*, İbn Beşkûvâl el-Endelüsî'nin (öl. 578/1183) *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübheme* ve İbnü'l-İrâkî'nin (öl. 826/1423) *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd* isimli eserleri bu alanda yazılan temel kaynaklardır ve en çok bu eserlerden istifade edilmiştir. Bunun yanında diğer Mübhemât literatürünü oluşturan eserler taranmıştır.

İsnad mantığını kavrayabilmek ve rivayet dönemindeki râvi → hoca ilişkilerini görebilmek gayesiyle Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbü's-sâmi'* isimli eserine bakılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'i, Fesevî'nin (öl. 277/890) *el-Ma'rife ve't-târih*'i, Müslim'in *el-Münferidât ve'l-vuhdân*'ı, İbham ve mübhem râvi açısından incelenmiştir. Bazı örneklerin tespiti için Dârekutnî'nin (öl. 385/995) *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye* isimli eserine bakılmıştır.

II. Modern Çalışmalar

İbham/mübhem râvi kavramının hadis ilminde birçok farklı konuyla ilişkisi bulunmaktadır. Görülebildiği kadarıyla modern çalışmalarda ibham ve mübhem râviyle ilgili birkaç farklı çalışma türü oluşmuştur. Bunların başında cehâlet ve mechûl râvi kavramı gelmektedir. Cehâlet/mechûl râvi konularının işlendiği çalışmalarda mübhem konusuna da genellikle yer verilmiştir. İkincisi, mübhem râvinin yer aldığı isnadın hükmüne dair usûl ağırlıklı teorik çalışmalardır. Üçüncüsü, bir veya birden fazla eser tayin edilerek hadislerin metinlerinde veya senedlerinde yer alan mübhem şahısların kimliğini tespit etmeye yönelik çalışmalardır. Tezimizle ilgisi oranında bu tür çalışmalardan istifade edilmiştir.

İbham ve mübhem râvi konusunun işlendiği çalışmaların bazısının sistematik olmadığı ve kavramların birbirinin yerine içiçe şekilde kullanıldığı görülmektedir. Yine bazı çalışmalarda “isnadda mübhem” ve “metinde mübhem” ayrımı yapılmadan mübhemat konusunun işlenmesi ibham ve mübhem râvi kavramlarının ve ilişkili olduğu meselelerin tasvirini zorlaştırmaktadır. Bu gibi eksiklikler, mübhem râvi/ibham

konusunun hadis tarihindeki yerinin görülmesini de engellemektedir. Diğer taraftan zikredeceğimiz çalışmalar doğrudan veya dolaylı bir şekilde “İsnadda İbham” konusunun anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu amaçla bu çalışmalar hakkında tezimizle doğrudan veya dolaylı ilgili boyutu ve katkısı oranında bilgi verilmesi faydalı olacaktır.

Çalışmamız isnaddaki ibhamlarla ilgili olması sebebiyle en çok istifade edilen kaynaklar cehâlet ve mechûl râviyle ilgili konulara yer veren eserlerdir. Bunlar arasında Abdülcevad Hamâm ve Berâdeî'nin çalışmaları öne çıkmaktadır. Hamâm *Cehâletü'r-ruvât ve eseruhâ fî kabûli'l-hadisi'n-nebevî* isimli çalışmasında, cehâlet ve mechûl râvi kavramlarını incelemiş, bazı hadis imamlarının “mechûl” kavramıyla neyi kastettiğini örneklerle tespit etmeye çalışmıştır. Müellif, eserinde ilgisi sebebiyle ibham ve mübhem kavramıyla ilgili bilgilere ve bazı meselelere de yer vermiştir.¹⁶ Berâdeî de *el-Cehâle inde'l-muhaddisin* isimli eserinde, mechûl râvilerin rivayetlerinin ve ibham lafızlarının olduğu senedlerin sıhhat açısından hükmünü ele almıştır.¹⁷ İlgili yerlerde bazı başlıklandırmalarda bu iki kaynaktan istifade edilmiştir. Abdullah b. Abdülhâdî el-Kahtânî'nin “Rivâyetü't-tâbiî ani's-sahâbi'l-mübhem beyne'l-kabul ve'r-red” isimli makalesi¹⁸, Abdullah b. Gâlî Ebû Rib'a es-Sühlî'nin “Rivâyetü'l-cemâati'l-mübhemîn ve eseruhâ fî'l-hükmi ale'l-hadis” isimli makalesi¹⁹ el-Cevhere bint Sa'd Ali'nin “el-İbhâm

¹⁶ Abdülcevad Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât ve eseruhâ fî kabûli'l-hadisi'n-nebevî: dirâse te'siliyye tatbikiyye* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2015).

¹⁷ Abdussamed b. Muhammed Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisin* (Riyâd: Dârü'l-Âsime, 2011).

¹⁸ Abdullah b. Abdülhâdî el-Kahtânî, “Rivâyetü't-tabîî ani's-sahâbi'l-mübhem beyne'l-kabul ve'r-red”, 2016, sayı:7, s.13-54. Yazar, çalışmasında tâbiînin, sahâbîden mübhem şekilde rivayet ettiği hadisin kabul ve ret açısından hükmünü ele almaktadır. Muhaddislerin kâhir ekseriyetine göre sahâbenin tamamı âdildir, aynı şekilde isnadda mübhem bırakılan sahâbî de âdil sayılmaktadır. Fakat tâbiînin, mübhem şekilde rivayet ettiği râvinin sahâbî mi yoksa tâbiî mi olduğu ihtimali durumunda şu ihtimaller ortaya çıkmaktadır: İsnaddaki mübhem kişi sahâbî olduğunda, tâbiînin ondan semâi var mı yoksa hadisi ondan irsal mi ediyor da ve bu sahâbîden mu'anân rivayeti semâa mı hamlediliyor? Zira genel kanaate göre, râvinin sahâbîden semâi varsa bu senedin ittisâline hamledilir. Araştırma, şu detaylar arasındaki farkı belirginleştirmeye çalışmaktadır: Tâbiî, hadisi semâa delalet eden bir lafızla rivayet ettiğinde alimlerin çoğunluğuna göre bu ittisâle hamlediliyor. Fakat tâbiî an'ane ile rivayet ettiğinde ise alimlerin bir kısmına göre ittisâle, bir kısmına göre inkıtâ'a hamlediliyor. Bazı alimlerin ifadelerinden anlaşıldığına göre ise tâbiînin büyüklerinin an'ane rivayeti ittisâle hamledilirken, küçüklerinin rivayeti inkıtâ'a hamlediliyor. Makalenin ulaştığı neticeye göre ise, tâbiînin sahâbeden an'ane rivayetinde ne ittisâle ne inkıtâ'a kesin olarak hükmedilebilir. İttisâl kanaatine varabilmek için bazı karinelerin tespit edilmesi gerekir. Bunların bazısı, râvinin tâbiînin büyüklerinden olması, tâbiînin müdellis olmaması ve kendisinden daha sika râviye muhalefet etmemesidir.

¹⁹ Abdullah b. Gâlî Ebû Rib'a es-Sühlî, “Rivâyetü'l-cemâati'l-mübhemîn ve eseruhâ fî'l-hükmi ale'l-hadis”, *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye li'l-ulûmi's-şer'iyye* 187 (ts.), 381-447. es-Sühlî makalesinde, isnadda bir topluluğa delalet eden lafızla mübhem bırakılan râvilerin bulunduğu hadisin sıhhat açısından hükmünü incelemekte, muhaddislerin böyle bir rivayeti nasıl isimlendirdiklerini ve rivayete hangi hükümü verdiklerini örneklerle anlatmaya çalışmaktadır.

fî'l-esânîd (Dirâse nazariyye tatbîkiyye alâ ibhâmi's-sahâbî)" isimli çalışması²⁰ istifade ettiğimiz çalışmalardandır.

Harun Reşit Demirel'in *Hadis İlminde Mübhemât (Mübhemâtü'l-Hadis)* isimli çalışması tespit edilebildiği kadarıyla Türkiye'de mübhemât konusunu inceleyen ilk çalışmadır. Mübhemât konusu kavramsal açıdan ele alınmış, metindeki ve seneddeki mübhemât bir arada işlenmiştir. Bu sebeple çalışmanın yeterince sistematik olmadığı, konuların dağınık işlendiği, senedle ilgili mübhem râvinin ilişkili olduğu meselelere sınırlı bir şekilde yer verildiği görülmektedir.²¹ Muhammed Yusuf Ahmed Ali *İlmü'l-mübhemât fi's-sened ve'l-metn inde ulemâi'l-hadîs* isimli doktora tezinde, mübhemât konusunu ana hatlarıyla incelemiş ve bir ilim dalı olarak tarihî süreci hakkında bilgi vermiştir.²² Mübhemât konusunun hadis metinlerinde ve senedlerinde kimliği gizli kalmış şahıslarla ilgili olarak bir arada işlenmesi konunun isnad yönünün belirginleşmesini engellemektedir. Mezkûr çalışmalarda bu durum söz konusudur.

Senedle ilgili olup *râvilerin ta'dîli* ile ilgili hem teorik hem de pratik çalışmalar bulunmaktadır. Bu gibi çalışmalarda genellikle râvinin ta'dîli meselesi teorik olarak tartışılmış, tek eser özelinde senedlerde ta'dîlü'l-ibham lafzıyla mübhem bırakılan râvinin kimliğinin tespitine çalışılmıştır. Abdurrezzâk Mûsâ Ebu'l-Basal'in *er-Rivâyetu ale'l-ibhâm ve't-ta'dîl aleyhi inde'l-İmâm eş-Şâfiî fi'l-ehâdisi'l-merfûa* isimli çalışması, tespit edebildiğimiz kadarıyla mübhemât alanında bu şekilde yazılmış ilk çalışmadır.²³ Esmâ el-Bugâ, *et-Ta'dîl ale'l-ibhâm inde'l-İmâm eş-Şâfiî: dirâse te'sîliyye tatbîkiyye fî Kitâbi'l-Ümm* isimli çalışmasında İmam Şâfiî'nin (öl. 204/819) mezkûr eserindeki mübhem râvili senedleri incelemiş, bu senedlerde mübhem olarak zikredilen kişilerin kimliğini tespit etmeye çalışmıştır.²⁴ Heyâm Muhammed Hammâd Hâne "*et-Ta'dîl ale'l-ibhâm inde ulemâi'l-hadis: dirâse nazariyye tatbîkiyye*" isimli çalışmasında ta'dîl lafzıyla

²⁰ el-Cevhere bintu Sa'd Ali el-Hilâl, "el-İbhâm fî'l-esânîd (Dirâse nazariyye tatbîkiyye alâ ibhâmi's-sahâbî)", *Mecelletü külliyyeti't-dirâsât bi'l-İsmâiliyye ve'l-Arabîyye li'l-benât* 6/2 (2021), 221-276.

²¹ Harun Reşit Demirel, *Hadis İlminde Mübhem (Mübhemâtü'l-Hadis)* (Ankara: Yayınevi Yayınları, 2012).

²² Muhammed Yusuf Ahmed Ali, *İlmü'l-mübhemât fi's-sened ve'l-metn inde ulemâi'l-hadis: dirâse hadîsiyye tahlîliyye* (Sudan: Câmiatü Ümmü Dermân el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2017).

²³ Ebu'l-Basal, *er-Rivâyetu ale'l-ibhâm ve't-ta'dîl*. Yazar, çalışmanın ilk bölümünde mübhem kavramıyla ilgili konulara ve bazı meselelere yer vermiştir. İkinci bölümde ise Şâfiî'nin çeşitli ibham lafızlarını kullanarak rivayet ettiği hadisler, onun Hadis usûlü görüşleriyle ilişki kurularak sıhhat açısından değerlendirilmiştir.

²⁴ Esmâ el-Bugâ, *et-Ta'dîl ale'l-ibhâm inde'l-İmâm eş-Şâfiî: dirâse te'sîliyye tatbîkiyye fî Kitâbi'l-Ümm* (Beyrut: Dârü'n-Nevâdiri'l-Lübânîyye, 2014).

mübhem bırakılan râvilerin olduğu senedlere muhaddislerin yaklaşımlarını incelemiş, bu konudaki tartışmalara yer vermiştir.²⁵ Besîne el-Birunî, “et-Ta’dîl ale’l-ibhâm fi’l-Muvatta” isimli makalesinde, Muvatta’da İmam Mâlik’in hocasını “sika” (güvenilir) şeklinde ta’dîlü’l-ibham lafzıyla mübhem bıraktığı 8 hadisin isnadını, diğer hadis kitaplarıyla mukayese ederek incelemiş ve bu isnadlardaki râvilerin kimliğini tespit ederek rivayetleri değerlendirmiştir.²⁶

Taha Çelik ve Mustafa Yasin Akbaş tarafından yazılan “Hadiste Müphem Tevsîk: ‘İtham Etmediğim Kişi’ İfadesine İlişkin Değerlendirmeler” isimli makalede, rivayetlerde bazı râviler hakkında kullanılan “men lâ ettehimu” şeklindeki mübhem ifadelerin, tarihsel süreçte kullanımı üzerinde durulmuş, sahâbe neslinden itibaren kronolojik bir tasvir yapılmıştır. Çalışmada özellikle İbn İshak, Şâfiî ve Mâlik’in kullanımları değerlendirilmiş, hadis âlimlerinin bu şekildeki lafızlara yaklaşımlarına yer verilmiştir. Nihayetinde kendisinden mübhem şekilde söz edilen râviler hakkında cerh veya ta’dîl açısından genel bir hüküm vermek yerine her biri hakkında hususi değerlendirmelerin yapılması gerektiği fikri savunulmuştur. Bunun yanında “men lâ ettehimu/itham etmediğim kişi” ifadesinin daha çok mecruh râviler hakkında kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır.²⁷

Çalışmamıza devam ederken Mehmet Çetin’in *Mübhem Hadis ve Mübhem Râvinin Ta’dîli* isimli çalışması yayımlanmıştır.²⁸ Bu çalışmada yazar, ta’dîlü’l-ibham şeklindeki lafızların olduğu isnadların hükmüne dair alimlerin görüşlerine yer vermiştir. Kitaptan ta’dîlü’l-ibham üzere rivayet edilen hadise dair âlimlerinin yaklaşımının görülmesi noktasında istifade edilmiştir. Bunun yanında yazar çalışmasında, mübhem râvi ile ilgili bazı konulara yer vermiş, hadislerin sened ve metinlerdeki mübhemât konusunu bir arada işlemiştir. Çalışmada mübhem kavramının gelişimine ve ilgili olduğu konulara yeterince değinilmediği, mübhem râvinin olduğu isnadların niteleme şekilleri başta olmak üzere mübhem râvinin olduğu isnadlarla ilgili bazı konulara yer verilmediği

²⁵ Heyam Muhammed Hammad Hane, “et-Ta’dîl ale’l-ibhâm inde ulemâi’l-hadis: dirâse nazariyye tatbikiyye”, *Mecelletü külliyyeti’t-terbiyyeti bi’l-İsmâiliyye* 38 (2017), 378-459. Araştırmacı sahâbenin mübhem bırakılması meselesi özelinde isnaddaki mübhem olgusunu önce teorik zeminde ele almıştır. Akabinde İbn Hacer’in *İthâfu’l-meheri bi’l-fevâidi’l-mübtekere min etrâfi’l-aşere* isimli eserinde Umâre b. Hazm el-Ensârî’nin *el-Müsned*’inin başından kitabın sonuna kadar olan rivayetleri incelemiştir.

²⁶ Besîne el-Birunî, “et-Ta’dîl ale’l-ibhâm fi’l-Muvatta”, *Mecelletü’l-Mişkât* 15 (2017), 69-100.

²⁷ Taha Çelik - Mustafa Yasin Akbaş, “Hadiste Müphem Tevsîk: ‘İtham Etmediğim Kişi’ İfadesine İlişkin Değerlendirmeler”, *Bilimname Dergisi* 2/48 (2022), 389-428.

²⁸ Mehmet Çetin, *Mübhem Hadis ve Mübhem Râvinin Ta’dîli* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023).

görülmüştür. Ayrıca kitabın başlığında yer alan *Mübhem Hadis* ifadesi -ileride görüleceği üzere- çağrıştırdığı anlam itibarıyla -kanaatimizce- yerinde olmayan bir kullanımdır.

Mübhem râvinin kimliğinin tespitiyle ilgili tek kitap merkezli çalışmalar da bulunmaktadır. Bu tür çalışmalar bir alimin eserinde zâhiren munkatı‘ olan isnadların, diğer eserlerde yer alan tarikler vasıtasıyla takviyesini sağlamaktadır. Emîre Ali Câsim Zübeydî’nin *Merviyyâtü’l-mübhemîn fi kitâbeyi’l-Müsned ve’l-Birr ve’s-sıla li’l-İmam Abdullah b. el-Mübârek*²⁹, Taha Ali Dâvûd’un *er-Ruvâtu’l-mübhemûn fi Müsnedi’l-Humeydî* isimli çalışması bu türe örnektir.³⁰ Bu gibi çalışmalar, mübhem râvinin kimliğinin tespitinde nasıl bir yöntemin izlendiğinin görülmesini sağlamıştır.

Mustafa Şimşek, *Abdurrazzâk’ın Musannef’inde Mechûl Hocalarından Rivayet Ettiği Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi* isimli yüksek lisans tezinde Abdurrezzak’ın kullandığı 126 mübhem ifadeyle hangi alimleri kastettiğini rivayetlerin mukayesesi yoluyla tespit etmeye çalışmıştır. Araştırma sonucunda Şimşek, bunların yaklaşık yarısını tespit edebilmiş, bu ibhamların da yarısının Abdurrezzak’tan kaynaklandığını ortaya koymuştur.³¹ Araştırmacının çeşitli ibham lafızlarıyla mübhem bırakılan râvileri, mechûl kategorisinde değerlendirdiği ve başlıkta mübhem-mechûl ayırımına dikkat etmediği görülmektedir. Oysaki kimliği tespit edilen muhaddislerin bir kısmı mechûl değildir, sadece ilgili isnad bağlamında mübhem bırakılmıştır. Araştırmamızda daha açık ifade edileceği gibi mechûl/cehâlet, râvi için bir hüküm iken müphemlik bir hüküm değildir, ilgili sened bağlamında nötr bir açıklamadır.

Mübhemâtla ilgili bir çalışma türü olan hadis metinlerinde mübhem kalan şahıslarla ilgili çalışmalar da incelenmiş, doğrudan olmasa da konumuzla ilişkisi ölçüsünde bunlardan istifade edilmiştir.³² Ricâl edebiyatını tanıtıcı bilgiler vermesi

²⁹ Zübeydî, *Merviyyâtü’l-mübhemîn*. Yazar, Abdullah b. el-Mübârek’in mezkûr iki kitabında yer verdiği, isnadında mübhem râvilerin olduğu 35 isnadı incelemiştir. Müellif eserde, öncelikle ibham kavramına yer vermiş, bazı ibham sebeplerini zikretmiş, sonra Abdullah b. el-Mübârek’in *el-Müsned ve Kitâbu’l-Birr* isimli eserlerinin isnadında yer alan mübhem râvilerin kimliğini tespit etmeye çalışmıştır.

³⁰ Dâvûd, “er-Ruvâtu’l-mübhemûn fi Müsnedi’l-Humeydî”, 79-102. Yazar, Humeydî’nin *el-Müsned*’inden bir bölümü seçerek mübhem râvilerin bulunduğu 7 isnadı incelemiştir. Rivayetlerin diğer tarikleri vasıtasıyla bu isnadlardaki mübhem râvilerin kimliğini tespit etmeye çalışmış, mübhem şahsı tespit ettikten sonra râvi hakkında cerh-ta’dil alimlerinin kanaatlerini incelemiş, buna göre rivayet hakkında hüküm vermiştir.

³¹ Mustafa Şimşek, *Abdurrazzâk’ın Musannef’inde Mechûl Hocalarından Rivayet Ettiği Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi* (Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

³² İlgili çalışmalar şöyle sıralanabilir:

1. Süheyb Velid Misbah es-Sülâsînî, *el-Mübhemûn fi mütuni’s-süneni’l-erbaati dirâyeten ve rivâyeten* (Gazze: Gazze İslam Üniversitesi, 2018). Yazar hazırladığı yüksek lisans tezinde, sünen-i erbaa’yı esas

yönüyle kaynak açısından Mehmet Eren'in, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*³³ isimli çalışmasından, konumuzun *tasarruf* kavramıyla ilişkili olması sebebiyle Süleyman Doğanay'ın *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*³⁴ isimli eserinden, ibham lafızlarının olduğu senedler incelenirken ve bazı grafikler oluşturulurken Muhammed Enes Topgöl'ün, *İsnâdı Okumak* isimli çalışmasından yararlanılmıştır.³⁵

almıştır. Buna göre dört Sünen'deki (Ebû Davud, Tirmizî, İbn Mâce, Dârimî) hadis metinlerinde yer alan mübhem şahısları tespit etmeye çalışmıştır. Çalışmasını fikhî bablara göre düzenleyen araştırmacı, bu kitaplarda toplamda tekrarlı 155 hadis, tekrarsız olarak ise 113 hadis tespit etmiştir. Çalışmanın hedefi bu hadislerin metinlerinde yer alan mübhem olarak yer alan şahısların kimliklerini tespit etmektir.

2.Şahabettin Çağlayan, *Buhârî'nin Sahîh'inde Geçen Mübhem Şahsiyetler* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018). Çağlayan, *Buhârî'nin Sahîh'inde Geçen Mübhem Şahsiyetler (Bed'u'l-Vahiy Bölümü ile Zekât Bölümü Arasında Yer Alan Hadisler)* isimli yüksek lisans tezinde, Buhârî'nin *Sahîh*'inin yaklaşık üçte birine tekabül eden hadis metinlerinde yer alan mübhem şahısların kimliğini tespit etmeyi hedeflemiştir.

3.Servet Hayma, *Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'inde Geçen Mübhem Şahsiyetlerin Tespit ve Değerlendirilmesi (Hac Bölümü ile Cihâd Bölümü Arasında Yer Alan Hadisler)* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022). Hayma, aynı tezdten biri mübhemât kavramını değerlendirdiği, diğesinde de şahısların mübhem bırakılma sebeplerini ele aldığı iki makale üretmiştir. Bk. Servet Hayma - Mustafa Öztoprak, "Hadislerde Mübhemat: Kavramsal Çerçeve ve Delalet Ettiği Yönler", *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (2022), 65-90.; Servet Hayma, "Buhârî'nin el-Câmiü's-Sahîhinde Kişilerin Mübhem Bırakılma Sebepleri", *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2022), 27-57.

³³ Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), s.255-272. Yazar çalışmasında *Mübhemât Bilgisi* şeklinde bir başlık açarak konuya yer vermiştir. Yazar, burada *Hadis İlminde Müphemat ve Müphemat Kitapları* şeklinde alt başlıklar açarak konuyu açıklamış, mübhemat literatürünü tanıtmıştır.

³⁴ Süleyman Doğanay, *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler* (Ankara: TDV Yayınları, 2020). Doğanay, hadis metinlerindeki râviden kaynaklı değişiklikleri hem teorik zeminde hem de örnekler vererek ele almaktadır. Râvilerin bilinçli veya bilinçsiz tasarruflarını merkeze alması sebebiyle çalışmamızla ilişki kurduğumuz eserlerden biridir.

³⁵ Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 22-23.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBHAM VE MÜBHEM RÂVİ

Hadis, hoca ile talebe arasındaki bir etkileşimle aktarılan naklî bir ilimdir. Talebe öncelikle hadisi hocasından alır, diğer bir deyişle tahammül eder. Bir zaman sonra kendisi de hadisi bir başkasına/başkalarına rivayet eder. Hadis rivayetinde aslolan bir şahsın hadisi rivayet ettiğinde hocasını tanınacağı zikretmesidir. Ancak yaygın olmamakla birlikte isnad sisteminin gelişimine paralel olarak bazı râvilerin hocasının ismini veya tanınmasını sağlayan bir künye, lakab, nesep ile an-a-madığı olmuştur. Bu durum sonraki nesiller açısından o râvinin tanınmamasına ve haliyle hadis rivayetine ehliyetinin incelenememesine sebep olmuştur.

Hadisin iki temel unsurundan biri olan râvileri tanıyıp bilmenin ve Hadis ilmi açısından rivayete ehil olup olmadığını tespit etmenin rivayet hakkında hüküm verebilmek için önemi büyüktür. Nitekim İmam Şâfiî (öl. 204/820) “Hadislerin doğruluğu veya yanlışlığı onu haber verenin doğruluğuna ve yalancılığına göre tespit edilir.”³⁶ sözüyle, Ali b. el-Medîni de (öl. 234/848-49), “Hadisleri anlamak ilmin yarısı, isnaddaki râvileri tanımak ilmin yarısıdır.”³⁷ şeklindeki açıklamasıyla bu duruma işaret etmektedir. Râviyi tanımak ise hem zatını bilmek hem de hadis rivayetine ehil olup olmadığı bilgisine sahip olmak anlamına gelmektedir. İsnadlarda kullanılan racul, şeyh gibi ibham lafızları, râviyi tanıtıcı olmaktan uzak ifadelerdir. Hatta bir râvinin kimliğine dair en kapalı hali oluşturmaktadır. Hakkında bu ve benzeri ifadelerin kullanıldığı râvinin zâtı belli edil-e-mediğinde, hadis rivayetine ehliyetinin de tespit edilemeyeceği ortadadır.

Senedde yer alan bir râviyi tanımayı sağlayan unsurlar, isim, künye, nisbe ve lakabıdır. Râviler, senedlerde bunlardan biri veya birkaçıyla nitelenirler, insanlar da bu vasıflarıyla onları tanırlar. Bu bilgilerdeki karışıklıklar râvinin zatını doğru tespit etmeyi zorlaştırır veya yanlış tespit edilmesine sebep olur. Sika bir râvi zayıf, zayıf bir râvi makbul zannedilebilir. Munkatı‘ olan bir isnada muttasıl; muttasıl olan bir isnada

³⁶ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1938), 399.

³⁷ Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdîrrahman Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, thk. Muhammed Muhibbuddin Ebû Zeyd (Beyrut : Dârü'z-Zehâir, 2016), 325.; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmud Tahhan (Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, 2007), 2/211. İbare şöyledir: النَّقْطَةُ فِي مُعَادِ الْحَدِيثِ نَصْفُ الْعِلْمِ وَمَعْرِفَةُ الرَّجَالِ نَصْفُ الْعِلْمِ

munkatı‘ hükmü verilebilir. Bu durum kabul ve red açısından hadise yanlış hüküm verilmesine götürebilir. Râvinin zatının yanlış tespit edilmesi temelde iki husustan kaynaklanır: Bunlar râviyi tanıtıcı bilgilerin eksikliği ve bu bilgilerdeki karışıklık/ muğlaklıktır. Râviyi tanıtıcı bilgilerdeki eksikliğin de iki şekli vardır: İbham ve ihmal.³⁸

Bir râvinin tanınmasından kasıt yalnızca isminin ve babasının isminin bilinmesi değil, doğrudan zâtının tanınmasını sağlayan isim, künye, lakab ve nesebinden birinin bilinmesidir. Hadis rivayet tarihinde, sahâbe nesli başta olmak üzere birçok râvinin öncelikle ismi ve nesebiyle varsa lakabı, künyesiyle bilindiği, sonraki nesillere bu bilgilerden bir veya birkaçının aktarılabilirdiği görülmektedir. Âlimlere sorulan sorulardan teşekkül eden *Suâlât* literatürünün muhtevasının bir kısmını, râvilerin kimliğine dair sorular oluşturmaktadır.³⁹ Bu eserler, râviler hakkındaki bilgilerin derlendiği ilk kaynaklar hüviyetindedir. Sonraki eserlerin önemli oranda üzerine inşa edildiği ricâl ve tabakât eserlerinde de râvilerin kimlikleri hakkında detaylı ve tanıtıcı bilgiler verilmektedir. Râvilerin bazıları ismi yerine, lakabı, nesebi veya künyesiyle daha fazla tanınır olmuştur. Bu duruma dikkat çeken hadis âlimleri, erken dönemlerden itibaren, râvilerden “ismi yerine künyesiyle meşhur olanlar, lakabıyla meşhur olanlar, nesebiyle meşhur olanlar, dedelerine nisbet edilenler, ninelerine nisbet edilenler, bir vasfıyla meşhur olanlar...” diye bölümler açarak bu râviler hakkında bilgi vermiştir. Örneğin genel olarak ilk hadis usûlcüsü olarak sayılan Râmehürmüzî’nin (öl. 360/971) *el-Muhaddisü’l-fâsıl beyne’r-râvi ve’l-vâ’i* isimli eserinde bu tür bilgilere yer verilmiştir.⁴⁰

Rivayet döneminde yer alan bir hadis tâlibi/râvi için hocasının ona hadis kaynağını eksik veya kapalı bildirmesi onun için bir ibham durumudur. Örneğin, hocasının hadisi rivayet ederken “Bana Abdullah, Ümmü Atiyye, İbn Muhammed, Ebû Sâlim vs. anlattı.” demesi gibi. Şayet talebe bu kişileri tanımıyorsa bu durum senedi işiten râvi açısından bir ibhama (kapalılık/muğlaklık) işaret etmektedir. Fakat râvi bu şahısları tanıyorsa, örneğin hocası Abdullah derken, onun Abdullah b. Mes‘ûd’u kastettiğini biliyorsa bu durum onun için vuzûha kavuşmuş demektir.⁴¹ Fakat böyle bir sened zinciri

³⁸ Şerif Hâtîm b. Arif el-Avnî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadis (el-Muharreru’l-muhtasar min ulûmi’l-eser)* (Dımaşk: Dâru’l-Mi’râc, 2021), 248.

³⁹ Mustafa Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016), 169.

⁴⁰ Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 268-315.

⁴¹ İsmi söyleyip hangi Abdullah’ın kastedildiğinin bilinmediği durumlar, kavramsallaşmanın artmasıyla ileriki dönemlerde “mühmel” diye isimlendirilecektir.

kitaplara geçtikten sonra, bu senede dair araştırma yapan biri bu şahsı tanımıyorsa bu durumda onun için bir ibham söz konusudur. Bir şahsa göre mübhem olan râvi, o senedin ricali hakkında bilgi sahibi olana göre zâhir/açık olabilmektedir. Bu durum, ibham/mübhem olgusunun, şahsın kendisi ve bilgi birikiminin merkezde olduğu bir vakıaya işaret ettiğini göstermektedir.

Senedlerde kimliği mübhem olarak yer alan râvilerden rivayet eden talebelerin bu kişileri tanıyıp tanımadıkları da akla gelebilecek bir sorudur. Bu noktada iki türlü bilgisizlikten söz edilebilir: Birincisi rivayet döneminde seneddeki bir râvinin hadis kaynağına veya seneddeki hocalarından birinin kimliğine dair bilgisizliği, diğeri hadisler senedleriyle birlikte kitaplarda tasnif edilip aktarıldıktan sonra senedde yer alan bazı râvilerin kimliğine dair bilgi eksikliğidir. Bu açıdan râvi, hocası “Bana bir adam haber verdi.” dediğinde hocasının hadis kaynağını bilebilir fakat hocasından işittiği hadisi rivayet ederken bu bilgiyi aktar-a-mamaktadır. Senedlerde yer alan bazı şahısların kimliği, rivayet döneminde hadisi işitenler tarafından bilindiği halde onlar hakkında senedde yine ibham lafızlarının kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, senedlerde bu kadar mübhem râvinin neden yer aldığı sorusuna da bir açıdan cevap oluşturabilir. Hadis rivayetiyle meşgul olan râvilerin, hadislerin metinlerini ve senedlerini bir sonraki nesle aktarırken, hadislere olduğu gibi sened formuna da “emanet sorumluluğu”yla yaklaştığı düşünülebilir.

Şöyle ki, Allah Rasûlü (a.s.) sahâbeyi hadisleri iyi ezberlemeleri ve başkalarına aktarmayı teşvik etmiş, bu minvalde “*Sözümü işitip iyice anladıktan sonra işittiği gibi başkalarına ulaştıran kişinin Allah yüzünü ağartsın.*”⁴² diye dua etmişti. Hz. Peygamber’in bazı hadisleri, bilhassa bazı duaları ashab-ı kirama öğretirken aynı lafızlarla ezberlemeye teşvik ettiği de bilinmektedir. Örneğin, Hz. Peygamber, Berâ b. Âzib’e uyku duasını öğretirken Berâ’nın duanın son kısmında “*Gönderdiğin Nebî’ye iman ettim.*” demek yerine “*Gönderdiğin Rasûl’e iman ettim.*” deyişini düzeltmiştir.⁴³

⁴² Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaut - Muhammed Kamil Karabelli (Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2009), “İlim” 10 (No. 3660).

⁴³ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Müsnedü’l-sahîhi’l-muhtasar bi-nakli’l-adli ani’l-adli ilâ Rasûlillah (a.s.)*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1334), “Zikr” 56. Hadisin ilgili kısmı şöyledir: قَالَ: أَمَنْتُ بِرَسُولِكَ الَّذِي أُرْسِلْتُ، قَالَ: "قُلْ: أَمَنْتُ بِنَبِيِّكَ الَّذِي أُرْسِلْتُ"

Sahâbenin de hadisleri tâbiîn nesline aktarırken, onlardan iyice ezberlemelerini istediği, hadis metinlerinin benzerleriyle değiştirilmesine, bazı lafızların takdim ve tehir edilmesine, kelimelere bazı harflerin ilave edilmesine veya noksanlaştırılmasına karşı çıktığı bilinmektedir.⁴⁴ Örneğin, Abdullah b. Ömer, “İslam beş şey üzerine bina edilmiştir...” hadisini rivayet ederken, meclisteki bir adamın sıralamayı değiştirip, Haccı Ramazan orucunun önüne alması üzerine müdahale etmiş, “Önce Ramazan orucu, sonra Hacc idi, Rasûlullah’tan (a.s.) böyle işittim.” demiştir.⁴⁵ Aynı şekilde hadis metnine ilave (idrâc) yapılmaması, bir açıklama yapılacaksa Hz. Peygamber ile diğer râvilerin sözlerinin ayrı olacak şekilde aktarılması teşvik edilmiştir. Böylece hadis talibinden, hocasından işittiği hadisleri aynı lafızlarla nakletmeye gayret etmesi beklenmiştir.⁴⁶

Hz. Peygamber’in ashâbına, sahâbe neslinin tâbiûna olan bu ikazları, sonraki nesillere de -isnad da dahil olmak üzere- hadisleri rivayet ederken hocalarından işittiği gibi nakletmek hassasiyeti kazandırmış olabilir. Bu hassasiyet sebebiyle olsa gerek, isnadda yer alan râviye dair bir açıklama yapılacaksa, senedin formunda bir değişikliğe gitmeksizin, sözün sonunda bu açıklamanın yapılması seneddeki diğer râviler tarafından genellikle tercih edilmiştir. İsnadda kimliği mübhem bırakılan bir râvi varsa, sonraki râvilerden biri bu râvinin kimliğini biliyorsa, o râvi bazen, isnadın kendisine kadar olan kısmını nakletmiş, sonrasında “ya’nî” diyerek mübhem râvinin kimliğini açıklamıştır.⁴⁷

Hadis âlimlerinin rivayet esnasında hocasının ismini ve nesebini bir defa zikrettikten sonra, ondan -hocasının nesebi zikredilmeden- yapılan diğer nakillerde, talebenin hocasının nesebini yazıp yazamayacağı tartışılmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, bu durumun uygun olup olmadığını işlediği bab başlığı altında, âlimlerin çoğunluğunun, hocanın nesebinin yazılmasını tercih ettiklerini belirtmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel

⁴⁴ Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış* (İstanbul: Ensar, 2013), 110.

⁴⁵ Müslim, *Sahih*, “İmân” 16. Hadisin ilgili kısmı şöyledir: «لَا، صِيَامَ رَمَضَانَ، قَالَ: «لَا، صِيَامَ رَمَضَانَ، هَكَذَا سَمِعْتُهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْحَجَّ»

⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 1/268.

⁴⁷ “Demek istiyor ki” manasına gelen “ya’nî” kelimesi, seneddeki râvilerden birinin mübhem bırakılması halinde bir hadiscinin, şeyhinin isnadındaki sözlerine bir açıklama eklemek ve kendi açıklamasıyla şeyhinin sözlerinin ayırt edilebilmesi kullanılmıştır. Bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), “Ya’nî” 423. Hatîb el-Bağdâdî, konumuzla da ilişkili bir şekilde “İsnaddan Râvi Düşmesi Durumunda, O Râvinin İsnadda Olduğundan Emin Olan Kişi Râvinin İsmi Ekleyebilir mi?” diye bir başlık açmıştır. Bir örnek olarak Ahmed b. Hanbel’in, Vekî’in “Ben (bu gibi durumlarda) “ya’nî” sözünü kullanıyorum.” dediğini nakletmiştir. İbare şöyledir: أَنَا أَسْتَعِينُ عَلَى الْحَدِيثِ بِعَنْيَ. Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sûrikî - İbrahim Hamdî el-Medenî (Haydarabad: Dâiretü’l-Meârif, 1357), 252.

gibi bazı âlimler, rivayet esnasında nesebi zikredilmeyen kişiye denk geldiğinde hocanın nesebini ya'nî “falancanın oğlu” diyerek açıklamıştır. Ali b. el-Medînî de “Bir adam size hadis rivayet ettiğinde ‘bize falan anlattı’ deyip nesebini belirtmese de, “Bize fulan anlattı ki, o da fulan oğlu fulandan tahdis etmişti.” demeyi tavsiye etmiştir.⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî'nin de desteklediği diğer görüşe göre ise önce “fulan anlattı” dedikten sonra “ve o falancanın oğludur” diye nesebine dair açıklama yapılması tercih edilmiştir.⁴⁹ Bu durum râvi ile hocanın sözlerini tefrik etme hassasiyeti yanında sened ve metinlerin tahrif edilmeden nakledilmeye çalışıldığını göstermektedir.

Rivayet döneminde bir râvi hadis rivayet ederken “hadisi bana bir adam anlattı” dediğinde, o hocanın hadis kaynağını bilen talebesi için burada tam bir ibham bulunmamaktadır. Fakat rivayeti olduğu gibi aktarmak ve sened formunda değişiklik yapmamak için talebe, işittiği senedi olduğu gibi aktardığında, sonraki râviler o kişiyi tanıımıyorsa veya rivayet esnasında râvi, hocasının kimliğine dair bilgi vermediyse, bu durumda onlar için bir ibham başlamış demektir.

1.1. İBHAM VE MÜBHEMİN TANIMI

İbham ve mübhem lafızlarının lügat anlamlarının ele alınması konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ba-he-mim harflerinden türetilen bir kelime olan ibhâm, if'âl babındaki “ebheme” fiilinin masdarıdır. Mübhem ise aynı fiilin aynı baktan ism-i mef'ûlüdür. Mübhim ise aynı fiilin aynı baktan ism-i fâilidir.

İbham kelimesi ve türevlerinin İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, Nisa Suresi 23. Ayette geçen {وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ} “Kendi sülblerinizden olan çocuklarınızın eşleri de (size haram kılındı)” ayetinde zikrolunan evlilik yasağı hakkında İbn Abbas, أبهوما ما أبهم الله “Allah'ın mübhem bıraktığını siz de mübhem bırakınız.” diye cevap vermiştir. Birçok âlim, İbn Abbas'ın sözünü “İşi,

⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 215.

⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 215.

kapalı olduğu hal üzere bırakınız.” diye anlamıştır.⁵⁰ Yani, “Allah’ın açıklamadığını siz de açıklamayın.” demek istemiştir.⁵¹

Mübhem kelimesiyle aynı kökten türeyen kelimelerden biri de الْبُهْمُ behîmdir (çoğulu: بُهُمٌ buhumun’dur.) İbnü’s-Sikkît, (öl. 244/858) “Feresun behîm” kelimesinin, rengine başka rengin karışmadığı binek için kullanıldığını söylemiştir.⁵² İbnü’l-Enbârî de (öl. 328/940) de “levnun behîm” denildiğinde, başka rengin karışmadığı renkleri ifade için kullanıldığını söylemiştir.⁵³ Benzer bir şekilde “leylun behîm” ile sabaha kadar hiç ışığın olmadığı gece kastedilmektedir.⁵⁴

İnsanların kıyamet günü haşr edilme şeklinin tasvir edildiği bir rivayette de “buhm” kelimesi geçmiştir. Rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: يُخْشَرُ النَّاسُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ - أَوْ قَالَ: الْعِبَادُ - عُرَاءَ غُرْلًا بُهُمًا " قَالَ: قُلْنَا: وَمَا بُهُمًا؟ قَالَ: " لَيْسَ مَعَهُمْ شَيْءٌ " buhm” kelimesini soran sahâbeye Hz. Peygamber, “İnsanlarda hiçbir şeyin olmaması” diye açıklamıştır.⁵⁵ Hz. Peygamber’in bu açıklaması, dünyada iken gece körlüğü, topallık, cüzzâm, alaca hastalığı gibi çeşitli cilt ve beden hastalıkları olan insanların, bu hastalıklardan sâlim bir şekilde kıyamet günü haşr olunacağı, şeklinde anlaşılmıştır.⁵⁶

İbhamın (çoğulu ebâhîm) isim olarak anlamlarından biri الْإِصْبَعُ الْعُظْمَى “başparmak”tır.⁵⁷ Bir yoruma göre başparmak avucu kapattığı için böyle isimlendirilmiştir.⁵⁸ Bazı hadislerde Hz. Peygamber’in başparmak ve yanındaki iki

⁵⁰ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-qayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Samerrâî (Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.), 4/63.; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Muhammed 'Avd Mir'ab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2001), 6/177.

⁵¹ Ebû Bekr Muhammed b. Ömer el-Kurtubî İbnü'l-Kûtiyye, *Kitâbü'l-Ef'âl*, thk. Ali Fûde (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1993), 171. İbare şöyledir: أَيُّ دَعَا تَفْسِيرَ مَا لَمْ يَفْسُرْهُ اللَّهُ

⁵² Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk İbnü's-Sikkît, *Kitâbu'l-Elfâz*, thk. Fahrüddîn Kabâve (b.y.: Mektebetü Lübnân, 1998), 123.

⁵³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir fî me'ânî kelimâti'n-nâs*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1412/1992), 1/334.

⁵⁴ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, 6/178.

⁵⁵ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, thk. Şuayb el-Arnaut vd. (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Nâşîrûn, 2015), 25/431 (No. 16042).

⁵⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-qayn*, 4/63.; İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir*, 6/177.

⁵⁷ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-luğa ve sîhâhu'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407), 5/1875.; Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-sîhah = Mu'cemü'r-Râzî*, thk. Emin Abdürrezzak eş-Şeva (Dimaşk: Dâru'l-Feyha, 2010), “Behime” 61.

⁵⁸ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, 6/178.

parmak olmak üzere üç parmakla yemek yediği rivayet edilmiş ve hadisin metninde “ibham” kelimesi kullanılmıştır.⁵⁹

İbnü’s-Sikkât, “Fulan kişi, bana bir şeyi/işi ibham etti.” denildiğinde, bu “Bende onu bileceğim/taniyacağım hiçbir şey bırakmadı.” anlamındadır, demiştir.⁶⁰ İbnü’l-Enbârî de “emrun mübhem” veya “kelamun mübhem” lafızlarının, “nasıl ulaşılacağına bilinmediği şeyler” için kullanıldığını, bu sözün “hâit mübhem” yani “kapısı olmayan duvarı” kastetmek için kullanılan kelimeden alındığını söylemiştir.⁶¹ Yine “bâbun mübhem”, kilitlendiğinde açmak için imkan bulunamayan kapı, “tarîkun mübhem” güzergahı tespit edilemeyen yol anlamına gelmektedir.⁶² İbn Fâris de (öl. 395/1004), bir şeyin kapalılığını ifade etmek için “*emrun mübhem*” kelimesinin kullanıldığını ve yine “*ebhemtü’l-bâb*” denildiğinde “*eğlaktuhu*” (onu kapattım) anlamına geldiğini söylemiştir.⁶³ Feyyûmî (öl. 770/1368-69) de “*istebheme’l-haber ve isteğleka*” (haber kapalı kaldı) fiillerinin aynı anlamda olduğunu, bir şey açıklanmadığında “ebhemtuhu” (onu gizledim) fiilinin kullanıldığını söylemektedir.⁶⁴ Yine bu fiil “ebheme’l-emr” şeklinde, “*ištebehe*” (karışık oldu) anlamına da gelmektedir.⁶⁵ Sonuç olarak ibham ve mübhem kelimelerinde, ıstılâhî kullanımıyla doğrudan ilişkili bir şekilde bir şeyin veya işin gizli, kapalı, karışık, muğlak, belirsiz olması gibi anlamlar bulunmaktadır.

Hadis ıstılahı olarak ibham, hadislerin senedinde veya metninde, bir şahsın bilinen isim, künye veya lakabını zikretmeyip, bunun yerine o şahıs için racul (bir adam), imrae (bir kadın), men lâ ettehimu (itham etmediğim bir kimse) gibi kapalılığa delâlet eden bir lafzın kullanılmasıdır.⁶⁶ Diğer bir deyişle, râvinin örneğin “bana bir adam anlattı” diyerek

⁵⁹ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam es-San’ânî Abdürrezzâk, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-Azamî (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1403), 10/418 (No. 19556). Hadisin metni şöyledir: *أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا أَكَلَ طَعَامًا يَلْعَقُ أَصَابِعَهُ الثَّلَاثَ: الْإِثْمَامَ، وَاللَّيْنِ ثَلَاثِينَ، يَدْخُلُهُنَّ فِي فِيهِ، وَاجِدَةً وَاجِدَةً*

⁶⁰ İbnü’s-Sikkât, *Kitâbu’l-Elfâz*, 123.; İbnü’l-Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/334.

⁶¹ İbnü’l-Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/334.

⁶² İbnü’l-Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/334.

⁶³ Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1979), 1/311.; Abdülkâdir er-Râzî, *Muhtârü’s-sıhah*, “Behime” 61.

⁶⁴ Ebü’l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevî Feyyûmî, *el-Misbâhü’l-münîr fî garibi’s-şerhi’l-kebîr li’r-Râfî* (Beyrut : el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts), 1/64.

⁶⁵ Ebü’t-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzâbâdî, *el-Kâmüsü’l-muhîd*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî (Beyrut : Müessesetü’r-Risâle, 2005), 1081.

⁶⁶ Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethü’l-mugîs bi-şerhi Elfıyyeti’l-hadis li’l-İrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Kahire : Mektebetü’s-Sünne, 2003), 4/298.; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), “İbham” 123.; Emin Aşıkkutlu, “Mübhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/434.

senedde bir râvinin mevcut olduğuna işaret etmesiyle birlikte o râvinin tanınmasını sağlayacak tanıtıcı bilgiyi zikretmemesidir.⁶⁷ İleride detaylı ele alınacağı üzere seneddeki ibhamların bazıısı hadisin sıhhatine etki etmekte, bazıısı etmemektedir.⁶⁸

Mübhem ise " اُبْهَمَ " fiilinin ism-i mef'ûlûdûr. Hadis ıstılahı olarak mübhem ile hadisin senedinde veya metninde -erkek veya kadın olsun- kimliği bilinmeyen birinin bulunması kastedilmiştir.⁶⁹ Mübhem râvi kullanımı çok eski değildir. Hadis usûlü alimlerinin çoğu, mübheme dair bir tanım yapmak yerine "mübhemî/mübhemâtı bilmek, tespit etmek, tanımak" anlamına gelen ifadelerle eserlerinde konuya yer vermiş, bununla hadisin senedinde veya metninde olsun ismi bilinmeyen şahsın tespitini kastetmişlerdir.

1.1.1. Bulunduğu Yer Açısından İbhamın Kısımları

İbham, bulunduğu yer açısından isnadda ve metinde olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Mübhem şahıs, hadisin metninde yer alırsa mübhemü'l-metn/mübhem fi'l-metn "metindeki mübhem râvi", isnadda yer alırsa mübhemü'l-isnad/mübhem fi'l-isnad "isnaddaki mübhem râvi" şeklindeki lafızlarla isimlendirilmektedir. Araştırma her ne kadar isnaddaki ibhamlarla ilgili olsa da aradaki farkın görülmesi için kısaca yer hadis metinlerindeki ibham konusuna yer verilecektir.

1.1.1.1. Metinde İbham

Metinde ibham, hadisin metninde yer alan bir şahsın veya topluluğun isminin zikredilmemesidir. Bu tür ibham, hadisin metninde sözü edilen kişiden racul, imrae gibi bir lafızla bahsedilmesi ve isminin söylenmemesi şeklinde olmaktadır. Mübhem'in bu türünün senedin muttasıl veya munkatı', hadisinin makbul veya merdud oluşuyla bir ilgisi bulunmamaktadır. Hadis metinlerinde kimliği gizli kalan mübhem kişileri bilmek, hadisi

⁶⁷ Avnî, *Ma'rifetu ulûmi 'l-hadis*, 249.

⁶⁸ Hadisin sıhhatine etkisi bakımından rivayetlerdeki ibhamları "müessir ibham", "gayr-i müessir ibham" diye ayırmak mümkündür. Örneğin bir râvinin, rivayet zincirini sıralarken racul → Zührî şeklindeki ibhamı hadisin senedine tesir ederken, onun Zührî ve gayrihi şeklindeki ibhamı, yani ikinci senede nisbetle (ve gayrihi) tesir edici değildir. Birinci örnekte râvinin mübhem olması senedin ittisaline engeldir, dolayısıyla hadisin sıhhatini de etkilemektedir. İkinci örnekte ise aslında iki sened vardır. Birinci sened muttasıldır, ikinci sened ise munkatı'dır. Fakat ikinci senedin muttasıl olmayışı hadisin sıhhatini etkilememektedir. Zira, muhtemelen râvi asıl muttasıl isnadı zikrettikten sonra hadisin birkaç râviden alındığına işaret etmek için "ve gayrihi ve âhâr" gibi ibham lafızlarını kullanmıştır. Bk. Süleyman b. Hâlid el-Harbî, *el-Kevâkıbü 'd-dürriyye ala 'l-Manzûmeti 'l-Beykûniyye*, ts., 66.

⁶⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü 'l-hadis*, 375.

daha iyi anlamaya katkı sağlamakta ve hadisle alakalı detay hususları bilmeye imkan vermektedir. Metindeki ibhama dair şu hadis örnek verilebilir:

Bir gün Allah Rasûlü (a.s.): “Gücü yetenler üzerine haccetmek farz kılındı.” buyurdu. Bunun üzerine sahâbeden bir adam “Her sene mi?” diye sordu. Rasûlullah “Bir kere” dedi ve devam ederek “*Şayet sorduğunda ‘evet’ deseydim, hacc üzerinize her sene farz olurdu.*” buyurdu.⁷⁰

Hadislerin bazısında bu rivayette soruyu soran kişinin ismi geçmemektedir. Fakat diğer rivayetler vasıtasıyla soruyu soran sahâbînin Akra‘ b. Hâbis et-Temîmî olduğu tespit edilmiştir.⁷¹ Araştırmamız isnadda ibham konusunu ele aldığından hadis metinlerindeki bu ibham örneğiyle iktifa edilecektir.

1.1.1.2. İsnadda İbham

İsnadda ibham, bir senedde râvilerden birinin “racul, imrae, şeyh” şeklindeki lafızlarla mübhem bırakılmasıdır. Bu tür ibhamların senedin ittisalına ve hadisin sıhhatine tesiri olmaktadır. Bu sebeple senedde ismi zikredilmeyen râvilerin kimliğini tespiti yönelik çalışmalar, metindeki mübhem râviyi tespiti yönelik çabalara göre daha önemli görülmektedir. Çünkü bir isnadda, kimliği tespit edil-e-memiş bir râvinin bulunması, hadisin sıhhatine doğrudan tesir edebilmektedir. Nitekim İbn Kesîr’e göre metindeki mübhem şahısları tespit için gayret etmektense, seneddeki mübhem râviyi tespit etmeye çalışmak daha önemlidir. Zira tespit edilen râvinin hadis ilmindeki durumuna göre rivayet hakkında kabul veya red hükmü verilebilecektir.⁷² İbnü’l-İrâkî de hadis ile ihticâcın, râviler hakkındaki bilgilere bağlı olduğundan isnaddaki mübhem râviyi bilmeye olan ihtiyacın daha fazla olduğunu ve bu alanda çalışmanın daha önemli ve daha faydalı olduğunu belirtmiştir.⁷³

⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/355 (No. 10607).; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), “Menâsik” 1 (No. 3585).

⁷¹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Menâsik” 1 (No. 1721).; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaut vd (Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430), “Menâsik” 4 (No. 2886).; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî (el-Müctebâ)* (Beyrut : Dâru’l-Ma’rife, 2007), “Menâsik” 2 (No. 2619).

⁷² Ebû’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi’l-hadis* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2015), 314.; Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Tedribü’r-râvî fî şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed Firyâbî (Riyâd: Dâru Taybe, 2005), 2/854.

⁷³ Ebû Zûr’a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim İbnü’l-İrâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti’l-metn ve’l-isnad* (Cidde: Dâru’l-Vefa, 1994), 1/92-93.

1.1.2. İbham ve Mübhem Kavramının Tarihî Süreçte Kullanımı ve Gelişimi

İbham/mübhem kavramının gelişimini işlerken hadislerin sened ve metinlerinde mübhem kalan şahıslar arasında ayırım yapmadan, kavramı bir arada işlemenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Kavramın usûl, ricâl ve müstakil eserlerdeki gelişiminin bir arada görülmesi konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Hadis literatüründe ibham ve mübhem lafızları öncelikle hadis metinlerinde kimliği gizli kalan şahısları nitelemek üzere kullanılmıştır. Zamanla bu kavram hadis senedlerinde kimliği gizli kalan râvileri de kapsayacak bir muhtevaya evrilmiştir.

Müstakil bir konu olarak ve doğrudan temas etmemekle beraber ibhamla da ilgi kurulabilecek bir şekilde Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (öl. 405/1014) usûl eserinde yer verdiği görülmektedir. O, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis* isimli eserinin kırkinci nev'inde مَعْرِفَةُ أَسَامِي الْمُحَدِّثِينَ “Muhaddislerin İsimlerini Bilmek” diye bir başlık açmıştır. Bu alanın geniş bir alan olduğunu, Buhârî'nin bu alandaki ihtiyacı karşılayacak şekilde eser telif ettiğini, kendisinin birkaç örnek zikredeceğini söylemiştir.⁷⁴ Hâkim'in verdiği ilk örnek, İbn Şihab ez-Zührî'nin “bana İbn Ebî Enes anlattı ki ona da babası anlatmıştır” diyerek rivayet ettiği “*Ramazan ayı girdiğinde cennet kapıları açılır, cehennem kapıları kapatılır, şeytanlar bağlanır.*”⁷⁵ hadisinin isnadı ile ilgilidir. Hâkim, İbn Ebî Enes'in Nâfi' b. Ebî Enes, babasının adının da Ebû Enes Mâlik b. Ebî Âmir el-Havlânî el-Asbâhî, yani Mâlik b. Enes'in dedesi olduğunu belirtmiştir. Nâfi'in de Ebû Süheyl b. Mâlik, yani Mâlik b. Enes'in amcası olduğunu söylemiştir.⁷⁶ Görüldüğü gibi Hâkim, künyesiyle bilinen ve bazı hadis râvileri tarafından tanınmayan râviler hakkında açıklama yapmıştır.

Hâkim'in verdiği ikinci örnek, hadisin senedlerinde yer alan râvilerin kimliğinin doğru bilinmesiyle ilgilidir. O, “*Kim bir imamın arkasında cemaat olursa, imamın kıraati onun için de kıraat yerine geçer.*”⁷⁷ hadisinin isnadındaki bir râvi üzerinden konuyu açıklamıştır. Hadis, sonraki bazı râviler tarafından ...Abdullah b. Şeddâd (an) → Ebû'l-Velîd → Câbir b. Abdullah tarikiyle rivayet edilmiştir. Hâkim, Abdullah b. Şeddâd'ın

⁷⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsihi*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Riyâd : Mektebetü'l-Maârif, 2010), 530. Hâkim, -muhtemelen-Buhârî'nin et-Târihu's-sağîr, et-Târihu'l-evsat ve et-Târihu'l-kebîr isimli eserlerine işaret etmiştir. (Nâşirin açıklaması)

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/59 (No. 7148).

⁷⁶ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 530-531.

⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/12 (No. 14643).

Ebü'l-Velîd'in kendisi olduğunu söylemiştir. İsimleri iyi bilmenin önemine işaret eden Hâkim, bu örnek üzerinden isimleri bilmekte ihmalkar davrananın çeşitli hatalara düşebileceğini ifade etmiştir.⁷⁸ Dolayısıyla Abdullah b. Şeddâd ile Câbir b. Abdullah arasında Ebü'l-Velîd künyesiyle biri varmış gibi zannedilerek rivayet edilmesine dikkat çekmiştir. Oysaki Ebü'l-Velîd, Abdullah b. Şeddâd'ın künyesidir.

Hâkim, bu nev'in ikinci kısmında ise sahâbe, tâbiûn, etbâu't-tâbiîn ve sonraki tabakalardan ismi nadir olan râvîlere dair örnekler vermiştir.⁷⁹ Bir isnadda künyesi Ebû Reyhâne olan zatın isminin Şem'un olduğunu, hadis râvileri arasında Ebû Reyhâne dışında ismi Şem'un olan bir zâtın bulunmadığını söylemiştir. Yine bir isnadda ismi geçen Zübeyb b. Sa'lebe dışında, hadis râvileri arasında bu isimle bilinen biri olmadığını belirtmiştir.⁸⁰ Hâkim, aynı eserin kırk ikinci nev'inde de sahâbe, tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn neslinden kendi dönemine kadar künyesiyle bilinen râvîlere dair bir başlık açmış, burada örnekler vermiştir.⁸¹

Tespit edilebildiği kadarıyla “أبهم” fiilini bir râvinin kimliğinin mübhem bırakılması/ibham edilmesi anlamında eserinde ilk kez kullanan Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Kâbisî'dir. (öl. 403/1012) O, *el-Mûlahhis li-Müsnedi'l-Muvatta'* isimli eserinin mukaddimesinde, hadis talebelerinin ihtiyaç duyduğu Mürsel ve mevsûl (muttasıl) hadislerin bilgisinden söz edeceğini söylemiş ve “و سمي هذا أحد رواته وأبهمه هذا” (Râvilerden birinin isimlendirildiği, diğerinin mübhem bırakıldığı) diyerek, bazı râvilerin hadisi aldığı hocaların kimliğini mübhem bıraktığından söz etmiştir.⁸²

Eserinde başlık olarak mübhem lafzına ve mübhemât konusuna müstakil olarak ilk kez yeren müellifin Abdülganî el-Ezdî (öl. 409/1018) olduğu görülmektedir. Ensâb alanındaki bilgisiyle öne çıkan âlimlerden biri olan Abdülganî el-Ezdî “*el-Gavâmir ve'l-mübhemât*” ismiyle kaleme aldığı eserinde hadis metinlerinin bazısında kimliği bilinmeyen şahısların kimliğini diğer rivayetler vasıtasıyla tespit etmiştir.⁸³

⁷⁸ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 532. İbare şöyledir: وَمَنْ تَهَاوَنَ بِمَعْرِفَةِ الْأَسْمَاءِ، أَوْرَثَهُ مِثْلَ هَذَا الْوَهْمِ

⁷⁹ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 536-543.

⁸⁰ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 536-538.

⁸¹ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 544-562.

⁸² Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevânî el-Kâbisî, *Kitâbü'l-Mûlahhis li-Müsnedi'l-Muvatta'*, thk. Ali İbrahim Mustafa (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 29. İbaredeki fiil malum da okunabilir. Bu durumda “Râvilerden birinin isimlendirdiği, diğerinin mübhem bıraktığı...” anlamına gelir.

⁸³ Abdülganî b. Saîd b. Ali el-Mısri Ezdî, *Kitâbu'l-gavâmir ve'l-mübhemât*, thk. Hüseyin Kâsım Muhammed en-Naîmî (Dâru'l-Menâre, 2000).; Ömer Boynukalın, eser üzerine Yüksek lisans tezi

Mübhem kelimesini bir şahsın kimliğinin bilinmemesi anlamında eserinde ilk kez kullanan usûlcünün ise Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) olduğu görülmektedir. O, bu alana dair yazdığı eserin isminde “mübhem” kelimesini kullanmış, eserini “*el-Esmâü'l-mübheme fi'l-enbâi'l-muhkeme*” diye isimlendirmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, mübhemât ilminin temellerini attığı bu eserinde konuyu şöyle açıklamıştır:

Bu kitapta, -erkek veya kadın olsun- **isimleri mübhem bırakılan** (أبهمت أسماءهم) ve yerine (başka lafızlarla) künyelendirilen bir topluluğun isimlerinin bulunduğu hadisleri zikrettim. Bu isimler başka hadislerde, muhkem bir şekilde (isimleri zikredilmiş halde) gelmiştir. Ben böyle hadisleri bir araya topladım ve içinde **mübhem isim** (إسم مبهم) bulunan her hadisin peşinden o ismi açıklayan hadisi zikrettim.⁸⁴

Daha çok İbnü'l-Kayserânî olarak bilinen Muhammed b. Tâhir el-Makdisî de (öl. 507/1113), *İzâhü'l-işkâl fi men übhime ismühû mine'n-nisâ' ve'r-ricâl*⁸⁵ isimli eserinde bu konuya yer vermiş ve eseri telif amacını şöyle açıklamıştır:

Bunlar, çocuklarının kendilerinden hadis rivayet ettiği fakat rivayet esnasında **isimlerini zikretmediği** bir grup sahâbînin isimleridir. Rivayet esnasında isimlerinin söylenmemeleri sebebiyle meslekten olmayan kişilere, bu şahısların isimlerini bulmak zor gelebiliyor. Bu sebeple bu şahısların hadislerine ve nasıl tespit edildiğine işaret etmeksizin muhtasar bir şekilde bölümler ayırdık.⁸⁶

Mübhem kelimesi, tarihî süreçte muğlaklık, kapalılık ve bilinmezlik anlamıyla başka konularda da kullanılmıştır.⁸⁷ Örneğin Kâdî İyâz (öl. 544/1149), mübhem

hazırlamış ve eseri tahkik etmiştir. Bk. Ömer Boynukalın, *Hâfız Abdülganî el-Ezdî'nin “el-Ğavâmir ve'l-Mübhemât” Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1991).

⁸⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme fi'l-enbâi'l-muhkeme*, thk. İzzeddin Ali es-Seyyid (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2011), 1/3. ; Ayrıca bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/166.

⁸⁵ *Hediyyetü'l-ârifîn* müellifi Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhü'l-işkâl fimen lem yüsem min ruvâtî'l-hâdis* şeklinde eserin ismini kaydederken, Zirikli ise, *İzâhü'l-işkâl fimen ubhime mine'n-nisâ' ve'r-ricâl* diye zikretmiştir. Bk. İsmail b. Muhammed Emin b. Mîr Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve'âsârü'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1951), 2/82.; Ebû Gays Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Dâru'l-İlm, 2002), 6/171. Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi İbnü'l-Kayserânî maddesi yazarı M. Yaşar Kandemir, ikinci ismi tercih ederek maddede tanıtmıştır. Bk. M. Yaşar Kandemir, “İbnü'l-Kayserânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/110.

⁸⁶ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî eş-Şeybânî İbnü'l-Kayserânî, *İzâhü'l-işkâl fi men übhime ismühû mine'n-nisâ' ve'r-ricâl*, thk. Bâsim el-Cevâbira (Kuveyt : Mektebetü'l-Muallâ, 1988), 27.

⁸⁷ Hatib el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'de ismini zikrettiği “et-Tafsîl li-mübhemî'l-merâsil” isimli, irsal/mürsel-i hafî ile ilgili bir eseri vardır. Hatîb, bu eserden mükâtebe yoluyla elde edilen hadislerle ilgili konuları işlediği yerde söz etmiştir. Buna göre Leys b. Sa'd, Abdullah b. Ömer'den hadis işitmediği halde Ebû

kelimesine icazet konusunu anlatırken yer vermiştir. O “Bazı insanlara, bazı topluluklara izin verdim.” şeklindeki icazetin geçerli olmadığını çünkü mübhem şahsın bilinmesine veya tayinine imkan olmadığını söylemiştir.⁸⁸

Mübhemât literatürü içerisinde en hacimli eserlerden biri de Endülüslü âlim İbn Beşkuvâl’in (öl. 578/1183) *Gavâmizü’l-esmâi’l-mübhemeti’l-vâkı’a fî mütûni’l-ehâdisi’l-müsne* isimli eseridir. İbn Beşkuvâl, eserin isminde “Müsned hadislerin metinlerinde mübhem olarak geçen şahısların isimleri” diyerek, eserin yoğunlaştığı kısmın metinde mübhem kalan şahıslar olduğuna işaret etmesi yanında bu literatürün gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Hadis usûlü eserlerinde mübhemât konusuna ilk kez yer veren müellif olan İbnü’s-Salâh (öl. 643/1245) ise, eserinde “*elli dokuzuncu nev’i*” altında “*Ma’rifetü’l-mübhemât*” diye bir başlık açmıştır. O, bu ilme مَعْرِفَةُ أَسْمَاءِ مَنْ أُبْهِمَ ذِكْرُهُ فِي الْحَدِيثِ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ “Hadiste erkek veya kadınlardan ismi mübhem bırakılanların isimlerinin bilgisi” diyerek işaret etmiştir.⁸⁹ Görüldüğü gibi sened/isnad ifadesi İbnü’s-Salâh’ın açıklamasında yer almamaktadır. O, bu başlık altında hadis metinlerinde kimliği gizli kalan şahıslara dair örneklerle yer vermiştir.

İbnü’s-Salâh’ın eserini ihtisar eden Nevevî (öl. 676/1277) *İrşâdu tullâbi’l-hakâik*⁹⁰ ve *et-Takrîb ve’t-teysîr*⁹¹ isimli eserlerinde, İbn Kesîr (öl. 774/1373) *İhtisâru Ulûmi’l-hadis* isimli eserinin mübhemât başlığı altında ilave bilgi vermeden bu konuda yazılmış eserleri sıralamış, metindeki mübhem şahıslara dair örnekler vermiştir. Bununla beraber İbn Kesîr, mübhemât konusunun sened yönüne dikkat çekmiş, seneddeki mübhem râvileri tespit etmenin daha önemli olduğunu ifade etmiştir.⁹² İbnü’s-Salâh’ın

Osman Abdülhakem b. A’yün aracılığıyla İbn Ömer’in mührünün olduğu bir kitabı elde etmiştir. Benzer yolla Leys b. Sa’d, Bükeyr b. Abdullah el-Eşec’ten birkaç hadis elde etmiş, bu rivayetleri ondan işitmediği halde “Haddesenî Bükeyr” diyerek rivayet etmiştir. Oysaki bu hadisleri oradan yazarak almıştır. Hatib, Bükeyr’in bu tür rivayetlerine et-Tafsîl’de yer verdiğini söylemiştir. Bk. Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 344.; İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 289.

⁸⁸ Ebü’l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî Kâdî İyâz, *el-İlmâ’ ilâ ma’rifeti usûli’r-rivâye ve takyîdi’s-semâ’*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dârü’t-Türâs, 1379/1970), 101.

⁸⁹ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 375.

⁹⁰ Ebü Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi’l-hakâ’ik ilâ ma’rifeti süneni hayri’l-halâ’ik sallallahu aleyhi ve sellem*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Matbaatu’s-Sabah, 2009), 235.

⁹¹ Ebü Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve’t-teysîr li-ma’rifeti süneni’l-beşîri’n-nezîr fî usûli’l-hadis*, thk. Muhammed Osman el-Haşet (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1405), 115.

⁹² İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi’l-hadis*, 314.

eseri üzerine çalışma yapan Irâkî (öl. 806/1404) *et-Takyîd ve'l-Îzâh* isimli eserinde⁹³, Burhâneddin el-Ebnâsî (öl. 802/1400) *eş-Şeze'l-feyyâh*'ta⁹⁴, Ömer b. Reslân el-Bulkînî ise (öl. 805/1403) *Mehâsinü'l-istilâh*'ta⁹⁵ mübhemâta dair İbnü's-Salâh'ın ifadelerini zikretmiş, aynı veya benzer örnekler vermiştir. Bu dönemde ibham/mübhem kelimesinin çoğunlukla hadis metinlerinde kimliği gizli kalan şahıslar hakkında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Abdülganî el-Ezdî, Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Beşkuvâl mübhemât alanında eser telif etmişse de doğrudan bir tanım yapmamışlardır. Usûl eserinde konuya yer veren İbnü's-Salâh'ın ifadeleri de yukarıda geçtiği gibi mübhemi bir kavram olarak açıklayıcı mahiyette değildir. Mübhemi bilmekten bahsedilmekte fakat mübhem ne olduğundan söz edilmemektedir. Bu eseri şerh veya ihtisar eden âlimler de hadis metinlerinin bir kısmında kimliği gizli kalan, bir kısmında tasrih edilen şahıslara dair örnek vermiştir. Bunun yanında diğer ricâl, cerh-ta'dîl ve tabakât eserleri vasıtasıyla hadis metinlerinde kimliği tespit edilen şahıslara dair örnekler sıralamışlardır.

Senedlerde kimliği belirtilmemiş râvilerden söz etmek üzere mübhem lafzının kullanımının, hicri yedinci asırda başladığı,⁹⁶ sekizinci asırda ise arttığı görülmektedir. Bu konuda İbn Kesîr (öl. 774/1373) ve Heysemî'nin (öl. 807/1405), tavrı örnek verilebilir. İbn Kesîr *el-Bidâye*'de bir hadisin isnadını verirken İbn İshâk'ın *عن شيخ أبيهم* "İsmi mübhem bıraktığı bir şeyhten" diyerek rivayet ettiğini belirtmiştir.⁹⁷ Yine ...Habîb b. Necîh → **ba'zi ehli'l-Medîne** → İbn Abbas → Hz. Ömer isnadıyla rivayet edilen *عليها، ورجلٌ ثلاثةٌ يلعنُهُمُ اللهُ: رجلٌ رَغِبَ عن والديه، وآخرٌ سَعَى في تفريقِ بين رجلٍ وامراتِهِ لِيُخْلَفَ* "Üç kişi vardır ki Allah onlara lanet eder: Ana-babasından yüz çeviren, aralarında husumet oluşsun diye kadın ve erkeğin arasını ayırmaya çalışan, müslümanlar arasında düşmanlık oluşması için söz taşıyan kişi." hadisinin senedi

⁹³ Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-Îzâh limâ utlika ve uğlika min Kitâbi İbni's-Salâh* (Beyrut : Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011), ??

⁹⁴ Burhâneddin İbrâhim b. Musa b. Eyyub Ebû İshak el-Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh min 'ulûmi İbni's-Salâh*, thk. Salah Fethî Helel (Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 2/703.

⁹⁵ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Reslân b. Nasîr b. Sâlih el-Bulkînî, *Mehâsinü'l-istilâh fî tazmîni [Kitâbi] İbni's-Salâh*, thk. Âişe Abdurrahman (Fas : Dâru'l-Meârif, ts.), 637.

⁹⁶ Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 43.

⁹⁷ Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1418/1997), 4/101. Sened şöyledir: *هَكَذَا رَوَاهُ النَّبِيُّ مِنْ طَرِيقِ يُونُسَ بْنِ بُكَيْرٍ عَنْ ابْنِ إِسْحَاقَ عَنْ شَيْخِ أَبِيهِمْ اسْمُهُ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَارِثِ بِهِ*

hakkında ⁹⁸ “Senedinde isimlendirilmemiş mübhem (râvi) vardır... demiştir. Aynı şekilde râvinin *عَمَّنْ أَخْبَرَهُ مِنْ أَهْلِ بَيْتِهِ* “Ailesinden olan birinden haber verdi” diyerek rivayet ettiği, mübhem râvinin olduğu bir senedi değerlendirirken *فِي إِسْنَادِهِ رَجُلٌ* “isnadında isimlendirilmemiş mübhem bir adam vardır.” dediği görülmektedir.⁹⁹ Heysemî de (öl. 807/1405), *Mecmeu’z-zevâid* isimli eserinde senedinde mübhem râvilerin olduğu senedler hakkında *وَفِيهِ رَجُلٌ لَمْ يُسَمَّ* “senedinde isimlendirilmemiş râvi vardır.” yüz civarında sened hakkında terkiğini kullanmıştır.¹⁰⁰ Bazen *غَيْرُ مُسَمًّى* “isimlendirilmemiş biri vardır.” terkiğini¹⁰¹, bazen de *الرَّجُلُ الْمُبْهَمُ* “mübhem adam (râvi)” ifadesini kullanmıştır.¹⁰² Bu dönemde, senedde isimlendirilmemiş râviden, mechûl yanında mübhem lafzını tercihin de arttığı anlaşılmaktadır.

Tespit edilebildiği kadarıyla mübhem teriminin kapsamına usûl eserinde senedde kimliği gizli kalmış râvileri de ekleyen ilk âlim ise Irâkî’dir (öl. 806/1404). İbnü’s-Salâh’ın *Mukaddimesi* üzerine yazdığı 1002 beyitlik *Elfiyye*’sinde, yine kendisinin *Şerhu’t-Tabsıra ve’t-tezkira* ismiyle şerh ettiği eserinde mübhemâta geniş yer vermiştir. Irâkî, *“من أنواع علوم الحديث معرفة من أبهم ذكره في الحديث، أو في الإسناد من الرجال والنساء، Irâkî, Hadiste veya isnadda erkek veya kadınlardan ismi mübhem bırakılanların isimlerinin bilgisi”* diyerek açıklama yapmıştır. Görüldüğü gibi Irâkî, mübhemâtın hadis ilimlerinden biri olduğunu söyledikten sonra, İbnü’s-Salâh’ın tarifine “veya isnadda” lafzını da eklemiştir.¹⁰³ Irâkî’nin *Elfiyye*’sinde mübhemât konusuyla ilgili 948-950 arası beyitlerinde metindeki mübhemler yanında seneddeki mübhemlere işaret eden açıklamalar yaptığı görülmektedir:

المُبْهَمَاتُ

وَمُبْهَمُ الرُّوَاةِ مَا لَمْ يُسَمَّ ... كَأَمْرًا فِي الْحَيْضِ وَهِيَ أَسْمَا
وَمَنْ رَقَى سَيِّدَ ذَلِكَ الْحَيِّ ... رَاقٍ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ ...

⁹⁸ Ebü’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *Müsnedu’l-Fârûk*, thk. İmâm b. ‘Alî b. İmâm (Mısır: Dâru’l-Felâh, 1430/2009), 2/221 (No. 560).

⁹⁹ Ebü’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419), 6/420.

¹⁰⁰ Ebu’l-Hasan Nûreddîn ‘Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma’u’z-Zevâid ve Menba’u’l-Fevâid*, thk. Hüsameddîn el-Ğudsî (Kahire: Mektebetu’l-Ğudsî, 1414/1994), 1/14, 1/90, 1/113, 1/126, 1/127...

¹⁰¹ Heysemî, *Mecma’u’z-Zevâid ve Menba’u’l-Fevâid*, 2,36, 8/281, 9/106...

¹⁰² Heysemî, *Mecma’u’z-Zevâid ve Menba’u’l-Fevâid*, 2/131, (No. 2793), 6/311 (No. 10810), 7/243 (No. 12058), 7/301 (No. 12332).

¹⁰³ Ebü’l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahim b. Hüseyin Irâkî, *Şerhu’t-Tabsıra ve’t-tezkira=Elfiyetü’l-İrâkî*, thk. Abdüllatif el-Hemîm - Mâhir Yâsîn el-Fahl (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002), 2/288.

وَمِنْهُ نَحْنُ ابْنُ فُلَانٍ، عَمِّهِ ... عَمَّتِهِ، رَوْجَتِهِ، ابْنُ أُمِّهِ

İrâkî, beyitte *mübhemâttan* “isimlendirilmemiş râviler” diye söz etmekle zaten mübhem’in isnad yönüne dikkat çekmiş gibidir. Çünkü bilindiği gibi râvi (çoğulu ruvât) kelimesi, senedlerde yer alan kişileri kastetmek üzere kullanılan bir ifadedir. Son beyitte ise senedlerdeki “falancanın oğlu, amcası, halası, zevcesi, annesinin oğlu gibi” ifadeleri mübhemât kapsamında saymıştır.¹⁰⁴ İrâkî beyitlerin şerhinde ise metindeki mübhemlerle ilgili örnekler verdikten sonra senedle ilgili örnekler de sıralamıştır. Örneğin, Ziyâd b. İlâka’nın **amcasından** merfû olarak rivayet ettiği Tirmizî’nin *el-Câmi’*’nde yer alan اللهم ... إني أعود بك من منكرات الأخلاق hadisinin isnadındaki amcanın Kutbe b. Mâlik olduğunu, Müslim’in *Sahîh*’inde geçen başka bir hadiste ismin bu şekilde yer aldığını ifade etmiştir.¹⁰⁵

İrâkî’nin (öl. 806/1404) *Elfiyye*’sini, *Fethu’l-muğîs*’te şerh eden Sehâvî (öl. 902/1496)¹⁰⁶, Nevevî’nin *Takrîb*’ini, *Tedribü’r-râvî*’de şerh eden Süyûtî (öl. 911/1505)¹⁰⁷, yine İrâkî’nin *Elfiyye*’si üzerine yazan Zekeriyâ el-Ensârî (öl. 926/1520) *Fethu’l-bâkî*¹⁰⁸ isimli şerhinde mübhemât kavramını, artık hadis metinlerinde ve senedlerinde kimliği açıklanmamış râvileri de kapsayacak şekilde kullanmışlardır.

İrâkî’nin oğlu Veliyyüddîn el-İrâkî’nin (öl. 826/1423), Hatîb el-Bağdâdî’nin ve İbn Beşkuvâl’in (öl. 578/1183) mübhemât eserleri başta olmak üzere, ricâl kitaplarından istifade ederek yazdığı *el-Müstefâd min mübhemâti’l-metn ve’l-isnâd* isimli eseri, mübhemât türü eserler bakımından dönüm noktasıdır. Eserin mukaddimesinde mübhemât konusunu hadis ilimlerinden biri olduğunu ifade etmiş, hadislerin metin ve isnadlarında mübhem kalan şahısların kimliğini beyan etmenin öneminden söz etmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁴ İrâkî, *et-Tabsıra ve’t-tezkira*, 2/287.

¹⁰⁵ İrâkî, *et-Tabsıra ve’t-tezkira*, 2/290-293.

¹⁰⁶ Sehâvî, *Fethü’l-muğîs*, 4/298. Yine İbnü’l-Mülakkîn’in *et-Tezkire* isimli usul eserini ihtisar eden Sehâvî, mübhemât konusunu seneddeki mübhem râvileri de kapsayacak şekilde açıklamıştır. Bk. Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *et-Tavzihü’l-ebher li-tezkireti İbnü’l-Mülakkîn fi ilmi’l-eser* (Mektebetü Edvâi’s-Selef, 1998), 104.

¹⁰⁷ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 2/853.

¹⁰⁸ Zeynüddin Ebü Yahya Zekeriyâ b. Muhammed Zekeriyâ el-Ensârî, *Fethü’l-bâkî bi şerhi Elfiyeti’l-İrâkî*, thk. Abdüllatif el-Hemîm - Mâhir Yâsîn el-Fahl (Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2002), 2/299. İbaresini şöylece: مَعْرِفَةُ مَنْ أَتَاهُمْ ذِكْرُهُ فِي الْحَدِيثِ، أَوْ إِسْنَادِهِ

¹⁰⁹ İbnü’l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/91.

İbn Hacer (öl. 852/1449) ise *Nuhbetü'l-fiker*'de ve şerhi *Nüzhetü'n-nazar*'da mübhemât konusunu, vuhdân konusuyla birlikte cehâlet başlığı altında ele almıştır. Râvinin cehâletinin (bilinmemesi) üç şekilde olduğunu söyleyip, ilk ikisini açıkladıktan sonra üçüncüsünde “mübhem” lafzını kullanmadan bu kavramdan söz etmiştir.¹¹⁰ O, vuhdânı, وهو من لم يزو عنه إلا واحد ولو سمي، “İsmi söylense de kendisinden tek bir râvinin rivayet ettiği râvi” diye tarif etmiştir. İbn Hacer, akabinde “mübhem/ibham” lafzını kullanmadan mübhemâtтан söz etmiştir. O, أو لا يسمي الراوي اختصاراً من الراوي عنه، كقوله: “veya râviler, hadis aldığı râvileri ihtisar maksadıyla isimlendirmeyebiliyor. Râvinin bana filan kişi, bir şeyh, bir adam, biri, falancanın oğlu haber verdi demesi gibi.” diyerek mübhemât konusuna yer vermiştir.¹¹¹ İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadis*'i üzerine yazdığı *en-Nüket*'te ise mübhem râvinin olduğu senedlerle ilgili bazı meselelere yer vermiştir.¹¹²

İbn Hacer'e göre mübhem râvi, yani senedde kimliği yer almayan râvi, cehâlet konusunun alt başlıklarından biridir. İbn Hacer'in mübhemi, cehâlet kategorisinde değerlendirmesi mechûlü'l-ayn, mechûlü'l-hal, mestûr gibi kavramlarla arasındaki ilişkiyi ve farklılığı görmek açısından anlamlıdır. Fakat şuna dikkat çekmek gerekir ki, mübhem râvinin (cehâleti) kimliğinin bilinmemesi, mübhem kaldığı o isnada nisbetledir. İsnaddaki bu mübhem râvi, rivayetlerin mukayesesi veya diğer tespit vasıtaları ile araştırılıp kimliği tespit edildiğinde, râvinin cehâleti ortadan kalkabilecektir. Bundan sonra râvi hakkındaki cerh-ta'dîl âlimlerinin kanaatine göre râvinin hadis ilmindeki durumuna karar verilecektir. Bu açıdan mübhem ile cehâlet arasındaki detay, cehâlet/mechûl kavramının râviler hakkında bir hüküm taşımasında düğümlenmektedir. Mübhem, bir hükümden ziyade -râvinin mübhem kaldığı sened bağlamında- râvi hakkındaki bilgisizliktir. Yine bir seneddeki mübhem râvinin kimliği araştırma neticesinde tespit edilemediğinde, böyle bir senedin hükmü mechûlü'l-ayn olan bir râvinin yer aldığı senedin hükmü gibi olacaktır. Dolayısıyla mübhem râvinin olduğu bir sened, içerisinde mechûl râvinin olduğu sened kategorisinde yer alacaktır.

¹¹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

¹¹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

¹¹² Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salah*, thk. Rebî b. Hâdî Umeyr Medhâlî (Riyâd : Dâru'r-Râye, 1984), 1/100, 156, 353; 2/561, 582.

İbn Hacer'in, bir râvinin mübhem kalmasını “*râvinin hocasının ismini ihtisar maksadıyla zikretmemesi*”ne hasretmesi¹¹³, hadislerin sened ve metninde ibhamın olgusunu yeterince açıklamamaktadır. Çünkü ileride görüleceği gibi ihtisar maksadıyla mübhem bırakılan râviler olduğu gibi, unutma gibi kasıtsız, gizlemek gibi kasıtlı mübhem bırakılan râviler olmuştur.¹¹⁴ Nitekim Hanefî alim Radiyyüddîn İbnü'l-Hanbelî (öl. 971/1563) *Kafvü'l-eser* isimli eserinde râvinin ihtisar sebebiyle mübhem bırakıldığını ifade ettikten sonra “ve gayrihi” diyerek diğer ibham sebeplerine de dikkat çekmektedir.¹¹⁵

İbn Hacer'in açıklamalarından, yalnızca senedde mübhem kalan râvileri kastettiği, metinde mübhem kalanları ise dışarda bıraktığı anlaşılmaktadır. Çünkü burada merdud hadisler hakkında bilgi vermiştir. Şurası açıktır ki hadisin metninde bir şahsın kimliğinin mübhem kalmasıyla hadis reddedilmemektedir.¹¹⁶ İbn Hacer'in *Nuhbe'sini* şerh eden Ali el-Kârî (öl. 1014/1605) de mübheme dair açıklamalarını hadislerin senedinde ve metninde mübhem kalan kişileri kapsayacak şekilde yapmıştır.¹¹⁷

Diğer taraftan mübhem kavramının gelişiminde ricâl edebiyatının da katkısı bulunmaktadır. Mizzî (öl. 742/1341), Kütüb-i sitte râvilerine yer verdiği *Tehzîbü'l-Kemâl*'in sonunda *فصل في المبهمات* “Mübhemât Hakkında Bir Fasıl” başlığıyla bir bölüm açmış, burada mübhem bırakılan râviler hakkında bilgi vermiştir.¹¹⁸ Yine *Tuhfetü'l-eşrâf* isimli eserinin son cildinde *ومن المبهمات* diyerek mübhem şahısların bulunduğu isnadları sıralamıştır.¹¹⁹ İbn Hacer de zayıf râvilere tahsis ettiği ettiği *Lisânü'l-Mîzan* isimli eserinin sonunda *باب المبهمات* diyerek mübhem râviler için bir başlık açmıştır. Burada nisbesiyle veya babasına nisbet edilerek bilinenleri, sonra lakabıyla veya bir vasfıyla bilinenleri, sonra bir şahsa nisbet edilerek bilinen râvileri sıralamıştır.¹²⁰

¹¹³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

¹¹⁴ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/167.

¹¹⁵ Ebû Abdullah Radiyyüddîn Muhammed b. İbrâhim b. Yusuf Halebî İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser fî safvi 'ulûmi'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut : Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408), 83.

¹¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *Münteha'r-rağbe fî halli elfâzi'n-Nuhbe*, thk. Şa'ban Selim Sâlim Avde (Kahire: Dâru'l-Yusr, 2020), 2/119.

¹¹⁷ Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser*, thk. Muhammed Nizâr Temîm - Hüseyim Nizâr Temîm (Beyrut: Dârü'l-Erkâm, ts.), 1/511.

¹¹⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/64.

¹¹⁹ Ebû'l-Haccâc Cemalüddîn Yusuf b. Abdirrahman Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etraf*, thk. Abdussamed Şerafüddin (el-Mektebu'l-İslâmî, 1983), 13/111.

¹²⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzan*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 9/195-504.

İsnad açısından mübhem kavramı, Beykûnî'ye kadar (öl. 1080/1669) ismi bilinmeyen râviyi nitelemek üzere kullanılmış ve bu yönde şerh edilmiştir.¹²¹ Beykûnî ise, mübhem kavramını hadisin kendisi ile ilişkilendirmiş, senedinde isimlendirilmeyen râvinin bulunduğu hadisi “mübhem hadis” diye isimlendirmiştir.¹²² Beykûnî'nin mübhemle ilgili beyiti şöyledir:

مَعْنَعَنْ كَعَنْ سَعِيدٍ عَنْ كَرَمٍ ... وَمُعْتَمَدٌ مَا فِيهِ رَأَوْ لَمْ يُسَمَّ

Beykûnî'nin mübhemle ilgili nazımının hemen munkatı ile ilgili beyitten sonra gelmesi, yine beyitte “râvi” kelimesi geçmesi, isnadı merkeze alan bir tarif yaptığına işaret etmektedir. Beykûnî'nin şârihleri de beyti bu yönde şerh etmişler ve müellifin “mübhem hadis” kullanımını tercih etmişlerdir. Bunun yanında mübhemi açıklarken metindeki ibham örneklerine de yer vermişlerdir.¹²³ Örneğin Abdullah Sirâceddin (öl. 2002) mübhemi, “Senedinde veya metninde ismi zikredilmeyen erkek veya kadının bulunduğu hadistir ki, bu kişiler genel bir ifadeyle tavsif edilmiştir.” diye açıklamıştır.¹²⁴

Mübhemi, mechûlün nev'ilerinden biri sayan Mahmud Tahhân (öl. 2022) mübhemi الحديث باسمه في الحديث “Mübhem, hadiste ismi açıkça tasrih edilmeyen kişidir.” diye tarif etmiştir.¹²⁵ Başka bir yerde mübhemâtı ise هو من أُبْهِمَ اسمه في المتن، أو Metinde veya isnaddaki râvilerden birinin veya rivayetle alakalı birinin isminin mübhem kalmasıdır.” diye tarif etmiştir.¹²⁶ Yine o, Beykûnî'nin açıklamasına atıf yaparak “İsminin tasrih edilmediği râvinin olduğu hadis, mübhem hadistir.” demiştir.¹²⁷ Nureddin İtr'a göre de mübhemât, hadiste erkek veya

¹²¹ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/167.

¹²² Ebû'n-Necîb Abdullâh Sirâcüddîn b. Muhammed el-Hüseynî el-Halebî Abdullah Sirâceddin, *Şerhu'l-manzûmeti'l-Beykûniyye fî mustalahi'l-hadis* (Haleb: Mektebetu Dâri'l-Felâh, 2009), 131.

¹²³ Şihâbuddin Muhammed b. Muhammed ed-Bedîrî Dimyâtî, *Safvetü'l-mulah bi-şerhi manzûmetil'l-Beykûnî fî fenni'l-mustalah*, thk. Nûruddin Tâlib (Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2007), 117.; Abdullah Sirâceddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye*, 119.; Muhammed b. Abdülbâkî b. Yusuf ez-Zürkânî, *Şerhu'l-manzûmeti'l-Beykûniyye*, thk. Ebû Abdurrahman Salah Muhammed Uveyza (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425), 125.; Muhammed b. Salih b. Muhammed İbn Üseymin, *Şerhu'l-manzûmeti'l-Beykûniyye fî mustalahi'l-hadis*, thk. Fehd b. Nasr b. İbrahim es-Süleyman (Dâru's-Süreyyâ, 2003), 72.; Ebû Muaz Târik b. İvazullah b. Muhammed Târik b. İvazullah, *Şerhu'l-manzûmeti'l-Beykûniyye fî ilmi mustalahi'l-hadis* (Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 2009), 72.

¹²⁴ Abdullah Sirâceddin, *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye*, 119. İbare şöyledir: الحديث الذي يوجد في سنده أو متنه رجل أو امرأة لم يسميا بل عبر عنهما بلفظ عام

¹²⁵ Mahmud et-Tahhân, *Teysîru mustalahi'l-hadis* (Mektebetü'l-Me'ârif, 2004), 151.

¹²⁶ Tahhân, *Teysîru mustalahi'l-hadis*, 259.

¹²⁷ Tahhân, *Teysîru mustalahi'l-hadis*, 152. İbare şöyledir: والحديث المبهم هو الحديث الذي فيه رآو لم يصرح باسمه، "قال البيهقي في منظومته: "ومبهم ما فيه رآو لم يسم"

kadın olsun ismi zikredilmeyen kişinin kimliğini araştıran hadis ilminin alt dallarından biridir.¹²⁸

Tanımlardaki ihtilafın az ve detaylarda bulunduğu ve tanımlarda tartışma olmayacağına işaret eden Şerif b. Hâtim el-Avnî, mübhem râviyi, “senedde mevcut olduğu açıkça söylenen fakat tanınacak şekilde kimliği zikredilmeyen râvi” diye tanımlamaktadır.¹²⁹ Avnî’nin tarifinde, “senedde bir râvinin oluşu” ve “bu râviden tanınmayacak şekilde söz edilmesi” olmak üzere iki vurgu öne çıkmaktadır.

Emin Aşikkutlu mübhemi, “İsnadında veya metninde adı açıkça zikredilmeyen bir râvinin bulunduğu hadis”, ibhamı da “bir hadiste kişilerin açık adları yerine “recül” ve “imrae” gibi kelimelerin kullanılması.” diye tarif etmiştir.¹³⁰ Görüldüğü gibi Aşikkutlu senedde ve metinde adı açıklanmadan yer alan râvinin olduğu isnadı veya hadisi de mübhem diye nitelemiştir. O, “mübhem”i senedinde veya metninde adı açıkça belirtilmeksizin “recül, imrae, şeyh, fülân, ah, uht, zevc, zevce, amm, amme, ibnü fülân, bintü fülân, ba‘du’n-nâs, sika” gibi cins isimleriyle işaret edilen şahıs veya böyle bir şahsın bulunduğu hadis için kullanılır.” diyerek mübhem konusundaki görüşünü daha da açıklamıştır.¹³¹

Tespit edilebildiği kadarıyla en kapsayıcı tanımlardan birini yapan Abdülcevad Hamâm’a göre mübhem şöyle tarif edilebilir: من أغفل التصريح باسمه سنداً أو متناً وذكر بوصف “Senedde veya metinde ismi açıkça söylenmeyen ve tanınmayacak şekilde genel bir vasıfla zikredilen kimsedir.”¹³² Burada isim ile kastedilen şey ise özel isim, künye, nisbet veya kastedilen şahsın tanınmasını sağlayan bir vasıftır. Hamâm’a göre “râviyi, tanınmasını engelleyen bir lafızla tavsif etmek” kaydı önemlidir. Zira ancak bu kayıtla, munkatı‘, mürsel, müdelles kavramları tanım dışına çıkarılabilmektedir. Örneğin munkatı‘ isnadda düşen bir râvi vardır, ibhamda ise râvi düşürülmemekte, tanınmayacak bir lafız ile tavsif edilmektedir.”¹³³

Yine Hamâm’a göre ismi zikredilmediyse de şahsı başkalarından ayırmayı sağlayan bir vasıfla tavsif edilen ve adâleti bilinen kişi de bu kayıt sayesinde mübhem

¹²⁸ Nureddin İtr, *Menhecü’ n-nakd fi ulûmi’ l-hadis* (Dımaşk : Dârü’l-Fikr, 1981), 147. İbare şöyledir: معرفة اسم من أغفل ذكر اسمه في الحديث من الرجال والنساء

¹²⁹ Avnî, *Ma’rifetu ulûmi’ l-hadis*, 80, 249.

¹³⁰ Aşikkutlu, “Mübhem”, 31/434.

¹³¹ Aşikkutlu, “Mübhem”, 31/434.

¹³² Hamâm, *Cehâletü’ r-ruvât*, 1/168.

¹³³ Hamâm, *Cehâletü’ r-ruvât*, 1/168.

olmaktan çıkmaktadır. Çünkü böyle bir râvi hakkında cehâlet durumu söz konusu değildir.¹³⁴ Nitekim Hatîb el-Bağdâdî de usûl eserinde, “Zâtı ve Adâleti Bilinen Fakat İsmi ve Nesebi Bilinmeyen Şahsın Haberiyle İhticac Edilmesi” diye bir başlık açmıştır. Burada Allah Rasûlü’nün hizmetçisi olduğu bilinen fakat ismi ve nesebi nakledilemeyen kadının nebîzin hükmünü açıklayan rivayetini örnek vermiştir.¹³⁵

Bütün bu bilgilerden sonra sonuç olarak şunlar söylenebilir: İbham, hadisin senedinde veya metninde bir şahsı, tanınmasını engelleyen bir lafızla zikretmektir. Mübhem, hadisi nitelemesi açısından kullanıldığında senedinde veya metninde kimliği bilinmeyen bir şahsın bulunduğu hadis kastedilmektedir. Fakat bu nitelemenin Beykûnî’nin kullanımından sonra yaygınlaştığı görülmektedir. Mübhem ile râvi kastedilince –ki muhaddislerin çoğunluğunun kullanım şekli böyledir- hadisin senedinde veya metninde kimliği bilinmeyen bir şahsın bulunmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, *erkek veya kadın olsun, bir fert yahut topluluk olsun, hadisin senedinde veya metninde ismi zikredilmeyip, ismi yerine şahsın zatının tanınmasını engelleyen “racul, imrae, şeyh, men, ashabuhum, ba’zuhum, gayrihi, âhar” gibi genel bir kelimeyle ile zikredilen kişi veya kişilerdir.*

İbhamın, “sika râvinin yine kendisi gibi sika râvilerin ismini zikretmemesi” olduğunu söyleyen muasır araştırmacılar¹³⁶ olsa da senedde mübhem bırakılan râvilerin tamamının sika olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca mübhem ile meçhûl konusu arasındaki yakınlık sebebiyle bu iki kavram hakkında hatalı olduğunu düşündüğümüz açıklamaların yapıldığı çalışmalar da bulunmaktadır.¹³⁷

¹³⁴ Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/169. Hamâm’ın mutlak olarak zikrettiği bu durum sahâbe nesline mahsus olmalıdır. Bir ihtimal olarak tâbiîn veya sonraki tabakalarda ise adâleti bilinen, diğer râvilerden ayırt edilebilen ve kâdı, ordu komutanı gibi bir vasıfla tavsif edilen fakat ismi ve nesebi bilinmeyen bir örneğe henüz rastlamadık. Diğer taraftan bu görüşün, et-ta’dil ale’l-ibhamı kabul edenler hakkında geçerli olduğu düşünülebilir.

¹³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 375.

¹³⁶ Mücteba Uğur şöyle demektedir: “Hadis Usulünde ibham, cerh ve ta’dil kaideleri ile ilgili olarak, sika bir râvinin isnadında kendisi gibi sika olan şeyhini ismiyle değil mübhem bir şekilde zikretmesine denir.” Bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 136. İleride göreceğimiz gibi, kimliği mübhem bırakılan şahısların bir kısmının sika olmadığı tespit edilmiştir.

¹³⁷ *Hadis Usulü* kitabında “Râvide bulunmaması gereken hususlar” bölümünün yazarı Ali Arslan, cehâletü’r-râviyi, “Râvinin zatının veya hâlinin tanınmamasıdır. Böyle bir râvinin kendisi meçhûl, rivayeti de mübhem ismini alır.” diye açıklamıştır. Araştırma neticesinde kimliği tespit edilemeyen şahıslar için meçhûl veya meçhûlü’l-ayn, kimliği tespit edilse de hadisteki durumu bilinmeyen râvilere meçhûlü’l-hâl denildiği görülmektedir. Ancak yazarın ifade ettiği şekilde meçhûlün rivayetinin ‘mübhem’ diye isimlendirildiğini ifade eden veya buna işaret eden herhangi bir açıklamaya klasik hadis usulü kitaplarında rastlanılmamıştır. Bk. Ali Arslan, “Râvide Bulunmaması Gereken Hususlar”, *Hadis Usulü*, ed. Muhammed Yılmaz - Nagihan Emiroğlu (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 237.

1.1.3. İlişkili Kavramlar

İbham ve mübhem kavramlarıyla ilgili bazı kavramlara yer vermek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu amaçla ibham ile ihmal/mühmel, tedlîs ve tasarrufu'r-râvi arasında ilişki kurulmaya ve aralarındaki fark belirgin hale getirilmeye çalışılacaktır. İbham kavramında, bir râvinin hocasına veya rivayet kaynağına dair bir tercihi/eylemi söz konusudur. Râvinin hocasının veya hocalarından birinin kimliğini gizlemesi sebebiyle bu kavramda, rivayet pratiğine işaret daha açıktır. Bu sebeple râvinin davranışı/tavru merkeze alınmış ve ibham ile ihmal, tedlîs ve tasarrufu'r-râvi arasında ilişki kurulmaya ve aralarındaki fark belirgin hale getirilmeye çalışılacaktır.

Mübhem kavramında ise râvinin kimliğinin gizli kalması sebebiyle, râvinin kendisi merkeze alınmıştır. Bu amaçla mübhem râviyle doğrudan ilişkili olan, mütekaddimûn döneminde zaman zaman birbirlerinin yerine de kullanılan ve aralarında büyük ölçüde ilişki olan mechûl, mestûr ve vuhdân kavramları hakkında bilgi verilmesi ve aralarındaki nüanslara temas edilmesi tercih edilmiştir. Bu kavramların mübhemle ilişki kurularak yer verilmesinin sebebi de râvinin merkezî unsur olmasıdır.

1.1.3.1. İbhamla İlişkili Kavramlar

1.1.3.1.1. İhmâl/Mühmel

İf'âl babından “ehmele” fiilinin masdarı olan ihmâl kelimesinin lügatte geçen anlamlarından biri “emrun mühmel” metruk, terk edilmiş şey veya iştir.¹³⁸ Benzer şekilde “ehmele's-şey'e” bir şeyi serbest bıraktı, “ibilun mühmel” çobansız otlayan deve, “kelâmun mühmel” kullanılmayan söz anlamına gelmektedir.¹³⁹

İhmâl, hadis ıstılahında râvinin, hadisi rivâyet ederken hocasının başkalarından ayırt edici vasfını belirtmeksizin ondan rivâyet etmesidir. Mühmel ise senedde ismi, künyesi, lakabı veya nisbesi aynı olan râvilerden birinin zikredilip, diğer râvilerden ayırıcı niteliğinin söylenmediği râvidir.¹⁴⁰

¹³⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, 4/56.

¹³⁹ Neşvân b. Sa'îd el-Yemenî el-Himyerî, *Şemsu'l-ulûm ve devâu kelâmi'l-arab mine'l-kulûm*, thk. Hüseyin b. 'Abdullâh el-'Umerî v.dğr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999), 10/6986.

¹⁴⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Abdülmuhsin b. Muhammed el-Kâsım, 2020, 65.; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 121.;

İbn Hacer, râvinin isimleri aynı iki kişiden rivâyeti olup, bir senedde hadisi kimden rivâyet ettiğini belli etmemesini “mühmel” diye nitelemiştir. O, bu şahsın kim olduğunun ihtisas bilgisiyle tespit edileceğini söylemiştir. Buna rağmen bu râvinin kimliği tayin edilemediğinde problemin büyük olduğunu bu durumda karînelere ve zann-ı gâlibe müracaat edileceğini ifade etmiştir.¹⁴¹ Râvilerin isimlerinin aynı olabileceği gibi baba isimleri veya dede isimleri veya nisbeleri de aynı olabilmektedir. Şayet iki râvi de sikaysa rivâyetin hükmüne bir zararı olmamaktadır. İbn Hacer örnek olarak Buhârî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh*’inde bir senedde Ahmed diye ismi söylenip nesebinin zikredilmediği kişinin ya Ahmed b. Sâlih yahut Ahmed b. Îsâ olabileceğini söylemiştir.¹⁴²

Buna göre hakkında “racul” denilerek söz edilen kişi mübhem, ismi zikredildiği halde kim olduğu temyiz edilemeyen râvi mühmel diye nitelendirilmektedir.¹⁴³ Diğer bir ifadeyle, râvinin isminin söylenmemesi mübhem, ismi söylenmekle birlikte kim olduğu bilinmeyen kişi mühmel kapsamına girmektedir. Bir râvinin hocasından hadis rivâyet ederken, babasının ismini söylemeksizin -Abdullah isimli birçok muhaddisten hadis aldığı halde- “an Abdullah” demesi gibi. Babasının ismini belirtse –örneğin Abdullah b. Muhammed dese- hadis aldığı şahsın kim olduğu anlaşılacaktı. Bu râvi, babasının ismini söylemeyerek ismi Abdullah olan râvinin hangi Abdullah olduğunun tespitini zorlaştırmaktadır. Senedlerde bunun misali çokça bulunmaktadır. Mühmel râvinin kimliğinin tespiti ise mübhem râvinin kimliğinin araştırılmasında olduğu gibi rivâyetlerin ve tarîklerin bir araya getirilmesi, râvinin hocalarına bakılması suretiyle yapılmaktadır.

Mühmelin rivâyetin sıhhatine zarar verdiği husus ise aynı isimdeki râvilerden birinin sika, diğerinin zayıf olması durumudur. Râvilerin zatında tereddüt edilip ikisi de sika bir râvi olduğunda bu tür bir ihmal rivâyetin sıhhatine zarar vermemektedir. Örneğin, bir senedde “an Hammâd” denilse, bu râvinin Hammâd b. Zeyd mi yoksa Hammâd b. Seleme mi olduğu noktasında bir ihtilaf olsa, bu durum -iki râvi de sika olduğundan-

وَأِنْ رَوَى عَنِ الثَّانِي مُتَّفَقِي الْأَسْمَاءِ، وَلَمْ يَتَمَيَّزْ: فَيَاخْتَصِمُ بِهِمَا بِأَحَدِهِمَا يَتَّبِعُ الْمُهْمَلُ

¹⁴¹ İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker*, 65.; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 121.; İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser*, 104.

¹⁴² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 120-121.

¹⁴³ Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, 293.; Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcîl'ârifin b. Nûriddîn Ali el-Münâvî, *el-Yevâkîf ve'd-dürer fî şerhi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Mürteza Zeyn Ahmed (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 1/389. İbaresi şöyledir: الرَّأْيُ إِذَا لَمْ يَسْمَعْ كَرَجُلٍ يُسَمَّى مُبْهَمًا، وَإِنْ ذَكَرَ مِنْ عَدَمِ تَمَيُّزٍ فَهُوَ الْمُهْمَلُ

rivayetine zarar vermemektedir. İki râviden birinin sika diğerinin zayıf olması durumunda ise rivâyete bu ihmal durumu sebebiyle rivayete zayıf hükmü verilmektedir.¹⁴⁴

İbham ve ihmal kavramlarının, birbirine yakınlığı sebebiyle zaman zaman birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir.¹⁴⁵ Mübhem ile mühmel bazı açılardan ortak, bazı açılardan birbirinden ayrılır. Başlangıçta râvinin kimliğinin bilinmemesi noktasında bu iki kavram ortaktırlar. Mühmelde râvinin isminin zikredilmesi fakat nesebinin zikredilmemesi, mübhemde ise ne isim ne de nesebinin zikredilmemesi açısından birbirinden ayrılırlar.¹⁴⁶ Râvinin “Bana Osman haber verdi.” demesi mühmele, “Bana bir adam haber verdi” demesi mübheme örnektir.

Mübhem ve mühmel olgusu, rivâyet pratiğinde birbirine yakın şekilde yer almaktadır. Bazen isnadda râvinin ismi zikredilmekte ve ilave bilgi verilmekte fakat nesebi zikredilmemektedir. Sonraki asırlarda mühmel diye tanımlanacak olan bu durum, bu haliyle mübhemdir. Örneğin, Muhammed b. Yunus → Muhammed b. Hâlid b. Asme → İbrahim b. Sa‘d → Abdullah b. Âmir → عَنْ مُحَمَّدٍ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ (Muhammed racul min ehli’l-Basra) → Ebû Berze el-Eslemî tarikiyle Allah Rasûlü’nün لَيْسَ مِنَ الْبَرِّ الصَّيَّامُ فِي السَّفَرِ “Yolculukta oruç tutmak iyilikten değildir.” buyurduğu rivâyet edilmiştir.¹⁴⁷

Görüldüğü gibi şahsın isminin Muhammed olduğunun söylenmesiyle râvi hakkında mühmellik ifade eden bir durum vardır. Devamında ise “Basra ehlinden bir adamdı.” denilerek şahıs hakkında ilave bilgi verilmiştir. Buna rağmen nesebi zikredilmediği için Basra ehlinden olan hangi Muhammed olduğu anlaşılmamaktadır. Diğer rivâyetlere bakıldığında şahsın, Bezzâr’ın *el-Müsned*’inde aynı isnadla geçen مُحَمَّد

¹⁴⁴ Abdülkerim b. Abdillâh el-Hudayr, *Suûdu’l-merâkî ilâ Elfiyyeti’l-Îrâkî* (Demmâm: Dâru İbni’l-Cevzî, 2018), 1/273.

¹⁴⁵ M. Fuad Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara : Otto Yayınları, 2015), 157. Fuad Sezgin de mühmele örnek olarak ifadeleri kastetmek üzere mübhem kavramını kullanmıştır. İfadesi şöyledir: “Müteakip nesiller arasında kitabının bulacağı alaka ve takdiri herhalde hesaba katmamış olan Buhârî, birçok şeyhinin adını kitabında müphem bırakmıştı. Sık sık, sadece ‘Ahmed’ veya ‘Muhammed’ gibi, şeyhlerinin isimlerini mübhem olarak kullanan Buhârî bu müphem isimleri takip eden diğer ravileri tanımak suretiyle müphemlikten kurtulan devrinin, ravi ve eserleri hakkındaki bilgisini esas olarak almıştı. Fakat aradan bir asır geçip Buhârî kitabı İslâm âleminde Kur’ân’dan sonra en çok itibar edilecek bir mertebeye yükselince, kendi asrının normal bilgisine tevdi edilen birçok hususiyeti halli ve izahı gereken birer meçhul olmuşlardı. Ravileri ve müphem bıraktığı isimlerin tarif ve izahında bir asır sonra başlayıp inkişaf eden ayrı bir literatür meydana gelmişti...”

¹⁴⁶ Bugâ, *et-Ta’dîl ‘ale’l-ibhâm*, 99-100.

¹⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/131 (Ebu Bekr b. Ca’fer Hemedan’ın rivayetlerindendir.).

مِنْ وَلَدِ أَبِي بَرَزَةَ “Muhammed min veledi Ebî Berze” bilgisinin geçmesiyle¹⁴⁸ mühmel şahsın nesebi hakkında Ebû Berze oğullarından olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

Mühmeli mübhem kavramından ayırmanın gereğini savunan ve mühmeli mübheme dahil eden bazı âlimleri eleştiren Veliyyüddin el-İrâkî, kavramları yerli yerine yerleştirmek düşüncesiyle buna karşı çıkmaktadır.¹⁴⁹ Mühmele hadis rivayetlerinde yoğun olarak rastlanılmaktadır. Mübhemâta dair yazdığı *el-Müstefad* isimli eserinin mukaddimesinde mühmel konusuna da değinen İbnü'l-İrâkî mühmellerin isnaddaki çokluğuna işaret ederek, mübhemâtta olduğu gibi mühmele dair müstakil bir kitap yazılamayacağını, çünkü senedde râvinin isminin olduğunu, örnek verilmeye kalkılsa şahsın isminin zikredildiği fakat babasının isminin zikredilmediği her hadisi (senedi) yazmanın icab edeceğini, bunun da çok geniş bir alan olduğunu söylemiştir.¹⁵⁰

Bu alanla ilgili istisna sayılabilecek bir eser olan fakat mühmel konusu yanında başka konuların da işlendiği Ebû Ali el-Gassânî'nin (öl. 498/1105) *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil* isimli eserin muhtevasına kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Eser, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'indeki mühmeller yanında farklı konuları da içermektedir.¹⁵¹ Eserini dört bölümde telif eden Ebû Ali el-Gassânî, mühmelle ilgili olan kısmında Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inde, kendisinden hadis rivayet ettiği ve yalnızca ismini zikredip râvinin nisbesini vermediği hocalarını alfabetik olarak sıralamıştır. Sonrasında künyesiyle rivayet edip nisbesini zikretmediği râvileri sıralamıştır. Mühmel konusuyla doğrudan ilişkili olarak senedde örneğin حدثنا محمد “bize Muhammed haber verdi.” denilip senedde ilave bilgi verilmeyen râvilerin kimliğini tayin etmiştir.¹⁵² Bu

¹⁴⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *el-Müsned (el-Menşûr bi-ismi'l-Bahrü'z-zehâr)*, thk. Mahfûz Rahmân Zeynillâh- Âdil b. Sa'd-Sabrî Abdü'l-hâlik eş-Şâfi' (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 10/375 (No. 4511).

¹⁴⁹ Eren, *Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 269.

¹⁵⁰ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/92.

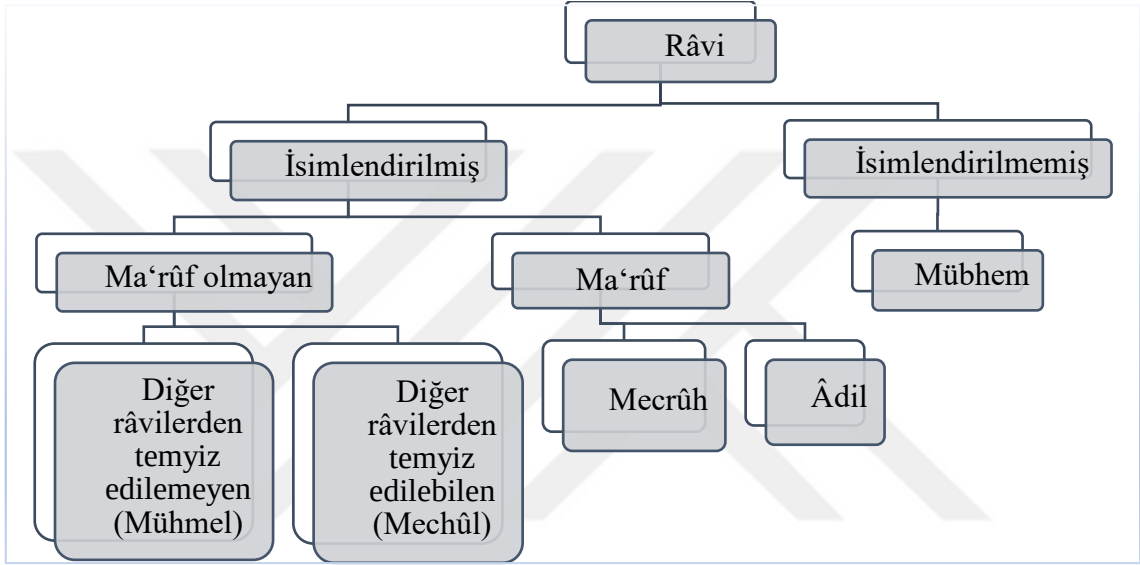
¹⁵¹ Ebû Ali el-Gassânî, eserini giriş ve dört bölümde yazmıştır. Girişte, eserin telif sebebi ve Buhârî ve Müslim'in fezâili hakkında bilgi vermiştir. Buhârî ve Müslim'in müsned hadislerini rivayet eden râvilerinin isim, nisbe, künyelerini işkalden uzak bir şekilde zabt edeceğini, noktalanmamış veya harekelenmiş isimlerin doğru okunuşunu belirteceğini, aynı asırlarda yaşamış olmaları sebebiyle karışma ihtimali olan kendi veya baba isimleri aynı olan şahısları tefrik edeceğini, kitap râvilerinden kaynaklanan senedlerdeki hataları düzelteceğini, Buhârî'nin *Sahîh*'inde mühmel bıraktığı râvilerin kimliğini açıklayacağını ifade etmiştir. Bk. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed Ebû Ali el-Gassânî, *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil*, thk. Ali b. Muhammed el-İmrân - Muhammed Üzeyr Şems (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 2000), 1/3-4.

¹⁵² Eserdeki bölümlerin muhtevası şöyledir: Ebû Ali el-Gassânî, birinci bölümde, mu'telif/muhtelif ve müteşabih olmak üzere iki nev'e/konuya yer vermiştir. İlki, sahâbe veya sonraki nesillerden okunuşları farklı olduğu halde yazılışları aynı olduğu için karıştırılma ihtimali olan râvilerin isim, künye ve nisbelerini nokta ve hareke ile zabtını göstermiştir. Bu kısımdaki bilgiler mu'telif/muhtelif kısmına girmektedir. Yine bu bölümün ikinci nev'inde kendi isimleri ve babalarının isimleri veya künyeleri aynı olup birbirine yakın

alanda Hatîb el-Bağdâdî'nin *المكمل في بيان المهمل* "el-Mükmel fî beyâni'l-mühmel" isimli kıymetli bir eserinin olduğu ifade edilmiştir.¹⁵³

Mübhem râvi konusu burada doğrudan râvinin senedin formu açısından ele alındığından aralarındaki farka tablo halinde işaret edilebilir. Abdülcevâd Hamâm, râvileri, kimliğinin bilinirliği açısından aşağıdaki şekildeki gibi taksim etmiştir.

Şema 1:

asırlarda yaşamış olan râvilerin kimliklerini temyiz etmiştir. Literatürde müttetik/müfterik ve müteşâbih konusu altında işlenen bu bilgiler, isim benzerliği olan râvileri ayırt etmeyi sağlamaktadır. Kitabın yaklaşık ilk yarısını oluşturan bu kısım, doğrudan kitabın başlığıyla ilgilidir. Diğer bölümleri de her ne kadar râvilerle ilgili ve isimlerin zabt şekliyle ilgili olsa da her birinde başka bir mevzuya yer vermiştir.

İkinci bölümde, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde yer alan hadislerin senedlerindeki farklılıkları ve râvi hatalarını ele almıştır. Bu farklılıkların ve hataların çoğunun *Sahîhayn*'in kitap râvilerinden kaynaklandığını ortaya koymuştur. Bunun yanında râvilere dair, isimlerinin yazılış ve okunuşları hakkında açıklamalar yapmıştır.

Üçüncü bölümde, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inde, kendisinden hadis rivayet ettiği ve yalnızca ismini zikredip râvinin nisbesini vermediği hocalarını alfabetik olarak sıralamıştır. Sonrasında künyesiyle rivayet edip nisbesini zikretmediği râvileri sıralamıştır. Mühmel konusuyla doğrudan ilişkili olarak senedde örneğin حدثنا محمد "bize Muhammed haber verdi." denilip senedde ilave bilgi verilmeyen râvilerin kimliğini tayin etmiştir.

Dördüncü bölümde, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde yer alan râvilerin lakaplarını alfabetik olarak sıralamıştır. Bk. Ebû Ali el-Gassânî, *Takyîdü'l-mühmel*, 1/94-95, 102-108 (Nâşirin Mukaddimesi).; Ayrıca bk. Ali Yücel, *Ebû Ali el-Gassânî ve Takyîdü'l-Mühmel İsimli Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 81-97, 131-132.

¹⁵³ Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halîfe el-Lemtûnî el-Emevî el-İşbîlî İbn Hayr, *Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009), 231.; Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî Sibt İbnî'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman fî tevârihi'l-ayân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 19/240.; Irâkî, *et-Tabsıra ve't-tezkira*, 2/271.

Hamâm, râvileri öncelikle genel olarak isimlendirilen ve isimlendirilmeyen şeklinde ikiye ayırmıştır. İsmi verilmeyen râvilerin “mübhem” olduğunu söylemiştir. İsmi verilen râvileri ise ma‘rûf olup olmamasına göre tasnif etmiştir. Râvi, tanınıyor (ma‘rûf) ise, muhaddisler tarafından ya ta‘dîl/tevsîk edilmiş ve âdil sayılmıştır veya cerh edilmiş ve zayıf kabul edilmiştir. Râvi, ma‘rûf değil fakat diğer râvilerden temyiz edilebildiyse mechûldür yahut temyiz edilemediyse mühmeldir.¹⁵⁴

Hamâm’ın şemasında şu noktaya dikkat çekilebilir: Mübhem ve mühmel kavramları, râvi hakkında bir hükümden ziyade bir araştırmaya işaret etmektedir. Mechûl ise râvinin hadis rivâyetindeki ehliyetine işaret etmektedir. Diğer bir ifadeyle her ne kadar mübhem ve mühmel râvinin kimliği tespit edilemediğinde bunlar da mechûl kategorisinde değerlendirilse de “râvi araştırması”nın başında bu gibi râviler, mechûl değildir. Mechûl kavramı ise râvi hakkında, hadis rivâyetine ehil olup olmaması açısından bir hüküm inşa etmektedir. Diğer taraftan, mübhem ve mühmel, genellikle râvinin isnaddaki şekli yönüne işaret ederken (örneğin, “an racul” mübhemdir, “an Abdullah” mühmeldir), mechûlü’l-ayn ve mechûlü’l-hâl durumu ise sened harici bilgilere, yani münekkît âlimlerin bu râvileri tanımalarına ve onlar hakkındaki ta‘dîl veya cerh açıklamalarına dayanmaktadır. Buna göre seneddeki mübhem veya mühmelin kimliği tespit edildiğinde, râvinin marûf biri çıkabilme ihtimali de bulunmaktadır.

1.1.3.1.2. Tedlis

İbham ile tedlisü’ş-şüyûh arasında bariz bir ilgi olduğu görülmektedir. Çünkü iki durumda da senedde râvinin kimliğinin açığa çıkarılmamasına çalışılmaktadır. Tedliste, râvi durumunu gizlemek istediği hocasının kimlik bilgilerini (isim, lakap, künye, sıfat olabilir) tanınmaması için ismini vermemekte, hocasını bilinmeyen farklı özelliğiyle tanıtmaktadır. İbhamda ise râvi, hocasını farklı isim, lakap, künye, sıfat ile değil bizzat “racul, şeyh, fulan” gibi ibham lafızlarıyla nitelemektedir. Dolayısıyla ibhamdaki kapalılık tedlise göre daha fazladır. Bu amaçla tedlis ile ibham arasındaki ilişkiye temas edilmesi yerinde olacaktır.

¹⁵⁴ Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 24-25.

Tedlis, kelime olarak, bir şeyin kusurunu gizlemek, sattığında satıcıdan malın ayıbını saklamak anlamına gelmektedir.¹⁵⁵ Farklı tanımları yapılan tedlis kavramının terim olarak anlamlarından biri, râvinin muasır olup görüştüğü, fakat hadis almadığı birinden veya muasır olduğu halde görüşmediği kimseden hadis işittiğini zannettirecek şekilde rivayet etmesidir. Rivayetlerinde tedlîs yapan râviye müdellis, tedlîs yapılarak rivayet edilen hadise de müdelles denilmektedir.¹⁵⁶

Tedlis konusuna Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis* isimli eserinde bir bölüm ayırmıştır. Eserin, *hadis ilimlerinin yirmi altıncı nev'*inde Hâkim, rivayetlerdeki tedlîs uygulamasını resmetmiştir. O, müdellis râvilerden hadis yazan talebelerin, hocalarının hocalarından işittiği ile işitmediği rivayetleri ayırt edemediklerinden söz etmiştir. Tâbiûn ve etbâu't-tâbiûn neslinden hatta kendi yaşadığı asra kadar (hicrî dördüncü asır) tedlîs yapan bir topluluğun olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁷ Hâkim, rivayetlerinde tedlîs yapma miktarına göre râvileri altı sınıfa ayırıp her birine örnekler vermiştir.¹⁵⁸ Hâkim, *el-İklil* isimli eserinde ise ihtilaflı sahîh hadisin kısımlarının ikincisi olarak tedlîs konusuna yer vermiş ve tedlîsi şöyle açıklamıştır:

Süfyan b. Uyeyne'nin -ki o Mekke ehlinin imamlarından biridir- “Zührî dedi ki” veya “Amr b. Dînâr dedi ki” şeklindeki rivayetleridir ki bunlar da Câbir'den “işittim” diyerek hadisi rivayet etmişlerdir. Süfyan b. Uyeyne'nin bu hocalarından semâî meşhurdur. Fakat bu rivayette semâî

¹⁵⁵ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 2/296. Diğer anlamlarını bir arada görmek için bk. Mustafa Tanrıverdi, *Müdelles Hadis ve Müdellis Râviler* (İstanbul : Akademik Kitaplar, 2019), 45.

¹⁵⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 85.; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, “Tedlîs” 395.; Burada şu hususa işaret etmekte fayda görüyoruz. Konuyla ilgili müstakil bir çalışma yapan Mustafa Tanrıverdi, “İbn Hacer'e göre senedinde açıkça râvi düşüşü olan hadisler munkatı', isnâdında müphem râvi bulunan hadisler ise müdelles olarak isimlendirilir.” diye çevirmiştir. Bk. Tanrıverdi, *Müdelles Hadis*, 33. Kanaatimizce İbn Hacer'in kastı burada böyle değildir. Râvinin, hadisi kendisine rivayet eden hocasını isimlendirmemesi ile bir hadisin isnadında müphem râvi olması arasında nükte vardır. İbn Hacer, müdelles hadisi *المُدَّلَّس -بفتح اللام- سُمِّيَ بِذَلِكَ*, “Râvinin hadisi aldığı kişinin ismini vermemesi ve o hadisi işitmediği birinden işittiğini vehmettirerek rivayet etmesi” diye açıklamıştır. Râvinin hocasının ismini vermemesi, onu racul gibi bir ibham lafzıyla müphem bıraktığı anlamına gelmemektedir. Râvi hocasını seneden düşürmüş olabilir ki, bu durum tedlisü'l-isnâd kısmına girmektedir. Buna göre İbn Hacer'in “müdelles hadis” tarifinde, râvinin hocasının adını zikretmemesi ve hocasından işitmediği hadisi ondan işitmiş gibi rivayet etmesi olmak üzere iki şart bulunmaktadır. Bk. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 85.

¹⁵⁷ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, 338.

¹⁵⁸ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, 338. Hafız Alaî, bu altılı taksimi tedahül sebebiyle *Câmiu't-tahsil* isimli eserinde beşe indirmiş, İbn Hacer de bu taksimi *Ta'rifu ehli't-takdis bi merâtibi'l-mevsûfine bi't-tedlis* isimli eserinde devam ettirmiştir. Ayrıca bk. Seyyid Abdülmâcid Gavrî, *Mu'cemu elfâzi ve ibârâti'l-cerh ve't-ta'dil: el-meşhûre ve'n-nâdire* (Dımaşk : Dâru İbn Kesir, 2011), “Müdelles” 640.

zikretmemiştir. Nitekim onun bizzat hocasından dinleyemediği hadislerde tedlîs yaptığı bilinmektedir.¹⁵⁹

İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) ise tedlîsi, tedlîsü'l-isnad ve tedlîsü's-şüyûh olmak üzere iki kısımda incelemiştir. O, tedlîsü'l-isnadı, “Râvinin görüştüğü fakat hadis işitmediği veya muasır olduğu fakat görüşmediği râviden görüştüğü ve işittiği ihtimalini uyandıracak şekilde rivayet etmesidir.” diye tarif etmiştir. Râvi ile hocası arasında bazen bir, bazen birden fazla râvi olabilmektedir. Tedlîsü's-şüyûhu ise “Râvinin şeyhinden işittiği bir hadisi rivayet ederken, bilinen ismi, künyesi, nisbesi yerine tanınmaması için bilinmeyen bir yönüyle hocasını tavsif etmesidir.” diye açıklamıştır.¹⁶⁰

İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadis*'ini ihtisar eden âlimlerden biri olan Bürhânüddîn el-Ca'berî'nin (öl. 732/1332), onun tedlîsü's-şüyûha dair açıklamalarını أو يبههم شيخه “râvinin hocasını mübhem bırakması” diye ihtisar ederek tedlîsü's-şüyûh ile ibham arasında ilişki kurduğu görülmektedir.¹⁶¹

İbham konusuyla daha çok ilgili olan kısım, tedlîsü's-şüyûh kısmıdır. Zira bu türde kendisinden hadis alınan şahsın kimliğinin farklılaştırılması, hocanın halini ve hadisteki ehliyetini bilmek isteyen bu araştırmanın zorlaştırılması söz konusudur. Uygun görülmemekle birlikte tedlîsin bu türüne, tedlîsü'l-isnada göre muhaddisler daha müsamahalıdır.¹⁶²

Tedlîsin kusuru, râviyi tedlîs yapmaya götüren amaca göre değişmektedir. Birçok farklı sebeple râvi hocasının adını gizleyebilmektedir. Örneğin râvi, hocası sika olmadığı için hocasının adını değiştirebilmektedir. Bazen bir râvi, vefat tarihî geç olan bir hocasından, kendisinden daha küçük yaşta olan talebelerle hadis dinlemiş biri olmamak yahut hocasından yaşça büyük olduğu için tedlîs yapabilmektedir. Yine rivayetlerinin çoğu tek bir hocasından olan râvi her seferinde tek bir hocasının adını zikretmek istemeyebilmektedir.¹⁶³ Bunun yanında rivayetlerinin sahâbeden ve sikalardan olduğunu zannettirmek, hocasının zayıf olması, râvinin hocasından hadisini tahammül ettikten

¹⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal ilâ ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 112-113.

¹⁶⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 73.; Ebû İshak Burhaneddin İbrâhim b. Ömer el-Ca'berî, *Rûsûmü't-tahdîs fi 'ulûmü'l-hadis*, thk. İbrahim Halil el-Mîli (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000), 74.

¹⁶¹ Ca'berî, *Rûsûmü't-tahdîs*, 74. Diğer bir açıdan bakıldığında Ca'berî'nin tedlisteki gizleme eylemini, kelime anlamı kapalı, muğlak bırakmak olan ibham kelimesiyle ihtisar ettiği, bu fiili kelime anlamıyla kullandığı düşünülebilir. Böyle bile olsa onun ibham kelimesini tercih etmesi dikkat çekicidir.

¹⁶² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 76.

¹⁶³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 76.

sonra hocasıyla husûmet yaşaması, başkasına çokça hocası ve çok rivayeti olduğunu göstermek arzusu ve talebeleri imtihan etmek düşüncesi bazı râvileri tedlîs yapmaya götürebilmiştir.¹⁶⁴

Tedlisin, birçok farklı şekli vardır. Râvinin, hocasının ismini söyledikten sonra babasına değil de dedesine nisbet etmesi, hocasını kavminin pek bilinmeyen aslına nisbet etmesi, hocasını tanınmayan çocuğuyla künyelemesi, ism-i tasgîr formunda olan isimleri normal haliyle zikretmesi, hocasının isim ve lakabını farklı bir terkip içinde kullanması vb. bazı râvilerin tedlîs yaparken kullandığı yöntemlerdendir.¹⁶⁵ İbn Dakîk el-İd'in (öl. 702/1302) ifade ettiği gibi, şüyûh tedlîsinin en önemli zararlarından biri, âdil ve ma'rûf bazı râvilerin mechûl râvi seviyesine düşmesi ve bunun sonucunda hadisiyle amel edilememesidir. Çünkü haddi zatında âdil ve ma'rûf bir râvi olsa da, hadisi dinleyen talebeye, râvinin hocasını tanınmayacak şekilde zikretmesi hocanın mechûl duruma düşmesine yol açmaktadır.¹⁶⁶

Tedlisü's-şüyûhun bazı örneklerinde olduğu gibi, aslında aynı kişi olduğu bilinen bir zatın, farklı lafızlarla nitelendirilmesiyle birden fazla kişi olduğu vehmettirilmektedir. İbhamda ise bir seneddeki râvinin, mübhem şekilde yer alması dolayısıyla kimliğinin gizlenmesi söz konusudur. Tedlisü's-şüyûh ile ibham arasındaki farka şu iki sened üzerinden daha iyi işaret edilebilir:

Hasen b. Abdillâh b. Saîd el-Askerî (öl. 382/992), Abdürrezzak → İbn Cüreyc → İbrahim b. Muhammed b. Atâ → Musa b. Verdân → Ebû Hureyre isnadıyla rivayet edilen مَنْ مَاتَ مَرِيضًا مَاتَ شَهِيدًا وَوُقِيَ قَتَائِي الْقَبْرِ وَغُدِّيَ عَلَيْهِ وَرِيحَ بَرْزُقِهِ مِنَ الْجَنَّةِ هَذَا هُوَ مَنْ مَاتَ مُرَابِطًا مَاتَ شَهِيدًا “Kim hasta olarak ölürse şehit (gibi) ölmüş olur...” hadisinin¹⁶⁷ isnadındaki İbrahim b. Muhammed b. Atâ'nın aslında İbrahim b. Ebî Yahyâ olduğunu söylemiş, İbn Cüreyc'in mezhebî görüşü sebebiyle burada tedlîs yaptığını ifade etmiştir.¹⁶⁸ Görüldüğü gibi bu isnadda İbrahim'in ismi aynen zikredilmekle birlikte “b. Ebî Yahyâ” olması gereken

¹⁶⁴ Abdüsselam Ahmed Ebû Semha, *Tedlisü's-şüyûh ve alâkatuhû bi'l-cehâle* (Amman: Dâru İbni'l-Cevzî, 1432), 34-35.

¹⁶⁵ Ebû Semha, *Tedlisü's-şüyûh*, 63-67.

¹⁶⁶ Ebû'l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Ali İbn Dakîk el-İd, *el-İktirah fî beyâni'l-istilâh* (Beyrut : Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 21.

¹⁶⁷ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/282 (No. 9622).

¹⁶⁸ Ebû Ahmed el-Hasen b. 'Abdillâh b. Sa'îd b. İsmâîl el-Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, thk. Mahmûd Ahmed Mîre (Kahire: el-Matba'atu'l-Arabiyyetu'l-Hadîse, 1402/1981), 1/136.

nisbesi “b. Muhammed b. Atâ” şeklinde değiştirilmiştir. Böylece râvinin tanınması engellenmiş ve senedde tedlis yapılmıştır.

Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde Ali b. Ayyâş → Attâf b. Hâlid → **racul min ehli’l-Basra** → Talha b. Abdullah b. Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Sıddîk tarikiyle rivayet ettiği, Allah Rasûlü’nün (a.s.) “كُلُّ مَيْسَرٍ لِمَا خُلِقَ لَهُ” “Herkes ne iş için yaratıldıysa o ameli işlemek ona kolay kılındı...” buyurduğu hadisinin isnadında¹⁶⁹ ise “Basralı adam” mübhemdir, hadisi kendisinden alan râvilerden biri onu mübhem bırakmıştır.

Tedlisü’ş-şüyûh ile ibham arasındaki ilişkiye şu açıdan da temas edilebilir. Tedlisü’ş-şüyûhta bazen müdellis râvi, zayıf olan hocasının bilinen ismini zikretmemekte, onun başka güvenilir biri zannedilmesini sağlamaya çalışmaktadır. Örneğin Atıyye el-Avfî, tefsir rivayetlerini Kelbî’den aldığı halde ve ondan naklederken “Ebû Saîd dedi ki, Ebû Saîd dedi ki” diyerek ismini künyelemiştir. Bununla, tefsîr rivayetlerini de, kendisinden merfu hadisler rivayet ettiği Ebû Saîd el-Hudrî’den aldığını vehmettirmek istemiştir.¹⁷⁰ Bu açıdan tedlisin bu örneğinde hem gizleme, hem de râviyi başka biri zannettirme gayesi vardır. İbhamda ise râvi doğrudan hocasının kimliğini gizlemekte ve hocası hakkında bilgi vermemektedir. Bu yönüyle tedliste bir râvinin başka biri zannettirilmeye çalışılmasıyla “bilgi karartması” durumu, ibhamda ise râvi hakkında “bilgi vermeme” durumu öne çıkmaktadır.

Tespit edilebildiği kadarıyla zayıf ve mechûl râvilerden rivayet edip, isimlerini en çok mübhem bırakan âlimlerden biri Süfyan es-Sevrî’dir. Bu durumun farkında olan âlimler Sevrî’nin tavrını değerlendirmek istemiştir. Tedlis ve ibham arasındaki nüansın izlerinin görülebileceği şu anekdot önemli sayılabilir:

Muhammed b. Râfi‘ Ebû Âmir’e şöyle sordu: “Sevrî tedlis yapıyor muydu?” Ebû Âmir: “Hayır.” diye cevap verdi. Ben: “Sevrî’yi görmüyor musun, ahâlisinin bir adamın hadisini yazmadığını bildiği bir şehre girdiğinde ‘Bana bir adam anlattı.’ derdi. Adam ismiyle tanınıyorsa onu künyelerdi. Künyesiyle biliniyorsa onu isimlendirirdi.” Ebû Âmir: “Bu tezyindir, tedlis değildir.”¹⁷¹ cevabını verdi.

¹⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/199 (No. 19).

¹⁷⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Muvaddahu evhâmi’l-cem’ ve’t-tefrîk*, thk. Abdulmu’tî Emîn Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1407/1986), 2/407.; Ebû’l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Ahmed el-Bağdâdî İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Dâru’l-Minhâci’l-Kavîm, 2019), 2/690-691.

¹⁷¹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Medhal ilâ ilmi’s-Sünen*, thk. Muhammed Avvâme (Kahire: Dâru’l-Yüsr, 2017), 1/261.

Ebû Âmir, “Bu tezyindir, tedlis değildir.” diyerek râvinin hocasının ismini vermemesi eyleminin, tedlisten farkına dikkat çekmiş gibidir. Özetle tedlisü’ş-şüyûhta râvi hocasını, bazen nisbesiyle, künyesiyle, lakabıyla veya tanınmayacağı farklı bir vasıfla tavsif etmektedir. Bu şekilde hocasına dair bilgi karartması yapmaktadır. İbham/mübhemde ise râvi hocasından “racul” gibi bir ibham lafzıyla söz etmekte ve hocasının ismini vermemektedir.

Diğer bir ilişki tedlisü’t-tesviye ile mübhem râvi arasında kurulabilir. Bilindiği gibi hadis râvileri içerisinde yalnızca sika râvilerden tedlîs yapanlar olduğu gibi, zayıf râvileri düşürerek tedlîs yapanlar da olmuştur. Bazen senedden müttehem, metruk râviler düşürüldüğü gibi bazen de mübhem râvi düşürülmüştür. Tedlisü’t-tesviye yapıldığı anlaşılan bazı isnadlarda bazen mübhem bir râvinin varlığı tespit edilebilmiştir. Aşağıdaki isnad bu duruma işaret etmektedir:

İbn Ebû Hâtim diyor ki: Babama ve Ebû Zür’a’ya, Hişam b. Ammâr → Sa’dân b. Yahyâ → Hişam b. ‘Urve → Muhammed b. el-Münkedir → Câbir tarikiyle rivayet edilen Allah Rasûlü’nün إِذَا سَرَقَ فَأَقْطَعُوهُ، ثُمَّ إِذَا سَرَقَ فَأَقْطَعُوهُ، ثُمَّ إِذَا سَرَقَ فَأَقْطَعُوهُ “Hırsızlık yaptığında elini kesin...” buyurduğu hadisini (isnadını) sordum. İkisi de dediler ki: “Bu hatalıdır. Bu hadis Hişam b. Urve → racul → Muhammed b. el-Münkedir → Câbir tarikiyle gelmiştir.” Ben dedim ki: “O halde hata kimdendir?” İkisi de şöyle dedi: “Bu hata değildir. İsnaddaki bir râvi terk edilmiştir.” Ben de: “O halde terk eden kimdir, Hişam mı Sa’dân mı?” diye sorunca ikisi de dedi ki: “Hişam (b. Ammâr) veya Sa’dân (b. Yahyâ’dan) biri olabilir.”¹⁷²

Bu hadisin senedinden mübhem râvinin düşürülmesini, Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a’nın hata değil, kasıtlı bir eylem olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Nâşirin açıklamasına göre, Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a’nın “Hata değildir.” sözünün anlamı şöyledir: “İsnaddaki mübhem râvinin adının zikredilmemesi vehm veya hata sebebiyle değildir, râvi(lerden biri) tedlisü’t-tesviye suretiyle mübhem râviyi bilerek düşürmüştür. Diğer ihtimal ise bunun önemli bir hata sayılmamasıdır. Birinci ihtimal, daha kuvvetlidir.”¹⁷³ Buna göre birinde mübhem râvi olmak üzere hadisin iki farklı isnadı

¹⁷² Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hâtim, *Kitâbü’l-İlel*, thk. Sa’d b. Abdullah el-Hamîd ve Hâlid b. Abdurrahman el-Cerîsî başkanlığında bir heyet (Riyâd : Metâmiu’l-Hamîdî, 2006), 4/167.

¹⁷³ İbn Ebû Hâtim, *Kitâbü’l-İlel*, 4/167.

bulunmakta, Ebû Hâtim ve Ebû Zûr'a daha doğru isnad olarak mübhem râvinin olduğu isnadı tercih etmektedir. Senedden bir râvinin düşürülmesiyle tedlisü't-tesviye yapılmış, düşen râvinin kimlik bilgisi aktarılamadığı için kimliği mübhem kalmıştır.

İbham ve tedlisü'l-isnad arasında râvi sayısı açısından nükte bulunmaktadır. Örneğin, bir râvi “bana sika biri haber verdi” dediğinde, o kişi mechûl mevkiinde olduğundan rivayetine güvenilememektedir. Tedliste ise râvi senedden tamamen düşürülmektedir. Böylece tedlisin kişide oluşturduğu tereddüt, ibhamın oluşturduğu tereddütten fazla olmaktadır. Hatta bazen senedden iki veya daha fazla râvi düşürülmüş olabilmektedir.¹⁷⁴

1.1.3.1.3. Tasarrufu'r-râvi

Sarf kökünden türetilen, tefa'ül babından masdar olan tasarruf kelimesinde, sözü süslü söylemek, söze ilave yapmak ve sözde değişiklikler yapmak vb. anlamlar bulunmaktadır.¹⁷⁵ Burada son dönem hadis çalışmalarında kullanımı artan tasarrufu'r-râvi ile ibham arasındaki ilişkiye dikkat çekmek faydalı olacaktır. Râvi tasarrufu kavramı hatırlandığında şu soru akla gelebilir: Senedlerde yer alan ibhamlar, bir râvi tasarrufu kapsamında değerlendirilebilir mi? Bu soruya yanıt aramadan önce tasarruf kavramının üzerinde durmak gerekmektedir.

Hadis usûlü kitaplarında müstakil olarak yer almayan tasarruf kavramını, bazı şârihler eserlerinde kullanmıştır. Özellikle İbn Hacer *Fethu'l-Bârî*'de “tasarrufu'r-râvi, tasarrufâtü'r-ruvât” gibi ifadeleri bazı rivayetleri değerlendirirken kullanmış, bazı hadislerdeki lafız değişiklikleri için “bu râvi/râvilerin tasarrufudur.” demiştir.¹⁷⁶ İbn Hacer'in, râvinin hadis metninde yaptığı ekleme, çıkarma, değiştirme, düzenleme ve taktî' şeklindeki her türlü değişikliği kastetmek üzere bu ifadeyi kullandığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁷

Muhaddislerin tasarruf ifadesini kullanımında, râvilerin metinde yaptığı değişikliklerdeki bilinç yönü ağır olmakla birlikte, unutma, hata etme gibi beşerî

¹⁷⁴ Abdullah b. Yusuf el-Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadis* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2021), 2/977.

¹⁷⁵ Doğanay, *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları*, 19-22.

¹⁷⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut : Dârü'l-Ma'rife, 1379), 1/74; 1/252; 2/46; 2/93; 13/401...

¹⁷⁷ İsmail Koç, *İbn Hacer'de Tasarruf Kavramı (Râvî, Musannif ve Müstensih)* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 86.

zaaflardan kaynaklanan hatalar da tasarruf kapsamında değerlendirilmiştir.¹⁷⁸ Genellikle hadis metinlerinde yer alan kelimelerdeki değişiklikler için kullanılan bu ifade, bir hadisin farklı tariklerinin toplanmasıyla tespit edilebilmektedir. Râvi tasarrufu ile tarîkleri veya mahrecleri bir olan hadislerde meydana gelen lafız değişiklikleri kastedilmektedir.¹⁷⁹

Tasarruf kavramı, son dönem hadis çalışmalarında sıklıkla kullanılan bir ifadedir. Bünyamin Erul, “Rivayet Metinlerinde Râvilerin Tasarrufları” isimli makalesinde tasarruf kavramını tanımlamadan hadis metinlerinde tespit ettiği bazı değişiklikleri râvilerin tasarrufu kapsamında değerlendirmiştir. Ona göre metinlerde yer alan bu değişiklikler, hadislerin mana ile rivayet edilmesinin sonucu değildir. Keza bunlar, râvinin sehiv ve hatası sonucu olmayıp râvilerin kasıtlı olarak yaptığı değişikliklerdir.¹⁸⁰

Erul, makalesinde, çeşitli başlıklar açar ve örnekler sıralar. Bunlardan biri de mübhem konusuyla da ilgili olan “ismi malûm kişiyi gizleme” diye açtığı bir başlıktır. Verdiği örneklerde, insanların iyi tanıdığı şahısların bazı rivayetlerde maksatlı bir biçimde gizlendiğini ifade etmektedir. Bu örneklerin tamamı, sahâbîlerin isminin gizlendiği örneklerdir. Erul’a göre, ismi gizlenen şahıs meşhur olmayan veya bilinmeyen biri olsa, bu tabîî bir durum sayılabilirdi. Çünkü rivayetlerde zaten “bir adam geldi, bir adama şöyle denildi” vb. şeklindeki örneklere çokça rastlanmaktadır. Fakat ismi zikredilmeyen kişi sahâbenin büyüklerinden ve râvilerin tanıdığı biri olunca, bazı râviler bu sahâbînin ismini gizliyor ve başkalarının tanımaması için kimliğini mübhem bırakıyorlardı. Erul’un verdiği örneklerden biri, Semüre b. Cündeb’i (öl. 60/680), Buhârî’nin bir rivâyette “fulan” olarak zikretmesidir.¹⁸¹ Bu rivayete göre, bir şahsın şarabı sirkeye dönüştürüp sattığı haberi Hz. Ömer’e ulaşınca “Allah, falancayı kahretsin, o, Allah Rasûlü’nün (a.s.) şöyle buyurduğunu bilmiyor mu: “Allah yahudilere lanet etsin. Onlara iç yağları haram kılınınca onlar da yağları eritip sattılar.” demiştir. Buhârî rivayetinde ismi “fulan” olarak mübhem bırakılan Semure, aynı isnadla Müslim başta olmak üzere birçok eserde tasrih edilmiş olarak yer almaktadır.¹⁸² Erul’a göre Buhârî ve

¹⁷⁸ Doğanay, *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları*, 22-23.

¹⁷⁹ Yavuz Köktaş, “Hadis Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine”, *Marife* 1 (Bahar 2002), 170.; Koç, *İbn Hacer’de Tasarruf Kavramı*, 87.

¹⁸⁰ Bünyamin Erul, “Rivayet Metinlerinde Ravilerin Tasarrufları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2001), 173-212.

¹⁸¹ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-müsnedü’s-sahîhi’l-muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallahu aleyhi ve sellem ve sünenih ve eyyâmih*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 1413), “Enbiyâ” 51 (No. 3273).; Erul, “Ravi Tasarrufları”, 200.

¹⁸² Bk. Müslim, *Sahîh*, “Müsâkât” 72.; Ayrıca bk. Erul, “Ravi Tasarrufları”, 200.

İbn Ebû Şeybe, bu sahâbînin şeref ve itibarını korumak için Semure'nin ismini zikretmedi. Diğerleri ise kendilerine ulaşan şekilde olduğu gibi rivayet ettiler.¹⁸³

Erul'un, İbn Hacer'in kullanımını genişletip fakat yine de hadis metnindeki değişikliklere işaret etmek için kullandığı bu kavramı, Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-* isimli çalışmasında hadisin sened ve metninde râviden kaynaklanan bilinçli veya bilinçsiz her türlü değişimi/farklılığı ifade eden geniş bir çerçevede kullanmıştır.¹⁸⁴

“Tasarrufâtü'r-râvi/ruvât” ifadeleri, hadis metnlerindeki değişiklikler merkeze alınarak dar çerçevede düşünüldüğünde, isnaddaki ibham ile aralarında ilişki bulunmamaktadır. Bu sebeple “râvi tasarrufu” ifadesi senedlerdeki ibhamla ilgili kullanıldığında terim olarak değil, literal olarak anlamak gerekmektedir. “Râvi tasarrufu” kavramı, geniş bir çerçevede kullanıldığında ise daha açık bir ifadeyle şifahî veya yazılı rivayette, bir râvinin hataen veya kasten, sened veya hadis metnlerinin lafızlarında meydana getirdiği her türlü değişiklik “râvi tasarrufu” olarak değerlendirildiğinde, senedlerdeki ibhamların da bir râvi tasarrufu olarak kabul edilmesi mümkündür. İsnadlarda yer alan ibhamların bir kısmının bilinçli olması, bir kısmının ise hata, sehv ve unutma gibi beşerî zaatlardan kaynaklanması sebebiyle isnaddaki bazı ibham örnekleri, bir râvi tasarrufu olarak düşünülebilir.

Keza bilinçli veya bilinçsiz ayrımına gidilerek seneddeki ibhama bakıldığında, diğer bir deyişle “tasarruf” tarifinde bir râvinin kasıtlı eylemi arandığında, bir kısım ibhamlar yine râvi tasarrufu olarak değerlendirilebilir. Çünkü bazı örneklerde bilinçli bir gizleme eylemi olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Zira isnadların satır aralarında bir râvinin kendisinden hadis aldığı hocasını veya isnaddaki bir râviyi kasten/bilinçli olarak gizlediğini ifade eden açıklamalara rastlanmaktadır. Örneğin, Ahmed b. Hanbel فَإِنَّ الدَّالَّ عَلَى الْخَيْرِ كَفَاعِلِهِ “Hayra delâlet eden onu işlemiş gibidir.” hadisine eserinde yer verirken

¹⁸³ Bk. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Enbiyâ” 51 (No. 3273).; Müslim, *Sahîh*, “Müsâkât” 72. Erul, “Ravi Tasarrufları”, 200.

¹⁸⁴ Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-* (Ankara : TDV Yayınları, 2016), 93-116.; Eserin değerlendirildiği çalışma için bk. Recep Gürkan Göktaş, “Muhittin Düzenli. Hadislerde Gizli Kusurlar: İllat ve Şâz. İstanbul: İSAM, 2016).”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59:1 (2018), 333-334. Göktaş şöyle söylemektedir: “Yazarın “râvi tasarrufu”nu çok geniş yorumladığı anlaşılmaktadır... Bu durum, Erul'un, usul kitaplarında müstakil olarak ele alınmayan, mesela mana rivayetinden farklı olan ve râvinin hadis metninde kasıtlı olarak yaptığı, ekleme, çıkarma, sansürleme, muğlaklaştırma, kısaltma, açma, yorum katma gibi durumları “râvi tasarrufları” adı altında çalışma alanı haline getirme önerisini gölgelemiş ve buradan elde edilecek muhtemel kazanımın önüne set çekmiştir.”

“Bize İshak b. Yusuf anlattı.” demiş, İshak b. Yusuf’un “bize haber verdi” dediği hocasının adını ise “Ebû fulân” diyerek mübhem bırakmıştır. Ahmed b. Hanbel’in oğlu babasının bu şahsı kasten isimlendirmedeğini belirtmiştir.¹⁸⁵

1.1.3.2. Mübhemle İlişkili Kavramlar

Klasik hadis anlayışına göre nakledilen bir hadisin, rivayeti işiten kişide güven oluşturabilmesi için haber verenin adâlet vasfına sahip olması gerekir. Bir senedde kimliği bilinmeyen râvinin yani mübhem şahsın rivayetinin kabul edilmemesi de adâletinin bilinmemesi sebebiyledir. Bu sebeple adâlet konusu ile mübhem râvinin durumu arasında doğrudan ilişki bulunmaktadır. Burada hadis usûlündeki adâlet konusuna yer verdikten sonra mübhem ile birbirlerine yakın anlamlara gelen, mütekaddimûn döneminde zaman zaman birbirlerinin yerine de kullanılan mechûl-mestûr-vuhdân kavramları hakkında bilgi verilmesi ve aralarındaki nüanslara temas edilmesi gerekmektedir. Bu kavramlara mübhem başlığı altında yer verilmesinin sebebi ise râvinin durumunu merkeze alan bir değerlendirme yapılacaktır.

1.1.3.2.1. Adâlet

Kök harfleri “ع-د-ل” olan adâlet kelimesi sözlükte, “işlerinde dürüst olmak, razı olunan doğru yol üzere bulunmak”¹⁸⁶, “kişiyi istikamet üzere kılan meleke”¹⁸⁷ gibi anlamlara gelmektedir. Bu açıdan adâlet ile sahibini takva ve mürûet üzere kılan meleke, âdil ile takva ve mürûet üzere kılan melekeye sahip olan kişi kastedilmektedir.¹⁸⁸

Muhaddislerin adâlet ile kastettikleri şey ise ana hatlarıyla râvinin Müslüman, âkil ve bâliğ olması, fısktan ve mürûete zarar veren şeylerden uzak durmasıdır. Adâlet kavramıyla en çok ilişkili kavramlardan biri olan fısk ise, kişinin dindarlığının ve Allah korkusunun zayıflığı sebebiyle hadis rivayetinde yalan söylemek gibi büyük günah işlemekten geri durmamasıdır. Fâsık ise -zâhir olduğu kadarıyla- kişiyi büyük günah işlemekten alıkoymayan dindarlık seviyesine sahip olan kişidir.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/132 (No. 23027). Bk. حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ يُونُسَ ، أَخْبَرَنَا أَبُو فُلَانٍ: كَذَا قَالَ أَبِي لَمْ يُسَمِّهِ عَلَى عَمْدٍ

¹⁸⁶ İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi’l-luga*, 4/247.; Feyyûmî, *el-Misbâhü’l-münîr*, 2/396.

¹⁸⁷ Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, “Adl” 1030.

¹⁸⁸ Avnî, *Hulâsatü’t-te’sîl*, 12.

¹⁸⁹ Avnî, *Hulâsatü’t-te’sîl*, 11.

Hadis âlimleri, kendisinden hadis alınacak ve hadisiyle ihticac edilecek râvilerin adâlet ve zabt açısından makbul kişiler olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu amaçla râviler hakkında detaylı araştırma yapmışlardır. Buradaki temel hedef, râvinin adâlet vasfını tespit ederek hadis rivayetine ehil olup olmadığının araştırılmasıdır. Râvide veya şahitte adâlet vasfının aranmasının sebebi ise ancak takva ehli olanın bilerek yalan söylemeyeceğine inanılmasıdır.¹⁹⁰ Nitekim İbn Hibbân da adalet ve cerh durumu bilinmeyen bir râvi hakkında, “Münferiden rivayet ettiği hadislerden kaçınılmalıdır. Zira Allah, adaleti bilinmeyen râvilerden dinini öğrenmek hususunda kullarını mükellef tutmamıştır.”¹⁹¹ diyerek, dinin kendisinden alınacağı kişinin adaletinin bilinmesinin zarûri olduğunu ifade etmiştir.

İslam âlimlerinin “adâlet” konusunda, râvilerin dîni tutum ve davranışlarını merkeze alan değerlendirmeler yaptıklarını gösteren bazı açıklamaları bulunmaktadır. İbrahim en-Nehaî’nin “Âlimler, hadis alınacak kişinin hayır ehli olup olmadığına, namazına ve haline bakarlar sonra ondan hadis rivâyet ederlerdi.”¹⁹² sözü, Yahyâ b. Maîn’in, hadis talibinde olması gereken vasıflar içerisinde, doğruluk, şöhret, ilim talebi, bid‘ati terk ve büyük günahları terk etmeyi sayması¹⁹³, İmam Mâlik’in “Şu dört kişiden ilim alınmaz: İnsanlar ondan rivâyet etse de sefihliğiyle bilinen, bid‘atine çağıran bid‘atçıdan, hadiste olmasa bile insanlar arasında yalan söyleyen, sâlih, âdil, faziletli biri olsa da işittiğini ezberleyemeyenlerden.”¹⁹⁴ sözü, Abdullah b. el-Mübârek’in kendisine bir insanın adâletinin ne ile olduğu sorulduğunda, “Adil, şu beş özelliği taşıyan kişidir: Cemaate devam eder, şarabı içmez, dindarlığında bozukluk yoktur, yalan söylemez ve aklında da bir kusur yoktur.” açıklaması¹⁹⁵ râvinin adâleti hususunda gündelik yaşantısına bakıldığını göstermektedir.

İmam Şâfiî, dinde delil sayılacak bir haberin taşınması gereken unsurları sayarken, haber veren kişinin dininde sika, hadis rivâyetinde doğruluğuyla bilinen biri olması

¹⁹⁰ Avnî, *Hulâsatü’l-te’sîl*, 12.

¹⁹¹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed Büstî İbn Hibban, *Kitâbü’l-mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve’l-duafa ve’l-metrûkîn*, thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefî (Riyâd: Dârü’s-Sumay’î, 2000), 2/454.

¹⁹² Ebû Hafs ‘Omer b. Ahmed el-Bağdâdî İbn Şâhîn, *Târîhu esmâi’d-du’afâ ve’l-kezzâbîn*, thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (b.y.: y.y., 1409/1989), 41.; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 1/128.

¹⁹³ Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 423.; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 1/128.

¹⁹⁴ Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 419.; Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdilber, *Câmiu beyâni’l-ilm ve fazlihi*, thk. Ebû’l-Eşbâl ez-Züheyrî (Suudi Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1994), 2/820.

¹⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 79.

gerektiğini söylemiştir.¹⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî'ye göre de adâlet, şahitlik ve haber hakkında kişinin dinde istikameti, mezhebinin bid'atten sâlim ve günlük yaşantısının adâlet vasfını zedeleyen davranışlardan uzak olmasıyla ilgilidir. O, âdil kişinin vasıflarından detaylı bir şekilde söz etmiş, âdil ferdi "Farzları eda eden, emrolunduğu şeyleri yerine getiren, yasaklardan sakınan, kişinin adâletini düşüren günahlardan kaçınan, fiil ve davranışlarında hak ve vacip olanı arayan, dindarlığına ve mürûetine zarar veren şeylerden uzak duran kimse." diye tarif etmiştir. Bu vasıfları taşıyan kişinin adâletle mevsûf, hadisinin de sıdk ile karşılanacağını söylemiştir.¹⁹⁷ Kişide adâleti sağlayan vasıflar arasında sadece büyük günahlardan sakınmanın yeterli olmayacağı, küçük günahlarda da ısrarcı olunmaması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁹⁸

Adâlet konusunu, "Rivâyeti Kabul Edilen ve Reddedilen Râvinin Vasıflarının Bilinmesi ve Cerh-Ta'dille İlgili Meseleler" başlığı altında yirmi üçüncü nevîde inceleyen İbnü's-Salâh ise hadis ve fıkıh alimlerinin çoğunluğuna göre, rivâyetiyle delil olacak râvinin aşağıdaki vasıfları taşıması gerektiğini ifade etmiştir:

Râvinin âdil olması, rivâyetini iyi zabt etmesi, müslüman, bâliğ, âkil olması, fıkıh sebeplerinden ve mürûete zarar verici şeylerden korunmuş olması, müteyakkız olması, hadisini ezberinden rivâyet ediyorsa iyi ezberlemiş, kitabından rivâyet ediyorsa kitabını iyi korumuş olması, hadisini mânâ ile rivâyet ediyorsa mânâyı bozacak unsurları bilmesi.¹⁹⁹

İbnü's-Salâh'ın açıklamasında bir rivâyetin kabûlü için ilk şartın râvinin adâletinin bilinmesi olduğu görülmektedir. Diğer hususlar, bu şartın gerçekleşmesinden sonra aranmaktadır.

Adâleti fıkıh âlimlerinin de hadis âlimlerinin yaklaşımına benzer şekilde ele aldıkları görülmektedir. Adâleti, istikamet olarak tanımlayan Serahsî (öl. 483/1090), yaşantısı düzgün olan ve hak üzere hükmeden kişiye âdil denileceğini söylemiştir.²⁰⁰ İmam Gazzâlî de (öl. 505/1111), adâlet konusunu "Size bir fasık haber getirirse onu

¹⁹⁶ Şâfiî, *er-Risâle*, 370.

¹⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 80.; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefekkih*, thk. 'Âdil b. Yûsuf el-Garâzî (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzi, 1421/2000), 225.

¹⁹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Mûsa el-Hâzîmî, *Şurûtu'l-eimmei'l-hamse (Selâsü resâil fî ilmi mustalahi'l-hadis içinde)*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2014), 148.

¹⁹⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 105-106.

²⁰⁰ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/351.

araştırın...” ayetiyle ilişki kurarak açıklamıştır. O, bu ayetin, fâsıkın sözüne güvenmemeyi esas kılan bir uyarı olması sebebiyle rivâyet ve şehadet hususunda kişide adâleti aramanın şart olduğuna işaret saymıştır. Adâletin, kişinin yaşayış ve dindarlığındaki istikamet olduğunu, bir fertte adâlet hasıl olduğunda onu takva ve mürûet ehli kıldığını ve diğer insanların onun sözünün doğruluğuna kanaat getirebildiğini söylemiştir.²⁰¹

İbn Hacer, adâleti “Kişiyi takva ve mürûet üzere kılan bir melekedir.” diye tarif etmiş, takvayı ferdin, şirk, fık, bid‘at gibi kötü amellerden uzak olması diye açıklamıştır.²⁰² İbn Hacer, adâlet konusuna râviyle ilgili ta‘n noktaları bağlamında da yer vermiştir. O, râviyle ilgili kusurları “metâin-i aşere” diye on kısma ayırmış, râvinin tanınmaması anlamına gelen “cehâlet”i sekizinci sırada saymıştır. Bu kusurların beşinin, râvinin zabtıyla diğer beşinin ise adâletiyle ilgili olduğunu söylemiştir. Cehâleti de râvi hakkında ta‘dîl veya muayyen bir cerhin bilinmemesi diye açıklamıştır.²⁰³ “Bilgisizlik, bilmemek” anlamına gelen “cehâlet” kavramı ilk bakışta râvinin bilgisizliğini ima ederken, hadis ıstılahında münekkitlerin o râvinin güvenilirliği konusundaki bilgisizliğini kastetmek için kullanılmıştır.²⁰⁴

Cehâletin, râvi hakkında bir cerh sebebi olup olmadığı muhaddisler tarafından tartışılmıştır. Cehâlet, râvinin rivayetinin kabûlü noktasında bir engel teşkil ettiği için, İbn Hacer bu engeli bir ta‘n/kusur olarak saymıştır. Mechûl hükmü verilen bir râvinin kendisi haddi zatında mecruh olmayabilir. Zira bu râvi, âlimlerin onu tanımaması sebebiyle mechûl kalmıştır. Bu açıdan mechûl/cehâlet hükmü râvinin şahsına yönelik bir cerh değil, şahıs hakkındaki bilgisizlik açısından verilen bir hükümdür.²⁰⁵ Bunun yanında cehâletin bir kusur olarak râvinin zabtı veya adâleti ilgili olduğu ya da her ikisini ilgilendirdiği diğer bir önemli konudur. Süyûtî’nin, cehâleti, râvinin zabtına değil de adâletine zarar veren bir kusur olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Süyûtî, Nevevî’nin *et-Takrîb*’teki sahîh hadis tanımında geçen بالعدل الضابطين “âdil ve zâbit râvilerle”²⁰⁶ lafzında bir kayıt bulunduğunu, bununla “râvinin mechûlü’l-ayn veya

²⁰¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi (Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993), 1/125.

²⁰² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 58.

²⁰³ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 87-88.

²⁰⁴ Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik: Tespiti, İmkânı, Hadisin Sıhhatine Etkisi* (İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 61.; Berâdeî, *el-Cehâle inde’l-muhaddisîn*, 14.

²⁰⁵ Berâdeî, *el-Cehâle inde’l-muhaddisîn*, 21.

²⁰⁶ Nevevî, *et-Takrîb ve’t-Teysîr*, 25. İbare şöyledir: وهو ما اتصل سنده بالعدل الضابطين من غير شذوذ ولا علة

mechûlû'l-hâl yahut zayıflıkla bilinen bir râvi olmaması”nın kastedildiğini ifade etmiştir. O, dikkat çektiği bu şerh ile, cehâletin râvinin adâletine yönelik bir cerh sebebi olduğuna işaret etmiş gibidir.²⁰⁷ Bu sebeple münekkit âlimlerden biri, bir râvi hakkında “mechûl” hükmü verdiğinde bununla o râvinin adâletinin bilinmediğini kastetmektedir.²⁰⁸

el-Cehâle isimli çalışmasında ifade ettiği gibi Berâdeî'ye göre muhaddislerin rivayet pratiğine bakıldığında cehâlet, râvinin adâletine yönelik bir ta'n olabileceği gibi, zabtına yönelik bir ta'n da olabilir.²⁰⁹ *Cehâletü'r-ruvât* isimli çalışmasında da Hamâm, râvinin adâletinin veya zabtının yahut her ikisinin de tespit edilememesi sebebiyle mechûl olarak kalabildiğini, cehâletin, râvinin hem adâlet hem de zabtına yönelik bir hüküm olduğunu, bu sebeple bunlardan birinin bilinmemesiyle râvinin mechûl diye nitelendirildiğini söylemektedir.²¹⁰ Bu görüş şöyle açıklanabilir: Mechûl hükmü verilen bir râvinin rivayetlerine bakarak adâleti hakkında hüküm verilemezken, rivayetlerinin başka âlimlerin rivayetleriyle mukayese edilmesi suretiyle zabtına dair hüküm verebilme imkânı doğmaktadır. Mechûl râvinin rivayetleri, sika râvilerin rivayetlerine muvafık olduğunda zabtı sağlam, muhalif olduğunda ise zabtı zayıf denilebilmektedir. Bu sebeple, bir cerh sebebi olarak cehâletin, râvinin adâlet yönüne işaret eden yönü ağırlıklı olmakla beraber, zabtına delâlet eden yönünün de olduğu düşünülebilir.

Görüldüğü gibi râvinin adâletinin bilinmesi, rivayetinin kabûlü için belirleyici rol oynamaktadır. Senedde kimliği mübhem kalan bir râvinin adâleti bilinmediği için -sahâbe tabakasında değilse- onun rivayeti de güven meydana getirememektedir. İbn Hacer, râvinin kimliğinin bilinmesi ile adâlet arasındaki ilişkinin hadis rivayetinin kabûlü konusunda belirleyici olduğunu şöyle ifade etmiştir:

Kimliği tespit edilinceye kadar mübhem râvinin hadisi kabul edilmez. Zira bir haberin kabul edilmesindeki temel şart, râvilerinin âdil olmasıdır. İsmi mübhem bırakılan kişinin kimliği bilinmiyor ki, nerde kaldı ki adâleti tespit edilebilsin.²¹¹

²⁰⁷ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/62.; Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 23. Süyûtî'nin ibaresi şöyledir: *وَبِالْأَنبِيَاءِ مَا نَقَلَهُ مَجْهُولٌ عَيْنًا أَوْ حَالًا، أَوْ مَعْرُوفٌ بِالضَّعْفِ*

²⁰⁸ Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 25.

²⁰⁹ Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 26. Araştırmacı, rivayetleri az olan râviler hakkındaki bazı muhaddislerin kanaatlerine işaret etmiştir. Örneğin, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, babasına Ukbe b. Ubeyd hakkında “sika mı?” diye sormuştur. Ahmed b. Hanbel, “Kaç hadisi var ki, iki veya üç hadis!” diye cevap vermiştir. Bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1952), 6/315.

²¹⁰ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/37-38.

²¹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

İbn Hacer'in açıklamasında açıkça görüldüğü gibi bir râvinin rivâyetinin kabul edilebilmesi için âdil olduğunun bilinmesi gerekir. Bu râvinin cerh edilmemiş olması yeterli değildir. Peki râvinin adâleti nasıl gerçekleşmekte ve nasıl bilinmektedir?

Bir râvinin adâletinin tespiti için hadis âlimleri, tezkiye ve istifâdâ (şöhret) olmak üzere genellikle iki yöntemi kullanmıştır:²¹² İbnü's-Salâh, bir râvinin adâletinin bazen iki adilin bir râvi hakkındaki tezkiyesiyle veya istifâdâ (şöhret) yoluyla bilinebileceğini söyleyerek muhaddislerin tatbikatına işaret etmiştir.²¹³ Daha sonra “Bir fert hakkında cerh veya ta'dîlin sabit olması için iki âlimin mi yoksa tek âlimin mi kanaatinin bilinmesi gerekir?” tartışmasını nakleden İbnü's-Salâh, -Hatîb el-Bağdâdî ve başka âlimlerin de savunduğu görüş olan- tek bir muaddilin tezkiyesiyle, bir râvinin adâletinin sabit olacağı görüşünün sahîh olduğunu söylemiştir. Çünkü bir haberin kabûlünde sayı şartı bulunmuyorsa, bir râvinin cerhinde veya ta'dîlinde de sayı şartı aranmamalıdır.²¹⁴ Haber-i vahidle ameli sahîh gören âlimler, tenkit ehliyetine sahip tek bir münekkidin tenkidıyla amel etmenin yeterli olduğu görüşündedirler.²¹⁵ İkinci kısma gelince, râvi Mâlik b. Enes, Süfyan-ı Sevrî, Zührî gibi meşhur biriye, böyle bir âlim hakkında tekrar bir muaddilin tezkiyesi aranmamaktadır.²¹⁶ Ayrıca, kendisinden rivayet edenlerin sayısına ve niteliğine göre ve yine sika birinin rivayet etmesiyle, mechûl râviden cehâletin ortadan kalkabileceği yönünde tartışmalar bulunmaktadır.²¹⁷

Adâlet konusuna bu şekilde işaret edildikten sonra cehâlet konusuna geçilebilir. Mübhem kavramını hadis âlimlerinin genellikle cehâletin alt başlıklarından biri olarak değerlendirdiği, mübhem kelimesinin bir rivâyette “racul, şeyh, men” gibi bir lafızla kendisine işaret edilen şahsı kastetmek üzere müteahhir dönemde kavramsallaştığı daha önce ifade edilmişti. Mütekaddimûn döneminde ise mübhem râviyi kastetmek için,

²¹² Emin Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi (Cerh ve Ta'dil İlmi)* (İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 91-95.

²¹³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 105.

²¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 96.; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 109.

²¹⁵ Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadis*, 1/296.

²¹⁶ Bu konuda şu diyalog örnek verilebilir: Hanbel b. İshâk (öl. 273/886) Ahmed b. Hanbel'e İshak b. Rahûyeh'in hadisteki durumunu sorunca, İbn onun adil biri olduğuna “İshâk gibi biri sorulur mu? O, müslümanların imamlarından bir imamdır.” diye cevap vermiştir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 87.; Abdülaziz Hüseyin Attûre, *Ârâu'l-imam Ahmed b. Hanbel fi ilmi'l-hadis* (Dâru'l-Usûli'l-İlmiyye, 2019), 103.

²¹⁷ Bk. Fatma Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Mechul Râviler* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 61-66.

genellikle “*lem yusem, gayru müsemma, mechûl*” gibi lafızlar kullanılmıştır. Çoğunlukla ise “*mechûl*” kelimesi tercih edilmiştir. Bu durumu İbnü’l-Esîr (öl. 606/1210) şöyle ifade etmiştir: “...Muhaddisler, ismini zikretmeksizin birçok kişiden hadis rivâyet etmişlerdir ki, bunlar mechûldür.”²¹⁸ İbnü’l-Esîr’in burada sözünü ettiği kişiler, aslında mübhem râvilerdir ve daha sonra mübhem kelimesinin kullanımı yaygınlaşacaktır.

1.1.3.2.2. Mechûl

“Cehl” kökünden türeyen, ismi mef’ûl formunda olan “mechûl” kelimesi “ma’lûm”un zıddıdır, bilinmeyen/tanınmayan manasına gelmektedir.²¹⁹ Hadis ıstılahı olarak Hatîb el-Bağdâdî, mechûlü “Hadis âlimlerine göre mechûl, hadis talebiyle meşhur olmayan, muhaddislerin (ulemanın) tanımadığı, kendisinden sadece bir râvinin hadisini rivâyet ettiği kimsedir.”²²⁰ diye tanımlamıştır. Tanımın akabinde o, mechûl râvilerle dair örnekler vermiştir. Hatîb el-Bağdâdî’nin tanımında, hadis talebiyle meşhur olmamak, muhaddisler tarafından tanınmamak ve kendisinden sadece bir râvinin hadis rivâyet etmesi olmak üzere üç vasıf öne çıkmaktadır.²²¹ İbnü’s-Salâh ise cehâlet konusunu, mechûlü’l-adâle, mestûr ve mechûlü’l-ayn olmak üzere üç kısımda incelemiş, hadis âlimlerinin bu gibi râvilerden gelen rivâyetlere yaklaşımını şöyle açıklamıştır:

Birincisi, mechûlü’l-adâle, zâhir ve bâtın açısından râvinin mechûl kalmasıdır ki, hadis âlimlerinin çoğunluğuna göre rivâyeti makbul değildir. İkincisi, zâhiri adâleti bilinen, bâtınî adâleti mechûl kalan kişi ki, o mestûrdur. Birincisinin rivâyetiyle ihticacı reddeden bazı âlimlere göre mestûrun rivâyetiyle ihticac edilebilir... Üçüncüsü mechûlü’l-ayn, mechûlü’l-aynın rivâyetini kabul etmeyen bazı âlimler, mechûlü’l-adâlenin rivâyetini kabul etmiştir. Mechûlü’l-ayn râviden iki âdil rivâyet eder ve o râviyi tayin ederlerse ondan cehâlet kalkmaktadır.²²²

Mechûl kavramını “adâlet” bağlamında değerlendiren İbnü’s-Salâh’ın konuyu râvinin zâhir ve bâtın açısından âdil olması bağlamında ele alması ise fıkıh âlimlerinin

²¹⁸ Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek İbnü’l-Esîr, *Câmi’u’l-usûl fî ahâdisi’r-Resûl*, thk. Abdülkadir el-Arnaût (Mektebetu Dâru’l-Beyân, 1390), 1/77.

²¹⁹ Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, 980 "c-h-l".

²²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 88.; İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 112-113.

²²¹ Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet*, 38.

²²² İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 111-112.

eserlerinden ilham olması muhtemeldir.²²³ Nitekim, adâleti, istikamet olarak tefsir eden Debûsî (öl. 430/1039) ve Serahsî, yaşantısı düzgün olan ve hak üzere hükmeden kişiye âdil denileceğini söylemiştir. Akabinde Debûsî, adâletin zahîrî ve bâtinî şeklinde iki nev'i olduğunu, zâhiri adâletin dindarlık ve akıl ile sabit olduğunu ve kim bu iki vasfa sahipse onun, zâhiren âdil sayılacağını, bâtinî adâletin ise kişinin davranışlarına detaylı nazarla bilinebileceğini ve dinin ve aklın haram kıldığı şeyi işlemeyen kişinin bâtinî olarak da âdil sayılacağını söylemiştir.²²⁴

İbn Hacer ise râvideki kusurları “metâin-i aşere” on başlık altında işlemiş, sekizincisi olarak “cehâlet”i saymıştır. O, mechûlü, mechûlü'l-ayn ve mechûlü'l-hâl olmak üzere iki kısımda değerlendirmiş, mestûru da mechûlü'l-hale dahil etmiştir.²²⁵ O, mechûlü'l-ayn râviyi ismi zikredilen ve kendisinden tek bir kişinin hadis rivâyet ettiği kişi olduğunu, rivâyetinin mübhem râvinin rivâyetinde olduğu gibi kabul edilmeyeceğini söylemiştir.²²⁶ Mechûlü'l-hâlî ve mestûru aynı kabul edip, “Kendisinden iki kişinin rivâyet ettiği fakat tevsîk edilmeyen râvi” diye tanımlayan İbn Hacer, bazı âlimlerin kayıtsız bir şekilde mechûlü'l-hal olan râvinin rivâyetini kabul ettiğini, cumhurun ise reddettiğini söylemiştir. İbn Hacer'e göre ise, mestûrun rivâyetinin kabûlü ve reddi hakkında kesin hüküm verilemez, râvinin araştırma neticesinde durumuna göre karar verilir.²²⁷ Hanefî fakih alimi Radiyyüddîn İbnü'l-Hanbelî'nin (öl. 971/1563) açıklamasına göre, mechûlden yapılan rivayetin ve müfesser olmayan bir cerhle cerh edilen râvinin rivayetinin kabûlü hakkında da İbn Hacer'in kanaati, râvinin hali ortaya çıkıncaya kadar tevakkuf edileceği yönündedir.²²⁸

İlk üç asırda râvinin kimliği ve adâlet ve zabt durumunun muhaddisler tarafından bilinmediğini ifade etmek için râvi hakkında “mechûl” terimi kullanılırken, sonraki

²²³ Fatih Gümüş, *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usulünün Gelişimindeki Yeri* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 192.; Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet*, 48.; Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/152.

²²⁴ Ebû Zeyd 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Omer b. 'Îsâ ed-Debûsî, *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Meyyis (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2001), 185.; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/351.

²²⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

²²⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

²²⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 102.

²²⁸ İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser*, 86. İbnü'l-Hanbelî, İbn Hacer'in görüşünü açıklarken Hanefîler'in de görüşüne dikkat çekmiştir. O, mechûlü tarifte râvinin rivayet sayısına dikkat çekmiş, mechûlü “kendisinden bir veya iki kişinin rivayet ettiği, bir, iki veya daha fazla hadisiyle bilinen kişi” diye tarif etmiştir. İbare şöyledir: وَهُوَ مَنْ لَمْ يَعْرِفْ إِلَّا بِحَدِيثٍ أَوْ حَدِيثَيْنِ مُطْلَقًا سِوَاءِ انْفَرَدَ بِالرَّوَايَةِ عَنْهُ وَاجِدَ أَمْ رَوَى عَنْهُ اثْنَانِ فَصَاعِدًا

dönemlerde râvinin zâtı ile vasfının tanınmaması ayırımına gidilmiştir. Mechûlü'l-ayn ile râvinin zatının, mechûlü'l-hâl ve mestûr ile râvinin halinin bilinmediği ifade edilmiştir.²²⁹ Buna göre, mechûlü'l-ayn, ismi zikredilen ve kendisinden tek bir râvinin rivâyet ettiği fakat hadisçiler tarafından bilinmeyen kişiye denilmektedir.²³⁰ Mübhem, mechûlden bu noktada ayrılmaktadır. Mechûlü'l-ayn olan bir râvi, hadisçilerin durumunu bilmediği bir şahıs olsa da ismi bilinmektedir. Mübhem ise rivâyette ismi zikredilmemiş kişidir. Mübhem râvinin ismi bilinmemektedir ki, kendisi (zâtı) tanınsın ve adâleti, diğer bir deyişle hadis ilmindeki durumu tespit edilebilsin.²³¹ Mübhem râvinin isminin bilinmemesi sebebiyle muhaddislerin çoğu, mübhemi, -araştırma neticesinde kimliğinin bilinmemesine nisbetle- cehâletin bir nev'i olarak değerlendirmişlerdir.

Mechûlü'l-ayn ile ile mechûlü'l-hâl arasında şu detaya dikkat çekilmesi faydalı olacaktır. İki veya daha fazla kişinin kendisinden hadis rivâyet etmesiyle râviden cehâletin kalktığı fakat cerh-ta'dîl açısından durumu bilinmeyen kimse hakkında mechûlü'l-hâl hükmü verilmektedir.²³² Mechûlü'l-ayn ise kendisinden tek bir kişinin rivâyet ettiği ve kimliği bilinmeyen bir râvidir. Bir râvi kimliği bilinen ve tek bir kişinin kendisinden rivâyet ettiği biri olduğunda, o râvi mechûlü'l-ayn olmakta ve durumu mechûlü'l-hâl olarak kalmaktadır. Buradaki nükte tek bir râvinin kendisinden rivâyet ettiği kişinin hadisçiler tarafından bilinmiyor oluşudur. Râvinin bilinen bir râvi olması durumunda tek bir kişinin ondan rivâyet etmesiyle mechûlü'l-ayn olmaktan kurtulabilir.²³³

Kimliği tespit edilemediğinde mübhem râvi mechûlü'l-ayn kategorisinde değerlendirilmektedir. Bununla beraber mechûl ile mübhem râvi kavramı arasında bazı nüanslar vardır. Bunları Abdülcevâd Hamâm, mahiyeti, sebepleri ve cehâlet durumunun ortadan kalkması olmak üzere üç açıdan kategorize etmiştir:

Mâhiyeti açısından bakıldığında, ibhamda bir râvinin, isminin, nesebinin, vasfının ve zâtının bilinmemesi söz konusudur. Diğer bir deyişle râvi, “bir adam” denilerek mübhem bırakıldığında bu kişiye dair belirsizlik bütün yönlerdendir. Mechûlde ise şekli

²²⁹ Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri* (İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 58.

²³⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

²³¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

²³² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 112.; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

²³³ Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 195.

bir cehâlet bulunmaktadır. Çünkü muhaddislerin kullandığı şekliyle “mechûl” hükmü verilen şahsın ismi bilinebilmektedir hatta nesebi ve bazı sıfatları da bilinmekte fakat cerh-ta’dîl açısından durumu, yani hadisteki kıymeti bilinmemektedir.²³⁴

Sebepleri açısından bakıldığında, bir râvinin mübhem kalmasına neden olan şey ile mechûl bir râvinin cehâletinin sebepleri birbirinden farklı olabilmektedir. Mübhemde, râvinin hadis aldığı hocasını mübhem bırakması büyük olasılıkla kendi tasarrufudur. Râvi, ihtisar, şek veya hocasının zayıflığını gizleme gibi herhangi bir maksatla hocasının ismini vermemiştir. Mechûlde ise birçok sebebi olmakla birlikte konu münekkittir âlim veya râvinin, mechûl şahsı tanımaması etrafında dönmektedir.²³⁵

Cehâletin kalkması açısından bakıldığında ise, mechûl râviden rivâyet edenlerin sayısının artmasıyla o kişinin cehâleti ortadan kalkabilmektedir. Mübhem bırakılan kişinin ismi farklı rivâyetlerde açıkça belirtilip kimliği tespit edilse bile râviden -doğrudan- cehâlet kalkmamaktadır. Tespit edilen bu kişinin hadisteki durumuna göre rivayetine hüküm verilecektir. Örneğin birden fazla kişinin “an racul” diyerek ibham lafzıyla rivâyet etmesi râviden ibhamı kaldırmamaktadır.²³⁶

Zabt açısından bakıldığında ise mechûl râvinin ismi bilindikten sonra zabt durumu hakkında rivâyet ettiği hadisler vasıtasıyla hüküm vermek mümkün olabilmektedir. Mübhem râvinin ise zâtı bilinmediği ve rivâyetlerini cem’ etmek imkânı da olmadığı için zabtı hakkında hüküm verilememektedir.²³⁷

Şuna dikkat çekilmelidir ki, mechûl, râvi hakkında ta’n bakımından hüküm anlamına gelen bir terim iken mübhem ise; rivayette râvinin kimliğinin bildirilmemesidir. Bu yönüyle cehâlet veya mechûl olmak râvinin hadis ilmindeki durumuyla ilgilidir. Mübhem ise o sened itibarıyla râvinin zâtının bilinmemesidir.²³⁸ Senedlerde kimliği verilmeyen şahısların genelde mechûl kategorisinde değerlendirilmesinin sebebi ise, o râvinin araştırma neticesinde kimliği tespit edilemediğinde râvi hakkında cehâlet hükmü verilmesinden ve dolayısıyla rivâyetinin de bu açıdan incelenmesinden ileri gelmektedir.

²³⁴ Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/173.

²³⁵ Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/173.

²³⁶ Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/173.

²³⁷ Berâdeî, *el-Cehâle inde’l-muhaddisîn*, 269.

²³⁸ Ali Nayif Bikâî, *el-İctihâd fî ilmi’l-hadis ve eseruhu fî fikhi’l-İslâmî* (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1418), 134.; Ayrıca bk. Ayşe Esra Şahyar, *Kütüb-i Sitte’den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti: Metodolojik Anlam ve Yorum* (İstanbul : Akdem Yayınları, 2011), 204.

Mechûl ile mübhem arasındaki bu farka vurgu yapılması önemlidir. Zira, bir senedde isimlendirilmemiş yani mübhem kalan râvi başka bir senedde isimlendirilmiş olabilir ve ismi verilen bu râvi adaleti bilinen bir râvi çıkabilir. Bu konuda Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk el-Gumârî'nin (öl. 1960) *واقية كواقية الوليد* *اللهم* hadisinin senedine dair²³⁹ değerlendirmesi örnek verilebilir. Nureddin el-Heysemî, Zevâid türü eserinde mezkûr hadisin senedi için “Senedinde isimlendirilmemiş râvi vardır, diğer râvileri ise sikadır.” demişti.²⁴⁰ Münâvî ise hadisi şerh ederken -muhtemelen Heysemî'nin ifadesini başka bir kelime ile ifade etmek isterken- “İsnadında mechûl râvi vardır.” diye hüküm vermiştir. Gumârî, Münâvî'nin “İsnadında mechûl vardır.” sözünün hata (galat) olduğunu, bu sened için söylenmesi uygun hatta gerekli olan sözün, “Senedinde/isnadında isimlendirilmemiş râvi” ifadesi olduğunu söylemiştir. Münâvî'nin hadis ehlinin ıstılahını yeterince bilmediği için bu şekilde bir ifade kullandığını söylemiş, ismi bilinmeyen kişi hakkında mechûl hükmü vermesini yadırgamıştır. Çünkü hadisin bir senedinde ismi verilmeyen kişinin kimliği, başka bir rivayet vasıtasıyla tespit edilebilir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in ez-Zühd isimli eserinde mübhem râvinin olduğu senedle (Abdurrezzak → Sevrî → racul min ehli'l-Medîne → Sâlim → İbn Ömer) yer alan bu hadisin senedindeki mübhem râvinin, diğer rivayetler vasıtasıyla tespit edildiğini, bu kişinin hadis alimlerinin iyi tanıdığı ve meşhur râvilerden biri olan Yahyâ b. Saîd el-Ensârî olduğunu söylemiştir.²⁴¹

Mübhem ve mechûl kavramları arasındaki temel farklar için özetle şu söylenebilir: Seneddeki bir râvinin kimliğinin bilinmemesi mübhem, kimliği bilinir ve bir kişi ondan hadis rivâyet ederse mechûlü'l-ayn, kendisinden iki veya daha fazla kişi rivâyet eder fakat hadisçiler tarafından tevsîk edildiği bilinmezse mechûlü'l-hal olarak nitelendirilir.²⁴²

²³⁹ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, thk. Muhammed Abdüsselam Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 12 (No. 50).; Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *ed-Duâ*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413), 426 (No. 1446).

²⁴⁰ Ebü'l-Hasan Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*, thk. Hüsâmeddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994), 10/182 (No. 17419).

²⁴¹ Ebü'l-Feyz Ahmed b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî, *el-Müddâvî li-'ileli'l-Câmi's-sağîr ve şerhi'l-Münâvî* (Kahire: Dâru'l-Kütübî, 1996), 2/213.; Ayrıca bk. Çetin, *Mübhem Hadis ve Mübhem Râvinin Ta'dili*, 51.

²⁴² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 100-101.

1.1.3.2.3. Mestûr

Mestûr, “s-t-r” kökünden ism-i mef’ûl olup bir şeyi örtmek, gizlemek anlamına gelmektedir.²⁴³ Hadis ıstılahında ise genellikle kendisinden birden fazla kişinin hadis rivâyet ettiği ve “zâhiri adâleti” bilinmekle birlikte “bâtınî adâleti” ise bilinmeyen râviye denilmektedir. Diğer bir deyişle, zâhirî itibarıyla âdil olduğu bilinen fakat bâtınî yani adâletine dair bilginin ayrıntılı olmadığı râvidir.²⁴⁴

Mestûr kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için adâlet-i zâhire ve adâlet-i bâtine kavramlarının anlaşılması gerekmektedir. Berâdeî, adâlet-i zâhireyi, bir insanın çevresi tarafından ilk bakışta bilinebilecek adâleti diye açıklamıştır. Bu, râvinin müslüman, âkil ve bülûğ çağına ermiş biri olması demektir. Çünkü bu bilgiler, detaylı araştırmaya ihtiyaç duyulmadan tespit edilebilen şeylerdir. Adâlet-i bâtine ise bir muhaddisin râviyle uzun süre birlikte vakit geçirmesi suretiyle râvinin hal, tavır ve davranışlarının araştırılması sonucu tespit edilen adâletidir. Bu tecrübe sonucunda, münekkit âlim zann-i gâlibine göre râviyi tezkiye etmektedir.²⁴⁵ Nitekim Zerkeşî de, İbnü’s-Salâh’ın mestûr tarifinin şerhinde “Adâlet-i zâhire ile kastedilen, râvinin fasık olmadığı bilgisidir. Adâlet-i bâtine ise münekkit âlimlerin sözlerine müracaat ederek râvinin adâletinin tespit edilmesidir.” diyerek²⁴⁶, bâtınî adâletin araştırmaya dayalı olduğuna işaret etmiştir. Diğer bir ifadeyle adâlet-i zâhire ile râvinin “fasıklığının bilinmemesi”, adâlet-i bâtine ile ise “râvinin fasık olmadığına bilinmesi” kastedilir. Bu yönüyle râvinin zâhiri adâleti, kısa ve yüzeysel bir araştırmayla; bâtınî adâleti ise dikkatli ve uzun bir araştırmayla bilinir.²⁴⁷

İbnü’s-Salâh öncesi hadis usûlü eserlerinde adâlet-i zâhire ve adâlet-i bâtine ayrımı görülmemektedir. Bu durum İbnü’s-Salâh’ın bu ayrımı Hanefî fıkıh usûlü

²⁴³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî İbn Dureyd, *Cemheretu’l-luğa*, thk. Remzî Munîr Ba‘lebekkî (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1408/1987), “setr” 1/392.; Abdülkâdir er-Râzî, *Muhtârü’s-sıhah*, “setr” 142.

²⁴⁴ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 112.; Aydın, *Hadis Istılahları*, “Mechûlü’l-Adale Bâtinen” 173, “Mestûr” 177.; Avnî, *Hulâsatü’t-te’sîl*, 15.

²⁴⁵ Berâdeî, *el-Cehâle inde’l-muhaddisin*, 136.

²⁴⁶ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni’s-Salâh*, thk. Zeynelâbidin b. Muhammed (Riyâd: Edvâü’s-Selef, 1998), 3/378.

²⁴⁷ Avnî, *Hulâsatü’t-te’sîl*, 15. Avnî, bu hususu şöyle detaylandırmıştır: -Zannedildiği gibi- râvinin bâtınî adâleti ile kastedilen şey, bir ferdin kalbî ve manevî durumunun veya niyetinin bilinmesi değildir. Kalplerin ve niyetlerin durumunu bilen yalnızca Allah’tır. Bu sebeple manevî durumları yönüyle de âdaleti sabit olan yalnızca sahâbilerdir.

âlimlerinin eserlerinden ilham alarak geliştirdiği ve kullandığı şeklinde yorumlanmıştır.²⁴⁸

Mestûr, mütekaddimûn döneminde yaşayan münekkit muhaddislerin az da olsa kullandıkları bir kelimedir. Ahmed b. Hanbel, Bezzâr, Ebû Hâtim er-Râzî gibi münekkit hadis âlimlerinin mestûru farklı anlamlarda kullandıkları anlaşılmaktadır.²⁴⁹ Bu âlimler bu kelimeyi cehâletle ilişkili olan mechûlü'l-ayn ve mechûlü'l-halden farklı olarak, genellikle râvinin dini tutum ve davranışlarına, zâhiri istikametine işaret eden bir muhtevada kullanmışlardır. Bu râviler hakkında, genellikle râvi hakkında olumsuz bir şeyin duyulmadığını kastetmişlerdir. Bununla beraber mestûr olmakla nitelenenlerin önemli bir kısmı rivayetleri az ve hadis rivayetiyle şöhet bulmamış râvilerdir.²⁵⁰

Mestûru kavram olarak ilk defa Begavî'nin (öl. 516/1122) zikrettiği ve hadis usûlü âlimlerinden İbnü's-Salâh'ın kullanımıyla şöhet bulduğu söylenebilir.²⁵¹ İbnü's-Salâh, hasen hadis konusunu ele aldığı yerde tarif yapmadan mestûrdan söz etmiştir. O, hasen hadislerin genelde şu iki unsurdan birini taşıdığını söylemiştir: “İsnadında hadiste ehliyeti tespit edilmemiş mestûr bir râvi vardır. O râvi, rivayetinde muğaffel ve kesîru'l-hata olmayan, hadiste yalancılıkla itham edilmeyen biridir. Yani hadis uydurduğu ve kişiyi fıska götüren diğer hususları bilinmeyen bir râvidir...”²⁵² Görüldüğü gibi İbnü's-Salâh, râvinin rivâyet ehliyetinin tespit edilmemiş olduğuna işaret etmesi yanında, râvinin muğaffel ve çok hata yapan biri olmadığını, fasıklıkla da bilinmediğini söyleyerek râvinin makbul yönüne işaret etmiş gibidir.

İbnü's-Salâh, adâletin zâhiri ve bâtını şeklindeki iki unsurundan istifade ederek cehâleti üç kısma ayırmış, mestûru, “Zâhirde âdil olan, bâtını adâleti bilinmeyen kişi” diye tanımlamıştır.²⁵³ Akabinde bazı Şâfiî âlimlerin mestûrun rivâyetiyle ihticac edilebileceği görüşünde olduğunu söyleyen İbnü's-Salâh, mestûrun rivayetinin kabul edilme gerekçesini Süleym b. Eyyûb er-Râzî'nin (öl. 449/1057) şu sözüyle açıklamıştır:

²⁴⁸ Gümüş, *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usulünün Gelişimindeki Yeri*, 192.; Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet*, 48.; Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/152.

²⁴⁹ Münekkit muhaddislerin kullanım şekilleri için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/110-126.

²⁵⁰ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/126.; Kâsım Muhammed Ganâm - Ahmed Abdullah Ahmed, “el-Mechûl inde'l-İmâm Ali b. el-Medîni”, *el-Menâre* 10/1 (2003), 386.

²⁵¹ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/129-130.

²⁵² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 31.

²⁵³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 112.

Haberler, râviye dair hüsn-i zan üzerine bina edilmiştir. Haberlerin rivâyeti esnasında, râvinin bâtinî açıdan adâletin tespit edilememesi mazur olduğundan burada zâhiri adâletin tespitiyle yetinilmiştir. Bu durum, hâkimler karşısındaki şهادetten farklıdır. Çünkü orada mazeret bulunmamaktadır. Bu sebeple zâhir ve bâtin açısından adâlet şartı aranmıştır.²⁵⁴

İbnü's-Salâh kendi görüşünü de “Meşhur hadis kitaplarının çoğundaki birçok râvi hakkında tatbikat bu görüş üzerine olmuştur, onların bâtinî halini tespit mümkün olmamıştır.” diyerek ortaya koymuştur.²⁵⁵ Zerkeşî ise *en-Nüket*’te “İbnü's-Salâh’a göre makbul olsa da hadisçilerin ekseriyetine göre mestûr olan bir râvinin adâleti bilinmemektedir.”²⁵⁶ kaydını düşmüştür. Mestûr râvinin bâtinî adâletini tespit imkânı olmadığında ve râvi tâbiîn tabakasında ve özellikle de kibâr-ı tâbiîn tabakasında olduğunda rivayetin değeri, diğer tabakalarda yer alan râvilere göre artmaktadır.²⁵⁷

İbn Hacer ise cehâleti, mechûlü’l-ayn ve mechûlü’l-hâl olmak üzere iki kısımda değerlendirmiş, mestûru da mechûlü’l-hale dahil etmiştir.²⁵⁸ İbn Hacer, mechûlü’l-hali/mestûru, kendisinden iki kişinin rivayet ettiği ve hakkında tevsîkin bilinmediği râvi diye tanımlamıştır.²⁵⁹ İbnü's-Salâh’ın tarifinde, sayı şartı bulunmamakta, mestûr râviden kaç kişinin rivayet etmesi durumunda onun mestûr sayılacağı yer almamaktadır. İbn Hacer’e göre ise -mechûlü’l-hal ile mestûru aynı kabul ettiği için- bir râvinin mestûr sayılabilmesi kendisinden iki kişinin rivayet etmesi ve hakkında tevsîkin bilinmemesi gerekmektedir. Abdülcevad Hamâm, mechûlü’l-hâl ile mestûr arasında şöyle bir nüanstan söz etmektedir: Mechûlü’l-hâl olan bir râvinin sadece zâtı bilinmekte ve râvi diğer râvilerden temyiz edilebilmektedir. Bazen beldesine, mansıbına ve vefatına dair bir bilgiye ulaşılabilmekte ise de o râvinin zâhirî veya bâtinî, salah veya fesad haline delâlet eden bir karineye rastlanılmamaktadır. Çoğunlukla mechûlü’l-hal olan böyle bir râvi, sadece rivayet ettiği hadisin tarihiyle bilinmekte ve hakkında ziyade bir bilgi bulunmamaktadır...²⁶⁰

²⁵⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 112.

²⁵⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 112.

²⁵⁶ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/313.

²⁵⁷ Avnî, *Hulâsatü't-te'sîl*, 15.

²⁵⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

²⁵⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 102.

²⁶⁰ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/144. Hamâm’a göre mestûr, “Sadece zâhiren âdil olan, hakkında cerh bilinmeyen kişi.” diye tanımlanabilir. Onun tanımına göre “yalnızca zâhiren âdil olması”, zâhirî ve bâtinî olarak âdil olmadığına vurgu yapmaya yöneliktir. Böylece hakkında sika veya sadûk denilen kişiler de

Yine Hamâm'a göre adâlet-i zâhirede aranan vasıf, râvinin fasık olmadığına bilinmesidir, fasık olduğu bilgisine ulaşılmaması değildir. Bu önemli bir ayrıntıdır. Çünkü râvinin fasık olduğunun bilinmemesi açısından mechûlü'l-ayn ve mechûlü'l-hal aynı seviyededir. Mestûrda ise râvinin fasık olmadığı bilinmektedir. Bu durum, şahsın, hal ve hareketleri vasıtasıyla ve zâhiri adâletine zarar veren ve fık sayılabilecek bir amelinin olmamasıyla anlaşılmaktadır.²⁶¹

Adâlet-i zâhire ve bâtine tartışması esasında fikhî bir terminoloji olup, şahidin şehâdetinin kabûlü noktasında tartışılmıştır. İbnü's-Salâh'ın mechûlü'l-hal ve mestûr birbirinden tefrik ederken bu yaklaşımdan istifade etmesi ve bu kavramların hadis ıstılahına bu şekilde girmiş olması muhtemeldir.²⁶² Nitekim Süyûtî'nin mestûra dair görüşleri sıralarken yaptığı açıklamalarında kavramın fikhî yönü görülmektedir. O, mestûrun, zâhiri adâleti bilinen, bâtını adâleti bilinmeyen kişi olduğunu, bu görüşü Nevevî tercih ettiğini söylemiştir. Diğer görüşe göre müslümlüğü bilinen, fasıklığı bilinmeyen kişidir. Sübkî'den "Çoğunluğun sözlerinden tercih edilen görüşün bu olduğu anlaşılmaktadır." dediğini nakletmiştir. Son görüş ise geçmişte bâtını adâleti bilinen, akit esnasında adâletinde şüphe edildiği için şahit istenen kişidir. Bu ise Sübkî'nin tercih ettiği görüştür.²⁶³

Râvilerin taşıdıkları adâlet vasfı açısından özetlenmesi faydalı olacaktır. Şerif Hâtim el-Avnî, râvileri adâlet ve rivayetlerinin kabûlü açısından beşe taksim etmiştir:

1. Zâhirî ve bâtinî adâleti bilinen râvi: Adil râvidir ki, rivayeti kabul edilir.
2. Zâhirî adâleti bilinen ve bâtinî adâleti bilinmeyen râvi, mestûrdur, râvinin bâtinî adâletini tespit imkânı olmadığı ve râvi kibâr-ı tâbiîn tabakasında olduğunda rivayeti kabul edilir.
3. Zâhirî ve bâtinî adâleti bilinmeyen fakat aynı (zâtı) bilinen râvi, mechûlü'l-haldir. Rivayetinin değeri hakkında mutlak bir hüküm verilemez, hadisi hakkında sened ve metin değerlendirmesi yapılarak karar verilir.
4. Zâhirî ve bâtinî adâleti bilinmediği gibi aynı (zâtı) da bilinmeyen râvi, mechûlü'l-ayndır. Mübhem de bu gruba dahildir. Rivayetinin kabûlü, mechûlü'l-hal olan râvinin rivayetini kabulden daha uzaktır.
5. Fasık, kafir gibi âdil olmadığı

tanıma girmektedir. "Hakkında cerh bilinmemesi" ise makbul tesir edici bir cerhle cerh edilen râvileri ayırt etmeyi amaçlamaktadır. Böylece hakkında cerh bulunan râviler, tanımın kapsam alanı dışında kalmaktadır.

²⁶¹ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/152.

²⁶² Gümüş, *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usulünün Gelişimindeki Yeri*, 192.; Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet*, 48.

²⁶³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990), 389.

kesin olarak bilinen, çocuk, deli gibi mükellef olmayan râvinin haberidir ki haberi reddedilir.²⁶⁴

1.1.3.2.4. Vuhdân

Vuhdân kelimesi, vâhidin (bir) çoğulu olup birler anlamına gelmektedir. Bu kavram, hadis ıstılahında üç farklı şekilde kullanılmıştır: 1. Kendisinden yalnızca bir râvinin hadis rivayet ettiği râviler. 2. Tek râvileri olan kimselerin rivayet ettiği hadisler. 3. Tek râvileri olan râviler ile az hadis rivayet etmiş olanlar hakkında yazılan kitap.²⁶⁵ Görüldüğü gibi, vuhdân kavramıyla bazen râvi, bazen hadis bazı durumlarda ise kitap nitelenmektedir.²⁶⁶

Konumuzla ilgili olan ve aynı zamanda en çok kullanılan şekliyle vuhdân ile sahâbe veya sonraki tabakalardaki bir râviden bir kişinin rivayeti kastedilmektedir.²⁶⁷ Hadis usûlü eserlerinde -çeşitli konular altında ele alınsa da- müstakil bir bölüm açarak konuyu inceleyen ilk kişinin Süyûtî olduğu anlaşılmaktadır. O, kırk yedinci bölümde مَنْ كَـنـدـيـنـدـن تـك بـر كـيـشـيـن رـيـاـيـت عـتـيـگـي كـيـشـيـلـر” diyerek konuya yer vermiştir. Süyûtî’den önce de bu konu genel olarak “bir râviden tek kişinin rivayeti” bağlamında işlenmiştir.²⁶⁸ Burada şuna dikkat çekilmelidir ki, vuhdân kendisinden tek bir hadis rivayet edilen kişiler demek değildir.²⁶⁹ Bununla beraber vuhdân sayılan râvinin genellikle hadislerinin azlığı ve bundan dolayı da ondan rivayet edenlerin azlığı söz konusudur.²⁷⁰ Böyle bir râvinin ya hadisleri az yahut tahdîsi, yani hadis rivayeti azdır.²⁷¹

²⁶⁴ Avnî, *Hulâsatü’l-te’sîl*, 15-16.

²⁶⁵ Aydın, *Hadis İstılahları*, “Vuhdân” 330.; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, “Vuhdân” 422.

²⁶⁶ Vuhdân ile ilgili diğer bir kavram da vuhdâniyyâttır. Vuhdâniyyât’ın manası, son râvisi ile Rasûlullah (a.s.) ile arasında tek bir râvinin bulunduğu, tâbiînin tek başına sahâbeden yaptığı rivayettir. Bk. Aydın, *Hadis İstılahları*, “Vuhdâniyyât” 330.; Muhammed ‘Abdülhay b. ‘Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *Hadis Literatürü (er-Risâletü’l-Müstatrafte)*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 185. Tek râvili isnadlardan on râvili isnadlara (Uşâriyyât)a kadar yazılan eserleri görmek için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, 185-192.

²⁶⁷ Babanzâde Ahmed Nâim, *Tecrid Mukaddimesi (Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi I. Cilt)* (Ankara, 1979), 320.

²⁶⁸ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 2/739.; Ayrıca bk. Hatice Nur Dalkılıç, *Müslim’in el-Münferidât ve’l-Vuhdân’ındaki Sahâbiler ve Rivâyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 5.

²⁶⁹ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 2/932. Bir râvinin tek hadisi olup, birden fazla kişi ondan o hadisi rivayet etmiş olabilir. Sahâbilerden Übeyy b. İmâre el-Medenî gibi. Mizzî, “Onun tek bir hadisi vardır, o da mestlere mesh hakkındadır, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce eserlerinde tahrir etti.” demiştir. Süyûtî, bir ilim dalı olarak hadis alanına vuhdân konusunu kendisinin dahil ettiğini açıkça ifade etmiştir.

²⁷⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 100.; İbnü’l-Hanbelî, *Kafvü’l-eser*, 83.

²⁷¹ Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, 508. Ali el-Kârî’nin ifadesi şöyledir: قد يكون مُقْلًا من الحديث أي من روايته أو من التحديث به، (فلا يكثر الأخذ) أي أخذ الحديث (عنه) أي عن الراوي

Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014) *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadis* isimli eserinde مَعْرِفَةُ “Sahâbe, Tâbiîn, Tebe-i Tâbiînden Olup Sadece Kendilerinden Tek Bir Râvinin Rivayet Ettiği Kişilerin Bilgisi” diyerek bu konuya yer vermiş, bu şekildeki râvilere misaller zikretmiştir.²⁷²

Ayrıca Hâkim en-Nîsâbûrî, sahîh hadis şartlarından söz ederken, sahîhi “Kendisinden iki âdil tâbiînin mechûl olmayan bir sahâbîden rivayet ettiği ve hadis âlimlerinin kabul ettiği hadis.” diye nitelemiştir. Şahitlikteki şehâdetle ilişki kurarak sahâbeden cehâletin iki âdil tâbiînin rivayet etmesiyle kalkacağını söylemiştir.²⁷³ Hâkim’in bu sözü, muhaddislerin kâhir ekseriyetine göre bir hadisin sahîh olabilmesi için en az iki tâbiînden rivayet edilmesi gerektiği şeklinde anlaşılmamıştır. Sahâbîden cehâlet vasfının kalkabilmesi için en az iki âdil tâbiînin ondan rivayet etmesi şeklinde yorumlanmıştır.²⁷⁴ Nitekim Kâdî İyâz’ın (öl. 544/1149) Ebû Ali el-Gassânî’den (öl. 498/1105) naklettiğine göre, “Hâkim’in maksadı, (Buhârî ve Müslim’in) her haberi sahâbî, tâbiî veya sonraki tabakalarda iki râviyle rivayet etmesi değildir. Böyle rivayetlerin olması nâdirdir. Bu sözden murad, sahâbîden ve tâbiîden cehâletin iki râvinin rivayet etmesiyle kalkacağıdır.”²⁷⁵

Hâkim’in *el-Medhal ilâ ma'rifeti kitâbi'l-iklîl* isimli eserinde de “Üzerinde İttifak Edilen Sahîh Hadis Tanımını Anlattığı Bölümün Üçüncü Kısımında” vuhdâna işaret eden açıklamalar yaptığı görülmektedir. O, “Sika olan tâbiînden bir topluluğun sahâbeden rivayet ettiği haberler vardır ki, bu tâbiîlerin her birinin sadece tek bir râvisi vardır.” demiştir. Örnek olarak Hâkim, Muhammed b. Huneyn, Abdurrahman b. Ferrûh, Abdurrahman b. Ma'bed, Ziyâd b. el-Hâris gibi râvilerden sadece Mekke ehli imamı Amr b. Dînâr’ın rivayet ettiğini ifade etmiştir.²⁷⁶ Hâkim, yine aynı eserinde “Üzerinde İttifak Edilen Sahîh Hadis Şartlarının Beşinci Kısım” diyerek açtığı başlıkta “Sadece babalarından, onların da dedelerinden (yani babalarından) rivayet ettiği bir topluluğun hadisleridir ki, bu rivayetler sadece bu vasıta ile geldi.” demiştir.²⁷⁷ Böylece Hâkim bu

²⁷² Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 483-497.

²⁷³ Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 253.

²⁷⁴ Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadis*, 1/336.

²⁷⁵ Ebû'l-Abbâs Ziyâuddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Kurtubî, *el-Müfhim limâ eşkele min kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddîn Dîb Mistu - Ahmed Muhammed Seyyid vd. (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1996), 1/98.; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut vd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 12/574.; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/135.

²⁷⁶ Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-İklîl*, 92.

²⁷⁷ Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-İklîl*, 101.

rivayetlerin yalnızca bu isnadlarla geldiğini açıklamıştır. Sonrasında “Amr b. Şuayb’ın, babasından, onun da dedesinden kalan nüsha gibi. Behz b. Hakîm el-Kuşeyrî’nin babasından, onun dedesinden, İyâs b. Muâviye b. el-Kurre el-Müzenî’nin babasından, onun dedesinden kalan nüsha gibi. Amr’ın dedesi Abdullah b. Amr el-Asî’dir. Behz b. Hâkim’in dedesi Muâviye b. Hayde el-Kuşeyrî’dir. İyas b. Muâviye’nin dedesi ise Kurre b. Abdullah el-Müzenî’dir.” diyerek örnekler vermiştir.²⁷⁸

Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071), *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye* adlı eserinde vuhdânı, mechûl konusu ve râviden cehâletin kalkmasıyla ilişki kurarak ele almıştır. O, mechûlü, hadis talebiyle meşhur olmayan, âlimlerin tanımadığı ve yalnız bir râvi vasıtasıyla bilinen râvi diye nitelemiştir. Onun, “وَمَنْ لَمْ يُعْرِفْ حَدِيثَهُ إِلَّا مِنْ جِهَةٍ رَأَوْا وَاحِدٍ” “Hadisinin Yalnız Bir Râvi Tarafından Bilinmesi” açıklaması vuhdânı da kapsadığına işaret sayılabilir.²⁷⁹ İbnü’s-Salâh da (öl. 643/1245) da “Sahâbî, Tâbiîn ve Sonraki Râvilerinden Olup Kendisinden Sadece Tek Kişinin Rivayet Ettiği Râvilerin Bilgisi” başlığı altında konuyu işlemiştir.²⁸⁰

İbn Hacer (öl. 852/1449), vuhdân konusunu “cehâlet” başlığı altında işlemiştir. “Râvinin hadisleri az olabiliyor, yine ondan hadis rivayet etmiş olabiliyor.” diyerek, bu alanda *Vuhdân* türü eserlerin telif edildiğini söylemiştir. Örnek olarak bu türde eser telif eden Müslim ve Hasan b. Süfyân’ın isimlerini zikretmiştir.²⁸¹ O, vuhdânı, وهو من لم يَرَوْا عنه إلا واحدٌ ولو سَمِيَ “İsmi söylense de kendisinden tek bir râvinin rivayet ettiği râvi” diye tarif etmiştir. İbn Hacer, akabinde bazı râvilerin ihtisar maksadıyla mübhem bırakıldığını söyleyerek *Mübhemât* konusuna yer vermiştir.²⁸²

Vuhdân ile mübhem arasında vakıada var olan ilişkiyi bariz bir şekilde kuran ve “cehâlet” başlığı altında işleyen ilk kişinin İbn Hacer olduğu görülmektedir. Vuhdânı, “ismi söylense de kendisinden tek bir râvinin rivayet ettiği râvi” diye tarif ettikten sonra “...veya râviler, hadis aldığı râvileri ihtisar maksadıyla isimlendirmeyebiliyor” demesi, vuhdân ve mübhem konusuna aynı bağlamda yaklaştığını düşündürmektedir.

²⁷⁸ Hâkim en-Nisâbûrî, *el-İklîl*, 106.

²⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 88.

²⁸⁰ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 319. İbare şöyledir: مَعْرِفَةُ مَنْ لَمْ يَرَوْا عَنْهُ إِلَّا رَآءِ وَاحِدٍ مِنَ الصَّحَابَةِ وَالتَّابِعِينَ فَمَنْ بَعْدَهُمْ رَضِيَ اللَّهُ

²⁸¹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 101.

²⁸² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 101.

Mübhem ile vuhdânın birbirine benzeyen yönleri bulunmaktadır. Bunlardan biri, ikisinin de tek bir râvi tarafından bilinmesidir. Mübhem râvi, isnadların birinde bir râvi tarafından mübhem bırakılmışken, vuhdân sayılan râviden de tek bir kişi rivayette bulunmuştur. Yani, vuhdân sayılan kişi, kendisinden rivayet eden tek bir râvi ile bilinmektedir. Aynı şekilde bazı durumlarda mübhem râvi kendisinden hadis rivayet eden kişi tarafından bilinmektedir. Örneğin bir râvinin, “annemden” diyerek rivayet etmesi gibi. Anne yalnızca çocuğunun bu rivayetiyle bilinmektedir. Nitekim Müslim, *el-Münferidat ve'l-vuhdân* isimli eserinde kendisinden rivayet edilen “annesinden, karısından, amcasından...” şeklinde birçok mübhem râvi zikretmiştir.²⁸³

Vuhdân sayılan şahsın sahâbî olup olmaması da önemlidir. Vuhdân sayılan sahâbînin rivayeti kabul edilirken, sahâbî değilse kabul edilmemektedir.²⁸⁴ Bu yönüyle vuhdân ile mübhem râvinin rivayete etkisi aynıdır. Genel kanaate göre “sahâbenin tamamının udûl oluşu” prensibi sebebiyle bir sahâbînin isminin bilinmesi veya bilinmemesi (mübhem) arasında fark yoktur. Aynı şekilde bir sahâbîden tek bir râvinin rivayet etmesi (vuhdân) aynı anlayıştan ötürü bir problem oluşturmamaktadır. Bu, mübhem veya vuhdân râvinin sahâbe neslinden olması durumunda cehâletinin problem edilmediğini göstermektedir.²⁸⁵

Diğer bir benzerlik ise mübhem râvinin kimliği tespit edilemediğinde mechûl olarak kalmakta, genel kanaate göre mechûlün rivayeti de delil olmamakta ve o isnad zayıf durumuna düşmektedir. Vuhdândan sayılan râvinin ise -şayet sahâbe tabakasında değilse- üzerinden cehâlet kalkmadığında hadisine ihtiyatla yaklaşılmakta, çoğunlukla hadisi delil olmamaktadır.

Vuhdâna dair bir literatür oluşmuştur. Kendisinden tek kişinin rivayet ettiği râvileri toplayan eserlerin başında Müslim'in (öl. 261/875) *el-Münferidât ve'l-vuhdân* isimli eseri gelmektedir.²⁸⁶ Müslim, eserin başında tâbiîn tabakasından olan râvilerin kendisinden tek başına hadis rivayet ettiği sahâbîleri sıralayacağını söylemiştir.²⁸⁷ Bu

²⁸³ Örnekler için bk. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Münferidât ve'l-vuhdân*, thk. Abdulğaffar Süleyman el-Bundârî (Beyrut : Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408), 111, 124, 141, 165, 186, 202, 230, 239.

²⁸⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/739.

²⁸⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/739.

²⁸⁶ Vuhdânla ilgili diğer eserleri bir arada görmek için bk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî el-Muallimî, *el-Vuhdân*, thk. Ali Muhammed el-İmrân (Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1434), 10. (Mukaddime)

²⁸⁷ Müslim, *el-Münferidât ve'l-vuhdân*, 17. Müslim “Allah Rasûlü'nün bir sözünü veya fiilini nakleden sahâbîler” diyerek sahâbînin merfû rivayetine işaret etmiş olabilir. “Meşhur tabiîler” diyerek de,

sahâbîlerin bir kısmından yalnızca çocukları rivayet etmiştir.²⁸⁸ Bir kısmından akrabaları veya diğer tâbiîn rivayette bulunmuştur. Akabinde ise Saîd b. el-Müseyyeb, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Abdullah b. Şekîk gibi tâbiînün münferiden hadis rivayet ettiği râvilerin isimleri sıralanmıştır. Eserde kendisinden “racul” lafzıyla mübhem şekilde söz edilen sahâbîler ve râviler de bulunmaktadır.²⁸⁹ Kendisinden sadece tek bir kişinin hadis rivayet ettiği râvilere dair yazılan eserlerden biri de Nesâî’nin (öl. 303/915) telif ettiği *Tesmiyetü men lem yurve anhu gayru raculin vâhid* isimli eseridir. Kitaptaki bilgiler “Ebû Nehşel’den Mesûdî dışında başkasının rivayetini bilmiyoruz. Ali b. Ali Kûfe’lidir. Şerik dışında kimsenin ondan rivayetini bilmiyoruz.”²⁹⁰ şeklinde verilmektedir.

Vuhdân türü eserlerde yer alan râvilerin, kesin olarak mechûl olduğu kanaatine varılmamalıdır. Şerif Hâtim el-Avnî’nin ifade ettiği üzere “Adâletine veya adâletle beraber zabtına hüküm vermeyi gerektiren bir durum olmadıkça *vuhdân* türü eserlerde ismi zikredilen her râvinin mutlak olarak cehâletine hükmedilemez. Ancak *vuhdân* türü eserlerin bizatihi kendisi cehâlet konusunda zann-ı gâlip oluşturmaktadır.”²⁹¹

Sahâbe dışındaki nesilde bir râviden cehâletin kalkması için en az iki râvinin ondan rivayet etmiş olması şartı arandığında, tek bir râvinin kendisinden rivayet ettiği şahıslar mechûl kalmaktadır. Her ne kadar bunlar, mechûlû’l-ayn olmasa da mechûlû’l-hal olarak kalmaya devam ederler. Çünkü bu kişiler, hadis ehli tarafından tanınmayan ve çoğunlukla yalnızca kendisinden rivayet eden râviler vasıtasıyla bilinmektedir.

1.2. İBHAM LAFIZLARI ve TAKSİMİ

Bu başlık altında konunun daha iyi tasvir edilebilmesi için senedlerde yoğun olarak kullanılan ibham lafızları zikredilecektir. Bu lafızların çeşitli açılardan değerlendirilmesi ve bazılarına örnekler verilmesi faydalı olacaktır. Ancak ibham lafızlarını bir sayıyla sınırlandırmak mümkün görünmemektedir. Zira ilk bakışta mübhem görülmeyen birçok ifadede kapalılık olabilmektedir. Öncelikle ifade edilmelidir ki tespit edilebildiği

sahâbîlerden nakleden râvilerin hadis ehline ma’rûf kişiler olduğu içindir. Aksi durumunda kendisi de mechûl olan râvi durumuna düşecektir.

²⁸⁸ Müslim, *el-Münferidât ve’l-vuhdân*, 19-25, 29-30, 32-38...

²⁸⁹ Müslim, *el-Münferidât ve’l-vuhdân*, 84, 102, 119...

²⁹⁰ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *Tesmiyetü men lem yurve anhu gayru raculin vâhid*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed (Haleb: Dâru’l-Va’y, 1369), 118. Vuhdan olan 24 râvi hakkında bilgi yer almaktadır.

²⁹¹ Avnî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadis*, 193.

kadarıyla ibham lafızlarına dair usûl eserinde örnekler veren âlim İbnü's-Salâh'tır. Onun verdiği örnekler de hadis metinlerinde kimliği mübhem kalan kişilerle ilgilidir. O, bunların dört nev'ine dair örnekler vermiştir:

1. İbham lafızları içerisinde en kapalı olanları “racul, imrae” şeklinde ilave bilgi verilmeksizin mübhem bırakılan kişilerdir.
2. “İbnu fulân, ibnu'l-fulânî, ibnetu fulân” (falancanın oğlu, falancanın kızı) şeklinde mübhem bırakılanlar.
3. “Âmm, âmmetun” (falancanın amcası, halası) şeklinde mübhem bırakılanlar.
4. “Zevc, zevcetün” (falanca kadının kocası, falancanın hanımı) şeklinde mübhem bırakılanlar.²⁹²

Senedlerde sıkça karşılaşılan ibham lafızları şöyle sıralanabilir:

Racul/ricâl (bir adam/adamlar), şeyh (bir şeyh), fulân/fulâne (fulan kişi), imrae (bir kadın), zevc/zevce (eş), muhbir (haber veren kişi), men (bir kişi), musaddik (doğru sözlü biri), mevlâ (azatlı köle veya efendi), câriye (köle), kâtib (yazıcı), ibn/ibnetun (oğul/kız çocuk), ahh (kardeş), uht (kız kardeş), âmm (amca), âmmetun (hala), hâl (dayı), hâletun (teyze), eb (baba), ümm (anne), cedd (dede), ceddun (nine), ibn ehî fülân vd. (fulânın amca oğlu) veled (oğul), ğulâm (oğul, âzâdlı köle veya genç hizmetçi), ehluhu (ailesi) ba'z (biri), ehadu (biri), ins/unâs (insan/insanlar), sâhib/ashâb (arkadaş/arkadaşlar) eşyâhuna/meşyehatuna (hocalarımız), ehlu Mekke (Mekke ehli), gayruhu (başkası/diğeri), gayru vâhid (birden fazla kişi), sika (güvenilir), men lâ ettehimuhu (yalancılıkla itham etmediğim biri)...²⁹³

İbham lafızları kapalılık dereceleri, bir ferde veya topluluğa delâlet etmesi, ta'dîle delâlet etmesi, rivayet sîgası olması, akrabalığa delalet etmesi gibi açılardan ayrı başlıklar altında değerlendirilecektir.²⁹⁴

²⁹² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 376-379.

²⁹³ İbham lafızlarıyla ilgili geniş açıklama ve bazı örnekler için bk. Demirel, *Hadis İlminde Mübhem*, 181-247.; Çetin, *Mübhem Hadis ve Mübhem Râvinin Ta'dîli*, 56-57.

²⁹⁴ İsnadda bazen birden fazla mübhem râvi bulunabilmektedir. Abdürrezzak Mûsâ, mübhematla ilgili çalışmasında isnadda mübhem râvinin birden fazla olmasını “mürekkep ibham”, mübhem râvinin tek olmasını ise “gayri mürekkep ibham” diye isimlendirmiştir. Bk. Ebu'l-Basal, *er-Rivâyetu ale'l-ibhâm ve't-ta'dîl*, 57-58.

1.2.1. Kapalılık Dereceleri Açısından

İsnaddaki râvinin mübhemliği, diğer bir deyişle isnaddaki râvinin kimliğini tespitteki zorluk senedde kullanılan lafızlara göre değişebilmektedir. Senedlerde bazı ibham lafızları bir şahsa, nesebe, kabileye veya bölgeye izafe edilerek kullanılabilirken bazıları ise mutlak olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla ibham lafzının buradaki mutlak veya mukayyet oluşu, senedde yer alışı itibariyledir.

1.2.1.1. Mutlak Lafızlar

İbham lafızları içerisinde en kapalı olanları racul (bir adam), şeyh, (bir şeyh) fulân (fulan kişi) imrae (bir kadın), muhbir (haber veren kişi), men (bir kişi) vs. şeklinde hakkında ziyâde bilgi verilmeksizin mübhem bırakılan râvilerdir. Zira bu ifadelerin hiçbirinde bir şahsa, kabileye, şehre veya bölgeye vs. izafe bulunmamaktadır. Diğer taraftan bu lafızlar da bir yönüyle kendi içerisinde bir bilgi taşımaktadır. Örneğin “racul” (bir adam) dendiğinde o râvinin en azından “bir kadın” olmadığı, “ricâl” denildiğinde, mübhem kalan kişilerin birden fazla râvi olduğu anlaşılmaktadır. Burada mutlak ibham lafızlarına “ahbera” kökünden “haber veren” manasına gelen “muhbir” kelimesi örnek verilebilir:

حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ، حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ عُبَيْدٍ، أَخْبَرَنِي مُخْبِرٌ، عَنْ حُصَيْنِ بْنِ أَبِي الْحَرِّ، عَنِ الْحَشَّاشِ الْعَنْبَرِيِّ، قَالَ: أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعِيَ ابْنُ لِي، فَقَالَ: "ابْنُكَ؟" قَالَ: قُلْتُ: نَعَمْ، قَالَ: "لَا يَجْنِي عَلَيْكَ، وَلَا تَجْنِي عَلَيْهِ"

Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde Hüseyim → Yunus b. Ubeyd → أَخْبَرَنِي مُخْبِرٌ “muhbir” → Husayn b. Ebi’l-Hurr → Haşhaş el-Anberî tarikiyle rivayet ettiği hadisin isnadında mübhem bir râvi bulunmakta ve ondan “muhbir (haber veren biri) diye söz edilmiştir.²⁹⁵ Bu isnaddaki şahıs hakkında, mutlak bir ibham lafzı kullanıldığı, râvinin herhangi bir şahsa veya bölgeye nisbet edilmediği görülmektedir. Yapılan araştırma neticesinde bu mübhem şahsın Velîd b. Müslim Ebû Bişr el-Anberî olduğu tespit edilmiştir.²⁹⁶

²⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/368 (No.20769).

²⁹⁶ Ebû’s-Seâdât Mecdüddîn Mübârek b Esîrüddîn Muhammed b Muhammed Şeybânî Cezerî İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe fi temyîzi’s-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmevcud (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994), 2/175.; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 6/536.; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/368 (1 nolu dipnot).

1.2.1.2. Mukayyet Lafızlar

Bazı senedlerde râviler, hadis kaynağını mübhem bırakırken bir yandan da hocasına dair bir bilgi vermekte, hocasını bir şahsa, kabileye, şehre, bölgeye nisbet etmektedir. Örneğin râvinin “Racul min Kureyş, şeyh min Kûfe, racul min ehli Şam, şeyh min benî Zühre...” gibi. Bu râvilerin senedde mübhem bırakılıp diğer taraftan bu râvilere dair ziyade bilgi verilmesi en azından “racul min ehli Şam” örneğinde olduğu gibi şahsın “Şam ehlinde bir adam olduğu” bilgisini sağlamaktadır. Bu bilgi râvinin kimliği hakkında araştırma yapıldığında kimi zaman tespiti kolaylaştırabilmektedir.

1.2.1.2.1. Bölgeye, Şehre Nisbet Edilenler

Bazı râvilerin isnadda bir bölgeye, şehre, beldeye, köye nisbet edildiği görülmektedir. Örneğin Attâf b. Hâlid’in bir hadisin isnadında حَدَّثَنِي رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ “bana Basra ehlinde bir adam anlattı.” diyerek hocasını mübhem bıraktığı, bu hocasına dair Basra ehlinde biri olduğu bilgisini verdiği geçmektedir.²⁹⁷

1.2.1.2.2. Kabileye Nisbet Edilenler

Bazı râvilerin isnadda bir kabileye nisbet edildiği görülmektedir. Örneğin, Asım b. Küleyb, bir hadisin isnadda حَدَّثَنِي شَيْخٌ مِنْ قُرَيْشٍ مِنْ بَنِي تَيْمٍ “bana Kureyş kabilesinden Teym oğullarından bir şeyh anlattı” demiştir.²⁹⁸ Yine Abdullah b. Bâbeyh, *istilamla ilgili bir hadisi* عَنْ بَعْضِ بَنِي يَحْيَى “Benî Ya’lâ oğullarından birinden...” diyerek mübhem bir râviden rivayet etmiştir.²⁹⁹

1.2.1.2.3. Şahsa Nisbet Edilenler

Bazen râvilerin bir şahısla ilişkisine nisbetle anıldığı görülmektedir. Bu irtibat, talebe-hoca ilişkisi olabildiği gibi râvinin sohbet arkadaşı da olabilmektedir. Bu şekilde bazı râvilerin “bir âlimin ashabı” olmakla nitelendiği görülmektedir. Örneğin, Abdullah b. Saîd b. Ebî Hind (ö.146), bir hadisi hocasından rivayet ederken عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِ عِزْرَةَ

²⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/199 (No. 19).

²⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/239 (No. 78).

²⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/402 (No. 313).

“İkrime’nin ashabından bir adamdan” diyerek rivayet etmiştir.³⁰⁰ Bazen وَرَجُلٌ مِنْ جُلَسَاءِ “Hz. Ali’nin sohbet arkadaşlarından bir adamdan”³⁰¹ diyerek rivayet edilmiştir.

Yine arkadaş, dost anlamına gelen sâhib (çoğ. ashâb) kelimesi bazen bir râviyi mübhem bırakmak için kullanılabilmektedir. Örneğin, Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inde Hammâd b. Seleme’nin أَخْبَرَنِي صَاحِبٌ لِي “arkadaşım anlattı” dediği bir râviden onun Hişam b. Urve’den, onun da Âişe’den işittiğine göre Âişe şöyle demiştir: كُنْتُ أَغْتَسِلُ أَنَا وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي تَوْرٍ مِنْ شَبَةِ “Ben ve Rasûlullah (a.s.) küçük bir kaptan yıkanırđık.”³⁰² Hammâd b. Seleme’nin hadisi kendisinden mübhem bırakarak rivayet ettiği râvinin Şu‘be b. el-Haccâc olduğu, Hammâd’dan bu ismi zikrederek rivayet eden Havsere b. Eşras’ın Beyhâkî’nin *Sünen*’inde yer alan rivayetle tespit edilebilmiştir.³⁰³

Benzer örneklere sıkça rastlamak mümkündür. Bir isnadda Şeddâd b. Abdullah el-Kuraşî حَدَّثَنِي أَبُو عَمَّارٍ، حَدَّثَنِي جَارُ لِجَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ كُرَاشِي “Bana Câbir b. Abdullah’ın komşusu anlattı.” diyerek, hadisi aldığı kişiyi komşusuna nispet etmiştir.³⁰⁴

1.2.1.2.4. Vafına İşaret Edilenler

Bazı rivayetlerde râvilerin kimliklerine dair bilgilerden ziyade vasfıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Râvinin ensardan, muhacirden, Bedir ehlinde, Hudeybiye ehlinde olduğuna veya kâdı, ordu komutanı gibi yönetici oluşuna dair açıklama yapılmıştır.

Tabiûn tabakasında yoğun olmak üzere bazı râvilerin sahâbîlerden rivayet ettiğinde, sahâbînin kimliğini belirtmeksizin Ensardan veya muhâcirden oluşuna dair bilgi verdiği görülmektedir. Örneğin bir senedde Ebû Amr eş-Şeybânî، رجل من الأنصار، الخيل ثلاثة: فرس،... يربطه الرجل في سبيل الله عز وجل “Atlar üç çeşittir...” buyurmuştur.³⁰⁵

Bazen râvinin ordu komutanı olduğuna dikkat çekilmiş, kimliği belirtilmemiştir. Bu konuda şu isnad örnek verilebilir: Harun b. Ma‘rûf → Abdullah b. Vehb → Amr b.

³⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/290 (No. 2486).

³⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/434 (No. 1311).

³⁰² Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Tahâret” 45 (No. 98).; Tevr. içilen ve yemek yapılan ve abdest alınan taştan yapılan küçük bir kaptır. Bk. Halil Ahmed Sehârenfûrî, *Bezlü’l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*, thk. Takiyyüddin en-Nedvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2006), 1/493.

³⁰³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Lübnan: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1352), 1/50 (No. 124).

³⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/47 (No. 14696).

³⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/269 (No. 23229).

Hâris → Ömer b. Sâib → Kâsım b. Ebî'l-Kâsım → قَاصِرَ الْأَجْنَادِ بِالْقُسْطِ نَظِيرِيَّةً (Konstantin bölgesi orduları komutanı) → Hz. Ömer tarikiyle rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü “Allah’a ve Ahiret gününe iman eden biri, şarabın olduğu bir sofraya oturmasın...” buyurmuştur.³⁰⁶

Ebû'l-Mehâsin el-Hüseyinî'nin *el-İkmâl*'deki açıklamasına göre, Hz. Ömer'den hadisi rivayet eden ve isnadda mübhem olarak sözü geçen ordu komutanının ismi Abdullah b. Yezîd'dir.³⁰⁷ İbn Hacer ise bu zâtın ismini Abdullah b. Yezîd olarak zikrettikten sonra “Onu tanımıyorum.” demiştir.³⁰⁸ Râvi, kimliğinin tespit edilmesine rağmen meçhûl kalmaya devam etmektedir. “Konstantin bölgesi ordu komutanı” ndan yani, Abdullah b. Yezîd'den rivayet eden Kâsım b. Ebî'l-Kasım es-Sebeî de rivayetleri az olan bir râvidir. Yalnızca bu komutandan yaptığı rivayetle tanınmaktadır. Buhârî³⁰⁹, İbn Ebû Hâtim³¹⁰ herhangi bir ta'dîl lafzı olmaksızın Kâsım'ın bu komutandan hadis rivayet ettiğini Ömer b. Sâib'in de ondan hadis aldığını söylemiş, İbn Hibban ise *es-Sikat* 'ta onu zikretmiştir.³¹¹ Ahmed Muhammed Şâkir de *el-Müsned* neşrinde onun sika biri olduğunu söylemiştir.³¹²

1.2.1.2.5. Ortama veya Mekana Nisbet Edilerek Bilgi Verilenler

Râviler bazen hadisi aldığı hocanın ismini unutmakla birlikte bazen -mekanın ve ortamın zihinde kalıcılığı sebebiyle olsa gerek- hocasının ismini mübhem bırakırken ortama dair ziyade bilgi vermiştir. Bu bilgiler hadisin iştirildiği mescidler, ilim meclisleri ve diğer mekanlar olabilmektedir. Bu konuda şu isnad örnek verilebilir:

³⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/277 (No. 125).

³⁰⁷ Ebû'l-Mehâsin Şemseddin Muhammed b. Ali b. el-Hüseyinî, *el-İkmâl fî zikri men lehu rivâye fî müsnedi'l-İmam Ahmed mine'r-ricâl sivâ men zükire fî Tehzîbi'l-Kemâl*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Pakistan: Camiatü'd-Dirâsâtü'l-İslamiyye, t.s.), 253.

³⁰⁸ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Ta'cîlû'l-menfa'a bi zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaâ*, thk. İkrâmullah İmdâdullah (Beyrut : Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/771.

³⁰⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, thk. Muhammed Abdülmü'id Hân (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifü'l-Osmaniyye, 1362), 7/167.

³¹⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/117.

³¹¹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât* (Haydarabad : Dâiretü'l-Maârifü'l-Osmaniyye, 1973), 7/333.

³¹² Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995), 20/1/220 (No. 124).

حَدَّثَنَا أَبُو كَامِلٍ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ مَعْنٍ بْنِ هِلَالٍ، حَدَّثَنِي رَجُلٌ، فِي مَسْجِدِ دِمَشْقَ، عَنْ عَوْفِ بْنِ مَالِكٍ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ، أَنَّهُ قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا الصَّوْمُ؟ قَالَ: "قَرَضٌ مُجَرَّى"

Senedde görüldüğü gibi Ma'bed b. Hilâl, isnadında hadisi kendisinden aldığı hocasını "Dımaşk mescidi'nde bir adam bana tahdis etti" diyerek mübhem bırakmış fakat hadisi nerede işittiği bilgisini vermiştir.³¹³ Avvâm b. Havşeb b. Yezîd'in bir isnadda "Sahil bölgesinde murabıt olan bir şeyhten dinledim." diyerek hadisi rivayet etmiştir.³¹⁴ Evzaî de hadisi "حَدَّثَنِي رَجُلٌ فِي مَجْلِسِ يَحْيَى بْنِ أَبِي ذَرٍّ" diyerek rivayet etmiştir.³¹⁵ "Yahyâ b. Ebî Kesîr'in meclisinde bir adam bana anlattı." diyerek rivayet etmiştir.³¹⁵

Mekan bilgisinin kalıcılığına örnek olarak, başka bir rivayetle mübhem râvinin kimliğinin tespit edilebildiği şu isnad zikredilebilir: Vekî' → Süfyan es-Sevrî → Ebû Ya'fûr el-Abdî → şeyh → Ömer b. el-Hattab tarikiyle rivayet edilen hadiste Allah Rasûlü Hz. Ömer'e şöyle demiştir: *قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا عُمَرُ إِنَّكَ رَجُلٌ قَوِيٌّ تُؤْذِي الضَّعِيفَ* "Ey Ömer, Sen zayıflara sıkıntı verebilecek güçte bir adamsın. Hacerü'l-esved'i selamlamak istediğinde, senin için alan açılırsa selamla, olmazsa ona doğru yönel." buyurduğu rivayet edilmiştir. Bu hadisi Ebû Ya'fûr el-Abdî *الْحَجَّاجُ* "Haccâc'ın emirliği esnasında Mekke'de bir şeyhten işittim." demiştir.³¹⁶

Süfyan b. Uyeyne, Ebû Ya'fûr el-Abdî'den bu hadisi *سَمِعْتُ رَجُلًا، مِنْ خُرَاعَةَ حِينَ قُتِلَ* "Abdullah b. Zübeyr katledildiğinde Mekke'de emir olan Hüzâa kabilesinden bir adamdan işittim" şeklinde rivayet ettikten sonra mübhem şahsın Abdurrahman b. Nâfi' b. Abdi'l-Hâris olduğunu ve Haccâc'ın onu görevlendirdiğini söylemiştir.³¹⁷

³¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/293 (No. 21365). Sindî, "karz-i müczî" yi şöyle izah etmiştir: "O, tam isabet eden bir iyiliktir. Allah Teala'nın bu iyiliği yapana karşılığını vermesi kesindir. Bu iyilik, Allah'ın kuluna mal borçlanması gibidir. Allah'ın kuluna borcunu ödemesi de kesindir."

³¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/395 (No. 303).

³¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/446 (No. 22783).

³¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/321 (No. 190).

³¹⁷ İsmail b. Yahya b. İsmail Ebû İbrahim el-Müzenî, *es-Sünenü'l-me'sûre*, thk. Abdülmü'tî Emîn el-Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986), 375 (No. 510).

1.2.2. Ferde veya Topluluğa Delâleti Açısından

Senedlerde kullanılan ibham lafızlarının bir kısmının mânası bir ferde delâlet ederken, bir kısmı ise bir topluluğa işaret etmektedir. Örneğin, “*racul, imrae, men, şeyh, fulân, ahad, ba‘zu*”³¹⁸, *sâhib, ins, kâil, musaddik, sika*” vs. şeklindeki ibham lafızları bir ferde, “*ricâl, gayru vâhid, ashâbuna, eşyâhunâ, unâs, ehlu Mekke*” gibi lafızlar genellikle bir topluluğa delâlet etmektedir. Bu lafızlar, hadisin birden fazla kişiden alınıp alınmadığına dair fikir vermektedir.

Muhaddislerin, hadis tahammül ve edâ lafızlarına benzer bir kullanıma dikkat ettikleri görülmektedir. Zira bu lafızlar bazen rivayetin alınma şekli hakkındaki kanaati değiştirebilmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, muhaddislerin haddesenâ/haddesenî kullanımına dair *el-Kifâye* isimli eserinde bir başlık açmıştır. Burada *bir hadisi tek başına işiten kişinin, hadisi rivayet ederken “haddesenâ”, bir topluluk içerisinde işiten kişinin ise “haddesenî” lafzıyla rivayet edip edemeyeceğine dair* nakiller yapmıştır.³¹⁹ O, verdiği örneklerde, muhaddislerin bir hadisin işitildiği ortama dikkat ettiğine, bir şahsın veya bir topluluğun mübhem bırakılması durumunda da farklı yaklaşım olabileceğine işaret etmektedir. Hatîb el-Bağdâdî konuyla ilgili şu bilgiyi nakletmiştir:

Ahmed b. Abdurrahman, amcamdan dinledim ki o şöyle söylüyordu: “Haddesenî” dediğimde bunu o âlimden tek başıma dinlediğim, “Haddesenâ” dediğimde bunu o âlimden bir cemaatle beraber dinlediğim; “Ahberanî” dediğimde benim o hadisi muhaddise okuduğum, “Ahberanâ” dediğimde, muhaddise birinin okuduğu benim de dinlediğim anlamına gelir.” Hatîb diyor ki: “Bana göre de bu uygulanabilir bir tatbikattır. Bu uygulamayı takip etmek bazı âlimlere göre ise zorunlu değildir.”³²⁰

Hatîb el-Bağdâdî’nin verdiği örneklerden muhaddislerin bu uygulamada ittifak etmedikleri anlaşılmaktadır. Bu sebeple senedlerde tekil olarak kullanılan ibham lafızlarının bir ferde, çoğul olarak kullanılan lafızların ise birden fazla kişiye işaret ettiği söylenebilir. Bununla beraber bir topluluğa işaret eden bazı ibham lafızları, bazen

³¹⁸ “Ba‘zu” kelimesi, bazı senedlerde “ba‘zu’n-nâs” (insanların bazısı) gibi hadisin birden fazla kişiden nakledilmesi anlamında kullanılmış olabilir. Genel olarak ise “ba‘zu ehlihi, ba‘zu ehli’l-Medîne” gibi kullanımlarda “biri” anlamı, yani tekil vurgusu daha yaygın gibidir.

³¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 294.

³²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 294.

yalnızca bir ferdi kastetmek için kullanılmış olabilir. Aynı şekilde bir ferdi kastetmek için kullanılan bazı lafızlarla da bazen bir topluluk kastedilmiş olabilir.

Bir topluluğa işaret eden ibham lafızlarından biri de “*gayru vâhid*” kelimesidir. Hadis âlimlerinin çoğu zaman aradaki vasıtayı zikretmeye ihtiyaç duymayacak kadar çok kişiden hadisin alındığını kastetmek üzere bu ifadeyi kullandığı anlaşılmaktadır.³²¹ Hadisin alındığı kişilerin kimliğinin açıklanmaması bir ibhama sebep olmaktadır. Bazı rivayetlerde bu kişilerden birinin isminin zikredilmesiyle, en azından bir râvi üzerinden müphemlik kalkmakta ve rivayet hakkında hüküm verebilme imkânı doğmaktadır. Bu yönüyle kısmî bir tespitten söz edilebilmektedir. Diğer taraftan kimliği tespit edilmeyen râviler üzerinde ise kapalılık devam etmektedir.

Örneğin *Abdülkays heyetinin Medine’ye gelişinin* anlatıldığı rivayette, Katâde (öl. 117/735), bu hadisi birçok hocasından işittiğini ifade etmek üzere, “*Bu heyetle karşılaşan birçok kişi bana anlattı*” demiş, bunlar arasında da Ebû Nadra’nın Ebû Saîd el-Hudrî’den yaptığı rivayeti zikretmiştir.³²² Böylece Katâde, hadisi işittiği kişilerden birinin Ebû Nadra (öl. 108/727) olduğunu söylemiş, diğer şahısların isimlerini vermemiştir.³²³

1.2.3. Ta’dîle Delâlet Etmesi Açısından

Bazı râviler, hadisi aldığı hocasının kimliğini sika (güvenilir biri), men la ettehimuhu (itham etmediğim biri), men erdâ (razı olduğum biri), min ehli’l-fıkh (Fıkıh ehlinde biri) gibi lafızlarla bir tevsîke veya ta’dîle delâlet eden lafızla mübhem bırakabilmektedir. Hadis literatüründe “*et-ta’dîl ‘ale’l-ibham*”, “*mübhemü’t-ta’dîl*” gibi kavramlarla bir râvinin “*bana bir sika/âdil haber verdi*” diyerek hocasının hem âdil olduğunu söylemesi hem de onu mübhem bırakması kastedilmektedir.³²⁴ Bu râvilerin bir şahıstan ibham lafzıyla rivayet ettiklerinde, mübhem şahsı hayırla andıkları, övücü ifadeler kullandıkları veya adâletine işaret ettikleri görülmektedir. Örneğin, Hz. Peygamber’in vefatını anlattığı bir rivayette, Zührî’nin hadisi işittiği kişiyi *مِنْ أَهْلِ الْفِقْهِ* “Bana Ensar’dan fıkıh ehli bir adam haber verdi” diyerek şahsı fıkıh ehli biri olmakla tavsif

³²¹ Zerkeşî, *en-Nüket*, 3/365. İbare şöyledir: *مُسْلِمُ بْنُ الْحَجَّاجِ فِي صَحِيحِهِ حَدَّثَنَا غَيْرُ وَاحِدٍ وَإِنَّمَا قَالَ ذَلِكَ لِأَنَّهُ بَلَغَ عِنْدَهُ مَبْلَغُ الْأَشْتِهَارِ الَّذِي لَا يَخْتِاجُ مَعَهُ إِلَى تَعْيِينِ الْوَاسِطَةِ*

³²² Müslim, *Sahih*, “İman” 27.

³²³ İsmi Münzir b. Mâlik b. Kıt’a olup, 3. Tabakadan Basralı sika bir râvidir. Bk. Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîb*, thk. Ebu’l-Eşbâl sağır Ahmed Şâğîf el-Bâkistânî (Riyad : Dârü’l-Âsime, ts.), 546.

³²⁴ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 110.; Aydın, *Hadis Istılahları*, “Mubhemu’t-Ta’dîl” 192.

etmiştir.³²⁵ Aynı isnadda mübhem kalan şahıstan bu defa Zührî'nin “Bana Ensar'dan itham edilmeyen bir adam haber verdi” أَخْبَرَنِي رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ غَيْرُ مُتَّهِمٍ diye söz edildiği geçmektedir.³²⁶ Bu rivayette râvinin hem fıkıh ehli biri olduğuna hem de yalancılıkla itham edilmediğine işaret edilmektedir.

Benzer bir örnek Humeyd et-Tavîl'in mübhem bırakarak rivayet ettiği senedde de söz konusudur. Abdullah b. Bekr → Humeyd et-Tavîl → şeyh min Sakîf → amcasından → Osman b. Affan'dan rivayet edilen hadisin isnadında Humeyd hocasını شَيْخٍ مِنْ ثَقِيفٍ ifadesiyle mübhem bırakmış, o şahsın “Sekîf kabilesinden bir şeyh” olduğunu söylemiştir. Râvi (Abdullah b. Bekr) Humeyd'in hocasını hayırla andığı bilgisini vermiştir.³²⁷

Bazı hadis âlimleri “sika” ile “lâ ettehimuhu” lafızları arasında fark olup olmadığı üzerinde durmuşlardır. Rivayetlere bakıldığında râvilerin senedlerde bu iki lafzı farklı yerlerde kullandığını gösteren örnekler olduğu gibi, bazen bir arada birbirinin yerine kullandığına işaret eden rivayetlerin olduğu görülmektedir. Örneğin, Abdürrezzak'ın Süfyan es-Sevrî'den, onun İsmail b. Ümeyye'den rivayet ettiği " أَمَرُوا النِّسَاءَ فِي بَنَاتِهِنَّ " hadisinin isnadında İsmail'in أَخْبَرَنِي الثَّقَفَةَ، أَوْ مَنْ لَا أَتَّهِمُ “Bana bir sika veya yalancılık ile itham etmediğim biri haber verdi.” dediği nakledilmiştir.³²⁸ Bu örnek Süfyan es-Sevrî veya Abdurrezzak'tan birinin hadisin hangi lafızla aktarıldığında tereddüt ettiğine, rivayet döneminde bu lafızların birbiri yerine de kullanılabildiğine işaret etmektedir.

Bir muhaddisin “bana bir sika anlattı” sözü ile “men lâ ettehimuhu” (yalancılıkla itham etmediğim biri anlattı) ifadesinin râvinin ta'dîline delâlet edip etmediği tartışılmıştır. Bu iki lafzı en çok kullanan âlimlerden biri de İmam Şâfiî'dir. Muhaddislerin bir kısmına göre Şâfiî'nin “itham etmediğim biri bana haber verdi.” sözü ile “bana bir sika haber verdi” şeklindeki kullanımları aynı anlama gelmektedir.³²⁹ Zehebî'ye göre “la ettehimuhu” sözü esasında bir tevsîk ifadesi değildir. Zira bu lafız, râviden yalancılık töhmetini nefyetmekte fakat râvinin ehliyetine ve rivayetinin sıhhatine delâlet etmemektedir. İbnü's-Sübkî de “Doğru olan görüş budur.” demiştir.³³⁰

³²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/200 (No.20).

³²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/204 (No. 24).

³²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/495 (No. 441).

³²⁸ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/149 (No. 10311).

³²⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/366.

³³⁰ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *Teşnîfu'l-mesâmi' bi Cem'i'l-Cevâmi' li Tâcuddîn es-Sübkî*, thk. Seyyid Abdu'l-azîz, Abdullâh Rabî' (b.y.: Mektebetu Kurtuba,

Diğer bir örnek olarak İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ'yı (öl. 184/800) Şâfiî'nin “men la ettehimu” diyerek mübhem bırakması zikredilebilir. Ebü'l-Abbas el-Esamm'ın (öl. 346/957) nakline göre, Rebî' b. Süleymân (öl. 270/884), “Şâfiî: “Ahberanî men lâ ettehimu” dediğinde İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ'yı, “Ahberanî's-sika” dediği yerde ise Yahyâ b. Hassân'ı kastediyordu.” demiştir.³³¹

Zehebî'ye göre, ilim ehli biri olan İbrahim b. Muhammed'i birçok âlimin zayıf görmesi, Şâfiî'yi ondan “men lâ ettehimu” diyerek mübhem bir şekilde hadis rivayet etmeye götürmüştür. Şayet o sika olsaydı, Şâfiî başka yerde yaptığı gibi ondan “Ahberanî's-sika” diyerek rivayet ederdi. Başka âlimler onu zayıf görseler bile Şâfiî'ye göre İbrahim, yalancılıkla itham edilen bir râvi olmadığı için Şâfiî bu şekilde ondan rivayet etmiştir.³³² Sehâvî ise Zehebî'nin görüşünü şöyle açıklamıştır:

Zehebî, Şâfiî'nin bu sözünün delil olamayacağını, zira sika seviyesinden itham edilmemiş biri seviyesine indirdiğini dolayısıyla ona göre leyyin, başkasına göre de zayıf olduğunu söylemiştir. Çünkü o bize göre mechûldür ki, mechulün haberi hüccet olmaz. Şâfiî'nin bir râvinin yalancı olmadığını belirtmesi, o râvinin zayıf olmayacağı anlamına gelmez. Nitekim İbn Lehîa, Ali b. el-Medîni'nin babası, Abdurrahman b. Ziyâd el-İfrikî vs. âlimler, ahkam hadisleri alınabilecek kişilerdir fakat zayıf oldukları için hadislerini ihticac için kullanamayız.³³³

Ta'dilü'l-ibham lafzıyla hadis kaynağını mübhem bırakan âlimlerden biri de İmam Mâlik'tir. Onun “sika” şeklindeki ibhamlarının yalnızca kendisinin tanıdığı bir râviden kinaye olmadığı, hadisin makbul ve şartlarına uygun bir hadis olduğunu hatırladığı fakat hadisi aldığı kişilerin ismini unuttuğu şeklinde yorumlanmıştır. Nitekim İbn Âşûr (öl. 1393/1973), Muvatta'da yer alan ta'dilü'l-ibham lafzıyla yer alan isnadları şöyle izah etmiştir:

İmam Mâlik bir hadisi biliyor, makbul saydığını ve şartlarına uygun olduğunu hatırlıyor fakat hadisi kendisinden rivayet ettiği râvinin ismini unutabiliyordu. Yoksa o bu ibhamıyla sadece kendisinin bildiği belirli bir

1418/1998), 2/999.; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/366. Ayrıca bk. Muhammed Kamil Muhammed Hasan, “et-Ta'dil ale'l-ibhâm esbâbuhu ve ahkâmuhu” 34 (ts.), 1630. Zehebî'nin ifadesi şöyledir: قَالَ الدَّهْبِيُّ: لَيْسَ بِتَوْثِيقٍ ; لَأَنَّهُ نَفَى لِلتَّهْمَةِ، وَلَيْسَ فِيهِ تَعَرُّضٌ لِإِتْقَانِهِ وَلَا لِأَنَّهُ حُجَّةٌ ;

³³¹ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl (Kuveyt: Şirketü Ğiras li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2004), 4/72.

³³² Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/181.

³³³ Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 2/41.; Gavrî, *Mu'cemu elfâzi ve ibârâti'l-cerh ve't-ta'dil*, 149.

râviyi kinaye ediyor değildi. Nitekim *Urban satışının nehyi* hadisini Amr b. Şuayb'tan sika bir râvi vasıtasıyla rivayet eder. Buradaki sika râvinin İbn Lehîa, Amr b. Hâris el-Basrî, Abdullah b. Vehb olabileceği de zikredilmiştir ki, hepsi de Amr b. Şuayb'tan *Urban satışının nehyine* dair hadisi rivayet etmiştir. Dârekutnî de “es-sikatu indehu” diye kastedilen kişinin çoğunlukla Leys b. Sa’d olduğunu söylemiştir.³³⁴

1.2.4. Rivayet Sîgası Olması Açısından

Rivayet sîgaları yoluyla yapılan bazı rivayetlerde râvilerin mübhem kaldığı olmuştur. Bu sîgalar içerisinde en çok kullanılanları ise “huddistu, uhbirtu, unbi’tu, nubbi’tu” lafızlarıdır.³³⁵ İsnadda bir râvinin kimliğinin mübhem kaldığı bu sîgaların muhtevâsından doğrudan anlaşılmaktadır. Burada her bir lafız için şu senedlerin örnek verilmesi konunun tasviri bakımından faydalı olacaktır. Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde yer alan aşağıdaki misaller, söz konusu lafızların kullanımının anlaşılmasını sağlamaktadır:

i. “Huddistu” lafzıyla ilgili misal

حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ قَالَ: حَدَّثْتُ عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ قَتْلِ النَّخْلَةِ وَالنَّمْلَةِ وَالصُّرْدِ، وَالْهُدُودِ.
قَالَ يَحْيَى: وَرَأَيْتُ فِي كِتَابِ سُفْيَانَ: عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ ابْنِ أَبِي لَيْبٍ، عَنْ الزُّهْرِيِّ.

Yahyâ’nın İbn Cüreyc’ten rivayet ettiği hadiste, İbn Cüreyc, Zührî’den *عن ابن جريج قال: حدثت عن الزهري، عن عبد الله بن عبد الله عن ابن عباس قال: نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن قتل النخلة والنملة والصدرد، والهودود.* *“bana tahdis olundu.”* diyerek hadisi nakletmiştir. Rivayetin isnadında bir râvinin düştüğü anlaşılmaktadır. Rivayet isnaddan düşen bu râvi sebebiyle zayıftır. Fakat hadisi araştıran Ahmed Muhammed Şâkir, İbn Cüreyc’in Zührî’den *bana tahdis olundu.* ibaresinin zâhirinden dolayı isnadı sahîh görmüştür. Çünkü Yahyâ el-Kattan, Süfyan’ın kitabında İbn Cüreyc → İbn Ebî Lebid → Zührî tarikini görmüştür. İbn Ebî Lebid’in tam adı Abdullah b. Ebî Lebid el-Medenî’dir, sika bir râvidir. sahîh bir

³³⁴ Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusî İbn Aşûr, *Keşfü ’l-mugattâ mine ’l-meânî ve ’l-elfâzi ’l-vâkıa fi ’l-Muvatta’* (Tunus: eş-Şerîketü’t-Tunisiyye, 1975), 41. Abdullah b. Vehb’in de “Mâlik’in kitabında “bana itham etmediğim biri haber verdi.” dediği her yerde râvi Leys b. Sa’d’dır.” dediği nakledilmiştir. Bk. Süyûtî, *Tedribü ’r-râvî*, 1/367.

³³⁵ Mücteba Uğur, bu sîgayı “Sika olan râvinin sika olan şeyhini isnadında ismiyle zikretmeyip ibham etmesinde yani mübhem bırakmasında kullanılmıştır.” diye açıklamıştır. Bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, “Huddistu 'an fulan” 132. Fakat, araştırma neticesinde bu şekildeki ibhamlarda sözü edilen râvilerin bazısının sika olmadığı görülmüştür. Abdullah Aydınli ise “huddistu” lafzını “Vicâde yoluyla alınan bir hadisi rivayet ederken kullanılan bir sîga.” diye tarif etmiştir. Bk. Aydınli, *Hadis Istılahları*, “Huddistu” 118.

vicâde yoluyla isnad muttasıl olmuştur.³³⁶ Ayrıca Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtîm, Ali b. el-Medîni'den onun Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan onun Sevrî'den naklettiğine göre Sevrî, bu hadisi İbn Cüreyc'in kitabında Abdullah b. Ebi Lebîd → Zühri → Ubeydullah b. Abdullah → İbn Abbas senediyle de gördüğünü söylemiştir.³³⁷

ii. “Unbi'tu” lafzıyla ilgili misal

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ ، حَدَّثَنَا أَيُّوبُ ، قَالَ : أُتِيتُ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ قَالَ :
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ : فَجَاءَ الْمَلَكُ بِهَا ، حَتَّى انْتَهَى إِلَى مَوْضِعِ زَمْزَمَ ، فَضَرَبَ بِعَقَبِهِ ، فَفَارَتْ عَيْنًا ، فَعَجَلَتْ الْإِسْنَانَةَ ،
فَعَجَلَتْ تَفْدُحَ فِي شَتَنِهَا ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : رَحِمَ اللَّهُ أُمَّ إِسْمَاعِيلَ ، لَوْلَا أَنَّهَا عَجَلَتْ لَكَانَتْ زَمْزَمَ
عَيْنًا مَعِينًا .

İsmail b. İbrahim dedi ki: bana Eyyûb anlattı: Eyyûb b. Ebî Temîme dedi ki: Bana Saîd b. Cübeyr'den “ulaştığına/haber verildiğime göre (unbi'tu)” o, İbn Abbâs'ın şöyle dediğini nakletti: “Melek, İsmail'in annesine geldi zemzemin olduğu yere ulaştı, topuğuyla toprağı deşti ve oradan su fışkırdı. İnsan ne aceleci yaratılmıştır! Hacer de etrafına engel yapmaya başladı. Rasûlullah'ın şöyle dediğini rivayet etti: “Allah İsmail'in annesine rahmet etsin, suyu tutmak için acele etmeseydi, zemzem pınar olup akardı.”³³⁸

iii. “Uhbirtu” lafzıyla ilgili misal

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ ، قَالَ: وَجَدْتُ فِي كِتَابِ أَبِي، قَالَ: أَخْبَرْتُ عَنْ سِنَانِ بْنِ هَارُونَ، حَدَّثَنَا بَيَّانٌ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ
بْنِ أَبِي لَيْلَى عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، قَالَ: " كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا رَكَعَ لَوْ وُضِعَ قَدَحٌ مِنْ مَاءٍ عَلَى
ظَهْرِهِ، لَمْ يَهْرَاقْ. "

Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, babasının kitabında “uhbirtu an Sinan b. Harun” أَخْبَرْتُ عَنْ سِنَانِ بْنِ هَارُونَ lafzıyla Hz. Ali'den yapılan bir rivayeti gördüğünü söylemiştir. Bu rivayete göre Hz. Ali “Nebî (a.s.), rükû ettiğinde sırtına su dolu bir bardak konulsa devrilmezdi.” demiştir.³³⁹ İsnadda görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel'in Sinan b. Harun'dan haber verildiğini söylediği hadisin râvisi mechûl durumundadır.

³³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/294 (No.3242).

³³⁷ İbn Ebû Hâtîm, *Kitâbü'l-İlel*, 6/162.

³³⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/379 (No.3390).

³³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/288 (No. 997).

Rivayet hem Ahmed b. Hanbel'in hadisi Sinan'dan aldığı kişinin cehâleti hem de Sinan b. Harun hakkında cerh-ta'dîl âlimlerinin farklı görüşleri sebebiyle zayıf görülmüştür.³⁴⁰

iv. “Beleğanî” lafzı hakkında

Beleğanî sîgası ile nakledilen hadislerin, mu'dâl ve ibham ile irtibatına dikkat çekmek yerinde olacaktır. İbnü's-Salâh, Ebû Nasr es-Siczî'den (öl. 444/1052) naklederek (Örneğin, İmam Mâlik'in بَلَّغْنِي عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لِلْمَمْلُوكِ طَعَامُهُ وَكُسُوتُهُ şeklindeki rivayetleri) hadis alimlerinin ‘beleğanî’ sîgasıyla naklettiği hadisleri, seneden düşen râvilerin birden fazla olması sebebiyle mu'dâl saydığını belirtmiştir.³⁴¹ Irâkî, Mâlik ile Ebû Hureyre arasında düşen kişinin birden fazla değil de tek bir râvi olabileceğinden bu isnadın mu'dâl olmayabileceğini ifade etmiştir.³⁴² Nitekim Mâlik'in Ebû Hureyre'nin ashabından olan Saîd el-Makbûrî, Nuaym el-Mücmir, Muhammed el-Münkedir gibi alimlerden rivayetleri vardır.³⁴³ İbn Hacer'e göre beleğanî lafzıyla nakledilen hadislerin bazısı mübhem râvinin olduğu muttasıl isnad kapsamında değerlendirilebilir. Çünkü İmam Mâlik'in Ebu Hureyre'den beleğanî isnadıyla naklettiği hadis hakkında İbn Hacer, seneddeki "beleğanî" lafzındaki sözün siyâkının seneden düşen bir râvinin olmadığını hissettirdiğini, aksine talebe ve hoca arasında bir mübelliğin (hadisi taşıyan bir râvinin) varlığını sabitleştirdiğini söylemiştir. Bu sebeple bu şekildeki isnadın munkatı' değil de mübhem râvinin olduğu muttasıl isnad diye nitelenebileceğini ifade etmiştir.³⁴⁴

Bu şekildeki sîgalara mübhem kategorisinde yer verilip ta'lik³⁴⁵, yani bir kimsenin hocasından itibaren bir veya birkaç râviyi düşürerek naklettiği rivayetlerin niçin ibham sîgaları kapsamına alınmadığını akla getirmektedir. Ancak Bürhâneddin el-Bikâî'nin (öl. 885/1480) “Râvinin ‘bana falancadan tahdis olundu’ sözü, ‘bana bir muhaddis falancadan anlattı.’ sözüyle kuvvet bakımından aynıdır ve isnadında mübhem bir râvi vardır, ta'lik

³⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/288 (No. 997). (Nâşirin notu)

³⁴¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 60.

³⁴² İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/100, 2/582.

³⁴³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/241.

³⁴⁴ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/100, 2/582.

³⁴⁵ Aydın, *Hadis Istılahları*, “Ta'lik” 305.

ise böyle değildir.”³⁴⁶ şeklindeki açıklaması mübhem râvinin olduğu isnad ile ta’likin farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

1.2.5. Akrabalığa Delâlet Etmesi Açısından

Râvilerin kendisinden bilgi aktardığı şahıslar, akrabaları olduğunda genellikle isim, künye, lakap, nisbe yerine doğrudan akrabalıklarına işaret eden ifadeler kullanmışlardır. Râvi, akrabaların birinden işittiği bir olayı/hadisi daha sonra bir yerde rivayet ederken tabîi olarak yine akrabasına nisbet ederek rivayet etmiş bununla da muhtemelen bir ibhamı/gizlemeyi kastetmemiştir. Fakat bu şekildeki aktarım, sonraki nesiller tarafından bu râvinin kimliğine dair bilgiye ulaşılamayınca bir probleme dönüşmüştür.

Söz gelimi bir şahıs, hadisi babasından işitmişse, hadisi aktardığında yine “an ebî” (babamdan) diyerek rivayet etmektedir. Aynı şekilde râvi hadisi annemden, dedemden, kardeşimden, amcamdan, halamdan, dayımdan, teyzemden diyerek rivayet edebilmektedir.³⁴⁷ Bu şekilde “baba, oğul, anne, kardeş, kız kardeş, dede, nine, amca, hala, dayı, teyze, zevce (koca), zevce (karı), amcaoğlu, halaoğlu, dayıoğlu, teyze oğlu, mevlâ (köle), ümmü veled, gûlâm” şeklinde akrabasına nisbet ederek rivayet etmek yaygındır.³⁴⁸ Hadisi dinleyen talebe de hadisi rivayet edeceği zaman, hadisi aldığı kişinin adını yani hocasını zikrettikten sonra “an ebîhi” (babasından) formuyla rivayet etmektedir. Bu şekilde hadis bilgisini ailesinden birine nisbet ederek rivayet eden kişi, toplumda ve ilim çevrelerinde ma’rûf/tanınan biriye hadisi işiten şahısların, o dönemde bu zatın akrabasına dair bilgi sahibi olması beklenebilir. Yani hadisi babasına nisbet eden şahsı dinleyen talebeleri, hocasının babasını tanıma ihtimalinin yüksek olduğu söylenebilir. Bu durum, hem hadisi rivayet eden şahsın hem de kendisine nisbet edilen şahsın tanınırlığı ile ilgilidir.

Örneğin, senedde “İbn Ömer → an ebîhi” denildiğinde buradaki “baba”nın Hz. Ömer, “oğlun” ise Abdullah olduğu, hadis ilmiyle meşgul olan herkes tarafından doğrudan anlaşılmaktadır. Fakat hadisi ailesine nisbet eden şahıs yeterince ma’rûf/tanınan

³⁴⁶ Ebû’l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî el-Bikâî, *en-Nüketü’l-vefiyye bimâ fi şerhi’l-Elfiyye*, thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl (t.y.: Mektebetü’r-Rüşd, 2007), 1/186.

³⁴⁷ Râvi → an ebîhi → an cediti şeklinde rivayetlerin yol açtığı karışıklığı ele alan ve tahlil eden bir makale için bk. Veysel Özdemir, “‘Amr b. Şuayb an Ebîhi an Cediti’ Isnâdının Tenkit ve Tahlili”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/13 (2008), 227-245.

³⁴⁸ Demirel, *Hadis İlminde Mübhem*, 181-247.

biri olmadığında hem kendisi hem kendi vasıtasıyla bilinen hadisin kendisine nisbet edildiği kişi tanınmamaktadır. Örneğin, İsa b. Nümeyle el-Fezârî'nin → “an ebîhi” (babasından) diyerek rivayet ettiği kirpi etinin yenilmesi ile ilgili hadis, İsa'nın ve babasının mechûl olması sebebiyle şüpheyile karşılanmıştır.³⁴⁹ Çünkü İsa ve babasının isimleri bilirse de haklarında sınırlı bilgi bulunmaktadır.

Aynı şekilde Abdullah b. Abdurrahman b. Ebî Amre → “an ammihi” (amcasından) diye rivayet ettiğinde, amca tanınmamakta hakkında sadece yeğeni Abdullah'ın rivayeti bilinmektedir.³⁵⁰

Rivayet formları içerisinde bunlardan birkaç tanesinin görülmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Zira râvinin tanınırlığı, rivayet hakkında bir kanaate erişebilmek için belirleyici bir unsurdur. Bazen hadisin kaynağı durumunda olan sahâbî tanınmakta fakat ondan rivayet eden kişi yeterince bilinmemektedir. Bu durumda o sahâbîden hadis rivayet edildiğinde, “oğlu veya oğullarından biri” → babasından veya yeğeni → sahâbî şeklinde hadisler rivayet edilebilmektedir. Örneğin, Sa'd b. Ebî Vakkas'tan bu şekilde hadisler rivayet edilmiştir: “Sa'd (Sa'd b. Ebî Vakkas)'ın kardeşinin oğlundan”³⁵¹, aynı hadis başka bir eserde “amcası Sa'd olan bir adamdan dinledim.”³⁵² “Sa'd b. Ebî Vakkas, amcasından anlattı ki, amcası Sa'd idi.”³⁵³ şeklinde rivayet edilmektedir. Burada Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yeğenine dair bir ibhamdan söz edilebilir.

Râvinin “haddeseni Amr an ibnihi” ifadesi ile “haddeseni İbn Ömer” ifadelerindeki “ibn” lafzının delaleti arasında da fark bulunmaktadır. İlkinde Amr'ın birden fazla çocuğu olabilir ve “ibn” ile hangi oğlunun kastedildiği bilinemeyebilir. İkincisinde ise râvi bu şekilde meşhur olduğundan, artık bu ifade kendisinin bir lakabı olup, ondan bu şekilde söz edilmektedir. İkincisinin aksine ilk şekildeki râvilerin mübhemat kapsamında değerlendirilişi daha yaygındır.³⁵⁴

Burada “Aile isnadı” kavramına da işaret etmek gerekmektedir. Hadis usûlü eserlerinde bu terkipler yer almayan kavramı, bazı oryantalistler XX. Asrın ortalarından

³⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/515 (No. 8954).

³⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/367 (No. 10627).

³⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/57 (No. 1447).

³⁵² Bezzâr, *el-Müsned*, 4/70 (No. 1237).

³⁵³ Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned-i Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Abdü'l-Muhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1419), 1/178 (No. 219).

³⁵⁴ Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 49-50.

itibaren kullanmaya başlamıştır. Bununla, hadisin aile üyeleri arasında örneğin babadan oğula, haladan yeğene veya efendiden köleye intikalini kastetmişlerdir. Hadis usûlü kitaplarında ise hadislerin aileden biri vasıtasıyla sonraki nesillere aktarımı bağlamında, çocukların babalarından rivayeti, babaların çocuklarından rivayeti, kardeşlerin bilinmesi, mevâlî ve mevâlînin bilinmesi gibi konulara yer verilmiştir.³⁵⁵ Bu kavramın ibhamla ilişkisi yönü ise “fûlân an ebîhi, fûlân an âmmihi, an hâlihi, an ceddetihi” gibi sened formlarında yer alan baba (vd: amca, dayı, nine) gibi şahısların kimliğine dair bilgisizliktir. İsnad formunda akrabalığa delalet eden bir lafızla işaret edilen bu kişilerin, araştırma neticesinde kimliğine ulaşılamaması durumunda bunlar mübhem kalacaktır.

Bu kısımda son olarak, âzâd eden aileye veya kabileye nisbet edilmesi sebebiyle mevlâ/mevâlîye de işaret edilmesi faydalı olacaktır. Senedlerde bazı râvilere “mevlâ/mevâlî, mevlâ fulan” (azatlı köle, falancanın mevlâsı) denilerek işaret edilmiş kimliğine dair ilave bilgi verilmemiştir. Bunların bir kısmı hakkında rical kaynaklarında bilgi bulunmakta, bir kısmı hakkında bulunmamaktadır. Bazen bu mevâlîlerin nisbet edildiği şahıslar hakkında da yeterince bilgi bulunmamaktadır.

Kök harfleri v-l-y olup, ezdâddan sayılan kelimelerden olan “Mevlâ” (çoğ. mevâlî) kelimesinin³⁵⁶, “efendi, köle, âzâd eden, dost, yardımcı” gibi anlamları bulunmaktadır. İstilah olarak çoğunlukla esaret altındayken âzâd edilen köle için kullanılmaktadır. Âzâd edilen bu kişiler toplum içerisinde efendilerine veya efendilerinin kabilelerine veya beldesine nispet edilmektedir.³⁵⁷ Mevlânın efendisinden başkasına nisbeti yasaklanmış, kendisini âzâd eden kimsenin isim veya künyesiyle anılmıştır.³⁵⁸ Bir şahsın veya kabilenin mevlâsı olarak anılması bakımından velânın birkaç şekli bulunmaktadır: En yaygını ise mevla’l-atâka, yani âzâd sebebiyle oluşan velâdır. Bir şahıs “mevlâ fulan” veya “mevlâ li benî fulan” şeklinde birine nisbet edildiğinde ise genellikle mevlâ’l-atâka kastedilmektedir.³⁵⁹ Bunun yanında mevla’l-İslam (müslümanlığına vesile

³⁵⁵ Bekir Kuzudişli, *Aile İsnadları* (İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 19-21.

³⁵⁶ Ebû Bekr b. Beşşar Muhammed b. Kâsım b. Muhammed İbnü’l-Enbârî, *Kitâbü’l-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrahim (Beyrut : el-Mektebetü’l-Asriyye, 1987), 46.

³⁵⁷ Mustafa Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri* (İstanbul: Yedirenk, 2012), 18.

³⁵⁸ İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, 12/44.; Ayrıca bk. Kuzudişli, *Aile İsnadları*, 52.

³⁵⁹ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 400.

olma)³⁶⁰, velâu'l-halîf (dostluk antlaşması)³⁶¹, mevlâ'l-musâhabe (bir talebenin hocasına uzun süre talebelik etmesi)³⁶² gibi türleri bulunmaktadır.³⁶³

İsnadlarda sahâbe ve tâbiîn neslindeki birçok ferdden “mevlâ” oluşuna işaret edilerek bilgi aktarılmıştır.³⁶⁴ Allah Rasûlü’nün mevâlîsi olduğu ifade edilen bazı sahâbîler de bulunmaktadır. Bazı senedlerde bu sahâbîlerden “mevlâ Rasûlillah” denilerek kimliği belirtilmeden hadis rivayet edilmiştir. Bu konuda şu hadisin isnadı örnek verilebilir:

Affân → Ebân → Yahya b. Ebî Kesîr → Zeyd → Ebû Sellam → mevlâ Rasûlillah isnadıyla rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (a.s.) şöyle buyurmuştur: بَخْ بَخْ، لَخَمْسُ مَا أَتَقَلُّهُنَّ فِي الْمِيزَانِ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ وَسُبْحَانَ اللَّهِ، *“Şu beş şey var ki, kişi için mizanda pek ağır gelir: Tehlil, tekbir, tesbih, hamd ve ana-babasından önce vefat eden ve (ana-babasının onu güzel terbiye etmesinden dolayı) sevap beklenen salih evlat.”*³⁶⁵

³⁶⁰ İslam mevlâlığı, bir ferdin veya kabilenin İslam’a girmesine vesile olan kişi veya kabileye nisbet edilmesidir. Mutlak olarak bir râvi hakkında “mevâlîdendir” denilerek, aslında “velâu'l-İslam” şeklindeki velânın kastedildiği şahıslar vardır. Örneğin Muhammed b. İsmail el-Buhârî için “el-Cu’fi” nisbesinin kullanılması böyledir. Çünkü dedesi –ismi Ahnef (ö.?) olabilir- mecûsî iken Buhârî’nin hocalarından Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî el-Cu’fi’nin dedesi Yemân b. Ahnes el-Cu’fi vesilesiyle Müslüman olmuştur. Bk. İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 400.

³⁶¹ Arap olmayanlarla Araplar arasında yapılan dostluk ve himaye anlaşmasıdır. Gücü elinde bulunduran genellikle Araplar olduğundan, Arap olmayan Müslümanların böyle bir anlaşmaya ihtiyacı oluyordu. Bk. Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri*, 27.; Aslen Asbahî, Hımyerî olan İmam Malik ve akrabalarının Kureyş’e nisbet edilmesi de, Teym ve Kureyş’in hilf anlaşması sebebiyledir. Bk. İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 401.

³⁶² Örneğin, Miksem’e İbn Abbâs’a mülâzemetinden dolayı “Mevlâ İbn Abbâs” denilmiştir. Bk. İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 401.

³⁶³ Bir şahıs mevlâ diye nitelendikten sonra hangi tür velâlığına nisbet edildiği ise ancak râviye dair ilave açıklamalarla bilinebilir. Bk. İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 146.

³⁶⁴ Mazisi câhiliyye dönemine kadar uzanan mevlâ /velâyet müessesesi, Arap kabileleri arasında meydana gelen savaşlar neticesinde birçok insanın esaret altına alınması ve sonrasında ise efendileri tarafından âzâd edilmesiyle oluşmuştur. İslam’ın gelişiyle birlikte çoğunluğu oluşturan Arapların yanında diğer ırklara mensup insanlar da Müslüman olmuştu. İslam’ın yayılması, kısa zamanda fetihlerin artması ve Müslüman coğrafyasının hızlı gelişimiyle mevâlî kelimesi, “köleleştirilen Arap asıllı kişiler” yanında “gayr-i Arap unsurlar” için de kullanılmıştır. Hulefa-i Raşidin devrinde ise fethedilen bölgelerde yaşayan insanlar öncelikle İslam’a davet edilmişler, İslam’ı kabul edenler diğer Müslümanlar gibi eşit haklara sahip olmuşlardı. Müslüman olmayanlara ise cizye ödemek karşılığında kendi dinlerinde kalma özgürlüğü verilmişti. Geniş açıklama için Bk. Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri*, 47.

Emevîler devrinde ise daha yoğun bir şekilde Arap olmayan unsurlarla karşılaşmıştır. Bu dönemde mevâlî kelimesi yoğun olarak “Arap olmayan Müslümanlar” anlamında kullanılmıştır. Bu dönemdeki mevâlî topluluğu, kendileriyle savaş yapıp esir alınan, daha sonra efendileri tarafından hürriyetleri verilen ve efendilerine nisbetle mevlâ diye nitelenen azatlı kölelerdir. Bunun yanında hilf ve ihtida yoluyla Arap kabilelerinin himayesine girmiş Arap kökenli olmayan Müslüman topluluklar da vardır. Bk. Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivayetindeki Yeri*, 72-73.

³⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/430 (No. 15662); 29/618 (No. 18076).

1.2.6. Gayruhu Şeklindeki İbham Lafızları

İsnadlarda bir râviden rivayet edildikten sonra gayruhu/gayrihi, gayruhumâ/ gayrihimâ, gayruhum/gayrihim şeklinde ifadeler kullanılarak hadisin başka bir râviden de alındığına işaret edildiği görülmektedir. Bu lafızlarla râvinin hadisi birkaç kişiden aldığına işaret ettiği düşünülebilir. Örneğin, Ebü'l-Muğîre ve İsam b. Hâlid → Safvan b. Amr → Şureyh b. Ubeyd ve Râşid b. Sa'd ve gayrihimâ diyerek Hz. Ömer'in, Şam'da ortaya çıkan veba salgını ile ilgili görüşünü nakletmişlerdir. Safvan b. Amr, bu hadiseyi rivayet ederken Şureyh b. Ubeyd, Râşid b. Sa'd'ı saydıktan sonra “ve gayrihimâ” **وَعَيْرِهِمَا** diyerek hadisi daha fazla kişiden naklettiğini ifade etmiştir.³⁶⁶ Fakat Şureyh b. Ubeyd ve Râşid b. Sa'd'ın Hz. Ömer'e yetişememesi isnadda inkıtaya sebep olmuş ve rivayeti müşkil duruma düşürmüştür. Muhtemelen râvi “ve gayrihimâ” denilerek isnadın takviye edilmesi amaçlanmıştır.

“Gayruhu” şeklindeki ibhamların rivayetin daha fazla kişiden işitildiğini ima etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mübhem şahsı tespit çalışması sonrasında genellikle ismi zikredilen râviler daha güvenilir, sonrakiler daha zayıf çıkmaktadır. Bazı şahısların, kendisinden rivayet edildikten sonra “âhâr” diyerek bazı râvileri zikrettiği de görülmektedir. Örneğin, Abdullah b. Vehb'in, Amr b. el-Hâris'ten ve **bir başkasından (âhâr)** diyerek rivayet ettiği, Ebü'l-Esved → Urve b. Zübeyr → Âişe isnadıyla rivayet ettiği hadiste Hz. Âişe şöyle demiştir: “Allah Rasûlü (a.s.), mescidde itikafta iken başını uzatıyor ben de hayızlı olduğum halde saçını yıkıyordum.”³⁶⁷ Bu hadisin isnadındaki mübhem şahıs için el-Mizzî, İbn Lehîa olduğu bilgisini vermiştir.³⁶⁸

1.2.7. Diğer İbham Lafızları

İşitenlerin bilebileceği şekilde bazı kişilere nisbetle mübhem bırakılan, kinaye yoluyla kendisine işaret edilen râviler de olmuştur. Bu açıdan ibham lafızlarının birkaç lafızla sınırlandırılması mümkün değildir. Bu konuda şu sened örnek verilebilir:

حَدَّثَنَا سُفْيَانُ ، عَنْ عَمْرِو ، عَنْ طَاوُسٍ قَالَ : أَخْبَرَنِي أَعْلَمُهُمْ قَالَ : وَلَكِنْ يَمْنَحُ أَخَاهُ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يُعْطِيَهُ عَلَيْهَا خَرْجًا مَغْلُومًا .

³⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/263 (No. 108).

³⁶⁷ Müslim, *Sahîh*, “Hayz” 6.; Nesâî, *es-Sünenü's-sugrâ (el-Müctebâ)*, “Tahâret” 176 (No. 275). Hadisin metni şöyledir: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُخْرِجُ إِلَيَّ رَأْسَهُ مِنَ الْمَسْجِدِ وَهُوَ مُجَاوِرٌ ، فَأَغْشِيَهُ وَأَنَا حَائِضٌ

³⁶⁸ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 35/86.

Süfyan → Amr b. Dînâr → Tâvûs b. Keysân tarîkiyle nakledilen rivayette Tâvûs, أَخْبَرَنِي أَعْلَمُهُمْ “onların en bilgili olanı bana haber verdi” diyerek hadisi aldığı kişiyi mübhem bırakmıştır. O, bu sözüyle İbn Abbâs’ı işaret etmiştir.³⁶⁹ Hadisi Tavûs’tan işitenlerin bu kişinin İbn Abbas olduğunu bilmesi yüksek ihtimaldir. Bununla beraber, hadisi o anda işitenler arasında veya sonradan bu hadis aktarıldığında bu söz ile kimin kastedildiğini bilmeyen râviler olabilir ki, bu kişiler için bir ibhamdan söz edilebilir.

1.2.8. İbham Lafızlarının Birbirinin Yerine Kullanılması

Rivayetlerde râvilerden “şeyh, racul, men” gibi ibham lafızlarının birbirinin yerine yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu, sahâbeden birini nitelerken de kullanılabilir. Örneğin, الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ “Müslüman Müslümanın kardeşidir...” hadisinin kendisinden nakledildiği “racul min benî Selî” diye anılan sahâbî râvi böyle birkaç ibham lafızıyla nitelenmiştir. Ahmed b. Hanbel onun rivayetlerine, muhtemelen bu sahâbîden rivayet eden râvilerin üslubunu dikkate alarak bazen “Hadîsu racul min benî Selî” حَدِيثُ رَجُلٍ مِنْ بَنِي سَلِيطٍ şeklinde bab başlığı açarak yer vermiştir.³⁷⁰ Başka bir yerde ise “Hadîsu şeyh min benî Selî” حَدِيثُ شَيْخٍ مِنْ بَنِي سَلِيطٍ başlığıyla yer vermiştir.³⁷¹ Yani, bu sahâbî için hem racul hem şeyh lafzını kullanmıştır.

İbham lafızlarının birbirinin yerine kullanılması sonraki tabakalarda daha yaygındır. Örneğin Şu‘be’nin “Becîleli bir şahıstan” rivayet ettiği hadisi, Şu‘be’den alan Abdurrahman b. Mehdî, “an şeyh min Becîle” عَنْ شَيْخٍ، مِنْ بَجِيلَةَ diye rivayet ederken³⁷², Muhammed b. Ca‘fer ise “racul min Becîle” أَخْبَرَنِي رَجُلٌ مِنْ بَجِيلَةَ diyerek rivayet etmiştir.³⁷³

Cerîr b. Hâzim’den hadisi rivayet eden Affân, “Eyyüb’ün mekanındayken bir şeyh oturdu.” جَلَسَ إِلَيْنَا شَيْخٌ فِي مَكَانِ أَيُّوبَ diye aktarırken³⁷⁴ Beyhâkî’nin *Sünen*’inde yer alan rivayetin birinde “a’râbî”, diğerinde “racul” رَأَيْتُ فِي مَجْلِسِ أَيُّوبَ أَعْرَابِيًّا عَلَيْهِ جُبَّةٌ صُوفٍ ifadeleri geçmektedir.³⁷⁵

³⁶⁹ Müslim, *Sahîh*, “Büyû” 121.; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/310 (No. 3263).

³⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/204; 33/402; 33/408; 34/289.

³⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/177; 38/258.

³⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/459 (No. 19113).

³⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/462 (No. 19117).; Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî (Kahire : Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 19/34 (No. 71).

³⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/294 (No. 20693).

³⁷⁵ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/71 (No. 7384).

Ba‘zu (bazısı, biri) gibi kelimesi anlamında bazı isnadlarda şeyh, racul gibi ibham lafzı olarak kullanılmıştır. Örneğin bir isnadda hadisi Ebû Yunus el-Kuşeyrî Hâtim b. Ebî Sağîra’dan rivayet eden Abdullah b. Bekr حَدَّثَنِي بَعْضُ بَنِي الْمُطَّلِبِ “Abdulmuttalib oğullarından biri” diye rivayet ederken³⁷⁶, Ravh b. Ubâde ise حَدَّثَنِي رَجُلٌ مِنْ وَلَدِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ “Abdulmuttalib’in çocuklarından bir adamdan” diyerek rivayet etmiştir.³⁷⁷

³⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 3/290 (No. 1766).

³⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 3/291 (No. 1767).

İKİNCİ BÖLÜM

İBHAM SEBEPLERİ ve MÜBHEM RÂVİNİN BULUNDUĞU İSNADIN DEĞERİ

Bu bölümde ibham sebeplerine ve mübhem râvinin bulunduğu isnadın değerine dair bilgilere yer verilecektir.

2.1. İBHAM SEBEPLERİ

İbham sebepleri ile râviyi hocasının ismini zikretmemeye veya bir amaçla gizlemeye götüren etkenler kastedilmektedir. Râvinin hadisi hocasından rivayet ettiği halde niçin hocasını mübhem bırakmış olabileceğine dair çeşitli ihtimaller bulunmaktadır. Mübhemât ile ilgili bazı çalışmalarda ibham sebeplerine dair bazı açıklamalar yapılmıştır.³⁷⁸ Bu bölümde ilgili çalışmalardan da istifade edilerek ibham sebeplerinin çeşitleri örnekleriyle incelenecektir.

Hadis kaynağını mübhem bırakan râvi hakkında sarîh bir ifade yoksa hangi sebeple mübhem bıraktığına dair kesin bir kanaate varmak kolay değildir. Bu yüzden bir seneddeki ibham sebebi hakkında açık bir ifade olmadıkça net bir şey söylemek doğru olmayacaktır. Fakat mübhem bırakan ve bırakılan râviler, cerh-ta'dîl ve tabakât kitaplarında zikredilen bilgiler ve karîneler vasıtasıyla değerlendirildiğinde genel bir fikir edinilebilmektedir. Bununla beraber rivayet tarihinin genel yapısı ve hadis râvilerinin rivayet pratiği ile ilişki kurularak ibham sebeplerinin belli oranda tasvir edilebildiği görülmektedir. İbham sebeplerini, belli bir sayıyla sınırlamak da doğru değildir. Râvileri hocasının ismini zikret/e/memeye sevkeden sebepler farklı olabilmektedir. Bu etkenlerin bir kısmı, irsal ve tedlis sebepleriyle oldukça benzeşmektedir.³⁷⁹ Bir kısmı ise bunlardan farklıdır. Bazen bir seneddeki ibhamın birden fazla gerekçesi de olabilmektedir.

³⁷⁸ Zübeydî, *Merviyâtü'l-mübhemîn*, s. 27-32. ; Muhammed Hasan, “et-Ta'dîl ale'l-ibhâm”, s. 1623-1638. ; Yasin Hamîd Mecîd Muhammed es-Samerrâi, “el-İbhâm inde'l-muhaddisîn”, *Mecelletü'l-buhûs ve'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye*, (t.s.), s. 226-230. ; Ahmed Ali, *İlmu'l-mübhemât*, s.141-146.; Aşikkutlu, “Mübhem”, 31/31/434.; Gade bint Abdüllatif b. Abdülazîz el-Halîbî, “Esbâbu ibhâmi ismi'r-râvî ve hukmühu fi mîzânî'n-nakdi inde'l-muhaddisîn”, *Mecelletü'l-Câmiati't-Tâif li'l-ulûmi'l-insâniyye (mecelle ilmiyye muhakkeme)* 27 (1442 2021), 327-362.; Çetin, *Mübhem Hadis ve Mübhem Râvinin Ta'dîli*, 81-86.

³⁷⁹ İbn Hacer, sadece sikalardan irsal yapan râvilerin irsal sebepleri arasında; râvinin hadisi birçok kişiden işittiği için hadisin sıhhatinden emin olması, bazen hadisin metnini hatırlaması fakat kimden aldığını ise unutmaması, bazen de râvinin gayesinin hadis rivayet etmek olmaması ve müzakere, fetva verme gayesiyle

İbham sebeplerinin dönemlere göre, diğer bir deyişle hadis tarihinin rivayet seyriyle paralel olarak farklılaştığı söylenebilir. Örneğin, genel olarak sistemli hadis rivayetinin olmadığı hicrî birinci asırda bir sahâbinin hadisi, aktarırken “bir adam” diyerek aktardığı ve bazen tevazudan dolayı kendisini mübhem bıraktığı görülürken, sonraki nesiller için böyle bir ibham türüyle karşılaşmamaktadır.

Râvilerin, hocalarını mübhem bırakırken kullandığı lafızlar kimi yerde büyük önem arz etmekte ve ibham sebebi hakkında önemli bir karine olabilmektedir. Kullanılan lafızlara göre talebenin hocası hakkındaki kanaatine dair fikir edinilmekte, mübhem râvinin tespitini kolaylaştırabilmekte veya zorlaştırabilmektedir. Nitekim râvilerin bir kısmı, hocasını ta’dîle delâlet eden bir lafızla mübhem bırakırken, kimisi böyle bir üslup tercih etmemiştir. Râvinin ta’dîle delâlet eden bir lafız kullanması ise hocasına dair bir güvene işaret etmektedir. Bir kısım râvi bir topluluğa delâlet eden bir ifade kullanırken bazısı bir ferde işaret eden ibham lafızları kullanmıştır.

İbham uygulamaları dikkate alındığında ibham sebeplerinin kasıtlı ve kasıtsız ibhamlar başlığı altında incelenmesinin daha uygun olacağı düşünülmüştür. İki durumda da mübhem bırakan râvinin kendisidir. Bununla beraber, bir isnaddaki ibham sebebinin tespiti, büyük oranda mübhem bırakan ve bırakılan râviler arasındaki ilişkiye dayandığından ibham sebebini tek bir etkene bağlamak zordur. Kasıtsız ibhamlarda mübhem bırakanın durumu daha belirleyici unsur olduğu için, merkeze mübhem bırakan râvinin hocasına dair durumu alınmıştır. Râvinin hocasına dair bilgisizliği veya hatası öne çıkarılmıştır. Kasıtlı ibhamlar başlığı altında ise mübhem bırakılan râvilerin hadisteki durumu ipucu imkânı sağladığından mübhem bırakılan şahıslar öne çıkarılmıştır. Diğer bir deyişle, râvideki bir hal (kusur veya vasıf) sebebiyle râvilerin bu kişileri mübhem bıraktığına vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Kasıtlı ibhamlar da bağlam ve köken odaklı tasnif edilip değerlendirilmiştir.

hadis rivayet etmesini saymıştır. Bk. İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/555.; Ayrıca bk. Abdülkerîm el-Vüreykât, “Esbâbü irsâli’l-hadîs inde’r-ruvât”, *Dirâsât: ‘Ulûmü’ş-şeri’a ve’l-kânûn* XXIX/1 (2002), 42-55. Yazar, irsal sebeplerini, hadisi mürsel rivayet eden râviden (mürsil) kaynaklanan sebepler, kendisinden mürsel rivayet edilen râviden kaynaklanan sebepler (mürselun anh), mürsel rivayetten kaynaklanan sebepler olmak üzere üç başlıkta incelemiştir. Zerkeşî de sika veya zayıflardan tedlis sebepleri arasında ihtisar uygulaması, râvinin hadisteki durumunu bilenlerin hadisini terk etmemesini istemesi, talebe ve hoca arasındaki husumet yaşanması, râvinin tek olan hocasını farklı sıfatlarla zikrederek birden fazla olduğunu vehmettirmek istemesi gibi sebepler saymıştır. Bk. Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/680-682.

2.1.1. Kasıtsız İbhamlar

Kasıtsız veya kastî olmayan ibhamlarda râvinin, hadis kaynağına dair bilgisizliği baskın unsurdur. Râvi, genellikle hocasını gizleme amacı taşımamakla beraber, hadis kaynağını senedde açık bir şekilde aktaramamıştır. Bu, daha çok mübhem bırakan râvinin durumuyla ilgili gözükmemektedir.

2.1.1.1. Cehle Dayalı

Hadis râvilerinin, hocalarından tahammül ettikleri hadisleri, bir zaman sonra talebelerine rivayet ederken hocasının veya (seneddeki bir üst hocanın) isimlerini nakledemedikleri görülmektedir. Bu râviler, bazen hadis kaynağını hiç bilmemekte, bazen de unutabilmektedir. Bu gibi rivayetlerde baskın unsurun râvilerin hocasına veya hocasının hocalarının kimliğine dair bilgisizliği olduğu görülmektedir.

2.1.1.1.1. Râvinin Hadisi Aldığı Kişiyi Bilmemesi

Hadis âlimleri, sahâbe döneminden itibaren birbirlerinden hadis dinlemek için uzak beldele yolculuklara çıkmışlar, belki ömürlerinde bir veya birkaç kez gördüğü insanlardan hadis almışlardır. Böyle bir durumda hadis aldığı bu hocaların ismini yanlış söylememek gayesiyle bu kişilerin isimlerini bazen mübhem bırakmayı tercih etmişler ve “bir adam bana anlattı.” demekle yetinmişlerdir. Râviyi buna götüren sebep, hocasının ismine dair bilgisizliğidir.³⁸⁰ Bu konuda şu hadis örnek verilebilir:

حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عُمَرَ ، قَالَ : حَدَّثَنَا سُفْيَانُ ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أُمَيَّةَ قَالَ : سَمِعْتُ رَجُلًا بَدَوِيًّا أَعْرَابِيًّا يَقُولُ : سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَرَوِيهِ يَقُولُ : مَنْ قَرَأَ سُورَةَ : { وَاللَّيْلِ وَالزَّيْتُونِ } فَقَرَأَ : { أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ } فَلْيَقُلْ : بَلَى وَأَنَا عَلَى ذَلِكَ مِنَ الشَّاهِدِينَ.

هَذَا حَدِيثٌ إِنَّمَا يُرَوَّى بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ هَذَا الْأَعْرَابِيِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ وَلَا يُسَمَّى.

Yukarıdaki hadiste görüldüğü gibi İsmail b. Ümeyye, “*Kim Tin Suresi’ni okur da “Allah hâkimlerin en hâkimidir.” kısmına gelince “Evet, ben buna şehadet edenlerdenim.” desin.*” hadisini Ebû Hureyre’den alan bir bedevîden işitmiştir. İsmail b.

³⁸⁰ Halil b. İbrahim el-Azzâmî Molla Hâtır, *el-İsnâd: ehemmiyyetuhû ve aksâmuhû ve inâyetu ulemâi’l-ümme bihi* (Medine: Camiatu Taybe Ervika li’l-Dirasat ve’n-Neşr, 2017), 153.

Ümeyye büyük ihtimalle bedevînin kimliğini bilmediğinden hadisi ondan mübhem şekilde rivayet etmiştir.³⁸¹ Başka bir açıdan bakıldığında o bedevinin, kimliği bir ihtimalle bilinse bile rivayetlerinin azlığından dolayı İsmail b. Ümeyye'nin talebeleri tarafından tanınmayacağından, ondan "bedevî" diye bahsedilerek rivayet edildiği akla gelmektedir. Yine sistemli bir hadis isnad sisteminin olmadığı hicrî birinci asırda, hadisin kendisinden aktarıldığı bedevînin, bedevilik vasıflarıyla öne çıktığı ve kendisinden bu sebeple bu şekilde söz edildiği de düşünülebilir.

Râvilerin, hocasının hadis kaynağına dair bilgisi, her zaman aynı olmamakta rivayetleri az olan bazı kişiler genellikle az tanınmaktadır. Süfyân b. Uyeyne'nin aktardığı diyalog bu duruma işaret etmektedir:

Zührî dedi ki: "Ebû'l-Ahvas'tan işittim ki, o da Ebû Zer'den işitti" diyerek, *"Sizden biri namaz için kalktığına, rahmet ona doğru yönelmiştir..."* hadisini rivayet etti. Mecliste bulunanlardan Sa'd b. İbrahim: "Ebû'l-Ahvas kim?" diye sordu. O, Zührî'nin tanımadığı bir râviden rivayet etmesini yadırgamış gibiydi. Zührî "Onu görmüştün." dedi ve tarif etmeye başladı fakat Sa'd hatırlamadı. Zührî, "Ravza'da namaz kılarken şeyhi görmüştün, Benî Gifâr kabilesinin mevlâsıydı." dedi. (Sa'd hatırlamadı) Zührî yine de tarif etmeye çalıştı."³⁸²

Ebû'l-Ahvas hakkında ricâl kitaplarında verilen bilgilere bakıldığında Benî Gifâr'ın mevlâsı (Benî Leys de denilmiştir.) olduğu, ondan yalnızca Zührî'nin hadis rivayet ettiği nakledilmiştir. Nesâî, "Onun ismini bilmiyoruz ve de onu tanımıyoruz, Zührî haricinde de kimse ondan rivayet etmedi." demiştir.³⁸³ Bu anekdota göre Zührî'nin hadis rivayet ettiği Ebû'l-Ahvas'ı, Zührî'nin talebelerinin tanımadığı anlaşılmaktadır.

Hadis rivayet tarihindeki bazı örnekler, râvinin farklı bir bölge, şehir veya köyde yaşaması sebebiyle, hadis dinlediği muhaddis yaşadığı şehirde meşhur bile olsa tanıyamadıklarını göstermektedir. Nitekim Kûfe'ye giden ve orada hadis dinleme sürecini

³⁸¹ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *el-Câmiü's-sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), "Tefsîru'l-Kur'an", 83 (No. 3347); Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Rûku' ve's-sücûd", 5 (No. 887); Ayrıca bk. Bugâ, *et-Ta'dil 'ale'l-ihâm*, 119.

³⁸² Ebû Yusuf Ya'kub b. Süfyân Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî (Bağdad: Mektebetü'l-İrşâd, 1974), 1/701.; Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, thk. Hasan b. Süleym Esed ed-Dârânî (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn, 2002), 1/223 (No. 128).

³⁸³ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. İbrahim Zeybak - Adil Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 2014), 4/479.

detaylıca aktaran Sübey' b. Hâlid Yeşkûrî, Hz. Huzeyfe'den dinlediği bir hadisi detaylandırır. Buna göre Yeşkûrî, insanların son derece dikkatli bir şekilde mescitte bir adamı dinlediğini görünce yanlarına gitmiş ve birine bu kişinin kimliğini sormuştur. Adamcağız, Yeşkûrî'ye “Sen Basra’lısın galiba.” deyince, o da “evet” demiştir. Bunun üzerine adam “Anladım zaten, Kûfeli olsan bu soruyu sormazdın, o Huzeyfe b. el-Yemân’dır.” diye cevap verdi.³⁸⁴ Yani, Kûfeli olsan, onu tanırdın, demek istemiştir. Burada Yeşkûrî’nin hocanın kimliğini başkasına sorarak tespit etmesi, bu hocadan işittiği hadisi başkasına bir ibham olmadan aktarabilmesini sağlamıştır.

Râvilerin bazen hadisi rivayet ettiği kişiyi tanımadığı için şeklini tasvir ettiği de olmuştur. Örneğin, Yezîd b. Humeyd Ebû't-Teyyâh tanımadığı veya hadisi rivayet edeceği zaman ismini hatırlayamadığı kişiyi “Bana uzun boylu esmer bir adam anlattı.” diyerek hadisi aldığı kişiyi tasvir etmiştir.³⁸⁵ Hicrî birinci asırda sistemli bir hadis rivayeti olmadığı için, bazı şahıslar dinini öğrenmek gayesiyle çarşı, cadde, yol ve çeşitli sohbet meclislerde tanımadığı kişilerden hadis duymuşlar, yıllar sonra bu hadisleri aktardıklarında isimlerini hatırlayamadıkları anlaşılmaktadır.

2.1.1.1.2. Râvinin Hadis Kaynağını Unutması

Unutmak, sika veya zayıf olsun her âlime arız olabilen beşerî bir kusurdur. Râvi, hadisi hocasından tahammül ettikten sonra belli bir süre geçince hadisini talebelerine rivayet ederken, hadisi aldığı hocasını unutabilmekte ve rivayet esnasında bu bilgiyi verememektedir. Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde yer alan şu hadis, birçok muhaddise unutkanlığın arız olabileceğini göstermektedir.

حَدَّثَنَا يَحْيَى ، وَيَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ - قَالَ يَحْيَى : حَدَّثَنِي رَجُلٌ - كُنْتُ أَسْمِيهِ ، فَتَسَيَّتُ اسْمَهُ - عَنْ عُمَرَ بْنِ سَعْدٍ ، قَالَ : كَانَتْ لِي حَاجَةٌ إِلَى أَبِي سَعْدٍ قَالَ : وَحَدَّثَنَا أَبُو حَيَّانَ ، عَنْ مُجَمِّعٍ قَالَ : كَانَ لِعُمَرَ بْنِ سَعْدٍ إِلَى أَبِيهِ حَاجَةٌ ، فَقَدَّمَ بَيْنَ يَدَيْ حَاجَتِهِ كَلَامًا مِمَّا يُحَدِّثُ النَّاسُ ، يُوصِلُونَ لَمْ يَكُنْ يَسْمَعُهُ ، فَلَمَّا فَرَغَ قَالَ : يَا بُنَيَّ ، قَدْ فَرَغْتَ مِنْ كَلَامِكَ؟ قَالَ : نَعَمْ . قَالَ : مَا كُنْتَ مِنْ حَاجَتِكَ أَبْعَدَ ، وَلَا كُنْتَ فِيكَ أَرْهَدَ مِثِّي مُنْذُ سَمِعْتُ كَلَامَكَ هَذَا ، سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ : سَيَكُونُ قَوْمٌ يَأْكُلُونَ بِالسِّنْتِهِمْ كَمَا تَأْكُلُ الْبَقَرُ مِنَ الْأَرْضِ .

Yukarıdaki hadisi, Ahmed b. Hanbel, Ya’la b. Ubeyd ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân’dan işitmiştir. Yahyâ b. Saîd, “Bana bir adam anlattı, ismini biliyordum sonra

³⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/316 (No. 23282).; Hadisin sebab-i îrâdla ilişkisini görmek için bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam Sebebi İrâdi'l-hadîs* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 75-76.

³⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/306 (No. 19537). İbare şöyledir: حَدَّثَنِي رَجُلٌ أَسْوَدُ طَوِيلٌ

unuttum.” demiştir. Mübhem olarak sözünü ettiği kişi ise hadisi Ömer b. Sa’d b. Ebû Vakkas’dan rivayet etmiştir...

Ya’lâ b. Ubeyd ise, bize Ebû Hayyan’dan o da Mücemmi‘ b. Sem’an’dan anlattı... diyerek hadisi rivayet etmiştir.³⁸⁶ Görüldüğü gibi Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813), hadisi aldığı hocasının adını unutmuş, hadisi onun gibi aynı hocadan alan Ya’lâ b. Ubeyd (öl. 209/824) ise hadis kaynağını hatırd tutabilmiş, bu hocanın Ebû Hayyân isnadında Mücemmi‘ (b. Sem’ân et-Teymî) olduğunu söylemiştir.³⁸⁷

Râvi, bazen hocasının ismini unuttuğunu hadisi rivayet ederken açıkça söylemektedir. Muhaddislerin hocalarının isimlerini unutabildiğine dair şu hadis örnek verilebilir:

حَدَّثَنَا بِهِ قَالَ : حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ : حَدَّثَنَا الثُّعْمَانُ بْنُ سَالِمٍ قَالَ : سَمِعْتُ إِنْسَانًا لَا أَحْفَظُ اسْمَهُ يُحَدِّثُ عَنْ جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ قَالَ : قُلْتُ : يَا رَسُولَ اللَّهِ ، إِنَّ أَنَا يَزْعُمُونَ أَنَّهُ لَيْسَتْ لَنَا أَجُورٌ بِمَكَّةَ ؟ قَالَ : لَنَأْتِيَنَّكُمْ أَجُورُكُمْ وَلَوْ كَانَ أَحَدُكُمْ فِي جُحْرٍ تُغْلَبُ .

Yukarıdaki hadis Behz → Şu‘be → Nu‘man b. Sâlim → racul → Cübeyr b. Mut’im isnadıyla rivayet edilmiştir.³⁸⁸ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî’nin *el-Müsned*’inde “bir adam” denilerek mübhem bırakılan râvi, Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde ise Numan b. Sâlim’in “*ismini hatırlayamadığım bir insandan*” işittiği şeklinde geçmektedir.³⁸⁹ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî’nin *el-Müsned*’inde mübhem kalan râvinin, niçin mübhem kaldığının tespiti aynı rivayetin farklı eserler vasıtasıyla mukayesesine suretiyle olmuştur. Nu‘man b. Sâlim, hocasının ismini hatırlayamadığını açıkça ifade etmiştir.

Râvilerin, hocasını değil de hocasının hocalarının isimlerini unuttuğunu gösteren örnekler de vardır. Bu durumun yaygın olduğu tahmin edilebilir. Çünkü râvinin hocasıyla uzun süre vakit geçirmesi, hocasının ismini, rivayet esnasında daha çok hatırlayabilmesine imkan tanır. Fakat hocasından bir hadis rivayet ederken, hocasının hadis aldığı kişiyi hatırlaması nispeten biraz daha zordur. Unutmanın önemli bir kısmının râvinin hocasının hadis kaynağını unutması şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu konuda şu hadisin senedi örnek verilebilir:

³⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/102 (No.1517).

³⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/102 (No. 1517). İlk isnad, mübhem râvi sebebiyle, ikinci isnad ise Mücemmi’in Ömer b. Sa’d’a inkıtâ sebebiyle zayıftır. Bk. Nâşirin notu: 2. Dipnot.

³⁸⁸ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 2/256 (No.991).

³⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/33, (No.17054).

Yahyâ (b. Saîd el-Kattân) → Yahyâ (b. Saîd el-Ensârî) → racul → Amre → Âişe tarikiyle Allah Rasûlü'nün “*Cibrîl, komşu hakkını o kadar anlattı ki, komşuyu komşuya mirasçı kılacak zannettim.*” dediğini rivayet etmiştir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân senedde hadis kaynağından önce “racul” diye söz etmiştir. Akabinde ise Yahyâ “Hatırladığım kadarıyla bana o râvinin Ebû Bekr b. Muhammed olduğunu söylemişti fakat ismini unuttum.” demiştir.³⁹⁰

Diğer bir örnekte ise Ma'mer b. Râşid, Abdülmelik b. Umeyr'den onun bir adamdan (mübhem) rivayet ettiğine göre o zat “Ehli olmayana hadis rivayet etmek, ilmin zayi olmasının sebeplerindendir.” demiştir. Ma'mer b. Râşid, “Abdülmelik b. Umeyr'in hocasının ismini ezberleyemedim (unuttum).” demiştir.³⁹¹

2.1.1.1.3. Râvinin Senedi Eksik İşitmesi

Senedlerdeki bazı ibhamların, hadis meclisleriyle ve ders işleme şekliyle ilişkili olduğu düşünülebilir. Genellikle hadis âlimleri, meclislerindeki derslerde bir hadisin tekrar edilmesini hoş görmezler, talebenin hadisi bir seferde kaydetmesi ve anlamasını isterlerdi. Aynı hadislerin tekrar tekrar okunması, hadisi zabt eden ve anlayan diğer talebelere bıkkınlık vereceği endişesiyle, hadisin mecliste bir defa okunması istenirdi. Bu sebeple Zührî'nin “Bir kayayı kaldırmak, bana hadisleri tekrar etmekten daha kolay gelir.”³⁹², Katâde'nin “Ben birisine “Asla hadisi bana tekrar et.” demedim. Çünkü bir mecliste hadis tekrar edildiğinde onun nuru gider.”³⁹³ dedikleri nakledilmektedir. Hadis meclislerindeki bu usûl sebebiyle bazı râvilerin hadisleri yazmakta zorlandıkları nakledilmektedir. Hadislerin yazımını yetiştirmekte bazen zorlanan Abdülmelik b. Umeyr'in bundan rahatsızlık duyduğu bir seferinde, “Hadisi tam alacağına ve bir harf bile kaçırmayacağına” dair yemin ettiği nakledilmiştir.³⁹⁴ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in

³⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/304 (No. 24260). Hadisin metni şöyledir: حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ يَحْيَى، عَنْ رَجُلٍ، قَالَ عَنْ عُمَرَ، عَنْ عَائِشَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " مَا زَالَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ يُوصِينِي بِالْجَارِ حَتَّى ظَنَنْتُ أَنَّهُ سَيُورَثُهُ. " قَالَ يَحْيَى: أَرَأَاهُ سَمَى لِي أَبَا بَكْرٍ بْنُ مُحَمَّدٍ، وَلَكِنْ نَسِيتُ اسْمَهُ.

³⁹¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr (Dimaşk: Matbuatu Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 1985), 1/164.

³⁹² Fesevî, *el-Ma'rifetü'r-ricâl*, 1/635.; İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, 1/511.

³⁹³ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422), 1/173.; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/6, 135.

³⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/177.

anlattığı anekdot, râvinin ders esnasındaki durumunun seneddeki râviler hakkındaki bilgisine etki ettiğini göstermektedir:

Ahmed b. Hanbel, Yezîd b. Harun → Şu‘be → Eş‘as b. Süleym → Amr b. Meymun → Ebû Hureyre tarîkiyle rivayet edilen Hz. Peygamber’in (a.s.) “*Kim imanın tadını almak isterse sevdiğini yalnız Allah için sevsin.*” hadisinin isnadı hakkında Yezîd b. Harun ile konuşmuştur. Buna göre Ahmed b. Hanbel hadisi, Şu‘be’den rivayet edenlerin Eş‘as b. Süleym yerine Ebû Belc’in ismini zikrettiğine işaret ederek, Ebû Belc’in ismini Yezîd’e sormuştur. Yezîd: “O, Yahyâ b. Süleym’dir.” demiştir. Sonrasında Yezîd şöyle devam etmiştir: “Bu hadisi Bağdad’da Şu‘be’den işitmiştim. (Ders esnasında) İnsanların arkalarındaydım, işittiğim günden beri tereddüt ediyordum. Yezîd fikrinden dönünce, talebelerine “O hadisi “an racul (bir adamdan)” diyerek yazın demiştir. Olayı babasından aktaran Abdullah, babasının “Yezîd b. Harun hata etti” dediğini nakletmiştir.³⁹⁵

İşaret edilen hadise eserinde yer veren Bezzâr, hadisin isnadını yalnızca Yezîd b. Harun’un Şu‘be → Eş‘as b. Süleym... olarak rivayet ettiğini, doğrusunun Şu‘be → Ebû Belc (Yahyâ b. Süleym)... olduğunu söylemiştir.³⁹⁶ Dârekutnî de Yezîd b. Harun’un vehmettiğini Şu‘be’nin diğer ashabının da Şu‘be → Ebû Belc (Yahyâ b. Süleym)... olarak rivayet ettiğini söylemiştir.³⁹⁷ Bu durum, râvilerin derste bulunduğu ortamının seneddeki râvileri iyi işitip işitememesi hususunda etkili olduğunu göstermesi yanında isminde tereddüt edildiğinde “racul” denilerek ifade edilebildiğini göstermektedir.

Derse gecikmek ve isnadların bir kısmını iyi dinleyememek isnadlardaki bazı ibhamların sebebi sayılabilir. Bu durumun hadis halkalarında râvilerin oturduğu yerle ilgisi olması yanında, ders esnasındaki dikkat ve tutumlarından da kaynaklanabildiğine işaret edebilir. Yahyâ b. Maîn’in anlattığı rivayet buna işaret etmektedir:

Bir gün Süfyan b. Uyeyne’nin meclisindeydik. Bir adam çıkageldi, fakat hadisin isnadını dinleyememişti. Adam, İbn Uyeyne’ye hadisin isnadını sordu. İbn Uyeyne şöyle cevap verdi: “Hadisin hikmeti sana ulaştı, delili lazım oldu.” dedi, fakat hadisi tekrar rivayet etmedi.³⁹⁸

³⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/527.

³⁹⁶ Bezzâr, *el-Müsned*, 17/80 (No. 9610).

³⁹⁷ Ebü’l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelü’l-vâride fi’l-ehâdîsi’n-nebeviyye*, thk. Mahfûzu’r-Rahmân Zeynullah es-Silefî (Riyâd: Dâru Taybe, 1985), 8/326.

³⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 2/137. İbare şöyledir: “نا أَبُو عُبَيْدِ اللَّهِ، نا يَحْيَى بْنُ مَعِينٍ قَالَ: كُنَّا عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ، فَجَاءَ رَجُلٌ سَأَلَ ابْنَ عُيَيْنَةَ عَنْ حَدِيثٍ، فَقَالَ: إِسْنَادُهُ، فَقَالَ: قَدْ بَلَغْتُكَ جُحْمُهُ، وَلَمْ يَحْدِثْهُ وَقَدْ فَاتَهُ إِسْنَادُ حَدِيثٍ، فَقَالَ: إِسْنَادُهُ، فَقَالَ: قَدْ بَلَغْتُكَ جُحْمُهُ، وَلَمْ يَحْدِثْهُ”

Burada İbnü's-Sîd el-Batalyevsî (öl. 521/1127) *el-İnsâf* isimli eserinde verdiği bilgilerle de ilişki kurulabilir. O, hadis metinlerinin maruz kaldığı sekiz illet türünden yedincisi olarak *râvinin hocasından hadisin bir kısmını dinleyip bir kısmını kaçırmamasını* saymıştır.³⁹⁹ Batalyevsî'nin verdiği örnekler, doğrudan hadis metnindeki illetlerle ilgili olsa da bazı râvilerin hadisin senedini iyi işitememeleri veya ezberleyememeleri açısından düşünüldüğünde, bu durumun râvilerden birinin kimliğinin mübhem kalmasına sebep olabileceğini de akla getirmektedir.

2.1.1.2. Vehme Dayalı

Vehm (veya vehem), kelime olarak zannederek veya yanlış olarak hata etmek anlamına gelmektedir.⁴⁰⁰ Burada ise, râvilerin zan, hata, tereddüt gibi zabt kusurlarına işaret etmek için vehm kavramı tercih edilmiştir. Bu tür örneklerde râvinin yanlışlığı, tereddütü daha fazla öne çıkmaktadır.

2.1.1.2.1. Râvinin Şek Etmesi

İsnadlardaki bazı örnekler, râvilerin hadis aldığı hocasının isminde tereddüt ettiğine ve bazen de bu isimleri hatırlamakta zorlandığına işaret etmektedir. Sehâvî, ibham sebeplerinden söz ederken ikinci sebep olarak râvinin hocasının isminde şüphe etmesini zikretmiştir.⁴⁰¹ Bu durum, râvinin hocasını mübhem bırakmaya götüren en önemli sebeplerdendir. Râviler, hadisi işittiği şahıs hakkında tereddüt ettiğinde bazen işittiğini düşündüğü kişinin ismini söylemekte ya ondan yahut onun işittiği birinden naklettiğini ifade etmektedir. Örneğin Şu'be b. el-Haccac, bir rivayette *inşallah Enes b. Sirin bana haber verdi*, demiştir.⁴⁰² Buraya “*inşallah*” diyerek tereddüt ettiğini hissettirmiştir.

³⁹⁹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. es-Seyyid el-Batalyevsî, *el-İnsâf fî't-tenbîh ale'l-meânî ve'l-esbâbi'lleti evcebeti'l-ihtilâf*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1403), 187.

⁴⁰⁰ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, “Veheme” 6/149. Abdülfettâh Ebû Gudde, bu kelimenin vehm veya vehem şeklinde iki türlü okunabileceğini, aralarında nüansın olduğunu söylemiştir. Vehm, zihnin doğru bildiği şeyden başka bir şeye kayarak yanlışmasıdır. Vehem ise kişinin bir şeyin doğru olduğunu zannederek hata etmesidir. Bk. Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 549-554. Rivayet asrında illetle ilişkili olarak kullanımı açısından bk. Ömer Faruk Akpınar, *Rivayet Asrında İlet -Bezzâr Örneği-* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 46-48.

⁴⁰¹ Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 1/345.

⁴⁰² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/317 (No.5343).

ما مِنْ عَبْدٍ يَخْرُجُ مِنْ بَيْتِهِ إِلَى غُؤٍ، أَوْ رَوَّاحٍ إِلَى الْمَسْجِدِ، إِلَّا كَانَتْ خُطَاةُ خَطْوَةٍ “Kim kuşluk vakti evinden yola çıkar veya mescide giderse, her adımı ona kefarete olur ve bir derecesi yükselir.” hadisinin isnadında gerçekleşmiştir. Hayve b. Şürah’ın Bakiyye b. el-Velîd’den rivayet ettiğine, Bakiyye hadisi “ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زِيَادٍ، أَوْ ” “Muhammed b. Ziyâd’dan veya hadisi ondan işiten birinden” dinlediğini söylemiş, rivayette şüphesini izhar etmiştir.⁴⁰³ Bu tür örneklerle, hadis kitaplarında azımsanmayacak miktarda rastlanılmaktadır.

Bazı râvilerin hadisi ne şekilde tahammül ettiğine dair tereddütleri olduğunda bu durumu ifade ettikleri görülmektedir. Örneğin, Eyyüb es-Sehtiyânî’nin Saîd b. Cübeyr’den rivayet ettiği bir hadis için أَمْ تُبَيِّنُهُ عَنْهُ “Bilmiyorum onu Saîd b. Cübeyr’den işittim mi yoksa ondan bana haber mi verildi.”⁴⁰⁴ İkinci kısmı yani “ondan haber verildi.” kısmı, rivayet sîgaları yönüyle bir ibham ihtiva etmektedir. Rivayetin haddi zatında bu şekilde rivayet edilmiş olması durumunda arada mübhem râvinin olduğu görülmektedir.

Rivayetlerde rastlanılan şek türlerinden en çok karşılaşılanlardan biri râvinin “veya” lafzıyla hadisi rivayet ettiği birkaç kişinin ismini sayması şeklindedir. Örneğin Vekî’, bir hadisin isnadını verirken, “ عَنْ إِسْرَائِيلَ أَوْ غَيْرِهِ، عَنْ جَابِرٍ، عَنْ عِكْرَمَةَ، عَنْ ” “İsrâîl veya onun dışında biri rivayet etti” diyerek şeklini ifade etmiştir.⁴⁰⁵

Bazı isnadlarda “hadisi falancadan işitmediysem, işittiğim kişi falancadır.” şeklinde râvinin hadisi aldığı kişiye dair tereddüdünü ifade eden kullanımlara rastlanmaktadır. Örneğin Ya’kub b. İbrahim’in Hüseyim’den işittiğine göre Hüseyim “Allah Rasûlü fıtır sadakası olarak iki müd buğday vermeyi farz kıldı.” hadisini rivayet ederken, şayet “Zührî’den işitmemişsem, onu bana Zührî’den Süfyan b. Hüseyin haber vermiştir.” demiştir.⁴⁰⁶

Hadis tarihi, muhaddislerin hadislerin naklinde titiz davrandığını gösteren örneklerle doludur. Bu hem hadislerin metinlerinin sağlam bir şekilde nakliyle hem de hadisin nispet edildiği râvilerle ilgilidir. Bu konuda Abdurrahman b. Mehdî’nin “İki şey vardır ki, onda hüsn-i zan/gevşeklik olmaz: Mahkeme ve hadis.”, Yahyâ b. Maîn’in de

⁴⁰³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/202 (No. 17655).

⁴⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/364 (No. 1870), 5/370 (No. 3376).

⁴⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/489 (No. 2058).

⁴⁰⁶ Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1439), (No. 122).

“Hadiste titiz olmayan illaki yalancı (hata eder) olur. ‘Kişi nasıl titiz olur’ diye sorulunca, “Şüphe ettiğinde onu terk eder.” dediği nakledilmiştir.⁴⁰⁷ Bu titizliği sebebiyle Abdurrahman b. Mehdî, kendi el yazısıyla yazdığı kitabında Şu‘be’den naklettiği rivayetler arasında ondan olup olmadığını bilmediği bir hadisi sildiğini söylemiştir.⁴⁰⁸ Bu gibi açıklamalar, âlimlerin râvilerin kimlik bilgisinde tereddüt ettiğinde ismini mübhem bıraktığına işaret etmektedir. Şâfiî başta olmak üzere hocasını senedde mübhem bırakan âlimlerin أخبرنا الثقة أحسبه “Bana sika biri anlattı... zannediyorum ki o şudur.” gibi sözleri, yine âlimin, hadisi kendisinden naklettiği kişinin -ona göre- sika olduğundan emin olmasına fakat isminde tereddüt ettiği için mübhem bıraktığına delâlet etmektedir.⁴⁰⁹

Hadisi aldığı hocanın kimliği hususunda şüphe eden bazı râvilerin hocasını “racul, şeyh” gibi bir lafızla mübhem bıraktığı da görülmektedir. Bu durum kimliğinde şek edilen râvilerin yanlış isimlendirilmemesi için alınmış bir tedbire ve ihtiyata işaret edebilir. Nitekim bazı hadis alimlerinin senedde şekkini ifade etmeyi, hatalı rivayet etmekten daha ehven gördüğü anlaşılmaktadır. Eyyüb es-Sahtiyânî’nin şöyle dediği nakledilmiştir: “Hadislerim yazılmaz endişesiyle şek etmediğim halde zannettim diyorum.”⁴¹⁰ Muhtemelen hadisi ona ait olmadığı halde başka bir râviye nisbet etmek endişesi, râviyi hadis kaynağını mübhem bırakmaya götürmüştür. Hocanın kimliğinden emin olunmadığında kesin ifadeler kullanıp birini tayin etmek yerine hocayı “racul, şeyh, sahib” diyerek mübhem bırakmak daha sâlim bir yol olarak görülmüştür. Nitekim Yezîd b. Harun’un bir seneddeki şahsın isminden emin olamadığı için talebelerine “O hadisi ‘an racul (bir adamdan)’ diyerek yazın.” dediği görülmektedir.⁴¹¹

Muhaddis bir hadisi birçok hocasından işitip de hadisi hangi hocasından işittiğini hatırlamadığında da hocasını mübhem bırakabiliyordu. Hocalarının ismini birçok yerde mübhem bırakarak hadisi rivayet eden âlimlerden biri de Şâfiî’dir. Beyhâkî (öl. 458/1066), Şâfiî’nin mübhem bırakarak yaptığı rivayetler için şu açıklamayı yapmıştır:

Şâfiî Mısır’da yeni kitaplarını yazdığında, kitaplarının çoğu yanında değildi. Aynı şekilde eski görüşlerini yazdığı Irak’ta da kitaplarının çoğu yanında bulunmuyordu. Muhtemelen o, hadisi kimden rivayet ettiği

⁴⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 233.

⁴⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 233.

⁴⁰⁹ Şâfiî, *Müsned*, 3/70 (No. 1191).

⁴¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/224.

⁴¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/228, 527.

hususunda şüphe ediyordu fakat onu rivayet eden râvinin sika oluşundan şüphe etmiyordu. O yüzden "bize sika haber verdi." diyordu.⁴¹²

Mâverdî (öl. 450/1058) de Şâfiî'nin hadis aldığı hocasının ismini mübhem bırakması hakkında şu izahı yapmıştır:

Şâfiî, bazen mahreci belli olan bir hadisi sika hocalarından birinden işiterek rivayet etmiştir. Sika gördüğü hocalarından birinin hadisi Zührî'den rivayet etmesi böyledir. Şâfiî, mahreci Zührî olan bir hadisi bazen Mâlik'ten, bazen Süfyan'dan naklediyordu. Hadisin Zührî'den rivayet edildiğinden emin fakat hadisi hangi hocasının rivayet ettiğinden şüphe ettiğinde, -örn. Mâlik mi, Süfyan mı işitti? şeklinde- o zaman "bize bir sika Zührî'den haber verdi" demektedir ki, bu caizdir.⁴¹³

Mâverdî'nin izahını destekleyen başka misaller de bulunmaktadır. Buna göre hadis âlimi rivayetin sıhhatinden ve hadis kaynağının sika oluşundan emindir fakat hocasının ismini unutmuştur. Nitekim Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'ın anlattığına göre o, Hasan-ı Basrî ile hadis müzakeresi yapardı. Bir gün Hasan'ın kendisinden rivayet ettiği bir hadisi ondan dinledi. Ali b. Zeyd ona "Ebâ Saîd, bunu sana kim tahdis etti?" diye sorunca "Bilmiyorum fakat o sikaydı." cevabını vermiştir. Ali b. Zeyd de bunu, kendisinin rivayet ettiğini söylemiştir.⁴¹⁴

Senedde şek edilmesi durumuyla doğrudan ilişkili olmasa da hadislerin mana ile rivayeti konusu arasında bir ilişki kurulabilir. Alimlerin, hadislerin tebdile/tahrife uğramadan nakledilmesine özen gösterdiği görülmektedir. Mücâhid b. Cebr'in (öl. 103/721), bir râviye, "Hadisi noksanlaştır fakat ona ilave yapma."⁴¹⁵ diyerek uyarması,

⁴¹² Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfiî*, thk. es-Seyyid Abbas Ahmed Sakr (Kahire : Dârü't-Türas, 1970), 2/317. ; Muhammed Hasan, "et-Ta'dîl ale'l-ibhâm", 1623.; Ramazan Doğanay da Şâfiî'nin eserlerinde birçok mübhem râvinin yer almasını, Şâfiî'nin telif ettiği önceki eserlerinin Mısır'a gittiğinde yanına almamasına ve ta'dîl ale'l-ibham üzere mübhem bırakılan râvilerin tanınmasıyla gerekçelendirmiştir. Buna göre Şâfiî'nin Leys b. Sa'd'dın birikimine Yahyâ b. Hassân vasıtasıyla ulaştığı bilindiğinden Şâfiî, es-sikatü → Leys b. Sa'd... diyerek hadisi rivayet ediyordu. Bk. Ramazan Doğanay, *Hadis Usulü Açısından Şeybani ile Şafii'nin Mukayesesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 268.

⁴¹³ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr hüve Şerhu Muhtasari'l-Müzenî* (Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/327. Muhammed Hasan, "et-Ta'dîl ale'l-ibhâm", 1623..

⁴¹⁴ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvez (Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 6/333.; Ebû Ömer Cemaeddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî (Mağrib : Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1967), 1/57.; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 372.

⁴¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 189, 242.

yine kendisinden rivayet edilen “Hadisi noksanlaştırmam ona ziyade yapmaktan bana daha sevimli gelir.”⁴¹⁶ şeklindeki sözleri isnaddaki bir kısım ibham örnekleri hakkında fikir vermektedir. Nitekim, isnadda kimliğinden emin olunmayan bir şahsın ismini söylemek, -yanlış olması halinde- bazı rivayetler hakkında mübhem bırakmaktan daha problemli sayılabilir.

2.1.1.2.2. Râvinin Farklı Bölge veya Şehirden Olması

Hadis talibi için, bir muhaddisin ailesinden, mevâlisinden olmak hadis rivayetinde ona avantaj sağlarken, ailevi ve mekânsal uzaklık hadis kaynağına dair bilgi elde etmesine engel olabilmektedir. Kişi yaşadığı ve yetiştiği bölgedeki âlimleri tanıyabilirken, başka bölgelerde yaşayan âlimler ise bu bilgilerden mahrum kalabilmektedir. Toplumda yeterince ma‘rûf/meşhur olmayan kişilerin kimliğinin unutulduğu, sadece çeşitli olaylara istinaden kendisinden söz edildiği görülmektedir. Bu sebeple bu gibi hadis alimlerinden ibham lafızlarıyla hadis nakledilmektedir.

Diğer bir açıdan bakıldığında ise Ma‘mer gibi hadis alimlerinin kendi yaşadığı bölge dışındaki râvilerden rivayet ettiğinde bilgisinin az olduğu veya tahammül esnasında bildiği halde bir müddet sonra hadisi talebelerine rivayet ederken unutabildiği düşünülebilir. Bu konuda şu hadisin isnadı örnek verilebilir:

Ma‘mer b. Râşid’in (öl. 153/770) Ebû İshak’tan aktardığına göre, Ebû İshak bir hadisi “حَدَّثَنِي مَنْ كَانَ مَعَ سَعِيدِ بْنِ الْعَاصِ فِي غَزْوَةِ يُقَالُ لَهَا: غَزْوَةُ الْخَشْبِ” “Saîd b. el-As ile beraber **Gazvetü’l-haşeb** denilen savaşa katılan biri anlattı.” diye rivayet etmiştir. Rivayetin devamında Saîd b. el-‘As, etrafındakilere, “Hanginiz Rasûlullah (a.s) ile korku namazı kıldı?” diye sordu. Huzeyfe b. el-Yemân da “ben” dedi ve sonra namazın kılınış şeklini anlattı.⁴¹⁷ Korku namazı ile ilgili olan bu hadisi Ebû İshak’tan rivayet eden Ma‘mer, Ebû İshak’ın hocasının ismini mübhem bir şekilde “savaşa katılan biri anlattı” diye anarken⁴¹⁸; yine hadisi Ebû İshak’tan rivayet eden Muhammed b. Eban b. Salih el-Cûfî (öl. 171/788)⁴¹⁹, Şerîk b. Abdullah b. Ebî Şerîk en-Nehaî (öl. 177/794)⁴²⁰, Süfyan es-Sevrî

⁴¹⁶ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 562.; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 209.

⁴¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/427 (No. 23433).

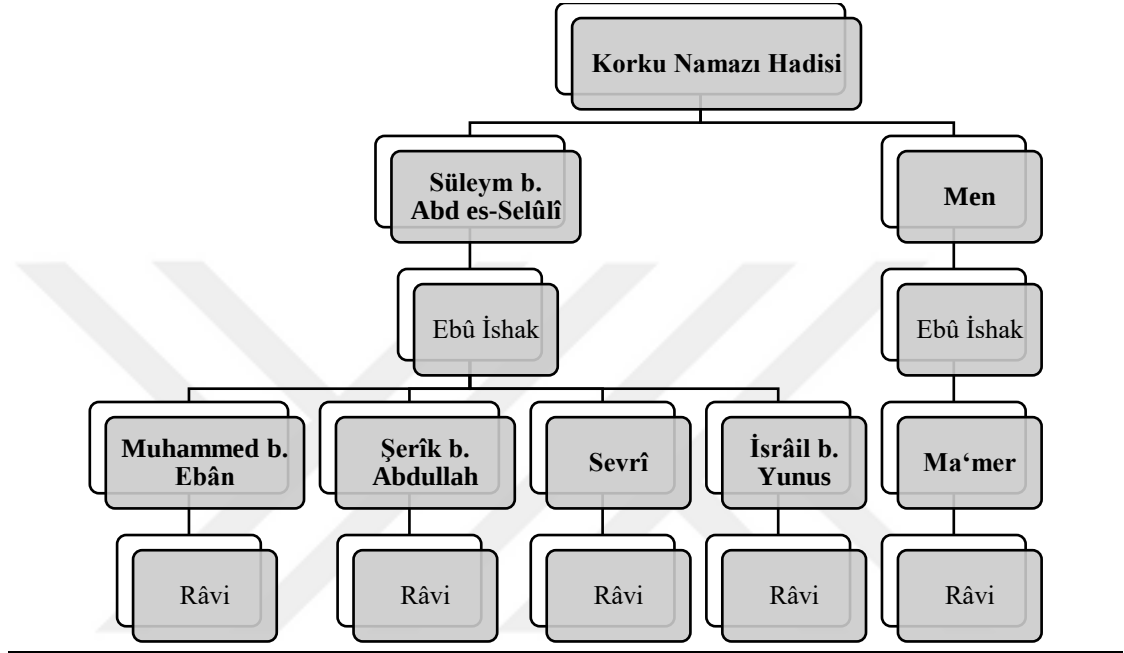
⁴¹⁸ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/509 (No. 4248).; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/427 (No. 23433).

⁴¹⁹ Ebû Osmân Şu‘be el-Horasânî Saîd b. Mansûr, *Sünen*, thk. Habîburrahman el-Azamî (Hind: Dâru’s-Silefiyye, 1403), 2/239 (No. 2506).

⁴²⁰ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/343 (No. 429).

(öl. 161/778)⁴²¹, İsrâîl b. Yunus (öl. 160/777)⁴²² ise mübhem şahsın kimliğini “Süleyym b. Abd es-Selûlî”⁴²³ diyerek açıkça belirtmişlerdir. Diğer bir ifadeyle Ma‘mer Ebû İshak’ın hadisi aldığı kişiyi mübhem bırakırken, diğerleri ismini zikredebilmişlerdir. Yukarıdaki isnad aşağıdaki şekilde gösterilebilir:

Şema 2:

Kûfeli olan ve sadece kendisinden Ebû İshak’ın hadis rivayet ettiği⁴²⁴ Süleyym b. Abd es-Selûlî’yi Ma‘mer’in bu senedde mübhem bırakması, Ebû İshak’tan rivayet eden dört râvinin ise mübhem râvinin ismini zikretmiş olması dikkat çekicidir. Bu dört alimin de Kûfeli oldukları için, Ebû İshak’ın hadisi aldığı hocasının ismini zikredebilmiş olması muhtemeldir. Bu durum, başka şehir veya bölgelerde yaşayan râviler hakkındaki az bilginin veya unutma gibi beşerî unsurların senedlerdeki ibham lafızlarının varlığının sebeplerinden biri olduğunu düşündürmektedir.

⁴²¹ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef fi’l-ehâdis ve’l-asâr*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde : Dâru’l-Kible, 1427), 5/413 (No. 8375).

⁴²² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/441 (No.23454).

⁴²³ İbn Hibbân, Süleyym b. Abd es-Selûlî’yi *es-Sikat*’ta zikretmiş, onun Taberistan gazvesine katıldığını, Ebû İshak’ın, Süleyym b. Abd es-Selûlî el-Kûfî’den, Süleyym’in de Huzeyfe’den rivayetinin olduğu bilgisini vermiştir. Bk. İbn Hibbân, *es-Sikat*, 4/330. ; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/212. İbn Hacer de Süleyym’den sadece Ebû İshak’ın rivayetinin olduğunu söylemiştir.⁴²³ Bk. İbn Hacer, *Ta‘cîlü’l-menfa‘a*, 1/607.

⁴²⁴ İbn Hacer, *Ta‘cîlü’l-menfa‘a*, 1/607.

Yine bazı hadis âlimleri yaşadığı şehir halkından veya bölgesindeki insanlardan hadis rivayet ettiğinde hocalarından işittiklerini ezberleyebiliyor, başka şehir ve bölge insanından rivayet ettiğinde ise hata edebiliyordu.⁴²⁵ Bu sebeple bazı mekan ve bölgelerdeki bazı alimlerin rivayetleri zayıf görülmüştür. Örneğin Ma‘mer’in Basra’daki rivayetleri çelişkili görülmüştür. Çünkü Basra’ya geldiğinde kitapları yanında yoktu.⁴²⁶

2.1.2. Kasıtlı İbhamlar

Kasıtlı ibhamlarda hocasını veya rivayet kaynağını mübhem bırakan râvinin kendisi olmakla beraber, mübhem bırakılan râvilerde dikkat çekici bir unsur veya özellik bulunmaktadır. Bu durum, râvinin hocasını mübhem bırakmasında etkili olmuş gibidir. Bu sebeple, kasıtlı ibhamlar, bağlam veya köken olmak üzere iki kısımda değerlendirilebilir. Bu şekildeki ibhamların sebeplerinin tespiti, râvilerden birinin açık ifadelerinden anlaşılmaktadır. Râvilerden biri “şundan dolayı falancanın ismini vermediler.”⁴²⁷ diye açıklama yapmaktadır. Bazen de kasıtlı/bilinçli bir gizlemenin varlığı, karîne ile tahmin edilmektedir.

Örneğin, bir hadisin isnadında Şu‘be veya Abdurrahman b. Âbis’ten biri, hadis kaynağından “bize Abdullah (b. Mesûd)’un ashabından Hemdanlı bir adam anlattı.” diye söz etmiştir. Râvinin rivayeti tahammül şekli olarak ittisâle delâlet eden “haddesenâ” lafzını kullanması ve akabinde hadisi aldığı kişiyi kastederek “Onun ismini bize vermedi” diye açıklama yapması, mübhem bırakan râvinin hocasını tanıdığını göstermekte ve ibhama dair kastının olduğunu ima etmektedir.⁴²⁸

2.1.2.1. Bağlam Kaynaklı

Râvinin hocasını mübhem bırakmasında bir cehâlet, vehim veya hatadan ziyade bir bağlam söz konusudur. Bu gibi örneklerde belli bir amaçla râvinin hocasını mübhem bıraktığı tahmin edilmektedir.

⁴²⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 2/614-620.

⁴²⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 2/602.

⁴²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/132 (No. 23027). Bk. حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ يُونُسَ، أَخْبَرَنَا أَبُو فَلَانٍ: كَذَا قَالَ أَبِي لَمْ يُسَمِّهِ عَلَى عَمْدٍ

⁴²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/395 (No. 3845). İsnad şöyledir: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَدِيِّ الرَّحْمَنِ بْنِ غَابِسٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا رَجُلٌ مِنْ هَمْدَانَ، مِنْ أَصْحَابِ عَبْدِ اللَّهِ، وَمَا سَمَّاهُ لَنَا

2.1.2.1.1. İsnad Anlayışının Henüz Yerleşmemesi

Senedlerde yer alan ibhamların önemli bir kısmının hadis rivayet tarihinin seyriyle paralellik arz ettiği ve doğal bir süreçten kaynaklandığı görülmektedir. Özellikle sahâbe ve kibâru't-tâbiîn neslinin yaşadığı hicrî birinci asırdaki ibhamların bu tür bir sebepten kaynaklandığı düşünülebilir. Çünkü sahâbe neslinin önemli bir kısmının hayatta olduğu bir dönemde, birbirinden işittiği hadisleri naklederken doğrudan hadisi Allah Rasûlü'ne (a.s.) nisbet edebildiği gibi bazen de hadisi kendisinden işittiği sahâbîye nisbet etmektedir. Bu aktarım esnasında sahâbînin meşhur olan isim, künye, lakab, neseb yerine işiten herkesin bilemeyebileceği bir lafız kullandığı olmuştur. Örneğin, Ebû Abdullah eş-Şâmî'nin anlattığına göre bir gün Muâviye b. Ebî Süfyân (öl. 60/680) şöyle demiştir:

Ey Şam ehli! **Ensarlı adam**, Allah Rasûlü'nün (a.s.) şöyle buyurduğunu bana anlattı: *“Ümmetimden bir grup hak üzere var olmaya devam edecektir. Ben onların Şam ehli olmasını arzu ederim.”* Hadisi Ebû Abdullah eş-Şâmî'den rivayet eden Şu'be “ya'nî” diyerek Muâviye b. Ebî Süfyân'ın “Ensârî” diyerek söz ettiği kişinin Zeyd b. Erkam (öl. 68/688) olduğunu söylemiştir.⁴²⁹

Bazen bir şahıs, hadisi bir olay üzerine işitmekte, işittiği şahsı ise henüz tanımamakta, gündelik hayat içerisinde bir vesileyle ondan hadis rivayet etmektedir. Bu durum özellikle hicrî birinci asırda hayatın günlük akışı içerisinde cereyan etmektedir. Kâsım b. Ebî Bezze el-Mekkî'nin (öl. 115/734) anlattığı şu olay buna işaret etmektedir:

Bir gün Medine'ye geldim. Kesimlik bir deve buldum. Kestirdim ve dört parçaya böldürdüm. Her parçasını bir pay olarak oğlak karşılığında satmayı düşündüm. **Medine ehlinde bir adam** çıkageldi ve bana Allah Rasûlü'nün (a.s.), *“إن رسول الله صلى الله عليه وسلم نهى أن يباع حي بميت”* *Canlı hayvanı et karşılığında satmayı yasakladığını*” söyledi. Sonra bu zatın kim olduğunu sordum (etraftakiler) onu hayırla andı.⁴³⁰

Görüldüğü gibi, Kâsım b. Ebî Bezze, hadisi işittiği şahsı tanımamakta bu olaya tesadüf eden âlimin rivayet etmesiyle hadisi işitmektedir. Benzer örneklerin mescitlerde

⁴²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/46 (No. 19290). İsnadda yer alan Ebû Abdullah eş-Şâmî'nin mechûl olması sebebiyle hadis zayıf görülmüştür. Hadisin metni ise şöyledir: *يَا أَهْلَ الشَّامِ حَدَّثَنِي الْأَنْصَارِيُّ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ، وَإِنِّي لَأَرْجُو أَنْ تَكُونُوا هُمْ يَا أَهْلَ الشَّامِ»*

⁴³⁰ Beyhakî, *el-Medhal*, 1/379.

bir sohbet esnasında veya ders halkasında da gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum müzâkere ortamı ve fetva meclisinde nakledilen hadislerde bazen hadisin alındığı râvilerin isimlendirilmediğini gösterebilir.

Şu anekdot da benzer bir doğal sürece işaret etmektedir. Râvi, işiten kişinin tepkisinden çekindiğinden hadis kaynağını gizleme ihtiyacı hissetmiştir. Bir gün Saîd b. el-Müseyyeb'e (öl. 94 /713) Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (öl. 55/675) **çocuklarından biri**, babasından işittiği bir hadisi anlatmıştır. Saîd b. el-Müseyyeb, hadisi bizzat Sa'd'dan işitmek maksadıyla Sa'd'ın yanına gitmiş ve ondan aktarılan hadisi ona şöyle arz etmiştir:

Bana, senin şöyle söylediğin rivayet edildi: "Rasûlullah (a.s.) Hz. Ali'yi Medine'ye vekil olarak bıraktı..." deyince Sa'd bundan hoşlanmadı, "Sana bunu kim anlattı?" diye sordu. Ben, oğluna kızmasın diye oğlunun bana haber verdiğini söylemedim. Sa'd b. Ebî Vakkâs olayın aslını şöyle anlattı: "Tebuk gazvesinde Allah Rasûlü (a.s.), Ali'yi vekil bıraktı. Ali dedi ki: "Ya Rasullallah! Ben de seninle savaşa çıkmak istiyorum." Allah Rasûlü (a.s.) ona, "Harun'un Mûsâ'nın yanındaki konumu ne ise senin konumunun da, benim yanımda aynı olmasına razı değil misin? Şu farkla ki benden sonra nebî gelmeyecektir." dedi.⁴³¹

Hadisin müzâkere ortamı ve fetva meclislerinde nakledilmesi, hadisi nakleden kişinin isimlendirilmemesinde etkili olduğuna işaret etmektedir. Bu konuda Abdullah b. Yezîd es-Sa'dî'nin anlattığı şu diyalog örnek olabilir.

Bir gün Saîd b. el-Müseyyeb'e kurbağa yemenin hükmünü sordum. Saîd: "Onu yiyen var mı ki?" diyerek hayretini ifade etti. Abdullah: "Kavmimden bazıları onu yiyorlar." dedim. Bunun üzerine Saîd: "Onu yemek uygun olmaz." dedi. O sırada yanında bulunan **bir şeyh**: "Size Ebu'd-Derdâ'dan işittiğim bir hadisi haber vereyim mi?" dedi. "Ebu'd-Derdâ'dan işittim ki, o "Allah Rasûlü'nün her türlü yağmayı, kapkaç yapmayı, öldürmek için canlı hayvanı hedef edinmeyi, köpek dişi olan hayvanın etini yemeyi yasaklıyordu. Saîd b. el-Müseyyeb: "Doğru söyledi." dedi.⁴³²

Bu döneme dair aktarılan bazı örnekler, hadisi senedli bir şekilde aktarma usûlünün yaygınlık kazanmasının ve hoca-talebe arasında bir tatbikata dönüşmesinin kolay olmadığına işaret etmektedir. Nitekim, Süfyan b. Uyeyne (öl. 198/814), şöyle

⁴³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/114 (No. 1532).

⁴³² Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, 1/380 (No. 401).

demıştır: “Bir gün Zührî, hadis rivayet ediyordu. Ben dedim ki: “Hadisi bize isnadsız anlat.” Zührî, bana: “Çatıya merdivensiz çıkıyor musun?” dedi.⁴³³ Bu örnek isnadlı hadis rivayetinin henüz her talebe açısından yerleşemediğine ve yaygınlaşmasının bir süreç aldığına işaret sayılabilir. Aynı zamanda isim zikredilmeden “bir/birçok adamdan” şeklinde yapılan aktarımlar, hadis rivayetinin o dönemdeki tabiiliğine işaret edebilir.

İsnad anlayışının yerleştiği bir vasatta hadisi hocasından işiten talebenin hadisin kimden alındığına dair merak içerisinde olması, hocaların da talebelerine imkan ölçüsünde hadis kaynağını belirtmesi beklenir. İsnad sisteminin henüz tam olarak yerleşmediği ortamda ise hocanın hadisi aldığı kişinin kimliğini talebesine bazen belirtmediği görülmektedir. Hocası hadis kaynağından bir ibham lafzıyla söz ettiğinde talebe de hocasına çeşitli sebeplerle kimliğini soramamıştır.

Talebenin isnaddaki mübhem şahsı hocasına soramamasında bazen hocasının ilmi ehliyet ve heybetinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yani hocaya hadisi her seferinde kimden aldığını sorması, bir hürmetsizlik anlamı taşıyabiliyordu. Siyasi ve mezhebî gerilimlerin bulunduğu bir zaman diliminde bu soruşturma hocaya güvensizlik hissi meydana getirebilmekteydi. Bu sebeple hocaya soru sormaktan çekinildiğini gösteren birçok örnek bulunmaktadır. Muğîre b. Miksem’in “İbrahim en-Nehaî’den emirden çekinir gibi çekinirdik.”⁴³⁴, Eyyüb es-Sahtiyânî’nin “Kişi Hasan-ı Basrî’nin meclisine üç yıl gider de heybetinden dolayı ona soru sormaya cesaret edemezdi.”⁴³⁵, Evzaî’nin “‘Atâ b. Ebî Rabâh’a geldiğimizde ona soru sormaya çekinirdik.”⁴³⁶ şeklindeki sözleri, talebenin hocaya soru sormasının yaygın olmadığına işaret etmektedir. Bu durum, hadis kaynağını belirtmeyen hadis âlimlerinden yapılan rivayetlerde birçok râvinin kimliğinin bilinmemesine yol açmıştır. Bunun yanında isnadda ismi zikredilmeyen râvilerin bir kısmının kimliği, hocasıyla uzun yıllar mülâzemeti bulunan râvinin hocasına mübhem râvinin kimliğini bizzat sormasıyla tespit edilebilmiştir. Bu konuda birçok eserde geçen şu hadisin isnadı örnek verilebilir:

Şu‘be → Süleyman eş-Şeybânî → Şa‘bî tarikiyle rivayet edilen bir hadiste Şa‘bî (öl. 103/721) şöyle anlatmıştır: Nebî’yi (a.s.) gören bir kimse bana haber verdi: “Nebî (a.s.), terk edilmiş bir kabre geldi, üzerini düzeltti, sonra

⁴³³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 393.

⁴³⁴ Beyhakî, *el-Medhal*, 2/812.; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*’, 1/183.

⁴³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*’, 1/184.

⁴³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/492.

dört tekbir alarak namaz kıldı.” Süleyman eş-Şeybânî diyor ki, Şa’bî’ye “Bunu sana kim anlattı?” diye sorunca, o “İbn Abbâs anlattı.” dedi.⁴³⁷

Görüldüğü gibi, râvinin hocasına hadisi aldığı kişiyi sorması, râvinin kimliğinin tespitini sağlamıştır. İsnad soruşturmasının artmasıyla talebelerin hocalarına hadis kaynağına dair soruların artmıştır. Süfyan es-Sevrî’den “Süddî, bana bir hadis rivayet ettiğinde ona ‘Kimden?’ diye sorardım. O da bana ‘şundan şundan’ diye cevap verirdi.”⁴³⁸ dediği nakledilmektedir. Hadisleri isnadlı bir şekilde aktarma anlayışının yerleşmesi, diğer bir ifadeyle seneddeki her bir râviyi talebeye ders esnasında tanıtıcı bir şekilde aktarma usulünün yaygınlaşması bir süreç gerektirmiştir. Katâde (öl. 117/735) ve Şu’be (öl. 160/776) arasında yaşanan diyalog, kaynak soruşturmasına dönemindeki âlimlerin yaklaşımı açısından fikir vermektedir:

Şu’be bir gün, Katâde’ye geldi, Katâde Şu’be’ye hadis rivayet etti. Şu’be ona “Bunu kimden işittin?” diye sordu. Katâde: “Vallahi biz hocalarımıza hürmet ediyorduk ve onlara ‘Kimden işittin?’ diye sormuyorduk.” dedi. Sonra da Hasan ve Saîd’in isimlerini zikretti. Bu tavır, aradan bir süre geçip Şu’be Katâde’ye bir gün hadis rivayet edinceye dek devam etti. Katâde bu defa “Bu hadisi kimden işittin?” diye sorunca Şu’be, tepkisini “Sana sorduğumda hemen cevaplamıyorsun; ben hadis rivayet ettiğimde ise bana kimden aldığımı soruyorsun?!”⁴³⁹ şeklinde belli etmiştir.

Senedlerdeki bazı örneklerde hocalara, isnaddaki mübhem şahsın kimliğinin sorulması râvinin kimliğine dair bazen bir tahminin nakledilmesini de sağlamıştır. Buna göre Süfyan b. Uyeyne, Zührî’den senedinde bir mübhem şahsın olduğu bir hadis rivayet etmiştir. Talebeleri tarafından Süfyan’a, Zührî’nin hadisi kimden rivayet ettiği sorulunca, Süfyan da “İnşallah Mahmud’dur.” demiştir. Süfyan’ın “inşallah” demesi isnad hakkında tereddüte düştüğüne ve senedi iyi ezberlemediğine işaret etmekle beraber, sorulan soru sayesinde mübhem şahsa dair bir kanaat/tahmin elde edilmiştir.⁴⁴⁰

⁴³⁷ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Cenâiz” 53 (No. 1256). Bu örnekte sahâbînin kimliği mübhem olduğu için, tespit edilemeseydi de hadisin sıhhati açısından problem teşkil etmeyecekti. Diğer tabakalarda bir râvinin mübhem olması durumunda ise hadisin sıhhati etkilenecekti. Hadisin metni şöyledir: حَدَّثَنَا مُسْلِمٌ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ: حَدَّثَنَا الشَّعْبِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنِي مَنْ شَهِدَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنِّي عَلَى قَبْرِ مَنْبُودٍ، فَصَفَّهُمْ وَكَبَّرَ أَرْبَعًا فَلْتُ: مَنْ حَدَّثَكَ؟ حَدَّثَنَا الشَّيْبَانِيُّ، عَنِ الشَّعْبِيِّ قَالَ: أَخْبَرَنِي مَنْ شَهِدَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنِّي عَلَى قَبْرِ مَنْبُودٍ، فَصَفَّهُمْ وَكَبَّرَ أَرْبَعًا فَلْتُ: مَنْ حَدَّثَكَ؟ قَالَ: ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا.

⁴³⁸ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Cenâiz” 53 (No. 1256).

⁴³⁹ Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târih*, 2/18.

⁴⁴⁰ Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. el-Hasen İbnü’l-Hanbelî, *Fethü’l-bârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Mahmud b. Şa’bân b. Abdülmaksûd vd. (Kahire : Dâru’l-Haremeyn, 1996), 3/181. Süfyan’ın

2.1.2.1.2. Rivayette İhtisar Uygulaması

İbham sebeplerinin en yaygın olanlarından biri ihtisardır. İbn Hacer, râvilerin isnadlarda mübhem kalma sebebini “Râvinin hocasının ismini ihtisar maksadıyla zikretmeyebiliyordu.” diyerek ifade etmiştir.⁴⁴¹ Bunun yanında farklı sebeplerle mübhem bırakılan râviler olduğuna dikkat çekmek için Hanefî alim Radiyyüddîn İbnü'l-Hanbelî (öl. 971/ 1563) *Kafvü'l-eser* isimli eserinde râvinin ihtisar sebebiyle mübhem bırakıldığını ifade ettikten sonra “ve gayrihi” diyerek diğer ibham sebeplerine dikkat çekmiş gibidir.⁴⁴²

Sehâvî ise “Râvilerin mübhem kalması ya râvilerin ihtisarı yahut şekki sebebiyledir.”⁴⁴³ şeklindeki açıklamasıyla senedlerdeki ibhamlarda râvilerin ihtisarının etkili olduğunu ifade etmiştir. Buna göre hoca, hadis meclislerinde art arda hadis rivayet ederken hissettiği yorgunluk veya halsizlik sebebiyle hadis aldığı hocasının ismini veya senedin herhangi bir yerindeki bir râvinin ismini söylememektedir. İmam Müslim de hadisi işiten râvilerin, rivayet esnasındaki dinçlik ve kuvvetlerine göre bazen hadisi irsal ettiklerini, bazen de hocasının ismini söylemediklerini (ibham), bazen de ismini verdiklerini dile getirmiştir.⁴⁴⁴ Müslim’in ifadelerinden, irsal ve ibham uygulamasının rivayet döneminde bilinen bir uygulama olduğu, bazen hadislerin peş peşe okunduğu, muhaddisin enerji ve dinçliğine göre, bu râvilerin daha sonra isimlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, senedlerdeki mübhem râvilerin, diğer bir deyişle ibham lafızlarının bir kısmının hocaların rivayeti serdetme şeklinden kaynaklandığını düşündürmektedir. Bu konuda Kabîsa b. Züeyb’in Ebû Bekir es-Sıddîk’ten rivayet ettiği *ninenin mirasıyla ilgili* hadisin isnadlarına dair Dârekutnî’nin şu açıklamaları örnek verilebilir: ⁴⁴⁵ Dârekutnî mezkûr hadisin şu isnadlarını şöyle sıralamıştır:

- Mâlik → Zührî → Osman b. İshak b. Hareşe → Kabîsa isnadıyla rivayet etti.
- Ebû Üveys de Mâlik’in Zührî’den rivayetine mütâbaât etti.

Mahmud diye sözünü ettiği muhaddis, Mahmud b. Rebi’ b. Süraka b. Amr el-Hazrecî el-Ensârî’dir. Bu zat, sahâbenin küçüklerinden olup, rivayetlerinin çoğu da sahâbedendir. Bk. İbn Hacer, *et-Takrîb*, 522.

⁴⁴¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

⁴⁴² İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser*, 83.

⁴⁴³ Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 1/345.

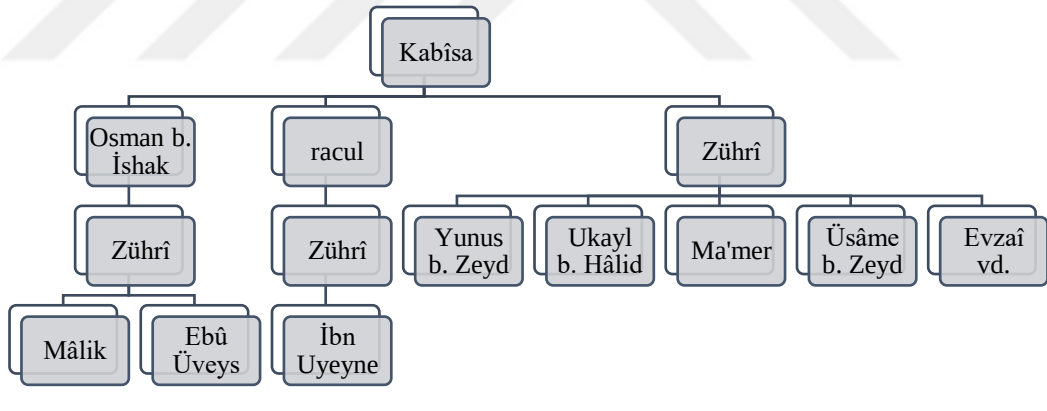
⁴⁴⁴ Müslim, *Sahîh*, 1/30 (Mukaddime).

⁴⁴⁵ Tirmizî, *Sünen*, “Ferâiz” 10 (No. 2101).

- İbn Uyeyne → Zührî → racul → Kabîsa diye rivayet etti. İbn Uyeyne'nin isnadı, Mâlik ve Ebû Üveys'in isnadını takviye etmektedir.
- Yunus b. Zeyd, Ukayl b. Hâlid, Ma'mer, Evzaî, Üsâme b. Zeyd el-Eş'as, İbrahim b. İsmail b. Mücemmi', Şuayb b. Ebî Hamze, Sâlih b. Keysân, Yezîd b. Ebî Habîb → Zührî → Kabîsa diye rivayet etti.

Dârekutnî'ye göre Mâlik ve Ebû Üveys'in isnadı daha doğru (eşbeh) olup, Zührî hadisi doğrudan Kabîsa'dan işitmemiş, Osman b. İshak b. Hareşe'den almıştır.⁴⁴⁶ Dolayısıyla Dârekutnî, Zührî → Kabîsa şeklinde rivayet eden isnadları zayıf bulmaktadır. Dârekutnî'nin burada İbn Şihab ez-Zührî'nin tavrına işaret ettiği anlaşılmaktadır. Ona göre Zührî, hadisi bazen Osman b. İshak b. Hareşe'ye isnad ederek rivayet etmiş, bazen ismini söylemeden “an racul” diyerek rivayet etmiş, bazen de hocasını seneden düşürerek rivayet etmiştir.⁴⁴⁷ Bu durumda “an racul” denilerek mübhem kalan kişinin Osman b. İshak olduğu anlaşılmaktadır. Dârekutnî'nin verdiği bilgiler aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

Şema 3:

Hadis meclisinde bir muhaddis, birkaç hocasından işitmiş olduğu bir hadisi, yorgunluğu veya talebeye bıkkınlık olmaması düşüncesiyle hocalarından bir veya birkaçının adını verip, diğerleri için (an gayrihi, an racul, an âhâr gibi) mübhem bir ifade kullanabilmektedir. Hocasını mübhem bırakarak hadisi rivayet eden muhaddise,

⁴⁴⁶ Dârekutnî, *el-İlel*, 1/248-249.

⁴⁴⁷ Dârekutnî, *el-İlel*, 1/248-249.; Yusuf b. Cevde Yusuf ed-Dâvûdî Dâvûdî, *Menhecü'l-İmam ed-Dârekutnî fî nakdi'l-hadis fî Kitâbi'l-İlel* (Dâru'l-Muhaddisîn, 1432), 151.

hocasının kimliği sorulduğunda, ismini söylemeleri râvilerin bazen ihtisar maksadıyla böyle yaptıklarına işaret etmektedir.

Muhaddisin bir hocasından birçok hadis rivayet etmesi de onu bazen hocasının ismini zikretmemeye götürmüştür. Rebî' b. Süleyman (öl. 270/884), İmam Şâfiî'nin (öl. 204/819) hocalarının isimlerini ihtisar maksadıyla zikretmediğini, özellikle bir hocasından birçok hadis rivayet ettiğinde talebeye bıkkınlık olmaması düşüncesiyle hocasının ismini zikretmediğini söylemiştir.⁴⁴⁸ Bu durum aynı zamanda -Müsned hadis türünde olduğu gibi- bir hocadan peş peşe birkaç hadis rivayet edildiğinde, aynı hocanın adını birkaç kez tekrar etmemek için mübhem bıraktığını düşündürmektedir.

İhtisar uygulamasının en kapsamlı örneklerinden biri de hadis metinlerinin aynı veya benzer olduğu durumlarda hadis âlimlerinin tavrıdır. Muhaddisler, önceki metne işaret etmek üzere “mislehu, nahvehu, mislu hadisi, eşbehe, sâka'l-hadis, ma'nâhu” gibi ifadeler kullanmışlardır. Hadis âliminin bir hadisin senedinde hocasının ismini mübhem bırakıp, başka bir yerde zikretmesi, bir gizlemeden ziyade ihtisar maksadıyla mübhem bıraktığını göstermektedir.

2.1.2.1.3. Râvilerin Akranlarından ve Küçüklerinden Rivayet Etmek İstememesi

Bazı râvilerin akranlarından hadis rivayet etmek istememesi, hocasından rivayet ettiğinde ismini gizlemeye götürmüştür. Tedlis sebepleri arasında da yer alan bu sebep benzer şekilde bir ibham sebebidir. Hadisi talebelerine rivayet ettikten sonra muhaddise unutkanlığın arız olabilme ihtimali, bazı râvileri hocasının kimliğini gizlemesine yol açmıştır. Çünkü aynı talebe, işittiği hadisi hocasına tekrar arz ettiğinde hadis âlimi, kendisinden rivayet edilen hadisi bazen hatırlamayıp inkar edebiliyordu.⁴⁴⁹ Bu sebeple Ma'mer b. Râşid'in Abdürrezzak'a, (öl. 211/826-7) “Yapabilirsen eğer, yaşayanlardan hadis rivayet etme.”⁴⁵⁰ diye tavsiyede bulunduğu olmuştur. Hatîb el-Bağdâdî de *el-*

⁴⁴⁸ Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali İbnü'l-Mülakkın, *Bedru'l-münîr fî tahrîci'l-ehâdisi ve'l-âsâri'l-vâkiati fî Şerhi'l-kebîr* (Riyâd : Dâru'l-Hicre, 2004), 5/304.

⁴⁴⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 118. ; Hatîb el-Bağdâdî de bu konuda, *بَابُ ذِكْرِ الْحُكْمِ فِيمَنْ رَوَى عَنْ رَجُلٍ حَدِيثًا* “Kendisinden Hadis Rivayet Edilip Ona Sorulduğunda Hadisi İnkâr Edenin Hükümü” diye bir başlık açmış ve bazı örneklerle yer vermiştir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 138.

⁴⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 139. Burhâneddîn İbrâhîm b. Musa b. Eyyûb Ebû İshak el-Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh min Ulûmi İbni's-Salâh*, thk. Salâh Fethî Helel (Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 1/262.

Kifâye'de, *من كَرِهَ مِنَ الْعُلَمَاءِ التَّحْدِيثَ عَنْ الْأَخْيَاءِ* “Yaşayanlardan Hadis Rivayet Etmeyi Kerih Gören Âlimler” diye bir başlık açmış, burada bazı örnekler sıralamıştır.⁴⁵¹

Sa‘lebî’nin *Emâlî*’sinde geçtiğine göre bir haberi şöyle serdetmiştir: “Yunus, bana Arablardan bir sika anlattı.” diyordu: Ona denildi ki: “Bahsettiğin sika kişi kimdir?” diye soruldu: “Ebû Zeyd.” dedi. Ona şöyle soruldu: “Niçin ismini vermiyorsun?” Dedi ki: “O henüz hayattadır. Bu yüzden ismini vermiyorum.”⁴⁵²

Abdullah b. Avn (öl. 151/768) ile Şa‘bî (öl. 104/723) arasında geçen şu diyalog bazı muhaddislerin yaşayanlardan hadis rivayet etmek istemediğini göstermektedir. İbn Avn, Şa‘bî’ye “Sana hadis rivayet edeyim mi?” diye sormuştur. Şa‘bî, “Yaşayanlardan mı yoksa vefat edenlerden mi?” diye mukabele etmiştir. İbn Avn, “Yaşayanlardan.” deyince Şa‘bî: “Bana yaşayanlardan hadis rivayet etme. Yaşayanlardan rivayet ettiğin hadislere ihtiyacımız yok.” diye cevap vermiştir.⁴⁵³ Bir yönüyle hadis âlimlerinin âlî isnad elde etme gayretini gösteren bu örnekler, bazı râvilerin hadis aldığı kişileri niçin mübhem bıraktığına işaret sayılabilir.⁴⁵⁴

İmam Şâfiî ile Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem (öl. 268/882) arasında yaşanan diyalog, bazı âlimlerin hadisi rivayet ettikten sonra kendi rivayetini unutabildiğini göstermektedir. Muhammed b. Abdullah şöyle anlatmıştır:

Küçükken, bir gün Şâfiî ile hadis müzakere ediyordum, Şâfiî bana dedi ki: “Bunu sana kim anlattı?” Ben de “Sen” dedim. O, “Hangi kitaptadır?” diye sordu? Ben, “Şu şu kitaptadır.” dedim. Şâfiî şöyle cevap verdi: “Sana bu hadisi nasıl rivayet ettiysem, o öyledir.” Fakat yaşayanlardan hadis rivayet etmekten sakın.”⁴⁵⁵ Başka bir rivayette ise “Muhammed! Yaşayanlardan rivayet etme. Yaşayanın unutmasından emin olunamaz.” demiştir.⁴⁵⁶

⁴⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 139.

⁴⁵² Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-luga ve envâ'iha* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/111. Bugâ, *et-Ta'dîl 'ale'l-ibhâm*, 124. İbare şöyledir: قِيلَ لَهُ: فَلِمَ لَا تَسْمِيهِ قَالَ: هُوَ حَيٌّ بَعْدُ فَأَنَا لَا أَسْمِيهِ

⁴⁵³ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 8/111 (No. 14093).; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 139.; Ayrıca bk. Hüseyin Kahraman, *Ehl-i Rey Yurdu Kûfe'de Özgün Bir Hadis Âlimi 'Âmir eş-Şa'bî* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 163.

⁴⁵⁴ Zerkeşî'ye göre bu durum, hayatta olan râvilerin dışında bir tarîk olduğunda geçerlidir. Fakat berhayat olan muhaddisten başka biri kalmadıysa ondan rivayet edilmesinde bir kerahet olmamalıdır. Çünkü kendisinden rivayet edilen muhaddis vefat etmeden önce râvî de ölebilir ki bu ilmin zâyî olmasına neden olur. Bk. Zerkeşî, *en-Nüket*, 3/996.

⁴⁵⁵ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1974), 9/143.

⁴⁵⁶ Beyhakî, *el-Medhal*, 1/406.; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 118.; Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 2/89.

Bazı hadis alimlerinin kendisinden yaşı küçük râvilerden hadis rivayet etmekten hoşlanmadığı da nakledilmiştir. Yaşın küçüklüğü bazen râviyi hadisi işittiği hocasını seneden düşürmeye yani tedlise, bazen de hocasının ismini anmamaya yani ibhama götürmektedir. Bazı senedlerde İmam Şâfiî'nin kendisinden hadis aldığı Ahmed b. Hanbel'in ismini yaş küçüklüğü veya öğrencisi olması sebebiyle anmadığı tahmin edilmektedir.⁴⁵⁷ Nitekim İmam Şâfiî'nin Ahmed b. Hanbel'e "Sen sahih haberleri bizden daha iyi biliyorsun. Kûfe, Basra, Şam kökenli olsun fark etmez, sahih bir haber sana ulaştığında bize de bildir ki onunla amel edelim."⁴⁵⁸ diyerek Ahmed b. Hanbel'den hadis rivayet etmesini istediği nakledilmiştir. Şâfiî'nin yaşayanlardan rivayete teşvik etmemekle beraber akranlarından veya öğrencilerinden rivayet etme ihtiyacı hissetmesi, hadis kaynağını gizlemeye götürmüş olabilir.

Râvilerin akranlarından nakil yaparken güvenilirliğine işaret etmekle yetindiğine işaret eden örnekler bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel, Esved b. Âmir → Şu'be → Abdullah b. Dînâr → İbn Ömer tarikiyle Nebî'nin (a.s.), kadir gecesini hakkında مَنْ كَانَ مِنْكُمْ "Kim Kadir gecesini bulmak istiyorsa onu yirmi yedinci gecesinde arasın." buyurduğunu rivayet etmiştir.⁴⁵⁹ Şu'be hadisin devamında, "Sika bir adam Süfyan'dan bana rivayet etti ki o şöyle söylüyordu: إِنَّمَا قَالَ مَنْ كَانَ مُتَحَرِّيًا فَلْيَتَحَرَّهَا فِي السَّبْعِ الْوَاثِقِي "Kim Kadir gecesini bulmak istiyorsa onu son yedi gecesinde arasın." demiştir. Akabinde "O (Süfyan), böyle söyledi mi söylemedi mi bilmiyorum." diyerek şekkini izhar etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Şu'be'nin bu bilgiyi naklettiği bu güvenilir şahsın Yahya b. Saîd el-Kattân olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁰

Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın da bu konuda şöyle dediği nakledilmiştir: "Şâfiî'nin kitaplarında yer alan "haddesenî's-sika" 'an Huşeym ve gayrihi şeklindeki bütün rivayetlerdeki kişi babamdır."⁴⁶¹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in bu sözü, Şâfiî'nin Ahmed b. Hanbel'i mübhem bırakma sebebini takviye etmesi yanında - Abdullah b. Cüdey'in *Tahrîru ulûmi'l-hadis*'te ifade ettiği gibi- titiz olmayan bir genelleme taşımaktadır. İmam Şâfiî'nin bazı isnadlarda yetişmediği Atâ b. Ebî Rabah,

⁴⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/282.; Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî Yemânî İbnü'l-Vezîr, *el-Avâsım ve'l-kavâsım fi'z-zeb 'an sünneti Ebi'l-Kâsım*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 1994), 4/217.; Bugâ, *et-Ta'dîl 'ale'l-ibhâm*, 122.

⁴⁵⁸ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/170.

⁴⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/452.; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 10/494 (No. 6474).

⁴⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/452.; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 10/494 (No. 6474).

⁴⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/469.

Mücâhid b. Cebr, İbn Şihâb ez-Zührî, Humeyd et-Tavîl, İsmail b. Uleyye gibi âlimlerden de “sika” diyerek mübhem lafızlarla söz etmiştir.⁴⁶²

Bazı isnadlarda bazı alimlerin isim zikretmeme sebebinin yaş küçüklüğü olabileceğini Şâfiî de dile getirmiştir. İbn Şihâb ez-Zührî’nin Süleyman b. Erkam’ı, murûet sahibi ve akıllı bir râvi gördüğü, rivayetini kabul ettiği ve onun hakkında hüsn ü zan sahibi olduğu halde, ismini zikretmemesini Şâfiî, Süleyman’ın yaşının küçüklüğünden veya başka bir sebepten kaynaklanabileceği şeklinde yorumlamıştır.⁴⁶³ Bu şekilde akranlarından aldıkları hadisleri, akran oldukları gerekçesiyle mübhem bırakarak rivayet eden kimi râviler olduğu gibi, bu durumu fazilet sayarak birbirinden hadis rivayet eden râviler de olmuştur.⁴⁶⁴

2.1.2.1.4. Râvinin Hocasını Ta’zîm Maksadıyla İbham Etmesi

Bazı hadis âlimlerinin hocasına duyduğu derin saygıdan dolayı, ondan yaptığı rivayetlerde ismini zikretmediği, bunun yerine ona hürmetini belirten bir ifade kullandığı görülmektedir. Örneğin, Süfyan → Amr b. Dînâr → Tâvus b. Keysân tarikiyle nakledilen bir rivayette Tâvus b. Keysân hadisi İbn Abbâs’tan aldığı halde, onun ismini zikretmemiş, bunun yerine أَخْبَرَنِي أَعْلَمُهُمْ “onların en bilgili olanı bana haber verdi” diyerek İbn Abbâs’a işaret etmiştir.⁴⁶⁵ Atâ b. Ebû Rebâh da (öl. 114/732) İbn Abbas’tan (öl. 68/687-8) rivayet ettiğinde bazen حَدَّثَنِي الْبَحْرُ “Bana deniz derya olan bir âlim anlattı.” derdi.⁴⁶⁶

Bazen sened içerisinde râvilerin, hocaları arasında mukayese yaptığı ve bu sebeple hocalarından birini mübhem bıraktığı görülmektedir. Örneğin Muhammed b. Sîrin, Abdurrahman b. Ebî Bekre’den هُوَ أَوْعَى لَهُ “Burada olanlar olmayanlara anlatsın. Nice tebliğ edenler vardır ki, kendisinden daha anlayışlı birine haberimi ulaştırmış olabilir.” hadisini rivayet ettikten sonra, bir de “başka bir adamdan” diyerek aynı hadisi işittiği diğer hocasını mübhem bırakmış ve sonrasında o şahsın, Abdurrahman b. Ebî Bekre’den daha faziletli biri olduğunu da eklemiştir.⁴⁶⁷

⁴⁶² Cüdey, *Tahrîru ulûmi’l-hadis*, 1/495.

⁴⁶³ Şâfiî, *er-Risâle*, 469.; Beyhakî, *el-Medhal*, 1/392. İbare şöyledir: رَأَى رَجُلًا مِنْ أَهْلِ الْمَرْوَةِ وَالْعَقْلُ قَلِيلٌ عَنْهُ وَأَحْسَنُ الظَّنِّ بِهِ فَسَكَتَ عَنْ اسْمِهِ إِمَّا لِأَنَّهُ أَصْغَرُ مِنْهُ وَإِمَّا لِغَيْرِ ذَلِكَ

⁴⁶⁴ Eren, *Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s.109-110.

⁴⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 5/310 (No. 3263). Hadisin isnadı şöyledir: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ ، عَنْ عَمْرِو ، عَنْ طَاوُسٍ : قَالَ : أَخْبَرَنِي أَعْلَمُهُمْ قَالَ : وَلَكِنْ يَمْنَحُ أَخَاهُ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يُعْطِيَهُ عَلَيْهَا خَرْجًا مَعْلُومًا

⁴⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 2/85.

⁴⁶⁷ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Fiten” 8 (No. 6667).; İbn Mâce, *Sünen*, “Sünne”, 18 (No.233).

Diğer rivayetler vasıtasıyla bu kişinin Humeyd b. Abdurrahman el-Himyeri olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶⁸ Mizzî de mübhem bırakılan şahsın Humeyd b. Abdurrahman olduğunu tespit etmiştir.⁴⁶⁹ İbn Hacer, İbn Sîrîn'in Humeyd b. Abdurrahman'ı, Abdurrahman b. Ebû Bekre'den üstün tutmasının, Humeyd'in zâhid biri, İbn Ebû Bekre'nin ise siyasi görevler alması sebebiyle olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁰

Râvinin hocasına dair övgü dolu ifadeleri veya ta'dîl ifade eden lafızları, bazen talebeleri için yanlış anlaşılmaya sebep olduğu da görülmektedir. Örneğin, Vekî' b. el-Cerrâh'ın (öl. 197/812) bir senedde hocasının hadisteki durumunu övmek için "bana Sebt anlattı" dediği, hadisi işitenlerin de bu Sebt'in kim olduğunu sormaları üzerine Mâlik b. Enes olduğunu öğrendikleri geçmektedir. Bunu işiten talebeler kısa bir şaşkınlık yaşamıştır.⁴⁷¹

İbn Ebû Hâtim'in, babasından naklettiğine göre Ahmed b. Hanbel, Hadis ve İlel konusundaki bilgisinin derinliğine hürmeten Ali b. el-Medîni'yi hiçbir zaman ismiyle anmamış, onu "Ebû'l-Hasan" diye künyelemiştir.⁴⁷² Bu durum doğrudan isnaddaki ibhamı açıklayan bir örnek olmamakla beraber, talebelerin hürmet ve takdir ettiği hocalarının isimlerini hangi maksatla zikretmediğine dair bir işaret sayılabilir.

Hatîb el-Bağdâdî de *el-Câmi li-ahlâki'r-râvî* isimli eserinde râvinin rivayet âdâbına bu minvalde şöyle işaret etmiştir. "Bir âlim ilim ve faziletiyle ma'rûf, heybet ve asâletiyle mevsûf olduğunda ondan rivayet edilirken bu özelliklerin zikredilmesi güzeldir. Hoca meşhur değilse ve ondan rivayet eden râviye göre âdil biri ise "falan haber verdi ve o sika idi" demesi de yeterlidir."⁴⁷³ demiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin açıklamasında, râvinin hadis rivayetiyle meşhur olması ve hakkında söylenen olumlu şeylerin dile getirilmesine vurgu vardır.

2.1.2.1.5. Tenvîz veya Zecri Gizleme Amacıyla Râvinin İsmi Söylememesi

Bazı sahâbîlerin yaşadığı olayları ve hadisleri anlatırken, bazen hadiseyi yaşayan kendileri olduğu halde kendi kimliğini gizlediği anlaşılmaktadır. Bu sahâbîler bir anlatım

⁴⁶⁸ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hacc" 131 (No. 1654).; Ayrıca bk. İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/161.

⁴⁶⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/103.

⁴⁷⁰ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 3/575.

⁴⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/114.

⁴⁷² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/319; 6/194.

⁴⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 2/81.

tarzı olarak yaşadığı olayı “Bir adam şöyle dedi, şöyle yaptı...” şeklinde aktarmış, hadiseyi yaşayan kişinin kendileri olduğunu gizlemiştir. Olayı aktaran sahâbînin, hadiseyi yaşayan kişi olduğunun tespiti de rivayetlerin mukayesesı yoluyla tespit edilebilmiştir. Örneğin, Ebü'l-Cüheym b. el-Hâris b. es-Sımmî el-Ensârî bir rivayeti şöyle nakletmiştir: “Rasûlullah (a.s.), Cemel kuyusu tarafından geliyordu. Kendisine **bir adam** rastladı, adam selam verdi fakat Rasûlullah (a.s.) selamını almadı, bir duvarın yanına gitti, (ellerini duvara vurarak) yüzünü ve kollarını mesh etti, sonra adamın selamını aldı.”⁴⁷⁴

Bulkinî, hadiseyi yaşayan sahâbînin kendisi olduğunu söylemiş, Ebü'l-Cüheym'in kendisini bu şekilde künyelediğini ifade etmiştir.⁴⁷⁵ Delil olarak İmam Şâfiî'nin *el-Müsned* ve *el-Ümm* isimli eserlerinde geçen hadise işaret etmiştir. Bu rivayetlere göre İbnü's-Sımmî, “Ben, Nebî (a.s.) bevl ederken O'na uğradım. Selam verdim, selamımı almadı ta ki duvara yöneldi, elini duvara vurdu, yüzünü ve kollarını mesh etti.” diyerek olayı anlatmıştır.⁴⁷⁶

İkinci bir örnek olarak Vâbisa b. Ma'bed'den (öl. 90/709) rivayet edilen şu hadis zikredilebilir: “Nebî (a.s.) safta tek başına namaz kılan bir **adama** namazını iade etmesini emretti.”⁴⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, namaz kılan kişinin Vâbisa b. Ma'bed el-Esedî'nin kendisi, yani hadisin râvisi olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁸ Buna delil olarak, Vâbisa b. Ma'bed'in yaşadığı olayı bizzat anlattığı bir rivayete yer vermiştir ki, rivayet şöyledir: “Safların arkasında tek başına namaz kılarken Rasûlullah (a.s.) beni gördü ve (bana namazı iade etmemi) emretti ve ben de iade ettim.”⁴⁷⁹

Doğrudan isnadda olmasa da benzeri tavrın Katâde'den de nakledildiği görülür, bir gün o şöyle demiştir: “Sünneti Zührî'den daha çok bilen kimse kalmadı bir de başka bir adam var.” demiştir. Bununla kendisini kastetmiştir.⁴⁸⁰

Sahâbî râvinin rivayet ettiği hadisin muhtevasında kendisine yönelik bir zecr/kınama varsa kimliğini gizlediği görülmektedir. Örneğin, Zeyd b. Hâlid el-

⁴⁷⁴ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Teyemmüm” 2 (No. 330).

⁴⁷⁵ Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ömer b. Reslân el-Bülkinî, *el-İfham limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm*, thk. Nûruddîn Tâlib (Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2011), 51.

⁴⁷⁶ Şâfiî, *Müsned*, 1/192 (No. 88); Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1990), 1/68.

⁴⁷⁷ Tirmizî, *Sünen*, “Salat” 56 (230); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/531 (No. 18003).

⁴⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübhem*, 321.; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref Nevevî, *el-İşârât ila beyani'l-esmâi'l-mübhemât (Muhtasarı kitâbi el-Esmâü'l-mübhem fi'l-enbâi'l-muhkeme)*, thk. Tâha Affân el-Hamdânî (Dimaşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 2009), 282.

⁴⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübhem*, 322.

⁴⁸⁰ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, 1/640.

Cühenî'den nakledildiğine göre bir adam Allah Rasûlü'ne lukata (yitik malın) hükmünü sormuştur. Hz. Peygamber: "Onu bağla sonra bir yıl ilân et! Ondan istifade et. Sahibi gelirse ona verirsin. Aksi takdirde onu nasıl istersen öyle yap." buyurdu. Adam: "Koyunun hükmü nedir?" diye sordu. Hz. Peygamber: "Onu al. O ya senin ya din kardeşinin veya kurdundur." buyurdu. Adam, "kaybolmuş devenin hükmü nedir?" diye sorunca Hz. Peygamber kızdı ve yüzü kıpkırmızı oldu: "Ondan sana ne? Su tulumu ve çarığı beraberinde. Sahibi ona rastlayıncaya kadar o idare eder." buyurdu.⁴⁸¹ Bulkînî'nin açıklamasına göre buradaki mübhem şahıs hadisın râvisi Zeyd b. Hâlid'in kendisidir, ismini gizlemiştir.⁴⁸² Bu örneklerden anlaşıldığına göre bir hadisi aktarırken kendini gizleyerek nakleden kişiler, sahâbî râvilerdir.

2.1.2.1.6. Rivayet Kaynağının Talebeler Tarafından Bilinmesi

Hocanın kendisinden rivayet ettiği hocalarının sınırlı olması veya hadis aldığı kişilerin talebeleri tarafından bilinmesi, bazen o râvinin hocasının mübhem bırakılmasına neden olmuştur. Diğer bir deyişle hocanın rivayet kaynağının talebeleri tarafından bilinmesi sebebiyle hoca hadis rivayet ederken hocalarının kimliğini açıkça zikretmemiştir. Hadis tarihinde bu durumun bilinen bir uygulama olduğu görülmektedir. Bir râvi, "bana babam, kardeşim, efendim vs. anlattı" diyerek hadisi rivayet ettiğinde, bunu işiten talebeler, hadisın kimden rivayet edildiğini anlamaktadır. Yine râvinin rivayet kaynağının bilinmesi hatta o râvinin falanca hocadan rivayetinin şöhet bulması, râvinin hocasının ismini mübhem bırakmaya götürmüştür.⁴⁸³

Hocanın talebenin dikkatini çekmek amacıyla veya hadisi dinleyen kişilerin, hocanın hadis kaynağını bildiğini varsayarak, hadis aldığı hocasını mübhem bıraktığı olmuştur. Bunlardan birinde Ebû Amr eş-Şeybânî (öl. 95/714) hadis rivayet ederken : قَالَ : حَدَّثَنَا صَاحِبُ هَذِهِ الدَّارِ وَأَشَارَ إِلَى دَارِ عَبْدِ اللَّهِ، وَلَمْ يُسَمِّهِ “Bu evin sahibi bize anlattı” diyerek Abdullah b. Mes’ûd’un (öl. 32/652-53) evini işaret etmiş, senedde ise İbn Mes’ûd’un ismini vermemiştir.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Lukata” 9 (No. 2304).

⁴⁸² Bulkînî, *el-İfham*, 211. Diğer görüşler için bk. İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 1/283.

⁴⁸³ Ahmed Ali, *İlmu'l-mübhemât*, s.145.

⁴⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/5 (No. 3890); 7/245 (No. 4186); 7/266 (No. 4223).

Hocanın hadisi bu şekilde rivayet etmesi, sonraki bazı râvilerin bu kişinin kimliğine dair bilgisizliğiyle sonuçlanmıştır. Bu hadis, bazı rivayetlerde işaret edilen evin İbn Mesud'un evi olduğu bilinerek bazısında ise “an racul min ashâbi'n-nebî” şeklinde kimin kastedildiği bilinmeden rivayet edilmiştir. Öte taraftan Ebû Amr eş-Şeybanî'nin hadisi farklı zamanlarda farklı talebelerine rivayet ederken başka şekillerde rivayet ettiği, sahâbînin ismini bazen zikrettiği, bazen mübhem bıraktığı da düşünülebilir.⁴⁸⁵

Bazı hadis âlimleri, talebelerin dikkatini çekmek amacıyla hadis kaynağından ismiyle söz etmek yerine künye tercih edebilmekteydi. Örneğin, Ebü'l-Âliye er-Riyâhî (öl. 90/709), bir gün hadis naklederken isnadda, ismini zikretmeden fakat İbn Abbâs'ı kastederek حَدَّثَنِی ابْنُ عَمِّ نَبِیِّکُمْ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ “Peygamberinizin amcasının oğlu anlattı.” demiştir.⁴⁸⁶ Hadisi dinleyenlerin çoğu muhtemelen kastedilen kişiyi tanımakla beraber, hadisi râvinin kullandığı ibham lafzını kullanarak rivayet etmiştir.

2.1.2.1.7. Hadisin Birçok Kişiden İşitilmesi

Râvi, bir hadisi birçok hocasından işittiğinde, hocalarının isimlerini tek tek saymak yerine “haddesenî gayru vâhid min ashâbina, ahberana sikât min ashâbina” gibi ifadeler kullanabiliyordu. Bu râvi, bir hadisi birçok kişiden işitmenin bir güven telkin ettiğine işaret ederek muhtemelen isim zikretmeye ihtiyaç duymuyordu. Bazen de bu hocalarından birinin ismini zikredip, diğerlerini mübhem bırakabiliyordu. Örneğin -daha önce işaret edildiği gibi- “*Abdülkays heyetinin Hz. Peygamber'i ziyareti*” olarak bilinen hadisin anlatıldığı isnadların birinde Katâde'nin (öl. 117/735) حَدَّثَنِی غَيْرُ وَاحِدٍ لَّقِيَ ذَاكَ الْوَفْدَ “Bana bu heyetle karşılaşan birçok kişi anlattı.” dediği nakledilmiştir. Sonrasında Katâde hocalarından biri olan Ebû Nadra'nın (öl. 108/727) ismini vermiştir.⁴⁸⁷ Katâde'nin bu sözü, hadisi kalabalık bir topluluktan işittiğine işaret etmektedir.⁴⁸⁸

İsnadlarda “haddesenî gayru vâhid” lafzının genellikle birden fazla kişiden hadisin alındığını göstermek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel, *ipek elbise giymenin yasaklandığının anlatıldığı* hadisi Muammer (yanî, İbn Süleyman er-

⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 7/5 (No.3890); 7/245 (No.4186); 7/266 (No.4223).

⁴⁸⁶ Müslim, *Sahih*, “İman” 266.; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 5/259 (No. 3180).

⁴⁸⁷ Müslim, *Sahih*, “İman”, 27.

⁴⁸⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak İbn Mende, *el-İmân*, thk. Ali Muhammed b. Nâsir el-Fakîhî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406), 1/308 (No .156).

Rakkî) → Husayf → حَدَّثَنِي غَيْرُ وَاحِدٍ gayru vâhid → İbn Abbas isnadıyla vermiştir.⁴⁸⁹ Hadisin diğer tarikleri incelendiğinde Huseyf'in bu hadisi İkrime'den⁴⁹⁰ ve Saîd b. Cübeyr'den⁴⁹¹ naklettiği görülmektedir. Bu lafzın genellikle bir hadisin birkaç râviden rivayet edildiğinde, o râvilerin rivayetine işaret etmek için kullanıldığını göstermektedir.

Hadis âlimlerinin bir kısmı, bir hadisi bazısı sika bazısı mecrûh olan râvilerden rivayet ettiğinde, sika râvinin yer aldığı senedi zikrediyor, mecrûh râvinin olduğu isnaddaki râvinin ismini anmayıp “âhâr” diye bir ibham lafzıyla râviye işaret ettikten sonra diğer rivayeti zikredebiliyordu. Böylece o senedi mütâbaat için zikrettiğini ima edebiliyordu.⁴⁹² Nitekim Hatîb el-Bağdâdî, Müslim hakkında, “Hadis birkaç vecihten ona ulaştığında isnaddaki mecrûh râviyi bazen terk ediyor, sika râvinin olduğu isnadı zikredebiliyordu, mecrûh râviye de “âhâr” diye işaret ediyordu.” demiştir.⁴⁹³ Zerkeşî de, Müslim'in *Sahîh*'inde “gayru vâhid” diyerek hadis rivayet etmesinin maksadını, aradaki vasıtayı zikretmeye ihtiyaç duymayacak kadar çok kişiden alınmasıyla izah etmiştir.⁴⁹⁴

Doğrudan ibham lafzı ile ilgili olmasa da dönemin hadis âlimlerinin kullanım tarzına işaret eden bir örnek olarak İbrahim en-Nehaî'nin açıklaması da hatırlanabilir. A'meş (öl. 148/765), İbrahim en-Nehaî'ye (öl. 96/714) Abdullah b. Mes'ûd'un hadislerini kimden işittiğini sorunca o şöyle cevap vermiştir: “Size Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet eden bir adamdan dediğimde, kaynağım o kişidir. Abdullah dedi ki: dediğimde ise hadisi Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet eden birçok kişiden işitmişimdir.” demiştir.⁴⁹⁵ Hadisi birçok kişi vasıtasıyla İbn Mes'ûd'dan işitmesi, rivayetten emin olmasına ve aradaki vasıtaları hazfetmesine sebep olmuştur.

⁴⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/371 (No. 1880).

⁴⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/371 (No. 1879).

⁴⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/109 (No. 2951).

⁴⁹² Hatîb el-Bağdâdî, konuya bir mesele olarak usûl eserinde yer vermiştir. Hadis biri sika ve diğeri mecrûh olan iki ayrı râviden alındığında Ahmed b. Hanbel, Hatîb el-Bağdâdî gibi hadis âlimlerinin bir kısmına göre, hadis iki râviden de rivayet edilmelidir. Sika râvinin rivayetinde olmayan bir bilginin zayıf râvinin rivayetinde yer alma ihtimalinden dolayı mecrûh râviden rivayetin terk edilip, sadece sikadan rivayet edilmesi doğru görülmemiştir. Müslim'in ise böyle bir durumda bazen zayıf râviyi “ve âhâr” diyerek mübhem bırakmayı tercih ettiği görülmektedir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 378.; Ayrıca bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 234.; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2/762.; Attûre, *Ârau'l-imam Ahmed b. Hanbel fi ilmi'l-hadis*, 302.

⁴⁹³ Abdullah Ahmed b. Hanbel'e “Bir hadis Enes b. Mâlik'ten alan Ebân b. Ebî Ayyâş ve Sâbit el-Bünânî'den nakledildiğinde Sâbit'in adını zikredip, Ebân'ı terk etmek caiz midir?” diye sorulmuş. O, “Caiz değildir. Sâbit'in hadisinde olmayan bir bilgi Ebân'ın hadisinde olabilir. Ben böyle bir durumda ikisinin de adını zikretmeyi tercih ederim.” diye cevap vermiştir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 378.

⁴⁹⁴ Zerkeşî, *en-Nüket*, 3/365.

⁴⁹⁵ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr (Sünen-i Tirmizî)*, thk. Beşşar 'Avvad Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), 6/6/249.; Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 2/239.

2.1.2.2. Köken Kaynaklı

Râvinin zayıflığı, cehâleti, hadis sayısının az olması, rivayet faaliyetinde etkin olmaması, kendisinden rivayet eden talebelerin azlığı, mezhebî ve siyasi görüşleri sebebiyle kısacası adâlet veya zabtındaki bazı hususlar sebebiyle ondan hadis rivayet eden bazı râvileri onu ibham etmesine götürmüş gibidir. Mübhem bırakılmasında râvinin hadisteki durumunun daha belirleyici unsur olması sebebiyle bazı örneklerle bu başlık altında yer verilmiştir.

2.1.2.2.1. Râvinin Zayıf veya Mecrûh Olması

Bilindiği gibi hadis âlimleri sadece sika veya makbûl âlimlerden değil, cerh edilmiş kişilerden de çeşitli amaçlarla hadis rivayet edebilirlerdi. Bu konuda Şu‘be’nin “Sadece, sika râvilerden rivayet edecek olsam, otuz kişi haricinde kimseden rivayet etmezdim.” dediği⁴⁹⁶, Yahyâ b. Saîd’in de “Sadece razı olduklarımdan rivayet edecek olsam, hocalarımın sayısı beşi geçmezdi.”⁴⁹⁷ dediği nakledilmiştir: Zayıflardan ve mecrûhlerden hadis rivayet ettiği görülen Süfyan es-Sevrî ise şöyle demiştir: “Ben hadisi üç amaçtan biri için yazarım: Birincisi onu delil alıp, dinimi öğrenmek için. İkincisi itibara almak, yani diğerleriyle mukayese etmek için. Üçüncüsü tanımak için.”⁴⁹⁸

Hadis âlimlerinin bir kısmı, zayıf râvilerden hadis rivayet ettiğinde râvinin ismini gizlemeyi veya zikretmemeyi tercih etmiştir. Bu açıdan, râvinin ibham edilmesi diğer bir deyişle râvinin isminin açıkça söylenmemesi râviyi bir çeşit cerh işlevi görmüştür. Hadisteki durumundan veya hoşlanılmayan davranışlarından dolayı, bazen râvinin ismini hadis âlimleri zikretmemiştir. Bu konuda Umâre b. Ğaziyye’nin “racul min kavmî” (kavimimden bir adam) lafzıyla rivayeti örnek verilebilir. Nitekim Müsedded → Bişr → Umâre b. Ğaziyye → racul min kavmî (kavimimden bir adam) → Câbir b. Abdullah senediyle rivayet edilen hadiste Umâre hocasını mübhem bırakmıştır:

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا بِشْرٌ، حَدَّثَنِي عُمَارَةُ بْنُ غَزِيَّةٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي رَجُلٌ، مِنْ قَوْمِي عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ:

⁴⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 89.

⁴⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/187, 2/128.

⁴⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 2/193.; Ayrıca bk. Ahmet Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Üç Asır* (İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 49-50, 122-123.

قَالَ أَبُو دَاوُدَ: رَوَاهُ يَحْيَى بْنُ أَبِي بُرَيْدٍ، عَنْ عُمَارَةَ بْنِ عَرْيَةَ، عَنْ شُرَحْبِيلَ، عَنْ جَابِرٍ، قَالَ أَبُو دَاوُدَ: وَهُوَ شُرَحْبِيلُ يَعْنِي رَجُلًا مِنْ قَوْمِي كَانَتْهُمْ كَرَاهُوهُ فَلَمْ يُسَمَّوْهُ.

Aynı hadisin Yahyâ b. Eyyûb → Umâre b. Ğaziyye → Şurahbîl → Câbir tarikiyle de nakledildiğini söyleyen Ebû Dâvûd ilk senedde “racul min kavmî” lafzıyla mübhem bırakılan râvinin, Şurahbîl olduğunu, ondan hoşlanmadıkları için ismini vermediklerini söylemiştir.⁴⁹⁹ Ricâl bilgilerine bakıldığında Şurahbîl’e dair hadis âlimlerinin genelinin kanaati olumsuzdur. Ebû Sa’d Şurahbîl b. Sa’d (öl. 123/741), Ensar’ın mevâlisindendir, Medînelidir. Zeyd b. Sâbit, Câbir b. Abdullah, Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahâbîlerden hadis dinlemiştir. Ondan İbn Ebî Zi’b, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Muhammed b. İshâk gibi âlimler hadis rivayet etmiştir.⁵⁰⁰ Döneminde Meğâzî konusunda uzman olan ve Bedir ehlini iyi bilen Şurahbîl’den, hadis âlimlerinin hoşlanmadığı görülmektedir. Süfyan b. Uyeyne’den nakledildiğine göre, “İhtiyacı olduğunda insanlara gelip bir şeyler isterdi. İstediklerini vermeyen adama da “Senin baban Bedr’e katılmadı” derdi. İmam Mâlik, onun hakkında “sika değildir.” demiştir, ondan rivayet ettiğinde ismini vermemiş, künyelemiştir. Yahyâ b. Maîn: “Leyse bi-şey” hükmü vermiştir. İbn Sa’d ise “Şurahbîl’i, ...yaşlandı, ihtilata maruz kaldı, muhtaç duruma düştü. Birkaç hadisi vardır fakat delil alınabilecek seviyede değildir.” diye tavsif etmiştir. Nesâî, “Zayıf”, Dârekutnî ise “Hadisi itibar için ancak yazılabilir.” hükmü vermiştir.⁵⁰¹ Bu bilgilere göre Şurahbîl, rivayeti tamamıyla terk edilmeyecek biridir. İbn Hacer de ihtilata maruz kaldığını söylemiş ve hakkında “sadûk” hükmü vermiştir.⁵⁰² Şurahbîl’den rivayet eden râvilerin, Şurahbîl’in olumsuz davranışları sebebiyle bazen ismini zikretmek istemedikleri anlaşılmaktadır.

Râvinin ismini gizlemek veya zikretmemek, râviyle alakalı hadis âlimlerinin olumsuz bir kanaatin varlığına işaret edebilmektedir. Çünkü isimlendirmek, bu açıdan râviye bir değer vermek, isimlendirmemek ise bir tepkiyi, eleştiriyi izhar etmek amacı taşıyordu. Ebû Muhammed b. el-Cârûd’un⁵⁰³ (öl. 307/920), “Kendisinden hadis rivayet edilen bir şahsın ismi söylenmediğinde veya künyelendiğinde bil ki o râvinin bir değeri

⁴⁹⁹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Edeb” 12 (No. 4813).

⁵⁰⁰ Buhârî, *et-Târîhü’l-kebîr*, 4/251.

⁵⁰¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 12/413.; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/157.

⁵⁰² Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Haleb : Dârü’r-Reşid, 1986), 265.

⁵⁰³ Ebû Muhammed b. Abdullah b. Ali b. el-Cârûd en-Nîsâbü’rî (öl. 307/), İshak b. Râhûyeh, Ali b. Hucr, Ahmed b. Munî’ gibi muhaddislerden hadis işitmiş bir âlimdir. Ahkama dair el-Müntekâ fi’s-Sünen isimli bir eseri bulunmaktadır. Bk. Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 14/239.

yoktur.”⁵⁰⁴ şeklindeki sözü, bazı hadis âlimlerinin böyle bir tavrının olduğunu göstermektedir. Yahyâ b. Maîn’e de (öl. 233/848) nisbet edilen bu söz, ricâl ve tabakât eserlerinde Bakıyye b. el-Velîd (öl. 197/813) hakkında, yani onun ismini vermeden hadis naklettiği kişilerin hadis rivayetindeki kıymetsizliği bağlamında nakledilmesi dönemin ibham olgusuna dair fikir vermektedir.⁵⁰⁵

Hadis âlimlerinin bir kısmının, hadis aldığı hocalarının zayıflığı sebebiyle ismini vermediğine Hatîb el-Bağdâdî de dikkat çekmiştir: “Kimi râviler, hocasının zayıf veya olumsuz bir durumu olduğu için ismini vermediler, “bir şeyh”ten diyerek rivayet ettiler.” açıklamasıyla bu duruma işaret etmiştir.⁵⁰⁶ Hatîb, bu konuda kendisine ulaşan bir isnadı örnek verir. Buna göre ...Süreyc b. Yûnus → Mervân b. Muâviye → şeyh → Humeyd b. Hilâl el-Adevî → Abdullah b. Mutarrif isnadıyla Allah Rasûlü’nün akşam olduğunda yaptığı uzunca duayı rivayet eder. Süreyc, Mervân’a hadisi kendisinden rivayet ettiği şeyhin ismini sorunca, Mervan “Biz ihtiyacımız olanı ondan aldık, kusurunu gizledik.” diye cevap vermiştir.⁵⁰⁷

Muhaddislerin bazen seneddeki râvilerin ismini gizlemeyi veya zikretmemeyi, râvinin zayıflığına işaret etme amacıyla bir yöntem olarak kullandığı görülmektedir. Vekî’ b. el-Cerrâh’ın (öl. 197/812) böyle bir yol tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel, “Vekî’, Ebân b. Ayyâş’ın⁵⁰⁸ hadisine gelince, ondan ‘bir adam’ diyor, ismini zikretmiyordu. Bununla onun zayıf olduğunu kastediyordu.”⁵⁰⁹ demiştir. Yine “Vekî’, Cüveybir b. Saîd el-Ezdî’nin⁵¹⁰ hadisine geldiğinde de ‘kale Süfyan an racul’ şeklinde zayıflığına işaret etmek için Cüveybir’i mübhem bırakarak hadisini rivayet ediyordu.” bilgisini vermiştir.⁵¹¹

⁵⁰⁴ Ebû Abdullah Alaüddin Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî el-Hikrî Moğultay b. Kılıç, *İkmâlî Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim (el-Fârûku'l-Hâdîseti li't-tibâ'ati ve'n-neşr, 2001), 3/9.

⁵⁰⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 7/623.; Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Umerî (Dâru'l-Fikr, 1995), 10/344.; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut : Dâru'l-Ma'rife, 1963), 1/337. ¹

⁵⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 374.

⁵⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 374.

⁵⁰⁸ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 1/87. Eban b. Ebî Ayâş Fîrûz el-Basrî Ebû İsmail el-Abdî, 5. Tabakadan, metruk bir râvidir.

⁵⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/525, 3/157.

⁵¹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/123. Cüveybir b. Saîd el-Ezdî Ebû'l-Kasım el-Belhî zayıf biridir.

⁵¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/525, 3/157.

Vekî'in zayıflığına işaret etmek için mübhem bıraktığı şahıslardan biri de Müslim el-A'ver'dir. Vekî' onun olduğu bir isnadı şöyle vermiştir: "Ebî (Babam) → racul (bir adamdan) → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs. Ahmed b. Hanbel, bu seneddeki mübhem râvinin Müslim el-A'ver⁵¹² olduğunu, Vekî'in onun adını kasten söylemediğini ifade etmiştir.⁵¹³

Bu örneklerde râvinin kendi hocasını mübhem bıraktığı gibi, hocasının hocasını yani üst tabakalardaki râvileri de mübhem bırakabildiği görülmektedir. Benzer bir tavrı Şu'be'nin de gösterdiği görülmektedir. Yahyâ b. Maîn, onun Câbir el-Cu'fî, Hasan b. Umâre gibi râvilerden rivayet ettiğinde ismini söylemediği 'an racul' dediğini söylemiştir.⁵¹⁴ Zayıf veya mechûl râvilerden en çok rivayet eden âlimlerden biri de Süfyan es-Sevrî idi. Sevrî, bu gibi râvilerden rivayet ettiğinde künyesini zikreder ve ismini söylemezdi. Örneğin, Ubeyde b. Muattib ed-Dabbî'yi, hadiste zayıf gördüğü için Süfyan da ondan rivayet ettiğinde künyelerdi.⁵¹⁵ Ebû Abdülkerim el-Kûfî'nin "Süfyan'ın neredeyse künyesiyle rivayet ettiği her râvide zayıflık vardı. İnsanlar bu râvilerden hoşlanmadığı için isimlerini izhar etmiyordu."⁵¹⁶ demesi, Süfyan'ın mübhem bırakma tavrında bir maksadı olduğuna işaret etmektedir. Ali b. Câ'd'ın şu açıklaması da bu durumu desteklemektedir:

Süfyan'ı dinliyordum ki o şöyle anlattı: "Bize Kûfe ehlinde bir şeyh haber verdi." Ben "Kim o?" diye sordum. Sevrî: "Dabbeoğulları'ndan bir şeyh" dedi. Ben "Kim o deyince?" Sevrî: "Ubeyde" dedi. Sanki, Sevrî o zatın ismini zikretmek istemiyordu. Çünkü zayıf bir râviydi.⁵¹⁷

Süfyan-ı Sevrî, Muhammed b. Sâlim Ebû Sehl el-Kûfî'den rivayet ettiğinde bazen "Ebû Sehl" diyordu bazen de "bir adam Şa'bî'den rivayet etti" diyordu. Ebû Sehl, âlimlerin tenkit ettiği biriydi ve Abdullah b. el-Mübârek ondan rivayet edilmesini

⁵¹² İbn Hacer, *Tehzib*, 10/135. Müslim b. Keysân ed-Dabbî Ebû Abdillâh el-Kufî el-A'ver, zayıflığında ittifak vardır.

⁵¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/525. Ahmed b. Hanbel'in ifadesi şöyledir: كَانَ وَكَعِ لَا يُسَمِّيهِ عَلَى عَمَدٍ

⁵¹⁴ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî Yahyâ b. Maîn, *Suâlatü'l-İbnü'l-Cüneyd li Ebî Zekerîyyâ*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf (Medine: el-Mektebetü't-Dâr, 1988), 456.; İbrahim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Lâhim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 263.

⁵¹⁵ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, 3/145-146.; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 9/117.

⁵¹⁶ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, 3/146.

⁵¹⁷ Ebû Zür'a er-Râzî, *Suâlatü'l-Berzâi li Ebî Zür'a er-Râzî*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (el-Fârûku'l-Hadîse, 2009), 380.

yasaklıyordu.⁵¹⁸ Sevrî'nin bazı râvileri mübhem bırakması tedlis ile ilişkilendirilmiş, bazı hadis âlimleri arasında şu konuşma geçmiştir:

Muhammed b. Râfi' Ebû Âmir'e şöyle sordu: "Sevrî tedlis yapıyor muydu?" Ebû Âmir: "Hayır." diye cevap verdi. Ben: "Sevrî'yi görmüyor musun, ahalisinin bir adamın hadisini yazmadığını bildiği bir şehre girdiğinde 'Bana bir adam anlattı.' derdi. Adam ismiyle tanınıyorsa onu künyelerdi. Künyesiyle biliniyorsa onu isimlendirirdi." Ebû Âmir: "Bu tezyindir, tedlis değildir."⁵¹⁹ cevabını verdi.

Zayıf râvilerin isimlendirilmemesi sebebiyle bazı âlimler, senedde 'an racul' diyerek hadis rivayet edenler hakkında uyarı yapma ihtiyacı hissetmişlerdir. Nitekim Şu'be, Süfyan es-Sevrî hakkında "Sevrî size 'an racul' diyerek tanımadığınız birinden rivayet ettiğinde onu kabul etmeyin. Zira o, böyle rivayet ettiğinde Ebû Şuayb el-Mecnûn Salt b. Dînâr gibi zayıf râvilerden rivayet etmiştir."⁵²⁰ Salt b. Dînâr'ın hadisteki durumuna bakıldığında, hadis münekkitlerinin hakkındaki kanaatinin olumsuz olduğu görülmektedir. Yahyâ b. Maîn ve Abdurrahman b. Mehdi, ondan hadis rivayet etmemektedir. Yahyâ onun hakkında "hadisi bir şey değildir.", Ahmed b. Hanbel de "metrûkü'l-hadis" demiş, oğlunu ondan hadis rivayet etmekten menetmiştir.⁵²¹

Çeşitli cerh sebepleriyle mübhem bırakılan râvilerden biri de İbn Lehîa'dır (öl. 174/790). Mısır'da yetişen, temel hadis kitaplarında çokça rivayeti olan âlimlerden olan İbn Lehîa hadise olan ilgisi ve bilgisiyle temeyyüz etmiş biridir. Münekkit âlimlerin, İbn Lehîa hakkında övücü ifadeleri olduğu gibi, teşeyyü', tedlîs, hafıza zayıflığı, ihtilât ve rivayette gevşeklik gibi çeşitli açılardan ona tenkitler yöneltilmiştir.⁵²² İbn Lehîa söz konusu edilince cerh-ta'dîl âlimlerinin en çok işaret ettiği husus, Mısır'da 170/786 yılında kitaplarının yanması olayıdır. Bu olay sonrasında, İbn Lehîa hadislerini kaybetmiş, bazısını bazısına karıştırmış ve münker hadisler rivayet etmeye başlamıştır.⁵²³ Hâkim'in ifade ettiği gibi, kıymetli bir şahsiyet olmasına rağmen, Mısır'da kitapları yanıp hadisleri

⁵¹⁸ Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, 1/105.

⁵¹⁹ Beyhakî, *el-Medhal*, 1/261.

⁵²⁰ Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammad el-Mekkî el-Ukaylî, *ed-Duaî'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 2/209.; Beyhakî, *el-Medhal*, 1/260.

⁵²¹ Ukaylî, *ed-Duaî'ü*, 2/209.; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/125.

⁵²² İbn Lehîa hakkındaki cerh ve ta'dilleri değerlendiren bir çalışma için bk. Abdullah - Tahir Shaba Karahan, "Tartışılan Bir Râvi: İbn Lehî'a", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (Haziran 2021), 79-104.

⁵²³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/411.

gittikten sonra münker hadisler rivayet etmeye başlamış, hadislerine tereddütle yaklaşılan bir râvi olmuştur.⁵²⁴ Abdullah b. el-Mübârek, Ahmed b. Hanbel gibi bazı âlimler, kitapları yanmadan önce İbn Lehîa'dan rivayet edenlerin semâının sahîh olduğu görüşündedir.⁵²⁵ Ahmed b. Hanbel, "Kim İbn Lehîa'dan önceden işitmişse semâi sahîhtir. Abdullah b. el-Mübârek h. 179 senesinde yanımıza geldi ve "Kim İbn Lehîa'dan yirmi senedir hadis dinlemişse (dinledikleri) sahîhtir." dediğini nakletmiştir.⁵²⁶ İbn Lehîa'nın hadiste kuvvetli olmadığına işaret eden Yahyâ b. Maîn, kitapların yanmadan önceki rivayetlerinin alınabileceğini söylemiştir.⁵²⁷

Ebû Hâtım gibi bazı âlimler ise, İbn Lehîa'nın kitaplarının yanmadan önceki rivayetlerine de, zayıflardan rivayet ettiği, hocalarının zayıflığını gizlemek için tedlis yaptığı ve kendisine getirilen metinleri kontrol etmeden rivayet ettiği için şüphe ile yaklaşmıştır. O, Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Vehb, Abdullah b. Yezîd el-Mukrî'nin, İbn Lehîa'dan, kitaplarının yanmadan önceki rivayetlerini incelediğini, kitabından olmayan hadisler rivayet ettiğinde, yangından önceki rivayetlerinde de bunlarla az meşguliyetine delâlet eden tedlis ve birçok vehim gördüğünü söylemiştir. Kitapları yandıktan sonra, kitaplarında olmayan şeyleri rivayet edince hepten terk edilmeyi hak ettiğini söylemiştir.⁵²⁸ Başka bir zaman ise, İbn Lehîa hakkında "Kendisinin sika gördüğü zayıf râvilerden tedlis yapıyordu." demiştir. Yine "İbn Lehîa'dan önce ve sonra rivayet edenlerin rivayetlerini toplayıp inceledim. Mukayese edince, sonrakilerin rivayetlerinde, öncekilerin rivayetlerinde olmayan birçok karışıklık ve zayıf râvilerden tedlis yaptığını gördüm." demiştir.⁵²⁹ İbn Lehîa hakkında İbn Hacer ise "sadûk" hükmü vermiştir.⁵³⁰

⁵²⁴ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-İklîl*, 162.

⁵²⁵ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, 2/185.; İbn Hibban, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1/505.

⁵²⁶ İbn Hibban, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1/73, 505.; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-İklîl*, 163. Ahmed b. Hanbel'in sözünün devamında kendisine bizzat bu sözü, Abdullah b. el-Mübârek'ten bizzat işitip işitmediği sorulunca "Hayır." cevabını vermiştir.

⁵²⁷ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 2/293.; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/31.

⁵²⁸ İbn Hibban, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1/74.

⁵²⁹ İbn Hibban, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1/505.

⁵³⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 319. Ahmed Muhammed Şâkir'e göre ise, İbn Lehîa sika sahîhu'l-hadis biridir. İbn Lehîa'yı tenkit edenlerin çoğu delilsiz bir şekilde onun hafızasını eleştirmiştir. O, bu kanaate hadislerinin çoğunu dikkatlice incelemek ve onu ta'dil eden âlimlerin sözlerini öncelemek suretiyle varmıştır. Ona göre İbn Lehîa'nın rivayetlerindeki zayıflıklar ya üstündeki yahut altındaki râviden kaynaklanmıştır. Bunun yanında herkes gibi o da hata yapmıştır. Bk. Tirmizî, *Sünen*, 1/16. (1. Dipnot)

Nihayetinde İbn Lehîa, yaşadığı dönemde de tartışılan bir râvidir. Bu sebeple, kendisinden yapılan birçok rivayette mübhem bırakılmıştır. Billhassa, bir hadis başka râviler vasıtasıyla rivayet edildiğinde ve sonrasında “âhâr” veya “gayrihimâ” denilen yerde mübhem râvinin İbn Lehîa çıktığı görülmektedir.

Hadis âlimlerinin bazen râvileri ibham lafzı yerine doğrudan “huddistu, uhbirtu, nubbi’tu, unbi’tu” gibi ibham lafızlarıyla senedden düşürdüğü görülmektedir. Bu duruma şu hadisin isnadı örnek verilebilir. İbn Cüreyc, Allah Rasûlü’nün yeni müslüman olan birine "أَلْقِ عَنْكَ شَعْرَ الْكُفْرِ" “*Küfr (sembolü) saçını başından at.(kes)*” dediğinin anlatıldığı hadisi Üseym b. Kuleyb’ten “uhbirtu an Üseym b. Küleyb” (Üseym’den bana haber verildi) şeklinde nakletmiştir.⁵³¹ İbn Adî, İbn Cüreyc’in hadisi Üseym b. Küleyb’ten İbrahim b. Ebî Yahyâ vasıtasıyla aldığını, fakat hadisi senedden İbrahim’i düşürerek “bana Üseym’den haber verildi ki” diye rivayet ettiğini söylemiştir.⁵³² Rical kitaplarına bakıldığında İbrahim b. Ebî Yahyâ’nın, cerh-ta’dîl alimlerinin şiddetli şekilde tenkit ettiği ve yalancılıkla itham ettiği biri olduğu görülmektedir.⁵³³ İbn Adî’nin ifade ettiği üzere (فَكَتَى عَنْ اسْمِهِ) İbn Cüreyc’in bu sebeple onu senedden düşürdüğü anlaşılmaktadır.

2.1.2.2.2. Râvinin Mezhebî veya Siyasî Olarak Tenkit Edilmesi

Hadis âlimlerinin bir kısmı, bazen hatası, bid’atı veya siyasi görüşü sebebiyle hocasının ismini zikretmek istemezlerdi. Bu şekilde birçok râvi mübhem bırakılmıştır. Örneğin, Buhârî’nin *Sahîh*’inde yer verdiği bir hadisin isnadında Hammâd b. Zeyd, hadisi aldığı hocasının adını vermemiştir.⁵³⁴ İbn Hacer, Hammâd b. Zeyd’in, ismini vermediği hocasının Mu’tazile’nin şeyhi Amr b. Ubeyd olduğunu ve kötü bir hafızaya sahip olduğunu söylemiştir.⁵³⁵ İbn Hacer’den önce Mizzî de, bu kişinin Amr b. Ubeyd olduğuna işaret etmiştir.⁵³⁶ Amr b. Ubeyd (143’ten önce vefat etti), Kaderiyye mezhebine mensup, bid’atine davet eden, görüşlerinden dolayı muhaddislerin genelini rivayetini terk ettiği biriydi.⁵³⁷ Hammâd b. Zeyd’in de bundan dolayı ismini anmamış olması muhtemeldir.

⁵³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/266 (No. 356).; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Tahâre” 126 (No. 356).

⁵³² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/361.

⁵³³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/353.; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 2/188.; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/84.

⁵³⁴ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Fiten”, 10 (No. 6672).; İbn Aşûr, *Keşfü’l-mugattâ*, 65.

⁵³⁵ İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, 13/32.

⁵³⁶ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 22/135.

⁵³⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 8/70.

Siyasi baskı ortamı ve çeşitli ihtilaflar, bazı talebeleri hadis aldığı hocasının ismini gizlemeye götürmüştür. Bu durum bazen senedde bir râvinin kimliğini gizlemeye (ibham), bazen de düşürmeye (irsal) sebep olmuştur. Bu konuda Hasan el-Basrî'nin Hz. Ali'nin ismini zikretmemesi örnek verilebilir:

Yunus b. Ubeyd diyor ki: Hasan el-Basrî'ye şöyle dedim: “Ey Ebû Saîd! Sen Allah Rasûlü'ne yetişmediğin halde, “Allah Rasûlü şöyle dedi ki” diyerek hadis naklediyorsun?” Hasan el-Basrî şöyle cevap verdi: Kardeşimin oğlu, sen daha evvel bir başkasının sormadığı şeyi sordun. Senin benim yanımdaki değerın olmasaydı sana cevap vermezdim. Gördüğün gibi zor bir zamanda yaşıyoruz, (Haccac zamanını kastediyor) benden işittiğin şeylerin tamamı Ali b. Ebî Tâlib'tendir. Fakat bu zamanda Ali'nin adını anamıyorum.” dedi.⁵³⁸

İmam Mâlik'in, Dâvûd b. Husayn → muhbir → Abdullah b. Abbas isnadıyla rivayet ettiği “*Güneşin dönmesi, gölgenin batıdan güneye dönmesidir; gecenin karanlığı ise gecenin ve karanlığın birleşmesindedir.*” hadisinde⁵³⁹ Dâvûd b. Husayn'ın hadisi aldığı hocasının senedde mübhem bırakıldığı görülmektedir. İbn Abdilber, “muhbir” denilerek mübhem bırakılan kişinin İkrime (öl. 105/703) olduğunu, İmam Mâlik'in, Saîd b. el-Müseyyeb'in İkrime hakkındaki tenkitleri sebebiyle isnadda ismini vermediğini söylemiştir.⁵⁴⁰

Muvatta şârihleri, İbn Abdilber'in verdiği bilgide ortak kanaat bildirirken, Tâhir b. Aşûr (öl. 1973) burada mübhem bırakan kişinin Dâvud b. Husayn olduğunu söylemiştir. Ona göre Dâvûd b. Husayn, seneddeki kişinin kimliğini Mâlik'in hadis aldığı râvi hakkındaki titizliği sebebiyle gizlemiştir.⁵⁴¹ İkrime'yi mübhem bırakan muhaddis ister İmam Mâlik isterse Dâvûd b. el-Husayn olsun, sonuçta İkrime hakkındaki Hâricilik eleştirileri sebebiyle mübhem bırakıldığı şârihlerin açıklamasından anlaşılmaktadır.

⁵³⁸ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 6/124. Daha çok irsal sebepleri arasında zikredilen bu anekdot, senedlerdeki ibhamların bir kısmının sebebinin de siyasi baskı ortamının sonucu olduğunu iyi tasvir etmesinden dolayı tercih edilmiştir.

⁵³⁹ Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 1985), “Vükûtü's-salât” 20.; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 4, 352 (No.6329). Hadis şöyledir: قَالَ : أَخْبَرَنِي مُخْبِرٌ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ كَانَ يَقُولُ : ذُلُّكَ الشَّمْسُ إِذَا فَاءَ الْفَيْءِ ، وَعَسَى اللَّيْلُ اجْتِمَاعُ اللَّيْلِ وَظُلْمُهُ

⁵⁴⁰ Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed 'Ata - Muhammed Ali Muavvez (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/64.

⁵⁴¹ İbn Aşûr, *Keşfü'l-mugattâ*, s.65.; Ayrıca bk. Halil İbrahim Doğan, *Muhammed et-Tahir b. Aşur (1879-1973) ve Hadis İlmindeki Yeri* (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), s.156.

İmam Mâlik, yukarıdaki rivayette İkrime'yi anmamış fakat *Muvatta'*da tek bir yerde İkrime'nin ismini zikretmiştir.⁵⁴² Ali b. el-Medîni de Mâlik'in Sevr b. Zeyd → İkrime → İbn Abbas tarikiyle rivayet ettiği *ziyaret tavafi yapmadan eşiyle cinsi münasebette bulunan kişinin umreyi yenilemesi ve kurbanını kesmesiyle* ilgili hadis haricinde İkrime'nin ismine kitaplarında yer vermediğini söylemiştir. Çünkü Mâlik'in onun hakkındaki olumsuzdu ve kimsenin ondan rivayet etmesini istemiyordu.⁵⁴³ Şâfiî, Mâlik'in bu tavrını, "İlginç olan şu ki, Mâlik, İkrime hakkında söyleyeceğini söylüyor, sonra onun ilmine ihtiyaç duyunca rivayetini onaylıyor ve ismini zikrediyor." diyerek eleştirmiştir.⁵⁴⁴ Ayrıca bu konuda şu bilgi zikredilebilir: Abbâs ed-Dûrî'nin Yahyâ b. Maîn'den naklettiğine göre, "İmam Mâlik, İkrime'den hoşlanmıyordu." demiştir. Ben de "Fakat Mâlik, ondan rivayet ediyor." deyince Yahyâ b. Maîn: "Az bir şey!" diye cevap verdi, demiştir.⁵⁴⁵ İkrime'nin Haricî görüşlere sahip olmakla tenkit edilmesi nedeniyle, döneminin en bilgili âlimlerinden biri olmasına rağmen bazı hadis âlimlerinin ismini zikretmediği ve ondan çeşitli sîgalarla nakil yaptığı nakledilmektedir. Şu'be'nin Hâlid el-Hazzâ'dan naklettiğine göre, "Muhammed b. Sîrîn'in İbn Abbas'tan 'nubbi'tu' (bana haber verildi ki) diyerek mübhem bıraktığı ve rivayet ettiği her şey İkrime'dendir. Muhtâr es-Sekafî zamanında onunla Kûfe'de karşılaştı." bilgisini vermiştir.⁵⁴⁶

2.1.2.2.3. Râvinin Bazı Âlimlere Göre Mecerûh, Bazısına Göre Makbûl Oluşu

Bilindiği gibi cerh-ta'dîl faaliyeti içtihadî bir sahadır. Münekkit hadis alimlerinin râviler hakkında kanaat bildirirken dikkat ettiği hususlar farklı olabilmekte, bir münekkidin cerh ettiği râviyi, diğer bir münekkit âlim ta'dîl edebilmektedir.⁵⁴⁷ Bu yönüyle hadis münekkitleri içerisinde mütesâhil, mütevassıt (mu'tedil) ve müteşeddî diye nitelenen alimler bulunmaktadır. Bilhassa mütekaddimûn hadis âlimlerinin tenkitlerinde bu durum

⁵⁴² Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Hacc" 156, 157.; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/470.

⁵⁴³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 41/116.; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/283. İbare şöyledir: مالك بن أنس سئى الرأي في عكرمة قال لا أرى لأحد أن يقبل حديثه

⁵⁴⁴ Şâfiî, *el-Ümm*, 7/258.; Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfiî*, 1/514.

⁵⁴⁵ Ebû'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl* (Beyrut: Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 1980), 20/283.

⁵⁴⁶ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, 1/233.; Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zührî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 7/144.

⁵⁴⁷ İbn Dakîk el-İd, *el-İktirâh*, 57.; Irâkî, *et-Tabsıra ve't-tezkira*, 1/336.; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dimaşkî Cemaleddin el-Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadis*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2004), 191.

açıkça görülebilmektedir. Örneğin, Abdurrahman b. Mehdî'ye göre sika olan bir râvi, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a göre mecrûh olabilmektedir.⁵⁴⁸ Hatta bazı münekkit hadis âlimlerinin titizliği sebebiyle cerh işleminde aşırıya gittiği, aslında adaletini düşürmeyen sebeplerle bazı râvileri cerh ettiğine dair örnekler nakledilmektedir.⁵⁴⁹

Bazı hadis âlimleri kendisine göre sika veya makbul, diğer münekkit âlimlere göre makbul olmayan veya bir sebeple cerh edilen bir râviden hadis rivayet ettiğinde, ta'dîle delâlet eden bir kelimeyle onu mübhem bırakabiliyordu. Muhaddis, hocası hakkındaki tartışmaları def' etmek ve onu yanlış cerh veya batıl ithamlardan korumak maksadıyla böyle yapabiliyordu. Hadis tarihinde bazı râviler hakkında haksız ithamların da olduğu bir vâkıadır. Râvi, hocası hakkındaki olumsuz kanaatlerin haksız olduğunu düşünebilmekte, bunu işitenlerin de haksız ithamlardan dolayı rivayeti terk etmesinden veya hoca hakkında gıybet düşmelerinden endişe edebilmektedir. Bu sebeple hocasına dair ta'nları önlemek için ismini zikretmemektedir.⁵⁵⁰ Bu durum râvinin hocasına dair olumlu kanaatinden kaynaklanabildiği gibi, kendisi de hocasını zayıf görse bile rivayetin sıhhatine kanaat getirip, başkaları tarafından da zayıf görülen hocadan gelen rivayetin reddedilmemesini temine yönelik de olabilir. İmam Mâlik başta olmak üzere birçok âlimin İbn Lehîa'dan rivayet ettiğinde onu bu sebeple mübhem bıraktığı düşünülebilir.

İmam Mâlik → **es-sika** → Amr b. Şuayb → Şuayb b. Muhammed → Abdullah b. Amr b. el-As tarikiyle rivayet edilen hadiste Nebî'nin (a.s.) *kaparo ile alışverişi nehyettiği* geçmektedir.⁵⁵¹ Diğer isnadların bazısında İmam Mâlik'ten bu hadis, belağ sîgasıyla rivayet edilmiştir.⁵⁵² İbn Adî'nin açıklamasına göre buradaki mübhem kişi İbn Lehîa'dır, zayıflığından dolayı İmam Mâlik onun adını zikretmemiştir. Hadisin İbn Lehîa → Amr b. Şuayb tarikiyle rivayet edilmesi meşhur olmuştur.⁵⁵³

⁵⁴⁸ Hâzimî, *Şurûtu'l-eimmei'l-hamse*, 182.

⁵⁴⁹ Örnekler için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 110-113.

⁵⁵⁰ Muhammed Hasan, "et-Ta'dîl ale'l-ibhâm", 1628-1632.

⁵⁵¹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Büyu" 1.; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/332 (No. 6723). Rivayet şöyledir: "نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ بَيْعِ الْغُرَبَانِ"

⁵⁵² Bu hadisin isnadlarının bazısında ibham lafzı yerine, "belâğ" sigasıyla rivayet edilmesi, temel hadis kaynaklarında "belâğ" şeklinde nakledilen rivayetlerin bir kısmının, seneddeki râvinin kimliğini zikretmek yerine tercih edildiğini akla getirmektedir. Bk. İbn Mâce, *Sünen*, "Ticârât", 22 (No.2192). Hadisin isnadı şöyledir: حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ، حَدَّثَنَا مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ قَالَ: بَلَغَنِي عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنْ بَيْعِ الْغُرَبَانِ

⁵⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/252.

Muhaddislerin tamamının veya bir kısmının zayıf gördüğü birinden, kendisi hüsn-ü zan beslediği için hadis rivayet ettiğinde, hocasının hali ortaya çıkmasın diye ismini gizleyebilmesine İmam Şâfiî'nin bazı ibhamları örnek verilebilir. İbrahim b. Muhammed b. Ebû Yahyâ, münekkit hadis âlimlerinin önemli bir kısmının ta'n ettiği ve hadislerini terk ettiği biridir. Buna rağmen Şâfiî, ona hüsn-i zan beslediği için ondan gelen rivayetlerin yalanlanmaması maksadıyla hocasının kimliğini mübhem bıraktığı anlaşılmaktadır.⁵⁵⁴ İmam Şâfiî'nin de senedinde mübhem râvinin olduğu isnadları kullanması da böyle açıklanmıştır. O, kendisine göre makbul bulduğu için hadisle amel etmiştir. Zerkeşî, Şâfiî'nin bu tür hadisleri ihticaca elverişli olduğunu düşündüğü için rivayet ettiğini, hasmını ilzam etmek için rivayet etmediğini söylemiştir. Bu sebeple sıhhatine güvenen kişinin kendisi için böyle bir rivayetle amel edebileceğini ifade etmiştir.⁵⁵⁵ Yine Dımâm b. İsmâil, Evzâî'ye o bir hadis rivayet ederken “Kimden işittin?” diye sorunca o şöyle cevap vermiştir: “Bunu senin için rivayet etmiyorum. Bu hadisi kendim için güvendiğim birinden tahammül ettim.”⁵⁵⁶ Evzâî'nin bu sözyle hadisin tahammülü ile bir başkasına rivayeti arasındaki farka dikkat çektiği düşünülebilir.

Benzer bir tavır Süfyan es-Sevrî de de görülmektedir. Süfyan es-Sevrî, bir hadisi rivayet ederken “Bana İbrahim en-Nehaî'yi gören biri anlattı ki, o namazda yenlerinin altından ellerini çıkarmıştır.” diyerek haber kaynağını mübhem bırakmıştır. Yahyâ b. Yahyâ b. Saîd el-Kattân, bu kişinin ismini Süfyan'a sormaya başlayınca, Süfyan söylemeyip onu oyalamıştır. Yahyâ, bir gün bu kişinin kim olduğunu öğrenmek için onu sıkıştırıp bunaltınca Süfyan “Bana Ebu's-Sabbâh Süleyman b. Kâsım anlattı.” demiştir. Yahyâ, “Süfyan, şahsın ismini söylerken de hata etti ki o aslında, Süleyman b. Yesîr idi, benim ondan razı olmadığımı bildiği için beni oyaladı.” demiştir.⁵⁵⁷ Süleyman b. Yesîr hakkında münekkit âlimlerinin genel kanaatinin olumsuz olduğu görülmektedir. Ahmed b. Hanbel, لَا يَسُوَى شَيْئًا “hadisi bir şeye yaramaz”, Yahyâ b. Maîn لَيْسَ شَيْئًا “Bir şey değil.”, Buhârî de “Hadiste zayıftı.” açıklaması yapmıştır.⁵⁵⁸ Hadis münekkitlerinin birçoğunun Süleyman b. Yesîr hakkındaki olumsuz kanaati, Süfyan'ın onu bu sebeple mübhem bıraktığını düşündürmektedir.

⁵⁵⁴ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/338.

⁵⁵⁵ Zerkeşî, *en-Nüket*, 3/365.

⁵⁵⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/173.

⁵⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/223.

⁵⁵⁸ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 2/145.; Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, 4/42.

İmam Mâlik, yağmur suyu ve nehirlerle sulanan tarlada onda bir, el emeği ile sulanan tarladan elde edilen mahsulde ise yirmide bir zekatın olduğuna delalet eden hadisi sika → Süleyman b. Yesâr → Büsr b. Saîd tarikiyle rivayet etmiştir.⁵⁵⁹ Beyhakî, hadisin isnadındaki mübhem kişinin el-Hâris b. Abdurrahman b. Ebî Zübâb olduğunu, buna görüşe itiraz eden kimseyi bilmediğini söylemiştir.⁵⁶⁰ Cerh-ta'dîl alimlerinin kanaatine bakıldığında el-Hâris b. Abdurrahman'ın rivayeti mutlak olarak terk edilen biri olmadığı, hakkında cerhe delalet eden lafızlar yanında ta'dîle eden lafızların da bulunduğu görülmektedir. Yahyâ b. Maîn “Meşhur idi.”, Ebû Hâtim “Muhammed b. Ubeyd ed-Derâverdî ondan münker hadisler rivayet ediyordu, kavî değildir.”, Ebû Zür'a “Leyse bihi be's” hükmü vermiş, İbn Sa'd da “kalîlül-hadis idi.” demiştir.⁵⁶¹ İbn Hacer de “saduk” hükmü vermiştir.⁵⁶² Hoca seçiminde ihtiyatlı ve titiz davrandığı bilinen Mâlik'in, ondan rivayetinin ta'dîl manasına gelmesin diye isimlendirmemiş olabileceği dile getirilmiştir.⁵⁶³ Ali b. el-Medîni'nin Âsım b. Abdülaziz el-Eşceî ile arasında geçen şu diyalog Mâlik'in yeterince güvenmediği birinden rivayet ettiğinde ismini gizleyebildiğini göstermektedir:

Mâlik, bir gün “Süleyman b. Yesâr'dan bana bir hadis haber verildi” dedi ve hadisi rivayet etti. Ali b. el-Medîni: “Öyle zannediyorum ki o hadisi Mâlik, el-Hâris'ten işitti fakat ismini vermedi.” dedi. Âsım: “Mâlik'in kitabında onun ismini göremiyorum!” deyince, Ali b. el-Medîni: “Bu Mâlik'in adeti idi, güvenmediği birinden rivayet ettiğinde ismini vermezdi.” demiştir.⁵⁶⁴

İbrahim b. Ebî Yahyâ münekkit hadis alimlerinin çoğunluğunun tenkid ettiği ve rivayetlerini münker bulduğu biridir.⁵⁶⁵ Yahyâ b. Maîn “Râfîzî Kaderî biri” olduğunu

⁵⁵⁹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, “Zekât” 33. İbare şöyledir: حَدَّثَنَا أَبُو مُصْعَبٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مَالِكٌ، عَنِ النَّفْقَةِ عِنْدَهُ، عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ يَسَارٍ، وَعَنْ بُسْرِ بْنِ سَعِيدٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: فِيمَا سَقَتِ السَّمَاءُ، وَالْغَيُوتُ، وَالْبَعْلُ: الْعَشْرُ، وَفِيمَا سَقَى النَّضْحُ: نِصْفُ الْعَشْرِ

⁵⁶⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/219 (No. 7489).

⁵⁶¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/332.

⁵⁶² İbn Hacer, *Takrîb*, 245.

⁵⁶³ Birunî, “et-Ta'dîl ale'l-ibhâm fi'l-Muvatta", 83.

⁵⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/332.

⁵⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/411.

söylemiştir.⁵⁶⁶ İbn Hibbân, Şâfiî'nin İbrahim b. Ebî Yahyâ'dan hadis rivayet etmesini şöyle açıklamıştır:

Şâfiî gençlik zamanlarında onun meclisinde oturdu. Ondan genç biri olarak hadis dinledi. Bilindiği gibi gençlikte ezberlenen, kayaya kazınan bilgi gibidir. Ömrünün sonuna doğru Şâfiî, Mısır'a gidince hacimli eserler telif etmeye başladı ve bazı haberlere ihtiyaç duydu. Yanında da kitapları yoktu. Zaten kitaplarına yazdıklarının çoğu da hafızasındandı. Bundan dolayı ondan rivayet etti. İsmi ise kitaplarında zikretmedi.⁵⁶⁷

2.1.2.2.4. Kişisel Husumetler Sebebiyle İbham

Muhaddislerin birbirleri arasında oluşan bazı kırgınlık ve ihtilaflar sebebiyle, bazı talebelerin hocasını mübhem bıraktığı nakledilmektedir. Bu konuda Ebû Yusuf ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî arasındaki ilişki örnek verilebilir. Aralarındaki bir ihtilaftan dolayı İmam Muhammed'in kimi yerde Ebû Yusuf'un adını zikretmediği, ondan nakilde bulunacağı zaman "haddesenî's-sika min ashâbina" diye bahsettiği nakledilmektedir.⁵⁶⁸ Serahsî de İmam Muhammed'in *Siyeru'l-kebîr*'de az bir yer haricinde Ebû Yusuf'un ismini zikretmediği, çünkü bu eserini aralarında husumet oluştuktan sonra kaleme aldığını, Ebû Yusuf'tan işittiği hadislere ihtiyaç duyduğunda ise "Ahberanî's-sika" dediğini söylemiş, bu ifadeyle Ebû Yusuf'u kastetmiştir.⁵⁶⁹

Muhaddislerin, bazen kasıtlı olarak hocasının ismini yahut hocasının kaynağını zikretmediği görülmektedir. Bu durum hadis aliminin bizzat açıklamalarından yahut yakınlarındaki talebelerinin açıklamalarından anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsne'd*'de, فَإِنَّ الدَّالَّ عَلَى الْخَيْرِ كَفَاعِلِهِ "Hayra delâlet eden onu işlemiş gibidir." hadisinin senedinde yine Ebû Hanife'nin ismini zikretmediği, bunun yerine hakkında "Ebû Fulan" dediği geçmektedir. Oğlu Abdullah, أَبِي لَمْ يُسَمِّهِ عَلَى عَمْدٍ diyerek, babasının kasten Ebû Hanife'nin ismini anmadığını söylemiştir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁶ İbn Hibban, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1/104. Ebû Hâtim de, İbn Cüreyc'in ondan az bir şey rivayet ettiğini, İbrahim b. Muhammed b. Ebî Ammar, İbrahim b. Ebî Atâ, İbrahim b. Muhammed b. Ebî Atâ şeklinde künyelediğini söylemiştir.

⁵⁶⁷ İbn Hibban, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1/104.

⁵⁶⁸ Alaüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî* (İstanbul: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1308), 3/71.

⁵⁶⁹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Şerhu Siyeri'l-kebîr* (eş-Şirketü's-şarkiyye, 1971), 1/1.

⁵⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 38/132 (No. 23027).

Ahmed b. Hanbel'in aynı sebeple Ebû Hanife'nin adını başka bir yerde zikretmek istemediği görülmektedir. Ahmed b. Hanbel, Haccac → Abdülküddüs → Hammâd b. Ebû Süleyman senediyle Hammâd'ın şöyle dediğini nakleder: *إِنَّ الْعَالَمَ لَيُعْشَاهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِثْلُ الْعَمَامِ* “Kıyamet günü bir bulut âlimin üzerini kaplar. O bulut teraziye konur. O, “Bu nedir?” diye sorunca ona “Bu insanlara öğrettiğin ilimdir.” diye cevap verilir. Ahmed b. Hanbel, daha sonra ayrı bir sened zikreder (Abdülküddüs b. Bekr b. Huneys → racul → Hammâd), bu sözün bir benzerinin nakledildiğini belirtir. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, *يَا رَجُلُ قَدْ سَمَّاهُ يَعْنِي أَبَا حَنِيفَةَ* ya'ni diyerek babasının onu “racul” diyerek mübhem bıraktığını söyleyerek bu kişinin Ebû Hanife olduğunu açıklamıştır.⁵⁷¹

Birbiriyle ihtilaf yaşadığı bilinen veya bir âlim hakkında olumsuz kanaat taşıyan bazı alimlerin kimliğinin bazı senedlerde mübhem bırakıldığı görülmektedir. Buna İmam Mâlik'in bir senedde Bükeyr b. Abdullah'ı mübhem bırakması örnek verilebilir. Mâlik, Hz. Ömer'in *Arap ülkesinde doğanlar hariç arap olmayan birini mirasçı yapmadığına* dair görüşünü, es-sikatu → Saîd b. el-Müseyyeb → Hz. Ömer isnadıyla rivayet etmiştir.⁵⁷²

Bükeyr'in sika bir âlim olduğunda hadis münekkitleri ittifak halindedir. Hatta Ali b. el-Medîni'nin “Kibâru't-tâbiîn'den sonra İbn Şihab ez-Zühri, Yahyâ b. Saîd ve Bükeyr b. Abdullah el-Eşecc'den daha bilgilisi yoktu.” dediği nakledilmiştir.⁵⁷³ Mâlik'in Bükeyr'e yetişip yetişmediği ise tartışılmıştır. Ali b. el-Medîni, Mâlik'in Bükeyr'e yetiştiğini fakat ondan hadis almadığını, Bükeyr'in Rebîa hakkındaki olumsuz kanaati sebebiyle, Mâlik'in bu isnadda onun ismini terk ettiğini söylemiştir.⁵⁷⁴

2.1.2.2.5. Diğer Sebepler

Seneddeki râvilerden biri veya eserin musannifi farklı bir amaçla râviyi mübhem bırakabilmektedir. Bu konuda Buhârî'nin *Sahih*'inde geçen şu hadisin senedleri örnek verilebilir:

⁵⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/269.

⁵⁷² Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, “Ferâiz” 14. Bu isnaddaki mübhem kişinin İmam Muhammed eş-Şeybânî nüshasıyla Bükeyr b. Abdullah b. el-Eşecc olduğu tespit edilmektedir. Bk. Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *et-Ta'likü'l-mümecced alâ Muvattai'l-İmam Muhammed* (Dımaşk : Dârü'l-Kalem, 2005), 3/144 (No. 732).

⁵⁷³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/248.

⁵⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/249.

حَدَّثَنَا سَهْلُ بْنُ بَكَّارٍ: حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ
حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ: حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ
وَعَنْ أَيُّوبَ، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ.

Yukarıda görüldüğü üzere üç sened bulunmaktadır:

1. Buhârî, Sehl b. Bekkâr → Vüheyb → Eyyüb → Ebû Kılâbe → Enes (b. Mâlik) isnadıyla hadisi rivayet etmiştir.
2. Akabinde Müsedded → İsmail b. (Uleyye) → Eyyüb → Ebû Kılâbe → Enes isnadıyla bir hadis daha zikretmiştir.
3. Akabinde ...Eyyüb → **racul** → Enes şeklinde bir isnada işaret etmiştir.⁵⁷⁵

İbn Hacer'e göre üçüncü seneddeki mübhem râvi Ebû Kılâbe'dir. Buhârî, (...Eyyüb → racul → Enes b. Mâlik) tarîkini zikretmek suretiyle İsmail b. Uleyye ve Vüheyb'in Eyyüb hakkındaki ihtilafına işaret etmek istemiştir. Bu hadisi Vüheyb, Eyyüb'ten tek bir isnadla rivayeti etmiştir. İsmail b. Üleyye ise, hadisi birbirinden ayırmış, birinde (Eyyüb → Ebû Kılâbe → Enes b. Mâlik), diğerinde (Eyyüb → racul → Enes b. Mâlik) diyerek hadisi rivayet etmiştir.⁵⁷⁶

Buhârî şarihlerinin genel kanaati mübhem râvinin Ebû Kılâbe olduğu yönünde olsa da farklı görüşler de ileri sürülmüştür.⁵⁷⁷ Dâvûdî'ye göre Eyyüb es-Sahtiyânî'nin Ebû Kılâbe'den rivayeti mahfûz olsaydı, diğer bir deyişle mübhem râvi Ebû Kılâbe olsaydı onun kıymet ve heybetine hürmeten onu mübhem bırakmazdı.⁵⁷⁸ İbn Tîn ise İsmail b. Uleyye'nin şek etmiş veya unutmuş olabileceği ihtimali dile getirmiş, "Muhtemelen bu kişi sika idi, fakat ismini unuttu. Şayet onda problemlili bir durum olsaydı ismini söylerdi veya hadisini rivayet etmezdi."⁵⁷⁹ demiştir.

⁵⁷⁵ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hacc" 118 (No. 1628).

⁵⁷⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 3/555.

⁵⁷⁷ Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Münîr Abde Ağa ed-Dımaşkî (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 10/52.

⁵⁷⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 3/555.

⁵⁷⁹ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh li-şerhi'l-Câmi's-Sahîh*, thk. Hâlid er-Ribât - Cum'a Fethî (Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2008), 12/82.

2.2. MÜBHEM RÂVİNİN BULUNDUĞU İSNADIN DEĞERİ

Bu başlık altında, kimliğinin tespit edilememesi durumunda mübhem râvinin olduğu isnadın nasıl nitelendirileceği ve hükmünün ne olacağı üzerinde durulacak, hadis âlimlerinin bu şekildeki isnadlara yaklaşımlarına yer verilecektir.

İsnadın yapısı ve hadisi rivayet eden râvilerin cerh ve ta'dil durumu, hadisinin kabûlü noktasında belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu konuda hadis hafızı Zühlî (öl. 258/872), senedinde kopukluk olmayan, râvileri arasında mechul ve mecrûh biri bulunmayan hadisin ancak delil olabileceğini söylemiştir.⁵⁸⁰ Şâtıbî (öl. 790/1388), isnadın önemini ifade etmek ve bir rivayetin makbul sayılabilmesi için râvilerde aranan vasıfları şu ifadeyle özetlemiştir:

Muhaddisler, isnadı dinden saymışlardır. Bununla, sadece sıradan bir şekilde “bana falancadan falan anlattı” demeyi kastetmiyorlar. Kendisinden hadis nakledilen kişilerin tanınmasını kastediyorlar ki, o râviler mechûl, mecrûh, yalancılıkla itham edilmiş ve rivâyetinde sika olduğu bilinmeyen kişiler olmasın. Meselenin özü, zann-ı gâlibe göre ve şüpheden arınmış bir şekilde “Nebî (a.s.) bu hadisi söylemiştir.” diyebilmektedir. Ancak bu durumda şer’î bir hükmü tespitte böyle bir habere güvenebilir ve hükümleri ona dayandırabiliriz.⁵⁸¹

2.2.1. Tabaka Açısından İsnadın Değeri

Alimler, mübhem râvinin olduğu her isnadı aynı değerlendirmemiş, ibhamın yer aldığı tabakayı dikkate alarak bu isnadlar hakkında farklı hükümler vermişlerdir. Bir isnadda yer alan mübhem râvi, ya sahâbîdir yahut da sahâbe dışındaki râvilerden biridir. Diğer bir deyişle, kendisinden hadis aldığı hocasının ismini vermeyen râvi, ya sahâbîyi yahut diğer tabakalardan bir râviyi mübhem bırakmıştır. Mübhem bırakılan râvinin senedde bulunduğu yere göre hadisin değerlendirildiği kategori ve rivâyetin hükmü de değişmektedir. İbhamın bulunduğu tabakaya göre, rivayete yaklaşımın değişebileceğine ve bulunduğu tabakalara göre değerlendirildiğine İbn Kesîr şöyle dikkat çekmiştir:

İster ismi zikredilmeyen mübhem şahıs veya isterse isimlendirilmiş olsun kendisi tanınmıyorsa -bildiğim kadarıyla- rivayeti kabul edilmeyen

⁵⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 30.

⁵⁸¹ Ebû İshak İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Gırnatî eş-Şâtıbî, *el-İ'tisâm* (Suud: Dâru İbni'l-Cevzî, 2008), 2/15.; Abdülfettâh Ebû Gudde, *el-İsnâd mine'd-din ve Safha müşrika min tarihi semâi'l-hadis 'inde'l-muhaddisîn* (Dimaşk : Dârü'l-Kalem, 2014), 41.

kimselerden sayılır. Mübhem şahsın, tâbiûn asrında ve râvilerinin hayırla anıldığı asırlardan olması, bu râvinin rivayetini kabul etmeyi kolaylaştırır (isti'nâsen) ve çeşitli durumlarda ondan istifade edilir. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde ve diğer eserlerde bu kabilden örnek çoktur.⁵⁸²

İbn Kesîr'in açıklamasında sahâbe neslindeki mübhem şahısların olduğu isnadlara değinmediği görülmektedir. O, "tâbiûn asrında ve râvilerinin hayırla anıldığı asırlardan olursa" sözüyle tâbiûn asrında mübhem kalan râviler ile sonraki nesillerdeki râviler arasındaki ayrıma işaret etmiştir. Zira Sehâvî'nin ifade ettiği gibi, bu asırlarda insanların adaleti yaygın durumdur.⁵⁸³ Bu sebeple bu tabakalarda kimliği gizli kalan râvilerden yapılan rivayetlere müsamaha ve kabul ile yaklaşılabilir. Berâdeî'ye göre İbn Kesîr'in "isti'nâs" sözüyle kastettiği şey, muhtemelen bu rivâyetin âdîd olarak kullanılmasıdır.⁵⁸⁴ Âdîd ise, kusuru bulunan bir haberin kusurunu gideren başka bir haberdir.⁵⁸⁵

2.2.1.1. Mübhem Sahâbînin Rivâyeti

Hadis âlimlerinin çoğunluğu sahâbenin tamamının âdil olduğu görüşündedir. Bir şahsın sahâbî olduğu tespit edildikten sonra onun adâleti konusunda araştırma yapmaya gerek görülmemiştir. Zira sahâbenin adâleti Kur'an-ı Kerim ve Allah Rasûlü'nün (a.s.) ta'dîli ve tezkiyesi ile gerçekleşmiştir.⁵⁸⁶ "Mübhem sahâbînin rivâyeti" ile kastedilen şey ise, râvinin hadisi bir sahâbîden naklederken, diğer bir deyişle sahâbîye nispet ederken sahâbînin kimliğini belirtmeden hadisi rivayet etmesidir.

Hadis âlimleri, الصَّحَابَةُ كُلُّهُمْ غَدُولٌ "sahâbenin tamamının âdil oluşu"⁵⁸⁷ düşüncesine istinâden sahâbenin başka bir mübhem sahâbîden rivâyetini muttasıl kabul etmişlerdir. Sahâbenin başka bir sahâbîden rivâyetinde iki durum söz konusu olabilir: 1. Sahâbî, kendisinden rivayet ettiği sahâbîden semâını hadisi rivayet ederken bildirmektedir. Bu

⁵⁸² İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadis*, 142.

⁵⁸³ Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 2/56.

⁵⁸⁴ Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 274.

⁵⁸⁵ Aydın, *Hadis Istılahları*, "Âdîd" 15.

⁵⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 46.; İbn Hibbân, Allah Rasûlü'nün "ألا يبلغ الشاهد منكم الغائب" "Dikkat edin, şahit olanlar, olmayanlara tebliğ etsin..." hadisinin, sahâbenin tamamının âdil olduğuna, sahâbe nesli arasında mecrûh ve zayıf râvinin olmadığına dair en büyük delil olduğunu söylemiştir. Ona göre şayet sahâbe nesli arasında, mecrûh veya zayıf bir râvi olsaydı Allah Rasûlü onları istisna ederdi. Allah Rasûlü'nün sonrakilere tebliğ emrini herkese teşmil etmesi, tamamının âdil olduğuna delâlet etmektedir. Bk. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân (el-Müsnedü's-sahîh ala't-tekâsım ve'l-envâ')*, thk. Mehmet Ali Sönmez - Halis Aydemir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 1/115-116.

⁵⁸⁷ İbn Hibbân, *Sahîh-i İbn Hibbân*, 1/115.; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 56.; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî*, 45.

şekilde ittisalin varlığı anlaşılmış olur. 2. İki sahâbî arasında semâa delalet eden bir lafız bulunmuyorsa bu durumda usûl eserlerinde “sahâbe mürseli” diye tarif edilen durum gerçekleşmiş olur, sahâbînin yaptığı ibham ittisale hamledilir.⁵⁸⁸ Buna göre sahâbînin kendisi gibi sahâbî olan birinden hadis rivayet ettiğinde ismini/kimliğini bildirmemesi hakim kanaate göre problem teşkil etmemiştir.

İstisna olarak sahâbeden bazılarının tâbiûndan olan bir râviden hadis rivayet etmesi durumu söz konusu olabilmektedir. Bu konuya usûl kitaplarında “büyüklerin küçüklerden rivayeti” başlığı altında yer verilmiştir. Nitekim İbnü’s-Salâh, bazı sahâbîlerin tâbiûndan olan Ka’b el-Ahbâr’dan (öl. 32/652) hadis rivayet ettiğini söylemektedir.⁵⁸⁹ Kelam âlimlerinden Ebû İshak el-İsferâyînî (öl. 418/1027) sahâbînin, sahâbî dışındaki râvilerden rivayet etmesi ve onların da zayıf çıkabilmesi ihtimalinden dolayı, sahâbe mürselinin hükmünün de diğer mürseller gibi olduğu görüşündedir. Onun, İbn Abbas, Enes b. Mâlik gibi sahâbenin küçüklerinden olan âlimlerin, “Yalnızca Allah Rasûlü’nden veya diğer sahâbîlerden rivayet ettiğini” ifade etmesi durumunda rivâyetinin ittisale hamledileceği görüşünde olduğu nakledilmiştir. Nevevî ise sahâbenin sahâbî dışındaki râvilerden rivayetlerinin nadir olduğunu, rivayet ettiğinde ise genellikle bunu açıkladığını söylemiştir.⁵⁹⁰

Hadis âlimlerinin önemli bir kısmı, “sahâbenin tamamının âdil görülmesi” sebebiyle tâbiûnun sahâbe neslinden, “*racul mine’s-sahâbe, racul mine’l-ashab, racul min ashabi’n-Nebî*” şeklindeki ibhamlarının, yani ismini vermeden bir sahâbîden rivayet etmesinin isnad açısından bir problem teşkil etmeyeceği kanaatindedir.⁵⁹¹ Bu konuda Hatîb el-Bağdâdî, *بَابُ فِي قَوْلِ التَّابِعِيِّ: حَدَّثَنِي رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، هَلْ يَكُونُ ذَلِكَ*, “Tâbiûnun, ‘Bana Nebî’nin Ashabından Bir Adam Anlattı’ Diyerek Rivayet Ettiği Hadis Delil Olur Mu?” şeklinde açtığı babta şu nakilleri zikretmektedir:

⁵⁸⁸ Halil İbrahim Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi* (İstanbul: Elif Yayınları, 2015), 186.

⁵⁸⁹ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 308.

⁵⁹⁰ Nevevî, *İrşâdu tullâbi’l-hakâ’ik*, 82.; İbn Cemâa, *el-Menhelü’r-revî*, 46.; Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/500. İlgili bir çalışma için bk. Ayşe Esra Şahyar, “Sahâbenin Tâbi’ûndan Hadis Rivâyeti”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* VIII/1 (2010), 125-144.

⁵⁹¹ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 56.; İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, 1/300, 10/109, 12/80.

Ebû Bekr el-Esrem (öl. 261/874-5)⁵⁹² “Ahmed b. Hanbel’e, tâbiûndan bir adam “haddesenî racul min ashâbi’n-Nebî” dediğinde hadisi sahîh midir?” diye sordum. Ahmed b. Hanbel “Evet” cevabını verdi.” dedi.⁵⁹³

Hüseyn b. İdris dedi ki: Muhammed b. Abdullah b. Ammar’a (öl. 242/856)⁵⁹⁴ “Bir hadis, “an racul min ashabi’n-Nebî”, yani “Nebî’nin ashabından bir adamdan” denilerek rivayet edilirse delil olur mu?” diye sordum. “Evet, ismini zikretmese de olur, Nebî’nin ashabının tamamı delildir.” cevabını verdi.”⁵⁹⁵

Görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel’den nakledilen kavilde râvinin kimliği senedde belirtilmeyen sahâbîden yaptığı rivayette semâını tasrih etmesi vurgusu yer almaktadır. Abdullah b. Ammar’dan nakledilen kavilde ise bu nükte yer almamaktadır. Sorulan soruların formundan ve verilen cevaplardan sahâbînin kimliğini bilmemenin rivayete zarar vermeyeceği çıkmaktadır.

Buhârî (öl. 256/870) de hocası Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî’den (öl. 219/834) yaptığı nakilde rivâyetin “sika râvilerden gelmesi” kaydı bulunmaktadır. Buhârî hocasının şöyle söylediğini rivayet etmektedir:

İsnad, “racul min ashabi’n-Nebî” yani Nebî’nin ashabından birinden, bize kadar sika râvilerden oluşursa, bu sahâbînin ismini bilmesek bile o hüccettir. Çünkü Nebî’nin ashabının tamamı âdildir.⁵⁹⁶

İbn Abdilber de (öl. 463/1071), mübhem sahâbînin rivâyetinin delil oluşunun üzerinde icmâ edilen bir husus olduğunu şöyle ifade etmiştir:

Hadisiyle amel etmenin gerekliliği konusunda tâbiûnun hadisi aldığı sahâbînin ismini zikretmesi ile zikretmemesi arasında fark yoktur. Çünkü sahâbenin tamamı âdil, razı olunmuş ve güvenilir kimselerdir. Bu muhaddisler nazarında icmâ edilmiş bir konudur.⁵⁹⁷

⁵⁹² Mizzî, *Tehzibü’l-Kemâl*, 1/45. Ebû Bekr el-Esrem el-Bağdâdî, Ahmed b. Hanbel’den rivayetleri olan, ona çeşitli Hadis meseleleri ve İlel ile ilgili sorular soran bir âlimdir.

⁵⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 415.

⁵⁹⁴ Ebû Ca’fer Muhammed b. Abdullah b. Ammâr el-Mûsulî, Ebû Bekr b. Ayyâş, Süfyan b. Uyeyne gibi âlimlerden hadis işitmiş, rical ve ilel türünde hacimli kitapları olan bir âlimdir. Bk. Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 3/61.

⁵⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 415.; İbn Abdilber, *Temhîd*, 4/94.

⁵⁹⁶ Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik İbnü’l-Kattân el-Fâsî, *Beyânu’l-vehm ve’l-ihâm fi Kitâbi’l-Ahkâm*, thk. el-Huseyn Âyet Saîd (Riyâd: Dâru Taybe, 1418/1997), 2/611.; Ebnâsî, *eş-Şeze’l-feyyâh*, 1/151.; Irâkî, *et-Takyîd ve’l-îzâh*, 1/385.

⁵⁹⁷ İbn Abdilber, *Temhîd*, 22/47.

Sahâbînin âdil sayılması, tâbiûnun sahâbîyi mübhem bırakarak rivayet ettiği isnadın da ittisalini garanti etmemektedir. Bu durumda İbn Abdilber ve diğer muhaddislerin açıklamasını, muttasıl isnadı olan bir rivayette ismi mübhem kalmış sahâbîler bağlamında anlamak gerekir.⁵⁹⁸ Bir şahsın sahâbî olduğu tespit edildikten sonra onun cehâleti, yani kimliğinin bilinmemesi, hadisi bizzat Allah Rasûlü’nden işitmemesi veya işitse bile rivayeti aktarırken işittiğini bildirmemesi rivâyetine zarar vermemektedir. Yine bu açıklamaları, -ileride geleceği üzere- tâbiî ile mechûl sahâbî arasında aranan ittisal şartından bağımsız düşünmek gerekmektedir.⁵⁹⁹ Çünkü, sahâbînin mübhem oluşu bir kusur değilken, böyle bir isnaddaki inkıtâ rivayetin kabûlüne engel olmaktadır.

Muhaddislerin sahâbenin mübhem bırakılması hususunda genel kanaati böyle olmakla beraber, Şâfiî âlim Ebû Bekr es-Sayrafi (öl. 330/942), İbn Hazm (öl. 456/1064) gibi farklı düşünen âlimler olmuştur. Örneğin Sayrafi’den tâbiûnun sahâbîden semâını tasrih etmesi durumunda rivâyetinin kabul edileceği, tasrih etmemesi durumunda reddedileceği görüşünde olduğu nakledilmektedir.⁶⁰⁰ Daha açık bir ifadeyle tâbiûndan olan râvi “*semi’tu raculen min ashabi Rasûlillah*” derse rivayeti kabul edilir, “*an raculin min ashabi Rasûlillah*” derse reddedilir. O görüşünü şöyle açıklamaktadır:

Bir tâbiî hadisi “*an racul min ashabi’n-Nebî*” diyerek rivayet ettiğinde bu kabul edilmez. Çünkü bu tâbiî hadisi o adamdan bizzat işitmiş midir? bilemiyorum. Zira bazı tâbiîler, hadisi sahâbîden alan bir veya birkaç adam vasıtasıyla rivayet edebiliyor. Yine tâbiî râvinin, bu adamla (sahâbî) likâ imkânı var mıdır, yok mudur? bilmiyorum. Şayet lika imkânı olduğunu bilirim, bu durumda aynı asırda yaşamışlar kabul ederim. Tâbiî râvi, “*semi’tu raculen min ashabi’n-Nebî*” dediğinde ise kabul edilir. Çünkü sahâbenin tamamı âdildir.⁶⁰¹

Sayrafi’nin kaydını aktaran Irâkî’ye göre bu isabetli bir açıklamadır.⁶⁰² Ahmed b. Hanbel’den nakledilen görüşün⁶⁰³ detaylandırılmış hali olan Sayrafi’nin ifadelerinde, râvinin hocasıyla likâ imkânı ve rivayetinde tedlis yapma ihtimali olmak üzere iki husus öne çıkmaktadır. İbn Hacer ise bu konuda Sayrafi ve Irâkî’ye muhalefet etmiş ve tâbiî

⁵⁹⁸ Kahtânî, “Rivâyetü’t-tâbiî ani’s-sahâbî’l-mübhem”, 19.; Cüdey‘, *Tahrîru ulûmi’l-hadis*, 1/353.

⁵⁹⁹ Cüdey‘, *Tahrîru ulûmi’l-hadis*, 1/353.

⁶⁰⁰ Ebnâsî, *eş-Şeze’l-feyyâh*, 1/151.

⁶⁰¹ Irâkî, *et-Takyîd ve’l-izâh*, 1/388-389.; Ebnâsî, *eş-Şeze’l-feyyâh*, 1/151.

⁶⁰² Irâkî, *et-Takyîd ve’l-izâh*, 1/388-389.

⁶⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 415.

râvinin şayet tedlisten sâlim biri ise an'ane şeklindeki rivayetin zaten semâ'a hamledileceğini söylemiştir.⁶⁰⁴ Akabinde İbn Hacer, râvinin tâbiûnin büyüklerinden veya küçüklerinden olması şeklinde bir ayrıma da gidilmemesini ve tedliden salim olmasının yeterli olacağını şöyle ifade etmiştir:

Bu durum (tedliden salim olan râvinin rivayetin semâ'a hamledilmesi) rivayetlerinin çoğu sahâbeden vasıtasız bir şekilde olan kibârı tâbiûn hakkındadır. Rivayetlerinin çoğunluğu tâbiûndan olan küçük tâbiûne gelince bunların kendisinden rivayet ettiği sahâbiye yetiştiğinin araştırılması gerekir, denemez. Farz edelim ki o sahâbînin ismini vermedi. İsmi vermediyse o sahâbîyle görüştü mü görüşmedi mi nasıl bileceğiz! Bu sebeple deriz ki, bu konuda râvinin tedlisten sâlim olması şartının aranması yeterlidir. Mesele burada zann-ı gâlib üzere cereyan etmekte ve bu kanaat yeterli olmaktadır.⁶⁰⁵

Tâbiûnun sahâbeden 'an lafzıyla yaptığı rivayet ile semâa delâlet eden bir lafızla yaptığı rivayeti tefrik eden muhaddislerin dile getirdikleri husus, tâbiûnun "*an racul min ashabi'n-Nebi'an şeyhin mine's-sahâbe*" şeklindeki rivayetlerinde tedlis yapma ihtimalidir. Yani, tâbiûnun rivayeti isnad ettiği kişinin sahâbî mi, yoksa tâbiûndan biri mi olduğu noktasındadır. Sahâbî olduğunda muhaddislerin geneli, sahâbenin adâletine işaret ederek bunun rivayete zarar vermeyeceğini söylemektedir. Nitekim Hâkim en-Nîsâbü'rî, senesinde müdellis râvilerin olmadığı mu'an'an şeklinde nakledilen rivayetlerin, nakil ehli imamlarının icmâıyla tedlisin her türlüşünden kaçınmak şartıyla muttasıl sayıldığını söylemiştir.⁶⁰⁶ İbn Hacer ve Sehâvî'ye göre, tedlisten sâlim olan tâbiû râvinin mu'an'an rivayeti semâa hamledilir.⁶⁰⁷

İbn Hacer'in Sayrafi'ye itirazının ikinci yönü ise, tâbiû râvi sahâbînin ismini vermediğinde onunla görüşüp görüşmediği araştırmasının imkansızlığı açısındandır. Tâbiû râvi, sahâbînin ismini vermediğinde, râvi ile mübhem bırakılan sahâbî arasındaki likâ veya muâsarâtı araştırma imkânı kalmamaktadır.

Muallimî (öl. 1966), İbn Hacer'in bu görüşünün ne Buhârî'nin likâ ne de Müslim'in muâsarât şartına uygun olduğunu söyleyerek eleştirmiştir. İbn Hacer'in likâya delalet eden bazı karinelerle de olsa likâsı bilinen değil de muâsarâtı bilinen râvinin

⁶⁰⁴ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/562.; Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 1/192.

⁶⁰⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/562.; Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 1/192.

⁶⁰⁶ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 197.

⁶⁰⁷ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/562.; Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 1/192.

an'ane şeklindeki rivayetin reddedilmesi görüşünde olduğu halde, aslında hocasıyla muasır olduğu bilinmeyen râvinin mübhem sahâbîden buî şeklindeki rivayetini reddetmemesini hatta rivayetiyle ihticac etmesini garipsemiştir.⁶⁰⁸ Muallimî itirazında haklı gibidir. Zira İbn Hacer -Nüzhe'de ifade ettiği üzere- muâsırın an'ane rivayetin semâa hamledilmesinin ancak râvinin hadisi aldığını söylediği hocasıyla muâsarâtının sabit olduğunun bilinmesi durumunda gerçekleşeceği görüşündedir. Aksi durumda, yani muâsarâtı bilinmeyen râvinin, birisinden rivayeti mürsel veya munkatı' kapsamında değerlendirilir.⁶⁰⁹ Muâsarâtın sübûtu ise iki şekilde olur: Birincisi, râvinin doğum, kendisinden rivayet edilen hocanın ise (mervîyyun anh) vefat tarihinin bilinmesiyledir. Râviler arasındaki muâsarâtın tespitinde bu bilginin faydası açıktır. İkincisi ise râvinin hadis işittiği hocalarından en erken vefat eden hocasının vefat tarihinin bilinmesidir. Bu bilgi, bu râvi ile hadis rivayet ettiği bazı râviler arasında muâsarâtının olup olmadığının tespitine katkı sağlayabilmektedir.⁶¹⁰

Konuyu likâ ve muâsarât tartışmaları bağlamında ele alan ed-Düveys'e göre - Ahmed b. Hanbel'den nakledilen kavlin, Sayrafi ve Irâkî'nin savunduğu görüşün ifade ettiği gibi- tâbiî râvinin mübhem sahâbîden rivayeti, tâbiî râvi bu sahâbîyle görüşüğünü (likâ) veya ondan işittiğini (semâ) senedde tasrih ettiyse ancak kabul edilebilir. Ona göre, Müslim'in râvinin hocasıyla muâsarâtının bilinmesini şart koşmasından ve *Sahîh*'indeki tatbikatından anlaşıldığına göre, sahâbîden ibham lafzıyla yapılan rivayetin kabûlü için tâbiî râvi ve sahâbî arasında muâsarâtın sabit olduğunun bilinmesi gerekir. Bunun için de başka yollarla râvinin hocasıyla muâsarâtı bilinemediğinde, râvinin senedde likânı veya semânı tasrih etmiş olması gerekir. Müslim'in *Sahîh*'inde mütâbaât amacıyla yer verdiği tâbiînin mübhem sahâbîden rivayet ettiği hadisler böyledir.⁶¹¹ Çünkü râvi ile mervîyyun anh arasındaki muâsarâtın sabit olduğunun bilinmesi şartı, tâbiî râvinin mübhem sahâbîden yaptığı rivayetler için de geçerlidir. Muâsarâtın varlığı ihtimali yeterli değildir. Râvinin hadis rivayet ettiği sahâbî ile muasır olup olmadığı bilinmezse bu durumda tâbiî râvinin senedde ismini vermediği sahâbîden semânı tasrih etmiş olması gerekir.⁶¹²

⁶⁰⁸ Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî el-Muallimî, *İmâretü'l-kubûr fî'l-İslâm*, thk. Ali b. Muhammed el-İmrân (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2021), 99.

⁶⁰⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 125.

⁶¹⁰ Hâlid Mansur Abdullah ed-Düveys, *Mevkıfû'l-İmâmeyn el-Buhârî ve Müslim min iştirâtı'l-lukya ve's-semâ 'fî's-senedi'l-muan'an beyne'l-müteâsırayn* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1417), 332-333.

⁶¹¹ Düveys, *Mevkıfû'l-imâmeyn*, 331.

⁶¹² Düveys, *Mevkıfû'l-imâmeyn*, 329.

“Rivâyetü’t-tâbiî ani’s-sahâbî’l-mübhem beyne’l-kabul ve’r-red” isimli makalesinde tâbiûnun sahâbeden mübhem bir lafızla hadisi rivayet etmesinin hükmünü inceleyen Abdullah b. Abdülhâdî el-Kahtânî, tâbiûnun sahâbeden an’ane şeklinde yaptığı rivayetlerin kesin olarak ittisâle veya inkıtâ’ya delâlet edemeyeceğini, bazı karinelerin tespit edilmesi gerektiğine işaret etmiştir. O, karineleri şöyle sıralamıştır: “Mu’an’an bir senedin ittisale hamledilebilmesi için, râvinin, tâbiûnun büyüklerinden olması, müdellis olmaması ve kendisinden daha sikaya muhalefet etmemesi gerekir.”⁶¹³

İbn Receb el-Hanbelî, tâbiûndan olan râvinin sadece sahâbîlerden irsal yaptığı bilindiğinde, bu râvinin sahâbîyi mübhem bırakarak rivayet ettiği hadisin de delil olacağı görüşündedir. Sahâbenin tamamının âdil olması sebebiyle râvinin, hangi sahâbîden rivayet ettiğinin bilinmemesinin hadisin sıhhatine zararı olmamaktadır. Tâbiînin “bana sahâbinin biri haber verdi” demesi de böyledir. Böyle bir rivayet, delil alınabilecek muttasıl bir hadis olur.⁶¹⁴

Bazı muhaddisler ise, kimliği bilinmeyen sahâbînin bulunduğu isnadın kabûlü noktasında bazı kayıtlar getirmiştir. Örneğin Beyhâkî (öl. 458/1066), sahâbînin mübhem bırakıldığı bir hadisi tahriç ettikten sonra şu açıklamayı yapmıştır: “Bu isnad, sahîh bir isnaddır. Nebî’nin ashâbının tamamı da sikadır. İsnadda isimlerinin zikredilmemesi, kendisinden daha sahîh olan bir hadise muarız olmadıkça zarar vermez.”⁶¹⁵

Beyhâkî, tâbiûnun hadisi sahâbîden semâa delâlet eden bir lafızla rivayet edip etmemesine değinmeksizin, sahâbînin mübhem olduğu hadisin başka bir hadise muarız olmamasını ileri sürmüştür. İbnü’l-İrâkî de, mübhem kişi sahâbî tabakasında olduğunda ve hadisi başka hadislerle muaraza ettiğinde kimliğini tespit etmenin önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak o zaman hadislerden nâsih ile mensuh olanı, vâkıyı gören ile görmeyen arasında tercih imkânı doğabileceğini ifade etmiştir.⁶¹⁶ Sehâvî ise Beyhâkî’nin kaydına, “Rivayetiyle amel konusunda tevakkuf sebebinin sahâbînin isminin bilinmemesi olmadığını, mübhem sahâbînin ismi bilinse bile, râcih olan hadisle zaten amel edilebileceğini” söyleyerek itiraz etmiştir.⁶¹⁷

⁶¹³ Kahtânî, “Rivâyetü’t-tâbiî ani’s-sahâbî’l-mübhem”, 13.

⁶¹⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 1/320.

⁶¹⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhâkî, *Ma’rifetu’s-sünen ve’l-âsâr*, thk. Abdulmu’tî Emîn Kal’acî (Karaçi: y.y., 1412), 3/83 (No. 3792).; Sehâvî, *Fethü’l-mugîs*, 1/191.

⁶¹⁶ İbnü’l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/19 (Mukaddime).

⁶¹⁷ Sehâvî, *Fethü’l-mugîs*, 1/191.

İbn Hazm'ın mübhem sahâbînin olduğu rivayetin kabûlüne itirazı ise farklı bir yöndendir. O, sahâbe asrında toplumda münafık ve mürtedlerin oluşuna işaret ederek, bir râvinin “an raculin mine's-sahâbe” veya “haddesenî men sahîbe Rasûlillah” diyerek rivayet ettiği hadisi, -her ne kadar sahâbîliğin fazileti bilinse, Allah (c.c.) onların fazilet ve hayırlı nesil oluşuna şehadet etse de- hadisi aldığı kişinin ismi söylenmedikçe kabul edilmeyeceği görüşünü savunmuştur.⁶¹⁸ Örneğin İbn Hazm, ...Hammâd b. Seleme → Büdeyl b. Meysere → Abdullah b. Şekîk → Racul min Bulkîn isnadıyla nakledilen ganimetlerle ilgili bir rivayeti tetkik ederken, öncelikle senedde kimliği belirtilmeyen sahâbî râvinin kesin olarak sahâbîliğinin bilinmemesi açısından incelemiştir. Rivayete göre senedde ismi zikredilmeyen bu sahâbî râvi, Vâdilkurâ'dayken Allah Rasûlü'ne gelip “Bir kimse ganimetten bir şeye, diğer insanlardan daha fazla hak sahibi olabilir mi?” diye sormuş, Allah Rasûlü de “Hayır, sadağından çıkardığı ok ile vursa bilse kişi, ganimete kardeşinden daha fazla hak sahibi değildir.” cevabını vermiştir.⁶¹⁹ İbn Hazm, bu rivayetin mechûl bir râviden geldiğini, o râvinin (kendisinin) sahâbîlik iddiasında doğru sözlü olduğunun bilinmediğini söyleyerek, rivayetin delil olamayacağını ifade etmiştir.⁶²⁰ Görüldüğü gibi İbn Hazm, konuya bilginin kendisinden nakledildiği sahâbînin kimliği açısından yaklaşmış ve bir tâbîi, ismini vermeden bir sahâbîden işittiğini iddia etse de, o sahâbînin kimliği bilinmedikçe verdiği haberin kabul edilmeyeceği kanaatine varmıştır.

Sahâbenin tamamının âdil sayılması sebebiyle kendisinden mübhem şekilde söz edilen sahâbînin de âdil kabul edilmesi ve rivâyetinin makbul sayılması hadis rivâyetinin genel kaidesi açınsındandır. Nitekim İbn Hacer, “Sahâbe âdildir.” ilkesine Ma'zerî'den (öl. 536/1141) nakil ile şöyle açıklama getirmiştir: “Bu sözle Allah Rasûlü'nü bir gün göreni veya ziyaret edeni yahut bir sebeple onunla bir arada bulunduktan sonra hemen yanından ayrılanı değil; Nebî'ye mülâzemet eden, yardımcı ve destek olanları kastediyoruz. İşte onunla indirilen (nura) iman edenler asıl kurtuluşa erenlerdir.”⁶²¹

⁶¹⁸ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, t.s.). 2/3; Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/177.

⁶¹⁹ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî Ebû Ya'lâ, *Müsned-i Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn, 1410), 13/131 (No. 7179).

⁶²⁰ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, thk. Abdülgaffar Süleyman el-Bündârî (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, ts.), 5/404.

⁶²¹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvez (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/163. Açıklamada A'raf Sûresi 157. Ayetine işaret edilmiştir: “Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî Peygamber'e uyanlar (var ya), işte o Peygamber onlara iyiliği emreder, onları

Bir râvinin sahâbî olduğu bilindikten sonra ismine veya nesebine dair bilgisizlik, rivayetinin kabûlüne engel teşkil etmemektedir. Bu konuda “*Zâtı ve Adâleti Bilinen, İsmi ve Nesebi Bilinmeyen Râvinin Haberiyle İhticac Edilmesi*” diye bir başlık açan Hatîb, burada Allah Rasûlü’nün hizmetçisi olan fakat ismi ve nesebi nakledilemeyen kadının, nebîzin hükmünü açıklayan rivayetini misal vermiştir. Hatîb’in naklettiğine göre Ebû Bekr Muhammed et-Tayyîb el-Bâkîllânî’ye (öl. 403/1013) göre de ismi ve nesebi bilinmeyen, âdil ve razı olunmuş biri olduğu bilinen bir râvinin haberinin kabûlü gerekir. İsmi bilinmemesi, râvi hakkındaki var olan adâlet bilgisini ihlal etmemektedir.⁶²²

2.2.1.2. Mübhem Tâbî ve Diğer Tabakalardaki Mübhem Râvinin Rivâyeti

“Mübhem tâbînin rivâyeti” ile kastedilen husus, sahâbe neslinden bir râvinin değil de sonraki tabakadaki râvilerden birinin kimliğinin mübhem bırakılmasıdır. Daha açık bir ifadeyle tâbî veya tebei tâbînden olan râvilerden birinin, rivayet ettiği hadisi tâbînden birine nispet ederken râvinin kimliğini belirtmeden rivayet etmesidir. Burada bu şekildeki isnadlara ve bu isnadlar hakkındaki görüşlere yer verilecektir.

Bilindiği gibi, bir hadisin zayıflığı, genel hatlarıyla ya râvisinin mecrûh olması yahut seneddeki bir inkıtâ’ (kopukluk) sebebiyle olmaktadır.⁶²³ Mübhem râvinin olduğu isnad da râvinin kimliği hakkındaki bilgisizlik nedeniyle munkatı’ gibidir. Bu sebeple böyle bir isnadla rivayet edilen hadis zayıf kategorisindedir. Râvinin kimliği tespit edilinceye ve sika/makbul biri olduğu bilininceye kadar mübhem râvinin olduğu bir isnadın munkatı’ sayılması, böyle bir rivâyetin kabûlünde tevakkuf edilmesi yönüyledir. Çünkü bir hadisin sahîh kabul edilebilmesi için, isnadındaki râvilerinin adâletinin bilinmesi gerekmektedir. Mübhem râvinin kimliği bilinmedikçe adâleti de tespit edilememektedir. Bu açıdan mübhem râvinin seneddeki durumu, mechûl’l-ayn gibidir. Râvinin mechûl kalması, isnadın inkıtâına yol açmakta ve bu da rivayetin reddedilmesine sebep olmaktadır.

kötülükten meneder, onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir. O Peygamber’e inanıp ona saygı gösteren, ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen nûr’a (Kur’an’a) uyanlar var ya, işte kurtuluşa erenler onlardır.”

⁶²² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 375.

⁶²³ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 80.

Tespit edilebildiği kadarıyla bu şekildeki isnadlarla ilgili ilk açıklama yapan âlim Ebû Ca'fer et-Tahavî (öl. 321/933) olduğu görülmektedir. O, Attâf b. Hâlid → Muhammed b. Amr b. Atâ' → racul tarikiyle rivayet edilen bir isnad hakkında وَأَهْلُ الْإِسْنَادِ "İsnad ehli böyle hadislerle ihticac etmiyorlar." diyerek senedinde mübhem râvinin olduğu isnadın kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir.⁶²⁴ İbn Hacer şöyle bu şekilde nakledilen hadislerin hükmünü şöyle açıklamaktadır:

Kimliği tespit edilinceye kadar mübhem râvinin hadisi kabul edilmez. Zira bir haberin kabul edilmesindeki temel şart, râvilerinin âdil olmasıdır. İsmi mübhem bırakılan kişinin kimliği bilinmiyor ki, nerde kaldı adâleti tespit edilebilsin.⁶²⁵

Hadis âlimleri, mübhem râvinin olduğu isnadları munkatı', mürsel, mübhem râvinin olduğu isnad olmak üzere farklı isimlendirmelerle nitelemişlerdir.

2.2.1.2.1. Munkatı' Olarak Niteleyenler

Muhaddislerin önemli bir kısmı, mübhem râvinin bulunduğu isnadı –râvinin kimliği tespit edilinceye kadar- munkatı' olarak değerlendirmiş ve munkatı'ın nev'ileri arasında saymıştır. Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014), *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis* isimli hadis usûlü eserinin *dokuzuncu nev'inde* munkatı' hadisi anlatırken bu konuya yer vermiştir. Hâkim, eserde inkıtâ'nın üç nev'ine dair misal vermiştir. Bunlardan ikisi doğrudan mübhem râvinin olduğu senedlerle ilgilidir.⁶²⁶ Hâkim'in verdiği ilk rivayet şöyledir:

حَدَّثَنَا أَبُو عَمْرٍو عَنْمَنْ بَنِي أَحْمَدَ بْنِ السَّمَاكِ بِبَغْدَادَ، ثنا أَيُّوبُ بْنُ سُلَيْمَانَ السَّعْدِيُّ، ثنا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ مُوسَى
الَلَّاحُونِيُّ أَبُو رَوْحٍ، ثنا هِلَالُ بْنُ حَقٍّ، عَنْ الْجَرِيرِيِّ، عَنْ أَبِي الْعَلَاءِ وَهُوَ ابْنُ الشَّخِيرِ، عَنْ رَجُلَيْنِ مِنْ بَنِي حَنْظَلَةَ
، عَنْ شَدَّادِ بْنِ أَوْسٍ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَلِّمُ أَحَدُنَا أَنْ يَقُولَ فِي صَلَاتِهِ: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ
التَّائِبَتِ فِي الْأُمُورِ وَعَزِيمَةَ الرُّشْدِ، وَأَسْأَلُكَ قَلْبًا سَلِيمًا وَلِسَانًا صَادِقًا، وَأَسْأَلُكَ شُكْرَ نِعْمَتِكَ، وَحُسْنَ عِبَادَتِكَ وَأَسْتَغْفِرُكَ
لِمَا تَعَلَّمْتُ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ مَا تَعَلَّمْتُ وَأَسْأَلُكَ مِنْ خَيْرِ مَا تَعَلَّمْتُ."

⁶²⁴ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî Tahavî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, thk. Muhammed Seyyid Cadelhak - Muhammed Zührî en-Neccâr (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1994), 5/1/259. Ayrıca bk. Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-'Aynî, *Nuhabu'l-eşkâr fî tenkihi mebâni'l-ahbâr fî şerhi Me'âni'l-Âsâr*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1429/2008), 4/437.

⁶²⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.

⁶²⁶ Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 180-184.

Senedde görüldüğü gibi Ebü'l-Alâî b. eş-Şihhîr'in hadisi kendisinden naklettiği Hanzala oğullarından iki kişi mübhemdir, bu râvilerin kim olduğu bilinmemektedir. Hâkim, senedin bu nev'ine yani, Ebü'l-Alâî b. eş-Şihhîr ile Şeddâd b. Evs arasındaki şahısların (Hanzala oğullarından iki kişi) mechûl olması sebebiyle munkatı'a örnek vermiştir. Hâkim, munkatı'ın birinci nev'ine yukarıdaki örneği verdikten sonra ikinci nev'i şöyle anlatır: "Bazı hadisler rivayet edilir ki, isnadındaki râvi isimlendirilmemiştir. Fakat yine de munkatı' değildir."⁶²⁷ Hâkim'in misal verdiği rivayet şöyledir:

أَخْبَرَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مَحْبُوبٍ النَّاجِرُ بِمَرْوَ، ثنا أَحْمَدُ بْنُ سَيَّارٍ، ثنا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ، ثنا سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ، ثنا دَاوُدُ بْنُ أَبِي هِنْدٍ، ثنا شَيْخٌ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ يُخَيِّرُ الرَّجُلَ بَيْنَ الْعَجْزِ وَالْفُجُورِ، فَمَنْ أَدْرَكَ ذَلِكَ الزَّمَانَ فَلْيُخَيِّرِ الْعَجْزَ عَلَى الْفُجُورِ. " وَهَكَذَا رَوَاهُ عَتَّابُ بْنُ بَشِيرٍ وَالْهَيْجَاجُ بْنُ بَسْطَامٍ، عَنْ دَاوُدَ بْنِ أَبِي هِنْدٍ، وَإِذَا الرَّجُلُ الَّذِي لَمْ يَقِفُوا عَلَى اسْمِهِ أَبُو عُمَرَ الْجَدَلِيُّ.

Senedde görüldüğü gibi Dâvûd b. Ebî Hind'in hadisi rivayet ettiği şeyh mübhemdir. Hâkim'in ifade ettiği gibi, Dâvûd b. Ebî Hind'den hadisi rivayet eden Attâb b. Beşîr ve Heyyâc b. Bistâm da isnadı mübhem râvili şekilde rivayet etmiştir. Hâkim, isnaddaki kimliği mübhem şahsın ismini, diğer kaynaklar vasıtasıyla Ebû Ömer el-Cedeli olarak tespit ettiğini söylemiş, kaynak rivayete şöyle yer vermiştir:

ثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ أَبِي طَالِبٍ، ثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَاصِمٍ، عَنْ دَاوُدَ بْنِ أَبِي هِنْدٍ قَالَ: نَزَلَتْ جَزِيرَةُ قَيْسٍ فَسَمِعْتُ شَيْخًا أَعْمَى يَقَالُ لَهُ: أَبُو عُمَرَ يَقُولُ: سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَيَأْتِيَنَّ عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ يُخَيِّرُ الرَّجُلَ بَيْنَ الْعَجْزِ وَالْفُجُورِ، فَمَنْ أَدْرَكَ ذَلِكَ الزَّمَانَ فَلْيُخَيِّرِ الْعَجْزَ عَلَى الْفُجُورِ. " قَالَ الْحَاكِمُ: فَهَذَا النَّوْغُ مِنَ الْمُنْقَطِعِ الَّذِي لَا يَقِفُ عَلَيْهِ إِلَّا الْحَافِظُ الْفَهْمُ الْمُتَبَجِّرُ فِي الصَّنْعَةِ، وَلَهُ شَوَاهِدُ كَثِيرَةٌ جَعَلْتُ هَذَا الْوَاحِدَ شَاهِدًا لَهَا.

Hâkim, zikrettiği isnadda Dâvûd b. Ebî Hind'in hadisi aldığı hocasının ismini Ebû Ömer diye bulmuştur. Hâkim, bu rivâyetin munkatı'ın bir türü olduğunu, Hadis ilminde derin bilgi ve anlayış sahibi muhaddislerin tespit edilebileceğini ifade etmiştir.⁶²⁸

⁶²⁷ Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 181. Hâkim'in ibaresi şöyledir: وَقَدْ يَرَوَى الْحَدِيثُ، وَفِي إِسْنَادِهِ: رَجُلٌ غَيْرُ مُسَمًّى، وَلَيْسَ بِمُنْقَطِعٍ

⁶²⁸ Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 184.

Hâkim'in zikrettiği munkatı'nın iki nev'ine bakıldığında, birincisinde mübhem şahsın kimliği tespit edilemediği, diğer bir deyişle râvi mechûl kaldığı ve adâleti tespit edilemediği için isnad munkatı'dır. İkinci rivâyetin senedindeki mübhem şahıs, diğer senedler vasıtasıyla tespit edilebildiği için, zâhiren veya şeklen munkatı' sayılmaktadır. Buna göre isnadında mübhem râvinin olduğu rivayetler bir itibarla munkatı' olmaktadır. Hâkim'in ifadelerinden, içerisinde mübhem râvinin olduğu isnadın, mübhem râvinin kimliği tespit edilinceye kadar munkatı' sayıldığı, tespit edildiğinde ise munkatı' olmaktan kurtulduğu anlaşılmaktadır.⁶²⁹

İbnü's-Salâh râviden racul, şeyh gibi ibham lafzıyla söz edildiği isnadın Hâkim'e göre munkatı' kapsamında olduğunu söylemiştir.⁶³⁰ Alâî (öl. 761/1359) de, Hâkim'in ifadelerinin bu yönde olduğunu "Râvinin şeyhini 'an racul' şeklinde mübhem bıraktığı ve ismini vermediği rivayet Hâkim'e göre munkatı'dır." diyerek teyit etmektedir.⁶³¹ Yine, mübhem râvinin olduğu isnaddaki şahsın kimliği bilinmezse rivâyetin munkatı' olduğunu, kimliği tespit edildiğinde muttasıl sayılacağını, râvi makbul biri çıktığında da bu rivayetle ihticac edileceğini söylemiştir.⁶³²

İbnü's-Salâh ayrıca mürsel hadisi anlattığı bölümde de isnadda "fulân an racul veya "fulan an şeyh" veya buna benzer şekilde rivayet edildiğinde Hâkim'in böyle bir isnadı mürsel değil de munkatı' saydığını söylemiştir.⁶³³ Yine Reşîd el-Attâr (öl. 662/1264) da, bir isnadda Zührî'nin "bana adamlar anlattı" deyip, onlardan hiçbirinin ismini vermediği böyle bir haber için, bu Hâkim'in görüşüne göre maktu' cinsindendir, yani munkatı' hükmündedir, demiştir.⁶³⁴ Zerkeşî (öl. 794/1392) de, "Mübhem râvinin (onun tam ifadesi: mechûl) başka bir tarikte isimlendirilmesiyle, artık bu iki tarikin toplamından dolayı, bu rivayet munkatı' diye isimlendirilmez." diyerek Hâkim'in görüşünü teyit etmiştir.⁶³⁵ İbn Hacer ise Hâkim'in sözlerini şöyle açıklamıştır: "Rivayet

⁶²⁹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 180-181.; Ebü'l-Hüseyn Reşîdüddîn Yahyâ b. Alî Reşîd el-Attâr, *Gurerü'l-fevâidi'l-mecmûa fî beyâni mâ vekaa fî sahihi Müslim mine'l-esânidi'l-maktû'â*, thk. Sa'd b. Abdullah Âli Humeyyid (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1997), 125.; Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 1/190. Ayrıca bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/187.; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, "Munkatı'" 271.

⁶³⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 57. İbare şöyledir: الْمُنْقَطِعُ مِنْهُ الْإِسْنَادُ فِيهِ قِيلَ الْوُصُولُ إِلَى التَّابِعِي رَأَوْا لَمْ يَسْمَعْ مِنَ الَّذِي فَوْقَهُ، وَالسَّاقِطُ بَيْنَهُمَا غَيْرُ مَذْكُورٍ، لَا مَعْنَى وَلَا مَنَهَا، وَمِنْهُ: الْإِسْنَادُ الَّذِي ذَكَرَ فِيهِ بَعْضُ رَوَاتِهِ بِلَفْظٍ مُبْهِمٍ نَحْوُ رَجُلٍ، أَوْ شَيْخٍ، أَوْ غَيْرِ هُمَا

⁶³¹ Ebû Saîd Salâhuddin Halîl b. Keykeldî b. Abdullah Alâî, *Câmi'u't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsil*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986), 31.

⁶³² Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 95.

⁶³³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 53.

⁶³⁴ Reşîd el-Attâr, *Gurerü'l-fevâid*, 213.

⁶³⁵ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/460. İbare şöyledir: إِذَا سَمِيَ الْمَجْهُولُ مِنْ طَرِيقٍ آخَرَ فَمَجْمُوعُ الطَّرِيقَيْنِ لَا يُسَمَّى مُنْقَطِعًا

sadece mübhem râvinin olduğu tarikten gelirse munkatı‘ diye isimlendirilir. Bir tarikten mübhem, bir tarikten müfesser (isimlendirilmiş) gelirse, bu müfesser tarik sebebiyle artık munkatı‘ diye isimlendirilmez.”⁶³⁶ Buna göre müfesser rivayetle birlikte Hâkim’in verdiği örnekteki rivayetin munkatı‘ olmaktan çıktığını söyleyen İbn Hacer, bir rivayetin mübhem râvinin olduğu tek bir isnadla gelmesi durumunda Hâkim’in onu munkatı‘ diye isimlendirmekte tereddüt etmediğini eklemiştir.⁶³⁷

Özetle bu görüşün işaret ettiği şey, mübhem râvinin olduğu isnadın munkatı‘ sayıldığıdır. Mübhem râvinin kimliği tespit edildiğinde ve diğer şartlar yerine geldiğinde isnad munkatı‘ olmaktan kurtulacaktır.

2.2.1.2.2. Mürsel Olarak Niteleyenler

İçerisinde mübhem râvinin bulunduğu isnadı ifade etmek üzere mürsel kavramını kullanan âlimler olmuştur. Örneğin, Ebû Dâvûd, *el-Merâsil* isimli eserinde mübhem râvilerin bulunduğu isnadlara yer vermiştir.⁶³⁸ Buna göre onun mübhem râvili isnadları da mürsel kapsamında değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Yine Buhârî’nin mübhem râvinin olduğu bazı isnadlar için *et-Tarihü’l-kebîr*’de mürsel hükmü verdiği görülmektedir.⁶³⁹ İbn Hacer de içerisinde mübhem râvinin olduğu isnadı Buhârî’nin *mürsel* diye isimlendirdiğini bildirmiştir.⁶⁴⁰

Sehâvî, Ebû Dâvûd’un *el-Merasil*’de mübhem râvinin bulunduğu isnadlara yer verdiğini, Nevevî’nin de (öl. 676/1277) yerinde kullanmadığını söyleyerek eleştirmiştir. Mürsel kullanımının aksine, muhaddislerin çoğunluğunun mübhem râvili isnadları “isnadında mechûl (mübhem) râvinin olduğu hadis” diye niteleme görüşünde olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴¹

Beyhakî de (öl. 458/1066), *es-Sünen*’inde tâbiînin, sahâbînin ismini zikretmeden hadis rivayet ettiği bazı isnadlar için “mürsel” nitelemesini kullanmıştır.⁶⁴² Beyhakî,

⁶³⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/90.

⁶³⁷ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/562.

⁶³⁸ Ebû Dâvûd, *el-Merâsil*. Taramamız neticesinde tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Dâvûd, içerisinde mübhem râvinin olduğu 22 rivayete yer vermiştir.

⁶³⁹ Buhârî, *et-Tarihü’l-kebîr*, 1/277 (No. 890).

⁶⁴⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/351. İbn Hacer’in ifadesi şöyledir: وكان البخاري يسمي السند الذي فيه راو مبهم مرسلًا كما قال جماعة من المحدثين

⁶⁴¹ Sehâvî, *Fethü’l-mugîs*, 1/189.

⁶⁴² Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 5/575 (No. 5141).

...Humeyd b. Abdurrahman el-Himyri'nin "**Nebî'nin ashabından bir adamla karşılaştım**" ki o, *Allah Rasûlü'nün her gün taranmayı, durgun suya bevletmeyi, kadının erkeğin kullandığı sudan artan suyla, erkeğin kadının kullandığı sudan artan suyu kullanmasını nehyettiğini* söyledi.⁶⁴³ Hadisin devamında Beyhakî, hadisin râvilerinin sika olduğunu, yalnızca Humeyd'in hadisi aldığı sahâbînin ismini zikretmediğini, bunun da mürsel manasında olduğunu söylemiştir. Senedin bu haliyle iyi bir Mürsel (مُرْسَلٌ حَيْثُ) olduğunu muttasıl, sabit hadislere muhalefet etmese kabul edeceğini ifade etmiştir.⁶⁴⁴ İbnü't-Türkmânî (öl. 750/1349), bunun aslında Mürsel değil, muttasıl olduğunu, sahâbenin tamamının âdil olduğundan, sahâbînin mechûl kalmasının senedi Mürsel yapmayacağını söyleyerek itiraz etmiştir.⁶⁴⁵

Beyhakî'nin bu gibi hadisin alındığı râvinin sahâbî olduğunun söylendiği rivayetler hakkındaki Mürsel kullanımı, sonraki hadis alimleri arasında tartışma konusu olmuştur. Zerkeşî gibi bir kısım hadis alimlerine göre Beyhakî'nin kullanımı tesmiye açınsındandır.⁶⁴⁶ Ömer b. Reslân el-Bulkinî de (öl. 805/1403), Beyhakî'nin lafzî kullanımına dikkat çekerek açıklama yapmıştır. O, "Beyhakî, burada râvinin sahâbînin ismini belirtmeden hadisi rivayet ettiği isnadın mürsel, yani delil sayılmayacağını kastetmediğini ve buradaki ıstılahın lafzî bir kullanım olduğunu" söylemiştir.⁶⁴⁷ Nitekim Beyhakî, sahâbînin mübhem bırakıldığı bir hadisi tahric ettikten sonra şu açıklamayı yapmıştır: "Bu isnad, sahîh bir isnaddır. Nebî'nin ashâbının tamamı da sikadır. Isnadda isimlerinin zikredilmemesi, kendisinden daha sahîh olan bir hadise muarız olmadıkça zarar vermez."⁶⁴⁸ Bu alimlere göre, Beyhakî'nin bu açıklaması, "racul min ashâbi'n-Nebî" gibi lafızlarla sahâbînin isimlendirilmediği isnadlar hüküm açısından muttasıl gibidir, Beyhakî tesmiye açısından böyle isimlendirmiştir.

İbnü't-Türkmânî (öl. 750/1349) *el-Cevherü'n-nakî*'de Beyhakî'nin kastıyla alakalı farklı bir değerlendirme yapmıştır. Onun, Beyhakî'nin "iyi bir mürseldir" diyerek husûsi bir mürsel tercihi yaptığını, bu tercihin sadece tâbîinin sahâbîyi isimlendirmemesi açısından olmadığını, hüküm açısından böyle değerlendirdiğinin söylenebileceğini ifade

⁶⁴³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/88 (No. 929).

⁶⁴⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/88 (No. 929).

⁶⁴⁵ Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Osmân el-Mârdînî İbnü't-Türkmânî, *el-Cevherü'n-nakî alâ Süneni'l-Beyhakî* (b.y.: Dâru'l-Fikr, t.s), 1/190-192.

⁶⁴⁶ Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/485.

⁶⁴⁷ Bülkînî, *Mehâsinü'l-ıstılah*, 211.

⁶⁴⁸ Beyhakî, *Ma'rifetu's-sünen*, 3/83 (No. 3792).

etmiştir. Çünkü Beyhakî, sahâbînin isimlendirilmediği aynı hadisin isnadına akabinde munkatı‘ hükmü vermiştir.⁶⁴⁹ İbnü’t-Türkmânî, Beyhakî’nin diğer rivayetler hakkında kullandığı Mürsel hükmünün de ehli hadisin alimlerinin ıstılahına aykırı olduğunu söylemiştir.⁶⁵⁰ Irâkî, Beyhakî’nin istimâlinin iyi olmadığını söyledikten sonra “İlginç ki, hem böyle bir isnadı mürsel diye niteliyor, hem de sahâbenin mürselleri gibi delil sayıyor!” diyerek Beyhakî’yi eleştirmiştir.⁶⁵¹ İbn Hacer de İbnü’t-Türkmânî ve hocası Irâkî’nin eleştirisine katılarak, Beyhakî’nin *Ma’rifetu’s-sünen ve’l-âsâr* kitabında söylediklerinin *es-Sünenü’l-kübrâ* da söyledikleriyle uyum arz etmediğini söylemiştir.⁶⁵² Yine İbn Hacer, Beyhakî’nin, mübhem sahâbînin olduğu isnadları “mürsel” diye nitelediği bir hadisin tahririnde “sahâbînin mübhem kalmasının hadisi mürsel yapmayacağını” söyleyerek Beyhakî’nin hata ettiğini söylemiştir.⁶⁵³

İbnü’s-Salâh, bazı muteber usûlû fıkıh âlimlerinin de mübhem râvili isnadları mürsel kapsamında değerlendirdiğini bildirmiştir.⁶⁵⁴ Örneğin, Cüveynî (öl. 478/1085) “Râvinin ‘bana Allah Rasûlü’nden bir adam haber verdi’ veya isimlendirmeksizin falancanın rivayet ettiği hadis türü de mürsel çeşitlerindendir.” demiştir.⁶⁵⁵ Fahreddîn Râzî de (öl. 606/1210), râvinin hocasını ismini zikretmemesini mürsel gibi kabul etmiş, mürseli kabul edenlerin bu şekildeki rivayetleri de kabul edebileceğini ifade etmiştir.⁶⁵⁶ Usûl âlimlerinin mübhem râvinin olduğu bir isnadı, râvinin zatını tespit edemediklerinden seneddeki bir kopukluk gibi değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde “haddesenî Muhammed” gibi mühmel râvinin kimliğini aynı ismi taşıyan diğer râvilerden tefrik edemediklerinden bu şekildeki isnadları da mürsel kapsamına almışlardır.⁶⁵⁷

İbnü’s-Salâh’ın bu şekildeki isnadları muhaddislerin nasıl nitelediğinden söz ederken, munkatı‘ ve mürsel görüşlerine yer vermekle yetindiği, fakat muhaddislerin

⁶⁴⁹ Beyhakî, *Ma’rifetu’s-sünen*, 1/496 (No. 1496).

⁶⁵⁰ İbnü’t-Türkmânî, *el-Cevherü’n-nakî*, 1/192.

⁶⁵¹ Irâkî, *et-Takyîd ve’l-izâh*, 1/387.

⁶⁵² İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/563-564.

⁶⁵³ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdîsi’l-Hidâye*, thk. Seyyid Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, t.s.), 1/29.

⁶⁵⁴ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 53.

⁶⁵⁵ Ebü’l-Me’âlî Abdülmelik b. Abdullâh el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli’l-fikh*, thk. Salâh b. Muhammed b. Avîda (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1418/1997), 1/242.; Irâkî, *et-Takyîd ve’l-izâh*, 1/386.; Sehâvî, *Fethü’l-mugîs*, 1/189.

⁶⁵⁶ Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâd el-Ulvânî (b.y.: Müesssetü’r-Risâle, 1418/1997), 4/466.; Irâkî, *et-Takyîd ve’l-izâh*, 1/386-387. Sehâvî, *Fethü’l-mugîs*, 1/189.

⁶⁵⁷ Hudaýr, *Suûdu’l-merâkî ilâ Elfîyyeti’l-Îrâkî*, 1/272.

kâhir ekseriyetinin işaret ettiği üçüncü bir nitelemeden yani “isnadında mechûl râvinin muttasıl hadis” ten söz etmediği görülmektedir.⁶⁵⁸ Bu duruma sonraki bazı usûl âlimleri dikkat çekmiştir.⁶⁵⁹

2.2.1.2.3. “Mübhem Râvinin Olduğu Muttasıl Hadis” Diye Niteleyenler

Hadis alimlerinin çoğunluğu, mübhem râvinin olduğu isnadı “içinde mechûl/mübhem/isimlendirilmemiş râvinin olduğu muttasıl hadis” diye isimlendirmeyi tercih etmiştir. Çünkü isnadda bir râvinin olduğu bilinmekte ve o râviye mübhem bir lafızla işaret edilmektedir. Munkatı‘/inkıtâ’ da ise ilk akla gelen husus talebe ve hoca arasında bir kopukluğun olmasıdır. Bu sebeple bu tür isnadları, munkatı‘dan ayırmanın gereği üzerinde durulmuştur. Bu görüşte olan âlimlerden biri olan Kâdî İyaz (öl. 544/1149) şöyle demektedir:

“Haddesenî gayru vâhid, haddesenî es-sika, haddesenî ba‘zu ashâbinâ” gibi ifadeler, hadis ehlinin nazarında maktu, mürsel, mu‘dal sayılmaz. Bu, mechûlden yapılan rivayet kabilindendir.⁶⁶⁰

Nevevî de *Sahîh-i Müslim* şerhinde Kâdî İyaz’ın bu görüşünü desteklemiştir.⁶⁶¹ Müslim’in *Sahîh*’inde yer alan bazı hadisler, mübhem râvilerin olduğu senedlerle rivayet edilmiştir. Ebû Ali el-Gassânî (öl. 498/1105), Müslim’in *Sahîh*’inde içerisinde bazıları “haddesenî ba‘zu ashâbina, haddesenî gayru vâhid, huddistu, uhbirtu” gibi ibham lafızlarının da olduğu on dört hadisin senedlerini munkatı‘ saymıştır. Ma‘zerî de (öl. 536/1141) Ebû Ali el-Gassânî’yi takip ederek *el-Mu‘lim bi-fevâ’idi Müslim* isimli şerhinde onu takip etmiştir.⁶⁶² İbnü’s-Salâh (öl. 643/1245) *Sıyânetü Sahîh-i Müslim* isimli

⁶⁵⁸ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 53.; Irâkî, *et-Takyîd ve’l-îzâh*, 1/385-386.

⁶⁵⁹ Ebnâsî, *eş-Şeze’l-feyyâh*, 1/151.; Ayrıca bk. Irâkî, *et-Takyîd ve’l-îzâh*, 1/385-386.

⁶⁶⁰ Ebû’l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî Kâdî İyaz, *Şerhu Sahîh-i Müslim li-Kâdî İyaz = İkmâlü’l-Mu‘lim bi-fevâ’idi Müslim*, thk. Yahya İsmâîl (Mısır: Dâru’l-Vefâ, 1998), 5/222.

⁶⁶¹ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Sahîhi Müslim bi-şerhi’n-Nevevî = el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1392).

⁶⁶² Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. ‘Alî eş-Şikillî el-Mâzerî, *el-Mu‘lim bi-fevâ’idi Müslim*, thk. Muhammed Şâzelî en-Neyfer (b.y.: ed-Dâru’t-Tevniyye, 1991), 1/385.; Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü’s-Salâh, *Sıyânetü Sahîh-i Müslim mine’l-ihlâli ve’l-ğalat ve himâyetuhu mine’l-iskâti ve’s-sakat*, thk. Muvaffâk Abdullah Abdülkadir (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1408), 81.; Nevevî, *el-Minhâc*, 1/16.; Şebbir Ahmed el-Usmânî, *Fethu’l-mülhim bi-şerhi Sahîhi’l-İmam Müslim* (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 2006), 1/87 (Mukaddime) Ayrıca bk. Semih Acet, *İmam Nevevî ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından Değerlendirilmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 94-100.

eserinde Ebû Ali el-Gassânî'nin bir hadisi iki defa saydığını, munkatı' hükmü verdiği bir hadisin mevsûl (muttasıl) tarikini zikrederek sayıyı on ikiye indirmiştir.⁶⁶³ Nevevî (öl. 676/1277) de *el-Minhâc* isimli şerhinde bu şekildeki isnadlara dair açıklamalar yapmıştır.⁶⁶⁴ Reşîd el-Attâr (öl. 662/1264) da *Gurerul'l-fevâidi'l-mecmûa* da Ma'zerî'nin şerhinde zikrettiği hadisleri incelemiş, bu senedlerin zâhiren munkatı' olduğunu, aslında muttasıl sayılması gerektiğini ifade etmiştir. Bazısında mübhem râvinin kimliğini tespit etmiş, bazısında ise o senedi takviye eden başka senedler zikretmiştir.⁶⁶⁵ Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan içerisinde mübhem râvilerin olduğu isnadları inceleyen Reşîd el-Attâr ise şöyle söylemektedir:

Rivayet ve nakil âlimlerinin ortak kanaati şudur ki, bir râvinin “haddesenâ sâhibun lena, haddesenî gayru vâhid, haddesenî men semia fulânin, huddistu an fulânin” vb. şeklindeki rivayetleri müsneden sayılır... Çünkü senedde bir inkıtâ' bulunmamaktadır. Yalnızca râvilerinden birinin ismi bilinmemektedir. Bu da tıpkı ismi bilinen fakat hali bilinmeyen râvi gibidir.⁶⁶⁶

İbnü's-Salâh, mübhem râvinin bulunduğu isnadları ele alırken, bu konuda munkatı' ve mürsel görüşlerini gündeme getirmişti.⁶⁶⁷ Zerkeşî (öl. 794/1392) ve Ebnâsî (öl. 802/1400) de bunun yanında üçüncü bir görüşün olduğunu, İbnü's-Salâh'ın bu üçüncü görüşü ihmal ettiğini söylemiştir. Ebnâsî şöyle demektedir: “Musannif (İbnü's-Salâh'ı kastediyor) bu konuda üçüncü görüşü ihmal etti. O da senedinde mechûl râvinin olduğu muttasıl hadistir, görüşüdür. Çünkü böyle bir sened mürsel de değildir, munkatı' da değildir.”⁶⁶⁸ Zerkeşî de yine İbnü's-Salâh'ın üçüncü görüşü ihmal ettiğine işaret ettikten sonra şöyle demiştir: “Böyle bir sened muttasıldır, çünkü senedinde inkıtâ' yoktur. Fakat isnadında mechûl bir râvi vardır. Bu tıpkı bir râvinin isminin bilinip halinin mechûl kalması gibidir.”⁶⁶⁹

İbn Hacer de Müslim'in *Sahîh*'indeki bir rivayette geçen “*haddesenâ gayru vâhid*” sözü hakkında, “Bazısı onu munkatı' saymışsa da ince düşünüldüğünde o

⁶⁶³ İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Sahîh-i Müslim*, 81.

⁶⁶⁴ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/16.; Ayrıca bk. Acet, *İmam Nevevî ve Minhâc*, 94-100.

⁶⁶⁵ Reşîd el-Attâr, *Gurerü'l-fevâid*, 185.

⁶⁶⁶ Reşîd el-Attâr, *Gurerü'l-fevâid*, 130.

⁶⁶⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 53.

⁶⁶⁸ Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 1/151.; Ayrıca bk. Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 1/385-386.

⁶⁶⁹ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/461.

isnadında mübhem râvinin olduğu muttasıl hadistir.” demiştir.⁶⁷⁰ Başka bir yerde ise kayıt getirerek, “Bir râvi, mübhem râviden rivayet ettiğinde semâını tasrih ederse rivâyetin “muttasılun fî isnadihi mübhem” (isnadında mübhem râvinin olduğu muttasıl hadis) olabileceğini söylemiştir.⁶⁷¹

Sehâvî (öl. 902/1497) de, Reşîd el-Attâr’ın açıklamasına işaret ederek, münekkit hadis bilginlerinin açıklamasına göre mübhem râvinin olduğu isnada “içinde mechûl (mübhem) râvinin olduğu muttasıl hadis” denildiğini ve daha sahîh görüşün bu olduğunu söylemiştir.⁶⁷² Sehâvî, Reşîd el-Attâr’ın açıklamasına iki açıdan kayıt getirmiştir: Birincisi, bu şekildeki isnadların kesin olarak böyle nitelenemeyeceğini, râvinin müdellis olma ihtimalinden dolayı mübhem şahıstan semâını tasrih etmesi gerektiğini söylemiştir. İkincisi, cehâletle kayıtlanması gerekir ki, râvinin başka bir senedde isminin zikredilmesi durumunda isnad zaten muttasıl olacaktır.⁶⁷³

Hafız Alâî ise “Bir râvinin “an racul” vs şeklindeki rivayeti için muttasıldır, fakat hükmü kendisiyle ihticac edilememesi sebebiyle munkatı‘ hükmündedir.”⁶⁷⁴ diyerek isimlendirme farklı olsa da hükmün aynı, yani ihticac edilememesi noktasında ortak olduğuna işaret etmiştir. Zekerîyya el-Ensârî de, mübhem râvinin olduğu isnadın muttasıl olarak kabul edilebilmesi için, hocasını mübhem bırakan râvinin semâını açıkça söylemesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Şayet râvi müdellis biri ise, bu durumda yine inkıât ihtimali söz konusudur ve böyle bir sened muttasıl diye nitelenemez.⁶⁷⁵

2.2.1.2.4. Mübhem Hadis Olarak Niteleyenler

Beykûnî’nin, ismi zikredilmeyen râvinin bulunduğu isnadı “mübhem hadis” diye nitelendirdiği daha önce ifade edilmişti.⁶⁷⁶ Beykûnî şârihleri de beyti bu yönde yorumlamış, Beykûnî’nin beyitleri şerh edilirken bu isimlendirme kullanılmıştır.⁶⁷⁷

⁶⁷⁰ İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, 5/308.

⁶⁷¹ İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, 6/634.

⁶⁷² Sehâvî, *Fethü’l-mugîs*, 1/189.

⁶⁷³ Sehâvî, *Fethü’l-mugîs*, 1/190. İbaresini şöyledir: *الْأَصَحُّ أَنَّهُ مُتَّصِلٌ لَكِنَّ فِي إِسْنَادِهِ مَنْ يُجْهَلُ*

⁶⁷⁴ Alâî, *Câmi’u’t-tahsil*, 96.

⁶⁷⁵ Zekerîyâ el-Ensârî, *Fethu’l-bâkî*, 1/203.; Haraşî, *Münteha’r-rağbe fî halli elfâzi’n-Nuhbe*, 1/468.

⁶⁷⁶ Abdullah Sirâceddin, *Şerhu’l-Manzûmeti’l-Beykûniyye*, 131.

⁶⁷⁷ Hasan b. Muhammed el-Meşât el-Mâlikî Meşât el-Mâlikî, *et-Takrîrâtü’s-seniyye şerhu’l-manzûmeti’l-Beykûniyye fî mustalahi’l-hadis*, thk. Fevâz Ahmed Zümrelî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1996), 39. Şuna dikkat çekilmelidir ki, geç dönem bir tanım olduğu görülen bu nitelemenin, bazı şerhlerde sadece

Babanzâde Ahmed Naim de (öl. 1934), mübhem râvinin olduğu isnadla rivayet edilen hadisin hükmünü açıklarken “hadis-i mübhem” terkiibini kullanmıştır. Onun bu terkiibi kullanmakla birlikte râviye işaret ettiği görülmektedir. Babanzâde Ahmed Naim şöyle söylemektedir: “Hadîs-i mübhem, mübhem olan râvisi tesmiye edilmedikçe kabul olunmaz. Zira bir haberin şart-ı kabûlü, ruvâtın adâletidir. İsmi mübhem kalan râvinin ise, ismi bile mâruf değildir ki adâletine hükmolunabilsin.”⁶⁷⁸ Türkçe çalışmalarda bu kullanımın yaygınlaştığı görülmektedir.⁶⁷⁹ *Mübhem Hadis* ifadesi erken dönem hadis usûlü kitaplarında görülmemiş, Beykûnî’nin -daha önce zikredildiği gibi- beyitlerinde geçmesiyle birlikte kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu ifadenin sözlük anlamıyla hadis metinlerinin anlaşılmasına/kapalı kalmasına da gönderme yapan bir ihtiva taşımasıyla sebebiyle kanaatimizce problemli bir kullanımdır. Ayrıca tek râvili isnadlar dışarıda tutulacak olursa, mübhem bırakılan râvi genellikle isnadların birinde mübhem, diğer tarîklerinde isimlendirilmiş olarak yer alabildiğinden, hadise yapılan “mübhem” nitelemesi de yerinde olmayacaktır.

Sonuç olarak, mübhem râvinin olduğu isnada dair “munkatı’”, “mürsel”, “senedinde mechûl râvinin olduğu muttasıl hadis”, “mübhem hadis” vb. şeklindeki isimlendirmelerin temelde lafzî olduğu söylenebilir.⁶⁸⁰ Bununla beraber bu nitelemeler arasında nüanslar vardır. Muhaddislerin ekseriyetinin tercih ettiği “munkatı’” ve “senedinde mechûl râvinin olduğu muttasıl hadis” nitelemeleri arasında şu açılardan nükteler bulunmaktadır:

Birincisi, munkatı’ hadiste, art arda veya ayrı olarak bir veya birden fazla râvi düşmüştür. Senedden düşen râvi sayısına göre hadisin zayıflığı artmaktadır. Aradaki vasıta düştüğü için, râvinin hadisi başkasının kitabından aldığı veya başkasından çaldığı halde kendisine nisbet ettiği gibi farklı ihtimaller söz konusudur. Mübhem râvinin olduğu isnadda ise en azından senedde bir râvinin olduğu bilinmektedir. Mübhem hakkındaki bazı bilgiler vasıtasıyla râvi üzerindeki ibham hafifleyebilmektedir. Râvinin “ibn fulan”,

isnaddaki mübhemleri kastetmek yerine metni de kapsayan bir muhtevada kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle “mübhem hadis” nitelemesi, sadece isnadın durumunu niteleyen bir kavram olmaktan çıkmaktadır.

⁶⁷⁸ Ahmed Nâim, *Tecrid Mukaddimesi*, 321.

⁶⁷⁹ Mücteba Uğur “Ravileri arasında ismi herhangi bir sebeple ibham edilmiş biri bulunan hadise mübhem adı verilir.” Demişir. Bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, “İbhâm” 136. Emin Aşıkkutlu da mübhemi, “İsnadında veya metninde adı açıkça zikredilmeyen bir râvinin bulunduğu hadis” diye tarif etmiştir. Bk. Aşıkkutlu, “Mübhem”, 31/434. Mehmet Çetin ise konuyla ilgili çalışmasına *Mübhem Hadis ve Mübhem Râvinin Ta’dili* başlığını tercih etmiştir.

⁶⁸⁰ Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/190.

“sâhibu fulan” (falancanın oğlu, falancanın arkadaşı) gibi lafızlarla nitelenmesi gibi. Bu yönüyle mübhem râvinin olduğu isnadın zayıflığı, senedden düştüğü için kimliği bilmediğimiz râvinin bulunduğu inkıtâ’ halinden daha hafiftir.⁶⁸¹

İkincisi, hadisle amel bakımındandır. Munkatı’ hadis merduttur, kendisiyle amel edilmemektedir. Arada düşen râvinin bilinmemesi sebebiyle fakih bir alimden bile gelse durumu böyledir. Fakat müçtehid bir imam, bir râviyi “haddesenî’s-sikâ” gibi ta’dîle delâlet eden bir lafızla ibham ederek ondan hadis rivayet ettiğinde, mezhebini taklid eden için o hadisle amel etmek mümkün olmaktadır.

Üçüncü bir görüşe göre sika bir imam, mechûl birinden rivayet ettiğinde ondan cehâlet kalkmaktadır. Aynı şekilde böyle sika bir imamın, mübhem râviden rivayeti onun cehâletini en azından hafifletebilir. Diğer karînelerle birlikte hadis kuvvet kazanabilir. Mübhem şahıs, özellikle tâbiûn tabakasında olduğunda böyle bir durum olabilir.⁶⁸²

İbham ile inkıtâ’ arasındaki en önemli fark ise ibhamda senedde kimliği gizlenen veya ismi söylenmeyen bir râvinin olduğunun açıkça ifade edilmesidir. İnkıtâ’ da ise iki râvi arasında, diğer bir deyişle talebe ile hoca arasında bir vasitanın veya râvinin olduğu açıkça ifade edilmediği gibi hatta senedin zâhirî/formu senedden düşen birinin olmadığı şeklindedir.⁶⁸³

Mübhem râvinin olduğu isnadın değeri açısından ise hadis alimlerinin benzer bir yaklaşım içerisinde olduğu görülmektedir. İbn Kesîr, “İster ismi zikredilmeyen mübhem şahıs veya isterse isimlendirilmiş olsun kendisi tanınmıyorsa -bildiğim kadarıyla- rivayeti kabul edilmeyen kimselerden sayılır...”⁶⁸⁴ diyerek bu şekildeki isnadın merdud olduğunu söylemiştir. Zerkeşî de racul, şeyh gibi zatı ve ismi bilinmeyen birinin rivayetinin reddedilmesinde hadis alimlerinin ihtilafının olmadığını söylemiştir.⁶⁸⁵

2.2.2. İsnadda Yer Alan Mübhem Lafız Açısından İsnadın Değeri

Daha önce zikredildiği üzere isnadlarda kullanılan ibham lafızları arasında râvinin güvenilirliğini ifade eden lafızlar, senedde bir râvinin varlığına delalet eden sîgalar ve bir

⁶⁸¹ Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/190.

⁶⁸² Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/191.

⁶⁸³ Şerif Hâtîm b. Arif el-Avnî, *Mukarrarü’t-tahrîc ve menhecü’l-hükmi ala’l-hadîs* (Beyrut: Merkez Nemâ li’l-Bühûs ve’d-Dirâsât, 2018), 185.

⁶⁸⁴ İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi’l-hadis*, 142.

⁶⁸⁵ Zerkeşî, *en-Nüket*, 3/380.

topluluğa delalet eden lafızlar yer almaktadır. İsnadlarda yer alan ibham lafızlarına dair bazı hadis âlimlerinin farklı yaklaşımları bulunmaktadır. Bu başlık altında bu şekildeki lafızlar hakkında hadis âlimlerinin yaklaşımları incelenecektir.

2.2.2.1. Ta‘dîlî’l-İbham Lafzının Bulunduğu Rivayet

Rivayet tarihinde bazı râvilerin, hadisi aldığı hocasının kimliğini “sika” (güvenilir), “men la ettehimuhu” (itham etmediğim biri), “ba‘zu men erdâ” (razı olduğum biri), “min ehli’l-fıkh” (Fıkıh ehlinden biri) gibi lafızlarla bir tevsîke veya ta‘dîle delâlet eden lafızlarla mübhem bıraktığı görülmektedir. Hadis ilminde “*et-ta‘dîl ‘ale’l-ibham*”, “*mübhemü’t-ta‘dîl*” “*tevsîkü’l-mübhem*”⁶⁸⁶, “*tezkiyetü’l-mübhem*”⁶⁸⁷ gibi kavramlarla ifade edilen bu durum ile bir râvinin hocası hakkında hem âdil olduğunu söylemesi hem de onu mübhem bırakması kastedilmektedir.⁶⁸⁸ Bu râvilerin hocasını mübhem bırakarak rivayet ettiklerinde, o şahsı hayırla andıkları, övücü ifadeler kullandıkları ve adâletine işaret ettikleri görülmektedir. Bu şekilde nakledilen isnadın, dolayısıyla rivayetin makbul olup olmayacağı âlimler tarafından tartışılmıştır. Bu konuda dört görüşün olduğu söylenebilir:

Birinci görüş: Ta‘dîlî’l-ibham kabul edilmez

Hadis usûlü alimlerinin çoğunluğu ve bazı Şâfiî alimleri bu görüştedir. Konuya *el-Kifâye*’de genişçe yer verdiği görülen Hatîb el-Bağdâdî, *Ta‘dîlî’l-İbham Lafzıyla Rivayet Edilen Hadis* hakkında açtığı başlıkta şunları söylemiştir:

Bir râvi “haddesenî’s-sika” (bana bir sika haber verdi) şeklinde hadisi rivayet ettiğinde, kendisi râvinin zatını, ismini, vasfını bilse de ismini zikretmese, işitenin bu haberi kabul etmesi gerekmez. Çünkü bu râvinin şeyhi, hadisi işitene yine de mechûl durumundadır. Şeyhin, “sika” olarak tavsif edilmesiyle işitenin onun haberiyle amel etmesi gerekmez, zira bu, işitene kendisine güvenilecek bir bilgi sağlamaz. Bu, bir râviye göre sika olan şeyhin, ismi zikredildiğinde başkasına göre güvenilir olmayabileceği ihtimalinden dolayıdır.⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl Emîr es-San‘ânî, *Tavdîhu’l-efkâr şerhu Tenkîhu’l-enzâr* (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2011), 3/184.

⁶⁸⁷ Emîr es-San‘ânî, *Tavdîhu’l-efkâr*, 3/184.; Muhammed b. Ali b. Adem Musa İsyûbî Vellevî, *Şerhu Süneni’n-Nesâî = Zehîretü’l-ukbâ fî şerhi’l-Müctebâ* (Mekke: Dâru Âl-i Bürûm, 2003), 38/173.

⁶⁸⁸ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 110.; Aydın, *Hadis Istılahları*, “Mubhemu’t-Ta‘dîl” 192.

⁶⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 373.

İbnü's-Salâh da Hatîb el-Bağdâdî'nin görüşünü desteklemiş, senedde ismi zikredilmeksizin ta'dîl edilen râviden nakledilen rivâyetin bağlayıcı olmayacağını söylemiştir. Sonraki hadis usûlü âlimlerinin büyük çoğunluğunun konuya Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü's-Salâh gibi yaklaştığı görülmektedir.⁶⁹⁰ Alâî de bu konuda mütehassıs alimlerin ittifakının, râvinin hocasının ismini zikretmeksizin “haddeseni's-sikâ” (bana sika bir râvi anlattı) şeklindeki kavlinin râvinin ta'dîli hakkında yeterli olmayacağı yönünde olduğunu söylemiştir.⁶⁹¹ Irâkî de Şâfiî alimlerden Ebû Bekr es-Sayrafi ve Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ (öl. 477/1084), gibi âlimlerin bu görüşte olduğunu söylemiş,⁶⁹² Zerkeşî de Ebû Bekr el-Kaffâl eş-Şâfiî (öl. 365/976), Kâdî Ebü't-Tayyib et-Taberî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî (öl. 476/1083), Ebü'l-Hasen el-Mâverdî (öl. 450/1058), Ebü'l-Hasen er-Rûyânî (öl. 502/1108) gibi Şâfiî alimlerin isimlerini saymıştır.⁶⁹³

Hadis âlimlerinin ta'dîl ale'l-ibham üzere nakledilen hadisi kabul etmeme gerekçesi, cerh-ta'dîl sahasının içtihadî yönüne işaret etmektedir. Zira bir hadis münekkidine göre sika olan râvi, başka bir münekkide göre mecrûh olabilir. Bir âlimin, hocasının ismini söylememesi ise kalpte râvi hakkında bir tereddüt ve şüphe meydana getirmektedir.⁶⁹⁴ Râvilerin, bir muhaddise göre güvenilir başka birine göre zayıf olabilmesine dikkat çeken İbn Hacer, konuyu mürsel hadisin delil olmama sebebiyle de ilişkilendirerek şöyle açıklamıştır:

Bir râvi “ahberanî's-sika” (bana bir sika haber verdi) şeklinde mübhem bir ifade kullanarak, kendisinden hadis aldığı râviyi ta'dîl eden bir lafızla rivayet etse bile haberi kabul edilmez. Çünkü bir muhaddise göre sika olan, başka birine göre mecrûh olabilir. Bu meselede doğru görüş budur. Aynı şekilde mürsel hadis de -âdil biri cezmedatıyla hadisi irsal etse bile- senedden düşen râvinin durumunun bilinmemesi sebebiyle kabul edilmemektedir.⁶⁹⁵

⁶⁹⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 110.; Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teyisîr*, 49.; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî*, 64. Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 73.; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali İbnü'l-Mülakkın, *el-Muknî fî ulûmi'l-hadis*, thk. Abdullâh b. Yusuf el-Cüdey' (Suudi Arabistan: Dâru Fevâz, 1413), 1/254.; Irâkî, *et-Tabsıra ve't-tezkira*, 1/346.; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/365.; Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 2/42.

⁶⁹¹ Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 93.

⁶⁹² Irâkî, *et-Tabsıra ve't-tezkira*, 1/346.

⁶⁹³ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkh* (b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1414), 6/174. ; Ayrıca bk. Çetin, *Mübhem Hadis ve Mübhem Râvinin Ta'dîli*, 93.

⁶⁹⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 110.; Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 73.; Irâkî, *et-Tabsıra ve't-tezkira*, 1/346.

⁶⁹⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 101.; Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, 513.

Ali el-Kârî de mübhem râvinin olduğu isnadın kabul edilmemesinin ittifâkî, ta‘dîl lafzıyla mübhem bırakılan râvinin haberinin kabul edilmemesinin ise ihtilâfî olduğunu söylemiştir. Diğer bir ifadeyle mübhem râvinin olduğu isnadı hadis imamlarının ittifakla zayıf saydığını, “ahberanî’s-sika” gibi mübhem râvinin ta‘dîl edildiği isnadı ise bazı hadis alimlerinin zayıf saydığını söyleyerek, bu konudaki diğer görüşlere işaret etmiştir.⁶⁹⁶

Şerif Hâtîm el-Avnî, et-ta‘dîl ale’l-ibham üzere nakledilen rivayetin kabul edilmeme gerekçesini, hocasını mübhem bırakan râvinin hocasına karşı hüsn-i zan beslediği için ta‘dîl ettiğine, diğer taraftan hocasının ismini vermeyerek ta‘dîl sebebini, başkalarına tetkik etme imkânını sağlamadığına dikkat çekerek şöyle detaylandırmıştır:

Ta‘dîlü’l-ibham şeklindeki ibham türü de kabul edilmez. Çünkü şekil itibariyle bu tür rivayetler, mürseller gibidir. Hadisi irsal eden tâbiî, haberi kendisine nakledene güvenmesi sebebiyle hadisi Nebî’ye (a.s.) kesin olarak nisbet etse de muhaddisler tarafından bu tür rivayetler kabul edilmemektedir. Aynı şekilde râvinin kendisine güvenmesi sebebiyle mübhem bıraktığı râvinin rivayeti de kabul edilmez. Bir de mübhimin, uygun olmayacak derecede hüsn-i zan sahibi olduğu ve bazı zayıf veya müttehem râvileri tevsîk ettiği bilindiğinde böyle bir tevsîkin değeri azalır. İmam Şâfiî’nin metruk ve müttehem İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ el-Eslemî’yi (öl. 184/800) tevsîke delâlet eden bir lafızla mübhem bırakması bu duruma örnektir.⁶⁹⁷

Bu konuyla ilgili diğer bir husus da râvinin hadis aldığı bütün hocalarının sika olduğunu ifade etmesidir. Hatîb el-Bağdâdî, bu konuyla ilgili şöyle demiştir:

Bir âlim “Size kendisinden hadis rivayet ettiğim ve ismini verdiğim her râvi âdildir, hadisi makbuldür.” dediğinde bu söz o âlimin kendisinden rivayet ettiği ve ismini söylediği her râvi için geçerlidir. Bu görüşte olanlardan biri de Abdurrahman b. Mehdî’dir.⁶⁹⁸ (Hatîb el-Bağdâdî, devamında) Bir âlim “İsmini vermesem bile size kendisinden rivayet ettiğim her râvi sikadır.” dese ve ismini vermediği birinden hadis rivayet etse bu, o âlim için tezkiye olur. Fakat biz bu tezkiye ile amel edemeyiz. Zira ismi zikredildiğinde o râvinin adâletine aykırı bir şey bilinebilme ihtimali vardır.⁶⁹⁹

⁶⁹⁶ Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, 513.

⁶⁹⁷ Avnî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadis*, 250.

⁶⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 92.

⁶⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 92.; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/366.

Hatîb, buradaki titizliğine benzer şekilde bir râvinin, hadisi aldığı hocasının “sika” olduğundan emin olduğu fakat ismini unuttuğu durumu da aynı değerlendirmiş, o kişinin artık ondan rivayet edene mechûl kaldığı düşüncesini taşımıştır.⁷⁰⁰

İbn Hazm da muhaddislerin cumhuru gibi düşünmektedir. Bir râvi hakkında cerh ve ta’dîl tearuz ettiğinde cerhi ta’dîle takdim eden İbn Hazm, âdil bir râvinin “bana sika rivayet etti” demesine itibar etmemektedir. Çünkü ta’dîl eden râviye göre âdil olan râvi, başkasına göre onun bilemediği bir sebeple mecrûh olabilir.⁷⁰¹

Hakkında tevsîke/ta’dîle delâlet eden bir lafızla mübhem bırakılan râvinin olduğu isnad ile mutlak bir lafızla mübhem bırakılan râvinin olduğu isnadın zayıflığı arasında bir mukayese yapılabilir. Şerif Hâtîm el-Avnî’ye göre tevsîke delâlet eden bir lafızla yapılan ibhamın bulunduğu isnadın zayıflığı, tevsîke delâlet etmeyen bir lafızla yapılan ibhamın bulunduğu isnadın zayıflığından daha hafiftir. Özellikle cerh-ta’dîl sebeplerini bilen münekkit âlimlerinden biri mübhem bıraktığında ve mecrûh bir râviyi kastettiğine dair bir karine olmadığında durum böyledir. Böyle bir isnadın zayıflığı oldukça az olur ve bu isnad merfû hadisler dışında kabul edilebilir.”⁷⁰² Hamâm da bu şekildeki ta’dîl ale’l-ibham üzere yapılan rivayetin kendi gibi zayıflığı hafif olan bir rivayetle veya sahâbînin ameline muvafık olması yahut diğer karinelerle takviye edilebileceğini söylemiştir.⁷⁰³

İkinci görüş: Ta’dîl’l-ibham mutlak olarak kabul edilir

Hanefî âlimlerinin çoğunluğu ile bazı hadis âlimlerinin görüşüdür. Mürsel hadisle amel ettiği bilinen Hanefîler, ta’dîle delâlet eden bir lafızla mübhem bırakılan râvinin olduğu isnadı daha kolay bir şekilde kabul etmektedir.⁷⁰⁴ Irâkî, İbnu’s-Sabbağ’ın (öl. 477/1084)

⁷⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 372. Hatîb, *Râvinin hadisi hocasından sağlam bir şekilde işittiğinden emin olduğu fakat kimden işittiğini bilememesi* meselesini ele aldığı bir bab başlığı açmıştır. Burada, Ali b. Zeyd’in anlattığı bir anekdota yer vermiştir. Buna göre Ali b. Zeyd, Hasan ile hadis müzakeresi yapardı ve bir gün Hasan’ın kendisinden rivayet ettiği bir hadisi ondan dinledi. Ali b. Zeyd b. Cüd’ân ona “Bunu sana kim tahdis etti?” diye sorunca “Bilmiyorum fakat o sikaydı.” cevabını vermiştir. Hatîb, Hasan’ın hadisi daha önce bazı râvilerinden rivayet etmiş olabileceğine dikkat çekmiş, yine de bu şekildeki rivayet ile ihticac edilemeyeceğini, Hasan’a o râvinin artık mechûl kaldığını söylemiştir.

⁷⁰¹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 2/2.

⁷⁰² Avnî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadis*, 251.

⁷⁰³ Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/184-185.

⁷⁰⁴ İbnü’l-Hanbelî, *Kafvü’l-eser*, 85.; Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Kavâid fî ulûmi’l-hadis*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb : Mektebü’l-Matbuati’l-İslamiyye, 2007), 214-215.; Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/182.; Berâdeî, *el-Cehâle inde’l-muhaddisîn*, 211-216.

el-Udde'de Ebû Hanife'den kabul edileceğine dair bir görüş nakledildiğini söylemiştir. Buna göre Ebû Hanife'nin mürseli hüccet kabul edenlerin mezhebini benimsediğini ve bu şekildeki rivayetlerin kabulünü tercih ettiğini söylemiştir.⁷⁰⁵

Hanefilerin ta'dîl ale'l-ibham konusunda yaklaşımını görebilmek için şu iki hususun zikredilmesi gerekir: Hanefî alimlerine göre, özellikle ilk üç nesil olmak üzere akıllı ve müslüman olan herkesin adâleti -aksi tespit edilmedikçe- sabittir. Diğer husus ise mübhem cerhin kabul edilmemesidir. Zira münekkit alim râviyi cerh etmeyi gerektirmeyen bir sebeple cerh etmiş olabilir. Bu sebeple münekkit alimin, bir râviyi cerh ettiğinde cerhinin kabul edilebilmesi için cerh sebebini de zikretmesi gerekir.⁷⁰⁶ Bu durum, ta'dîl ale'l-ibham üzere bir râviden yapılan rivayet hakkında da geçerlidir. Buna göre mübhem râviden rivayet eden kişi sika olduğu müddetçe, bu râviden yapılan rivayet de râvinin ismi zikredilmiş gibi kabul edilir. Zira burada aslında kendisine itimad edilen kişi, hocasından hadis rivayet eden âdil râvidir. Hadisi aldığı râvinin ismini zikretmesi veya zikretmemesi arasında fark bulunmamaktadır.⁷⁰⁷ Abdülaziz el-Buhârî (öl. 730/1330), mübhem râviden yapılan rivayetin kabûlünü şöyle detaylandırmıştır:

Râvi, kendisinden hadis rivayet ettiği kişinin ismini söylemez ve onu 'haddesenî's-sika' veya 'semi'tuhu an adl' yahut 'ahberanî men lâ ettehimuhu' gibi lafızlarla hayırla anarsa rivayeti sahîh, haberi de makbul olur.⁷⁰⁸

Abdülaziz el-Buhârî, Hanefî mezhebinin görüşünü âdil râvi, biri hakkında sika veya âdil hükmü veriyorsa bunu ancak râvinin adâleti hakkında ve ta'dîl sebepleri hakkında titiz araştırma neticesinde söylediğini, bunun da tıpkı ismini vermek gibi olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰⁹ Bu görüşte, mübhem râviden rivayet eden âlimin hadis kaynağının adâleti hakkındaki kendi kanaati belirleyicidir.

Benzeri görüşler İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085) ve bazı Hanbelî alimlerden de nakledilmiştir. Cüveynî'ye göre adâlet sahibi olduğu için ta'dîli kabul edilen, hali düzgün, cerh ve ta'dîl sebeplerini bilen ve dirayet sahibi bir râvi, biri hadisi

⁷⁰⁵ Irâkî, *et-Tabsıra ve't-tezkira*, 1/346.; Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 1/244.

⁷⁰⁶ Abdülmecid et-Türkmânî, *Dirâsât fî usûli'l-hadis alâ menheci'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2015), 544.

⁷⁰⁷ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/182.

⁷⁰⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/6.

⁷⁰⁹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/72.

“âdil veya razı olunmuş veya tevsik edilmiş bir râviden işittim” derse bu o râvi hakkında tevsik sayılır, ta’dîl lafzı olmaksızın mutlak olarak “bir râviden işittim derse.” rivayeti reddedilir.⁷¹⁰ Alâi de Cüveynî’nin, iki şekildeki naklini mürsel kabul ettiğini fakat ta’dîl lafzı olanı kabul ettiğini, olmayanı reddettiğini söylemiştir.⁷¹¹ Bazı Hanbelî alimlerin de bu görüşte olduğu nakledilmiştir.⁷¹² Örneğin Ebü’l-Berekât Mecdüddîn İbn Teymiyye (öl. 652/1254) de şöyle demiştir: “Adil bir râvi, ‘bana sika bir râvi’ veya ‘itham etmediğim biri’ veya ‘adil bir râvi haber verdi’ gibi bir ifade kullanarak hadis rivayet etse böyle bir rivayeti kabul ederiz. Her ne kadar mürselin ve mechûl râvinin haberinin reddetsek bile. Çünkü bu bize göre sarîh bir ta’dîldir.”⁷¹³

Cemâleddîn el-Kâsımî, muhaddislerin çoğunluğunun mübhem kişiyi isimlendirinceye kadar, bu şekildeki ibhamın ta’dîl anlamına gelmeyeceği görüşünde olduğunu söyledikten sonra diğer görüşün konuya yaklaşımını ise şöyle açıklamıştır:

Mübhem bırakan kişi, sika kendisine güvenilen biri ise tıpkı, kimliğini tayin etmiş gibi yeterli olur. Çünkü hakkında bir cerh olduğunu bilse onu zaten zikrederdi. Râviye bir cerh olsa ve onu zikretmese, bu aslında dinde aldatma sayılırdı. Âlimin hocasını mübhem bırakması, onu taz’îf ettiği anlamına gelmemektedir. Çünkü bazı râviler hocalarını, yaş küçüklüğü, dönemin gerektirdiği muâsarât veya komşuluk ilişkileri gibi gerekçelerle mübhem bırakabilmiştir.⁷¹⁴

Üçüncü görüş: Müçtehid imamın ta’dîli müntesiplerince kabul edilir

Bazı hadis ve fıkıh âlimlerine göre bir râviyi tevsîk ederek yapılan rivâyet, tevsîk eden âlimin mezhebini taklid edenlere yetmektedir.⁷¹⁵ Buna göre, hocasını ta’dîl lafzıyla mübhem bırakan âlim, cerh-ta’dîl sebeplerini bilen müçtehid bir imam ise mezhebini taklid edenler için bu ta’dîl geçerli olmaktadır.⁷¹⁶ Bu görüşü dile getirenler, senedde

⁷¹⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/244.

⁷¹¹ Alâi, *Câmi ‘u’t-tahsîl*, 93.

⁷¹² Berâdeî, *el-Cehâle inde’l-muhaddisîn*, 213.

⁷¹³ Ebü’l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm b. Abdillâh Âlu Teymiyye, *el-Müsevvede fî usûli’l-fıkh*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (b.y.: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, ts.), 256.

⁷¹⁴ Muhammed Cemâleddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî Cemaleddin Kâsımî, *Kavâidü’t-tahdîs min fûnûni mustalahi’l-hadis*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2004), 321.; Sehâvî, *Fethü’l-mugîs*, 2/43.

⁷¹⁵ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 110.; Alâi, *Câmi ‘u’t-tahsîl*, 73.; Irâkî, *et-Tabsıra ve’t-tezkira*, 1/346.

⁷¹⁶ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 110.; Ebû Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu’n-Nevevî alâ Müslim* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1392/1972), 1/120.; Alâi, *Câmi ‘u’t-tahsîl*, 73.; Alâi bu görüşü şöyle tasvir etmiştir: لو قال الراوي حدثني ثقة ولم يسمه لم يكن ذلك كافيا في حق المروي له إلا أن يكون ذلك

hocasını mübhem bırakan âlimin müçtehid oluşuna, cerh-ta'dîl sebeplerini bilmesine ve özellikle İmam Şâfiî'nin ta'dîlü'l-mübhem lafzıyla hocasından rivayet ettiği hadislere dikkat çekerek konunun amel yönünü vurgulamıştır.⁷¹⁷ O mezhebe tabi olanlar için müçtehidin ta'dîlinin mukallide yeterli olacağı kanaatini Şâfiî alim İbnu's-Sabbâğ, Şâfiî'nin eserinde yer verdiği haberleri başkasına değil, ashabı için hüküm verirken hüccet olsun diye zikrettiğini söyleyerek temellendirmiştir.⁷¹⁸

Usûl kitaplarının büyük oranda hadis tarihindeki vâkıyı tasvir etmek üzere kaleme alındığı bilinmektedir. Rivayet müktesebatında ta'dîl ale'l-ibham üzere rivayet edilen hadislerle amel edilip edilmeyeceği üzerinde durulmuştur. Bir kısım hadis âlimi, müçtehidin otoritesine işaret ederek, müçtehid bir âlimin hocasının kimliğini ta'dîl lafzıyla mübhem bırakması problemini, o mezhebe bağlı olanlar için “bağlayıcı” olduğu yönünde açıklayarak çözmüş gibidir. Bu mesele söz konusu edildiğinde İmam Mâlik ve Şâfiî'nin eserlerinde yer alan mübhem râvilerin olduğu senedlerin zikredilmesi bu tespiti desteklemektedir. İbn Hacer'e göre ise mezhep müntesibini bağlayıcı olması yönüyle dile getirilen bu görüş, hadis ilminin değil fıkıh ilminin konusudur.⁷¹⁹ İbn Hacer'in bu açıklamasıyla râviden ta'dîl lafzıyla rivayet edilen isnadın değeri ile bu şekilde nakledilen hadisle amel etmenin farklı hususlar olduğuna dikkat çektiği anlaşılmaktadır.

Dördüncü görüş: Sadece âdil râvilerden rivayet eden alimin ta'dîli kabul edilir

Bazı alimlere göre âdeti sadece âdil râvilerden rivayet etmek olan râvilerin mübhemü't-ta'dîli kabul edilebilir.⁷²⁰ Birçok hadis imamı hakkında “yalnızca sika râvilerden hadis rivayet ettiğine” dair nakiller bulunmaktadır.⁷²¹ Zerkeşî'nin bildirdiğine göre “Âdil

القائل مجتهدا والمكتفي بذلك مقلد له فيجوز كأصحاب الشافعي فيما يقول فيه أخبرني الثقة وأخبرني من لا أتهم ونحو ذلك; İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser*, 85.

⁷¹⁷ İbnü'l-Hanbelî, *Kafvü'l-eser*, 85. Örneğin, Radiyyüddin İbnü'l-Hanbelî “Cerh-tâdil sebeplerini bilen bir âlimse mezhebine muvafakat eden kişi hakkında bu ta'dîl geçerlidir.” kaydını düşmüştür. İbare şöyledir: وَقِيلَ إِنْ كَانَ عَالِمًا بِأَسْبَابِ الْجُرْحِ وَالتَّعْدِيلِ فَهُوَ مُجْزِئٌ فِي حَقِّ مَنْ يُؤَافِقُهُ فِي مَذْهَبِهِ; Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, 513.

⁷¹⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/366. İbare şöyledir: قَالَ ابْنُ الصَّبَّاحِ: لِأَنَّهُ لَا يُورَدُ ذَلِكَ اخْتِجَاجًا بِالْخَبَرِ عَلَى غَيْرِهِ، بَلْ يَذْكَرُ لِأَصْحَابِهِ قِيَامَ الْحُجَّةِ عِنْدَهُ عَلَى الْحُكْمِ، وَقَدْ عَرَفْتُ هُوَ مَنْ رَوَى عَنْهُ ذَلِكَ

⁷¹⁹ İbn Hacer, *Nüzhethü'n-Nazar*, 101.

⁷²⁰ Berâdeî, *el-Cehâle 'inde'l-muhaddisîn*, 216.

⁷²¹ Sadece sika râvilerden rivayet eden râvilerin isimlerini toplayan bir çalışma için bk. Muhammed Halef Selâme, “ed-Dürerü'l-mütenâsika fimen kîle ennehu lâ yervî illâ 'an sika”, *el-Hikme* 12 (1417 1997), 401-421.; Avnî bu şekilde sadece sika râvilerden rivayet ettiği söylenen alimlerin sayısını altmışa çıkarmış ve haklarında değerlendirme yapmıştır. Bk. Şerif Hâtîm b. Arif el-Avnî, *et-Tevsikü'z-zımnî hücciyetuhu ve envâuhu ve münâkaşatü tefârîhî* (Dâru'l-Mi'râc, 2023), 149-261.

birinin bir râviden rivayet etmesi ve onu isimlendirmesi onu tevsîk edip etmeyeceği” meselesinde usûlcülere ve bir kısım hadis âlimlerine göre daha doğru olan görüş, yalnızca sika/âdil râvilerden rivayet etmek âlimlerin bir râviden rivayetinin tezkiye anlamına geleceğidir.⁷²² Bu açıklaması ile Zerkeşî, sadece âdil râvilerden rivayet eden râvilerin de ta’dîlî’l-ibham üzere rivayetinin kabul edileceğine işaret etmiş gibidir.⁷²³

Berâdeî *el-Cehâle* isimli çalışmasında Zerkeşî’nin görüşüne itiraz etmektedir. Ona göre, bu iki durum birbirinden farklıdır. Yani, sadece âdil râvilerden rivayet eden âlimin ta’dîli ile yine sadece âdil râvilerden rivayet eden âlimin seneddeki bir râviyi mübhem bırakması farklı şeylerdir. Sadece âdil râvilerden rivayet ettiği söylenen râvilerin rivayet ettiği kişilerin ismi bilindiğinden râvinin hocasını değerlendirme imkânı vardır. Bu kişiler hakkında bir cerh yoksa ondan rivayet eden âlimin “sadece âdil râvilerden rivayet eden biri olarak tanınması” ile o râvi için ta’dîl imkânı doğabilir. Cerh var ise bu durumda ta’dîl veya cerhin takdimi noktasında tercih yapılabilir. Ta’dîl lafzıyla mübhem bırakılan bir râvinin olduğu isnadın durumu ise bundan farklıdır. Rivayette isminin bilinmemesi sebebiyle bu râvi hakkında cerhin olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Tıpkı, et-ta’dîl ale’l-ibhâmın kabûlünü kesin olarak reddedenlerin ret gerekçesinde olduğu gibi, râvinin ismi zikredilseydi belki râvi hakkında cerhin var olduğu tespit edilebileceğinden bu şekildeki ta’dîl kabul edilmemektedir.⁷²⁴

Hadis âliminin “Hadis rivayet ettiğim ve ismini zikrettiğim bütün hocalarım sikadır.” şeklindeki kendi sarîh ifadesi ile veya o âlimin hadis tenkit yöntemini net şekilde bilen bir âlimin açıklaması ile bir râvinin hocalarının tek tek araştırılması neticesinde oluşan kanaat arasındaki farka işaret edilebilir.⁷²⁵ Daha açık ifadeyle İmam Mâlik, Şu’be, b. el-Haccac, Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi titizliği ve seçiciliğiyle şöhret bulan ve sadece sika râvilerden rivayet etmekle tavsif edilen hadis âlimleri ile bir râvinin hocalarının

⁷²² Zerkeşî, *en-Nüket*, 3/366-367.

⁷²³ Zerkeşî, *en-Nüket*, 3/365. İbare şöyledir: وَالصَّوَابُ الْقَبُولُ إِنْ كَانَ مِنْ عَادَتِهِ لَا يَرَوِي إِلَّا عَنْ عَدْلٍ النَّفْصِيلُ بَيْنَ مَنْ يُعْرِفُ مِنْ عَادَتِهِ إِذَا قَالَ: أَخْبَرَنِي النَّقَّاءُ أَنَّهُ أَرَادَ رَجُلًا بِعَيْنِهِ، وَكَانَ ثَقَّةً فَيَقْبَلُ، وَإِلَّا فَلَا، حَكَاةُ شَارْحِ "الْمَع" "الْيَمَانِيُّ عَنْ صَاحِبِ "الْإِزْشَادِ Bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Bahru 'l-muhîr fî usûli 'l-fikh* (b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1414), 6/174. Ayrıca bk. Ebû'l-Hasen 'Alâ'uddîn 'Alî b. Süleymân ed-Dimeşkî el-Hanbelî el-Merdâvî, *et-Tahbîr şerhu 't-Tahrîr*, thk. 'Abdurrahman el-Cebrîn vd. (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000), 4/1956.

⁷²⁴ Berâdeî, *el-Cehâle 'inde 'l-muhaddisîn*, 216.

⁷²⁵ Asma Albogha, “Hadisçilerdeki Tevsikü'l Cemai”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 372.

araştırılması sonucu “falanca râvinin bütün hocaları sikadır.” şeklinde oluşan kanaatin kuvveti aynı değildir. Nitekim Ebû Dâvûd, Harîz b. Osman’ın hocalarını araştırmış ve hepsinin sika olduğunu tespit etmiştir.⁷²⁶ Bu şekilde tavsif edilen hadis âlimlerinin mübhem bıraktığı bir zatın mecrûh olduğu tespit edilirse bu durumda cerh-ta’dîl hükümleri cereyan etmektedir.⁷²⁷

Muallimî’ye (öl. 1966) göre “Bütün hocalarım sikadır.” veya “Falanın bütün hocaları sikadır.” sözü tek tek bütün hocalarının kesin olarak sika olduğu manasına gelmemektedir. Bir adam sika râviler içerisinde zikredildiğinde bunun anlamı râvinin “sikâlıktan bir payı/nasibi var.” demektir. Çünkü hadis âlimleri bazen “sika” kelimesini, zayıf biri olsa da dini tutum ve davranışları düzgün olan bazı râviler hakkında da kullanabiliyordu. Ona göre aynı şekilde bir adam zayıf râviler arasında zikredildiğinde, bu kişi hakkında da bu söz “zayıflıktan bir payı var.” diye anlaşılmalıdır. Nitekim Duafâ kitaplarında ismi zikredilen râviler arasında hakkında hafif eleştirilerin olduğu sika râviler de bulunmaktadır.⁷²⁸ Nitekim İbn Dakîk el-Îyd de (öl. 702/1202) bazı hadis alimlerinin “sika” ifadesini cehâlet vasfı taşımamakla beraber henüz hakkında cerhin olduğu bilinmeyen râvi, yani mestûr râviler için de kullanıldığını söylemiştir.⁷²⁹

Bu dört görüşün her birine çeşitli açılardan tenkitler yöneltilmiştir. Hadis usûlü alimlerinin çoğunluğu mübhemin ta’dîlini kabul etmese de mütekaddimûn âlimlerden yapılan bazı nakillerde -doğrudan olmasa da dolaylı olarak- ta’dîl’l-mübhem’in başkası için geçerli olabileceğine işaret eden ifadeler bulunmaktadır.⁷³⁰ Bilindiği gibi bir üst tabakadaki râviler veya muasır olunan fakat münekkit âlimin tanınmadığı râviler hakkında âdil râvilerin kanaatine ihtiyaç duyulmaktadır. Hadisin senedindeki râvilerin tek tek tanınması ve âdil olduğunun bilinmesi gerektiği görüşü ise hadis âlimlerinin genel kanaatidir. Humeydî’nin (öl. 219/834) *Allah Rasûlü’nden sabit olan ve kendisiyle ihticac edilecek hadisin vasıflarına dair* bir ifadesi, hadisin sıhhati için muhaddisin seneddeki her bir râvinin tek tek sika veya makbul olduğunu bilmesi gerektiği düşüncesini reddetmekte ve kendisinden rivayet eden âdil bir râvinin hocasının sika olduğuna dair

⁷²⁶ Cüdey‘, *Tahrîru ulûmi’l-hadis*, 1/314.

⁷²⁷ Cüdey‘, *Tahrîru ulûmi’l-hadis*, 1/314.

⁷²⁸ Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali Yemânî Muallimî, *et-Tenkîl bimâ verede fî te’nîbi’l-Kevserî mine’l-ebâtîl*, thk. Ali b. Muhammed el-İmrân - Muhammed Ecmel el-İslâhî (Mekke: Dâru Âlemi’l-Fevâid, 1434), 10/608.

⁷²⁹ İbn Dakîk el-Îd, *el-İktirâh*, 55.

⁷³⁰ Avnî, *et-Tevsikü’z-zımnî*, 14-15.

kanaatinin yeterli olduğuna işaret etmektedir. Humeydî sahih hadis hakkında “Allah Rasûlü’nden nakledildiği sabit, senedi muttasıl olan ve ricâli bilinen veya sika olmakla ma’rûf birinin ‘onun tanıdığı fakat benim tanımadığım birinden’ muttasıl olarak, aynı şekilde o râvinin de tanıdığı sabit olan birinden Nebî’ye (a.s.) kadar ulaşan bir şekilde rivayet ettiği hadistir.”⁷³¹ demiştir. Humeydî’nin açıklamasından senedde sika olduğu bilinen âlimin, hadisi kendisinden rivayet ettiği şahsı tanımasını yeterli gördüğü anlaşılmaktadır. Benzer bir açıklama Behz b. Esed’den (öl. 200/815) nakledilmiştir. O, sahih isnadı “Âdil, razı olunmuş râvilerin bazısının bazısına şahitliğidir.” diyerek, hadisin râvisinin, hocasının sika oluşunu bilmesine işaret etmiş gibidir. Diğer bir deyişle rivayette “râvi (muaddil) → şeyh (muaddel)” vâkiasına işaret etmiştir. Yine o, şayet isnadda bir kusurun varlığı söz konusu olduğunda ise “Bunun o râvinin uhdesinde/sorumluluğunda olduğunu” ifade etmiştir.⁷³² Görüldüğü gibi bu açıklamalarda alimin hocasına dair ta’dîlinin belirleyici unsur oluşu öne çıkmaktadır.

Mübhemü’t-ta’dîli kabul etmemesi sebebiyle cumhurun görüşüne mürsel rivayetler açısından da tenkit yapılmıştır. Örneğin, sadece sika râvilerden irsal yaparak hadis rivayet eden râvinin rivayetlerini kabul eden âlimlerin yaklaşım biçimi, bir râvinin “bana sika haber verdi.” diyerek rivayet ettiği hadisnin de kabul edilebileceğine ve delil olarak kullanılabileceğine işaret etmektedir. Fakat, Hatîb el-Bağdâdî ve sonraki müteahhirûn hadis âlimleri bu yaklaşımı kabul etmemiştir.⁷³³

Konuyu hem teorik hem de pratik bağlamda tartışan âlimlerden biri İbnü’l-Vezîr’dir (öl. 840/1436). O, muhaddislerin cumhurunun bu konudaki görüşünü zayıf görmüştür. Ona göre, âdil bir âlimin birini tevsîki -râvinin kimliğini tayin etsin veya etmesin- o râvinin sıdkını (doğruluğunu) kizbine tercih etmesi sebebiyle olmuştur. Diğer bir deyişle münekkîl âlim, bir râviyi tevsîk veya ta’dîl ediyorsa o râvi hakkında olumlu kanaat taşıdığı için “sika” olduğunu söylemiştir. Bu sebeple -Usûl eserini şerh eden Emir es-San’ânî’nin (öl. 1182/1768) de daha açık ifade ettiği üzere- mübhem bırakılan râvi hakkında sabit olan ta’dîl kanaati varsayılan/vehmedilen cerh ihtimaline takdim edilmelidir.⁷³⁴

⁷³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 24.

⁷³² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/16.; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 77.

⁷³³ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 319-320.

⁷³⁴ Emîr es-San’ânî, *Tavdîhu’l-efkâr şerhu Tenkîhu’l-enzâr*, 3/182-183.

İbnü'l-Vezîr, cumhura olan itirazını, cerh eden bir âlimin varlığı ihtimaline ve râviyi isimlendirmemenin sonuca etkisinin azlığına dikkat çekerek sürdürmüştür. Ona göre cerhin varlığı ihtimali, mübhem bırakılan râviler hakkında olduğu gibi, isimlendirilen râviler hakkında da söz konusudur. Dolayısıyla, mübhem râvi hakkında âlimin (yani: mübhem bırakanın) ta'dîli vasıtasıyla oluşan zann-ı râcihe, sika bir râviden gelmediği müddetçe cerh ihtimali zaten muaraza edemez. Geçerli veya bağlayıcı olmayan cerhin, ismi zikredilen veya zikredilmeyen râviler hakkında da yapılmış olması mümkündür. Çünkü râvinin isimlendirilmesi de, mübhem râviyi ta'dîl eden âlimin dışındaki diğer âlimlerden bir cerhin bulunması ihtimalini engellememektedir.⁷³⁵

İbnü'l-Vezîr, farazi itirazlar üreterek tartışmayı devam ettirir: Derlerse ki (cumhuru kastediyor) "İsmi söylenen râvi hakkında bir cerh bilmediğimizde zâhiri olarak bildiğimize göre hükmediyoruz. Bu durum, mübhem bırakılan kişi hakkında da böyledir. Kaldı ki, râvinin mübhem bırakılması durumunda râviyi araştırma imkânı yoktur. Râvinin ismi zikredildiğinde ise araştırma imkânı doğmaktadır. (Râvinin isminin bilinmesiyle) râvi hakkında muarız bir cerhin araştırılması ve bulunamamasıyla sonra hasıl olan zann, (isminin bilinmemesi) ndeki zandan daha güçlüdür. (Bu sebeple isimlendirilen kişi hakkında ta'dîl kabul edilir, isimlendirilmeyen râvi hakkında kabul edilmez)." diyerek cumhurun görüşüne işaret etmiştir. İbnü'l-Vezir, bu farkın zayıf olduğunu, tearuz hali dışında zanların en güçlüsüyle ibadet etmekle de emrolunmadığımızı, amel hususunda âdil bir münekkidin tevsîkinin yeterli olduğunu, böyle bir ta'dîl durumunda muarız bir görüş arama gereğiyle yükümlü olmadığımızı söylemiştir. Çünkü muarız bir görüş aranması ve bulunamaması, râvinin isminin zikredilmesi durumunda da söz konusudur.⁷³⁶

Cumhurun görüşü açısından yapılan tartışmalardan biri de Şu'be, Yahyâ b. Maîn gibi cerh-ta'dîl sebeplerini bilen hadis münekkitlerinden biri hadis kaynağını bir ta'dîl lafzıyla mübhem bıraktığında, ta'dîlinin kabul edilip edilmeyeceği noktasındadır. Kabul edilmesini savunan görüşe göre, râvi hakkında mütehasıs imamlardan nakledilen ta'dîlin kabul edilmesidir. Çünkü ta'dîl, içtihâdî bir faaliyettir ve içtihâtla amel etmek, ihmal

⁷³⁵ Emîr es-San'ânî, *Tavdîhu'l-efkâr şerhu Tenkîhu'l-enzâr*, 3/182-183. İbnü'l-Vezîr'in eserini şerh eden San'ânî de farazi itirazlar üretir ve cevaplar: "Mübhem râvinin isimlendirilmesiyle en azından onu tanıma ve hakkında araştırma imkanı olmaktadır. İsimlendirilmemesi yani, mübhem bırakılması bu araştırma imkanını ortadan kaldırmaktadır." diyerek cumhurun görüşünü temellendirmiş, buna şöyle cevap verildiğini söylemiştir: "Bir râvi tezkiye edildikten sonra artık o râvi hakkında araştırmaya ihtiyaç yoktur."

⁷³⁶ Emîr es-San'ânî, *Tavdîhu'l-efkâr şerhu Tenkîhu'l-enzâr*, 3/182-183.

etmekten evlâdır. Bu tıpkı bir âdilin haberiyle uzmanlık alanında amel edilmesi gibidir.⁷³⁷ Bu noktada şuna da işaret etmeli ki, râvi hakkındaki cerh-ta'dîl faaliyeti de zaten yine bu imamlardan nakledilen sözlere göre yapılmaktadır. Bir farkla ki, sened haricindeki yapılan cerh-ta'dîl işlemi râvi hakkında sadece bir hadis üzerinden değil, râvinin dini tutum ve davranışları ve rivayetlerinin genelini değerlendirilmesi üzerinden olmaktadır. Ayrıca tevsîk/ta'dîl edilerek mübhem bırakılan râvi hakkında bir cerhin bulunma ihtimali, mevcut ta'dîl karşısında zayıf bir ihtimal olarak durmaktadır. Sarîh ta'dîl varken, zayıf bir ihtimali tercih etmek makul değildir. Diğer taraftan, hocasını mübhem bırakan râvi, hocasının durumunu başkalarından daha iyi bilmektedir. Buna binaen hadiste bir nekaret (münkerlik) yoksa veya hadisin sıhhati aleyhine konuşan bir âlimi bulunmuyorsa ta'dîl lafzıyla mübhem bırakılan râvi sebebiyle bu imamın ta'dîli reddedilmemelidir.⁷³⁸

Cumhurun görüşüne bu gibi tenkitler yöneltildiği gibi, ta'dîl'l-mübhem kabul eden âlimlerin görüşü hakkında da çeşitli eleştiriler yapılmıştır. Reddeden âlimlerin temel gerekçelerden biri -cumhurun kabul etmeme gerekçesinde ifade edildiği gibi- râvinin hocasının kimliğini gizleyerek, mübhem râvinin kimliğine ulaşma imkânına engel olmasıdır. Bu da o râviye karşı olumsuz bir zann oluşturmaktadır. Çünkü cerh-tâ'dîl açısından üzerinde ihtilaf edilen râviler, ittifak edilen râvilerden fazladır. Bir münekkitt âlimin mecrûh saydığını diğeri ta'dîl edebilmektedir. Yine bu görüşe göre “Asl olan âdilin haberinin kabûlûdür.” karinesi, ancak âdil râvi, hadisi aldığı hocasının ismini verdiği zaman geçerli olan bir karinedir, ismini vermediğinde ise âdilin haberini kabul etmemek asl olan işlemdir.⁷³⁹

Ta'dîl'l-mübhem ile ilgili diğer bir konu ise muallak isnadlarla rivayet edilen hadisler hakkındadır. İbn Hacer, muallak hadislerin senedden hazfedilen râvinin halinin bilinmemesi sebebiyle merdud kapsamında değerlendirildiğini, başka bir vecihten gelmesi durumunda ancak sıhhatine hükmedileceğini söylemiştir. Şayet râvi, “Benim hazfettiğim her râvi sikadır.” derse, bu durumun ta'dîl'l-mübhem meselesine benzediğini ve hadis alimlerinin cumhurunun böyle bir isnadı reddettiğini söylemiştir. İbn Hacer, İbnu's-Salah'ın bir sözüne işaret ederek bu hususta bir istisna olabileceğine

⁷³⁷ Ebü'l-Hasan Mustafa b. İsmâil es-Süleymânî, *el-Cevâhiru'l-süleymâniyye şerhu'l-manzûmeti'l-Beykûniyye* (Riyâd : Dâru'l-Fadîle, 2019), 195-196.

⁷³⁸ Süleymânî, *el-Cevâhiru'l-süleymâniyye*, 196.

⁷³⁹ Süleymânî, *el-Cevâhiru'l-süleymâniyye*, 196.

işaret etmiştir. İbnu's-Salah'a göre Buhârî gibi eserinde sıhhati şart koşan alimin râvileri senedden hazfederek cezm sîgasıyla rivayet ettiği hadisler, onun nazarında sübûta delalet eder. Zira Buhârî, bu râvileri senedden hazfettiye (düşürdüye) ancak bir amaçla hazfetmiştir. Buhârî'nin cezm sîgasını kullanmadığı “yurvâ, yüzkeru” gibi muallak senedler ise ayrıca değerlendirilmelidir. İbn Hacer bunun için *en-Nüket* isimli eserine yönlendirmiş⁷⁴⁰ ve orada genişçe açıklama yapmıştır.⁷⁴¹ Münâvî, Buhârî'nin bu amaçlarından birinin râvinin, makbûl olsa da Buhârî'nin şartına uymaması olabileceğini söylemiştir.⁷⁴²

2.2.2.2. Mübhem Sîganın Bulunduğu Rivayet

Rivayet sîgaları yoluyla yapılan bazı rivayetlerde râvilerin mübhem kaldığı olmuştur. Bu sîgalar içerisinde en çok kullanılanları ise “huddistu, uhbirtu, unbi'tu” lafızlarıdır. İsnadda bir râvinin kimliğinin mübhem kaldığı bu sîgaların muhtevassından doğrudan anlaşılmaktadır.⁷⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, bazı isnadlarda yer alan حَدَّثْتُ عَنْ فُلَانٍ “falandan bana tahdis edildi” şeklindeki rivayetler hakkında açtığı fasılda şöyle söylemiştir:

Bir râvinin, “falandan bana tahdis edildi, bize bir şeyh nakletti” şeklinde aktardığı hadisler delil olarak kullanılamaz. Çünkü kendisinden hadis aktarılan kişi, hadisi işiten kişiye mechûl kalmıştır. -Daha önce zikrettiğimiz gibi- Râvinin, “bana bir sika haber verdi” diyerek ismini söylemeden hadisi rivayet etmesi, o râviyi tezkiye veya tevsik etmesine rağmen, sözü işiten için haberini kabul açısından bağlayıcı değildir. Hakkında tezkiye bulunan râvinin haberi için hüküm böyleyse, hakkında tezkiye bulunmayan mechûl râviden nakledilen haberin kabul edilmemesinin gerekliliği açıktır.⁷⁴⁴

Hadis alimlerinin “huddistu, uhbirtu, unbi'tu” şeklindeki lafızlar konusunda ihtiyatlı davrandıkları bilinmektedir. Bu konuda oğlu Abdullah'ın naklettiği Ahmed b. Hanbel'in “uhbirtu” yerine “an” denilmesine sıcak bakmadığını anlatan şu rivayet örnek verilebilir:

⁷⁴⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 82-83.

⁷⁴¹ İbn Hacer, *en-Nüket*, 326.

⁷⁴² Münâvî, *el-Yevâkî ve'd-dürer*, 1/490.

⁷⁴³ Örneğin Şuayb el-Arnaut, Ebû Dâvud'un *Sünen*'inin neşrinde “huddistu” lafızıyla rivayet edilen bir hadis hakkında “fihi râvin lem yüsem” (isnadında ismi bilinmeyen râvi vardır) diyerek huddistu şeklindeki sigalar ile ibham lafzı arasında ilişki kurmuştur. Bk. Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Melâhim” 7 (No. 4299).

⁷⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 374.

Babam dedi ki: Süneyd b. Dâvud'u Haccac b. Muhammed'in yanında İbn Cüreyc'in *Câmiî*'ini dinlerken gördüm. Haccâc, "Kitapta İbn Cüreyc dedi ki: 'Bana Yahyâ b. Saîd'den haber verildi (uhbirtu)' ve 'Bana Zührî'den haber verildi (uhbirtu)' ve 'Bana Safvan b. Süleym'den haber verildi (uhbirtu)' diyerek hadisleri rivayet etti." Süneyd, bunun üzerine Haccac'a şöyle dedi: "Ebû Muhammed! 'İbn Cüreyc, Zührî'den (an ile), İbn Cüreyc Yahyâ b. Saîd'den (an ile), İbn Cüreyc, Safvan b. Selim'den (an ile) rivayet etti.' diye söyle dedi." Haccac da bu söz üzerine bu şekilde rivayet etmeye başladı. Abdullah devamında diyor ki: Haccac'ın yaptığı babamın hoşuna gitmedi ve onu tenkit ederek ona şöyle dedi: "İbn Cüreyc'in irsal ederek rivayet ettiği bazı hadisler mevzudur. Çünkü İbn Cüreyc, hadisi kimden aldığına pek dikkat etmiyordu. Yani 'bana falancadan haber verildi, tahdis edildi.' derdi."⁷⁴⁵

Bu şekildeki sîgalar talebe ve hoca arasındaki semâ veya ittisâli yansıtmayan lafızlardır. Nitekim, Hâkim en-Nisâbü'rî, sahîh hadis şartlarından söz ettiği dördüncü fasılda bu konuya değinmiştir. O, وَمِنْ شَرَايِطِ الْمُسْنَدِ أَنْ لَا يَكُونَ فِي إِسْنَادِهِ أَخْبَرْتُ عَنْ فُلَانٍ، وَلَا حَدَّثْتُ وَلَا بَلَّغَنِي عَنْ فُلَانٍ diyerek bir hadisin müsned⁷⁴⁶ sayılabilmesi için şartlarından birinin "İsnadında 'falancadan bana haber verildi, falancadan bana tahdis olundu, falancadan bana ulaştı...' gibi bir ifadenin olmaması gerektiğini" söylemiştir.⁷⁴⁷ İbnü'l-Kattân el-Fâsî (öl. 628/1231) de *Beyânu'l-vehm ve'l-ihâm* isimli eserinde bu şekildeki lafızların yer aldığı isnadları inkıtâ'nın dört türünden biri olarak saymıştır.⁷⁴⁸

Reşîd el-Attâr (öl. 662/1264) ise, bu tür rivayetleri muttasıl sayma düşüncesindedir. O, Müslim'in *Sahîh*'inde namaz konusunda yer alan حَدَّثَ عَنْ يَحْيَى بْنِ حَسَّانٍ وَيُونُسَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْمُؤَدَّبِ وَغَيْرِهِمَا "Bana Yahyâ b. Hassân ve Yunus b. Muhammed el-Müeddeb'ten vd. tahdis olundu..." diyerek rivayet ettiği bir hadisin isnadı için şöyle demiştir: "Nakil âlimlerinin çoğunluğuna göre maktû (yani, munkatı') olarak isimlendirilmez. O, râvilerinden birinin isminde ibhamın olduğu müsned hadistir." Reşîd el-Attâr, bu hadisin sahîh, isnadının muttasıl olduğunu söylemiş, Bezzâr'ın *el-Müsned*'inde Muhammed b. el-Miskîn el-Yemâmî'nin Yahyâ b. Hassan'dan bu hadisi

⁷⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/551.; İbrahim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Lâhim, *el-İttisâl ve'l-inkata'* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2005), 22.; İbn Cüreyc'in Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer alan bu şekildeki rivayetleri için bk. 5/294 (No. 3242), 10/455 (No. 6401), 24/163 (No. 15432), 25/373 (No. 15995), 26/147 (No. 16210), 42/184 (No. 25305), 44/516 (No. 26954).

⁷⁴⁶ Müsned ile ana hatlarıyla biri Hadis edebiyatında eser türü, diğeri rivayeti nitelemesi bakımından iki farklı şekilde kullanılmıştır. Müsnedi İbn Hacer, (مَرْفُوعٌ مَحَابِّيٌّ بِسَنَدٍ ظَاهِرُهُ) هُوَ: هَذَا حَدِيثٌ مُسْنَدٌ - هُوَ: فِي قَوْلِ أَهْلِ الْحَدِيثِ: هَذَا حَدِيثٌ مُسْنَدٌ - هُوَ: (مَرْفُوعٌ مَحَابِّيٌّ بِسَنَدٍ ظَاهِرُهُ) zâhiri muttasıl olan seneddeki sahâbînin merfû haberi diye tanımlamıştır. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 114-115. Diğer tanımları için bk. Aydın, *Hadis Istılahları*, "Musned" 219.

⁷⁴⁷ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 149.

⁷⁴⁸ İbnü'l-Kattân el-Fâsî, *Beyânu'l-vehm ve'l-ihâm*, 2/371.

rivayet ettiği bilgisini vermiştir.⁷⁴⁹ Reşîd el-Attâr başka bir yerde daha açık bir şekilde hadis âlimlerinin genel kanaatinin bu yönde olduğunu şöyle ifade etmiştir:

Rivayet ve nakil âlimlerinin ortak kanaati, bir râvinin “haddesenâ sâhibun lena, haddesenî gayru vâhid, haddesenî men semia fulânen, huddistu an fulânin” şeklindeki rivayetleri müsnedden sayılır. Çünkü senedde bir inkıta’ bulunmamaktadır. Yalnızca râvilerinden birinin ismi bilinmemektedir. Bu da tıpkı ismi bilinen fakat hali bilinmeyen râvi gibidir.⁷⁵⁰

Reşîd el-Attâr’ın açıklamasını, kimliği tespit edilebilen râvilerin bulunduğu isnadlar hakkında olduğunu düşünmek daha makul görünmektedir. Nitekim o, bu açıklamaları yaptığı *Gureru’l-fevâid* isimli eserinde, Müslim’in *Sahih*’ini incelemiş, eserde ibham lafızlarının yer aldığı senedler hakkında açıklamalarda bulunmuş, bazı senedlerdeki mübhem râvilerin kimliğini tespit etmiştir. Dolayısıyla rivâyet sîgalarıyla nakledilen her isnadın aynı kuvvette olmayabileceği gibi, mübhem râvinin kimliğini tespit imkânının aynı olamayacağı da söylenebilir.

Genel kanaate göre bu şekildeki bir lafızla nakledilen hadisin kaynağı tespit edilinceye kadar munkatı’, tespit edildiğinde ise hadis müsned sayılır. Şu var ki, حَدَّثْتُ عَنْ فُلَانٍ şeklinde rivayet edilen isnad yine başka bir isnad vasıtasıyla tespit edildiğinde ise ilk isnad munkatı’ kalmaya devam edecektir.

2.2.2.3. Bir Topluluğa Delâlet Eden Lafzın Bulunduğu Rivayet

İsnadlarda “*ricâl, gayru vâhid, eşyâhunâ, şüyûhunâ, meşyehatun, unâsun, ehlu Mekke, adedun veya cemâatun min ashâbinâ...*” gibi kelimelerle bir topluluğa delâlet eden lafızlar kullanılmaktadır. Bu lafızlar, genellikle hadisin birden fazla kişiden alındığını veya diğer bir deyişle birden fazla kişiye nispet edildiğini göstermektedir. Hadis âlimleri arasında bir topluluğa delâlet eden lafızlarla rivayet edilen hadisin hükmünün, bir ferdin mübhem bırakıldığı isnadlarla aynı olup olmadığı tartışılmıştır. Buna göre senedde mübhem bırakılan kişilerin sayısının, o râviler isimlendirilmemiş de olsa bir güven oluşturabileceği fikri dile getirilmiştir. Bir kısım âlimlere göre, hadisi rivayet eden râvi senedde “*bana Medine ehli haber verdi, falancanın ashabından bir grup haber verdi,*

⁷⁴⁹ Reşîd el-Attâr, *Gurerü’l-fevâid*, 128.

⁷⁵⁰ Reşîd el-Attâr, *Gurerü’l-fevâid*, 120-121.

birden fazla kişi anlattı (gayru vâhid) gibi bir topluluğa delâlet eden lafızla mübhem bıraktığında, bu topluluğun sayısının birden fazla oluşu, birbirini takviye etmekte ve böylece oluşan kuvvetle rivayet üzerinden cehâlet kalkmaktadır.⁷⁵¹

Öncelikle şuna işaret edilmeli ki, bir râvi, hadis kaynağını bir topluluğa delâlet eden lafızla mübhem bıraktıktan sonra mübhem râvilerden birinin kimliğinin açıklanması veya başka bir rivayet vasıtasıyla tespit edilmesi bu konudan ayrı bir durumdur. Çünkü, seneddeki râvilerden birinin kimliğinin tespit edilmesiyle senedin ittisali gerçekleşmiş olur. Örneğin -daha önce işaret edildiği üzere- *Abdülkays heyetinin Medine'ye gelişinin* anlatıldığı rivayette, Katâde (öl. 117/735), bu hadisi birçok hocasından işittiğini ifade etmek üzere, “*Bu heyetle karşılaşan birçok kişi bana anlattı*” demiş, sonra da bunlar arasında Ebû Nadra'nın Ebû Saîd el-Hudrî'den yaptığı rivayeti zikretmiştir.⁷⁵² Böylece Katâde, hadisi işittiği kişilerden birinin Ebû Nadra olduğunu söylemiş, hadisi işittiği diğer şahısların isimlerini vermemiştir. İsmi zikretmediği kişiler üzerinde cehâlet vasfı devam etse de, kimliği tespit edilen şahısla rivayet muttasıl hale gelmiştir.

Bir topluluğa delâlet edilen lafızların yer aldığı isnadlar hakkında birkaç ihtimal söz konusudur. Hadis kaynağını bu lafızlarla mübhem bırakanların ve mübhem bırakılanların durumu, sahâbe veya tâbiûn neslinden olmasına göre değişmektedir. Bu şekilde mübhem bırakanlar sahâbî, tâbiî yahut sonraki nesillerden biridir. Bu durum, böyle bir isnadın muttasıl sayılıp sayılmamasını etkileyecektir.⁷⁵³ Burada bunların her birine dair örnek verilmesi faydalı olacaktır.

1. Sahâbeden birinin, sahâbe topluluğunu mübhem bırakarak hadis rivayet etmesi.

Sahâbî olduğu tespit edilen bir râvinin yine kendisi gibi bir veya birden fazla sahâbîyi mübhem bırakması aynı güveni oluşturur. Klasik terminolojide “mürselü's-sahâbî” veya “merâsîlü's-sahâbe” diye ifade edilen durum gerçekleşmiş olur. Sahâbenin tamamı âdil sayıldığı için hadis âlimlerinin genel kanaatine göre bir sahâbînin bana “Allah Rasûlü'nün ashabından bir topluluk anlattı” demesiyle rivayette ittisal gerçekleşmiş demektir.⁷⁵⁴

⁷⁵¹ Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 275.

⁷⁵² Müslim, *Sahîh*, “İman” 27.

⁷⁵³ Sühlî, “Rivâyetü'l-cemâati'l-mübhemîn ve eseruhâ fi'l-hükmi 'ale'l-hadis”, 407.

⁷⁵⁴ İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî*, 46.

2. Tâbiûndan birinin, sahâbe topluluğunu mübhem bırakarak hadis rivayet etmesi.

Tâbiûndan olan bir râvi, hadis kaynağının sahâbe neslinden biri olduğunu söyleyerek rivayet etmekte fakat kimliğini açıkça söylememektedir. “Muhammed’in (a.s.) ashabından, Rasûlullah (a.s.) ashabından, akrabalarından, zevcelerinden” diyerek rivayet etmektedir. Bu konuda şu isnad örnek verilebilir:

وَحَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ رُمَيْحٍ، أَخْبَرَنَا اللَّيْثُ عَنْ يَحْيَى ابْنِ سَعِيدٍ، عَنْ بُشَيْرِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ أَنَّهُمْ قَالُوا : " رَخَّصَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بَيْعِ الْعَرَبِيَّةِ بِخَرْصِهَا تَمْرًا "

İsnadda görüldüğü gibi tâbiûnden olan Büşeyr b. Yesâr, “Rasûlullah’ın ashabından” diyerek bir topluluğa delâlet eden lafızla hadisi rivayet etmiştir.⁷⁵⁵ Sahâbenin adâleti düşüncesi sebebiyle, muhaddislerin genel kanaatine göre böyle bir isnad muttasıl sayılmaktadır.

Aşağıdaki şu isnadın bir ferde veya cemaate delâlet etmesi ihtimali aynı gibidir.

حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَابِسٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي لَيْلَى، عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِنَّمَا نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ الْجَامَةِ لِلصَّائِمِ، وَالْوَصَالِ فِي الصَّيَامِ...

İsnadda görüldüğü gibi tâbiûnden olan Abdurrahman b. Ebî Leylâ, hadis kaynağını “Muhammed’in (a.s.) ashabından bazısı/birisi” diyerek ibham lafzıyla rivayet etmiştir.⁷⁵⁶

Bir kısım âlimlere göre böyle bir isnadın kabûlü için, tâbiûnun, sahâbeden semâmı tasrih etmesi gerekir. Çünkü böyle bir isnadda râvinin tedlisi yahut aslında mürsel olan rivâyetin ittisale hamledilmesi endişesi bulunmaktadır. Sayrafi’den, tâbiûnun sahâbîden semâmı belirttiği rivâyetinin kabul edileceği, belirtmediği rivâyetinin reddedileceği görüşünde olduğu nakledilmektedir.⁷⁵⁷ Daha açık bir ifadeyle tâbiûndan olan râvi “semi’tu raculen min ashabi Rasûlillah” derse rivayeti kabul edilir, “an raculin min ashabi Rasûlillah” derse reddedilir.⁷⁵⁸

Sayrafi’nin kaydını aktaran Irâkî, görüşünün isabetli olduğunu söylemiştir.⁷⁵⁹ İbn Hacer ise bu konuda Sayrafi’nin ve Irâkî’nin açıklamasına muhalefet etmiş ve bu görüşün zan üzere cereyan ettiğine işaret etmiştir. Tâbiûndan olan râvinin tedlisten sâlim

⁷⁵⁵ Müslim, *Sahih*, “Büyû” 68.

⁷⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/176 (No. 23084).

⁷⁵⁷ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/463.; Irâkî, *et-Takyîd ve l-izâh*, 1/388-389.; Ebnâsî, *eş-Şeze l-feyyâh*, 1/151.

⁷⁵⁸ Irâkî, *et-Takyîd ve l-izâh*, 1/388-389.; Ebnâsî, *eş-Şeze l-feyyâh*, 1/151.

⁷⁵⁹ Irâkî, *et-Takyîd ve l-izâh*, 1/388-389.

biri ise “an’ane” şeklindeki rivâyetinin zaten semâ’a hamledileceğini, ismini de vermediyse, -araştırmacı için- tâbiînin ismini mübhem bıraktığı sahâbîyle likâsını tespit etme imkânının olmadığını söylemiştir.⁷⁶⁰

3. Tâbiûndan birinin, tâbiûn topluluğunu mübhem bırakarak hadis rivayet etmesi.

Bu konuda genel hatlarıyla iki görüşün olduğu söylenebilir. Bir kısım âlimlere göre, hadisi rivayet eden râvi hadis kaynağını senedde “*bana Medine ehli haber verdi, falancanın ashabından bir grup haber verdi, birden fazla kişi nakletti (gayru vâhid)*” gibi bir topluluğa delâlet eden lafızla mübhem bıraktığında, bu topluluğun birden fazla kişi oluşu, birbirini takviye etmekte ve böylece oluşan kuvvetle rivayet üzerinden cehâlet kalkmaktadır.⁷⁶¹ Bu konuda örnek verilen rivayetlerden biri Muaz b. Cebel’den nakledilen *İçtihat hadisi* diye bilinen rivayettir. Hadisin isnadı şöyledir:

حَدَّثَنَا عَفَّانُ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، أَخْبَرَنِي أَبُو عَوْنٍ، قَالَ: سَمِعْتُ الْحَارِثَ بْنَ عَمْرِو بْنِ أَخِي الْمُغِيرَةَ بْنِ شُعْبَةَ يُحَدِّثُ، عَنْ نَاسٍ مِنْ أَصْحَابِ مُعَاذٍ مِنْ أَهْلِ حِمَصٍ عَنْ مُعَاذٍ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لِمُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ حِينَ بَعَثَهُ إِلَى الْيَمَنِ فَذَكَرَ: " كَيْفَ تَقْضِي إِنْ عَرَضَ لَكَ قَضَاءٌ...

Muaz hadisini zayıf sayanlar üç sebepten dolayı zayıf kabul etmiştir: 1. Senedinde Hâris b. Amr vardır. Bu zat, Muğîre b. Şu‘be’nin yeğenidir. Ondan sadece Ebû Avn Muhammed b. Ubeydullah’ın es-Sekafî’nin rivayeti vardır ki, yalnızca bu hadisi rivayet etmiştir. İbn Hacer de onun hakkında “mechûl” hükmü vermiştir. 2. Hadisin tariklerinin bazıları mürseldir ve senedinde Muaz b. Cebel’in ismi yoktur. 3. Muaz’ın ashabının isimleri bilinmemektedir.⁷⁶²

Buhârî, *içtihat hadisinin* senedi hakkında “Sahîh değildir, sadece bu tarik (Haris b. Amr es-Sekafî → ashâbı Muaz → Muaz b. Cebel) bilinmektedir ve mürseldir.” demiştir.⁷⁶³ Tirmizî de “Bu, sadece bu vecihle bildiğimiz bir hadistir. İsnadı bana göre muttasıl değildir.”⁷⁶⁴ Hadisin mana bakımından doğru olsa da sened itibarıyla zayıf

⁷⁶⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/562. Sehâvî, *Fethü’l-mugîs*, 1/192.

⁷⁶¹ Berâdeî, *el-Cehâle inde’l-muhaddisîn*, 275.; Sühlî, “Rivâyetü’l-cemâati’l-mübhemîn ve eseruhâ fi’l-hükmi ‘ale’l-hadis”, 424.

⁷⁶² Berâdeî, *el-Cehâle inde’l-muhaddisîn*, 275-277.

⁷⁶³ Buhârî, *et-Târihü’l-kebîr*, 2/277.

⁷⁶⁴ Tirmizî, *Sünen*, “Ahkâm” 3 (No. 1327).

olduğunu söyleyen İbnü'l-Cevzî, seneddeki Hâris b. Amr'ın mechûl olması ve Muaz b. Cebel'in ashâbının cehâleti sebebiyle rivâyetin sahîh olamayacağını söylemiştir.⁷⁶⁵

Hatîb el-Bağdâdî ise isnad yönüyle zayıf olsa da hadisin kalabalık topluluklar tarafından nesilden nesile aktarılmasını, adâlet şartını sağlayan bir unsur görmüştür: “Bazı hadisler, isnad yönüyle sabit olmasa bile kalabalık bir topluluktan rivayet edilmesiyle isnada ihtiyaç duymayacak kadar meşhurdur. Muaz hadisi de böyledir. İslam âlimleri, Muaz'ın ashâbının kalabalık olmasından dolayı isnaddan müstağni kalındığına kanaat getirerek bu hadislerle ihticac ettiler.”⁷⁶⁶ demiştir. Yine Hatîb el-Bağdâdî, şayet muhalif biri “Bu haber sahîh değildir. Hıms ehlinen isimlendirilmemiş mechûl râvilerden rivayet edilmiştir.” denirse şöyle cevap veririz: “Hâris b. Amr'ın “Muaz'ın ashâbından olan Hıms ehlinin insanlarından” diyerek aktarması, hadisin şöhretine, râvilerinin çokluğuna ve Muaz'ın faziletinin ve zühdünün bilindiğine delâlet eder.” diyerek, hadisin birçok tarikten rivayet edilmesine dikkat çekmiştir.⁷⁶⁷

Hatîb el-Bağdâdî'nin açıklamalarında ayrıca telakkî bi'l-kabûl vurgusu öne çıkmaktadır. O, ümmetin bir şeyi kabûl ile karşıladığında, zayıf hadislerle amel edilebileceğine işaret etmiştir. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî *el-Kifâye*'de, hadisin sıhhatini tespit için isnad dışı bazı unsurların varlığından söz etmiştir. Bunlar, bir haberin Kur'an ve mütevâtir sünnet nasslarının muktezasına muvafık olması, ümmetin doğruluğunda ittifak üzere buluşması, kalabalık toplulukların kabul ile karşılaması ve insanların gereğince amel etmesi.⁷⁶⁸ Buna göre Hatîb'in hadisin kabûlü noktasındaki kanaati sened itibarıyla değil, sened dışı bir takviye edici unsur iledir.

İçtihad hadisinin konumuzla ilgili kısmı, üçüncü kısmı yani, Muaz'dan hadisi rivayet eden râvilerin cehâletidir. İbn Kayyim el-Cevziyye'ye göre isnadında her ne kadar isimlendirilmemiş râviler de olsa, hadisin bir kişiden değil de bir topluluktan rivayet edilmesi bir güven meydana getirmektedir:

⁷⁶⁵ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-İlel'ü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, thk. İrşâdu'l-Hakki'l-Eserî (Faysalabad: İdâretu'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1401/1981), 2/273.

⁷⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefekkih*, 1/475.; Ebü 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'âî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed 'Abdusselâm İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991), 1/154.

⁷⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefekkih*, 1/470.

⁷⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 17.

Hadisin isnadında her ne kadar isimlendirilmemiş de olsa bir topluluğun olması, rivayetin kuvvetini artırmaktadır. Çünkü birden fazla kişiden nakledilmesi hadisin şöhretine işaret etmektedir. Demek ki, Hâris b. Amr, hadisi sadece bir kişiden değil, Muaz b. Cebel'in ashabından olan bir topluluktan rivayet etmiştir. Bu, rivayetin şöhret bulması açısından onlardan birinin ismini vermesinden şöhret bakımından daha etkilidir. Muaz'ın ashabı, ilim, din, fazilet ve doğruluğuyla bilinen bir topluluk iken böyle bir şey nasıl gizli kalabilir ki! Muaz'ın ashabından hadis uydurmakla itham edilen biri, kezzab, mecrûh biri bilinmemektedir. Aksine onun ashabı müslümanların en faziletliyelerinden ve hayırlılarından. İlim ehli onlardan hadis nakletmede tereddüt etmemişlerdir. (Senedde yer alan) Şu'be de, hadis ilminin sancağının taşıyıcısıdır. Bazı hadis âlimleri onun hakkında, "Bir hadisin isnadında Şu'be varsa elin kuvvetlenir." demiştir.⁷⁶⁹

İbn Kayyim'in açıklamasında, birkaç hususu öne çıkardığı görülmektedir. Birincisi, mübhem bırakılan kişilerin birden fazla olmasını, rivayete bir güven unsuru olarak saymıştır. İkincisi, Muaz'ın ashabının güvenilir bir topluluk olarak bilinmesini ve aralarında yalancı veya mecrûh bir râvinin olmamasını rivayete güven duymayı gerektiren bir gerekçe görmüştür. Yine o, mübhem şahısların bir sahâbînin ashabı ve tâbiûn neslinden oluşuna dikkat çekmiş gibidir. Zira bu nesildeki râvilere güven daha fazladır. Üçüncüsü, hadisi rivayet eden kişinin hadis ilminde öne çıkan bir âlim olmasını, yani Şu'be'nin Hâris b. Amr'dan rivayet etmesini hadise güvenme gerekçesi görmüştür.

Fıkıh âlimlerinin de benzer bir yaklaşım içerisinde olduğu görülmektedir. Nitekim, Cessas da *içtihat hadisine* iki açıklama getirmiş ve itirazlara cevap vermiştir: "Eğer, "râvi bu hadisi Muaz'ın ashabından mechûl bir topluluktan rivayet etti" denirse, buna "Bunun zararı yok, hadisin Muaz'ın ashabından bir topluluğa nisbeti haberin sıhhatini te'kid eder. Çünkü onlar, Muaz'ın ashabı olmakla nitelenmiş, rivayeti makbul sika râvilerdir."⁷⁷⁰ Yine Cessas, rivâyetin şöhretine ve insanlar tarafından kabûlüne şöyle dikkat çekmiştir: "İnsanlar bu haberi kabul ile telakki etmiştir ve haber şöhret bulmuştur. Bunu rivayet edenlerden herhangi birini de tenkit veya reddetmemişlerdir." Ayrıca Cessas, "Bu hadisin mürsel hükmünde olduğunu mürselin de bize (Hanefilere) göre makbul olduğunu söyleyerek cevap vermiştir."⁷⁷¹ Görüldüğü gibi bir kısım âlimlere göre

⁷⁶⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkı'in 'an rabbi'l-âlemîn*, 1/154.

⁷⁷⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî Cessâs, *Usûlü'l-fikh (el-Fusul fi'l-usul)* (Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994), 4/44.

⁷⁷¹ Cessâs, *el-Fusul*, 4/44.

Muaz b. Cebel'den nakledilen içtihat hadisi, râvilerinin mechûl olması sebebiyle zayıf görülürken bir kısım âlimlere göre ise senedindeki mechûl râvilerin sayısının çokluğu sebebiyle muttasıldır ve kabule şayandır.

Bu konuda ikinci bir örnek olarak Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde yer alan Safvan b. Süleym'in *أَخْبَرَهُ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَبْنَاءِ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ آبَائِهِمْ* "Allah Rasûlü'nün ashabının çocuklarından bir topluluk, babalarından haber verdi" diyerek rivayet ettiği hadis örnek verilebilir. Rivayete göre Allah Rasûlü "*Dikkat edin, kim bir zimmîye zulmeder, hakkını alır veya gücünün üstünde bir iş yükler yahut zorla ondan bir şey alırsa kıyamet günü ben onun hasmı olurum.*"⁷⁷² buyurmuştur. Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında ise *عَنْ ثَلَاثِينَ مِنْ أَبْنَاءِ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ* hadisin "Allah Rasûlü'nün ashabının çocuklarından olan otuz kişiden" nakledildiği bilgisi geçmektedir.⁷⁷³

Bir kısım hadis âlimleri, hadisin senedindeki mübhem râvilerin sayısının çokluğu sebebiyle hadisi muttasıl saymışlardır. Zerkeşî, hadisin isnadı hakkında "Senedi fena değildir (Lâ be'se bih), sahâbenin çocuklarının isimlerinin bilinmemesi rivayete zarar vermez. Zira sayıca çokturlar."⁷⁷⁴ Irâkî de "Ebû Davud, bu hadis hakkında sükût etmiştir. Ona göre sâlih bir rivayettir. Senedinde isimlendirilmemiş râviler olsa da isnadı iyidir. Çünkü sahâbenin çocuklarının sayısı, adâlet şartı aranmayacak derecede bir tevatür sayısına ulaşmıştır. Nitekim hadis, Beyhakî'nin *es-Sünen*'inde yer alan rivâyetinde otuz kişiden rivayet edildiği yer almıştır."⁷⁷⁵ Sehâvî de "Senedi fena değildir. Sahâbenin çocuklarının isimlerinin bilinmemesi rivayete zarar vermez. Onların sayıca çokluğu cehâleti giderir. Bu sebeple Ebû Dâvûd bu hadis hakkında açıklama yapma ihtiyacı hissetmedi." demiştir.⁷⁷⁶

Muhaddislerin isnadda, bir topluluğa delâlet eden lafızlarla ilgili güvene işaret eden sözlerini, tâbiûn tabakasındaki râvilerin mübhem bırakıldığı rivayetler için olduğunu düşünmek daha makul görünmektedir. Nitekim Elbânî de mübhem bırakılan bir topluluk, tâbiûn tabakasında veya tâbiûna yakın bir tabakada olduğunda rivayetlerinin kabul

⁷⁷² Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Harâc, Fey', İmâre" 34 (No. 3052). Hadisin metni şöyledir: *أَلَا مَنْ ظَلَمَ مُعَاهِدًا أَوْ انْتَقَصَهُ أَوْ كَلَّفَهُ فَوْقَ طَاقَتِهِ أَوْ أَخَذَ مِنْهُ شَيْئًا بَغَيْرِ طَيِّبٍ نَفْسٍ فَأَنَا حَاجِبُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ*

⁷⁷³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/344 (No. 18731).

⁷⁷⁴ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *et-Tezkire fî'l-ehâdîsi'l-müştehire*, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 33.

⁷⁷⁵ Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 1/772.

⁷⁷⁶ Ebû'l-Hayr Muhammed b. 'Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Makâsîdu'l-hasene fî beyâni kesîrin min el-ehâdîsi'l-müştehire 'alâ'l-elsine*, thk. Muhammed 'Osmân el-Haşet (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1405/1985), 616.

edileceğini, isnadın daha alt tabakasındaki olan mübhem râvinin rivâyetinin kabûl ve reddinde karinelere bakılacağını söylemiştir. Nitekim Muaz hadisinde de zimmî hukuku ile ilgili mezkûr hadiste de mübhem bırakılan râviler, tâbiûn neslindedir.⁷⁷⁷

Benzer bir açıklamayı Elbânî, Abdûlmelik b. Umeyr'in عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ أَصْحَابِهِ، عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، " فِي الرَّجُلِ يَقُولُ لِلرَّجُلِ: يَا خَبِيثُ يَا فَاسِقُ قَالَ: لَيْسَ عَلَيْهِ حَدٌّ مَعْلُومٌ، يُعَزَّرُ الْوَالِي رَأَى rivayet ettiği hadisin senedi hakkında da yapmıştır.⁷⁷⁸ Buna göre isnadın iyi, ricâlinin de Abdûlmelik b. Umeyr haricinde sika olduğunu, ibham lafzının bir topluluğa delâlet etmesi sebebiyle cehâlet problemini kaldıracağını söylemiş, Sehâvî'nin başka hadiste yaptığı değerlendirmenin bu hadis için de geçerli olabileceğine işaret etmiştir.⁷⁷⁹ Şuayb el-Arnaut da, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin neşrinde şu hadisin senedi hakkında benzer bir değerlendirme yapmış, "İsnadı sahîhtir. Basralı topluluğun isimlerinin bilinmemesi rivayete zarar vermez. Çünkü onlar kalabalık bir topluluktur." demiştir.⁷⁸⁰

حَدَّثَنَا أَبُو كَامِلٍ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ أَبِي بَشِيرٍ، حَدَّثَنِي نَفَرٌ مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ عَنْ أَبِي بَزْرَةَ الْأَسْلَمِيِّ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمْ يُصَلِّ عَلَى مَا عَزَّ بَنَ مَالِكٍ، وَلَمْ يَنْهَ عَنْ الصَّلَاةِ عَلَيْهِ.

Abdullah b. Gâlî es-Sühî ise "*Rivâyetü'l-cemâati'l-mübhemîn ve eseruhâ fi'l-hükmi 'ale'l-hadis*" isimli makalesinde, isnadda bir topluluğa delâlet eden lafızla mübhem bırakılan râvilerin bulunduğu hadisin sıhhat açısından hükmünün, mechûlden yapılan rivayet gibi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Tercih ettiği görüşe göre isnadda mübhem bırakılan kişi veya kişilerin (yani, bir veya birden fazla), sayıca farklı olmasının isnadın ittisaline tesiri yoktur.⁷⁸¹ O bu konuda mütekaddimûn âlimlerinin sözlerine ve tatbikatına işaret etmiştir. Bu şekildeki isnadlar hakkında âlimlerin -isnadındaki râvilerin mechûl olması sebebiyle- munkatı' hükmü verdiğini gösteren örnekler zikretmiştir.⁷⁸²

Örneğin, Buhârî, *İçtihat hadisinin* senedi hakkında "Sahîh değildir, Sadece bu tarik (Haris b. Amr es-Sekafî → ashâbı Muaz → Muaz b. Cebel) bilinmektedir ve

⁷⁷⁷ Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, *ed-Dürer fî mesâilî'l-mustalahi ve'l-eser* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001), 34.; Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 280.

⁷⁷⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/440 (No. 17149).

⁷⁷⁹ Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, *İrvâu'l-ğalîl fî tahrîci ehâdisi menâri's-sebîl* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985), 8/54. Benzer bir örnek için bk. Elbânî, *İrvâu'l-ğalîl fî tahrîci ehâdisi menâri's-sebîl*, 5/128.

⁷⁸⁰ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Cenâiz" 52 (No. 3186) 1. Dipnot.; Şuayb el-Arnaut, benzer yaklaşımı Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inin neşrinde de sergilemiş, râvinin bir topluluğa delâlet eden ibham lafzı kullanımını isnadı takviye edici ve cehâleti giderici bir unsur görmüştür. Örnekler için bk. Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 18/265 (No. 11737); 26/204 (No. 16275); 31/134 (No. 18838).

⁷⁸¹ Sühî, "Rivâyetü'l-cemâati'l-mübhemîn ve eseruhâ fi'l-hükmi 'ale'l-hadis", 425.

⁷⁸² Sühî, "Rivâyetü'l-cemâati'l-mübhemîn ve eseruhâ fi'l-hükmi 'ale'l-hadis", 425-430.

mürseldir.” demiştir. Tirmizî de, “Bu sadece bu vecihle bildiğimiz bir hadistir. İsnadı bana göre muttasıl değildir.”⁷⁸³ Yine, Ebû’z-Zinâd’ın عَنْ مَشِيخَةٍ مِنْ أَهْلِ الصَّلَاحِ مِمَّنْ أَدْرَكَ حَدَّثُوهُ “Nebî’den (a.s.) rivayet eden bir topluluğa yetişen ve ondan rivayet eden hayır ehli hocalardan” diyerek rivayet ettiği hadis hakkında Buhârî, “munkatı olması” daha sahîhtir, diyerek böyle bir isnadı inkıta ile nitelemiştir.⁷⁸⁴ Yine, İbnü’l-Cevzî’nin, Ebû Bîşr’in عَنْ أَبِي بَشِيرٍ، حَدَّثَنِي نَفَرٌ مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ عَنْ أَبِي بَزْرَةَ الْأَسْلَمِيِّ “Bana Ebû Berze el-Eslemî’den hadisi nakleden Basra ehlinden bir grup anlattı” dediği isnad hakkında “Onu mechûller rivayet ediyor.” diyerek munkatı bulduğuna işaret etmiştir.⁷⁸⁵

Yazarın zikrettiği bu örnekler içerisinde “ba’zu ehlihi, ba’zu ehli’l-Medîne, ba’zu ehli’l-Basra” gibi lafızların yer aldığı senedler bulunmaktadır. Yazar, bu senedler hakkında, muhaddislerin inkıta’ hükmü verdiğiine işaret etmiştir. Fakat bu lafızlarda, bir topluluktan ziyade râvinin tek olduğu kanaati daha baskın gibidir. En azından “ba’zu ” şeklindeki lafızların bir ferde veya cemaate delâlete ihtimali bulunmaktadır. Yani bu kelime “Ailesinden biri, Medine ehlinden biri, Basra ehlinden biri...” gibi bir anlam taşıyabilmektedir. Bu sebeple bu lafızların yer aldığı senedlerle ilgili âlimlerin kanaatini zikredip, bir topluluğa delâlet eden lafızları da aynı yönde değerlendirmek her zaman sağlıklı olmayabilir. Dolayısıyla hadis âlimlerinin, bu lafızların yer aldığı senedler hakkındaki inkıta’ veya irsal değerlendirmeleri ile “bir topluluğa delâlet eden lafızlar” ın olduğu senedlerle ilgili kanaatlerini ayrı tutmak daha makul görünmektedir. Ayrıca, içtihat ve zımmî hukukuyla ilgili rivayetlerin kabûlüne dair yorumların, genel bir ilke çıkaracak kadar yeknesak bir yapı arz etmediği, bu şekildeki isnadların her birinin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

2.2.3. Mübhem Râvinin Yer Aldığı İsnadın Zayıflık Derecesi

Öncelikle bir hadisin zayıflığı ile senedinin zayıflığı arasında farka işaret edilmelidir. Muhaddislerin üzerinde durduğu hususlardan biri de isnadın sıhhatinin, hadisin de sıhhatini gerektirmemesidir. Bir başka açıdan ise isnadın zayıflığının, hadisin de

⁷⁸³ Tirmizî, *Sünen*, “Ahkâm” 3 (No. 1327).

⁷⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî Buhârî, *et-Târîhu’l-evsat*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyed (Kahire: Dâru’l-Va’y, 1397/1977), 2/81.

⁷⁸⁵ Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *et-Tahkîk fî mesâîli’l-hilâf*, thk. Mesâd ‘Abdulhamid Muhammed es-Sa’denî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415/1994), 2/17.

zayıflığını zorunlu kılmamasıdır. Sened sahîh olabilir, metin şazz veya bir kusur sebebiyle muallel olabilmektedir.⁷⁸⁶ Bu sebeple İbnü's-Salâh'a göre "isnadı sahîh hadis" veya "isnadı hasen hadis" sözleri "sahîh hadis" ve "hasen hadis" hükmünün altındadır, çünkü hadisin isnadı sahîh olup, hadis şazz veya muallel olabilir. Yine ona göre kendisine itimad edilen bir musannif, "sahîhu'l-isnad" demekle yetindiğinde ve illetini zikretmediğinde, zâhiri hüküm hadisin haddi zatında sahîh olduğudur. Çünkü aslolan hadisin illetten ve yaralayıcı bir kusurdan sâlim olmasıdır.⁷⁸⁷ Aynı şekilde musannif, "hasenü'l-isnad" deyip, zayıflıktan söz etmediğinde bu hadise de hasen hükmü verilir.⁷⁸⁸

İbn Hacer'e göre ise İbnü's-Salâh'ın son sözü hakkında bir muhaddis "sahîh" sözü yerine "Sahîhu'l-isnad" sözünü tercih ediyorsa muhakkak bir amaçla bunu söylemiştir.⁷⁸⁹ Zayıf konusunda ise Nevevî, zayıf bir isnadla karşılaşıldığında "bu isnadla zayıftır." denilmesi gerektiğini, "metni zayıf" veya "zayıf" denilmeyeceğini, çünkü sahîh bir isnadının olabileceğini ifade etmiştir.⁷⁹⁰

Sened-sihhat arasındaki bu ilişkiye işaret ettikten sonra mübhem râvili isnadların zayıflık derecesi hakkında şunlar söylenebilir. Bilindiği gibi, bir hadisin zayıflığı, genel hatlarıyla ya râvisinin mecrûh olması yahut seneddeki bir inkıtâ' (kopukluk) sebebiyle olmaktadır.⁷⁹¹ Mübhem râvinin olduğu isnad da râvinin kimliği hakkındaki bilgisizlik nedeniyle munkatı' gibidir. Bu sebeple böyle bir isnad zayıftır. Râvinin kimliği tespit edilinceye ve sika/makbul biri olduğu bilininceye kadar mübhem râvinin olduğu bir isnadın zayıf sayılması, böyle bir rivâyetin kabûlünde tevakkuf edilmesi yönüyledir. Çünkü bir hadisin sahîh kabul edilebilmesi için, isnadındaki râvilerin adâletinin bilinmesi gerekmektedir. Mübhem râvinin kimliği bilinmedikçe adâleti de tespit edilememektedir. Bu açıdan mübhem râvinin seneddeki durumu, mechûlü'l-ayn gibidir. Râvinin mechûl olması, isnadın zayıflığına yol açmaktadır.

Mechûlü'l-hâl olan bir râvinin yer aldığı rivâyetin zayıflığı ise mechûlü'l-ayn olan râvinin yer aldığı rivâyetin zayıflığından daha hafiftir.⁷⁹² Mübhem râvinin kimliği tespit

⁷⁸⁶ İtr, *Menhecü'n-nakd*, 273.

⁷⁸⁷ İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadis*, 38.

⁷⁸⁸ İrâkî, *et-Tabsıra ve't-tezkira*, 1/171.

⁷⁸⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/175.

⁷⁹⁰ Ebû Zekeriyâ Muhyî'd-Dîn Yahyâ b. Şeref Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, thk. Muhammed 'Osmân el-Haşî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1985), 47.; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/348.

⁷⁹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 80.

⁷⁹² Şerif Hâtîm b. Arif el-Avnî, *et-Tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd* (Mültekâ ehli'l-hadis, ts.), 101.

edilemediğinde, mechûlû'l-ayn gibi değerlendirildiğinden, mübhem râvili bir isnadla nakledilen hadisin zayıflık derecesi de mechûlû'l-hâl olan bir râvinin yer aldığı isnaddan daha zayıf olacaktır.

Zayıflığı senedin muttasıl olmamasından ileri gelen zayıf hadisler, en zayıftan daha az zayıfa doğru muallak, mu'dal, munkatı', müdelles, mürsel diye sıralanmıştır. İnkıta' dışındaki sebeplerle yani râvideki bir ta'n sebebiyle zayıf olan hadisler ise en zayıftan daha az zayıfa doğru mevzû, metruk, münker, muallel, müdrec, maklûb, muztarib, şaz şeklinde sıralanmıştır.⁷⁹³ Bu sıralama, çoğunluk itibariyledir, tek tek rivayetler incelendiğinde bazı rivâyetlerin zayıflık durumu derece bakımından birbirinden farklı olabilmektedir.⁷⁹⁴

2.2.4. Mübhem Râvinin Yer Aldığı İsnadın Takviyesi

Mübhem râvinin bulunduğu isnadın zayıf sayılması, diğer bir deyişle senedinden mübhem şahsın olduğu bir hadisin makbûl sayılmaması bu hadisin mütâbaat veya şevâhid için de kullanılamayacağı anlamına gelmemektedir. Muhaddisler, bu tür rivayetleri, kendi gibi bir râviden veya zabt ve adâlet durumu kendisinin üstünde olan râviden yapılan rivayete muvafakat etmesi durumunda kabul etmişlerdir.⁷⁹⁵ İsnadında mübhem râvilerin olduğu rivayetlerin takviye edilebildiğine İbn Kesîr şöyle dikkat çekmiştir:

İster ismi zikredilmeyen mübhem şahıs veya isterse isimlendirilmiş olsun kendisi tanınmıyorsa -bildiğim kadarıyla- rivayeti kabul edilmeyen kimselerden sayılır. Mübhem şahsın, tâbiûn asrında ve râvilerinin hayırla anıldığı asırlardan olması, bu râvinin rivayetini kabul etmeyi kolaylaştırır (isti'nâsen) ve çeşitli durumlarda ondan istifade edilir. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde ve diğer eserlerde bu kabilden örnek çoktur.⁷⁹⁶

⁷⁹³ Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları Tarih Usûl Tenkid Yorum* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 139-140.; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, "Zayıf" 427-429. Zerkeşî, *el-Muhtasar*'ında râvisindeki bir kusurdan dolayı zayıf olan hadis türlerini, en zayıftan daha az zayıfa doğru *mevzû*, *müdrec*, *maklûb*, *münker*, *şazz*, *muallel*, *muztarib* şeklinde sıralamış, Suyûtî de bu tertibi güzel bulmuştur. Bk. Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/348.

⁷⁹⁴ Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1995), 2/597.

⁷⁹⁵ Murteza Zeyn Ahmed, *Menâhicü'l-muhaddisîn fî takviyeti'l-ehâdîsi'l-haseneti ve'd-daîfeti* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1994), 360.

⁷⁹⁶ İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadis*, 142.

İbn Kesîr'e göre mübhem râvinin, güven ortamının henüz yaygın olduğu ve tâbiûn râvilerinin hayırla anıldığı nesillerinden olması, ondan nakledilen rivayete müsamaha veya kabul ile yaklaşılmasını sağlayabilir. Berâdeî'ye göre İbn Kesîr'in "isti'nâs" sözüyle kastettiği şey ise, bu rivâyetin âdîd olarak kullanılmasıdır.⁷⁹⁷ Adîd ise, kusuru bulunan bir haberin kusurunu gideren başka bir haber, diye açıklanmıştır.⁷⁹⁸ Mübhem râvinin olduğu isnad veya munkatı' bir rivayet, başka bir rivayetle takviye edilmek istendiğinde bu ikisinin aynı tabakada olmaması gerekir. Böyle bir durumda hadisin mahreci (kaynağı) ve râvisinin aynı kişi çıkmasından emin olunmalıdır.⁷⁹⁹ Yine mübhem râvinin olduğu isnadın takviyesi, aynı hadisin bir başka tarikinde, râvisinin isimlendirilmiş şeklinin olduğu sened ile yapılmamalıdır. Bu durumda hadisin kendisiyle takviye edilmesi gibi garip bir hata söz konusu olur.⁸⁰⁰

Zayıflık derecelerine göre farklı seviyede olan hadislerin za'fı hafif olanlar adîd vasıtasıyla takviye edilirken, şiddetli olanlar takviye edilemezler.⁸⁰¹ Za'fı şiddetli ve hafif ayrımında râvinin cerh ta'dîl durumu ve rivâyetin şekli belirleyici olmaktadır. Bu sebeple her zayıf hadis aynı seviyede olmadığı gibi, her zayıf farklı vecihlerle rivayet edilse bile hasen li gayrihi seviyesine çıkamamaktadır.⁸⁰² Ancak bazı hadislerin farklı vecihlerden gelmek suretiyle zayıflıktan hasen seviyesine yükselebildiğine işaret eden İbnü's-Salâh, hadislerin zayıflık derecelerinin farklılığını şöyle açıklamıştır:

Zayıflık, sıdk ve diyanet ehli olmasına rağmen râvinin sû-i hıfzından kaynaklanması durumunda, rivayet başka bir vecihten gelmişse, râvinin o hadisi iyi ezberlediği ve o hadiste hata etmediği anlaşılır. Yine hadisin zayıflığı irsal sebebiyle ise, yine başka bir vecihle hadisin zayıflığı zail olur. Bu, imam hafız bir âlimin mürsel rivayeti gibidir. Böyle bir rivâyetin zayıflığı hafiftir. Başka bir vecihten rivayet edilmesi suretiyle zayıflığı giderilir.⁸⁰³

İbnü's-Salâh'ın ifadelerinde öne çıkan hususlardan biri rivayeti takviye edilecek râvinin, güvenilir bir râvi olmasıdır. Bu, râvinin makbul, yani sika veya sadûk bir râvi

⁷⁹⁷ Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 274.

⁷⁹⁸ Aydın, *Hadis İstılahları*, "Âdîd" 15.

⁷⁹⁹ Elbâni, *ed-Dürer*, 33.; Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 274.

⁸⁰⁰ Ebû Muaz b. Muhammed Târik b. Ivazullah, *el-İrşâdât fî takviyeti'l-ehâdisi bi's-şevâhidi ve'l-mütâbaât* (Riyâd: Dâru Zemzem, 1998), 312.

⁸⁰¹ Râviye bint Abdullah b. Ali Câbir Abdullah b. Ali Câbir, *el-Mustalahâtü'l-hadîsiyye beyne'l-ittifâk ve'l-iftirâk* (Cidde: Melik Abdülaziz, Doktora Tezi, 2018), 274.

⁸⁰² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 34.; Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 31.

⁸⁰³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 34.

olması gerektiğini hissettirmektedir. Nevevî'nin de ifade ettiği gibi fıskı sebebiyle zayıf görülen bir râvinin rivâyetine başkasının muvâfakatı yeterli olmaz.⁸⁰⁴ İbnü's-Salâh'ın burada irsal ile sözünü ettiği şeyin ise inkıtâ olması muhtemeldir.⁸⁰⁵ Bu durum, munkatı' bir rivayete de mütâbaat edildiğinde hasen li ğayrihi seviyesine yükseldiğini göstermektedir. Senedden açıkça râvinin düştüğü bir rivayet hakkında hüküm böyleyse, senedinde mübhem bir râvinin olduğu isnadın takviye edilebilmesi evlâdır.⁸⁰⁶

İbn Hacer de zayıf hadislerin takviyesi konusunda, adâlet yönü açısından kusurlu olan râvilerin rivayetlerine değil de zabt açısından kusurlu olan râvilerin rivayetlerine takviye yapılabileceğine işaret etmiştir. O, seyyiu'l-hıfz, muhtelit, mestûr olan râvilere ve mürsel ve müdelles olarak rivayet edilen hadislerle, hadisine itibar edilen makbul (sika, sadûk veya zayıflığı şiddetli olmayan), vasıf itibariyle fevkinde veya kendi gibi olan râviler tarafından mütâbaat yapıldığında, bu hadisin hasen li ğayrihi seviyesine yükselebileceği görüşündedir."⁸⁰⁷ Hadisin hasen li ğayrihi seviyesine yükselmesi, bu rivayetlerin birbirini desteklemesinden ve toplamından oluşmaktadır. Buna göre, isnadında seyyiu'l-hıfz, muhtelit, mestûr, mechûlû'l-hâl râvi bulunması veya mürsel, müdelles ve munkatı' olması sebebiyle zayıf sayılan rivayetlerin zayıflığı, hafif ve takviye edilebilir görülmektedir.⁸⁰⁸ Yine hadis âlimlerinin sözlerinden anlaşıldığına göre, zayıf hadisin takviye edilebilmesi için, isnadında müttehem, muğaffel, kesîrû'l-hata biri bulunmamalı, hadis şazz olmamalı ve başka bir vecihten rivayet edilmelidir.⁸⁰⁹

Zayıfların bir araya gelerek birbirini takviye edip etmemesi tartışılan bir meseledir. Ancak zayıfların bir araya getirilerek bir kuvvet oluşturmasıyla hafızasının zayıflığıyla bilinen râvinin rivâyetine dair tereddüt veya senedden düşen râvinin durumunun bilinmemesinden kaynaklanan endişe hafiflemektedir.⁸¹⁰

Müteahhir dönem âlimlerinin zayıf hadisleri, şiddetine veya hafifliğine göre değerlendirdiğine işaret eden açıklamaları vardır. Şerif Hâtim el-Avnî, müteahhirûn dönemi âlimlerinin, hadisleri kabul ve red açısından sahih, hasen, zayıf, şiddetli zayıf ve

⁸⁰⁴ Nevevî, *et-Takrîb ve 't-teysîr*, 31.; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/193.

⁸⁰⁵ Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 273.

⁸⁰⁶ Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 274.

⁸⁰⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 105.

⁸⁰⁸ Abdurrahman Yılmaz, *Zayıf Hadisleri Takviye Yöntemleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 31.

⁸⁰⁹ Ahmed, *Menâhicü'l-muhaddisîn*, 81.

⁸¹⁰ Yılmaz, *Zayıf Hadisleri Takviye Yöntemleri*, 34.

mevzu olmak üzere beş kısma ayırdıklarını söylemiştir.⁸¹¹ Avnî, zayıf hadisin şiddetli veya hafif za'f oluşuna göre değerlendirildiğini şöyle açıklamıştır:

Hadisin isnadında onu zayıf kılan bir kusur olsa, ilim ehli onunla amelde ittifak etse -burada icma kastedilmiyor- onlara muhalefet eden de bilinmese, bu durumda böyle bir hadisi takviye eder ve onu za'fı hafif hadis türlerinden biri olduğu sürece kabul sahasına dahil ederiz ve imkan ölçüsünde hasen seviyesine yükseltiriz. Bunun, za'fı hafif hadisler ile ilgili olduğuna dikkat edilmelidir. Za'fı şiddetli olursa yüz isnadla da gelse takviye edilemez, hadis hasen seviyesine çıkarılamaz. Doğru olan görüş, budur.⁸¹²

Mübhem râvinin olduğu isnadın takviyesine **إِنَّمَا الْعِلْمُ بِالتَّعَلُّمِ** “İlim ancak teallüm ile” hadisi örnek verilebilir. Hadisin Taberânî’nin *Mucemu’l-kebîr*’inde geçen isnadı şöyledir: ...Utbe b. Ebî Hakîm → men → Muâviye b. Ebî Süfyan tarikiyle rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “**İlim ancak teallüm ile, fıkıh tefakkuh ile**dir. Allah kimin hayrını dilerse onu dinde derin anlayış sahibi kılar. Allah’tan ancak hakkıyla ilim sahipleri huşu duyar.”⁸¹³

Heysemî, hadisin senedinde isimlendirilmemiş bir râvi olduğunu, Utbe b. Ebî Hâkim’i de, Ebû Hâtim, Ebû Zûr’a ve İbn Hıbbân’ın tevsîk ettiğini, münekkit bir toplululuğun ise onu taz’îf ettiğini söylemiştir.⁸¹⁴ Buhârî ise *el-Câmiu’s-sahîh*’te, rivâyetin ilgili kısmını cezm sîgasıyla muallak olarak vermiştir.⁸¹⁵

Hadisin devamındaki “Allah kimin hayrını dilerse onu dinde derin anlayış sahibi kılar. Allah’tan ancak hakkıyla ilim sahipleri huşu duyar.”⁸¹⁶ kısmı muttefekun aleyhtir.⁸¹⁷ Hadisin zayıf kısmı ise “İlim ancak teallüm ile, fıkıh tefakkuh ile” kısmıdır. İbn Hacer “İlim ancak teallüm ile” hadisinin merfû ve isnadında mübhem bir râvi olmasına rağmen, hadisin başka bir isnaddan gelmesi suretiyle hasen seviyesine çıktığı görüşündedir. İstişad için ise İbn Ebî Asım’ın⁸¹⁸ ve Taberânî’nin⁸¹⁹ eserlerinde

⁸¹¹ Avnî, *et-Tahrîc ve dirâsetü’l-esânîd*, 9.

⁸¹² Avnî, *et-Tahrîc ve dirâsetü’l-esânîd*, 108.

⁸¹³ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, 19/395 (No. 929).

⁸¹⁴ Heysemî, *Mecma’u’z-zevâid*, 2/275.

⁸¹⁵ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “İlim” 10.; Müslim, *Sahîh*, “Zekat” 97.

⁸¹⁶ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, 19/395 (No. 929).

⁸¹⁷ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “İlim” 13 (No. 71).

⁸¹⁸ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tağlîku’t-ta’lik alâ Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Sa’îd ‘Abdurrahmân Mûsâ el-Kazakî (Amman: el-Mektebu’l-İslâmî, 1405/1984), 3/78.

⁸¹⁹ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evsat*, thk. Ebû Muaz Târik b. İvazullah b. Muhammed - Ebû’l-Fazl Abdü’l-Muhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru’l-Haremeyn, 1415), 3/118 (No. 2663).

Muâviye'den merfû olarak, Bezzâr'ın⁸²⁰ *el-Müsned*'inde Abdullah b. Mesud'dan benzerinin mevkuf olarak, Ebû Nuaym'ın⁸²¹ *Hilye*'sinde merfû olarak rivayet ettiği hadisleri zikretmiştir.⁸²²

Hadisin ilgili kısmı, bazı sahâbîler tarafından rivayet edilmiştir. İbn Ebî'd-Dünyâ, Dârekutnî, Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Cevzî eserlerinde hadisin başka bir şahidine yer vermiştir. Bunlardan biri ise ...İsmail b. Mücâlid → Abdülmelik b. Umeyr → Recâ b. Hayve tarikiyle rivayet edilen Ebû Hureyre hadisidir.⁸²³

Dârekutnî, rivayetin Abdülmelik b. Umeyr'den itibaren farklılaştığını, bir kısım râvilerin İsmail b. Mücâlid → Abdülmelik b. Umeyr → Recâ b. Hayve → Ebû Hureyre → Nebî (a.s.) tarikiyle merfû olarak, bir kısım râvilerin İsmail b. Mücâlid → Abdülmelik b. Umeyr → Recâ b. Hayve → Ebû'd-Derdâ → Nebî (a.s.) merfû olarak diye rivayet ettiklerini, bir kısmının ise Abdülmelik b. Umeyr → Recâ b. Hayve → Ebû'd-Derdâ diye mevkuf olarak rivayet ettiklerini, mahfûz olanın ise rivayetin mevkuf tariki olduğunu söylemiştir.⁸²⁴ Zehebî ve İbn Hacer, rivayetin senedindeki İsmail b. Mücâlid hakkında “sadûk” hükmü vermiştir.⁸²⁵ Bu durumda Ebû Hureyre'den tarikin de zayıf olduğu söylenebilir. İbn Hacer'in ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla isnadında mübhem bir râvi olmasına rağmen, başka bir vecihten gelmesi suretiyle hadis hasen li gayrihi seviyesine yükselebilmıştır. Muâviye tarikinden rivayet edilen hadis, senedindeki mübhem râvi sebebiyle isnad açısından zayıftır. Hadis -Dârekutnî'nin açıklaması esas alındığında- Ebû Hureyre'den nakledilen zayıf sened ile takviye edilmiştir.⁸²⁶ Elbânî de hadise “hasen” hükmü vermiştir.⁸²⁷ Böylece zayıf rivayet, takviye edici unsurlarla hasen li gayrihi seviyesine yükselmiştir.

⁸²⁰ Bezzâr, *el-Müsned*, 5/423 (No. 2055).

⁸²¹ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 5/174.

⁸²² İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 1/161.

⁸²³ Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebû'd-Dünyâ, *el-Hilm*, thk. Muhammed 'Abdulkâdir Ahmed 'Atâ (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfî, 1413), 20.; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/184.; Dârekutnî, *el-İlel*, 10/326.; İbnü'l-Cevzî, *el-İlel* 'l-mütenâhiye, 1/76.

⁸²⁴ Dârekutnî, *el-İlel*, 10/326.

⁸²⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-Kütübi's-Sitte*, thk. Muhammed Avvâme - Ahmed Muhammed Nemr Hatîb (Cidde: Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1992), 1/249.; İbn Hacer, *et-Takrîb*, 109.

⁸²⁶ Ahmed, *Menâhicü'l-muhaddisîn*, 365-367.

⁸²⁷ Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-sahiha ve şey'un min fikhîhâ ve fevâidihâ* (Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 2002), 1/672.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSNADDAKİ MÜBHEM RÂVİNİN KİMLİĞİNİN TESPİTİ ve KİMLİĞİNİ TESPİTTE MÜBHEMÂT EDEBİYATI

Bu bölümde hadis âlimlerinin, senedlerdeki mübhem râvilerin kimliğini tespit etmeye çalışırken hangi yöntemleri kullandığı ve hangi karinelere istinade ettiğine yer verilecektir. Bunun yanında mübhem râvinin kimliğini tespitinde sağladığı fayda açısından hadis edebiyatında konuyla ilgili yazılmış müstakil eserler ve özellikleri incelenecektir.

3.1. MÜBHEM RÂVİNİN KİMLİĞİNİN TESPİTİ

Hadislerin senedlerinde ve metinlerinde kimliği mübhem kalan şahısların tespitine yönelik çalışmalar erken dönemden itibaren yapılmıştır. Daha açık bir ifadeyle hadislerin senedlerinde veya metinlerinde isimlendirilmemiş bu kişileri kastetmek için kullanılan “mübhem” kavramının kullanımı geç döneme tekabül etse de bu şahısların kim olduğunu tespit etmek için hadis âlimlerinin gayret ettiği bilinmektedir.

Mübhem kavramının temelde, hadis metinlerinde kimliği gizli kalan şahısları kastetmek üzere kullanıldığı, daha sonraki yüzyıllarda senedlerde kimliği gizli kalan râvileri de kapsayacak şekilde bir genişleme süreci yaşadığı ifade edilmişti. Seneddeki mübhem râvinin kimliğini tespiti yönelik çalışmanın, metindeki mübhem râvinin kimliğini tespiti yönelik çabalardan daha önemli olduğuna dikkat çeken ve aralarında mukayese yapan ilk muhaddisin -tespit edilebildiği kadarıyla- İbn Kesîr (öl. 774/1373) olduğu görülmektedir. Ona göre metindeki mübhem şahsı tespit için gayret etmektense, seneddeki mübhem râviyi tespit etmeye çalışmak daha önemlidir. Zira tespit edilen râvinin hadis ilmindeki durumuna göre rivayete kabul veya red hükmü verilebilecektir.⁸²⁸ İbn Kesîr, şöyle söylemiştir:

Hadis metinlerinde ismi zikredilmeyen şahısları tespit için uğraşmak, bir hadisin hükmünün bilinmesi açısından faydası az bir şeydir. Fakat muhaddislerin çoğu ve diğer âlimler bununla övünmektedir. Bu alandaki en önemli şey, isnaddaki mübhem râvinin kimliğinin tespit edilmesidir. İsnadda fulân, fulândan veya fulân babasından, amcasından, annesinden rivayet etti, gibi örnekler vardır. Başka bir tarîk vasıtasıyla bu mübhem

⁸²⁸ İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadis*, 314.

kişiler isimlendirilmiş olabilir, (bunlar tespit edilip) sika mı, zayıf mı diye durumuna bakılabilir. Bu çalışma şekli, bu sahada en faydalı olanıdır.⁸²⁹

Dönemine kadar yazılan mübhemâta dair eserlerde hadis metinlerindeki mübhem şahısların kimliğinin tespitine ağırlık verilmesi, İbn Kesîr'i, "seneddeki mübhemin tespiti" ve "metindeki mübhemin tespiti" arasında bir mukayese yapmaya ve senedlerin önemine dair vurgu yapmaya götürmüş gibidir. Yine İbn Kesîr'in seneddeki mübhem râvilerin kimliğinin tespit edilmesinin önemine yönelik bu açıklamaları, İbnü'l-İrâkî'nin (öl. 826/1423) mübhemâta dair yazdığı *el-Müstefâd* isimli eserinde, seneddeki ibhama dair örnekleri artırmasına teşvik etmiş olabilir.

Mübhemât eserlerinde hadis metinlerindeki mübhem şahısların kimliğinin tespit faaliyetinin önde olması, bu konuda yapılan izahlara da yansımıştır. İbnü'l-İrâkî'nin mübhemi tespit etmenin önemini ifade ederken, metinlerdeki mübhem şahısların tespitini merkeze aldığı -az bir kısmı isnaddaki mübhem râvinin kimliğinin tespiti ile ilgili de olan- faydalarını şöyle sıraladığı görülmektedir:

1. Mübhem şahsın tespitiyle bir şeyin olduğu hal üzere bilinmesi sağlanır, çünkü insan gizli kalan şeyleri bilmeye heveslidir. 2. Mübhem şahısla ilgili bir hadise varsa, kimliğinin bilinmesiyle fazileti yahut hoş olmayan bir durumu tespit edilir. 3. Mübhem şahsa nahoş bir şey nispet edildiğinde, o kişinin kimliğinin tespit edilmesiyle başta sahâbenin büyükleri olmak üzere bir başkası hakkında kötü zandan korunmuş olunur. 4. Bir hadisin başka bir hadisle tearuzu durumunda metinde geçen mübhem şahsın kimliğinin tespit edilmesiyle tearuz giderilebilir. Buna göre bu sahâbînün Müslüman olma zamanı ve Müslüman olduktan sonra verdiği haberin tespitiyle, iki rivayetten hangisinin nâsîh ve hangisinin mensûh olduğu anlaşılabilir.⁸³⁰

⁸²⁹ İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadis*, 314. *İlmu'l-mübhemât* isimli çalışmasında Muhammed Yusuf Ahmed, metindeki mübhem râvilerin tespitiyle alakalı çalışmalara yönelik açıklamasından dolayı İbn Kesîr'i tenkit etmiştir. Bk. Ahmed Ali, *'İlmu'l-mübhemât*, 55, 339. Araştırmacı, İbn Kesîr'in, mübhemâtla ilgili çalışmaları önemsiz gördüğünü iddia etmiş, bu ilmin önemli bir ilim olduğunu ifade etmiş ve önemini vurgulamak için de örneklerden biri olarak, bir rivayetin sıhhatini tespit ederken mübhem râvinin kimliğini tespit etmenin gerekli olduğunu söylemiştir. Araştırmacının İbn Kesîr'e yaptığı tenkit isabetsiz görünmektedir. Zira İbn Kesîr'in mezkûr sözleri, hadis metinlerindeki mübhem râviler bağlamında söylediği açıkça anlaşılmaktadır. Buna göre İbn Kesîr, metindeki ibhamı gidermeye çalışmaktansa seneddeki ibhamla uğraşmanın daha önemli olduğunu, diğer bir deyişle metinlerde yer alan mübhem kişilerin kimliğini tespit etmek için gayret etmektense, senedlerdeki mübhem râvileri tespit etmenin daha mühim olduğunu, zira bu araştırma neticesinde rivayete sahîh veya zayıf hükmü verileceğini söylemiştir. Bu görüşünü, aynı ibarenin hemen altında "bu alandaki en önemli şey, isnaddaki mübhem râvinin kimliğinin tespit edilmesidir." diyerek daha da açık ifade etmiştir.

⁸³⁰ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/29.; Ayrıca bk. Eren, *Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 257.

İbnü'l-İrâkî de hadisle ihticâcın, râviler hakkındaki bilgilere bağlı olduğuna işaret ederek isnaddaki mübhem râvinin kimliğini bilmeye olan ihtiyacın daha büyük olduğunu⁸³¹ ve bu şahısların kimliğini tespit etmek için çalışmanın daha önemli ve faydalı olduğunu söylemiştir.⁸³² Sehâvî (öl. 902/1497) de isnaddaki mübhem râviyi tespit etmenin daha önemli olduğuna dikkat çekmiştir.⁸³³ Çünkü isnaddaki mübhem râvinin kimliğinin tespit edilmesi, hadisin sıhhati hakkında belirleyici bir etkiye sahiptir. Seneddeki mübhem râviyi tespit etmenin en temel hedefinin hadisin sıhhati hakkında bir kanaate varmak olduğunu Babanzâde Ahmed Naim de “Hadîs-i mübhem, mübhem râvîsi tesmiye edilmedikçe kabûl edilmez.”⁸³⁴ diyerek ifade etmiştir. Kimliği tespit edildiği düşünülen şahsın zayıf/metruk veya sika/makbul oluşunun ortaya konmasıyla rivayet hakkında karar verme imkânı doğmaktadır. Seneddeki şahsın ismi bilindikten sonra bu defa hakkında, -şayet sahâbî değilse- münekkitt âlimlerin ta'dîlinin olup olmadığının araştırılması gerekmektedir. Şahsın adâletine dair bir bilgiye ulaşılmasıyla da râvilerde aranan ilk şart olan adâlet şartı gerçekleşmiş olur. Bundan sonra senedin muttasıl olması, yani kimliği tespit edilen râvinin hocasıyla ve talebesiyle muâsarât veya likâsı olduğunun bilinmesiyle rivayetin ittisâline veya inkıtâna hükmedilebilecektir. Bu sebeple senedlerdeki mübhem râvilerin kimliğinin doğru tespiti için gayret etmek, hadis âlimlerinin temel uğraşlarından biri olmuştur. Bununla beraber mübhem şahsın kimliğinin tespit edilmesi, senede sıhhat hükmü verebilmek için tek başına yeterli değildir. Rivayetlerin mukayesesi ile birçok şahsın kimliği tespit edilebildiği halde, böyle bir isnada sıhhat hükmü verilememektedir. Bu konuda şu sened örnek verilebilir:

حَدَّثَنَا هَاشِمٌ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَجَلَانَ، عَنْ مَوْلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَامِرٍ بْنِ رَبِيعَةَ الْعَدَوِيِّ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَامِرٍ، أَنَّهُ قَالَ: أَتَانَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بَيْتِنَا وَأَنَا صَبِيٌّ...

Bu isnad, hadisi Abdullah b. Âmir b. Rebîa'dan rivayet eden mevlâsının mübhem kalması sebebiyle zayıftır.⁸³⁵ Mevlânın ismi, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ* isimli eserinde Ziyâd olarak zikretmesiyle tespit edilebilmiştir.⁸³⁶ Fakat Ziyâd hadis âlimlerinin kanaatine göre, mechûldür ve hakkında herhangi bir âlimin ta'dîli bilinmemektedir.

⁸³¹ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/92.

⁸³² İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/93.

⁸³³ Sehâvî, *et-Tavzîhü'l-ebher*, 104.

⁸³⁴ Ahmed Nâim, *Tecrid Mukaddimesi*, 321.

⁸³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 24/471 (No. 15702).

⁸³⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/335 (No. 20840).

Yalnızca Abdullah b. Âmir'den hadis rivayet ettiği bilinen Ziyâd'dan sadece Muhammed b. Aclân'ın hadis rivayet ettiği görülmektedir.⁸³⁷

Mübhem râvinin kimliğinin tespit edilmesi, hadisin senedi hakkında ittisâl ve inkıtâ ihtimallerine dair birçok hususu anlaşılır hale getirmekte ve senede şu açılardan hüküm verilmesine katkı sağlayabilmektedir:

1. Hadisi hocasından rivayet eden râvinin muttasıl mı yoksa mürsel olarak mı rivayet ettiği belli olur. Bu, mübhem râviden hadisi rivayet eden talebenin durumu için de böyledir. 2. Her ne kadar ilk bakışta mübhem râvinin olduğu sened, “içinde mübhem râvinin olduğu muttasıl hadis” gibi görülse de mübhem râvi, -müdelis biri olarak- tespit edildiğinde, onun mu‘an‘an olarak rivayet ettiği hadisin senedinde tevakkuf edilir ve senedin munkatı‘ olduğuna hükmedilir. 3. Bir tâbiî “bana Ensar’dan bir adam “an Rasûlillah” diyerek anlattı.” dediğinde, Ensar’dan olan kişinin tâbiî olduğu tespit edildiğinde senedin mürsel olduğuna hükmedilir.⁸³⁸

Mübhem râvinin kimliğinin tespit edilmesiyle hadisin kaynağıyla (mahreci) ilgili bilgi elde edilebilmekte, tariklerinin aynı veya birden farklı olduğu bilinebilmektedir. Bu durum daha açık şöyle ifade edilmiştir:

Mübhem râvinin tespit edilmesiyle hadisin kaynağının aynı veya birden fazla oluşu tespit edilebilir. Şöyle ki, hadis ma‘rûf bir râviden geldiğinde ve yine bir mübhem râviden gelen başka bir tarik tespit edildiğinde birkaç ihtimal söz konusudur: Bu tarik, ilk senedin ya mütâbiîdir yahut farklı bir tarikidir. Yine mübhem râvi, senedin mahrecinde isimlendirilmiş kişinin ta kendisi de olabilir ki, râvilerin bu durumda ihtilaf ettiği veya ıztıraba düştüğü düşünülebilir.⁸³⁹

Mübhem râvinin kimliğini tespit çalışması, sadece senedin ittisâli ve inkıtâi, hadislerin mahrecinin aynı veya farklı olması açısından değil, aynı zamanda hoca-talebe ilişkisini görebilmek bakımından da önem taşımakta ve isnadın detaylı incelenmesine doğrudan katkı sağlamaktadır:

1. Mübhem râvinin muhtelit olan hocasından rivayetinde, hocasının ihtilatından önce mi yoksa sonra mı ondan rivayet ettiği, ancak kimliğinin tespitiyle bilinebilir. 2. Mübhem râvinin kimliğinin tespitiyle, şeyhiyle bir yakınlığı, uzun süre beraberliği olan ve hocasının hadis birikimine varis

⁸³⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/552.

⁸³⁸ Ebû'l-Hasan Mustafa b. İsmâil es-Süleymânî, *el-Cevâhiru'l-süleymâniyye şerhu'l-manzûmeti'l-Beykûniyye* (Riyâd : Dâru'l-Fadîle, 2019), 183.

⁸³⁹ Süleymânî, *el-Cevâhiru'l-süleymâniyye*, 183.

olan râvilerin özelliklerini bilmeyi sağlayabilir. Bazı âlimlere göre mübhimi (mübhem bırakanı) tespit ettiğimizde, o hocalarından rivayette titiz davranan meşhur sika râvilerden biri çıktığında, onun hocasından rivayeti hocasının da cehâletini ortadan kaldırabilir. Aynı şekilde hoca seçiminde titiz davranan biri değilse de, başka biri de aynı hocasından rivayet ettiğinde, ondan mechûlû'l-ayn hali kalkar, ancak mechûlû'l-hal biri olarak kalmaya devam eder. 4. Tâbiînden biri “Bana Ensar’dan bir adam nakletti” dediğinde, bu kişinin sahâbî veya tâbiînden biri olması muhtemeldir. Mübhem kişinin kimliğinin tespitiyle, o kişinin sahâbî mi tabii mi olduğu bilinebilir. Bu durum rivayetin sıhhatine doğrudan etki etmektedir. 5. “An racul an ebihi ev ammihi” şeklinde bir senedle karşılaşıldığında mübhem râvinin şeyhinin tespiti de ancak, mübhem kişinin tespitiyle mümkün olabilir.”⁸⁴⁰

Mübhem râvinin kimliğinin tespitini kastetmek, diğer ifadeyle mübhem bir şahsın kimliği hakkında araştırma yapmayı ifade etmek üzere birçok ifade kullanılmıştır. Bunlar kavramın zaman içinde gelişimine ve kullanım şekline işaret eden lafızlar olması açısından önemli sayılabilir. Hadis usûlü eserlerinde, mübhem şahsın kimliğini tespiti yönelik çabalar bir ilim dalı olarak genellikle معرفة المبهمة “mübhemleri bilmek” şeklinde yer almıştır.⁸⁴¹ İbnü'l-İrâkî (öl. 826/1423) de تبين الأسماء المبهمة “mübhem isimlerin beyanı” ifadesini kullanmıştır.⁸⁴² İbn Hacer (öl. 852/1449) dönemine gelince artık daha çok kullanılan bir kavram olan “mübhem” i تسمية المبهمة “mübhemin isimlendirilmesi”⁸⁴³, تَعْيِينُ الْمُبْهَمِ “mübhemin tayini” gibi ifadeler kullanılmıştır.⁸⁴⁴

3.1.1. Mübhem Râvinin Kimliğini Tespit Yolları

Muhaddislerin, hadislerin metin ve senedlerinde ismi mübhem kalan şahısların kimliğini tespit edebilmek için yoğun gayret gösterdiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen İbnü's-Salâh'ın ifade ettiği üzere mübhem şahısların çoğunluğunun kimliği tespit

⁸⁴⁰ Süleymânî, *el-Cevâhiru 'l-süleymâniyye*, 183.

⁸⁴¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü 'l-hadis*, 375.; Nevevî, *İrşâdu tullâbi 'l-hakâ'ik*, 235.; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü 'l-hasîs şerhu İhtisâri ulûmi 'l-hadis*, thk. Fâzıl Mahmûd 'Avz (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015), 314.; Ebnâsî, *eş-Şeze 'l-feyyâh*, 2/703.; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali İbnü'l-Mülakkın, *el-Muknî fî ulûmi 'l-hadis*, thk. Abdullah b. Yusuf el-Cüdey' (Suudi Arabistan: Dâru Fevâz, 1413), 2/632.

⁸⁴² İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/91.; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/854.

⁸⁴³ İbn Hacer, *Fethü 'l-bârî*, 1/577, 583; 2/152; 8/279; 13/510.; Bedruddîn el-Aynî, *Umdetü 'l-kârî*, 4/290.; Zekeriyâ el-Ensârî, *Fethü 'l-bâkî*, 1/120.

⁸⁴⁴ İbn Hacer, *Fethü 'l-bârî*, 2/258.; Sehâvî, *Fethü 'l-mugîs*, 4/299.; Ayrıca bk. Ca'berî, *Rûsûmü 't-tahdîs*, 155.

edilememiştir.⁸⁴⁵ Her ne kadar İbnü's-Salâh'ın metin merkezli bir mübhemât tarifi yaptığı ve “*Mübhemâtın çoğunluğu tespit edilemedi.*” sözüyle hadis metinlerinde mübhem kalan şahısları kastettiği tahmin edilse de senedde mübhem kalan birçok râvinin de kimliğinin tespit edilemediği söylenebilir.⁸⁴⁶

Mübhem râviyi tespit yollarının, ana hatlarıyla senedde bir ibham lafzının yer almasından sonra açıklamanın yapılması, rivayetlerin mukayesesi, karîne ve mütehassıs âlimlerin tespitiyle olduğu söylenebilir. Bunlar şöyle sıralanabilir:

3.1.1.1. İsnadda Verilen Bilgilerden İstifade Etmek

Hadisi hocasından rivayet eden râvi, hocasını önce mübhem bırakmakta, sonra sened içerisinde hocasının kimliğine dair bir açıklama yapabilmektedir. Bunun yanında bazen aynı senedde mübhem şahsa dair bir bilgi, daha sonraki talebelere biri tarafından da verilebilmektedir. Burada yer alan mübhem râvilerin kimliğinin bir dereceye kadar kapalı kaldığı daha sonra açığa çıktığı görülmektedir. Bu sebeple seneddeki mübhem şahsı tespitte ilk yapılması gereken husus, mübhem şahsın yer aldığı isnadın dikkatlice incelenmesidir. Bu tür örneklerin görülmesi, hadis âlimlerinin rivayet tarzının görülmesi açısından faydalı olacaktır.

3.1.1.1.1. İsnaddaki Bir Râvinin Açıklaması

İsnaddaki bazı mübhem râvilerin kimliği isnadda yer alan bir râvinin açıklamasıyla bilinebilmektedir. Bazı hadis râvileri hadisi öncelikle işittiği gibi -senedde ibham lafzı olduğu halde- zikredip, sonrasında isnaddaki mübhem râvi hakkında bilgisi, kanaati veya tahmini varsa söylemiştir.⁸⁴⁷ Senedde mübhem râvinin kimliğine dair yer alan bazı açıklamaların bazen kim tarafından yapıldığı ise bilinmemektedir.⁸⁴⁸ Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer alan bir hadiste Hammâd b. Seleme'nin şu uygulaması örnek verilebilir:

⁸⁴⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 375.

⁸⁴⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 57. İbnü's-Salah'ın tarifi şöyledir: مَعْرِفَةُ أَسْمَاءِ مَنْ أَتَاهُمْ ذِكْرُهُ فِي الْحَدِيثِ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ (Mübhemât ilmi) hadiste erkek veya kadınlardan ismi mübhem bırakılanların isimlerini bilmektir.”

⁸⁴⁷ Zübeydî, *Merviyâtü'l-mübhemîn*, 33.

⁸⁴⁸ Konu ile ilgili bilgi ve bazı örnekler için bk. Muhammed Enes Topgöl, *İsnâdın Satır Araları* (İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 60-66.

Hammâd b. Seleme, öncelikle Ammar b. Ebî Yesâr → Ebû Hureyre tarikini zikretmiştir. Sonrasında Humeyd et-Tavîl → Hasan b. Ebî Yesar → racul tarikine yer vermiş ve ikinci isnaddaki mübhem râviyi kastederek (قَالَ حَمَّادُ أَظُنُّهُ جُنْدُبُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْبَجَلِيُّ) “onun Cündeb b. Abdullah el-Becelî olduğunu zannediyorum”⁸⁴⁹ demiştir.

Muhaddislerin tatbikatında hadisi ve senedi hocasından işittiği/aldığı gibi nakletmenin esas olduğu görülmektedir. Râvilerin, hocasından aldığı bir bilgiye “emanet” düşüncesiyle yaklaştıkları ve olduğu gibi aktarmaya gayret ettikleri anlaşılmaktadır.⁸⁵⁰ Hadis âlimleri, bu hassasiyeti gereği, isnaddaki bir râviye dair bilgileri önce olduğu gibi aktarmış, sonra açıklama yapmışlardır. Künyesiyle, lakabıyla, nisbesiyle anılan kişilerin kimliğini de yeri geldiğinde önce işittiği gibi zikrettikten sonra açıklamışlardır. Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’de yer verdiği şu isnad örnek olarak zikredilebilir:

Muhammed b. Ca‘fer ve Haccac b. Muhammed → Şu‘be → A‘meş → Yahyâ b. Vessâb → شَيْخٌ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ “şeyh min ashâbi’n-Nebî” tarikiyle rivayet edildiğine göre, Allah Rasûlü (a.s.), “*İnsanların arasına karışıp onlarla ilişki kuran ve onların eziyetlerine katlanan mümin, onlarla ilişki kurmayan ve onların eziyetlerine katlanmayan müminden ecir bakımından daha değerlidir.*” buyurmuştur. Şu‘be, وَهُوَ ابْنُ عُمَرَ ‘A‘meş’in, senedi zikrettikten sonra ‘O, İbn Ömer’dir’ dediğini nakletmiştir.⁸⁵¹

Genellikle seneddeki râvilerden birinin, mübhem râvinin kimliğine dair bir kanaati varsa görüşünü belirttikleri görülmektedir. Bu konuda şu isnad örnek verilebilir:

عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ رَجُلٍ، أَحْسَبُهُ أَبُو الْأَوْبَرِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: وَرَبِّ هَذِهِ الْكَعْبَةِ لَقَدْ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْهَى عَنْ صِيَامِ يَوْمِ الْجُمُعَةِ إِلَّا أَنْ يَصِلَهُ بِصِيَامٍ.

⁸⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/55 (No. 9990).

⁸⁵⁰ Bu yaklaşımın uzantılarını sonraki asırlarda bazı şârihlerin tatbikatında da görmek mümkündür. Temel hadis kitapları telif edildikten sonra, bu yazılı eserlerden yararlanırken bazı şârihler, kaynağın ismi yerine müellifin ismini ve senedi zikretmektedir. Bu durum, isnad formuna sadık kalma hassasiyetinin sonraki yıllardaki şekline işaret etmektedir. Bk. Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 70.

⁸⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/64 (No. 5022). Hadisin metni şöyledir: الْمُؤْمِنُ الَّذِي يُخَالِطُ النَّاسَ وَيَصْبِرُ عَلَى أَذَاهُمْ أَكْبَرُ أَجْرًا مِنَ الَّذِي لَا يُخَالِطُهُمْ وَلَا يَصْبِرُ عَلَى أَذَاهُمْ

Abdurrezzak'ın, Ma'mer → Abdülmelik b. Umeyr → **racul** → Ebû Hureyre tarihiyle yer verdiği seneddeki mübhem şahsın kimliği için, râvilerden biri “onun Ebû'l-Evber olduğunu sanıyorum.” demiştir.⁸⁵²

Diğer bir örnek “huddistu” lafzıyla mübhem bırakılan râvilerin kimliğinin tespiti hakkında örnek verilebilir. Sözelimi İbn Cüreyc, *güneş tutulması* ile ilgili bir hadisi rivayet etmiştir. Rivayetin sonunda ikinci bir sened zikreden İbn Cüreyc, hadisi Mansur b. Abdurrahman → Safiyye bint Şeybe vasıtasıyla Esmâ bint Ebî Bekr'den aldığını belirtmiştir.⁸⁵³ Böylece senedden düşen râvilerin kimliği ortaya çıkmıştır.

3.1.1.1.2. Metiniçi Açıklamanın Yer Alması

Hadisin kendisine nispet edildiği mübhem şahıs, bazen metin içerisinde verilen bilgi ile tespit edilebilmektedir. Bu durum özellikle bazı hadislerde sahabî râviler hakkında yaşanabilmektedir. Hadise ilk bakışta, senedin müntehâsı olan sahabî râvinin kimliğinin mübhem kaldığı zannedilmekte sonrasında hadis metni tamamıyla veya detaylıca okunduğunda sahâbî râvinin kimliği hakkında bir ibhamın olmadığı görülmektedir. Bu konuda şu hadis örnek verilebilir:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عَقِيلٍ، أَنَّهُ سَمِعَ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ، يَقُولُ: بَلَغَنِي حَدِيثٌ عَنْ رَجُلٍ سَمِعَهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاسْتَرَيْتُ بَعِيرًا، ثُمَّ سَدَدْتُ عَلَيْهِ رَحْلِي، فَسِرْتُ إِلَيْهِ شَهْرًا، حَتَّى قَدِمْتُ عَلَيْهِ الشَّامَ فَإِذَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَنَيْسٍ..

Hadisin kendisinden rivayet edildiği Câbir b. Abdullah, önce, *بَلَغَنِي حَدِيثٌ عَنْ رَجُلٍ* “Bana Allah Rasûlü'nden (a.s.) işiten bir adamdan bir hadis ulaştı.” diyerek hadisi bir sahâbîye nispet etmiştir. Bu haliyle mübhem kalan sahâbînin kimliği, sonrasında yine Câbir'in anlatımıyla açığa çıkmıştır. Onun, “Ben bir deve satın aldım, yükümü ona yükledim ve bir ay yolculuk yaptım. Sonunda Şam'a vardım. Orada Abdullah b. Üneys ile karşılaştım.” diyerek aktardığı bilgiden mübhem zatın Abdullah b. Üneys olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵⁴

⁸⁵² Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 4/280 (No. 7806).

⁸⁵³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 44/516 (No. 26954). İbare şöyledir: حَدَّثَنِي مَنُصُورُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ: حَدَّثَنِي صَفِيَّةُ بِنْتُ شَيْبَةَ، عَنْ أَسْمَاءَ بِنْتِ أَبِي بَكْرٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

⁸⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/431 (No. 16042).

Bu konuda ikinci bir örnek olarak Evzaî'nin, *Hz. Peygamber'in ifrad haccı yaptığına dair* rivayeti zikredilebilir. Evzaî, hadisi Atâ b. Ebû Rabah'tan işiten kişiden aldığını “haddesenî men semia” diyerek ifade etmiştir. Hadisi zikrettikten sonra Evzaî, “Atâ'dan bu hadisi işitmişim. Fakat ezberleyememişim. Ne zamanki İbn Cüreyc ile karşılaştım. Onunla sağlamlaştırdım.”⁸⁵⁵ Evzaî'nin rivayetin sonunda verdiği bilgiden seneddeki mübhem râvinin İbn Cüreyc olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.1.1.3. Musannifin Açıklaması

Senedinde mübhem râvi olan hadise eserinde yer veren musannif, rivayeti önce olduğu gibi -yani, kimliği bilinmeyen râvi olduğu halde- naklettikten sonra seneddeki mübhem râvinin kimliğini tespit edebildiyse ismini söyleyebilmektedir. Bu konuda Dârimî'nin *es-Sünen*'inde hadisi zikrettikten sonra yaptığı açıklama örnek verilebilir:

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ أَبِي بُكَيْرٍ ، عَنْ شُعْبَةَ ، عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مَيْسَرَةَ قَالَ : سَمِعْتُ كُرْدُوسًا - وَكَانَ قَاصًّا - يَقُولُ : أَخْبَرَنِي رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِ بَدْرٍ أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يَقُولُ : لَأَنْ أَقْعَدَ فِي مِثْلِ هَذَا الْمَجْلِسِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أُعْتِقَ أَرْبَعَ رِقَابٍ قَالَ : قُلْتُ أَنَا : أَيَّ مَجْلِسٍ يَعْني ؟ قَالَ : كَانَ حِينَئِذٍ يَقُصُّ . قَالَ أَبُو مُحَمَّدٍ : الرَّجُلُ مِنْ أَصْحَابِ بَدْرٍ هُوَ عَلِيٌّ .

Muhammed b. Alâî → Yahyâ b. Ebî Kesîr → Şu'be → Abdülmelik b. Meysere → Kürdûs → racul min ashabi Bedr tarikiyle hadisi rivayet ettikten sonra Dârimî, senedde “Bedir ashabından bir adam” denilerek sözü edilen kişinin Hz. Ali olduğunu söylemiştir.⁸⁵⁶

Musannif, isnadda yer alan bir râviyi önce mübhem bir şekilde zikrettikten sonra onun kimliğini açıklayabilmektedir. Bu konuda Müslim'in *Sahîh*'inde geçen şu sened zikredilebilir:

وَحَدَّثْتُ عَنْ أَبِي أُسَامَةَ وَمِمَّنْ رَوَى ذَلِكَ عَنْهُ إِبرَاهِيمُ بْنُ سَعِيدٍ الْجَوْهَرِيُّ ، حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ ، حَدَّثَنِي بُرَيْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ ، عَنْ أَبِي بُرَيْدَةَ ، عَنْ أَبِي مُوسَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا أَرَادَ رَحْمَةً أُمَّةٍ مِنْ عِبَادِهِ قَبَضَ نَبِيَّهَا قَبْلَهَا ، فَجَعَلَهُ لَهَا فَرَطًا وَسَلَفًا بَيْنَ يَدَيْهَا ، وَإِذَا أَرَادَ هَلَكَةً أُمَّةٍ عَذَّبَهَا وَنَبِيَّهَا حَيًّا ، فَأَهْلَكَهَا وَهُوَ يَنْظُرُ ، فَأَقَرَّ عَيْنَهُ بِهَلَكَتِهَا حِينَ كَذَّبُوهُ وَعَصَوْا أَمْرَهُ .

⁸⁵⁵ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Menâsik” 22 (No. 1787). İbare şöyledir: قَالَ الْأَوْزَاعِيُّ : سَمِعْتُ عَطَاءَ بْنَ أَبِي رَبَاحٍ يُحَدِّثُ بِهَذَا ، فَلَمْ أَحْفَظْهُ حَتَّى لَقِيتُ ابْنَ جُرَيْجٍ فَأَتَيْتُهُ لِي .

⁸⁵⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Süleym Esed ed-Dârânî (Riyâd : Dâru'l-Muğnî ve't-Tevzî', 1412), “Rikâk” 64 (No. 2822).; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/236 (No. 15900).

Müslim, senedi önce “huddistu” diyerek mübhem bir lafızla rivayet etmiştir. Sonrasında ise râvinin ismini açıkça zikretmiştir. Müslim, burada “Ebû Usâme’den bana rivayet edildi (huddistu).” demiştir. Sonrasında “mimmen revâ zâlike ‘anhu” (bunu ondan rivayet edenlerden biri de) İbrahim b. Saîd el-Cevherî’dir (öl. 247/862) diyerek hadisi aldığı kişiyi açıklamıştır.⁸⁵⁷

3.1.1.2. Rivayetlerin ve Eserlerin Mukayesesi

Rivayetlerin ve tarîklerin mukayesesi/muarazası, hadis araştırmalarında en çok tatbik edilen yöntemdir. Bu uygulama, bazen bir bilgiyi kuvvetlendirmesi yanında bir sened veya hadiste yer almayan bilginin başka bir rivayet vasıtasıyla elde edilmesini de sağlayabilmektedir. Süfyan-ı Sevrî’nin “Ben bir hadisi manası aynı olduğu halde yedi vecihten yazdığım olur.”⁸⁵⁸, Yahyâ b. Maîn’in “Biz bir hadisi otuz vecihten yazmasak onu anlamazdık.”⁸⁵⁹, Ali el-Medîni’nin “Tarîkleri toplanmadıkça bir hadisin hatası ortaya çıkmaz.”⁸⁶⁰ Ahmed b. Hanbel’in “Hadis, tarikleri toplanmadıkça anlaşılmaz. Hadisler birbirini açıklar.”⁸⁶¹ İbrahim b. Saîd el-Cevherî’nin (öl. 249/863) “Bir hadis, yanımda yüz vecihten/tarîkten bulunmazsa kendimi o hadiste yetim sayarım.”⁸⁶² şeklindeki sözleri rivayetlerin bir bütünlük içinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.⁸⁶³

Mübhem râvinin kimliği üzerine araştırma yaparken de rivayetlerin toplanması ve birbiriyle mukayese edilmesi önem arz etmektedir. Hadis âlimleri, mübhem şahısların kimliğini tespit için en çok kullanılacak yöntemin rivayetlerin birbirine mukayesesi olduğunu ifade etmişlerdir.⁸⁶⁴ “Sebr-i turuk/cem-i turuk” diye de ifade edilen bu yöntemle rivayetler veya aynı hadisin diğer tarikleri karşılaştırılarak, başka bir hadiste veya senedde

⁸⁵⁷ Müslim, *Sahîh*, “Fezâil” 24.

⁸⁵⁸ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 7/72.

⁸⁵⁹ İbn Hibban, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1/35.; Hâkim en-Nisâbüri, *el-İklîl*, 70.; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 2/212.

⁸⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 2/212.; İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 91.

⁸⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 2/212.

⁸⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 6/619.; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 2/97.

⁸⁶³ Burada rivayet, sened ve tarîk kavramları arasındaki şu hususa işaret etmek gerekmektedir. Hadisi senedli olarak nakletmek, sözü ilk sahibine nisbet ederek aktarmak anlamına gelen rivayet hakkında, sened, isnad ve tarîk kavramları birbirinin yerine kullanılabilir. Fakat sened ve tarîkin aynı yerde kullanılması durumunda tarîk ile senedin ana gövdeden talî kollara ayrılışı/dağılışı kastedilmektedir. Bk. Aydın, *Hadis İstılahları*, 308.

⁸⁶⁴ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 375.; Sehâvî, *Fethü’l-mugîs*, 4/299.; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 2/853-4.; İtr, *Menhecü’n-nakd*, 163.; Avvâd b. Humeyd er-Ruveysî, *Ruvâtü’l-hadis: en-neş’e - el-mustalahât - el-musannefât* (Dimaşk: Dâru’l-Meymene, 2018), 850.; Zübeydî, *Merviyâtü’l-mübhemîn*, 33-35. Ayrıca bk. Köktaş, “Hadîs Tarîklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine”.

adı açıkça zikredilen şahıs vasıtasıyla mübhem şahsın kimliği tespit edilebilmektedir. Babanzâde Ahmed Nâim bu durumu şöyle ifade etmiştir: “*Râvî-i mübhem in ismine bâzı kere hadîsin râvîyi tesmiye ile vârid olan diğ er bir tarîkından ittılâ‘ hasıl olur.*”⁸⁶⁵ Mübhem râvinin kimliğini tespit eden rivayetin mahfûz olması gerekmektedir.⁸⁶⁶

Bir rivayette ismi mübhem kalan râvinin, başka bir rivayette aynı râvinin hocasının ve talebesinin isimlendirilmiş olması, o râviden ibhamın giderilmesi açısından en kullanışlı yöntemdir. Bu durum daha açık bir şekilde şöyle ifade edilebilir: A → mübhem → B’den hadisi rivayet etmiş olsa aynı hadisi, A → müsemma → B’den rivayet ettiğinde yüksek ihtimal buradaki kişi, ikinci rivayette ismi zikredilen kişidir. Hadis senedlerinde yer alan birçok mübhem şahsın kimliği bu şekilde tespit edilebilmiştir. Diğer taraftan bu şekildeki her isnadın her zaman aynı neticeyi vermeyeceği söylenebilir. Mübhem râvinin kimliğini tesp ite yarayan isnadın mahfûz olması gerekir. Aksi durumda sonraki râvilerden birinin yanlış bir şekilde mübhem râviyi isimlendirmiş olması ihtimal dahilindedir.⁸⁶⁷

Bu konuda مَنْ قَالَ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي لَا يَضُرُّ مَعَ اسْمِهِ شَيْءٌ، فِي الْأَرْضِ، وَلَا فِي السَّمَاءِ، وَهُوَ السَّمِيعُ...الْعَلِيمُ hadisinin isnadı örnek verilebilir. Ebû Dâvûd, hadisin isnadlarını şöyle vermiştir:

- Abdullah b. Mesleme → Ebû Mevdûd → **men semia** → Ebân b. Osman → Hz. Osman⁸⁶⁸
- Nasr b. Âsım el-Antakî → Enes b. İyaz → Ebû Mevdûd → Muhammed b. Ka‘b → Ebân b. Osman → Hz. Osman⁸⁶⁹

Ebû Dâvûd’un, mübhem râvinin olduğu isnadın akabinde, Ebû Mevdûd ile Ebân b. Osman arasında isimlendirdiği bir râvinin olduğu isnada yer vermesi akla mübhem râvinin Muhammed b. Ka‘b olduğunu getirmektedir. Hadisin diğer isnadları incelendiğinde Ebû Mevdûd’un öğrencisi Enes b. İyâz’ı, seneddeki Muhammed b. Ka‘b’ı yanlış isimlendirmiş olması yüksek ihtimaldir. Çünkü sika râvilerden Abdurrahman b. Mehdî, Ka‘nebî, Zeyd b. el-Hubâb, Ebû Âmir el-Akadî gibi râviler isimlendirmeksizin hadisi rivayet etmiştir. Dârekutnî, rivayetin Ebû Mevdûd’dan bu şekilde mazbût olduğunu, Muhammed b. Ka‘b el-Kurazî’yi isimlendiren Enes b. İyaz’ın hata (vehim)

⁸⁶⁵ Ahmed Nâim, *Tecrid Mukaddimesi*, 320.; Ayrıca bk. Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, 183.

⁸⁶⁶ Târık b. İvazullah, *el-İrşâdât fî takviyeti’l-ehâdis*, 312.

⁸⁶⁷ Târık b. İvazullah, *el-İrşâdât fî takviyeti’l-ehâdis*, 312.

⁸⁶⁸ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Edeb” 109 (No. 5088).

⁸⁶⁹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Edeb” 109 (No. 5088).

ettiğini söylemiştir.⁸⁷⁰ Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Mevdûd'un isnadı racul → racul → Ebân b. Osman → Hz. Osman diye zikrettiğini, isnaddaki Muhammed b. Ka'b el-Kurazî isimlendirmesinin ise münker olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷¹ Ali b. el-Medînî de, Medine'de iki kişinin Enes b. İyaz'ın rivayet ettiği gibi hadisin isnadını naklettiğini, Abdurrahman b. Mehdî'nin isnadın bu şekli hakkında "Bu batıldır" dediğini ve kitabını çıkararak ona doğrusunu imla ettirdiğini ifade etmiştir.⁸⁷² İbn Ebû Hatim de babasının hadisin isnadının İbn Mehdî'nin rivayet ettiği gibi, mübhem râvinin Muhammed b. el-Kurazî diye isimlendirilmesinin hata olduğunu söylemiştir.⁸⁷³ Ebû Zûr'a da aynı kanaattedir, Muhammed b. Ka'b'ın isimlendirilmesinin hata olduğunu söylemiştir.⁸⁷⁴ Enes b. İyâz'ın "sika" bir râvi olmasına rağmen bu isnadda hata ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁷⁵

3.1.1.2.1. Aynı veya Farklı Hadis Kitabıyla Mübhem Râvinin Kimliğinin Tespiti

Musannifler, hadisi işittiği gibi nakletme hassasiyeti gereği, bir senedi içinde mübhem râvi olduğu halde rivayet ederken, aynı hadise mübhem râvinin kimliğinin zikredildiği isnada da yer vermektedir. Bu duruma hadis kitaplarında çokça rastlanmaktadır. Bu konuda Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer alan Hüseyin → İbn Ebî Zî'b → racul → İbn Abbas tarikiyle rivayet edilen *أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُعْطِي الْعَبْدَ ، وَالْمَرْأَةَ مِنَ الْغَنَائِمِ* "Nebî (a.s.) köleye ve kadınlara da ganimet mallarından verirdi." hadisi⁸⁷⁶ Ebû'n-Nadr → İbn Ebî Zî'b → Kâsım b. Abbas → İbn Abbas tarikiyle de rivayet edilmiştir.⁸⁷⁷ Buradaki mübhem şahıs Kâsım b. Abbas'tır ve aynı eserde yer alan diğer rivayet vasıtasıyla tespit edilebilmiştir.

Bir isnadda mübhem kalan râvinin kimliğini tespiti bazen de diğer hadis kitaplarına bakılarak tespit edilebilmektedir. Senedlerde yaygın olarak karşılaşılan bir durum olan bu ibham türü, bir eserde mübhem olarak yer alırken diğer eserlerde açıkça

⁸⁷⁰ Dârekutnî, *el-İlel*, 3/8. İbare şöyledir: وَمَنْ قَالَ فِيهِ: عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ كَعْبٍ الْقُرْظِيِّ فَقَدْ وَهَمَ

⁸⁷¹ İbn Ebû Hâtim, *Kitâbü'l-İlel*, 5/413.

⁸⁷² İbn Ebû Hâtim, *Kitâbü'l-İlel*, 5/413.

⁸⁷³ İbn Ebû Hâtim, *Kitâbü'l-İlel*, 5/412.

⁸⁷⁴ İbn Ebû Hâtim, *Kitâbü'l-İlel*, 5/453.

⁸⁷⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 115. Enes b. İyaz el-Leysî Ebû Damre, 8. Tabakadan sika bir râvidir.

⁸⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/98 (No. 2930).

⁸⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/97 (No. 2929).

isimlendirilebilmektedir. Bu şekildeki mukayese yönteminin mübhem râvinin tespiti açısından en çok kullanılan yol olduğu söylenebilir.

İnsanların aileye, babaya, dedeye nisbet edilerek zikredilmesinin yoğun olduğu bir vasatta isnaddaki bir râvinin isminin açık bir şekilde zikredilmeyip falancanın ailesinden, falanca kabileden bir adam diye anıldığı, bazısında ise kimliğinin açıkça zikredildiği görülmektedir. Bu konuda şu hadis örnek olarak zikredilebilir.

مَالِكٌ ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ ، عَنْ رَجُلٍ مِنْ آلِ خَالِدِ بْنِ أَسِيدٍ ، أَنَّهُ سَأَلَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ ، فَقَالَ : يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ ، إِنَّا نَجِدُ صَلَاةَ الْخَوْفِ وَصَلَاةَ الْحَضَرِ فِي الْقُرْآنِ ...

Mâlik, İbn Şihâb (ez-Zühri) → **racul min âli Hâlid b. Esîd** senediyle zikrettiği isnaddaki kişi mübhem kalmıştır.⁸⁷⁸ Aynı rivayetin diğer hadis eserlerinde yer alış şekline bakıldığında buradaki mübhem râvinin kimliği tespit edilebilmiştir. Buna göre Abdurrezzak'ın *el-Musannef*'i⁸⁷⁹, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i⁸⁸⁰, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i⁸⁸¹ gibi eserler vasıtasıyla bu mübhem râvinin Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd (öl. 86/705) olduğu anlaşılmaktadır.

Bu örnekte bir aileye nisbet edilerek, râvinin mübhem bırakılması söz konusudur. Muhtemelen bu kişinin aileye nisbet edilmesiyle isminin zikredilmesine gerek duyulmamıştır. Fakat bu durum, isnaddaki bu râvinin bu haliyle mübhem kalmasına neden olmuştur. Aynı isnadın farklı hadis eserlerine bakıldığında isminin açıkça bulunması sağlanmıştır.

Ma'mer b. Râşid'in (öl. 153/770) rivayet ettiği şu hadis, mübhem râvinin kimliğini tespitite tariklerin mukayese edilmesi gerektiğini göstermektedir. Ma'mer'in Ebû İshak'tan aktardığına göre, Ebû İshak bir hadisi “حَدَّثَنِي مَنْ كَانَ مَعَ سَعِيدِ بْنِ الْعَاصِ فِي غَزْوَةٍ” “Saîd b. el-As ile beraber **Gazvetü'l-haşeb** denilen savaşa katılan biri bana anlattı.” diyerek rivayet etmiştir. Rivayetin devamında Saîd b. el-As, etrafındakilere, “Hanginiz Rasûlullah (a.s) ile korku namazı kıldı.” diye sordu. Huzeyfe b. el-Yemân da “ben” dedi ve sonra namazın kılınış şeklini anlattı.⁸⁸²

⁸⁷⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Kasru's-salât" 7.

⁸⁷⁹ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 2/517 (No. 4276).

⁸⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/495 (No. 5683).

⁸⁸¹ İbn Mâce, *Sünen*, "İkâmetü's-salât" 73 (No: 1066).

⁸⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/427 (No. 23433).

Korku namazı ile ilgili olan bu hadisi Ebû İshak'tan rivayet eden Ma'mer, Ebû İshak'ın hocasının ismini mübhem bir şekilde “savaşa katılan biri anlattı” diye anarken⁸⁸³; yine hadisi Ebû İshak'tan rivayet eden Muhammed b. Eban b. Salih el-Cûfî (öl. 171/788)⁸⁸⁴, Şerîk b. Abdullah b. Ebî Şerîk en-Nehaî (öl. 177/794)⁸⁸⁵, Süfyan es-Sevrî (öl. 161/778)⁸⁸⁶, İsrâîl b. Yunus (öl. 160/777)⁸⁸⁷ ise mübhem şahsın kimliğini açıkça belirtmişler, Süleym b. Abd es-Selûlî olduğunu söylemişlerdir. Muhtemelen Ma'mer'in ismini unuttuğu râvinin kimliği diğer râviler vasıtasıyla açığa çıkmıştır.

İbn Hibban, Süleym b. Abd es-Selûlî'yi *Sikat*'ta zikretmiş, onun Taberistan gazvesine katıldığını, Ebû İshak'ın, Süleym b. Abd es-Selûlî el-Kûfî'den onun da Huzeyfe'den rivayetinin olduğunu söylemiştir.⁸⁸⁸ İbn Hacer de ondan sadece Ebû İshak'ın rivayetinin olduğunu söylemiştir.⁸⁸⁹

Mübhem râvinin kimliğinin tespiti için temel hadis kitapları yanında, erken dönem hadis kaynakları arasında bazı hadislerle senedleriyle yer veren eserlerde de bilgi bulunabilmektedir. Ahmed b. Hanbel'in, Vekî' → Hişâm b. Urve → **racul min âli Zübeyr** (Zübeyr'in ailesinden bir adam) → Âişe isnadıyla rivayet ettiğine bir gün Hz. Âişe Allah Rasûlü'ne “Benden başka bütün eşlerinin künyesi var?!” diye söyleyince Nebî (a.s.) da “*Senin künyen de Ümmü Abdullah olsun.*” demiştir.⁸⁹⁰ Seneddeki mübhem şahsın İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında yer alan aynı hadisin isnadında isminin geçtiği görülmektedir. Buna göre bu zatın Abbâd b. Hamza b. Abdullah b. Zübeyr el-Esedî olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁹¹

3.1.1.2.2. Nüshaların Mukayesesi Yoluyla Mübhem Râvinin Kimliğinin Tespiti

Talebelerin, bir hocadan farklı zamanlarda hadis rivayet etmesi, semâ ve arzının farklı dönemlerde olması, uzun ömür yaşayan İmam Mâlik gibi âlimlerin eserlerinde zaman

⁸⁸³ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/509 (No. 4248).

⁸⁸⁴ Saîd b. Mansûr, *Sünen*, 2/239 (No. 2506).

⁸⁸⁵ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/343 (No. 429).

⁸⁸⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 5/413 (No. 8375).

⁸⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/441 (No.23454).

⁸⁸⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/330. ; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/212.

⁸⁸⁹ İbn Hacer, *Ta'cîlû'l-menfa'a*, 1/607.

⁸⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/344 (No. 25531), 42/513 (No. 25780).; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/247.

⁸⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/50-52.

zaman tasarrufta bulunması, ondan rivayet eden muhaddislerin nüshalarında da farklılık olmasına sebep olabilmektedir. Örneğin İmam Mâlik'ten hadis rivayet eden râvilerin rivayetlerinde bir kısım farklılıklar olduğu görülmektedir. Bunlardan biri de bazı nüshalarda bir râvinin kimliğinin zikredilmesi, bazısında mübhem kalmasıdır. Bu şekildeki mübhem şahısların bazısının, *el-Muvatta*'ı İmam Mâlik'ten işiten râvilerden birinin isimlendirilmesiyle tespit edilebildiği görülmektedir. Örneğin, Mâlik'in *Muvatta*'ı denilince ilk akla gelen talebesi olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî nüshasında, Mâlik'in kendisinden hadisi aldığı râvi mübhem iken İmam Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî nüshasında bu şahıs isimlendirilmiştir:

مَالِكٌ، عَنِ الثَّقَةِ عِنْدَهُ؛ أَنَّهُ سَمِعَ سَعِيدَ بْنَ الْمُسَيَّبِ، يَقُولُ: أَبِي عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ، أَنَّ يُورِثَ أَحَدًا مِنَ الْأَعَاجِمِ، إِلَّا أَحَدًا وُلِدَ فِي الْعَرَبِ .

el-Muvatta'ın Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetinde “sika indehu”⁸⁹² diye sözü edilen mübhem râvinin Bükeyr b. Abdullah el-Eşecc olduğu İmam Muhammed'in Mâlik'ten rivayet ettiği *Muvatta*' nüshasıyla anlaşılmaktadır.⁸⁹³ Leknevî de şerhinde bu duruma işaret etmiştir.⁸⁹⁴

3.1.1.2.3. Medârdan Rivayet Edenlerin Mukayesesıyla Tespiti

Senedlerde mübhem olarak rivayet edilen râvileri tespit için en çok kullanılan yöntem, rivayetin diğer tariklerinin cem' edilmesi ve birbirine mukayese edilmesidir. Bilhassa rivayetin medarı tespit edilebildiğinde hadisi, medardan rivayet edenlerden birinin mübhem râvinin ismini vermesi suretiyle, o şahsın kimliği öğrenilebilmekte veya bir kanaate varılabilmektedir. Bu konuda şu sened örnek verilebilir:

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، عَنْ رَجُلٍ ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : إِيَّاكُمْ وَالْجُلُوسَ عَلَى الطَّرِيقِ ...

⁸⁹² Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*’, “Ferâiz” 14.

⁸⁹³ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Muvattâu Mâlik bi rivâyeti Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*, thk. Abdülvehhab Abdüllatif (el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 733.

⁸⁹⁴ Leknevî, *et-Ta'likü'l-mümecced*, 3/144.

Ahmed b. Hanbel, “*Yollarda oturmaktan sakının...*” hadisini Abdurrezzak → Ma‘mer → Zeyd b. Eslem → **racul** → Ebû Saîd el-Hudrî tarikiyle rivayet etmektedir.⁸⁹⁵ Bu hadisin medarının diğer tarikler vasıtasıyla Zeyd b. Eslem (öl. 135/753) olduğu anlaşılmaktadır. Hadisi Zeyd b. Eslem’den rivayet eden Hafs b. Meysere (öl. 181/798)⁸⁹⁶, Züheyr b. Muhammed (öl. 162/779)⁸⁹⁷, Hişam b. Sa‘d (öl. 159/756)⁸⁹⁸, Abdülaziz b. Muhammed (öl. 182/798)⁸⁹⁹, senedde “racul” şeklinde mübhem kalan kişiyi ‘Ata’ b. Yesâr (öl. 94/713) olarak isimlendirmiştir. Buna göre Abdurrezzak’ın *el-Musannef*’inde ve Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde “racul” diye geçen bu şahsın ‘Ata b. Yesâr olduğu anlaşılmaktadır.

Hadisin medarlarından nakledilen bilgilerin mukayesesıyla bazen senedin müntehasındaki râvinin kimliği tespit edilebilmektedir. Örneğin, لَا تَجْنِي نَفْسٌ عَلَى أُخْرَى “Kimse başkasının suçuyla suçlanıp cezalandırılmaz.”⁹⁰⁰ **hadisi** Eş‘as b. Süleym (öl. 125/743) → Esved b. Hilal (öl. 84/703) → racul min benî Sa‘lebe/ Sa‘lebe b. Zehdem b. Yerbûî isnadıyla rivayet edilmiştir. Tariklerine bakıldığında hadisin, Eş‘as b. Süleym’den yayıldığı görülmektedir. Hadisi Eş‘as’den nakleden Şu‘be (öl. 161/778), Ebû Avane (öl. 175/792) ve Ebû’l-Ahvas Sellam b. Süleym’den (öl. 179/796) rivayet edenlerin **racul min benî Sa‘lebe b. Yerbûî** lafzıyla mübhem bir şekilde, Süfyan es-Sevrî medarıyla rivayet edenlerin ise Sa‘lebe b. Zehdem b. Yerbûî olarak ismini tasrih ederek rivayet ettiği görülmektedir.⁹⁰¹ Buna göre Süfyan es-Sevrî’nin kendisine ulaşan bir bilgi vasıtasıyla buradaki şahsın kimliğini tasrih ettiği anlaşılmaktadır. Beyhâkî de Şu‘be isnadıyla nakledilen hadise yer verdikten sonra, Sevrî’nin “Sa‘lebe b. Zehdem’den” diyerek naklettiğine işaret etmiştir.⁹⁰² Yukarıdaki hadis aşağıdaki şekilde gösterilebilir:

Şema 4:

⁸⁹⁵ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 11/20 (No. 19786).; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/131 (No. 11586).

⁸⁹⁶ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Mezâlim” 23 (No. 2333).; Müslim, *Sahîh*, “Libâs” 114; “Selâm” 3.

⁸⁹⁷ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “İsti‘zan” 2 (No. 5875).

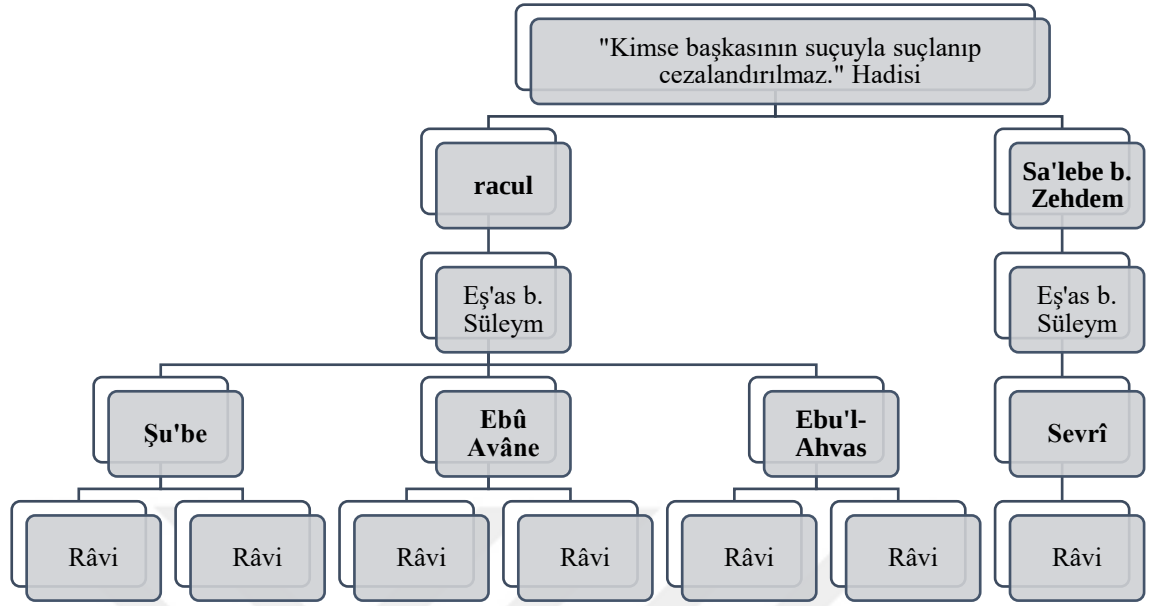
⁸⁹⁸ Ebû Ya‘lâ, *Müsned-i Ebî Ya‘lâ*, 2/458 (No. 1247).

⁸⁹⁹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Edeb” 13 (No. 4815).

⁹⁰⁰ Nesâî, *es-Sünenü’s-sugrâ (el-Müctebâ)*, “Kasâme ve’l-kaved ve’d-diyât” 41 (No. 4850).

⁹⁰¹ Nesâî, *es-Sünenü’s-sugrâ (el-Müctebâ)*, “Kasâme ve’l-kaved ve’d-diyât” 41 (No. 4848, 4849).

⁹⁰² Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/27 (No. 16004).

İbnü'l-İrâkî'nin de *el-Müstefâd* isimli eserinde senedlerdeki mübhem şahsı tespit için bir yöntem olarak medâru'l-hadisten rivayet edenlere işaret ettiği görülmektedir. Örneğin, *Ninenin mirası* konusundaki bir hadis, Zührî'den **racul** → Kabîsa b. Züeyb → Muğîre b. Şu'be ve Muhammed b. Mesleme senediyle rivayet edilmiştir.⁹⁰³ İbnü'l-İrâkî, hadisi Zührî'den rivayet eden dört kişinin Osman b. İshak b. Hareşe → Kabîsa isnadıyla rivayet ettiğini söyleyerek, seneddeki mübhem şahsın Osman b. İshak b. Hareşe olduğuna işaret etmiştir.⁹⁰⁴

3.1.1.3. Mübhem Râvinin Kimliğinin Tespitine Dair Bazı Karîneler

Mübhem râvinin kimliğini tespit etmeye çalışırken muhaddislerin bazı karinelerden yola çıktığı anlaşılmaktadır. Bunların bir kısmı hadis âlimlerinin hadislerin sened ve metinlerini değerlendirirken kullandıkları genel karinelerdir. Bir kısmı ise ibhamla ilgili öne çıkan hususlar olduğu söylenebilir.

⁹⁰³ Tirmizî, *Sünen*, "Ferâiz" 10 (No. 2100).

⁹⁰⁴ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 2/895.

3.1.1.3.1. Kesretü't-Turuk

Muhaddislerin tariklerin mukayesesi sonucunda kesretü't-turûka (kesretü'r-ruvât), yani isnad sayısının çokluğuna önem verdiği bilinmektedir. Bu karine, mübhem râvinin tespitinde de kullanılmaktadır. Bir senedde mübhem, diğerlerinde ise isimlendirilmiş bir râvinin olduğu senedlerle karşılaşıldığında, tariklerinin çokluğu kesin olarak mübhem şahsın, isimlendirilen kişi olduğunu göstermese de en güçlü karinenin bu olduğu görülmektedir. Muhaddislerin de bu karineye dikkat çektiği görülmektedir.

Kible değişimi konusunda 'A'meş'in → **ashabun lenâ (bir arkadaşımız)** → Urve el-Müzenî → Hz. Âişe tarikiyle rivayet ettiği hadisin isnadı hakkında, İbn Hacer, hadisi birçok kişinin 'A'meş → Habîb b. Ebî Sâbit → Urve el-Müzenî tarikiyle rivayet ettiğini⁹⁰⁵ söyleyerek kesrete işaret ettiği görülmektedir. Bu kesret sebebiyle İbn Hacer, ilk isnaddaki mübhem şahsın, Habîb b. Ebî Sâbit'in olduğunu ima etmiş gibidir.

3.1.1.3.2. Hadisin Bir Râviyle Meşhur Olması

Muhaddisler, isnadda mübhem olarak yer alan bir râvinin kimliğini tespit etmeye çalışırken, o rivayetin hangi râvilerle şöhret bulduğu üzerinde de durmuşlardır. Diğer bir deyişle, bir isnadda mübhem bırakılan kişinin, başka eserlerde benzer rivayeti aktardığı bilinen râvi olması en yüksek ihtimal gibi gözükmemektedir. Muhaddislerin ve hadis şarihlerinin bu yöntemi yoğun olarak kullandıkları görülmektedir.

Örneğin, İmam Mâlik → **es-sika** → Amr b. Şuayb → Şuayb b. Muhammed → Abdullah b. Amr b. el-'As tarikiyle rivayet edilen hadiste Nebî'nin (a.s.) *Urbûn satışını nehyettiği* geçmektedir.⁹⁰⁶ İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde yer alan bir isnadda, Mâlik b. Enes'in katibi olan Ebû Muhammed Habîb b. Ebî Habîb ise, hadisi Mâlik → Abdullah b. Âmir el-Eslemî → Amr b. Şuayb b. Muhammed → Abdullah b. Amr b. el-'As tarikiyle rivayet etmiştir.⁹⁰⁷

⁹⁰⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/648.

⁹⁰⁶ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Büyu" 1.; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/332 (No. 6723).

⁹⁰⁷ İbn Mâce, *Sünen*, "Ticârât", 22 (No. 2193). İbn Mâce, hadisi eserinde zikrettikten sonra urbûnu şöyle açıklamıştır: "Kişinin bir hayvanı yüz dinar karşılığında alması, satıcıya urbûn (kaparo) olarak önden iki dinar vermesi ve 'Hayvanı almazsam bu iki dinar senin olsun.' demesidir. İkinci bir görüşe göre, alıcının satıcıya satın alacağı şey için bir dirhem veya daha az ödeme yapması, satıcıya 'Şayet alırsam, bunu borçtan düşeriz, almazsam dirhem senindir.' demesidir." Urbûn satışı bir çalışmada şöyle tarif edilmiştir: "Kaparo, pey akçesi. Müşterinin satıcıya önden verdiği bir miktar paradır. Bu, müşteri malı aldığı takdirde fiyatına

İmam Mâlik'in hadisi aldığı hocasının kimliği hususunda ihtilaf edilmiştir. İsnadında mübhem kalan râvinin, isnadların birinde ismi geçen, Mâlik b. Enes'in de kendisinden hadis rivayet ettiği Abdullah b. Âmir el-Eslemî'nin olması ihtimal olarak akla gelse de, bu rivayetin Abdullah b. Lehîa ile şöhreti bu ihtimali azaltmıştır. Bu konuda görüş bildiren muhaddislerin genel kanaati -İbn Adiyy'in naklettiğine göre- İbn Lehîa olduğu yönündedir. Çünkü İbn Lehîa'nın Amr b. Şuayb'tan bu rivayeti ilim ehli arasında meşhurdur. Bu görüşe göre İmam Mâlik, zayıflığından dolayı onun adını zikretmemiştir.⁹⁰⁸ Yine İbn Abdilber de hadisin İbn Lehîa → Amr b. Şuayb'tan şöhret bulması sebebiyle buradaki mübhem râvinin İbn Lehîa olmasının yüksek olduğunu söylemiştir.⁹⁰⁹ Ayrıca isnadda yer alan Habîb'in, hadisiyle meşgul olunmayacak kadar metruk bir râvi olduğunu söylemiş, muhaddislerin onun hakkında "kezzâb" dediğini aktarmıştır.⁹¹⁰ Dolayısıyla Mâlik'in böyle birinden rivayet etmesinin düşük bir ihtimal olduğunu dile getirmiştir.

Sahâbe neslindeki bazı şahısların kimliğinin de yine bu yöntemle tespit edildiği görülmektedir. Örneğin, bir rivayete göre bir gün, Hz. Peygamber (a.s.) güneşin altında ayakta duran bir adam gördü ve "*Bunun durumu nedir?*" diye sordu. Oradakiler, "bu adam kendisini konuşmamaya, güneş varken gölgelenmemeye, oturmamaya ve oruç tutmaya adadı." dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s.): "*Ona söyleyin; konuşsun, gölgelensin, otursun ve orucunu tamamlasın (açsın).*" buyurdu.⁹¹¹

Hatîb el-Bağdâdî, mübhemâta dair eserinde bu şahsın Ebû İsrâîl el-Âmirî olduğunu söylemiş, temrîz sîgasıyla isminin de Kayser olabileceği görüşünü dile getirmiştir. Yine Abdülğânî el-Ezdî'den "Rasûlullah'ın (a.s.) ashabı içerisinde künyesi Ebû İsrail, ismi de Kayser olan başka bir zatın olmadığını, bu zatın da sadece bu hadisle bilindiğini söylediğini" nakletmiştir.⁹¹² Dolayısıyla mübhem şahsın bu zat olabileceğine işaret etmiştir.

mahsup edilmek, almadığı takdirde ise satıcının olmak şartı ile verilir." Bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), "Urbûn" 588.

⁹⁰⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/252.

⁹⁰⁹ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 6/262. İbn Abdilber'in şöhrete işaret eden ifadesi şöyledir: فَذُ تَكَلَّمَ النَّاسُ فِي النَّقَّةِ عِنْدَ مَا يَكُونُ عِنْدَ بَنِي لَهْيَةَ وَاللَّهُ أَعْلَمُ لِأَنَّ هَذَا الْحَدِيثَ أَكْثَرُ مَا يَعْرِفُ عِنْدَ بَنِي لَهْيَةَ عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ مَالِكٍ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ وَأَشْبَهُ مَا قِيلَ فِيهِ أَنَّهُ بَنِي لَهْيَةَ وَاللَّهُ أَعْلَمُ لِأَنَّ هَذَا الْحَدِيثَ أَكْثَرُ مَا يَعْرِفُ عِنْدَ بَنِي لَهْيَةَ عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ

⁹¹⁰ İbn Abdilber, *İstizkâr*, 6/263.

⁹¹¹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Nüzûr" 6.

⁹¹² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübhemeh*, 273-274.

3.1.1.3.3. Bölge Unsuru

Hadis alimlerinin isnadlardaki mübhem râvinin kimliğini tespit etmeye çalışırken, râvilerin yaşadığı bölgeleri ve şehirleri dikkate aldığı görülmektedir. Bu âlimler râvinin hocalarından ve öğrencilerinden hareketle mübhem şahsın kimliğine dair tahminlerde bulunmuşlardır. Bu konuda İmam Mâlik'in *el-Muvatta'* isimli eserinde Atâ b. Abdullah el-Horasânî (öl. 133/751) → (haddesenî) **şeyh** → Ka'b b. Ucre tarikiyle rivayet ettiği hadisteki⁹¹³ mübhem râvinin tespitine dair İbn Abdilber'in açıklaması dikkat çekicidir. Atâ el-Horasânî'nin bu hadisi kendisinden aldığı kişinin (mübhem râvi) Abdurrahman b. Ebî Leylâ olabileceği bazı hadis alimleri tarafından dile getirilince o şöyle demiştir:

Bu bence uzak bir ihtimaldir. Çünkü Abdurrahman b. Ebî Leylâ, tâbiîn âlimleri içerisinde en meşhurlarındandır ve Atâ'nın ondan “şeyh” diye bahsetmesi mümkün değildir. Zannediyorum ki, Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın Kûfeli olduğu ve onun Ka'b b. Ucre'den hadis rivayet ettiği bilindiği için, bu kişinin Abdurrahman b. Ebî Leylâ olduğu söylenmiştir.⁹¹⁴

İbn Abdilber'in bazı hadis âlimlerinin aynı şehirden oldukları için mübhem râvinin kimliğini Abdurrahman b. Ebî Leylâ diye tahmin ettiklerini söylemesi, bölge şehir unsurunun mübhem râvinin kimliğini tespit için ipucu olarak kullanıldığını göstermektedir.

3.1.1.3.4. Mübhem Râvi Hakkında Kullanılan Lafız Unsuru

Bir râviden mübhem bir şekilde söz edilmesi ve bu maksatla farklı lafızların kullanılması, diğer muhaddisleri tercih edilen lafızlardan yola çıkarak mübhem râvinin kimliğini tespit etmeye götürmüştür. Bu amaçla bazı şarihlerin kullanılan ibham lafzına eğildiği ve böylece mübhem şahsın kimliğini tespit etmeye çalıştıkları görülmektedir. Örneğin, İbn Abdilber'in, tâbiîn içerisindeki en meşhur âlimlerden biri olan Abdurrahman b. Ebî Leylâ için “şeyh” ifadesinin onun kimliğini mübhem bırakacak şekilde zikredilmesinin uzak oluşunu gündeme getirmesi⁹¹⁵ “şeyh” kelimesinin o dönemdeki kullanımı için de fikir vermekte, ilim ehli arasında meşhur bir âlimin böyle bir ibham lafzıyla anılmayacağına işaret etmektedir.

⁹¹³ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, “Hacc” 239.

⁹¹⁴ İbn Abdilber, *Temhîd*, 21/4.

⁹¹⁵ İbn Abdilber, *Temhîd*, 21/4.

Buhârî, *Sahîh*'inde *hayvanın ayakta boğazlanması* babında ...İsmail b. Uleyye → Eyyüb → racul → Enes b. Mâlik isnadıyla bir hadise yer vermiştir. Dâvûdî (öl. 467/1075) mübhem bırakılan kişinin Ebû Kılâbe olduğu görüşüne, onun heybet ve kıymetine işaret ederek itiraz etmiştir.⁹¹⁶ Dâvûdî'ye göre, Eyyüb es-Sehtiyânî'nin Ebû Kılâbe'den rivayeti mahfûz olsaydı, onun kıymetine ve sika oluşuna istinâden ismini belirtir, mübhem bırakmazdı. Ancak güvenilirliği şüpheli başka birinden almış olmalıdır.⁹¹⁷

3.1.1.3.5. Muhtevanın Uyumlu ve Hadis Kaynağının Aynı Olması

Hadisin muhtevasının aynı ve mahrecinin (kaynağının) bir olması, hadisin bir tarikinde ismi zikredilmeyen şahsın, başka tarikte ismi zikredilen şahıs olabileceğine işaret etmektedir. Bu konuda şu hadis örnek verilebilir:

Muhammed b. Ca'fer ve Haccac → Şu'be → Amr b. Dînâr → (semi'tu) racul → Osman b. Affan tarikiyle rivayet edilen *كَانَ رَجُلٌ سَمْعًا بَائِعًا وَمُبْتَاعًا، وَقَاضِيًا وَمُقْتَضِيًا، فَدَخَلَ الْجَنَّةَ* hadisinin⁹¹⁸ aynı muhtevalı İsmail b. İbrahim → Yunus b. Ubeyd → 'Atâ b. Ferrûh → Osman b. Affân *أَدْخَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الْجَنَّةَ رَجُلًا كَانَ سَهْلًا مُسْتَرِيًا، وَبَائِعًا وَقَاضِيًا، وَمُقْتَضِيًا* hadisinin rivayet edilmesi ve rivayet kaynağının aynı olması⁹¹⁹ ilk isnaddaki mübhem şahsın 'Ata b. Ferruh olduğunu akla getirmektedir. Muhakkik Ahmed Muhammed Şâkir, hadis metinlerinin benzerliğine işaret ederek buradaki mübhem şahsın büyük ihtimalle 'Atâ b. Ferrûh olduğunu söylemiştir.⁹²⁰

Mübhemât literatürü olarak bilinen eserlerde bu tür örneklerle yer verildiği görülmektedir. Örneğin Hatîb el-Bağdâdî, bazen benzer olayları birleştirerek mübhem şahsı tespit edebilmiştir. Bu konuda şu olay örnek verilebilir. Yahyâ b. Ayâş b. Abbas → Vâhib b. Abdullah el-Meâfirî tarikiyle rivayet edildiğine göre Nebî'nin (a.s.) ashabından bir adam, 'Ukbe b. Âmir'e gelmiş ve ona bir hadisi Allah Rasûlü'nden (a.s.) işitip işitmediğini sormuştur. Bu hadis, "*Kim bir müslümanın kusurunu görür de onu örterse onu kabrinden diriltmiş gibidir.*" hadisidir. Hatîb el-Bağdadî, soruyu soran bu sahâbînin Ebû Eyyüb el-Ensârî olduğunu söylemiş, delil olarak Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin Mısır'da

⁹¹⁶ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hacc" 118 (No. 1628).

⁹¹⁷ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 12/82.

⁹¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/473-4 (No. 414).

⁹¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/470 (No. 410).

⁹²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), 20/1/340 (No. 415).

bulunan ‘Ukbe b. Âmir’e gittiğinin anlatıldığı şu hadisi zikretmiştir: “*Kim bir müslümanın dünyada kusurunu örterse Allah da kıyamet günü onun kusurunu örter.*”⁹²¹

Muâsarat ve likâ imkânı gibi karinelere de istifade ederek bir hadisin isnadında ismi zikredilmeyen kişiden, benzer konuda başka hadis nakledilmesi ve hadislerin uyumlu olması, ilk senedde isimlendirilmeyen kişinin diğer hadisin senedinde isimlendirilen kişi olduğunu ortaya koyabilir. Bu durum, mübhem râvinin kimliğini tespit edilmesine yarayabilir.⁹²² Bu konuda Bezzâr’ın *el-Müsned*’inde yer alan şu hadis örnek verilebilir:

...Muhammed b. Sîrin, حَدَّثَنِي مَنْ صَلَّى خَلْفَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الصُّبْحَ فَلَمَّا رَفَعَ رَأْسَهُ مِنْ الرَّكْعَةِ الثَّانِيَةِ قَامَ هَنِيئَةً Nebî (a.s.) ikinci rekattan sonra kısa bir süre sonra ayağa kalktı.” Hadisini rivayet etmiştir.⁹²³ Bezzâr, bazı alimlerin seneddeki mübhem sahâbînin Enes b. Mâlik olduğu görüşünü dile getirdiğini söylemiş, bu görüşün doğru olabileceğini çünkü Muhammed b. Sîrin’in Enes b. Mâlik’ten Hz. Peygamber’in kunut yaptığı bilgisini rivayet ettiğini söylemiştir.⁹²⁴ Bezzâr, açıklamasıyla Buhârî hadisine işaret etmiştir. Muhammed b. Sîrin’in rivayet ettiğine göre bir gün Enes b. Mâlik’e “Hz. Peygamber kunut yaptı mı?” diye sorulmuş, Enes de “Evet” cevabını vermiştir. Bu defa “Rükûdan önce mi yaptı?” diye sorulunca “Rükûdan sonra yaptı.” cevabını vermiştir.⁹²⁵

İlk senedde İbn Sîrin, “Hz. Nebî’nin arkasında namaz kılan biri” diyerek zaten hadisi aldığı kişinin sahâbî olduğuna işaret etmiştir. İkinci hadiste ise benzer muhtevaya sahip bilgiyi İbn Sîrin yine Enes b. Mâlik’ten nakletmiştir. Bu durum, ilk senedde kimliği mübhem kalan sahâbînin Enes olduğu görüşünü kuvvetlendirmiştir.⁹²⁶

3.1.1.3.6. Vuhdân ve Teferrüd Bilgilerinden İstifade Edilmesi

Hadis literatüründe kendisinden sadece tek bir kişinin hadis rivayet ettiği râvilere dair bazı eserler yazılmıştır. Nesaî’nin (öl. 303/916) *Tesmiyetü men lem yürve anhu gayru raculin vâhid*, Müslim’in (öl. 261/875) *el-Münferidât ve’l-vuhdân* isimli eserleri bu türün

⁹²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü’l-mübheme*, 63-64.

⁹²² Avnî, *Mukarrarü’l-tahrîc*, 186.

⁹²³ Bezzâr, *el-Müsned*, 13/239 (No. 6742).

⁹²⁴ Bezzâr, *el-Müsned*, 13/239 (No. 6742).; Ayrıca bk. Avnî, *Mukarrarü’l-tahrîc*, 186-187.

⁹²⁵ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Vitr” 7 (No. 956).

⁹²⁶ Avnî, *Mukarrarü’l-tahrîc*, 187.

meşhur örnekleridir. Buna göre bir eserde mübhem râviden tek bir kişinin hadis rivayet ettiği bilgisi zikredildiğinde, mübhem râviden hadis rivayet eden şahsın başka rivayetleriyle mukayese edilerek seneddeki şahsın tek bir kişinin rivayet ettiği bu kişi olduğu düşünülebilir.

Örneğin, Müslim, *el-Münferidât ve'l-vuhdân* isimli eserinde “Allah Rasûlü’nün ahabından bir adamdan” diyerek لَا يَأْتِيكَ مِنَ الْحَيَاءِ إِلَّا خَيْرٌ “Haya ancak sana hayır verir.” hadisini yalnızca Humeyd b. Abdurrahman el-Himyari’nin rivayet ettiği bilgisini vermiştir.⁹²⁷ Rivayetin muhtevası ve mübhem sahâbîden sadece Humeyd’in hadis rivayet ettiği bilgisi dikkate alındığında, bu hadisin geçtiği kaynaklarda⁹²⁸ mübhem olarak zikredilen sahâbînin Üseyr b. Amr b. Câbir olduğu tespit edilmiş, İbn Abdilber, *el-İstîâb*’ta bunu zikretmiştir.⁹²⁹

Hacla ilgili bir hadisi rivayet ederken Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Saîd b. Yahyâ → babasından (Yahya b. Saîd b. Ebân) → İbn İshak → Hüseyin b. Abdullah → Rebîa b. İbâd şeklinde senedi zikrettikten sonra İbn İshak’ın bir de “**ve men**” (ve birisi) → Zeyd b. Eslem → Rebîa b. İbâd diye rivayet ettiğini ilave etmiştir.⁹³⁰ Aynı hadisi Taberânî, *el-Mu‘cem*’inde mübhem râviyi Saîd b. Seleme b. Ebî’l-Hüsâm Ebû Amr el-Medînî olarak isimlendirmiş şekilde rivayet etmiştir. Akabinde bu hadisi Zeyd b. Eslem’den sadece Saîd b. Seleme’nin rivayet ettiğini, ondan da Abdüssamed (b. Abdülvâris)’in münferiden rivayet ettiğini söylemiştir.⁹³¹ Buna göre Taberânî’nin açıklaması Zeyd b. Eslem’den rivayet eden kişinin Saîd b. Seleme olduğunu teyit etmektedir.

3.1.1.4. Mütchassis Âlimlerin Açıklamaları

Senedlerde yer alan birçok şahsın kimliğinin tespiti, bu alanda araştırma yapan âlimler vasıtasıyla olmuştur. Bu hususta mübhemât eserleri ve Mizzî’nin *Tehzîbü’l-Kemâl*’i başta olmak üzere bu eser üzerine yazılan kitaplar öne çıkmaktadır. Bunun yanında ilâ, ricâl

⁹²⁷ Müslim, *el-Münferidât ve'l-vuhdân*, 84. Müslim’in açıklaması şöyledir: رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَأْتِيكَ مِنَ الْحَيَاءِ إِلَّا خَيْرٌ لَمْ يَرَوْهُ غَتَهُ إِلَّا حَمِيدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْجُمَيْرِيُّ

⁹²⁸ İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 7/47.; Buhârî, *et-Târihü’l-kebîr*, 8/423.

⁹²⁹ Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî İbn Abdilber, *el-İstîâb fî ma‘rifeti’l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1992), 1/101.; Ayrıca bk. Dalkılıç, *Müslim’in el-Vuhdân’ındaki Sahâbiler ve Rivâyetleri*, 84-86.

⁹³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/408 (No. 16027).

⁹³¹ Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-evsat*, 2/133 (No. 1487).

ve cerh-ta'dîl eserleri, tabakât edebiyatı ve şerhler bu konuda başvurulması gereken eserlerdir.⁹³² Bu eserlerin mübhem râvinin tespitine dair kaynakları da yine temel hadis kaynaklarıdır. Bir yönüyle bu eserler, bir tahriç çalışması hüviyetindedir. Konuyla ilgili İbn Beşkûvâl'in eserinden şu hadis örnek verilebilir:

İbn Beşkûvâl kendi isnadıyla ...İmam Mâlik → Muhammed b. el-Münkedir → Saîd b. Cübeyr → **racul indehu radiyyun** → Âişe tarikiyle Hz. Peygamber'in (a.s.) مَا مِنْ أَمْرٍ تَكُونُ لَهُ صَلَاةٌ بَلِيلٌ يَغْلِبُهُ عَلَيْهَا نَوْمٌ إِلَّا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ أَجْرَ صَلَاتِهِ ، وَكَانَ نَوْمُهُ عَلَيْهِ صَدَقَةً "Kim ki gece namazı kılmayı adet edinir de, uyku ona galip gelirse Allah ona namazını kılmış gibi ecir verir ve namazı ona sadaka olur." hadisini rivayet etmiştir.⁹³³ Saîd b. Cübeyr'e göre sika/güvenilir olan buradaki mübhem şahsın İbn Beşkûvâl, Esved b. Yezîd b. Kays⁹³⁴ olduğunu söylemiştir.⁹³⁵

Bu hadisin diğer kitaplarda yer alış şekline bakıldığında Nesaî, *Sünen-i Kübrâ*'sında, "razı olunmuş şahsın ismi" ذِكْرُ اسْمِ الرَّجُلِ الرَّضَى diyerek bir başlık açmış, aynı hadisi Ebû Dâvûd → Süleyman b. Ebî Dâvûd → Ebû Ca'fer er-Râzî → Muhammed b. el-Münkedir → Saîd b. Cübeyr → Esved b. Yezîd → Hz. Âişe senediyle mübhem şahsın ismini zikretmiştir.⁹³⁶

Farklı bir örnek olarak Hatîb el-Bağdâdî'nin safların arkasında münferiden namaz kılan ve Rasûlullah'ın (a.s.) kendisinden namazını iade etmesini istediği kişinin Vâbısa b. Ma'bed olduğuna dair açıklaması verilebilir. Hatîb, namaz kılan kişinin Vâbısa b. Ma'bed'in kendisi, yani hadisin râvisi (râvi'l-hadis) olduğunu söylemiştir.⁹³⁷ Buna delil olarak, Vâbısa b. Ma'bed'in yaşadığı olayı bizzat anlattığı bir rivayete yer vermiştir ki, rivayet şöyledir: "Safların arkasında tek başına namaz kılarken Rasûlullah (a.s.) beni gördü ve (bana namazı iade etmemi) emretti ve ben de iade ettim."⁹³⁸

Bazen kendisinden yapılan bütün rivayetlerde rivayetin mahrecindeki râvi mübhem olarak zikredilebilmektedir. Diğer bir deyişle hadisin medarı olan râvinin

⁹³² Avnî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 251.

⁹³³ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Salâtü'l-leyl" 1.

⁹³⁴ Esved b. Yezîd b. Kays (öl. 74-5/693), tâbiûnun 2. Tabakasından, muhadramundan, sika, fakih ve rivayeti çok olan bir râvidir. Bk. İbn Hacer, *Takrîb*, 111.

⁹³⁵ Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud İbn Beşkûvâl, *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübheme*, thk. Mahmûd Mağravî (Cidde: Dâru'l-Endelûsi'l-Hadrâ, 1994), 221.

⁹³⁶ Nesâî, *es-Sünenü's-sugrâ (el-Müctebâ)*, "Kıyâmu'l-leyl" 62 (No. 1784).; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1462.; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 6/196 (No. 6172).

⁹³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, 321.; Nevevî, *el-İşârât*, 282.

⁹³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, 322.

kimliği, diğer hadis kitaplarıyla mukayese edilse bile ortaya çıkmamaktadır. Bu durumda harici kaynaklara müracaat etmek zaruridir. **الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ** “*Müslüman Müslümanın kardeşidir..*” hadisinin kendisinden nakledildiği “racul min benî Selî” diye anılan sahâbî râvî böyle biridir. Ahmed b. Hanbel de onun rivayetlerine, muhtemelen bu sahâbîden rivayet eden râvilerin üslubunu dikkat alarak bazen “Hadîsu racul min benî Selî” şeklinde bab başlığı açarak yer vermiştir.⁹³⁹ az da olsa “Hadîsu şeyh min benî Selî” ifadesiyle **حَدِيثُ شَيْخٍ مِنْ بَنِي سَلِيطٍ** yer vermiştir.⁹⁴⁰

İsnadda “racul min benî Selî” şeklinde mübhem olarak geçen kişinin Ali b. el-Medîni’nin (ö.234/848) *el-İlel*’i sayesinde ‘Ulâse b. Sahhar es-Selîti olduğu öğrenilmektedir. Ali b. el-Medîni, “Bu kişiyi (ilim ehline) sordum, onun Ulâse b. Sahhâr olduğunu söylediler.” demiştir.⁹⁴¹

3.1.1.5. Mübhem Ravînin Kimliğini Tespitte Dikkat Edilmesi Gereken Bazı Hususlar

Bazen isnadlarda râviler, mübhem râviyi hatalı bir şekilde isimlendirilebilmektedir. Bu sebeple, râvilerden birinin, mübhem râvinin kimliğine dair bir açıklamasına tesadüf edildiğinde, bu bilgiyi doğrudan mübhem kişi hakkında doğru saymamak ve senedi nakleden kişiye dair cerh-ta’dîl âlimlerinin açıklamalarını göz önünde tutmak gerekmektedir.

Örneğin Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’de Haccâc b. Muhammed el-A‘ver → İbn Cüreyc → İsmail b. Ümeyye → **racul** → İbn Abbas tarikiyle rivayet ettiği **أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَ: أَيُّ الشَّرَابِ أَطْيَبُ؟ قَالَ: الْخُلُوبُ الْبَارِدُ** hadisinde “Nebî’ye (a.s.) hangi içeceğin en temiz olduğu soruldu.”⁹⁴² İbn Hacer’in *İthâfû’l-meher*’de yer verdiğine göre, Müsedded b. Müserhed’in *el-Müsned*’inde aynı hadis şu senedledir: Muhammed b. Câbir → Haccâc b. Muhammed el-A‘ver → İbn Cüreyc → İsmail b. Ümeyye → **عَنْ أَبِيهِ** (babasından) → İbn Abbas şeklindedir.⁹⁴³

⁹³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/204; 33/402; 33/408; 34/289.

⁹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/177; 38/258.

⁹⁴¹ Ebü’l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca’fer b. Necîh Sa’dî Ali b. el-Medîni, *el-İlel* (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1980), 86, 91.

⁹⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/233 (No. 3129).

⁹⁴³ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *İthâfû’l-hıyereti’l-meher* *bi-zevâ’idi’l-mesânidi’l-aşere*, thk. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır başkanlığında bir ekip (Merkez-ü Hizmeti’s-sünneti ve’s-sireti’n-Nebeviyye, 1994), 8/180 (No. 9168).

Görüldüğü gibi İsmail b. Ümeyye hocasını “racul” diyerek mübhem bırakmıştır. Ancak hadisteki mübhem şahsı, İsmail b. Ümeyye’nin babası olarak isimlendiren Muhammed b. Câbir hakkında hadis münekkitlerinin kanaati olumsuzdur. Yahyâ b. Maîn, âmâ ve muhtelit bir râvi olduğunu ve hadisleri karıştırdığını söylemiştir. Ebû Hâtim ise “Kitapları gitti, hafızası kötü oldu ve telkini kabul etmeye başladı.” demiştir. Buhârî de hakkında “münker rivayetleri” vardı, Ebû Dâvûd ise “leyse bi şey” demiştir.⁹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned* muhakkiklerinden Şuayb el-Arnaut’a göre, Muhammed b. Câbir’in mübhem şahsı Ümeyye olarak isimlendirmesi yüksek ihtimal hatalıdır. Rivayetin doğrusu ... İsmail b. Ümeyye → racul → İbn Abbas şeklindedir.⁹⁴⁵

Mübhem râvinin kimliğini tespit etmeye çalışırken bazen mübhem râvinin olmadığı bir senedle, diğer bir deyişle başka eserlerde yer alan şekliyle mukayese edildiğinde mübhem râvinin düşebildiği bir isnadla karşılaşılabilir. Bu durumda kişi bazen senedinden mübhem râvinin düşmesiyle, zâhiren senedin sahîh olacağı hatasına düşürebilmektedir. Bu konuda Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde yer alan *يَحْزَنَنَّ أَحَدُكُمْ نَفْسَهُ* “Sizden biriniz kendisini küçük görmesin...” hadisinin isnadı örnek verilebilir: Muhammed b. Ca’fer → Şu’be → Amr b. Mürre → Ebû’l-Bahterî → racul (lem yüsemmihi) → Ebû Saîd.⁹⁴⁶ Hadisin diğer eserlerde yer alan şekline bakıldığında örneğin İbn Mâce’nin *Sünen*’inde Ebû Kureyb → Abdullah b. Nümeyr ve Ebû Muâviye → A’meş → Amr b. Mürre → Ebû’l-Bahterî → Ebû Saîd isnadıyla yer almıştır.⁹⁴⁷ Bu isnad hakkında Bûsirî, “isnadı sahîhtir.” demiştir.⁹⁴⁸ Fakat Ebû’l-Bahterî’nin (ismi Saîd b. Fîrûz’dur) onun Ebû Saîd el-Hudrî’ye yetişemediği bilgisi⁹⁴⁹, Dârekutnî’nin *el-İlel*’inde Şu’be → Amr b. Mürre → Ebû’l-Bahterî → racul (lem yüsemmihi) → Ebû Saîd tarihini tercih ettiği bilgisi⁹⁵⁰ dikkate alındığında İbn Mâce’nin *es-Sünen*’indeki senedden mübhem râvinin düştüğü anlaşılmaktadır.⁹⁵¹

⁹⁴⁴ Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldî b. Abdullah Alâî, *el-Muhtelitîn*, thk. Rıfat Fevzi Abdülmuttalib ve Ali Abdülbâsit Mezîd (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1996), 1/108.

⁹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/233 (No. 3129) 2. dipnot.

⁹⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/373 (No. 11868).

⁹⁴⁷ İbn Mâce, *Sünen*, “Fiten” 20 (No. 4008).

⁹⁴⁸ Ebû’l-Abbâs Şihâb ed-Dîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmail b. Selîm b. Kâymâz b. ‘Osmân el-Bûsirî el-Kenânî eş-Şâfi’î el-Bûsirî, *Misbâhu’z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce*, thk. Muhammed el-Müntekâ el-Kaşnâvî (Beyrut: Dâru’l-Arabiyye, 1403), 4/182.

⁹⁴⁹ Alâî, *Câmi’u’t-tahsil*, 183.

⁹⁵⁰ Dârekutnî, *el-İlel*, 11/354.

⁹⁵¹ Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vedâî, *Ehâdisü mualle zâhiruhâ’s-sıhha* (Dâru’l-Âsâr, 2000), 152.

Bir isnadda mübhem râvi olduğunda, muahhar bir kaynakta yer alan aynı isnadda râvinin ismi zikredildiğinde bu râvinin her zaman doğru isimlendirildiği anlamına gelmemektedir. Bu konuda şu isnad örnek verilebilir. Ahmed b. Hanbel, *اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَغْفِرُكَ*, *“Allah’ım! İşlediğim ve işleyeceğim, açıktan yaptığım ve gizlediğim günahlarımı bağışla...”* duasının geçtiği hadisi Abdüssamed (b. Abdülvâris) → babası → Hüseyin (İbn Zekvân el-Muallimî) → İbn Büreyde → (huddistu an) Ebû Musa el-Eş‘arî tarikiyle rivayet etmiştir.⁹⁵² Hâkim ise Ebû Kılâbe er-Rakkâşî (Abdûlmelik b. Muhammed b. Abdullah) → Abdüssamed (b. Abdülvâris) → babası → Hüseyin (İbn Zekvân el-Muallimî) → İbn Büreyde → (an) Ebû Musa el-Eş‘arî diye rivayet etmiştir. Akabinde rivayetin Buhârî ve Müslim’in şartına uygun olduğunu söylemiştir.⁹⁵³ Görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel, mübhem râvili şekilde rivayet ederken, Hâkim, Ebû Kılâbe er-Rakkâşî tarikiyle senedde mübhem râvi olmaksızın hadisi rivayet etmiştir. Nâşirin açıklamasına göre Ebû Kılâbe er-Rakkâşî’nin hataları olan bir râvi olması, seneddeki farklılığın ondan kaynaklandığını düşündürmektedir.⁹⁵⁴ Nitekim Dârekutnî, onun hakkında “Sadûk idi, isnadlarda ve metinlerde hataları çok olan biridir. Hıfzından rivayet ettiğinde birçok hatası nakledildi.”⁹⁵⁵ demiştir.

Bir mübhem râvi başka bir isnad veya tarihte isimlendirilmiş veya başka bir yolla mübhem râvinin kimliği tayin edilmiş olsa, yine de bu hadisin sıhhatine doğrudan hükmedilemez. Tespit edilen kişi ile hadisi aldığı söylenen râvi arasında ittisal durumunun bilinmesi gerekmektedir. Bu duruma Yezîd → İbn Ebî Zi‘b → men → İbn Abbas isnadıyla rivayet edilen *أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُعْطِي الْمَرْأَةَ وَالْمَمْلُوكَ مِنَ الْمَغْنَمِ* *“Allah Rasûlü, kadınlara ve kölelere ordunun elde ettiğinden hariç ganimet verirdi.”* hadisi örnek verilebilir.⁹⁵⁶ Bu hadisin isnadda “men” denilerek mübhem bırakılan kişi, aynı rivayetin Ebu’n-Nadr (Hâşim b. Kâsım) → İbn Ebî Zi‘b → Kâsım b. Abbas → İbn Abbas isnadında Kâsım b. Abbas diye isimlendirilmiştir.⁹⁵⁷ Hadis rivayeti az olan Kâsım’ı, hadis alimlerinin geneli sika bir râvi olarak nitelemiştir.⁹⁵⁸ Fakat

⁹⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/237 (No. 19489).

⁹⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 1/692 (No. 1883).

⁹⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/237 (No. 19489) 1. dipnot.

⁹⁵⁵ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 18/403.

⁹⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/327 (No. 3297).

⁹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/97 (No. 2929).

⁹⁵⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/412.

Kâsım'ın (öl. 131/748), İbn Abbas'a (öl. 68/687) yetiştiği bilinmemektedir. Bu durumda isnad bu defa inkıtâ' problemi taşıdığı için zayıf kalmaktadır.

3.2. MÜBHEM RÂVİNİN KİMLİĞİNİ TESPİTTE HADİS EDEBİYATI

Temel hadis kaynaklarında kimliği mübhem olarak zikredilen râvilerin kimliğine dair yapılan açıklamalarla bir literatürün oluştuğu söylenebilir. Burada mübhem râvinin kimliğini tespit için hangi eserlerden ne oranda yararlanılabileceğine temas edilecektir.

Mübhem râvinin kimliğinin tespiti açısından hadis kaynaklarından söz ederken doğrudan müellifin eserinde “falanca isnaddaki/rivayetteki/hadisteki mübhem şahıs şudur” şeklindeki açıklamaları kastedilmektedir. Dolayısıyla bir eserde herhangi bir râviye dair tanıtıcı bilgilerin bulunmasından söz edilmemektedir. Aksi taktirde bütün ilel, ricâl, tabakât, cerh-ta'dîl, el-esmâ ve'l-künâ, ensâb, mu'telif-muhtelif, müttefik-müfterik gibi eserlerin tek tek sayılması gerekir ki, bu maksadı aşan bir şey olacaktır. Bu sebeple mübhem râvinin kimliğini tespit için istifade edilen kaynaklar, genel kaynaklar ve mübhemât eserleri olarak iki farklı kategoride değerlendirilebilir. Burada bu eserler hakkında bilgiler verilecek ve bazı örnekler zikredilecektir.

3.2.1. TEMEL HADİS KAYNAKLARI

Mübhem râvinin kimliğini tespit için kullanılması gereken kaynaklar birkaç başlık altında tasnif edilebilir. Senedde yer alan mübhem râvilerin kimliğini tespit için ilk kaynaklar, rivayet döneminde⁹⁵⁹ telif edilmiş ve hadislerin senedleriyle birlikte zikredildiği temel hadis kaynaklarıdır. Bu eserlerin birincil kaynak sayılmasının sebebi, hadislerin senedlerle naklediliyor olmasıdır. Nitekim mübhem râvilerin kimliğinin tespiti daha önce ifade edildiği gibi, genellikle bir hadisin rivayet ve tariklerinin birbiriyle mukayesesıyla mümkün olmaktadır. Rivayet döneminde yazılmış eserlerin ana hatlarıyla, ale'r-ricâl ve ale'l-ebvâb olmak üzere iki farklı yöntemle telif edildiği görülmektedir.⁹⁶⁰

⁹⁵⁹ Hadislerin senedli bir şekilde aktarıldığı dönem kastedilmektedir.

⁹⁶⁰ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-İklîl*, 64. Hâkim, ebvâb ve terâcim türü arasındaki farkı anlatarak bu iki türe işaret etmiştir. 'Ale'r-ricâl yöntemle yazılan eserler olarak *Müsned* ve *Mu'cem*'ler zikredilebilir. Müsned türünde yazılan eserler arasında, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Humeydî, Ahmed b. Hanbel, Bezzâr gibi âlimlerin *Müsned*'leri örnek verilebilir. Mu'cem türü olarak ise Taberânî'nin üç Mu'cem'i bulunmaktadır. Ale'r-ricâl türünde telif edilen eserler, hoca-talebe ilişkisini daha iyi yansıttığı için bir eserde yer alan mübhem râvilerin kimliğini tespit için işlevseldir. Ale'l-ebvâb yöntemle yazılan eserler olarak Musannefler, Câmîler

Temel hadis eserlerinde yer alan hadislerin senedlerinin bazısında bir râvinin kimliği mübhem olarak yer alırken başka bir eserde isminin zikredilmesi olağan bir durumdur. Bazen böyle bir eserde mübhem olarak yer alan bir râvi, nisbeten geç dönemde yazılan eserlerde ismi açıklanmış olarak yer alabilmektedir. Bu açıdan Beyhâkî'nin (öl. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı, Tahâvî'nin (öl. 321/933) *Şerhu meâni'l-âsâr*'ı gibi mütekaddimûn döneminde yazılan, kütüb-i tis'â başta olmak üzere hicrî ilk üç asırda yazılan diğer eserlere nisbetle geç dönemlerde yazılan eserlerde mübhem râvilerin kimliği açık bir şekilde yer alabilmektedir. Bazen muahhar bir dönemde telif edilen bir eserde yer alan hadisin isnadında mübhem râvi bulunurken, daha önceki bir dönemde telif edilen kaynakta ismiyle yer alabilmektedir.

Örneğin, Beyhâkî'nin (öl. 458/1066) *Sünen*'inde ...Süfyan b. Uyeyne → Abdullah b. Bişr el-Has'amî → **racul min kavmi Abdullah b. Bişr el-Has'amî** → Ali b. Ebî Tâlib senedinde mübhem olarak yer alan râvinin ⁹⁶¹ Tahâvî'nin (öl. 321/933) *Şerhu meâni'l-âsâr*'ında yer alan aynı hadisin isnadında ...Süfyan b. Uyeyne → Abdullah b. Bişr el-Has'amî → İbn Humeme → Ali b. Ebî Tâlib olarak geçtiğini, bu râvinin Cebele b. Humeme⁹⁶² olduğu tespit edilebilmiştir.⁹⁶³

Rivayet döneminde telif edilmiş bir eserde mübhem olarak geçen râvinin, senedli bir şekilde telif edilen eser vasıtasıyla giderildiğine dair şu hadisin isnadı örnek verilebilir:

İmam Şâfiî, Hakîm b. Hizâm'ın نَهَانِي رَسُولُ اللَّهِ عَنْ بَيْعِ مَا لَيْسَ عِنْدِي “Allah Rasûlü elimde olmayan malı satmayı bana yasakladı.” sözünü, es-sikatü → Eyyüb b. Ebî Temîme → Yusuf b. Mâhek → Hakîm'in isnadıyla eserinde rivayet etmiş ve hocasını mübhem bırakmıştır.⁹⁶⁴ İbn Hazm ise *el-Muhallâ*'da aynı hadise Hemmâm b. Yahyâ b. Ebî Kesîr → Ya'lâ b. Hakîm → Yusuf b. Mâhek → Hakîm b. Hizâm isnadıyla yer vermiştir.⁹⁶⁵ Mübhem şahsın, bu isnad vasıtasıyla Ya'lâ b. Hakîm olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶⁶

ve Sünenler sıralanabilir. Musannef türünde İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ı, Abdürrezzâk'ın ve İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*leri, Câmî türü olarak ise Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin *Câmi*'leri zikredilebilir. Sünen türünde ise Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Dârimî, Dârekutnî, Beyhâkî'nin *Sünen*'leri sayılabilir.

⁹⁶¹ Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/264 (No. 7655).

⁹⁶² Cebele yalnızca Ali b. Ebî Talib'ten rivayeti olan, kendisinden de yalnızca Abdullah b. Bişr el-Has'amî'nin rivayet ettiği bir râvi olarak bilinmektedir. Bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/509.

⁹⁶³ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 5/3/304 (No. 5432).

⁹⁶⁴ Şâfiî, *er-Risâle*, 337.

⁹⁶⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 7/473.; Ayrıca bk. Ebubekir Ahmed b. Ebi Hayseme Züheyr b. Harb İbn Ebî Hayseme, *et-Tarîhu'l-kebîr*, thk. Salah b. Fethî Helel (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2006), 1/158.

⁹⁶⁶ Şâfiî, *er-Risâle*, 337. (Nâşir Ahmet Muhammed Şâkir'in notu)

Sahîh hadis eserleri telif edildikten sonra bu eserler üzerine çalışmalar artmıştır. Bunlar arasında sayılan müstahrec⁹⁶⁷ ve müstedrek çalışmaları, mübhem râvinin kimliğini tespitte önemli işlev gören eserlerdir. Müstahrec türü eserlerin sağladığı faydalardan biri de senedlerde “bize falan anlattı, bir adam anlattı” şeklinde mübhem bırakılan râvilerin tespit edilmesidir.⁹⁶⁸ Birçok mübhem râvinin tespiti, müstahrec çalışmaları vasıtasıyla yapılabilmektedir.

Müstahrec çalışmaları, Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*’leri üzerine olmakla birlikte, kütüb-i sitte müelliflerinden Tirmizî ve Ebû Dâvûd’un eserleri üzerine de yapılmıştır.⁹⁶⁹ Örneğin, Müslim *Sahîh*’te, الرَّجُلُ رَاعٍ فِي مَالِ أَبِيهِ وَمَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ “Kişi, babasının malını koruyucu ve ailesinden mesuldür.” hadisini kendisine ulaşan muttasıl bir senedle rivayet ettikten sonra ikinci bir senede yer vermiştir: Sened şöyledir: Ahmed b. Abdurrahman b. Vehb → Abdullah b. Vehb → racul ve Amr b. Hâris → Bükeyr → Büsr b. Saîd → Abdullah b. Ömer.⁹⁷⁰ Müslim’in bu ikinci senedde Abdullah b. Vehb’in kendisinden hadisi rivayet ettiği râvilerden biri mübhemdir. Ebû Avâne el-İsferâyînî’nin (öl. 316/929), Müslim’in *Sahîh*’i üzerine yazdığı müstahrec vasıtasıyla buradaki kişinin Abdullah b. Lehîa olduğu tespit edilebilmektedir. İsferâyînî’nin aynı hadisi zikrederken yer verdiği sened şöyledir: İbrahim b. Münzir ve İbn Ehî Abdullah b. Vehb → Amr b. Hâris ve İbn Lehîa... şeklindedir.⁹⁷¹ Abdullah b. Vehb’in kendisinden hadis rivayet ettiği şahsın İbn Lehîa olduğu istihraç çalışması vasıtasıyla tespit edildiği görülmektedir.

Benzer bir fayda müstedrek eserleri vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bir hadis kitabındaki eksikliği tamamlamak anlamına gelen istidrak, bir muhaddisin şartlarına uygun olduğu halde bir sebeple eserine almadığı hadislerin bir araya toplanmasına “müstedrek” denilmektedir.⁹⁷² Başta Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*’leri üzerine olmak üzere

⁹⁶⁷ Aydın, *Hadis İstılahları*, “İstihrâc” 143. Sözlükte “çıkarmak” anlamına gelen istihrâc kelimesi, terim olarak “bir hadis kitabındaki bütün rivayetleri bir müellifin kendisine ulaşan başka senedlerle rivayet etmesi” demektir. Bu hadislerin toplandığı kitaba müstahrec, bu işi yapan müellife de müstahric denilmektedir. Bu tür eserlerde müstahricin isnadının, istihrâcını yaptığı kitabın müellifinin verdiği senedlerle ya o kitabın müellifinin hocasında veya daha önceki bir râvide birleşmesi şartı aranmaktadır.

⁹⁶⁸ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/322.; Bîkâî, *en-Nüketü’l-vefiyye*, 1/151.; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/123.

⁹⁶⁹ Feyzullah Kağıt, *Müstahrec Türü Eserler ve Özellikleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 93-98.

⁹⁷⁰ Müslim, *Sahîh*, “İmâre” 21 (No. 1829).

⁹⁷¹ Ya’kûb b. İshâk b. İbrâhîm Ebû ‘Avâne el-İsferâyînî, *el-Müsnedü’s-Sahîhu’l-muharrec ‘alâ Sahîhi Müslim*, thk. ‘Abbâs b. Şafâhân b. Şihâbüddîn vd (Suudi Arabistan: el-Câmi‘atü’l-İslâmiyye, 1435), 24/15/30 (No. 7482).

⁹⁷² Aydın, *Hadis İstılahları*, “Mustedrek” 224.

birçok istidrak çalışması yapılmıştır. Bu eserlerde de birçok mübhem şahsın kimliğini tespit etmek mümkün olmuştur. Örneğin, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde Abdürrezzak → Süfyan → Dâvûd (b. Ebî Hind) → şeyh → Ebû Hureyre isnadıyla يَأْتِي عَلَيْكُمْ زَمَانٌ يُخَيَّرُ فِيهِ الرَّجُلُ بَيْنَ الْعَجْزِ وَالْفُجُورِ “Öyle bir zaman gelir kişi acizlikle günah arasında tercih yapmak zorunda bırakılır.” hadisinin isnadında mübhem bir râvi yer almaktadır.⁹⁷³ Bu şahsın kimliği Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde yer alan bir isnad ile tayin edilebilmektedir. Hâkim, hadisi olduğu gibi zikrettikten sonra Süfyan es-Sevrî'nin ismini vermediği kişinin Saîd b. Ebî Hayre olduğunu söylemiştir.⁹⁷⁴ Sonuç olarak mübhem râvinin kimliğini tespit için müracaat edilmesi gereken ilk kaynakların hadislerin senedleriyle birlikte zikredildiği temel hadis eserleri olduğu söylenebilir.

3.2.1.1. Ricâl Edebiyatı

Mübhem râvinin kimliğini tespitte öne çıkan eser türlerinden biri ricâl edebiyatıdır. Kütüb-i sitte, kütüb-i tis'a gibi temel hadis kaynaklarının hadis âlimleri nezdinde şöhret bulmasıyla bu eserlerin ricâli üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Tabakât, cerh-ta'dîl , ricâl türü eserlerde râvilerin kimden hadis rivayet ettiği, kimlere hocalık yaptığı, seyahatleri, vefat tarihleri hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bu eserlerde bazen kimliği isimlendirmemiş şahıslar hakkında tanıtıcı bilgiler bulunmaktadır. Doğrudan “falanca isnaddaki/hadisteki mübhem râvi şudur” şeklinde bilgilerin sıralandığı ilk eser, -tespit edilebildiği kadarıyla- Mizzî'nin *Tehzibü'l-Kemâl*'idir. Bununla beraber mütekaddimûn döneminde yazılan bazı tabakât ve ricâl kitaplarında nadiren de olsa Mizzî'nin açıklamasına benzer bilgi bulunabilmektedir. Örneğin, İsmail b. Ayyâş → racul → Muhammed b. Yusuf → Amr b. Osman b. Affan → Osman b. Affan tarikiyle Allah Rasûlü'nden rivayet edilen الصُّبْحَةُ تَمْنَعُ الرِّزْقَ “Gündüzün ilk saatlerinde uyumak rızka mani olur.”⁹⁷⁵ hadisinin isnadındaki şahsın kimliği, İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde geçen aynı hadisin isnadıyla İbn Ebî Ferve olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷⁶

⁹⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/169 (No. 7744).

⁹⁷⁴ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/484 (No. 8352).

⁹⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/549 (No. 533).

⁹⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/532. Hadisin isnadı şöyledir: Yahyâ b. Osman → İsmail b. Ayyâş → İbn Ebî Ferve → Muhammed b. Yusuf → Amr b. Osman b. Affan → Osman b. Affan. Ricâl kaynaklarına bakıldığında İshak b. Ebî Ferve'nin hadis münekkitlerinin çoğunun tenkit ettiği bir râvi olduğu görülmektedir.

İsnadlardaki mübhem râvilerin tespitine yönelik en kapsamlı çalışmaların kütüb-i sitte ricâli üzerine dair bilgi veren eserler olduğu söylenebilir.⁹⁷⁷ Buna göre Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'i ve İbn Hacer'in bu eser üzerine yazdığı ihtisarları başta olmak üzere diğer ricâl eserleri öne çıkmaktadır. Bu eserler hakkında detaylı açıklama yapılması ve mübhem râvinin kimliğini tespit etme bu âlimlerin nasıl bir yöntem izlediğinin görülmesi faydalı olacaktır.

3.2.1.1.1. Tehzîbü'l-Kemâl

Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Cemmâîlî'nin (öl. 600/1203) *Kütüb-i Sitte* râvileri hakkındaki *el-Kemâl*'ini tashih ve yeniden tertip etmek, eserde zikredilmeyen râvilerin biyografilerini ilave etmek için *Tehzîbü'l-Kemâl* isimli eserini telif etmiştir. Mizzî, eserin sonunda فصل في المبهمات هذا الفصل فيه طول ولم نكتبه هاهنا على طريق الاستقصاء بل اقتصرنا منه على من فصل في المبهمات هذا الفصل فيه طول ولم نكتبه هاهنا على طريق الاستقصاء بل اقتصرنا منه على من عرفنا اسمه وما يجري مجراه. "Mübhemât Hakkında Bir Fasıl" başlığıyla bir bölüm açmış, konunun geniş bir alan olduğunu, bu sebeple burada bütün rivayetlere yer vermediğini ve mübhem kaldığı halde yalnızca kimliği bilinen râvileri zikretmekle iktifa ettiğini söylemiştir.⁹⁷⁸ Eser, isnaddaki mübhem râvilerin tespit edilmesinde temel ve geniş bir kaynak olması bakımından oldukça kıymetlidir. Mizzî, mübhem şahısları kendisinden rivayet edenlerin isimlerine göre alfabetik olarak sıralamıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu bölümde mübhem şahıslardan rivayet edilen hadis sayısı 206'dır.⁹⁷⁹ Eserin sonunda kadınlardan mübhem kalanlara bir bölüm (fasıl) daha açarak 10 isnadı sıralamış,⁹⁸⁰ toplamda 216 isnad hakkında bilgi vermiştir. Eserin yöntemi şu başlıklar ve örnekler üzerinden özetlenebilir:

- Mizzî'nin mübhem şahıstan rivayet edilen hadisi, konuyu hatırlatıcı bir şekilde kısaltması ve hadisin hangi konuda olduğuna işaret etmesi eserdeki yaygın yöntemidir. Bazen de hadisin hangi eserde geçtiğini söylemiştir.

Örneğin, Mizzî, Sümâme b. Hazn el-Kuşeyrî'nin Habeşli bir câriyeyle arasında geçen konuşmaya işaret etmiştir. Bu rivayette Sümâme b. Hazn el-Kuşeyrî'den

⁹⁷⁷ Avnî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 252-253. Şerif b. Hâtim el-Avnî de *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis* isimli eserinde *mübhemât* konusuna yer verdikten sonra isnaddaki mübhem râvilerin kimliğini tespit için istifade edilecek eserler olarak Mizzî, İbn Hacer, İbnü'l-Kayserânî ve İbnü'l-İrâkî'nin eserlerini saymıştır.

⁹⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/64.

⁹⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/64-122.

⁹⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/400-402.

nakledildiğine göre o, Hz. Âişe ile karşılaştı, ona nebîzin hükmünü sordu. Hz. Âişe de Habeşli bir câriyeyi çağırdı ve bana: “Haydi ona sor! Çünkü Rasûlullah’a nebîzi o yapıyordu.” dedi. Bunun üzerine Habeşli câriye: “Ben Rasûlullah (a.s.) için geceden bir tulum içinde nebiz yapar ve ağzını bağlayıp asardım. Sabah olunca Rasûlullah ondan içerdi.” diye cevap verdi.”⁹⁸¹ Mizzî, Hz. Âişe’nin bizzat kendisine sorulsun diye çağırdığı Habeşli bir câriyenin isminin muhtemelen Berîre olduğunu söylemiştir.⁹⁸²

- Mizzî, genellikle mübhem şahsın kimliğini belirtmekle yetinmiş, kimliğine dair ihtilaflara nadiren yer vermiştir.

Örneğin, Esved b. Hilal’in **racul min benî Sa’lebe**’den (Sa’lebe oğullarından bir adamdan) rivayet ettiğine göre Rasûlullah, Ensar’dan bir gruba hitap ediyordu. Orada bulunanlar, “Ya Rasûlallah! Bunlar, Sa’lebe b. Yerbû’ oğullarıdır, cahiliyye döneminde falancayı öldürdüler.” deyince, Allah Rasûlü **لَا تَجْنِي نَفْسٌ عَلَىٰ أُخْرَىٰ** “*Dikkat edin! Kimse başkasının suçuyla suçlanıp cezalandırılmaz.*” buyurdular.⁹⁸³ Mizzî buradaki mübhem şahsın Sa’lebe b. Zehdem olduğunu ifade etmiştir.⁹⁸⁴

Hadis, Eş’as b. Süleym (öl. 125/743) → Esved b. Hilal (öl. 84/703) → **racul min benî Sa’lebe/ Sa’lebe b. Zehdem b. Yerbû’** isnadıyla rivayet edilmiştir.⁹⁸⁵ Tariklerine bakıldığında hadisin, Eş’as b. Süleym’den yayıldığı görülmektedir. Hadisi Eş’as’dan nakleden Şu’be (öl. 161/778), Ebû Avane (öl. 175/792) ve Ebû’l-Ahvas Sellam b. Süleym’den (öl. 179/796) rivayet edenlerin **racul min benî Sa’lebe b. Yerbû’** lafzıyla mübhem bir şekilde, Süfyan es-Sevrî medarıyla rivayet edenlerin ise Sa’lebe b. Zehdem b. Yerbû’ olarak ismini tasrih ederek rivayet ettiği görülmektedir.⁹⁸⁶ Buna göre Süfyan es-Sevrî’nin kendisine ulaşan bir bilgi vasıtasıyla buradaki şahsın kimliğini tasrih ettiği anlaşılmaktadır. Beyhâkî de Şu’be isnadıyla nakledilen hadise yer verdikten sonra, Sevrî’nin “Sa’lebe b. Zehdem’dan” diyerek naklettiğine işaret etmiştir.⁹⁸⁷ Mizzî’nin mübhem şahsı Sevrî isnadı vasıtasıyla tespit ettiği düşünülebilir.

- Mizzî’nin, mübhem şahsın kimliği hakkında kesin bir kanaati oluşmadığında farklı görüşlere “kîle” diyerek işaret ettiği olmuştur.

⁹⁸¹ Müslim, *Sahîh*, “Eşribe” 84.

⁹⁸² Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 35/69.

⁹⁸³ Nesâî, *es-Sünenü’s-sugrâ (el-Müctebâ)*, “Kasâme ve’l-kaved ve’d-diyât” 41 (No. 4850).

⁹⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 35/66.

⁹⁸⁵ Nesâî, *es-Sünenü’s-sugrâ (el-Müctebâ)*, “Kasâme ve’l-kaved ve’d-diyât” 41 (No. 4850).

⁹⁸⁶ Nesâî, *es-Sünenü’s-sugrâ (el-Müctebâ)*, “Kasâme ve’l-kaved ve’d-diyât” 41 (No. 4848, 4849).

⁹⁸⁷ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/27 (No. 16004).

Örneğin, Mizzî'nin, Eyyüb b. Büşeyr b. Ka'b el-Adevî'nin, **racul min 'aneze'**den (Aneze kabilesinden bir adam) onun Ebû Zer'den rivayet ettiği “musâfahâ”⁹⁸⁸ hakkındaki hadisin isnadındaki mübhem şahıs hakkında kanaati net değil gibidir. Bu sebeple “kîle” diyerek Yahyâ b. Yahyâ → Bişr b. Müfaddal → Hâlid b. Zekvân → Eyyüb tarikiyle rivayet edilen hadiste bu şahsın Abdullah diye isimlendirildiği bilgisini vermiştir.⁹⁸⁹ İbn Hacer de *Takrîb*'te Büşeyr'in kendisinden rivayet ettiği '**Anezeli adamın** isminin Abdullah ve üçüncü tabakadan olduğunu söylemiş, hakkında (لا يعرف) bilinmiyor hükmü vermiştir.⁹⁹⁰ İbn Hacer seneddeki diğer râvileri sika olmasına rağmen mübhem şahsın adâleti hakkında bir bilgi tespit edemediği için rivayeti zayıf görmüştür.⁹⁹¹

- Mizzî, bazen mübhem şahsın kimliğine dair tahminini belirtmiş “şayet şu kişi değilse kim olduğunu bilmiyorum.” demiştir.

Örneğin, İbrahim b. Ebî Esîd'in dedesinden, onun da Ebû Hureyre'den **إِيَّاكُمْ وَالْحَسَدَ** rivayet ettiği “*Hasedden kaçın, hased ateşin odunu yediği gibi iyilikleri yer bitirir.*”⁹⁹² hadisinin senedindeki kişinin Kureyşliler'in mevlâsı Sâlim b. Abdullah el-Berrâd olduğunu söylemiş, “Şayet o değilse kim olduğunu bilmiyorum.” demiştir.⁹⁹³ İbn Hacer ise *Takrîb*'te İbrahim b. Ebi Esîd'in dedesi için **جده لا يعرف من الثالثة** 3. Tabakadan bilinmeyen râvi hükmünü vermiştir.⁹⁹⁴

- Mizzî, “ta'dîlü'l-ibhâm” lafzıyla mübhem bırakılan râvilerin kimliğine de yer vermiştir.

Örneğin, Abdullah b. Şübrüme ed-Dabbî → es-sikatü → Abdullah b. Şeddâd → İbn Abbâs isnadıyla rivayet edilen **حرمت الخمر بعينها** “*İçkinin kendisi haram kılınmıştır.*” hadisinin, Abdullah b. Şübrüme → Ammar ed-Dühniyyî → Abdullah b. Şeddâd isnadıyla da rivayet edildiğini söyleyerek, mübhem şahsın Ammar ed-Dühniyyî olduğuna işaret

⁹⁸⁸ ‘Aneze’li bir adamdan rivayet edildiğine o Ebû Zer’e, “Kendisiyle karşılaştığınızda Rasûlullah (a.s.) sizinle musafaha yapar mıydı?” diye sordum. Ebû Zer şöyle dedi: “Kendisiyle her karşılaştığımda Rasûlullah (a.s.) benimle mutlaka musafaha yapardı...” demiştir. Bk. Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Edeb” 154 (No. 5214).; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/349 (No. 21444).

⁹⁸⁹ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 35/67.

⁹⁹⁰ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 730.

⁹⁹¹ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 11/59.

⁹⁹² Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Edeb” 51 (No. 4903).

⁹⁹³ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 35/64.

⁹⁹⁴ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 1/730.

etmiştir.⁹⁹⁵ Hadisin aynı isnadla Bezzâr'ın *Müsned*'inde de yer aldığı görülmektedir.⁹⁹⁶ Mizzî'nin mübhem şahsı tespitinde dayandığı kaynağın bu olması muhtemeldir.

- Mizzî, çeşitli rivayet sîgalarıyla mübhem bırakılan şahısları da zikretmiştir.

Örneğin Abdullah b. Büreyde'nin **belâğ** sîgasıyla Allah Rasûlü'nden rivayet ettiği *“إِنَّ أَحْسَنَ مَا غَيَّرْتُمْ بِهِ الشَّيْبَ الْجَنَاءُ وَالْكَتَمُ”* *“Saç ve sakallarınızdaki beyazları değiştireceğiniz en iyi şey kına ve ketm otudur.”*⁹⁹⁷ hadisinin Abdullah b. Büreyde → Ebû'l-Esved → Ebû Zer el-Gifârî isnadıyla rivayet edildiği bilgisini vermiştir.⁹⁹⁸ Dolayısıyla açıkça söylemeden aradaki râvinin Ebû'l-Esved olduğuna işaret etmiştir.

- Mizzî, râvinin amcasından, dayısından, halasından, teyzesinden şeklinde rivayet ettiği mübhem şahısların kimliğini açıklamıştır.

Örneğin, Abbâd b. Temîm'in **amcasından** rivayetleri vardır. Amcasının adı, Abdullah b. Zeyd b. Asım el-Ensârî'dir, demiştir.⁹⁹⁹ Alkame b. Ebî Alkame annesinden rivayet etmiştir ki, annesinin adı Mercâne'dir, demiştir.¹⁰⁰⁰ Yine Ahmed b. Amr b. Serh'in “dayımın kitabında gördüm.”¹⁰⁰¹ diyerek kendisinden rivayet ettiği hadisin isnadındaki şahsın Abdurrahman b. Abdülhamid b. Sâlim olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰²

3.2.1.1.2. İbn Hacer'in Eserleri

Hadis alanında öne çıkan âlimlerden biri olan İbn Hacer, kendisinden önce yazılmış ricâl birikimini eserlerinde hülâsa etmesi bakımından da kıymetlidir. Onun râvilere dair verdiği bilgiler ve yaptığı değerlendirmeler, seneddeki ibhamları gidermesi açısından oldukça önemlidir.

3.2.1.1.2.1. Tehzîbü't-Tehzîb

İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*'i, Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl* isimli eserini ihtisar etmek amacıyla yazmıştır. Eserde râvilerin hal tercemelerini vermiş, cerh-ta'dîl açısından

⁹⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/84.

⁹⁹⁶ Bezzâr, *el-Müsned*, 11/100 (No. 4817).

⁹⁹⁷ Nesâî, *es-Sünenü's-sugrâ (el-Müctebâ)*, “Zînet” 16 (No. 5096).

⁹⁹⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/83.

⁹⁹⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 82.

¹⁰⁰⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 96.

¹⁰⁰¹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Libas” 34 (No. 4103).

¹⁰⁰² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/65.

fazla önemli görmediği bilgileri hazfetmiştir. İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Kemal*'deki hiçbir şahsı çıkarmamış, esere bazı şahısları ise ilave etmiştir. Kendi görüşlerini de “kültü” diyerek açıklamıştır.¹⁰⁰³

İbn Hacer, eserinin sonunda "باب المبهمات من غير استقصاء وإنما ذكر من عرف اسمه وما أشبه ذلك بترتيب من روى عنهم" "Talebeleri esas alınarak tertip edilmiş, sadece ismi veya başka bir vasfıyla bilinen araştırılmadığı için mübhem kalan şahısların listesi" diye bir başlık açmıştır.¹⁰⁰⁴ Burada mübhem râviden hadisi rivayet eden şahsın isimlerine göre sıralama yapmıştır. İbn Hacer, Mizzî'nin zikretmediği şahısları alfabetik sıraya göre aralara yerleştirmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla “Mübhemât” bölümünde Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemal*'ine 36 şahsı ilave etmiştir.

- İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Kemal*'deki mübhemâtla ilgili bilgileri bazen olduğu gibi aktarmıştır. Bazen Mizzî'nin hatırlatıcı olsun diye zikrettiği hadisleri veya hadisin geçtiği konuyu hazfetmiştir. Bazen de Mizzî'nin verdiği bilgilere ilave yapmıştır. Örneğin Mizzî, İsmail b. Ebî Üveys'in kardeşinin Ebû Bekr b. Ebî Üveys olduğunu söylerken¹⁰⁰⁵, İbn Hacer isminin de Abdülhamid olduğu bilgisini vermiştir.¹⁰⁰⁶
- İbn Hacer'in, bazen mübhem şahsın kimliğinin hangi eserde açıkça zikredildiğine işaret ettiği görülmektedir.

Örneğin, Eyyüb b. Büşeyr b. Ka'b el-Adevî'nin **racul min aneze'** (Anezeli bir adamdan) rivayet ettiği hadisteki mübhem şahsın ismi için Abdullah denildiğini, isminin Beyhakî'nin *Şuabü'l-îmân* isimli eserinde yer aldığını bilgisini vermiştir.¹⁰⁰⁷

- İbn Hacer'in bazen mübhem şahsı kimin isimlendirdiğine işaret ettiği görülmektedir.

Örneğin, Tîn Sûresinin sonunda "بلى وأنا على ذلك من الشاهدين" *Evet, ben buna şahitlik edenlerdenim.*” denileceğini Ebû Hureyre'den rivayet eden **a'râbîn (bedevi)**¹⁰⁰⁸, başka bir isnadda İsmail → Ebü'l-Yese' → Ebû Hureyre şeklinde rivayet edildiğini, onu bu şekilde Yezîd b. İyâz'ın isimlendirdiği bilgisini vermiştir.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰³ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri - Özellikleri Faydalanma Usulleri* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008), 286.

¹⁰⁰⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/644.

¹⁰⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/65.

¹⁰⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/644.

¹⁰⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/645.

¹⁰⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/353 (No. 7391).

¹⁰⁰⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/644.

- İbn Hacer’in bazen ibham sebebine işaret ettiği de görülmektedir.

Söz gelimi, Süfyan b. Uyeyne’nin Ya’kûb b. ‘Ata’dan ve “**gayrihi**” diyerek Amr b. Şuayb’tan yaptığı rivayetteki mübhem şahsın Müsennâ b. es-Sabbâh olabileceğini, Nesaî’nin onun zayıflığı sebebiyle onu “gayrihi” diye zikretmiş olabileceğini söylemiştir.¹⁰¹⁰

- İbn Hacer’in mübhem şahsın tespiti hususunda **أظن ، يشبه ، كأنه ، يحتمل** gibi ihtiyatlı ifadeler kullandığı da görülmektedir.

Örneğin, Mis‘ar’ın “şeyh min Fehm” den “Fehmli bir adamdan” onun Abdullah b. Ca‘fer’den “*Etin en güzeli sırt kısmıdır.*” hadisini rivayet ettiği şahsın “Muhammed b. Abdullah olduğunu zannediyorum.” demiştir.¹⁰¹¹

3.2.1.1.2.2. Takrîbü't-Tehzîb

Bilindiği gibi İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* isimli eserini daha sonra *Takrîbü't-Tehzîb* adıyla ihtisar etmiştir. Bu eserin sonunda yer alan mübhemât kısmını da ihtisar etmiş ve toplamda 324 râvi hakkında bilgi vermiştir. Bu bölüm *Tehzîbü't-Tehzîb*’te yer alan bilgilerle mukayese edildiğinde şunlar söylenebilir:

- İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*’te kısa olarak yer alan bilgileri genellikle olduğu gibi nakletmiştir. *Tehzîb*’te kısaltarak zikrettiği bazı hadisleri de hazfetmiş, bazen hadise veya konuya daha kısa bir şekilde işaret etmiş, genel olarak ise sadece isnadı vermekle yetinmiştir. Yine mübhem şahsın kimliğinin tespit edildiği bazı eser isimlerini *Takrîb*’te hazfetmiştir.

Örneğin, İbn Hacer, Ubeydullah b. Umer el-Umerî’nin → racul → Mekhûl → Irâk b. Mâlik → Ebû Hureyre isnadında mübhem kalan şahsı tespit için *Tehzîb*’te İsmail b. Ümeyye’nin ve Eyyüb b. Mûsa’nın Mekhûl’dan rivayet ettiği isnadları zikrederek mübhem şahsın bu iki şahıstan biri olduğuna işaret ederken¹⁰¹², *Takrîb*’te ise mübhem şahsın İsmail b. Ümeyye olabileceğini söylemiştir.¹⁰¹³

Yine Urface b. Abdullah es-Sekafî’nin “racul min ashâbi’n-nebî” diyerek Ramazan ayının faziletiyle ilgili rivayet ettiği hadisin isnadındaki mübhem sahâbî ile

¹⁰¹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/648.

¹⁰¹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/657.

¹⁰¹² İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/652.

¹⁰¹³ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 735.

ilgili bilgileri *Tehzîb*'te sıralarken¹⁰¹⁴, *Takrîb*'te Utbe b. Ferkad olabileceğini söylemekle yetinmiştir.¹⁰¹⁵

- Eserin girişinde râvileri tabakalara ayıran İbn Hacer'in ismi tespit edilemeyen şahısların kaçınıcı tabakadan olduğu bilgisini verdiği de olmuştur.

Örneğin, Zehra b. Ma'bed'in **ibn ammin lehu** (amcaoğlundan), onun Ukbe b. Âmir'den rivayet ettiği hadisteki şahsın kimliğinin tespit edilemediğini söylemiş, ikinci veya üçüncü tabakadan olduğunu söylemiştir.¹⁰¹⁶

- İbn Hacer'in, *Tehzîb*'te yer almayan bazı mübhem şahısları *Takrîb*'e ilave ettiği görülmektedir.

Örneğin Hayseme b. Abdurrahman → racul → Abdullah b. Mesud isnadıyla rivayet ettiği من تمام التحية الأخذ باليد “*Musafaha etmek, selamı tamamlamaktır.*”¹⁰¹⁷ Hadisindeki mübhem şahsın kimliğinin tespit edilemediği bilgisini vermiştir.¹⁰¹⁸

et-Takrîb üzerine yapılan çalışmalarda, *Takrîb*'te yer almayan râvilerle dair kimliği tespit edilen mübhem râviler hakkında açıklama yapılmıştır.¹⁰¹⁹

3.2.1.1.2.3. Ta'cîlû'l-menfaa

Cemmâîlî (öl. 600/1203), *el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* isimli eserinde, Kütüb-i Sitte'de rivayetleri yer alan râvilerin hal tercümelerini ihtiva eden ilk çalışmayı telif etmişti. Mizzî (öl. 742/1341) Cemmâîlî'nin *el-Kemâl*'ini tashih ve yeniden tertip etmiş, Buhârî'nin *es-Sahîh* dışındaki beş, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen* dışındaki yedi, Nesâî'nin *es-Sünen* dışındaki dört kitabında geçen 1700'den fazla râvinin biyografisini ekleyerek *el-Kemâl*'i üç misli genişletmişti.¹⁰²⁰ Ebû'l-Mehâsin el-Hüseynî (öl. 765/1364) de Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'ini uzun olduğu ve okuyucuya bıkkınlık vereceği düşüncesiyle ihtisar edip, İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ı ile Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hanîfe'nin *el-Müsned*'lerinde yer alan râvileri esere ekleyerek *et-Tezkire fî (bi-ma'rifeti)*

¹⁰¹⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/653.

¹⁰¹⁵ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 735.

¹⁰¹⁶ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 732.

¹⁰¹⁷ Tirmizî, *Sünen*, "İsti'zan ve Âdâb" 31 (No. 2730).

¹⁰¹⁸ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 731.

¹⁰¹⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Masnaî el-Ansî, *Misbâhu'l-erîb fî takrîbi'r-ruvât ellezîne leysû fî Takrîbi't-Tehzîb* (Yemen: Mektebetü San'a el-Eseriyye, 2005), 4/327-338.

¹⁰²⁰ M. Yaşar Kandemir, "Yûsuf b. Abdurrahman Mizzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, ts.), 30/221.

*ricâli 'l-kütübi 'l- 'aşere'*¹⁰²¹ isimli kitabını telif etmiştir. Eserde “mübhemât” bölümünde zikrettiği 443 râvi olmak üzere toplamda 10129 râvi hakkında bilgi vermiştir.¹⁰²²

İbn Hacer de *Ta 'cîlü 'l-menfa 'a bi-zevâ 'idi ricâli 'l-e 'immeti 'l-erba 'a* isimli eserinde *et-Tezkire*'deki râvilerden *Tehzîbü 't-Tehzîb*'de bulunanları inceleme dışı bırakmış ve dört mezhep imamının eserlerindeki râviler hakkında Hüseyinî'nin verdiği bilgileri düzeltip tamamlamıştır. Eserde râvileri ilk isimlerine göre alfabetik olarak sıralamış ve toplamda 1727 râvi hakkında dair bilgi vermiştir. Ayrıca el-Hüseyinî'nin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki râvilerden *Tehzîbü 'l-Kemâl*'de bulunmayanları bir araya getirdiği *el-İkmâl*'inde¹⁰²³, *el-İkmâl*'i tamamlamak üzere Nüreddin el-Heysemî'nin (öl. 807/1405) kaleme aldığı cüzde ve İbnü'l-İrâkî'nin *Zeylû 'l-Kâşif*'inde görülen tashihe muhtaç hususlar üzerinde de durmuştur.¹⁰²⁴

İbn Hacer, eserin sonlarında “فصل فيمن أبهم ولكن ذكر اسم أبيه أو جده أو نحو ذلك” Babasının veya Dedesinin İsmi Zikredilip Kendi İsmi Mübhem Kalanlar” başlığıyla bir bölüm açmıştır.¹⁰²⁵ Burada bu vasıftaki râvileri sıralamıştır. Örneğin İbn Hacer, “İbnü'l-Bîlmânî babasından, o da Hz. Ali'den rivayet etmiştir; İbnü'l-Bîlmânî'den de Ata' b. es-Sâib rivayet etti.” demiştir. İbn Hacer, akabinde bu şahsın Muhammed b. Abdurrahman el-Bîlmânî olduğunu söylemiştir.¹⁰²⁶

- İbn Hacer, bazen kimliğini tespit edemediği şahıs hakkında onun kimden rivayet ettiğini, ondan da kimlerin hadis rivayet ettiğine dair bilgiler vermiştir.

Örneğin İbn Kurayz es-Sadeî'nin ismini tespit edemeyen İbn Hacer, onun Hz. Âişe'den rivayet ettiğini, ondan da Süveyd b. Kays'ın rivayetinin olduğunu söylemiştir.¹⁰²⁷

¹⁰²¹ Ebü'l-Mehâsin Şemseddin Muhammed b. Ali b. el-Hasan el-Hüseyinî, *Kitâbü 't-Tezkire bi-ma 'rifeti ricâli kütübi 'l- 'aşere*, thk. Rifat Fevzî Abdülmuttalib (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 1/4. Ayrıca bk. Enes Boztepe, *Ebu 'l-Mehâsin el-Hüseyinî (765/1364) ve "Kitâbü 't-Tezkire bi Ma 'rifeti Ricâli 'l-Kütübi 'l- 'aşere" Adlı Eseri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹⁰²² Hüseyinî, *et-Tezkire*, 4/2388.

¹⁰²³ Hüseyinî, *İkmâl*, 581-615. Hüseyinî, isminden de anlaşıldığı gibi Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde rivayeti olup, Mizzî'nin *Tehzîbü 'l-Kemâl*'inde yer verilmeyen râvileri alfabetik olarak sıralamış, toplamda 1520 râvi hakkında bilgi vermiştir. Eserin sonunda mübhem râvilerin kim olduğunu belirtmiş, bazen de tahminini açıklamıştır. Bazısında ise mübhem râvinin kimliğine dair muhtemelen bir bilgisi/kanaati bulunmadığı için senedi olduğu gibi zikretmiştir.

¹⁰²⁴ İbn Hacer, *Ta 'cîlü 'l-menfa 'a*, 2/686.; Ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/524.

¹⁰²⁵ İbn Hacer, *Ta 'cîlü 'l-menfa 'a*, 2/568.

¹⁰²⁶ İbn Hacer, *Ta 'cîlü 'l-menfa 'a*, 2/576.

¹⁰²⁷ İbn Hacer, *Ta 'cîlü 'l-menfa 'a*, 2/584.

- İbn Hacer, “Kendisi Mübhem Olup Nesebi Zikredilenler”, “İsimlendirilmeyen ve Kendisinden Rivayet Edilen Râvilere de Nisbet Edilmeyenler” başlıklarıyla iki bölüm daha açmış, bu şekilde bilinen birkaç kişiyi sıralamıştır. İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*’te zikrettiklerinden de az bir kısmına bazı maksatlarla burada yer verdiğini söylemiştir.¹⁰²⁸

Örneğin, İbn Hacer, Hanzalî (nisbesiyle bilinen), diye bir şahıs vardır ki, Şeddâd b. Evs’ten rivayet etmiştir, ondan da Ebü’l-‘Alâ b. eş-Şihhîr rivayet etti, demiştir.¹⁰²⁹

- İbn Hacer, mübhem râvinin bulunduğu senedleri, bazen hadisi hatırlatıcı bir şekilde olduğu gibi sıralamış, mübhem şahsın kimliğini tespit edebildiyse veya kimliği hakkında bir kanaati varsa belirtmiştir.

Örneğin, İsmail b. Ümeyye’nin, **bir adamdan** onun İbn Abbâs’tan rivayet ettiği *قَالَ أَيُّ الشَّرَابِ أَطْيَبُ؟ “Hangi içecek daha lezzetlidir?”* Sorusuna Hz. Peygamber’in (a.s.), *الْحُلُوُّ الْبَارِدُ : “Tatlı ve soğuk olanıdır.”* şeklinde cevap verdiği hadisini zikretmiştir.¹⁰³⁰ Mübhem şahıs hakkında bir şey söylememiştir. Yine İsmail b. Ümeyye’nin bir **sikadan/men la yettehimu** (itham etmediği birinden) diyerek rivayet ettiği *أَمَرُوا النِّسَاءَ فِي بَنَاتِهِنَّ “Kızlarınız hakkında eşlerinize sorun.”*¹⁰³¹ hadisinin isnadındaki mübhem şahsın, Ebü’l-Mehâsin el-Hüseyî (öl. 765/1364)’nin *el-İkmâl*’inden nakille Salih b. Abdullah b. en-Nuham olabileceğini söylemiştir.¹⁰³²

- İbn Hacer, mübhem râvinin olduğu bazı senedlere yalnızca hadisin konusuna işaret ederek yer vermiştir.

Örneğin, Sevr b. Yezîd’in, **racul min ehli’l-Basra** diyerek (Basra ehlinde bir adamdan) onun da Muhammed b. Mesleme’den nikah talebi hususunda hadis rivayet ettiğini söylemiştir.¹⁰³³ Bununla Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde yer alan *إِذَا قَدَفَ اللَّهُ [عَزَّ وَجَلَّ] فِي قَلْبِ امْرَأَةٍ خُطْبَةً أَمْرًا فَلَا بَأْسَ أَنْ يَنْظُرَ إِلَيْهَا “Allah bir kadınla evlilik düşüncesini bir adamın kalbine atarsa, o kadına bakmasında adama bir günah yoktur.”*¹⁰³⁴ hadisine işaret ettiği anlaşılmaktadır.

¹⁰²⁸ İbn Hacer, *Ta’cîlü’l-menfa’a*, 2/590.

¹⁰²⁹ İbn Hacer, *Ta’cîlü’l-menfa’a*, 2/588.

¹⁰³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/233 (No.3129).

¹⁰³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/505 (No.4905).

¹⁰³² İbn Hacer, *Ta’cîlü’l-menfa’a*, 2/593.

¹⁰³³ İbn Hacer, *Ta’cîlü’l-menfa’a*, 2/596.

¹⁰³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/501 (No. 17981).

- İbn Hacer, bazen mübhem şahsı kimin mübhem bırakıp kimin isimlendirdiğini zikretmiş, muhaddislerin râvi hakkındaki kanaatlerini kaydetmiştir.

Örneğin, Abdürrezzak'ın **şeyh min ehli Necran** diyerek (Necranlı bir şeyhten) onun İbnü'l-Bîlmânî'den rivayet ettiği *سُئِلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا الَّذِي يَجُوزُ فِي الرِّضَاعِ مَنْ* *الشُّهُودِ ؟ فَقَالَ : رَجُلٌ أَوْ امْرَأَةٌ* “Sütkardeşliği hususunda ne kadar şahit gerekir?” diye Nebî'ye (a.s.) soruldu. Nebî (a.s.), “Bir erkek veya bir kadın.” cevabını verdi, demiştir.¹⁰³⁵ hadisindeki mübhem şahsın Muhammed b. Useym, ismini zikreden kişinin Hişam b. Yusuf olduğunu söylemiştir. Ayrıca Yahyâ b. Maîn'in Muhammed b. Useym hakkında “leyse bişey”, Ebû Hâtim'in ise “münkeru'l-hadis” dediğini kaydetmiştir.¹⁰³⁶ Muhammed b. Useym'i tanıtırken ise birçok kişinin ondan rivayeti olduğunu fakat Abdurrezzak'ın onu mübhem bıraktığını söylemiştir.¹⁰³⁷

- İbn Hacer, bazen ta'dîl lafızlarıyla mübhem bırakılan şahıslar hakkında da açıklama yapmıştır. Örneğin, İmam Şâfî'nin “bana bir sika anlattı” dediği yerde kimi kastettiğini Rebî b. Süleyman'dan nakletmiştir:

Sika → Leys b. Sa'd dediğinde, mübhem şahıs Yahyâ b. Hassan;
 Sika → Üsâme b. Zeyd dediğinde o İbrahim b. Ebî Yahyâ;
 Sika → Humeyd dediğinde, o İbn Uleyye;
 Sika → Ma'mer dediğinde o Mutarrif b. Mâzin;
 Sika → Velid b. Kesîr dediğinde o Ebû Usâme;
 Sika → Yahyâ b. Ebî Kesir dediğinde muhtemelen oğlu Abdullah b. Yahyâ b. Ebî Kesîr;
 Sika → Yunus b. Ubeyd → Hasan dediğinde ise İbn Uleyye;
 Sika → Zührî dediğinde ise Süfyan b. Uyeyne;
 “İtham etmediğim biri nakletti” dediği kişi İbrahim b. Ebî Yahyâ'dır.¹⁰³⁸

Mizzî ve İbn Hacer'in genel üsluplarından biri de bir şahsın, eşi, kardeşi, amcası, dayısı, halası, teyzesi, mevlâsı gibi yerlerde, diğer bir deyişle bir şahsa nisbet edilerek bilinen râviler hakkında mübhem şahsın kimliğini açıkça söylemesidir. İsnad içerisinde “racul, imrae, şeyh, men” şeklinde bir şahsa nisbet edilmeden mübhem bırakılan yerlerde ise bu hadisin isnadındaki şahsın isimlendirildiği bir isnad zikretmektedirler. Bununla bu şahsın kimliğine dair ihtimal gündeme getirilmektedir. Mizzî'nin ve İbn Hacer'in

¹⁰³⁵ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 7/484 (No.13982).

¹⁰³⁶ İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a*, 2/611.

¹⁰³⁷ İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a*, 2/198.

¹⁰³⁸ İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a*, 2/627.

kimliğini tespit edemediği birçok kişi olmuştur. Bunu da “kimliğini tespit edemedim.” veya “râvi isimlendirilmedi” şeklinde ifade etmişlerdir.

3.2.1.1.2.4. Diğer Eserleri

Mübhem râvilerin kimliğiyle ilgili İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân* isimli eserinde de nadir de olsa bilgi verebilmektedir. İbn Hacer, bu çalışmasını Zehebî'nin zayıf râvilere dair yazdığı *Mizânü'l-i'tidâl* isimli eseri üzerine yazmıştı. O, *Mizânü'l-îtidâl*'de olup da *Tehzîbü'l-Kemâl*'de bulunmayan râvileri tespit etmiş, hocası Irâkî'nin *Mizânü'l-i'tidâl* üzerine yazdığı Zeyl'i de esas alarak, bu râvileri eserinde zikretmiştir. Irâkî'nin ziyadelerine “ ّ ” (zal), kendi ziyadelerine ise “ ُ ” (ze)” harfıyla işaret etmiştir.

Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*'inin sonunda künyesiyle meşhur râvileri sıraladıktan sonra “Fasl Fîmen Lem Yüsemm” diyerek, isimlendirilmeyen râvileri zikretmiştir. Önce babasına nisbet edilerek bilinenleri, sonra nisbesiyle bilinenleri, sonra “Fasl Mine'l-Mecâhilü'l-İsm” diyerek mechûl erkekleri, sonra “Fasl fi'n-Nisveti'l-Mechûlât” diyerek mechûl kadınları, kadınlara ait künyeleri ve “falancanın annesi” şeklinde ismi zikredilmeyen kadınları sıralamıştır.¹⁰³⁹ Yaptığı ziyadelerle eseri genişleten İbn Hacer de eserin sonunda “Bâbu'l-Mübhemât” diyerek mübhem râviler için bir başlık açmıştır. Burada nisbesiyle veya babasına nisbet edilerek bilinenleri, sonra lakabıyla veya bir vasfıyla bilinenleri, sonra bir şahsa nisbet edilerek bilinen râvileri sıralamıştır.¹⁰⁴⁰

İbn Hacer'in tek bir eser özelinde yaptığı çalışmalar da bulunmaktadır.¹⁰⁴¹ Bunlardan biri de *el-İsâr bi-ma'rîfeti ruvâtî'l-âsâr* isimli eseridir. İbn Hacer, bazı âlimlerin isteği üzerine *el-İsâr'da* Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *Kitabü'l-Âsâr*'ında yer alan râvileri incelemiştir. Bu eserde râvilerin isimlerini alfabetik olarak sıralamış, sonra künyeleriyle bilinen râvileri zikretmiş, daha sonra ise kimliklerine

¹⁰³⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/487-616.; Ayrıca bk. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 290-291.

¹⁰⁴⁰ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizan*, 9/195-504.

¹⁰⁴¹ İbn Hacer'in çeşitli müstakil eserlerde yer alan hadislerin metinlerinde geçen mübhem şahısları tespit eden çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlardan biri Cemmâilî'nin '*Umdetü'l-ahkâm* isimli eserinde geçen hadislerde mübhem şekilde yer alan mübhem şahısları tespit ettiği *Tesmiyetü men 'urife mimmen übhime fi'l-'Umde* isimli çalışmasıdır. Bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tesmiyetü men urife mimmen übhime fi'l-Umde* (*Mecmûun fihi musannefâtü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî içinde*), thk. Ebû Abdülmuhsin Leyâmin el-İnâbî el-Cezâirî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 215.

ulaşılabildiyse mübhem olan râviler hakkında bilgi vermiştir. Bir râvi hakkında *Tehzîbü 't-tehzîb*'te daha önce bilgi verdiyse, eserini uzatmamak için bu esere atıf yapmıştır.¹⁰⁴²

3.2.1.1.3. Diğer Ricâl Türü Eserlerde Mübhemâta Dair Verilen Bilgiler

Mizzî ve İbn Hacer'in eserlerindeki kadar olmasa da ricâle dair eser telif eden âlimlerin eserlerinde de mübhem râvilerin kimliği hakkında açıklama bulunabilmektedir. Örneğin, İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *et-Tekmil fi 'l-cerh ve 't-ta 'dîl ve ma 'rifeti 's-sikât ve 'd-du 'afâ' ve 'l-mecâhîl* isimli eserinin sonunda bazı mübhem râvilerin kimliği hakkında bilgi bulunmaktadır. İbn Kesîr, bu eserinde, Mizzî'nin *Tehzîbü 'l-Kemâl*'ini ve Zehebî'nin *Mizânü 'l-i 'tidâl*'ini ihtisar etmiş, kendisi de esere bazı ilavelerde bulunmuştur.¹⁰⁴³ Eserdeki üslubu, bir râvinin kimden rivayet ettiği, kimin ondan rivayet ettiği şeklinde bilgilerle râvilerin kimliğini açıklamak şeklindedir. Eserde mübhem râvilerin kimliğine yer verdiği olmuştur. Örneğin, "İsmail b. Ayyâş'ın 'an racul' diyerek Muhammed b. Yusuf'tan hadis rivayet ettiği kişi Ebû Ferve'dir" diye açıklama yapmıştır.¹⁰⁴⁴

Zehebî de (öl. 748/1348) diğer eserlerinin sonunda bazen mübhem râvilere dair bilgiler vermektedir. Zayıf râvilere dair yazdığı *Mizânü 'l-i 'tidâl fi nakdi 'r-ricâl* isimli eserinde de nadiren bilgiler bulunabilmektedir. Örneğin Zehebî, İbrahim b. Ebî Able'nin "Köle azadı" hakkında "an racul" (bir adamdan) diyerek rivayet ettiği kişinin el-Garîf b. ed-Deylemî olduğu bilgisini vermiştir.¹⁰⁴⁵

Bu tür çalışmalar kütüb-i sitte gibi eserler üzerine olabildiği gibi bazen de tek bir eser özelinde yazılmıştır. Tek bir eserin ricâlî üzerine yapılan çalışmalara, Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *İs 'âfü 'l-mübetta' bi-ricâlî 'l-Muvatta'* isimli eseri de örnek verilebilir. Süyûtî, ricâle dair yazdığı bu eserinde *el-Muvatta*'da ismi geçen 376 râviyi alfabetik sıraya göre tanıtmış, ismi, nesebi ve künyesi hakkında bilgi vermiştir. Eserde, erkek ve kadınlar hakkında Mübhemâta dair birer bölüm açmış, burada 20 haberi sıralamıştır. Mübhem şahsın kimliğine dair ulaştığı bilgileri nakletmiş, bazısında ise sadece isnadı

¹⁰⁴² Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâr bi-ma 'rifeti ruvâti 'l-Âsâr*, thk. Seyyid Hasan Kesrevî (Beyrut : Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413), 35.

¹⁰⁴³ Şâkir, *el-Bâisü 'l-hasîs*, 322.; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *et-Tekmil fi 'l-cerh ve 't-ta 'dîl ve ma 'rifeti 's-sikât ve 'd-du 'afâ' ve 'l-mecâhîl*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim (Yemen: Merkezu'n-Nu'mân, 1432), 1/13 (Muhakkikin açıklaması).

¹⁰⁴⁴ İbn Kesîr, *et-Tekmil fi 'l-cerh ve 't-ta 'dîl*, 4/142.

¹⁰⁴⁵ Zehebî, *Mizânü 'l-i 'tidâl*, 4/602.

zikretmiştir.¹⁰⁴⁶ Söz gelimi Süyûtî, “Ubâde b. Temîm amcasından rivayet etmiştir ki, o Abdullah b. Zeyd b. Âsım’dır.” diyerek bilgi vermiştir.¹⁰⁴⁷ Yine Zeyd b. Eslem’in ‘racul min beni Damre’ (Damre oğullarından bir adamdan) onun babasından rivayet ettiği akîka ile ilgili hadisin isnadındaki mübhem şahsın kimliğini tespit edemediği için senedi olduğu gibi zikretmiştir.¹⁰⁴⁸ Zührî’nin Hâlid b. Esîd’in “ailesinden olan bir adamdan” diyerek rivayet ettiği hadisteki mübhem şahsın Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd olduğunu söylemiştir.¹⁰⁴⁹ Yine, Amr b. Muaz el-Eşheli’nin “ninesinden” diyerek rivayet ettiği “ninesinin ismi Havva’dır.” bilgisini vermiştir.¹⁰⁵⁰

Modern çalışmalar arasında Abdülgaflar Süleyman el-Bündârî ve Seyyid Kisrevî Hasûn’un telif ettiği, Kütüb-i Sitte râvilerini derleyen *Mevsûatü ricâli’l-kütübi’s-tis’a* isimli eser sayılabilir. Her ne kadar eserin ismi bu şekilde tercih edilse de Ebû Hanife ve Şâfiî’nin *el-Müsne’d*’leri, Ebû Dâvud’un *el-Merâsil*’i gibi eserlerde yer alan râviler de dahil edilmiştir. Eserde râvilerin isim, lakab, künye, tabakalarına, hadislerinin hangi hadis kitaplarında yer aldıklarına ve güvenilirlik derecelerine yer verilmiştir.¹⁰⁵¹ Eserin sonunda mübhemâta yer ayrılmış, kendisinden rivayet eden râvilerin isimlerine göre alfabetik bir sıralama yapılmıştır.¹⁰⁵²

3.2.1.2. Hadis Şerhleri

Temel hadis kaynakları üzerine yazılan şerhlerde bazı mübhem râvilerin kimliği hakkında bilgi bulunabilmektedir. Bu şerhler yine mübhem râvilerin kimliğini tespit için ikinci sırada kullanılabilen kaynak olarak düşünülebilir. Çünkü şerhlerin de istifade ettiği kaynaklar ya genelde temel hadis kaynakları veya ricâl ve tabakât türü eserlerdir. Söz gelimi Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsne’d*’inde Rişdîn b. Sa’d → Musa b. Eyyûb el-Gâfikî → an ba’zi veledi Râfi’ → Râfi’ b. Hadîc isnadıyla rivayet edilen bir hadisi¹⁰⁵³ Moğultay b. Kılıç şerh

¹⁰⁴⁶ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *İs’âfü’l-mübetta’ bi-ricâli’l-Muvatta’ (el-Muvatta’ ile birlikte)* (Kahire : Dâru’r-Reyyân, 1988), 371-372; 379.

¹⁰⁴⁷ Süyûtî, *İs’âfü’l-mübetta’*, 371.

¹⁰⁴⁸ Süyûtî, *İs’âfü’l-mübetta’*, 371.

¹⁰⁴⁹ Süyûtî, *İs’âfü’l-mübetta’*, 372.

¹⁰⁵⁰ Süyûtî, *İs’âfü’l-mübetta’*, 379.

¹⁰⁵¹ Abdülgaflar Süleyman el-Bündârî - Seyyid Kisrevî Hasûn, *Mevsûatü ricâli’l-kütübi’s-tis’a* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993), 1/5-13.

¹⁰⁵² Bündârî - Hasûn, *Mevsûatü ricâli’l-kütübi’s-tis’a*, 4/524-547.

¹⁰⁵³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne’d*, 28/520 (No. 17288).

ederken, mübhem râvinin isminin tasrih edildiği bir isnada işaret ederek değerlendirmiştir.¹⁰⁵⁴ Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde yer alan hadisin isnadına göre mübhem şahsın ismi Sehl'dir.¹⁰⁵⁵

Bilindiği gibi üzerine en çok şerhin yazıldığı eser Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'idir. İbn Hacer, bu eser üzerine yazdığı şerhinin *Fethu'l-Bârî* Mukaddimesi olan *Hedyü's-sârî*'de yedinci fasılda bu konuya da değinip, Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde mühmel ve mübhem olarak zikredilen râvilerine dair bilgi yer vermiştir.¹⁰⁵⁶ Kimliği belli olmayan fakat isnadda ismi zikredilen kişilerin yer aldığı isnadları sıralayıp, râvinin kimliğine dair bilgiler vermiştir: İsmi Ahmed olanlar, İbrahim olanlar, İshâk olanlar şeklinde alfabetik olarak sıralamıştır. Sonrasında Ebû Ahmed, Ebû Sâlih, Ebû Ma'mer gibi künyesiyle zikredilen râvilerin kimliğini açıklamıştır. Akabinde İbn Bükeyr el-Mısırî gibi babasının veya dedesinin ismiyle zikredilen râvilerin isimlerini zikretmiştir. Örneğin bu râvinin Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr olduğunu, dedesine nisbet edildiğini söylemiştir. Akabinde ise nesebiyle veya lakabıyla zikredilen râvilerin isimlerini zikretmiştir.¹⁰⁵⁷

Şiddetli sıcaklık zamanında öğle namazının geciktirilmesiyle ilgili hadis, Eyyûb b. Süleymân → Ebû Bekr (İbn Ebî Üveys) → Süleymân b. Bilâl → Sâlih b. Keysân, A'rec b. Abdurrahman ve "gayruhu" → Ebû Hureyre tarikiyle rivayet edilmiştir. Senedde bir mübhem râvi yer almaktadır.¹⁰⁵⁸ İbn Hacer, "gayruhu" denilerek mübhem bırakılan kişinin Ebû Seleme b. Abdurrahman olabileceğini söylemiştir.¹⁰⁵⁹

İbn Hacer'in, talebesi Burhânüddîn el-Halebî tarafından kendisine sorulan 39 soruya verdiği cevapların bulunduğu *el-Ecvibetü'l-vâride ani'l-es'ileti'l-vâfide* isimli bir eseri daha bulunmaktadır. Eserin sonunda az bir miktarda senedle ilgili mübhemlere dair açıklama yer almaktadır.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁴ Ebû Abdullah Alaüddin b. Abdullah el-Bekcerî el-Hikrî Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm bi-sünnetihî 'aleyhisselâm şerhu süneni İbn Mâce el-İmam*, thk. Ahmed b. İbrahim b. Ebî'l-Ayneyn (Mısır : Dâru İbn Abbas, 2007), 3/48.

¹⁰⁵⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 4/267 (No. 4374).

¹⁰⁵⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 1/222-248.

¹⁰⁵⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 1/246.

¹⁰⁵⁸ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Mevâkitü's-salât" 8 (No. 510).

¹⁰⁵⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 2/15.

¹⁰⁶⁰ Eserin iki tahkiki olup, muhakkiklerden biri olan Amr Ali Ömer eseri *İkmâlu Mübhemâtî'l-Buhârî ve Fevâid li Fethi'l-Bârî (el-Ma'rûf el-Ecvibeti'l-vâride 'ani'l-es'ileti'l-vâfide)* diye isimlendirmiştir. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-Ecvibeti'l-vâride ani'l-es'ileti'l-vâfide*, thk. Ebü'l-Hüseyn el-Fîşâvî (Dâru's-Sahâbe, 1992).; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *İkmâlu mübhemâtî'l-Buhârî ve fevâid li Fethi'l-bârî (el-Ecvibeti'l-*

Üzerine birçok şerhin yazıldığı diğer bir eser de İmam Mâlik'in *Muvatta'*ıdır. İlk şarihlerden biri sayılan İbn Abdilber'in (öl. 463/1071) *Muvatta'* üzerine yazdığı şerhler vasıtasıyla bazı mübhem râvilerin kimliği tespit edilebilmiştir. Örneğin, “*Güneşin dönmesi, gölgenin batıdan güneye dönmesidir; gecenin karanlığı ise gecenin ve karanlığın birleşmesindedir.*” hadisinde¹⁰⁶¹ Dâvûd b. Husayn'ın hadisi aldığı hocasının mübhem bırakıldığı görülmektedir. İbn Abdilber, “muhbir” denilerek mübhem bırakılan kişinin İkrime (öl. 105/703) olduğunu, İmam Mâlik'in, Saîd b. el-Müseyyeb'in İkrime hakkındaki tenkitleri sebebiyle isnadda onun ismini vermediğini söylemiştir.¹⁰⁶²

İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin rivayet ettiği *Muvatta* nüshasında İmam Mâlik'in, أَخْبَرَنِي النَّفَقَةُ عِنْدِي “Bana göre sika biri” diyerek Sâlim b. Abdullah ve Süleyman b. Yesâr'dan rivayet ettiği bir hadisteki mübhem bırakılan kişinin Osman b. Ya'kûb el-Kemâhî (öl. 1171/1757), Rebîa olduğunu düşünmektedir. Kemâhî'ye göre Rebîa b. Ebû Abdurrahman hadis ehli arasında sika oluşuyla bilindiği için Mâlik ismini zikretmemiştir. Ayrıca senedde “bana göre” demesi de Mâlik'in rivayet ettiği her râvinin hadisinin sıhhatine güvenilmesi gerektiğini hissettirmek içindir.¹⁰⁶³ Sonuç olarak, hadis şerhlerinin mübhem râvinin kimliğine dair verdiği bilgilerde genellikle kaynaklarının temel hadis kaynakları ve ricâl edebiyatı olduğu söylenebilir.

3.2.1.3. Hadis Usûlü Eserleri

Hadis usûlü eserlerinin *mübhemât* ile ilgili bölümlerinde sened ve metinlerde mübhem kalan râvilerin kimlikleri hakkında az da olsa bilgiler bulunmaktadır. İlk Hadis usulü müelliflerinden Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis* isimli eserinin kırkıncı nev'inde “Muhaddislerin İsimlerini Bilmek” diye bir bölüm açmış, mübhem râviler de dahil, Buhârî'den de nakil yaparak bazı muhaddislerin isimleri hakkında bilgi vermiştir. O, râvilerin kimlik bilgilerini bilmenin önemine dikkat çekerek, râvilerin isimlerini bilmekte gevşeklik gösterenin vehme düşeceğini ifade etmiştir. İbnü's-Salâh'ın *Ma'rifetü*

vârîde ani'l-esileti'l-vâfide), thk. Amr Ali Ömer (Dımaşk: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1994).; Ayrıca bk. Demirel, *Hadis İlminde Mübhem*, 137.

¹⁰⁶¹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, “Vükûtü's-salât” 20.; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 4, 352 (No.6329).

¹⁰⁶² İbn Abdilber, *İstizkâr*, 1/64.; İkrime'ye yapılan Hâricilik ve kezzâb ithamları hakkında bir değerlendirme için bk. Muhammed Ersöz, “Bir Tâbiûn Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/3 (Ocak 2011), 100-101.

¹⁰⁶³ Osman b. Said Kemâhî, *el-Müheyya fî keşfi esrâri'l-Muvatta'*, thk. Ahmed Ali (Kahire : Dârü'l-Hadis, 2005), 4/1/168.

envâi ilmi'l-hadis isimli eseri ve üzerine yapılan ihtisar ve şerh çalışmalarında verilen örnekler genellikle metinle ilgilidir. Süyûtî ise metindeki mübhem şahıslarla ilgili örnekler verdikten sonra -tespit edilebildiği kadarıyla- senedle ilgili ilk olarak şu örneği vermiştir. Süyûtî, Ebû Dâvûd'un Haccac b. Furâfisa → racul → Ebû Seleme → Ebû Hureyre tarikiyle eserinde yer verdiği ... الْمُؤْمِنُ غُرٌّ كَرِيمٌ... “Mümin temizdir, cömerttir...” hadisinin senedindeki mübhem şahsın, Yahyâ b. Ebî Kesîr olabileceğini söylemiştir.¹⁰⁶⁴

Kendisinden önce yazılmış eserlerden istifade etmesi ve örneklerin yer alması bakımından değerli olan Süyûtî'nin hadis usûlü eserinde, özellikle hadis rivayetlerinde “ahberanî/haddesenî sika, men lâ ettehimuhu” şeklinde bir ta'dîle delâlet eden lafızla nitelenen râvilerin kimliğine dair kanaatler yer almaktadır. Bu konudaki örnekler de genellikle İmam Mâlik ve İmam Şâfiî'nin kullanımları ile ilgilidir. Örneğin, Süyûtî, İbn Abdilber'den naklederek şu bilgileri verir:

Mâlik → sika → Bükeyr b. Abdullah el-Eşec dediğinde sika, Mahreme b. Bükeyr'dir, sika → Amr b. Şuayb dediğinde o, Abdullah b. Vehb yahut Zührî'dir. Nesaî de Mâlik kitabından sika → Bükeyr diyerek rivayet ettiğinde o muhtemelen Amr b. el-Hâris'tir. Bir başkası da İbn Vehb'ten naklederek şöyle demiştir: Mâlik'in kitabında “İlim ehlinde kendisini itham etmediğim biri haber verdi” diyerek naklettiği her kişi Leys b. Sa'd'dır. Ebû'l-Hasan el-Abûrî de şöyle demiştir: İlim ehlinin bazısından işittim ki, Şâfiî'nin sika biri → İbn Ebî Züeyb'ten haber verdi dediği kişi İbn Ebî Füdeyk'tir, sika biri → Leys b. Sa'd'dan haber verdi dediğinde ise o Yahyâ b. Hassân'dır...¹⁰⁶⁵

Benzeri bilgilere Sehâvî'nin *Fethü'l-muğîs* isimli usûl eserinde de yer verildiği görülmektedir. Örneğin Sehâvî, İmam Mâlik'in “beleğanî an Ali” diyerek rivayet ettiği kişinin Abdullah b. İdris el-Evdî olduğunu söylemiştir.¹⁰⁶⁶ Usûl eserlerinde yer alan bilgiler, genellikle önceki temel hadis kaynaklarından ve ricâl türü eserlerden derlenen bilgilerdir, bu yönüyle ikinci sırada başvurulacak kaynaklar arasında sayılabilir. Ta'dîl lafzıyla nitelenen kişiler başta olmak üzere mübhem râvinin kimliğiyle ilgili nadiren bilgiler yer almaktadır. Bu yönüyle usûl eserleri mübhem râvilerin kimliğini tespit etme ikincil kaynak olarak bakılması gereken eserler durumundadır.

¹⁰⁶⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/856.

¹⁰⁶⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/367-370.

¹⁰⁶⁶ Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 2/39.

Ansiklopedik yazım üslubu olan ve önceki nesillerin hadis birikimini cem‘ etmeye çalışan Süyûtî’nin mübhemle alakalı şu açıklamalarına da yer verilebilir: Müslim’in *Sahih*’inde yer alan bazı hadisler mübhem râvilerin olduğu senedlerle rivayet edilmiştir. Reşîd el-Attâr *Gurerul’l-fevâidi’l-mecmûa* isimli eserinde bazı mübhem râvilerin kimliğini tespit etmiş, bazısında ise o senedi takviye eden başka senedler zikretmiştir.¹⁰⁶⁷ Süyûtî de -muhtemelen- bu eserden de istifade ederek Müslim’in eserinde yer alan mübhem râvilere dair açıklama yapmıştır. Örneğin *namazda teşehhüdden sonra Allah Rasûlü’ne nasıl salat edileceğinin* anlatıldığı hadislerden birinin senedinde Müslim’in “haddesenâ sâhibun lenâ” diyerek rivayet ettiği kişinin Muhammed b. Bekkâr olduğunu ifade etmiştir. Yine Müslim’in diğer bir hadiste “gayru vâhid” diyerek rivayet ettiği kişinin Buhârî olduğuna işaret etmiştir.¹⁰⁶⁸

3.2.1.4. Tahrîc ve Etrâf Eserleri

Kök olarak “çıkarmak” anlamına gelen tahrîc kelimesi, terim olarak bir hadisin temel kaynaklardaki yerlerine işaret etmek anlamına gelmektedir.¹⁰⁶⁹ Tahricin faydalarından biri de isnadda mühmel veya mübhem râvilerin kimlik bilgilerinin doğru tespit edilmesidir.¹⁰⁷⁰ Tahric ve etrâf türü eserlerde bazen mübhem râvilere dair bilgi bulunabilmektedir.

Tahric eserlerinin, istifade ettiği kaynaklar büyük ölçüde hadislerin isnadla zikredildiği eserler ve ricâl kaynaklarıdır. Örneğin, Zeylaî, ...Muhammed b. Aclân → Süveyd b. Vehb → racul min ashabi Rasûlillah isnadıyla rivayet edilen *من كظم غيظا وهو يقدر على أن ينفذه ملأه الله أمنا وإيمانا* “Kim gücü yettiği halde öfkesini yutarsa, Allah onun kalbini emniyet ve iman ile doldurur.” hadisinin tahricini yaparken İbn Tâhir’in verdiği bilgiye dayanarak, hadisin senedinde İbn Aclân’ın ismini vermediği sahâbînin Sehl b. Muaz olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷¹

¹⁰⁶⁷ Reşîd el-Attâr, *Gurerü’l-fevâid*, 185.

¹⁰⁶⁸ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/381.

¹⁰⁶⁹ Tahric kavramının diğer kullanım şekillerini görmek için bk. Cemal Abdullah Aydın, *Hadislerin Kaynaklarını Bulma Yolları* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2010), 16-24.

¹⁰⁷⁰ Aydın, *Hadislerin Kaynakları*, 26.

¹⁰⁷¹ Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeyle’î, *Tahrîcu’l-ehâdis ve’l-âsâri’l-vâki’ati fî tefsîri’l-Keşşâf li’z-Zemahşerî*, thk. Abdullâh b. Abdurrahman es-Sa’d (Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 1414), 1/224.

İkinci bir örnek olarak şu hadis zikredilebilir: Hayber’den elde ettiği malı kullanma şekli hakkında tavsiye isteyen sahâbîye Allah Rasûlü *إِنْ شِئْتَ حَبَسْتَ أَصْلَهُ وَسَبَّلْتَ* “İstersen aslını sabit tut, meyvesini vakfet.” tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁰⁷² Bu hadisi *et-Telhîsü’l-habîr*’de tahrir eden İbn Hacer, hadisin İmam Şâfiî → racul → İbn Avn → Nafi → İbn Ömer tarikiyle yer verildiğine işaret ettikten sonra İmam Şâfiî’nin mübhem bıraktığı kişinin Amr b. Habîb el-Kâdî olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷³

Etrâf türü eserlerde de mübhem râvilerin kimliğine dair bilgi bulunabilmektedir. Örneğin İbn Hacer, Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’i üzerine yazdığı *İtrâfu’l-musnidi’l-mu’teli* isimli etrâf türü eserinin sonunda senedde mübhem bırakılan sahâbîler hakkında da bilgi vermiştir.¹⁰⁷⁴ İbn Hacer eserini sahâbe isimlerine göre alfabetik sırayla telif etmiş, sonra künyesiyle bilinen, sonra mübhem bırakılan sahâbîler hakkında bilgi vermiştir. Akabinde hem sahâbî râvisi, hem de ondan rivayet eden tâbiînin mübhem bırakıldığı¹⁰⁷⁵, yine akabinde senedinde üç mübhem râvinin olduğu senedleri sıralamıştır.¹⁰⁷⁶

İbn Hacer, mübhemat hakkında bilgi verdiği bölümde isnadda isimlendirilmeyen sahâbîden rivayet eden râvinin alfabetik sırasına göre sıralamış, toplamda 300 civarında sened hakkında bilgi vermiştir. İlgili hadisi hatırlanacak şekilde bir kısmını zikretmiş bazen de sadece senedi vermiştir. İbn Hacer’in eserdeki yaklaşımını görmek için şunlar örnek verilebilir. Cümei’ b. Umeyr dayısından (hâl) rivayet etmiştir ki, İbn Hacer, Ebû Bürde b. Niyâr olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷⁷ İbn Hacer, Süleym b. Esved Ebû’s-Şe’sâ’nın → racul min benî Yerbû dediği kişinin Sa’lebe b. Zehdem olabileceğini söylemiştir.¹⁰⁷⁸ Abdullah b. Abbas’ın bir senedde “an racul min ashabi’n-nebî” diyerek rivayet ettiği *müşriklerin çocuklarının ahiretteki durumunun ne olacağı* ile ilgili hadisin kendisinden nakledildiği sahâbînin Übeyy b. Ka’b olduğunu, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî’nin *el-Müsned*’inde bu bilginin geçtiğini söylemiştir.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷² Beyhakî, *Ma’rifetu’s-sünen*, 9/38 (No. 12275).

¹⁰⁷³ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *et-Telhîsü’l-habîr fî tahrîci ehâdisi’l-Râfi’i’l-kebîr*, thk. Ebû Asım Hasan b. Abbas b. Kutb (Mısır: Dâru Kurtuba, 1995), 3/148.

¹⁰⁷⁴ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *İtrâfu’l-musnidi’l-mu’teli bi-etrâfi Müsnedi’l-Hanbelî* (Dimaşk : Dâru İbn Kesir, 1431), 8/247.

¹⁰⁷⁵ İbn Hacer, *İtrâfu’l-musnidi’l-mu’teli bi-etrâfi Müsnedi’l-Hanbelî*, 8/359.

¹⁰⁷⁶ İbn Hacer, *İtrâfu’l-musnidi’l-mu’teli bi-etrâfi Müsnedi’l-Hanbelî*, 8/368.

¹⁰⁷⁷ İbn Hacer, *İtrâfu’l-musnidi’l-mu’teli bi-etrâfi Müsnedi’l-Hanbelî*, 8/258.

¹⁰⁷⁸ İbn Hacer, *İtrâfu’l-musnidi’l-mu’teli bi-etrâfi Müsnedi’l-Hanbelî*, 8/279.

¹⁰⁷⁹ İbn Hacer, *İtrâfu’l-musnidi’l-mu’teli bi-etrâfi Müsnedi’l-Hanbelî*, 8/291.

3.2.2. MÜBHEMÂT ESERLERİ

İsnaddaki mübhem râvilerin kimliğini tespit etmeye çalışırken bu konuda hususi olarak telif edilen *Mübhemât literatürü* olarak bilinen eserlere temas etmek gerekir. Mübhemât türü diye anılan bu eserlerde yer alan bilgiler, çoğunlukla hadis metinlerinde kimliği mübhem kalan şahıslarla ilgilidir. Az bir kısmı ise seneddeki mübhem râvilerle ilgilidir. Bunlar da genellikle senedlerin müntehası olan sahâbîlerin mübhem bırakıldığı örneklerdir. Burada mübhemât literatürünün muhtevasının daha iyi anlaşılabilmesi öncelikle doğuşu ve gelişimine temas edilecek, sonrasında söz konusu eserler hakkında tanıtıcı bilgiler sunulacaktır. Bu eserler, anahatlarıyla yöntem ve muhteva açısından değerlendirilecek, isnaddaki mübhem râvilerin kimliğini tespit hususunda katkılarına işaret edilecek ve her eserden bir veya birkaç örnek verilecektir.

Hadislerin sonraki nesillere kendilerinden intikal ettiği sahâbe neslinin bilgi birikiminin aynı seviyede olmadığı bilinmektedir. Çeşitli olay ve kıssalarda yer alan kişilerin kimliğine dair bilgilerinin de eşit olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Çünkü sahâbenin tamamının Hz. Peygamber’den bizzat hadis dinleme ve diğer sahâbîlerle birlikte vakit geçirme süreleri aynı olmamıştır. Bu durum doğal olarak onlardan nakledilen rivayet sayılarına, hadislerde geçen şahısların kimliğine dair bilgilerine de yansımıştır.

Sahâbe, dini öğrenmek maksadıyla Allah Rasûlü’ne sorular sormuştur. Hz. Peygamber’in geçmiş kavimlerdeki bazı şahıslar hakkında bilgi vermesi de mübhem bir şahsın kimliğini açıklamak kapsamında düşünülebilir. Tabiatı itibarıyla meraklı olan insan, kimliği hakkında bilgi sahibi olmadığı kişileri merak eder ve o şahsı tespit etmeye çalışır. Örneğin, sahâbenin bazısı Kur’an-ı Kerim’de kıssası anlatılan Musa (a.s.) ve arkadaşları sâlih kulun kim olduğunu Hz. Peygamber’e sormuştur, Hz. Peygamber de çeşitli açıklamalar yapmıştır.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁸⁰ Hızır’ın peygamber, veli veya melek mi olduğu tartışılmıştır. Tasavvuf erbabı, genellikle Hızır’ın veli olduğu kanaatindedir. Tefsir, Kelam ve Hadis alimlerinin cumhuruna göre ise Hızır, uzun ömürlü (muammer) bir nebîdir. Bu görüşün dayandığı delillerden biri, Hz. Musa ile Hızır kıssasında anlatılan birtakım işleri icra ettikten sonra Hızır’ın -Kehf Sûresi 82. Ayetinde geçtiği üzere- ... وَمَا فَعَلْتَهُ عَنْ أَمْرِي... “Bunları kendi görüşümle yapmadım.” sözüdür. Bk. Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *ez-Zehru’n-nadr fî hâli’l-Hadr*, thk. Salâh Makbûl Ahmed (Hindistan: Mecma’u’l-Buhûsi’l-İslâmiyye, 1988), 31-32, 66-70.; İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, 8/422.

Hız. Peygamber'in bir olay veya soru üzerine söylediği sözlerin, fiili olarak içerisinde bulunduğu olayların aktarımı sonraki nesillere sahâbe tarafından olmuştur. Küçük yaştaki sahâbilerin ve ilk tâbiîn neslinin hadise dair kaynakları sahâbenin büyükleridir. Onlar şahit olamadığı olayları ve Hız. Peygamber'den bizzat işitmedikleri hadisleri büyük sahâbîlerden dinlemiştir. Fakat aktarılan her hadis, aynı veya farklı sahâbîler tarafından aynı formda anlatılmamıştır. Hadislerin bazısında olayı yaşayan şahsın kimliği açıkça zikredilirken, bazısında bu bilgi zikredilmemiştir. Bu sebeple olayın içerisinde yer alan şahsın kimliği mübhem kalmıştır. Diğer taraftan hadisi sahâbiden işiten kişi, sahâbî veya tâbiî olsun işittiği hadisi o da bir başkasına aktarırken kaynağını bazen belirtmekte, bazen de “semi'tu raculen/ an raculin min ashâbi'n-nebî” (Nebî'nin ashabından bir adamdan işittim) gibi ifadeler kullanmıştır.

Bazı ayetlerin hakkında nazil olduğu kişi (sebeb-i nüzûl), cahiliyye dönemi veya İslamiyet'ten sonraki devirde yaşanan bir olayda yer alan şahsın kimliği, özellikle hadislerde “Bir adam böyle yaptı, Hız. Peygamber ona şöyle dedi” formuyla anlatılan bilgiler sonraki neslin merak konusu olmuştur. Bu mübhem şahısların tespiti, küçük sahâbîlerin ve tâbiîlerin, büyük sahâbîlere hadis metinlerinde mübhem kalan şahısların kimliğini sormasıyla mümkün olmuştur.¹⁰⁸¹ Bu açıdan Hız. Peygamber'in yaşadığı olayların detaylarına ve ilk dönem bilgilerine meraklı olan ve onları öğrenmeye gayretli olan İbn Abbâs'ın (öl. 68/687-88) tavrı dikkat çekicidir.

Mübhemât bilgisinin, diğer bir deyişle hadislerde/olaylarda kimliği gizli kalan/aktarılan şahısların kimliğini tespit çabasının, bir ilim olarak menşeyini tespit etmeye çalışan âlimler, bu ilmin nüvelerini sahâbe döneminde aramışlar, bu ilmin tohumlarını atan ilk âlimin İbn Abbâs olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁰⁸² Bu konuda İbn Abbâs'ın Kur'an-ı Kerim'de ismi mübhem bırakılan iki kadının kimler olduğuna dair merakına işaret edilmektedir. İbn Abbâs, Tahrir Suresi 4. ayetinde geçen *إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا* “Siz ikiniz tövbe ederseniz, yerinde olur... (ne iyi!)” ayetinde kastedilen o iki kişinin kimler olduğunu uzun süre merak etmiş, Hız. Ömer'e de çekindiğinden dolayı uzun süre soramamıştır. Nihayet bir hac esnasında bu soruyu Hız. Ömer'e sorabilmiş, Hız. Ömer de “Hafsa ve Âişe idi.” cevabını vermiştir.¹⁰⁸³

¹⁰⁸¹ Ahmed Ali, *'İlmu'l-mübhemât*, 183.

¹⁰⁸² Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 4/299.

¹⁰⁸³ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Mezâlim” 26 (No. 2336); “Nikah” 83 (No. 4895).

Sahâbenin küçükleri ile bir arada yaşayan tabiûn neslinin tamamı da aynı ölçüde sahâbeyle bir arada bulunamadı. Bir kısmı âlim sahâbîlerle uzun süre vakit geçirme ve kendilerinden ilim öğrenme imkânına sahip olurken bir kısmı bundan mahrumdu. Bir kısım tabiûn, bazı hadislerde ismi zikredilmeyen kişilerin kimliğini, ilim sahibi sahabîlerden veya kendisi gibi tâbiî olan âlimlerden öğrenebildiler. Örneğin, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'nin (öl. 98/716) rivayet ettiğine göre Hz. Âişe şöyle anlatmıştır:

“Hz. Peygamber'in (a.s.) hastalığı ağırlaşınca diğer hanımlarından izin istedi ve evimde vakit geçirdi. Onlar da izin verdi. Nebî, iki adamın kolları arasında ayaklarını sürüyerek yürüdü. Bir koluna Abbâs diğerine **bir adam** girmişti...” Ubeydullah dedi ki: Ben Âişe'nin sözünü Abdullah b. Abbâs'a haber verince, İbn Abbâs bana: “Âişe'nin ismini söylemediği diğer adamın kim olduğunu biliyor musun?” diye sordu. Ben, “Hayır.” diye cevap verince, “O, Ali b. Ebî Tâlib idi.”, cevabını verdi.¹⁰⁸⁴

İbn Abbâs'ın öğrencisi İkrime'nin (öl. 105/723) de Nisa sûresi 100. Ayetiyle ilgili olarak “*Allah ve elçisinin çağrısına uyarak ana yurdunu terk edip hicret sırasında ölen (ve bu sebeple âyete konu olan) kişinin ismini bulana kadar 14 yıl boyunca aradım.*”¹⁰⁸⁵ şeklindeki sözleri de mübhemâta dair tâbiûn döneminden bir örnek olarak görülebilir. Ayette kendisine işaret edildiği söylenen Damre b. Cündüb, hicret maksadıyla yola çıkmış, ailesine “Beni taşıyın ve müşriklerin topraklarından çıkarın.” demiştir. Ancak Medîne'ye varamadan yolda vefat etmiştir. Mezkûr ayet bu olay üzerine inmiştir.¹⁰⁸⁶

Tâbiûn âlimleri başta olmak üzere sonraki nesil muhaddisleri genel olarak hadisi işittikleri gibi naklettikten sonra bazen “ya'nî” diyerek hadise dair açıklama yaptıklarında, mübhem kalan şahısların kimliğini de açıklıyorlar ve böylece ibham ortadan kalkabiliyordu. Sonraki asırlarda ise Mübhemât ilminin olgunlaşmasına katkı

¹⁰⁸⁴ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Tıbb” 21 (No. 5384). Burada Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'nin Hz. Âişe'ye hadisteki mübhem şahsın kimliğini doğrudan Hz. Âişe'ye sormak yerine İbn Abbâs'tan o şahsın kimliğini öğrenmesi, onun edebiyatla ilgili olsa gerektir.

¹⁰⁸⁵ Ayetin hakkında nazil olduğu sahâbinin Damre b. el-İs olduğu bilgisi için bk. Muhammed b. Cerîr b. Yezid b. Kesîr Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Müessesetü'r-Risâle, 2000), 9/118.; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmm, 1974), 4/93. Bu söz bazı eserlerde İbn Abbas'a da nisbet edilmektedir. Bk. Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud İbn Beşküvâl, *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübhem*, thk. İzzeddin Ali es-Seyyid - Muhammed Kemaleddin İzzeddin (Beyrut : Alemü'l-Kütüb, 1987), 1/484.

¹⁰⁸⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 11/272 (No.11709).; Ebû Ya'lâ, *Müsned-i Ebî Ya'lâ*, 5/81 (No.352). Bu konudaki merak bazı rivayetlerde İbn Abbas hakkında da geçmektedir.

sağlayan âlimlerin arasında İbn Cüreyc (öl. 150/767), Muhammed b. İshak (öl. 151/768) ve Zübeyr b. Bekkâr (öl. 256/870) gibi âlimlerin isimleri zikredilmektedir.¹⁰⁸⁷

Meraka dayanan, titizlik ve çok yönlü araştırma gerektiren bir saha olan mübhemât alanında müstakil eserlerin telif edilmesi dördüncü asrın sonlarına tekabül etmektedir. Bilinen ilk mübhemât eseri, Abdülganî b. Saîd el-Ezdî'nin (öl. 409/1018) *Kitâbü'l-Gavâmiz ve'l-mübhemât* isimli eseridir. Müellif eserde mübhem şahsın olduğu hadislerle ve bu şahısların kimliğinin açıklandığı rivayetlere yer vermiştir.

“Metinde ibham, isnadda ibham” şeklinde keskin bir ayrımın görülmediği mübhemât eserlerinde, sonraki asırlara gidildikçe seneddeki mübhem râvilere dair örneklerin arttığı görülmektedir. Bu durum mübhem kavramının kullanım gelişimiyle paralellik arz etmektedir. Örneğin, Abdülganî el-Ezdî'nin *Kitâbü'l-Gavâmiz ve'l-mübhemât* isimli eserinde, senedde ibham örneğine rastlanmazken Hatîb el-Bağdâdî'nin *Kitâbu Esmâi'l-mübhem fi'l-enbâi'l-muhkeme* isimli eserinde ise 5 kadar senedde ibham olarak değerlendirilebilecek örneklere rastlanmıştır. İbn Beşkûvâl el-Endelüsî'nin (öl. 578/1183) *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübhem* isimli eserinde ise bu sayı biraz daha artmaktadır. Mezkûr üç eseri ve İbnü'l-Kayserânî'nin (öl. 507/1113) *İzâhü'l-işkâl* isimli kitabını temel kaynak olarak alıp ihtisar eden İbnü'l-İrâkî'nin (öl. 826/1423) *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd* isimli eserinde, seneddeki ibhamlara yer verme oranı ise eserin neredeyse dörtte birine tekabül etmektedir. Bu durum, mübhem/mübhemât kavramının hadis metinlerinde geçen kimliği tespit edilmemiş şahısları kastetmek üzere kullanılan bir kavram iken zamanla genişleyerek, senedlerde de kimliği bilinmeyen râvileri kastetmek üzere kullanıldığını göstermektedir. Mübhemât literatürü olarak bilinen eserler hakkında Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*¹⁰⁸⁸, Harun Reşit Demirel *de Hadis İlminde Mübhem*¹⁰⁸⁹ isimli çalışmasında tanıtıcı bazı bilgiler vermiştir. Sened veya metinde olsun mübhem kavramı gündeme geldiğinde akla gelen ilk eserler mübhemât literatürüdür. Fakat bu eserlerin senedlerdeki mübhem râvilerin kimliğini tespit hususunda katkıları aynı değildir. Bu sebeple bu eserlerden yöntem ve muhtevaları açısından söz edilecek, senedle ilgili örnekler zikredilecek, bu eserlerin seneddeki ibhamları giderme hususundaki katkılarına yer verilecektir.

¹⁰⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâi'l-mübhem*, 4-5 (Nâşirin mukaddimesi).

¹⁰⁸⁸ Eren, *Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 261-270.

¹⁰⁸⁹ Demirel, *Hadis İlminde Mübhem*, 274-278.

3.2.2.1. Genel Mübhemât Eserleri

Genel mübhemât eserleri ile belirli bir eser özelinde yazılmayan, genel olarak bazı temel hadis kitaplarında mübhem bırakılan şahısların kimliğini tespit eden eserler kastedilmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere bu eserlerde genellikle hadis metinlerinde kimliği mübhem bırakılan şahıslar hakkında bilgi verilmektedir. Az da olsa seneddeki mübhem râviler hakkında bilgi verilmektedir.

3.2.2.1.1. el-Gavâmiz ve'l-mübhemât

Ensâb alanındaki bilgisiyle öne çıkan âlimlerden biri olan Ebû Muhammed Abdülganî b. Saîd el-Ezdî (öl. 409/1018) *Mübhemât* alanında yazılan ilk müstakil eserin müellifidir.¹⁰⁹⁰ Abdülganî el-Ezdî'nin eseri, sonraki mübhemât müelliflerinin, hadis şârihlerinin ve ricâl âlimlerinin temel kaynaklarından biri olmuştur. Eseri neşreden Hüseyin en-Naîmî hadisleri 26 bab/konu altında sıralamıştır. Abdülganî b. Saîd, eserinde 36'sı mübhem şahsın bulunduğu hadis olmak üzere toplamda 70 hadise yer vermiştir.¹⁰⁹¹

Abdülganî el-Ezdî'nin, eserini belli bir alfabetik sıraya veya bablara dayalı olarak yazmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber mübhem şahsın bulunduğu hadisleri kendisine ulaşan isnadlarla zikretmiştir. Bazen aynı konuda birkaç hadise yer verdiği olmuştur. Akabinde “er-raculü hüve/el-imraetü hiye...” diyerek mübhem şahsın kimliğini açıklamıştır. Mübhem şahsın kimliğini tespit ederken “ve'l-hüccetü fi zâlike” diyerek dayandığı rivayet/leri zikretmiştir. Mübhem şahsın kimliğine dair farklı görüşlere ve delillerine “kîle” diyerek yer vermiştir. Genellikle müsned hadislerin bulunduğu temel hadis kaynaklarını delil gösteren Abdülganî el-Ezdî'nin, nadiren Siyer ve Dil kaynaklarından istifade ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁹²

Abdülganî el-Ezdî'nin eserde yer verdiği mübhem şahısların tamamının sahâbe tabakasındaki şahıslar olduğu görülmektedir. Bu şahısların bazısının tespiti ise, olayın

¹⁰⁹⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 375.; Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 4/299. Hatîb el-Bağdâdî'nin, *Kitabu Esmâi'l-Mübhemâ fî'l-enbai'l-muhkeme* isimli eserinin naşiri, bu eserin Zâhiriyye kütüphanesinde “el-Gavâmiz ve'l-mühmelât” diye kayıtlı olduğunu söylemiştir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâi'l-mübhemâ*, 5.

¹⁰⁹¹ Ezdî, *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât*.; Ömer Boynukalın, eser üzerine Yüksek lisans tezi hazırlamış ve eseri tahkik etmiştir. Bk. Boynukalın, *Hâfız Abdülganî el-Ezdî'nin “el-Gavâmiz ve'l-Mübhemât” Adlı Eseri*.

¹⁰⁹² Ezdî, *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât*, 32-33.

bizzat râvinin kendisinden rivayet edilmesi, diğer bir deyişle hadisin kendisinden aktarılmasıyla olmuştur. Bu yönüyle mezkûr hadislerin bazıları hem metindeki ibham, bazıları seneddeki ibhamla ilgili sayılabilir.

- i. Abdülganî el-Ezdî'nin mübhem bırakılan şahsın kimliğini bazen mübhem şahsın bizzat kendisinden nakledilen hadislerle tespit ettiği görülmektedir.

Örneğin, Katâde → Zürâre b. Evfâ → Sa'd b. Hişam → Âişe tarikiyle nakledildiğine, Nebî, yanındaki **bir adama** “Şihab!” diye hitap edilmesinden sonra, Allah Rasûlü “Hayır, sen Hişam’sın.” diyerek o adamın ismini değiştirmiştir.¹⁰⁹³ Abdülganî el-Ezdî, bu mübhem şahsın Hişam b. Âmir olduğunu söyledikten sonra delil olarak mezkûr sahâbîden aynı hadisin aktarıldığı farklı bir isnad zikreder: Abdülaziz b. Muhtar → Ali b. Zeyd → Hasan → Hişam b. Âmir isnadına göre Hişam olayı şöyle anlatmıştır: “Nebî'nin (a.s.) yanına geldim bana ismini sordu?” Ben, “Şihâb¹⁰⁹⁴, deyince, “hayır, Hişam’sın (olsun)” dedi. Ben yine “Şihab” deyince “Hayır, Hişam (olsun).” dedi.¹⁰⁹⁵

- ii. Abdülganî el-Ezdî'nin eserde hadisin aslında/siyakında şahsın mübhem kaldığı rivayetlere yer verdiği olmuştur.

Örneğin, Muhammed b. el-Münkedir'in Câbir b. Abdillâh'dan naklettiğine göre **bir kadın**, Nebî (a.s.) ve bir grup sahâbiye sofrâ hazırlamıştır. Hz. Peygamber ve ashâbı yemek yedikten sonra namaz için kalkmışlardır. Abdülganî el-Ezdî, bu kadının Amr b. Hazm'ın kız kardeşi Amre bint Hazm, olduğunu söylemiş, aynı hadisin sahâbî kadının kendisine nisbet edilen Muhammed b. el-Münkedir → Câbir b. Abdillâh → Amre bint Hazm tarikine yer vermiştir.¹⁰⁹⁶

Abdülganî el-Ezdî, hadiste mübhem olarak geçen şahısların kimliğini tespit etme amacı taşıdığından, delil olarak, bu şahsın kimliğinin açıkça zikredildiği, fakat senedinde mübhem bir râvinin bulunduğu hadisi zikretmekten çekinmemiştir. Yine munkatı', mürsel, belağ gibi zayıf hadis türlerinden istifade ettiği görülmektedir. Bazen hadislerin hakkında söylendiği sahâbiye dair ihtilaflara yer verdiği görülmektedir. Sonuç olarak Ezdî'nin eserinde mübhemâta dair açıklamalarının tamamı sahâbe neslindendir.

¹⁰⁹³ Ezdî, *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât*, 112.; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 3/35 (No. 2387).

¹⁰⁹⁴ Şihab, parlak ateş parçası anlamına gelmektedir. Bk. İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 3/220.; Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1/103.

¹⁰⁹⁵ Ezdî, *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât*, 113.; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 22/171 (No. 442).; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/308 (No. 7733).

¹⁰⁹⁶ Ezdî, *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât*, 109.

3.2.2.1.2. el-Esmâu'l-mübhome

Hadis ilminin hemen hemen her alanında bir eseri bulunan Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) mübhemât alanında da, kendisinden sonrakilere kaynaklık teşkil eden *Esmâu'l-mübhome fi'l-enbâi'l-muhkeme* isimli bir eseri vardır. Rivayetleri, kimlikleri tespit edilen mübhem şahısların isimlerine göre alfabetik olarak sıralayan Hatîb, öncelikle mübhem şahsın bulunduğu hadisleri kendisine kadar ulaşan isnadlarla zikreder. Sonrasında bu mübhem şahısların kimliklerinin zikredildiği rivayetleri sıralar. Hadisi zikrettikten sonra “hâza'r-racul hüve...” (mübhem şahıs şudur) diyerek mübhem şahsın kimliğini açıklayan Hatîb, “el-hücce fî zâlike...” (bu konudaki delil şudur) diyerek mübhem şahsın kimliğinin zikredildiği olay veya hadisi anlatır. Hatîb, eserini dört bölüme ayırarak telif etmiş, toplamda 238 hadise yer vermiştir.¹⁰⁹⁷

Hatîb, eserini mübhem râviyi esas alarak alfabetik sıraya göre yazmıştır. İbnü'l-İrâkî eserden bu haliyle yaralanmanın zorluğuna işaret ederek, “Mübhem şahsın ismini bilen zaten bu kitaba müracaat etmeye gerek görmez, bilmeyen ise onu kitabın neresinde olduğunu bilemez.” diyerek Hatîb'in eserini metod açısından kullanışlı olmaması yönüyle tenkid etmiştir.¹⁰⁹⁸ İbnü'l-İrâkî'nin bu sözünü “pratik değildir” şeklinde anlamak yerinde olacaktır.¹⁰⁹⁹

Mübhemât literatürünün en kapsamlı eserlerinden biri olan bu eseri Hatîb, az bir kısmı hariç, çoğunluğu hadis metinlerinde geçen mübhem şahıslar hakkında yazmıştır. İsnadla ilgili olan ibhamların ise genellikle sahâbe tabakasında olup bazıları tâbiûn tabakasındaki râviler hakkında olduğu görülmektedir. Hatîb'in genel yöntemi içerisinde isnadla da ilişkili olan şu hususlar örnek verilebilir:

- i. Hatîb, eserinde nadiren de olsa isnadda yer alan tabiûn tabakasındaki bazı mübhem şahısların kimliklerinin tespitine yer vermiştir.

¹⁰⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâu'l-mübhome*.; Birinci bölümde 169 hadise yer veren Hatîb, içinde tek mübhem şahsın bulunduğu hadislere yer vermiştir. İkinci bölümde, isimlerinde ihtilaf olup künye ve nisbeleriyle meşhur olan şahısların yer aldığı 8 hadise yer vermiştir. Üçüncü bölümde çeşitli kıssalarda mübhem olarak geçen şahısların yer aldığı 22 hadise vermiştir. Dördüncü bölümde ise iki veya daha fazla mübhem şahsın geçtiği kıssalardan 39 hadise yer vermiştir. Ayrıca bk. Eren, *Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 262.

¹⁰⁹⁸ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/93.

¹⁰⁹⁹ Eren, *Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 263.

Örneğin, Hatîb, öncelikle kendisine ulaşan bir isnadla Alkame b. Kays'tan (öl. 62/682)¹¹⁰⁰ şu rivayete yer vermiştir: **Bir adam** Hz. Ömer'e geldi ve ona "Ezberinden Mushafları imla eden birinin yanından geliyorum." dedi. Hz. Ömer endişelendi ve "Yazıklar olsun, kimmiş o?" diye sordu. Adam, "Abdullah b. Mes'ûd " cevabını verince, Hz. Ömer sakinleşti ve "Bu işe ondan daha layık birini bilmiyorum." dedikten sonra, Hz. Peygamber'den işittiği ... "*Kim, Kur'an'ı nazil olduğu gibi taptaze okumak isterse İbn Ümmi Abd (Abdullah b. Mesud) gibi okusun.*"¹¹⁰¹ hadisini nakletti. Hatîb, Hz. Ömer'in yanına gelen kişinin Kays b. Mervân el-Cu'fî¹¹⁰² olduğunu açıklamış ve delil olarak mübhem şahsın isminin tasrih edildiği iki isnada yer vermiştir.¹¹⁰³

- ii. Hatîb, bazen hadis metninde geçen kişi, diğer bir deyişle olayın kahramanı olan şahıs ile hadisin râvisinin aynı kişi olduğunu tespit etmiştir.

Örneğin, Vâbisa b. Ma'bed'den (öl. 90/709) rivayet edilen hadis şöyledir: "*Nebi (a.s.) safta tek başına namaz kılan bir adama namazını iade etmesini emretti.*"¹¹⁰⁴ Hatîb, namaz kılan kişinin Vâbisa b. Ma'bed el-Esedî'in kendisi, yani hadisin râvisi (râvî'l-hadis) olduğunu söylemiştir.¹¹⁰⁵ Buna delil olarak, Vâbisa b. Ma'bed'in yaşadığı olayı bizzat anlattığı bir rivayete yer vermiştir ki, rivayet şöyledir: "*Safların arkasında tek başına namaz kılariken Rasûlullah (a.s.) beni gördü ve (bana namazı iade etmemi) emretti ve ben de iade ettim.*"¹¹⁰⁶

- iii. Hatîb, bazen mübhem râvinin tespitine dair ihtilaflara girmeden mübhem râvinin kimliğine dair görüşünü söylemiştir.

Hatîb, öncelikle hadisi şöyle zikretmiştir: İsmail b. Ebî Hâlid'in Ebû İshak es-Sebiî'den (öl. 127/745) rivayet ettiği hadiste **Eşca'den bir adam** Rasûlullah'a geldi ve "Ey Allah'ın Rasûlü uyuduğum zaman okuyacağım bir şey öğretiver." dedi. Allah Rasûlü de ona Kâfirûn suresini okumasını tavsiye etti. Hatîb, buradaki mübhem şahsın **Nevfel el-Eşcaî** olduğunu söylemiş, delil olarak Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde de yer alan Ebû İshak

¹¹⁰⁰ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 1/397. Alkame b. Kays b. Abdullah en-Nehaî, İbn Hacer'in taksimine göre 2. Tabakadan sika sebt fakih bir râvidir.

¹¹⁰¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 9/69 (No. 8420).

¹¹⁰² İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/452. İbn Hacer'e göre 2. Tabakadan, sadûk bir râvi olan Kays b. Ebî Kays Mervan el-Cu'fî el-Kûfî, Hz. Ömer'den rivayet ettiği bu hadis ile tanınmaktadır.

¹¹⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, 269.

¹¹⁰⁴ Tirmizî, *Sünen*, "Salat" 56 (230).; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/531 (No. 18003).

¹¹⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, 321.; Nevevî, *el-İşârât*, 282.

¹¹⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, 322.

es-Sebiû → Ferve b. Nevfel → an ebihî tarikiyle rivayet ettiği hadisi zikretmiştir.¹¹⁰⁷ Ricâl ve ‘ilel eserlerinde yer verilen ihtilaflı bir rivayet olan bu hadisteki mübhem şahsa dair Hatîb’in kanaati Nevfel olduğu yönündedir.¹¹⁰⁸

- iv. Hatîb bazen, bir akrabalığa delâlet edilen lafızlarla mübhem bırakılan şahısların kimliğini tespit etmiştir.

Örneğin, Hatîb, şu hadise yer vermiştir: Ziyâd b. ‘Îlâka (öl. 135/752)¹¹⁰⁹, **amcamdan** işittim ki, o şöyle diyordu: “*Nebî’nin (a.s.) arkasında sabah namazı kıldım, o ilk rekâtında Ka’fsuresinin 10. Ayetine kadar okudu.*” Hatîb, Ziyâd’ın amcasının ismini Kutbe b. Mâlik¹¹¹⁰ olarak tespit etmiştir.¹¹¹¹ İsnadda mübhem olarak zikredilen şahsın kimliğinin diğer hadis kaynaklarında açıkça zikredildiği görülmektedir.¹¹¹²

- v. Hatîb bazen “**an racul min ashâbi’n-nebî**” denilerek mübhem bırakılan bazı mübhem râvilerin kimliğini tespit etmiş ve ihtilaflara yer vermiştir.

Abdullah b. Şekîk’in (öl. 108/726)¹¹¹³ “racul” diyerek kendisinden rivayet ettiği hadiste, sahâbî Allah Rasûlü’ne şöyle sormuştur: *عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَقِيقٍ ، عَنْ رَجُلٍ ، قَالَ : قُلْتُ : يَا رَسُولَ اللَّهِ ، مَتَى جُعِلْتُ نَبِيًّا ؟ قَالَ : وَأَدُمُ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ “Ey Allah’ın Rasûlü, siz ne zaman nebi kıldınız?” Rasûlüllah (a.s.) da “Adem ruh ile cesed arasında iken (ben peygamber kıldım.)” diye cevap vermiştir.*¹¹¹⁴ Hatîb, soruyu soran kişinin Abdullah b. Ebî’l-Cez’a veya Meysere olabileceğine de işaret etmiş, iki görüşün istidlal ettiği rivayetleri sıralamıştır.¹¹¹⁵

Rivayetlerin bazısında Abdullah b. Şekîk’in hadisi kendisinden rivayet ettiği kişinin, Abdullah b. Ebî’l-Cez’a¹¹¹⁶, bazısında ise Meyseretü’l-fecr¹¹¹⁷ geçmesi, Hatîb’in Allah Rasûlü’ne soruyu soran sahâbîyi iki farklı kişi olarak düşünmesine götürmüş

¹¹⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü’l-mübheme*, 308.; Nevevî, *el-İşârât*, 136.; Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Edeb” 106 (No.5055).

¹¹⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü’l-mübheme*, 308.

¹¹⁰⁹ İbn Hacer, *et-Takrib*, 1/220. Ziyâd b. ‘Îlâka b. Mâlik b. Es-Sa’lebî (ö.135), İbn Hacer’e göre sikadır.

¹¹¹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/441. Kutbe b. Mâlik es-Sa’lebî (ö.51-60), Kûfe’de ikamet eden sahâbîlerdendir. Hadislerinin çoğu, yeğeni Ziyâd b. ‘Îlâka tarafından rivayet edilmiştir.

¹¹¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü’l-mübheme*, 270.; Nevevî, *el-İşârât*, 195.

¹¹¹² Müslim, *Sahih*, “Salat” 165.

¹¹¹³ İbn Hacer, *et-Takrib*, 1/307. İbn Hacer’nin taksimine göre 3. tabakadan Basralı sika bir râvidir.

¹¹¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/176 (No.16623), 38/257 (No.23212).

¹¹¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü’l-mübheme*, 383-385.; Nevevî, *el-İşârât*, 233-234.

¹¹¹⁶ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut : Müessesetü’r-Risâle, 1994), 15/231 (No. 5976).

¹¹¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/202 (No. 20596).; Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemu’s-sağîr* (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1985), 20/353 (No. 833).; Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, 2/665 (No. 4209).

görülmektedir. Ricâl kaynakları incelendiğinde Abdullah b. Şekîk'in hadisi aldığı sahâbînin Abdullah b. Ebî'l-Cez'a ve Meyseretü'l-fecr'in aynı kişi olduğu yüksek ihtimaldir. Nitekim, Mizzî bu hadisi Abdullah b. Şekîk aracılığıyla Hâlid b. Mihran el-Hazza'dan (öl. 141/759) alanların Abdullah b. Ebî'l-Cez'a¹¹¹⁸, Büdeyl b. Meysere'den¹¹¹⁹ (öl. 125-135) alanların ise Meyseretü'l-fecr diye rivayet ettiğini söylemiştir.¹¹²⁰ İbn Hacer ise, Meyseretü'l-fecr'i tanıtırken, onun Abâdile'den olan Abdullah b. Ebi'l-Cez'a, Meysere kelimesinin ise lakabı olabileceğine işaret etmiştir.¹¹²¹ Dolayısıyla nakledilen bilgilere göre, aslında aynı kişi olan kişinin, iki ayrı kişi zannedilmiş olması İbn Hacer'e göre muhtemeldir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinden istifade edilerek veya doğrudan bu eseri ihtisar edilerek yazılan eserler bulunmaktadır. Bunlardan İbnü'l-Cevzî ve Nevevî'nin eserlerinden söz etmek faydalı olacaktır.

3.2.2.1.2.1. Telkîhu fûhûmi ehli'l-eser

Hanbelî âlimi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) *Telkîhu fûhûmi ehli'l-eser fî uyûni't-târîh ve's-siyer* isimli tarih, tabakât, siyer ve hadis ilimleriyle ilgili, sahâbe, tâbiîn, diğer meşhur râvi ve şahıslar hakkında bilgi verdiği bir eser telif etmişti. İbnü'l-Cevzî, eserde geçmiş peygamberler ve Hz. Peygamber'in hayatından bazı konulara yer vermiş, erkek ve kadın sahâbîler hakkında bilgi vermiştir.¹¹²² Eserin son bölümlerine Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Esmâü'l-mübheme* isimli eserini ihtisar ederek eklemiştir.¹¹²³

Bu bölümde İbnü'l-Cevzî, Hatîb el-Bağdâdî'ye benzer şekilde çeşitli bölümler açmıştır.¹¹²⁴ Genel metodu ise şöyledir: Hadisleri, “birinci hadis, ikinci hadis...” şeklinde

¹¹¹⁸ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 1/298.; Abdullah b. Ebi'l-Cez'a, sahâbîdir, yalnızca Abdullah b. Şekîk'in kendisinden rivayet ettiği iki hadisi vardır.

¹¹¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/42. İbn Sa'd da, Meyseretü'l-fecr'in, Abdullah b. Şekîk'ten hadis rivayet eden Ebü Büdeyl b. Meysere el-Ukaylî olduğunu söylemiştir.

¹¹²⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/359.; Hatîb'e ulaşan iki isnaddan biri ise Halid el-Hazza → Abdullah b. Şekîk → Ebî'l-Cez'a; diğeri ise Hâlid el-Hazzâ → Abdullah b. Şekîk → Meyseretü'l-fecr şeklindedir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, 384.

¹¹²¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/189.

¹¹²² Casim Avcı, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul : TDV Yayınları, 1999), 20/544.

¹¹²³ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Telkîhu fûhûmi ehli'l-eser fî uyûni't-târîh ve's-siyer* (Beyrut : Dâru'l-Ma'rife, 1997), 464-513.

¹¹²⁴ 1. Bazı hadislerde ismi zikredilen bazısında zikredilmeyen kişiler (170 kişi). 2. Künye ve nisbeleriyle meşhur olup isimlerinde ihtilaf edilen kişiler (9 kişi). 3. Olayı yaşayan kişinin tespitinde ihtilafın olduğu

sıralamış, sahâbî râvî veya altındaki râvî hariç Hatîb'in verdiği isnadları hazfetmiş, ilgili hadisi genellikle tamamıyla, bazen de muhtasar olarak zikretmiştir. Hatîb'in mübhem şahsı tayinde delil olarak getirdiği hadisleri de hazfetmiş, istisnaları olmakla beraber tespit ettiği kişilerin isimlerini olduğu gibi zikretmiş, Hatîb'e herhangi bir noktada tenkidde bulunmamıştır.¹¹²⁵ İbnü'l-Cevzî'nin Hatîb'in eserini ihtisar yöntemi hakkında şöyle bir örnek verilebilir: Hatîb, “Abbâs b. Abdülmuttalib – Ebü'l-Yüsr Ka'b b. Amr” diyerek başlık açtıktan sonra bu iki şahsın mübhem şekilde geçtiği hadisi kendisine ulaşan senediyle şöyle rivayet etmiştir: Berâ b. Âzib'in rivayet ettiği hadise göre **Ensar'dan bir adam**, esir olarak bir **adamı** Rasûlullah'a getirdi. Bu adam “Ey Allah'ın Rasûlü, beni bu adam esir etmedi. Beni topluluktan bir adam esir etti ki şöyle şöyle heybeti vardı.” demiştir. Bunun üzerine Allah Rasûlü, esir eden adama dönerek: “*Allah seni kerim bir melek ile destekledi.*” diye cevap vermiştir.¹¹²⁶ Hatîb, esir edilen şahsın Allah Rasûlü'nün amcası Abbâs b. Abdülmuttalib, esir eden şahsın Ebü'l-Yüsr Ka'b b. Amr olduğunu söylemiş, her biri için ayrı delil zikretmiştir.¹¹²⁷

İbnü'l-Cevzî de sahâbî râvî hariç senedi ve Hatîb'in delillerini tamamıyla hazfetmiş, olayı ve Hz. Peygamber'in hadisini tam olarak aktardıktan sonra esir kişinin Allah Rasûlü'nün amcası Abbâs b. Abdülmuttalib, esir eden şahsın Ebü'l-Yüsr Ka'b b. Amr olduğunu söylemiştir.¹¹²⁸

İbnü'l-Cevzî'nin genellikle doğrudan olaya veya hadise işaret ederek kısaca mübhem şahsın kimliğini belirttiği görülmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin eseri, Hatîb'in eserindeki mübhem şahısların kimliğini hızlıca görmek bakımından oldukça değerli sayılabilir. Mübhem şahsın kimliğini tespitteki delilleri ve ihtilafları görmek için ise Hatîb'in eserine müracaat etmek gerekmektedir.

3.2.2.1.2.2. el-İşârât

Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (öl. 676/1277), mübhemâta dair Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Esmâü'l-mübheme* isimli eserinden mukaddimede övgüyle bahsettikten

hadisler (19 kişi) 4. Her birinde iki veya daha fazla mübhem ismin bulunduğu kıssalar (40 kişi) Bk. İbnü'l-Cevzî, *Telkîhu fûhûmi ehli'l-eser*, 464-513.

¹¹²⁵ İbn Beşkuvâl, *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübheme*, 1994, 33-34. (Nâşirin mukaddimesi).

¹¹²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, 446.

¹¹²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, 446-447.

¹¹²⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telkîhu fûhûmi ehli'l-eser*, 507.

sonra, uzun olması sebebiyle eserden yeterince istifade edemeyen ilim ehli için ihtisar ettiğini söylemiştir.¹¹²⁹ Nevevî, yöntem olarak mübhem şahsın geçtiği hadisi bilinecek şekilde baş tarafını zikredeceğini, isim ve lafızların doğru tespitine dair bazı kıymetli bilgiler ilave edeceğini, Hatîb'e muhalif görüşlere de yer vereceğini ve onun değinmediği ihtilaflı hususlarda açıklamalar yapacağını belirtmiştir.¹¹³⁰ Nevevî eserini *el-İşârât ila beyâni'l-esmâi'l-mübhemât* diye isimlendirmiştir.

Hatîb, mübhem şahsın ismini dikkate alarak alfabetik sıraya göre eserini yazmıştır. Nevevî ise mübhemâta dair böyle bir eser yazma amacını sağlaması, eserden istifadeyi kolaylaştırması ve daha kullanışlı olacağı düşüncesiyle hadisleri sahâbî râvilerinin adlarına göre alfabetik hâle getirmiş, şayet râvi künyesiyle meşhursa künyesine göre sıralamıştır.¹¹³¹ Nevevî, Hatîb'in eserini –nâşirin sıralamasına göre- 246 hadis olarak ihtisar etmiştir. Nevevî, zikretmenin faydasının olmayacağı, düşüncesiyle Hatîb'in eserindeki 5 hadisi zikretmemiştir, yerine ise 20 hadis ilave etmiştir.¹¹³² Ayrıca Nevevî fulan → an ebihi → an ceddihi şeklindeki isnadlar, tâbiînden, etbâu't-tâbiînden ve sonraki nesilden fakih, kurra, dilcilerden vs. bazı âlimlerin kimlikleri hakkında bilgi vermiştir. Nisbesiyle bilinen bazı şahısların isimlerini söylemiştir.¹¹³³

Hatîb'in eserini metod açısından kullanışlı olmaması yönüyle tenkit eden İbnü'l-İrâkî, Nevevî'nin bu ihtisarını da “Mevcut olmasına rağmen bazı hadislerin sahâbî râvisini zikretmediği için eserde arama yapmak hala zordur.” diyerek tenkit etmiştir.¹¹³⁴ Nevevî'nin Hatîb'in eserini ihtisar yöntemi hakkında şu örnek zikredilebilir:

Hatîb, kendi isnadıyla hadisi şöyle zikretmiştir: ... Ya'lâ b. Ubeyd et-Tenâfisî'nin, İsmail b. Ebî Hâlid'den, onun Ebû İshak es-Sebiî'den (öl. 127/745) rivayet ettiği hadiste **Eşca'den bir adam** جاء رجل من أشجع الي رسول الله Rasûlullah'a geldi ve “Ey Allah'ın Rasûlü uyuduğum zaman okuyacağım bir şey öğretiver.” dedi. Allah Rasûlü de ona Kafirun suresini okumasını tavsiye etti. Hatîb, buradaki mübhem şahsın **Nevfel el-Eşcaî** olduğunu

¹¹²⁹ Nevevî, *el-İşârât*, 128. Eser ilk olarak Hatîb'in *el-Esmâi'l-mübhemâ*'sinin son kısmında (s.531-622) neşredilmiştir (nşr. İzzeddin Ali es-Seyyid, Kahire 1405/1984). Eserin incelenmesi müstakil baskısı üzerinden olmuştur, dipnotlar da bu baskıya verilmiştir.

¹¹³⁰ Nevevî, *el-İşârât*, 128-129.

¹¹³¹ Nevevî, *el-İşârât*, 129.

¹¹³² Nevevî, *el-İşârât*, 301.

¹¹³³ Nevevî, *el-İşârât*, 301-331.

¹¹³⁴ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/93.

söylemiş, delil olarak Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde de yer alan Ebû İshak es-Sebiî → Ferve b. Nevfel → an ebihî tarikiyle rivayet ettiği hadisi zikretmiştir.¹¹³⁵

Nevevî de, "İsmail b. Ebî Hâlid'in Ebû İshak es-Sebiî'den rivayet ettiği hadis" diyerek söz konusu hadise işaret etmiş, senedin kalan kısmını ve delilini hafzetmiş, Allah Rasûlü'nün de ona Kâfirûn suresini okumasını tavsiye ettiğini, Hatîb'in, buradaki mübhem şahsı **Nevfel el-Eşcaî** olarak tespit ettiğini söylemiştir.¹¹³⁶

Hatîb'in eserini incelerken belirttiğimiz gibi hadislerin az bir kısmı senedle ilgilidir. Bunlar da genellikle sahâbî râviler ve tâbiûn tabakasındaki bazı şahıslardır. Örneğin Hatîb, iki sahâbî arasında geçen sohbette hadisi aktaran kişinin kimliğine yer vermiştir. Rivayete göre Beni Leys kabilesinden bir adam İbn Ömer'e, Ebû Saîd el-Hudrî'nin *لَا تَبِيعُوا الذَّهَبَ بِالذَّهَبِ ، وَلَا تَبِيعُوا الْوَرَقَ بِالْوَرَقِ إِلَّا مِثْلًا بِمِثْلٍ ، وَلَا تُشَفُّوا بَعْضَهُ عَلَى بَعْضٍ ، وَلَا تَبِيعُوا شَيْئًا غَائِبًا مِنْهُ بِنَاجِرٍ إِلَّا يَدًا بِيَدٍ* "Misli misline olması hariç altını altınla, gümüşü gümüşle satmayın. Birini diğerine ziyâde yapmayın. Mevcut olmayanı mevcut olanla değiştirmeyin. Ancak peşin olarak satın." hadisini Allah Rasûlü'nden nakledince, bir rivayete göre Abdullah b. Ömer ve Nâfi', diğer rivayete göre Abdullah b. Ömer, Nafi ve Leysî (Beni Leys kabilesinden bir adam) Ebû Saîd el-Hudrî'nin yanına girmişler. İbn Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî'ye "Bu adam senin Allah Rasûlü'nden şöyle şöyle işittiği haber verdi." diyerek hadisi zikretmiştir. Ebû Saîd el-Hudrî de, iki parmağıyla gözlerine ve kulaklarına işaret ederek, "Şu gözlerim gördü, kulaklarım işitti." demiştir.¹¹³⁷ Hatîb el-Bağdâdî ve Nevevî, burada geçen "Leysî" nisbeli şahsın Amr b. Sâbit olduğunu ifade etmiştir.¹¹³⁸

¹¹³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, 308.; Nevevî, *el-İşârât*, 136.; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Edeb" 106 (No.5055).

¹¹³⁶ Nevevî, *el-İşârât*, 136.

¹¹³⁷ Müslim, *Sahih*, "Büyu" 76.

¹¹³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, 215.; Nevevî, *el-İşârât*, 249. İbn Hacer, Muhammed b. Amr b. Sâbit el-Atvârî'nin babasından hadis rivayet ettiğini ondan da Felih b. Süleyman'ın rivayeti olduğunu, Ebû Hâtim'in Amr hakkında "onu tanımıyorum" dediğini, İbn Hıbbân'ın ise "Sikât"ta zikrettiği bilgisini vermiştir. Bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizan*, 7/417.

3.2.2.1.3. İzâhü'l-işkâl

Muhammed b. Tâhir el-Makdisî İbnü'l-Kayserânî'nin (öl. 507/1113) bu eserinin tam adı kaynaklarda farklı isimlerle geçmekle birlikte eser kısaca *İzâhü'l-işkâl* olarak bilinmektedir.¹¹³⁹ İbnü'l-Kayserânî eserini telif amacını şöyle açıklamıştır:

Bunlar, çocuklarının kendilerinden hadis rivayet ettiği fakat rivayet esnasında isimlerini zikretmediği bir grup sahâbînin isimleridir. Rivayet esnasında isimlerinin söylenmemeleri sebebiyle meslekten olmayan kişilere, bu şahısların isimlerini bulmak zor gelebilmektedir. Bu sebeple bu şahısların hadislerine ve nasıl tespit edildiğine işaret etmeksizin muhtasar bir şekilde bölümlere ayırdık.¹¹⁴⁰

Eserini 16 bölüme ayırarak telif eden İbnü'l-Kayserânî, kitabın en geniş bölümü de olan birinci bölümde “an ebîhi an ceddihi” şeklinde babasından ve dedesinden rivayet eden râvilerin 52 tanesini sıralamıştır. Bu bölümde önce râvinin ve babasının ismini söylemiş, sonra dedenin kimliğini zikretmiştir. Dedenin isminde ihtilaf varsa ihtilaflara, ondan hadis rivayet eden talebelerin isimlerine ve âlimlerin onun hakkındaki açıklamalarına yer vermiştir.¹¹⁴¹ Eser üzerine yüksek lisans çalışması yapan ve daha sonra çalışmayı neşreden Bâsim Faysal el-Cevâbire, eserde yer verilen bilgileri 240 maddede sıralamıştır. Eserin muhtevası ana hatlarıyla dört bölüme ayrılabilir:

1. “An ebîhi an ceddihi” şeklinde râvinin, babasından → dedesinden rivayet ettiği Râvilerin listesi vardır ki, bunlar 52 kişidir. Yine babasından rivayet edipte babasının ismi zikredilmeyen 7 kişinin babalarının isimlerini tespit edip sıralamıştır.

Örneğin, İbnü'l-Kayserânî şöyle sıralamıştır: İsmail b. İbrahim b. Abdirrahman babasından, o da dedesinden rivayet etmiştir ki, dedesinin adı, Abdullah b. Ebî Rebîa el-Mahzûmî'dir.¹¹⁴²

2. Rivayetlerde bir şahsa nisbet edilerek bilinen şahısların bulunduğu listeler

¹¹³⁹ *Hedyyetü'l-ârifîn* müellifi Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhü'l-işkâl fimen lem yüsem min ruvâti'l-hâdis* şeklinde eserin ismini kaydederken, Zirikli ise, *İzâhü'l-işkâl fimen ubhime mine'n-nisâ ve'r-ricâl* diye zikretmiştir. Bk. Bağdâdî, *Hedyyetü'l-ârifîn*, 2/82.; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/171. Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi İbnü'l-Kayserani maddesi yazarı M. Yaşar Kandemir, ikinci ismi tercih ederek maddede tanıtmıştır. Bk. Kandemir, “İbnü'l-Kayserânî”, 21/110.

¹¹⁴⁰ İbnü'l-Kayserânî, *İzâhü'l-işkâl*, 27.

¹¹⁴¹ İbnü'l-Kayserânî, *İzâhü'l-işkâl*, 22, 27-59.

¹¹⁴² İbnü'l-Kayserânî, *İzâhü'l-işkâl*, 39.

- “Falanın ninesi” şeklinde mübhem kalan ninelerin isimleri (3 kişi),
- “Ümmü fulan” künyesiyle sözü edilen kişileri (7 kişi),
- Amcasından rivayet edenlerin isimleri (18 kişi),
- Halasından rivayet eden şahsın ismini (1 kişi),
- Bir şahsın amcası veya halası olupta ismi tespit edilemeyen şahısları (7 kişi),
- Dayısından rivayet edenleri (2 kişi),
- Kardeşinden rivayet eden (1 kişi),
- “İbn Zekvân” örneğinde olduğu gibi ismi, nesebi veya künyesi bilinen bir şahsın oğlu şeklinde zikredilip haklarında bilgi bulunan şahıslar (14 kişi)
- Sadece hakkında falancanın oğlu şeklinde, kendisine nisbet edilen kişiler (11 kişi)
- “Falanın kocası veya karısı” olarak zikredilenler (10 kişi),
- “Falanın kızı” şeklinde mübhem kalanlar (3 kişi) sıralanmıştır.
- Zevc/zevce şeklinde mübhem kalanlar (4 kişi),

Bu listeye örnek olarak şu verilebilir: Âmir b. Tufeyl, amcasından rivayet etmiştir ki, amcası Âmir b. Mâlik’tir.¹¹⁴³ İsmi belli olmayanlardan ise Abdurrahman b. Ebî Amr’ın amcası örnek verilebilir.¹¹⁴⁴

3. “Racul, imrae” şeklinde bir şahsa nisbet edilmeden mübhem bırakılan şahıslar

Eserin en uzun kısmını oluşturan, hadislerde “bir adam” lafzıyla mübhem kalan 48 şahsın kimliği ve “bir kadın” lafzıyla mübhem şekilde geçen kadınlar 21 kişinin kimliği tespit edilmiştir. Bu kısım alakalı şu hadis örnek verilebilir: İbnü’l-Kayserânî, Allah Rasûlü’nün *إِذَا بَغَتْ فُتْلٌ لَا خِلَابَةَ* “Alışveriş yaptığında aldatma yok de.”¹¹⁴⁵ buyurduğu sahâbînin Habbân b. Munkiz el-Ensârî olduğunu söylemiştir.¹¹⁴⁶ Bu bölümdeki hadislerin büyük çoğunluğu metindeki mübhem râvilerle ilgilidir.

4. Diğer bilgiler

Kimliğini tespit ettiği fakat mezkûr bölümlerden birinde yer vermediği şahıslar için “fasıl” diyerek bir bölüm açıp (7 kişi) sıralamış, yine müellefe-i kulubtan 15 kişi ve eserin sonunda “Habeşliler” diye bir başlık açarak bu kişiler hakkında bilgi vermiştir.¹¹⁴⁷

¹¹⁴³ İbnü’l-Kayserânî, *İzâhü’l-işkâl.*, 70.

¹¹⁴⁴ İbnü’l-Kayserânî, *İzâhü’l-işkâl.*, 81.

¹¹⁴⁵ Müslim, *Sahîh*, “Büyü” 48.

¹¹⁴⁶ İbnü’l-Kayserânî, *İzâhü’l-işkâl.*, 118.

¹¹⁴⁷ İbnü’l-Kayserânî, *İzâhü’l-işkâl.*, 162.

İbnü'l-Kayserânî'ye mübhem kavramına uygun olmayan râvileri de eserinde zikrettiği için çeşitli tenkitler de yöneltilmiştir.¹¹⁴⁸ Eser incelendiğinde İbnü'l-Kayserânî'nin yalnızca mübhem şahısların kimliğini açıklamak için eseri telif etmediği görülmektedir. Bu sebeple o, kimliğini tespit ettiği şahıslar hakkında bilgi verdiği gibi, hakkında yeterince bilgiye ulaşamadığı kişileri de sıralamıştır. Ayrıca sadece künyesiyle bilinen şahıslara ve bir başkasına nisbetle tanınan şahıslara da bölümler açmıştır. Babalarının ismi veya nispetleri bilinmeyen bazı şahıslara da eserde yer vermiştir.¹¹⁴⁹

Hadis metinlerinde geçen mübhem şahıslar, bazen “bir adam, bir kadın” şeklinde yer aldığı gibi, bazen de ondan hadis rivayet eden biri vasıtasıyla veya tanınan bir şahsa nisbet edilmesiyle bilinmektedir. Diğer bir ifadeyle bir mübhem şahıs, isnadda “bir adam” şeklinde geçerken, bazen de “falanın annesi, hanımı, amcası, halası vb.” şeklinde yer almaktadır. İbnü'l-Kayserânî de bu şekilde mübhem kalan şahıslar hakkında bilgi vermiştir. Eserde “racul, imrae” şeklinde bir şahsa nisbet edilmeden mübhem bırakılan şahıslar, çoğunlukla metinde yer alan ibhamlarla ilgilidir. Bununla birlikte hadislerin bazısında mübhem şahsın haberin kendisine nisbet edilen râvi olması açısından isnadda ibham kategorisinde değerlendirilecek örneklere rastlanmaktadır.

3.2.2.1.4. Gavâmizü'l-esmâî'l-mübheme

Mübhemât literatürü içerisinde en hacimli eserlerden biri de Endülüslü âlim İbn Beşkuvâl'in (öl. 578/1183) *Gavâmizü'l-esmâî'l-mübhemeti'l-vâkı'a fî mütûni'l-ehâdisi'l-müsne'de* isimli eseridir. İbn Beşkuvâl, eserinin isminde “Müsne'd hadislerin metinlerinde geçen” diyerek, eserin yoğunlaştığı kısmın metinde mübhem kalan şahıslar olduğuna açıkça işaret etmiştir. Süyûtî, İbn Beşkuvâl'in eserini “Bu alanda telif edilmiş

¹¹⁴⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/853.; İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/92. İbnü'l-İrâkî, İbnü'l-Kayserânî'nin eserinde kıymetli bilgilerin olduğunu söyledikten sonra gereksiz yere uzattığını da eklemiş ve onun eserde zikrettiği şu hadisi örnek vermiştir: İsa b. Yunus → Vâil b. Dâvud → Behiyy → Zübeyr tarikiyle rivayet edilen hadiste, Nebî'nin (a.s.) Bedir günü, Kureyş'ten bir adamı dinden döndüğü için öldürdüğü, akabinde “Bugünden sonra Kureyş'ten hiç kimse dinden döndüğü için öldürülmeyecek.” dediği rivayet edilmektedir. İbnü'l-Kayserânî, Zübeyr'in kimliğini açıklamak için, Ebû Hâtim'in onun hakkında “O, İbn Ebî Hâle'dir.” dediğini aktarmıştır. İbnü'l-İrâkî, senedde sahâbînin isminin zaten yer aldığını, bu şekilde olan kapalılıkların *Mübhemât* literatüründe zikredilmemesi gerektiğini, böyle yapılırsa senedde babasının adı zikredilmemiş her şahsın rivayetine yer verilmesi gerekeceğini ve bunun da geniş bir saha olduğunu söylemiştir. Bk. İbnü'l-Kayserânî, *İzâhü'l-işkâl*, 156.

¹¹⁴⁹ Selahattin Yıldırım, *İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî* (ö. 507/1113) ve *Hadisçiliği* (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2011), 100.

en geniş ve güzel eserdir.” diye tavsif etmiştir.¹¹⁵⁰ Irâkî’nin (öl. 806/1404) belirttiğine göre eserde 321 haber vardır.¹¹⁵¹ Eserin iki farklı neşri bulunmaktadır: Mahmûd Mağravî neşrine göre ise eserde 322 haber,¹¹⁵² İzzeddin Ali es-Seyyid ve Muhammed Kemaleddin İzzeddin neşrine göre ise 324 haber bulunmaktadır.¹¹⁵³

İbnü’l-İrâkî (öl. 826/1423) ise, İbn Beşkûvâl’in kitabının bu alanda yazılmış eserlerin en kıymetlisi olduğunu söyledikten sonra tertip gözetilmeden yazılması sebebiyle eserden istifadenin zorluğuna işaret etmiştir.¹¹⁵⁴ Eserdeki genel metod ise şöyledir: Müellif, mübhem şahsın bulunduğu bir veya birkaç hadisi kendisine ulaşan isnadlarla zikreder. Sonra mübhem şahsın kimliğini açıklar. Mübhem şahsın kimliğinin tespit edildiği bir veya birkaç rivayeti sıralar. Mübhem şahsın kimliği hakkında ihtilaf varsa, her bir görüşü ve delil veya delillerini zikreder. Bu görüşlerin delillerini ise “el-hücce fi zâlik, eş-şâhid li zâlik, eş-şâhid limâ kulnâ” diyerek zikreder.¹¹⁵⁵

Metod açısından Hatîb’in kitabıyla benzer olan İbn Beşkûvâl’in bu eseri, yer verdiği haber sayısı bakımından Hatîb’in eserinden daha hacimlidir. Hatîb, eserinde 238 habere yer verirken, İbn Beşkûvâl 324 habere yer vermiştir. Delilleri bazen aynı bazen farklı olmakla birlikte İbn Beşkûvâl’deki 120 haber, Hatîb’in eserinde geçen haberlerle aynıdır.¹¹⁵⁶ Hatîb, mübhem şahsın bulunduğu hadisleri ve isnadları kendisine ulaşan senedlerle zikrederken, İbn Beşkûvâl, genellikle Abdülganî el-Ezdî’nin delil olarak zikrettiği hadislere dayanmıştır.¹¹⁵⁷ İbn Beşkûvâl, hadis metinlerinde geçen mübhem şahısların tespiti için eserini telif ettiğinden seneddeki ibhama dair açıklamaları, hadis metinlerine kıyasla azdır. Eserde bulunan senede dair şu hususlara dikkat çekilebilir.

- i. İbn Beşkûvâl, seneddeki mübhem râvinin kimliğini tespit etmiş, kaynağına da işaret etmiştir.

¹¹⁵⁰ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 2/854.

¹¹⁵¹ Irâkî, *et-Tabsıra ve’t-tezkira*, 2/288.

¹¹⁵² İbn Beşkûvâl, *Gavâmizü’l-esmâi’l-mübheme*, 1994. Açıkça diğer neşir belirtilmemişse eğer dipnotlar bu neşir üzerinden verilmiştir.

¹¹⁵³ İbn Beşkûvâl, *Gavâmizü’l-esmâi’l-mübheme*, 1987.

¹¹⁵⁴ İbnü’l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/92.

¹¹⁵⁵ Nâşirin numaralandırmasına göre İbn Beşkûvâl’in toplam 904 hadis kullandığı görülmektedir. Bk. İbn Beşkûvâl, *Gavâmizü’l-esmâi’l-mübheme*, 1994, 841.; Ayrıca bk. Eren, *Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 264-266.

¹¹⁵⁶ İbn Beşkûvâl, *Gavâmizü’l-esmâi’l-mübheme*, 1987, 18. (İzzeddin Ali es-Seyyid ve Muhammed Kemaleddin İzzeddin’in notu)

¹¹⁵⁷ Ezdî, *el-Gavâmiz ve’l-mübhemât*, 33 (Muhakkikin notu).

Örneğin, İbn Beşkuvâl kendi isnadıyla ...İmam Mâlik → Muhammed b. Münkedir → Saîd b. Cübeyr → racul indehu radiyyun → Âişe tarikiyle Hz. Peygamber'in (a.s.) *"Kim ki gece namazı kılmayı adet edinir de, uyku ona galip gelirse Allah ona namazını kılmış gibi ecir verir ve namazı ona sadaka olur."* hadisini rivayet etmiştir.¹¹⁵⁸ İbn Beşkuvâl buradaki mübhem şahsın Esved b. Yezîd¹¹⁵⁹ olduğunu söylemiştir.¹¹⁶⁰

Eyyüb es-Sahtiyânî'nin Ebû Melih'ten onun "racul min kavmihi" diyerek rivayet ettiği *"Allah, bir kulun ruhunu nerede almak isterse o kula, o yerde bir ihtiyaç yaratır."* hadisinin¹¹⁶¹ isnadındaki mübhem şahsın Ebû Azze Yesâr b. Abd el-Hüzelî olduğunu söylemiştir.¹¹⁶²

- ii. İbn Beşkuvâl'in senedle alakalı açıklamalarının büyük çoğunluğu, bir râvinin amcasından, dayısından, halasından, teyzesinden şeklinde rivayet ettiği mübhem şahıslarla ilgilidir. İbn Beşkuvâl, mübhem şahsın isminin zikredildiği, diğer bir deyişle bizzat kendisinden rivayet edilen hadislerle mübhem şahsı tespit etmiştir.

Örneğin, Abbâd b. Temîm'in, **amcasından** rivayet ettiğine göre, amcası Nebî'yi mescidde sırt üstü uzanıp ayaklarının birini diğerinin üzerine koyduğunu görmüştür. İbn Beşkuvâl, Abbad b. Temîm'in amcası, Abdullah b. Zeyd b. Âsım el-Mâzinî'dir, demiştir.¹¹⁶³ İbn Beşkuvâl, delil olarak Tirmizî'nin *el-Câmiû*'nde yer alan hadisi ve Tirmizî'nin açıklamasını zikretmiştir. Tirmizî, Abbad b. Temîm'in, **amcasının** Abdullah b. Zeyd b. Âsım el-Mâzinî' olduğunu söylemiştir.¹¹⁶⁴

Yine Humeyd b. Abdurrahman'ın **annesinden**, onun Hz. Peygamber'den rivayet ettiği *"İki kişinin arasını düzeltmek için hayırlı söz söyleyen veya hayırlı söz taşıyan kişi yalancı olmaz."*¹¹⁶⁵ hadisindeki mübhem şahsın Ümmü Gülsüm bint Ukbe b. Ebî Muayt olduğunu söylemiştir.¹¹⁶⁶ Hadis

¹¹⁵⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Salâtü'l-leyl" 1.

¹¹⁵⁹ Esved b. Yezid b. Kays (öl. 74-5), tâbiünun 2. Tabakasından, muhadramundan, sika, fakih ve rivayeti çok olan bir râvidir. Bk. İbn Hacer, *et-Takrib*, 1/111.

¹¹⁶⁰ İbn Beşkuvâl, *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübheme*, 1994, 221.

¹¹⁶¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 22/76 (No. 707).; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, 5/54 (No. 896).

¹¹⁶² İbn Beşkuvâl, *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübheme*, 1994, 773.

¹¹⁶³ İbn Beşkuvâl, *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübheme*, 1994, 596.

¹¹⁶⁴ Tirmizî, *Sünen*, "Edeb" 19 (No. 2765).

¹¹⁶⁵ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Edeb" 57 (No. 4920).; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 13/527 (No. 27096).

¹¹⁶⁶ İbn Beşkuvâl, *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübheme*, 1994, 674.

kitaplarına gidildiğinde bu şahsın kimliğinin bazı rivayetlerde zikredildiği görülmektedir.¹¹⁶⁷

Mansûr b. Abdurrahman el-Hacebî'nin **annesinden** onun Âişe'den rivayet ettiğine göre, Âişe'ye "Malım, Kabe'nin kapısı için adak olsun." diyen bir adamın durumu sorulmuş, Hz. Âişe de şöyle cevap vermiştir: "Yemin kefareti gibi kefarete verir."¹¹⁶⁸ İbn Beşkuvâl, Mansûr b. Abdurrahman'ın annesinin Safiyye bint Şeybe b. Osman olduğunu söylemiştir.¹¹⁶⁹

- iii. İbn Beşkuvâl'in bazen senedlere dair açıklamalar yaptığı, senedleri birbiriyle mukayese ederek değerlendirdiği ve râviler hakkında bilgi verdiği görülmektedir.

İbn Beşkuvâl, Mâlik'in Nâfi'den onun Ensar'lı bir adamdan onun **babasından** rivayet ettiği غَائِطٍ أَوْ غَائِطٍ بَبُولٍ أَوْ غَائِطٍ بَبُولٍ “*Nebî, def'i hacetimizi giderirken kibleye doğru dönmeyi yasakladı.*”¹¹⁷⁰ hadisinin kendisinden rivayet edildiği mübhem şahsın Amr el-Aclânî olduğunu söylemiştir.¹¹⁷¹ İbn Beşkuvâl, bu sahâbîyi tespit ederken iki delil getirir: Birincisi, kendisine ulaşan bir senedle Ebü'l-Kasım Osmânî'nin bu şahıs için Amr el-Aclânî dediğini söylemiş, ikincisinde ise İbnü's-Seken'in (öl. 353/964) *Musannef*'inde yer alan bir hadisten istifade etmiştir. Buna göre, Abdullah b. Nâfi'in, babasından (Nâfi'den), onun Abdurrahman b. Amr el-Aclânî'den, bu hadisi rivayet ettiğini söylemiştir. Ayrıca İbnü's-Seken'in Amr için, “Nebî'den bu hadisten başka rivayetinin bulunmadığı, ayrıca Abdullah b. Nâfi'in teferrüd ettiği rivayetlerden olduğu” bilgisini vermiştir.¹¹⁷²

Eser üzerine çeşitli ihtisar çalışmaları yapılmıştır: Ebü'l-Hasen Ali b. es-Serrâc İbnü'l-Mülakkın (öl. 804/1401) ve Bürhânüddîn İbrahim b. Muhammed Sıbt İbnü'l-Acemî el-Halebî'nin (öl. 841/1438) İbn Beşkuvâl'in bu eseri üzerine, isnadları hazfetmek

¹¹⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/243 (No. 27273).

¹¹⁶⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, “Nüzûr” 17.

¹¹⁶⁹ İbn Beşkuvâl, *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübheme*, 1994, 677.

¹¹⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/53 (No. 23646).

¹¹⁷¹ İbn Beşkuvâl, *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübheme*, 1994, 680.; Taberânî'nin *el-Mu'cem*'inde, sahâbî isimlendirilmiş olup, oğlunun adı ise Abdullah b. Amr el-Aclânî olarak geçmektedir. Bk. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 12/17 (No. 1).

¹¹⁷² İbn Beşkuvâl, *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübheme*, 1994, 680-681.

ve bazı ilaveler yapmak suretiyle ihtisar ettikleri birer çalışması bulunmaktadır.¹¹⁷³ Yine İbnü'l-Ebbâr'ın (öl. 658/1260) belirttiğine göre Muhammed b. Vâcib el-Kaysî'nin (öl. 614/1217) İbn Beşkûvâl'in eseri üzerine, güzel bir şekilde tertip ettiği bir ihtisarı bulunmaktadır.¹¹⁷⁴

3.2.2.1.4.1. el-İfsâh

Müellifin tam adı Ebû Bekr Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Kastallânî (öl. 686/1287) olup İbnü'l-Kastallânî diye tanınmaktadır.¹¹⁷⁵ Mübhemât alanındaki *el-İfsâh 'ani'l-mu'cem min îzâhi'l-gâmid ve'l-mübhem* isimli eserinde, İbn Beşkûvâl'in *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübhem* ve İbnü'l-Kayserânî'nin *Îzâhü'l-işkâl* isimli eserlerini ihtisar ve cem' etmiştir. Eserin mukaddimesinde “Mübhemât ilminin ince işçilik isteyen, uzun emeklerin sonunda ulaşılabilen ve âlimlerin övünç kaynağı olan bir saha olduğuna” işaret ederek söze başlayan müellif, bu iki eseri talebeye faydalı olan, yorgunlukları azaltan bir yöntemle, bablar halinde ve alfabetik olarak cem' etmeyi hedeflediğini ifade etmiştir. Her ne kadar bazı hadislerdeki mübhem şahısların kimliği hakkında ihtilaflar bulunsada hadisleri zikretmediğini ve verilen bilgilerin de bu iki eser esas alınarak verildiğini söylemiştir.¹¹⁷⁶

Eserin hangi kısmının İbn Beşkûvâl'in muhtasarı olduğu, hangi kısmının İbnü'l-Kayserânî'ye ait olduğu açık değildir. Bununla beraber bu iki âlimin hadisteki mübhem şahsı farklı tespit ettiği yerlerde İbnü'l-Kastallânî bu isimleri zikretmiştir. Mahmûd Mağravî tarafından neşredilen eserde, yine onun sıralamasına göre 464 haber bulunmaktadır. İbnü'l-Kastallânî, eserdeki ilk 53 haberi, an ebîhi → an ceddîhi şeklinde rivayet eden aile isnadlarına ayırmıştır. Örneğin “Ebû'l-Ehvas an ebîhi” dedikten sonra “Babası, Mâlik b. Nazle el-Cüşemî'dir.” demiştir.¹¹⁷⁷ Sonrasında “İbn” lafzıyla gelenler

¹¹⁷³ Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 4/299.; Sıbt İbnü'l-A'cemî tarafından yapılan muhtasar, Millet Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. (Feyzullah Efendi, nr. 496) Bk. Nadir Özkuyumcu, “İbn Beşkûvâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/377.

¹¹⁷⁴ Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kuzâî el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li kitâbi's-Sıla*, thk. Abdüsselam Herâs (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995), 1/96.; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/217.

¹¹⁷⁵ Abdülkadir Şenel, “Kastallânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 24/584. Bk. Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde İbnü'l-Kastallânî'nin bu eseri hakkında bilgi verilmemiştir.

¹¹⁷⁶ Ebû Bekr Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Kastallânî, *el-İfsâh ani'l-mu'cem min îzâhi'l-gâmid ve'l-mübhem*, thk. Mahmûd Mağravî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007), 36.

¹¹⁷⁷ İbnü'l-Kastallânî, *el-İfsâh*, 37.

18, ismi bilinmeyip yalnızca falanın oğlu diye tanınanlar 12, “İbnetü” lafzıyla gelenler 16, “ahh” (kardeş) ve “uht” (kız kardeş) lafzıyla gelenler 7 kişi, “ümm” (anne) lafzıyla gelenler 18 kişi, çeşitli lafızlarla gelenler 5 kişi diyerek başlıklar açmış, bu şahıslardan tespit edebildikleri hakkında bilgi vermiştir. Eserin geri kalan kısmında alfabetik sıraya göre haberleri sıralamıştır.

- i. İbnü'l-Kastallânî, râvilerin isimleri hakkında bilgi verirken mütekaddimûn âlimlerinin görüşlerine işaret ederek ihtilaflara yer vermiştir.

Örneğin, Ebü'l-Uşerâ ed-Dârimî'nin babasının ismi hususundaki tartışmalara şöyle yer vermiştir: “Ebü'l-Uşerâ ed-Dârimî babasından rivayet etmiştir ki, babası Mâlik b. Kihtem'dir. Ebü'l-Uşerâ'nın isminde ihtilaf edilmiştir. Bekr, Berz, Rezn diyenler olmuştur. Ali b. el-Medîni ise Usâme b. Mâlik b. Kihtem, demiştir. Yunus es-Sadeî ise Atârid b. Berz demiştir, Ahmed b. Hanbel ve Züheyr b. Harb de böyle söylemiştir.¹¹⁷⁸ Yine Ebü'l-Melîh'in babası hakkında ihtilaflara şöyle vermiştir: Ebü'l-Melîh, babasından rivayet etmiştir ki, babası Usâme b. Umeyr'dir. Babasının isminde ise ihtilaf edilmiştir. Âmir b. Usâme de Zeyd b. Usâme diyen de vardır.¹¹⁷⁹

- ii. İbnü'l-Kastallânî, sahâbe tabakasında kimliği mübhem kalan bazı râvilerin kimliğine işaret etmiş, delilini de zikretmiştir.

Örneğin, “*Namaz kılan, Allah'a münacaat halindedir.*” hadisini Nebî'den rivayet eden Beyâzî kabilesine mensup adamın Beyâza b. Amir b. Zerîk oğullarından Ferve b. Amr el-Beyâzî olduğunu söylemiştir.¹¹⁸⁰ Bu şekilde muhtasar bilgi veren İbnü'l-Kastallânî'nin şu hadise işaret ettiği anlaşılmaktadır. el-Beyâdî (Ferve b. Amr) şöyle demiştir: “Sahâbeden bazıları yüksek sesle okuyarak namaz kılıyorlardı. Yanlarına gelen Rasûlullah şöyle buyurdu: “*Namaz kılan kimse Rabbine niyaz etmektedir. Kur'an'ı yüksek sesle okuyarak birbirinizin huzurunu bozmayın.*”¹¹⁸¹

- iii. İbnü'l-Kastallânî, “amcasından, dayısından, halasından, teyzesinden” şeklinde bir şahsa nisbetle tanınan ve kimliği mübhem kalan şahıslardan yapılan nakillerde ise, bu şahısların kimliğini açıklamıştır.

¹¹⁷⁸ İbnü'l-Kastallânî, *el-İfsâh*, 38.

¹¹⁷⁹ İbnü'l-Kastallânî, *el-İfsâh*, 38.

¹¹⁸⁰ İbnü'l-Kastallânî, *el-İfsâh*, 93.

¹¹⁸¹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, “Salât” 29.

Örneğin, Râfî' b. Hadic'in amcasından rivayet ettiği kişi, yani amcanın, Esîd b. Zâhir el-Harisî el-Ensârî olduğunu söylemiştir.¹¹⁸²

3.2.2.1.5. el-Müstefâd

Tam adı Ebû Zür'a Velîyüddin Ahmed b. Abdürrahim olan İbnü'l-İrâkî (öl. 826/1423), Mübhemât alanında yazılmış en kapsamlı eseri telif etmiştir. Eserde Hatîb el-Bağdâdî, Nevevî, İbn Beşkûvâl ve İbnü'l-Kayserânî'nin eserlerinde yer verdiği bilgileri cem' ve ihtisar etmiştir. İbnü'l-İrâkî'nin *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd* isimli eseri, mübhemât literatürünün en kapsamlısı olması, önceki çalışmaları cem' etmesi, eserin dörtte birine yaklaşık oranda isnaddaki ibhama dair açıklamalara yer vermesi, fikhî tertibe göre bablar halinde yazılması, araştırmacı için kullanımı kolay olması bakımlarından oldukça değerlidir.¹¹⁸³ Süyûtî (öl. 911/1505) de "Bu alanda yazılmış en güzel eserdir." diyerek İbnü'l-İrâkî'nin eserini övmüştür.¹¹⁸⁴

İbnü'l-İrâkî'nin genel yöntemi şöyledir: Eserini kitap ve fıkıh babları şeklinde tertip etmiş, "kitâbü'l-îman" ile başlayıp "kitâbü'l-kıyâme" ile bitirmiştir. Senedleri ve metinleri muhtasar olarak zikretmiş, daha sonra hadisin kaynağını diğer bir deyişle hadisin sahâbî râvisini vermiştir. Bazen hatırlatıcı bir şekilde hadisin metnini vermiş, ibhamın olduğu kısmı zikretmekle yetinmiştir. Genellikle mübhem şahsı tespit eden kişiyi veya eseri de söylemiş, çoğunluğu senedde ibham olmak üzere kendisinden önce yazılmış eserlere ilaveler yapmıştır. Bunları ilgili kitabın sonundaki rivayetlerde yer vermiştir.¹¹⁸⁵ İbnü'l-İrâkî, Hatîb, Nevevî, İbn Beşkûvâl ve İbnü'l-Kayserânî'nin eserlerini ihtisar ederken, bu eserlere işaret etmek üzere çeşitli rumuzlar kullanmıştır.¹¹⁸⁶

İbnü'l-İrâkî, mukaddimede isnaddaki müphem râvileri tespit etmenin daha önemli ve daha faydalı olduğunu dile getirmiş, bu sebeple genellikle bab sonlarında bu tür ibhamlara yer verdiğini söylemiştir.¹¹⁸⁷ Isnaddaki ibhamları giderirken genellikle

¹¹⁸² İbnü'l-Kastallânî, *el-İfsâh*, 225.

¹¹⁸³ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/67. (Naşirin açıklaması)

¹¹⁸⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/854.

¹¹⁸⁵ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/66 (Naşirin açıklaması).

¹¹⁸⁶ Örneğin Hatîb'in tek başına eserinde zikrettiği hadisleri kastetmek için (ح) İbn Beşkûvâl için (ب), Nevevî için (ن), aynı hadis iki veya ikiden farklı eserlerde geçiyorsa buna göre farklı rumuzlar kullanmıştır. Hatîb ve İbn Beşkûvâl'in eserinde birlikte zikrettiği hadisler için (ق) harfini kullanmıştır. Müellifin kullandığı diğer rumuzlar için bk. İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/94.

¹¹⁸⁷ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/93.

dayandığı delili, diğer bir deyişle mübhem şahsın kimliğinin açıkça geçtiği eseri belirtmiştir. İbnü'l-İrâkî, başta Kütüb-i Sitte eserleri olmak üzere Nesaî'nin *Amelü'l-yevm ve'l-leyl*, Cevherî'nin (öl. 381/991) *Müsnedü Muvatta'*, Hattâbî'nin (öl. 388/998) *Garîbü'l-hadis*'i, Hâris b. Ebû Üsâme (öl. 282/895) ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin (öl. 307/919) *Müsnedleri*,¹¹⁸⁸ Ebû Nuaym'ın (öl. 430/1038) *Hilye'si*, Beyhakî'nin *Sünen*'i¹¹⁸⁹ Mizzi'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* ve *Tehzîbü'l-Kemâl*'i gibi eserlerden yararlanmıştır.

- i. İbnü'l-İrâkî, genellikle “falanca hadisi” diyerek hadise işaret edip, hadisten bir kısım nakletmiştir. Bazen hadisin hangi eserde veya hangi eserin hangi kitabında geçtiğini söylemiştir.

Örneğin “Câbir hadisi şöyledir: Bana Nebî'nin **ashabından bir adamdan** bir hadis ulaştı. (Ben de hadisi dinlemek için bir binek satın aldım. Yükümü ona sırladım ve bir ay boyunca yol sürdüm. Şam'a vardım.” Hadisin *Mezâlim* kitabında geçtiğini söyleyen İbnü'l-İrâkî, bu sahâbînin Abdullah b. Uneys olduğunu, Hâris b. Ebû Üsâme'nin *el-Müsned*'inde böyle geçtiğini söylemiştir.¹¹⁹⁰

- ii. İbnü'l-İrâkî'nin mübhem şahsın kimliğini açıklarken, bazen temel hadis kaynaklarında bulunan rivayetlerde mübhem şahsın kimliği açıklanmışken sonraki asırlardaki eserlere atıfta bulunduğu görülmektedir. Bazen de müteahhir bir kaynak olan Mizzi'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* ve *Tehzîbü'l-Kemâl* isimli eserlerinden yararlandığı görülmektedir.

Örneğin, Abdurrahman b. Üseyle es-Sunâbihî'nin **Nebî'nin ashabından bir adamdan** rivayet ettiği *نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْغُلُوطَاتِ* “*Nebî (a.s.) zor karmaşık şeyleri sormayı nehyetti.*”¹¹⁹¹ hadisinin kendisinden nakledildiği mübhem sahâbînin Muâviye b. Ebî Süfyan olduğunu ve Hattâbî'nin onu *Garîbü'l-hadis*'te zikrettiğini

¹¹⁸⁸ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/152.

¹¹⁸⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/31 (No. 124).; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/256.

¹¹⁹⁰ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/152.; Ayrıca bk. Ebû Muhammed b. Dâhîr et-Temîmî el-Bağdâdî el-Hasîb Hâris b. Muhammed, *Buğyetü'l-bâhis 'an zevâ'idü Müsnedi'l-Hâris*, thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkırî (Medine-i Münevvere: Merkez-ü Hidmeti's-Sünneti ve's-Sireti'n-Nebeviyye, 1413), 2/1/188.

¹¹⁹¹ Evzâî, kelimeyi *شِدَادُ الْمَسَائِلِ وَصِغَاتُهَا* “Zor meseleler” diye açıklamıştır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/92 (No. 23687). Kelimede bir tür muğâlata anlamı da vardır. Buna göre hadiste, alimin sıkıntıya girmesi ve hata ederek değerinin düşürülmesi için ona zor ve karmaşık meseleler sorulmaya çalışılması yasaklanmıştır. Yine kişinin ihtiyaç duymayacağı ve bilmese de mesûl olmayacağı şeylerde derinleşmesi ve zorlayıcı davranışlarda bulunması mekruh sayılmıştır. Bk. Ebû Suleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bustî el-Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen* (Halep: el-Matba'atu'l-İlmiyye, 1351/1932), 4/186.

söylemiştir.¹¹⁹² Rivayet kitaplarına gidildiğinde hadisin Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde mübhem şahsın isminin mezkûr bir şekilde yer aldığı görülmektedir.

Yine, Abdullah b. Vehb'in Amr b. el-Hâris'ten ve **bir başkasından (âhâr)** diyerek rivayet ettiği, Ebü'l-Esved → Urve b. Zübeyr → Âişe isnadıyla rivayet ettiği كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُخْرِجُ إِلَيَّ رَأْسَهُ مِنَ الْمَسْجِدِ وَهُوَ مُجَاوِرٌ، فَأَغْسِلُهُ وَأَنَا حَائِضٌ “Allah Rasûlü (a.s.), mescidde itikaftayken başını uzatıyor ben de hayızlı olduğum halde saçını yıkıyordum.”¹¹⁹³ hadisinin isnadındaki mübhem şahıs için, Ebü'l-Haccac el-Mizzî'nin İbn Lehîa dediği bilgisini vermiştir.¹¹⁹⁴

- iii. İbnü'l-İrâkî'nin bazen mübhem şahsı tespit için hadisi medâru'l-hadisten rivayet edenlere ve sayısına dikkat çektiği görülmektedir.

Örneğin, ninenin mirası konusundaki hadis, Zührî'den **racul** → Kabîsa b. Züeyb → Muğîre b. Şu'be ve Muhammed b. Mesleme senediyle rivayet edilmiştir.¹¹⁹⁵ İbnü'l-İrâkî, hadisi Zührî'den rivayet eden dört kişinin Osman b. İshak b. Hareşe → Kabîsa isnadıyla rivayet ettiğini söyleyerek, seneddeki mübhem şahsın Osman b. İshak b. Hareşe olduğuna işaret etmiştir.¹¹⁹⁶

- iv. İbnü'l-İrâkî'nin bazen ihtilaflara “kîle” diyerek yer verdiği, delillerini ve kaynaklarını da zikrettiği görülmektedir.

Örneğin, İbnü'l-İrâkî, Humeyd b. Abdurrahman el-Hımyerî'nin hadisini şöyle zikretmiştir: “Rasûlullah'ın ashabından biriyle karşılaştım, o Ebû Hureyre'nin Rasûlullah'a dört yıl arkadaşlık yaptığı gibi O'na (a.s.) arkadaşlık yaptı- şöyle söylüyordu: نَهَانَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَمْتَسِطَ أَحَدُنَا كُلَّ يَوْمٍ، وَأَنْ يُبُولَ فِي مُعْتَسِلِهِ “Rasûlullah (a.s.) bizim her gün taranmamızı ve yıkandığımız yere küçük abdest bozmamızı nehyetti.”¹¹⁹⁷ İbnü'l-İrâkî, hadisteki mübhem şahsın kimliği hususunda ihtilaf edildiğini söylemiş “kîle” diyerek üç isim zikretmiştir. İbnü'l-İrâkî'ye göre bu sahâbî Hakem b. Amr el-Gıfârî, bir görüşe göre Abdullah b. Sercis diğerine göre ise Abdullah b. Muğaffel'dir.¹¹⁹⁸

¹¹⁹² İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/150.

¹¹⁹³ Müslim, *Sahih*, “Hayz” 6.; Nesâî, *es-Sünenü's-sugrâ (el-Müctebâ)*, “Tahâret” 176 (No. 275).

¹¹⁹⁴ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/233. Diğer örnek için bk. 1/373.

¹¹⁹⁵ Tirmizî, *Sünen*, “Ferâiz” 10 (No. 2100).

¹¹⁹⁶ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 2/895.

¹¹⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/225 (No. 17012); Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Tahâret” 38 (No. 81).

¹¹⁹⁸ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/219.

- v. İbnü'l-İrâkî'nin rivayet lafızlarıyla mübhem bırakılan şahıslar hakkında da açıklama yaptığı görülmektedir.

Örneğin, İbrahim en-Nehaî'nin (huddistu) lafzıyla rivayet ettiği حَدَّثَنَا أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا أَجْنَبَ فَأَرَادَ أَنْ يَنَامَ تَوَضَّأَ وَضُوءَهُ لِلصَّلَاةِ *"Nebî'den (a.s.) bana ulaştı ki, o cünub halde uyumayı düşündüğünde, namaz abdesti gibi abdest alırdı."*¹¹⁹⁹ hadisinin isnadındaki mübhem şahsın Âişe olduğunu söylemiştir.¹²⁰⁰

Yine Evzaî'nin أَنَبَيْتُ "unbi'tu" lafzıyla Saîd Ebî Saîd el-Makbûrî'den haber verdiğine göre, o babasından işitmiş, o da Ebû Hureyre'den Allah Rasûlü'nün şöyle buyurduğunu işitmiştir: إِذَا وَطِئَ أَحَدُكُمْ بِنَعْلِهِ الْأَدْنَى فَإِنَّ التُّرَابَ لَهُ طُهُورٌ *"Sizden biri ayağıyla eziyet veren bir şeye (necaset) bastığında onu toprakla temizlesin."*¹²⁰¹ İbnü'l-İrâkî, hadisin isnadındaki mübhem şahsın Muhammed b. Aclân olduğunu, Ebû Dâvûd'un hem mübhem hem de mübeyyen şekilde rivayete yer verdiğini söylemiştir.¹²⁰²

- vi. İbnü'l-İrâkî'nin genellikle kütüb-i sitte müelliflerinin hem kendi eserindeki hem de diğer eserlerdeki rivayetleri mukayese etmek suretiyle mübhem şahsı tespit ettiği görülmektedir. Bu açıdan Nesaî'nin hem mübhem hem mübeyyen bir şekilde farklı tarikleri zikretmesi sebebiyle bu eserden istifade etmiştir.

Örneğin, Muhammed b. Sîrin'in **bir adamdan** onun Muğîre b. Şu'be'den *çoraba mesh* konusunda rivayet ettiği hadisin¹²⁰³ isnadındaki mübhem şahsın Amr b. Vehb es-Sekafî¹²⁰⁴ olduğunu, Nesâî'nin hem mübhem hem mübeyyen şekilde eserinde yer verdiğini söylemiştir.¹²⁰⁵ Yine Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde geçen, Hammâd b. Seleme'nin أَخْبَرَنِي صَاحِبُ لِي *"arkadaşım nakletti"* dediği, onun Hişam b. Urve'den, onun da Âişe'den işittiği كُنْتُ أَغْتَسِلُ أَنَا وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي تَوْرٍ مِنْ شَبَةِ *"Ben ve Rasûlullah (a.s.) bir kaptan yıkanırđık."*¹²⁰⁶ hadisindeki mübhem şahsın, Şu'be olduğunu söylemiş, Havsere b. Eşras'ın (öl. 231/845)¹²⁰⁷ Hammâd'dan bu ismi müsemma şekilde rivayet ettiğini

¹¹⁹⁹ Nesâî, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, "İşretü'n-nisa" 42 (No. 9000).

¹²⁰⁰ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/221.

¹²⁰¹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Tahâret" 136 (No. 385).

¹²⁰² İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/234.

¹²⁰³ "Nesâî, *es-Sünenü 'l-kübrâ*, "Tahâret" 76 (No. 111).

¹²⁰⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/312. Basra ehlinde olup, 3. Tabakadan sika bir râvidir.

¹²⁰⁵ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/229.

¹²⁰⁶ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Tahâret" 45 (No. 98).

¹²⁰⁷ İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a*, 1/480. Ebû Âmir el-Basrî Havsere b. Eşras b. Avn, Hammâd b. Seleme ve daha başka muhaddislerden rivayeti vardır, Sahîh'i dışında Müslim ondan hadis almıştır. İbn Hibban da *Sikât*'ında zikretmiştir.

belirtmiştir.¹²⁰⁸ Yine Ebû Nuaym'ın *Hilye*'sinde, Beyhakî'nin *Sünen*'inde yer aldığı bilgisini vermiştir.¹²⁰⁹

- vii. İbnü'l-İrâkî, içinde mübhem şahsın bulunduğu bir senedin hangi eserde yer aldığını söylemektedir.

Örneğin, İbn Şihab'ın “عَنْ رَجُلٍ مِنْ آلِ خَالِدِ بْنِ أَسِيدٍ” **Hâlid b. Esîd'in ailesinden bir adamdan** diyerek rivayet ettiği hadiste bu şahıs Abdullah b. Ömer'e şöyle sormuştur: **إِنَّا نَجِدُ صَلَاةَ الْخَوْفِ وَصَلَاةَ الْحَضَرِ فِي الْقُرْآنِ ، وَلَا نَجِدُ صَلَاةَ السَّفَرِ ، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ : يَا ابْنَ أَخِي ، إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ بَعَثَ إِلَيْنَا مُحَمَّدًا - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَلَا نَعْلَمُ شَيْئًا ، فَإِنَّمَا نَفْعَلُ كَمَا رَأَيْنَاهُ يَفْعَلُ** “Korku ve şehirde kılınan namazının şeklini Kur'an'da buluyoruz, fakat sefer namazını bulamıyoruz?” Abdullah b. Ömer soruya şöyle cevap vermiştir: “Ey kardeşimin oğlu, biz bir şey bilmez iken Allah bize Muhammed'i (a.s.) gönderdi. Onu ne yapıyor gördüysek ancak öyle yapıyorduk.” demiştir.¹²¹⁰ İbnü'l-İrâkî, mübhem râvinin Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd olduğunu, Cevherî'nin (öl. 381/991) *el-Müsne'd*'inde böyle geçtiğini söylemiştir.¹²¹¹

İbnü'l-İrâkî, eserinin sonlarında Nevevî'nin Hatîb'in eserini ihtisar ederken zikretmenin faydalı olmayacağı düşüncesiyle muhtasarında yer vermediği 5 hadisi de kitapta zikretmiştir.¹²¹² İbnü'l-İrâkî, -nâşirin numaralandırmasına göre- eserde 725 habere yer vermiştir. Eserinin sonlarına doğru İbnü'l-Kayserânî'nin *İzâhü'l-işkâl* isimli eserini özetleyerek eklemiştir. Bu bölümde hadisleri zikretmeden “ninesinden, annesinden, amca ve halasından rivayet edenler” şeklinde bablar açmış, bu şekilde tanınan şahısların kimliğini zikretmiştir. Kimliği tespit edilemeyen şahısları ise bilindiği şekil üzere sıralamıştır.¹²¹³ İbnü'l-Kayserânî'nin, kitabın başında “an ebîhi an ceddihî” şeklinde babasından ve dedesinden rivayet eden râvilerin listesini sıraladığı geçmiştir.¹²¹⁴ İbnü'l-İrâkî, bu şekildeki isnadlar hakkında müstakil eserlerin yazıldığı düşüncesinden hareketle bu bölümü eserine almamış, kalan kısımları da kendi sistemine göre *Mübhemât* eserinde farklı bölümlere yerleştirmiştir.¹²¹⁵ Yine son kısımda bir fasıl açarak künyesi, lakabı veya nesebiyle şöhret bulan bazı muhaddislerin ve meşhur âlimlerin açık

¹²⁰⁸ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/226.

¹²⁰⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/31 (No. 124).; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/256.

¹²¹⁰ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Kasru's-salât" 7.

¹²¹¹ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/295.

¹²¹² İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 1/95.

¹²¹³ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 3/1775.

¹²¹⁴ İbnü'l-Kayserânî, *İzâhü'l-işkâl*, 22, 27-59.

¹²¹⁵ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 93.; Eren, *Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 269.

kimliklerine yer vermiştir. Örneğin, A‘rec diye tanınan muhaddisin Abdurrahman b. Hürmüz, Tahâvî’nin ise Ebû Ca‘fer Muhammed b. Selâme olduğu bilgisini vermiştir.¹²¹⁶

Burada İbnü’l-Esîr el-Cezerî’nin (öl. 606/1210) *Câmiu’l-Usûl li-ehâdisi’r-Resûl* isimli eserinin sonunda mübhemâta dair verdiği bilgiler sebebiyle esere kısaca işaret yerinde olacaktır.¹²¹⁷ İbnü’l-Esîr, *Câmiu’l-usûl*’un sonunda hadislerde ismi zikredilmeyip bazısında ismi zikredilen şahıslardan tespit edebildiklerini sıralayacağını söylemiş, bu bölümde 112 hadiste mübhem kalan şahıslar hakkında bilgi vermiştir. Birkaç hadis haricinde –bunların da geneli sahâbî râviler olmak üzere- zikrettiği hadisler, metinlerdeki ibhamlarla ilgilidir.¹²¹⁸ Hadislerin bazıları rivayetin formuna göre senedde ibham kısmına da girebilmektedir. Senedi de ilgilendiren şu hadisler örnek olarak verilebilir.

- i. İbnü’l-Esîr, sahâbî râvilerin büyüklerinden ve akrabalarından mübhem şekilde rivayet ettiği kişilerin kimliklerini açıklamıştır.

Örneğin, İbnü’l-Esîr, Rafî’ b. Hadîc’in *müzâraa* konusunda رَجُلٌ مِنْ عُمَمَتِي “bazı amcalarımdan” diyerek rivayet ettiği hadisteki kişi Zuheyr b. Râfi’dir, demiştir.¹²¹⁹ Temel hadis kaynakları incelendiğinde İbnü’l-Esîr’in işaret ettiği ettiği hadis şöyledir: Râfi b. Hadîc (öl. 73/692)¹²²⁰ dedi ki: “Biz Rasûlullah zamanında tarlayı üçte bir, dörtte bir hisseyle belirli bir mahsul karşılığında kiraliyorduk. Bir gün amcalarımdan biri bize geldi ve ‘Rasûlullah, faydamıza olacak bir işi yasakladı ve Allah'a ve Rasûlüne itaat etmek bizim için daha faydalıdır.’ dedi. Rasûlullah, bize tarlayı üçte bir, dörtte bir hisseyle belirli bir mahsul karşılığında kiralamayı yasakladı. Tarla sahibine ise tarlasını ekmesini veya ektirmesini emretti, onu kiralamasını kerih gördü.”¹²²¹

- ii. İbnü’l-Esîr’in, hadisleri rivayet ederken aralarında geçen sohbet esnasında mübhem kalan şahıslar hakkında da bilgi verdiği görülmektedir.

¹²¹⁶ İbnü’l-İrâkî, *el-Müstefâd*, 3/1787.

¹²¹⁷ Temel hadis literatürü oluştuktan ve *Sünen* türü eserler şöhret bulduktan sonra muhaddisler nezdinde Kütüb-i Sitte eserlerini bir araya getirme düşüncesi artmış, bu konuda ilk adımı atan Rezîn b. Muâviye es-Sarakustî (öl. 535/1140) olmuştu. İbnü’l-Esîr de, bu eseri tezhip ve takviye etmiş, mükerrer hadisleri bire indirmiş, hadislerdeki garip kelimeleri açıklamış, eserini hadis kitaplarının isimlerine göre tertip etmiş, senedleri de sahâbî râvi dışında tümüyle hazfetmişti. Bk. İsmail Lütfi Çakan, “Câmiü’l-usûl min ehâdisi’r-Resûl” (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/136.; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 148-151.

¹²¹⁸ İbnü’l-Esîr, *Câmiü’l-usûl*, 12/1023-35.

¹²¹⁹ İbnü’l-Esîr, *Câmiü’l-usûl*, 12/1033.

¹²²⁰ İbn Hacer, Râfi b. Hadîc için, sahâbî olup amcası Zuheyr b. Râfi’den ve ismini vermediği bir amcasından da rivayetleri vardır, diğer amcası Ebû Râfi’ olabilir, demiştir. Bk. İbn Hacer, *Tehzib*, 1/585.

¹²²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/144 (No. 15823).

Örneğin, vitir namazı konusunda İbn Ömer'e soru soran şahsın Rebîa b. Dehverî olduğunu söylemiştir. İbnü'l-Esîr'in işaret ettiği olay şöyledir: İbn Ömer, tek rekatla vitir kılardı. Bir adam İbn Ömer'e, vitir namazının sünnet olan şeklini sormuştur. İbn Ömer, ona tek bir rekatla kılmasını emretmiştir.¹²²², Diğer bir rivayette ise namazların arasını ayırmasını emretmiştir. Adam, insanların "Bu Buteyrâ'dır."¹²²³ demesinden çekiniyorum." deyince İbn Ömer, "Sen Allah'ın ve Rasûlü'nün sünnetini mi arıyorsun? İşte bu Allah'ın ve Rasûlü'nün sünnetidir." diye cevap vermiştir.¹²²⁴

3.2.2.2. Müstakil Hadis Kitapları Üzerine Yazılan Mübhemât Eserleri

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerindeki mübhemâta dair bazı müstakil eserler yazılmıştır. Bu eserlerin yazılış amacı, muhtasar bir üslupla hadis metinlerinde ve senedlerinde mübhem kalan şahısların kimliğini tespittir. Diğer taraftan bu eserlerde kimliği tespit edilemeyen mübhem şahıslara işaret edilerek "Bilmiyorum." gibi açıklamalarla araştırmaya teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Kendisinden önce yazılmış şerhlerden ve mübhemât literatüründen istifade edilmesi suretiyle Sahîhayn özelinde mübhemâta dair birikimin bir hülâsası niteliğindedir.

3.2.2.2.1. el-İfhâm

Müellifinin tam adı, Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ömer b. Reslân el-Askâlânî (öl. 824/1421) olup İbnü'l-Bulkînî diye tanınmaktadır. Bulkînî'nin, Buhârî'nin *Sahîh*'indeki mübhemâta dair yazdığı *el-İfhâm limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm* isimli eserindeki genel yöntemi şöyledir: Sahîh-i Buhârî'deki kitap, bab ve hadis sıralamasına

¹²²² İbn Mâce, *Sünen*, "İkâmetü's-salat" 116 (No. 1176).

¹²²³ Buteyrâ, -kelimenin kökünde eksik, kesik gibi anlamları olup- öncesinde bir şey kılmadan tek bir rekatla vitir kılmaktır. Abdullah b. Mes'ud, bu şekilde vitir kılmayı kerih görmüş, onu "buteyrâ" diye isimlendirmiştir. Bk. İbn Abdilber, *İstizkâr*, 2/120. Abdullah b. Ömer'in "buteyrâ"yı, kişinin rukû, secde ve kıyamla tam bir rekat kıldıktan sonra diğer rekâtı rûku, secde ve kıyamı tamamlamadan ayağa kalkması, diye açıkladığı rivayet edilmiştir. bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/26 (No. 4868). İbn Hacer'e göre de nehyedilen buteyrâ şekli, öncesinde bir şey kılınmayan tek başına tek bir rekatla kılınan vitir olabilir. İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 2/486.

¹²²⁴ Başka bir rivayette ise bir adamın İbn Ömer'e, vitir namazının sünnet olup olmadığını sorduğu geçmektedir. İbn Ömer, ona sünnet nedir? diye sormuş sonra "Rasûlullah (a.s.) vitir kıldı, Müslümanlar da vitir kıldı!" demiştir. Adam dedi ki: "Hayır, o sünnet midir, diye soruyorum?" deyince İbn Ömer: "Yavaş ol, sen akledabiliyor musun?! Ben Rasûlullah (a.s.) vitir kıldı, Müslümanlar da vitir kıldı, diyorum." demiştir. Bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 4/498 (No. 6921).

göre, tamamını zikretmeksizin tanıtıcı şekilde hadisin bir kısmını ve ibhamın olduğu kısmı vermiştir. Mübhem şahsın kimliğini tespit etse de edemese de hadisteki yerini göstermek için mübhem kısmı zikretmiştir.¹²²⁵ Bulkînî, kendisinden önce yazılan mübhemâta dair eserler başta olmak üzere, İbn Abdilberr'in *el-İstîâb*'ı, İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-ğâbe*'si, Nevevî'nin *Tehzîbü'l-lügât ve'l-esmâ*'sı, Zehebî'nin *Tecrîdü esmâi's-sahâbe*'si gibi âlimlerin eserlerinden istifade etmiştir.¹²²⁶

Bulkînî'nin bu eserinin genellikle hadis metinlerinde kimliği gizliği kalan şahıslarla ilgili olduğu görülmektedir. Müellifin az da olsa, seneddeki mübhem râvilerle ilgili açıklamaları bulunmaktadır. Zaten Buhârî'nin *Sahîh*'i sıhhat şartını aradığı bir eser olduğu için mübhem râvinin olduğu isnadlar eserde azdır. Seneddeki mübhem şahısların çoğunluğu ise sahâbe neslindeki râvilerdir. Bunlardan senedle ilgili birkaç tanesinin görülmesi faydalı olacaktır.

Senedle ilgili olarak “Kurbanın ayakta boğazlanması” babında yer alan bir hadis örnek verilebilir. Buhârî, konuyla ilgili hadisin muttasıl iki tarikini zikrettikten sonra ve “İsmâil b. Uleyye → Eyyüb → racul → Enes” diyerek bir tarik daha vermişti.¹²²⁷ Bulkînî, hadisin siyakının diğer senedlerde Ebû Kılâbe oluşuna dikkat çekerek,¹²²⁸ mübhem şahsın Ebû Kılâbe olduğunu söylemiştir.¹²²⁹

Bulkînî bazen mübhem kalan râvilerle ilgili bilgileri verirken hadisleri zikretmeye ihtiyaç duymamış, sadece konuya işaret ederek mübhem râvilerin kimliğini açıklamıştır. Örneğin, Bulkînî, Râfî b. Hadîc'in (öl. 73/692) amcalarından rivayet ettiği müzâraâ hadisindeki amcalarından birinin isminin Züheyr b. Râfî', diğerinin ise Müzahhir olduğunu söylemiştir.¹²³⁰ Yine Abbâd b. Temîm'in “amcasından” diyerek rivayet ettiği kişinin Abdullah b. Zeyd b. Âsım el-Mâzinî olduğunu ifade etmiştir.¹²³¹

¹²²⁵ Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ömer b. Reslân el-Bulkînî, *el-İfham limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm*, thk. Nûruddin Tâlib (Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2011), 8-9 (Naşirin açıklaması).

¹²²⁶ el-Bulkînî, *el-İfham*, 8. (Naşirin açıklaması)

¹²²⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Hacc” 118 (No. 1628).

¹²²⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 3/555. İsmail b. Uleyye hadisi, bazen Eyyüb → Ebû Kılâbe → Enes, bazen de Eyyüb → racul → Enes diye rivayet etmiştir. Dâvûdî, Eyyüb'e göre hadisin kaynağı bütün rivayetlerde Ebû Kılâbe'den olsaydı, birinde hadis kaynağını mübhem bırakmazdı, demiştir. İbn Tîn de bu senedde “İsmâil, şek etti veya unuttu.” diyerek İsmail b. Uleyye'nin iki şekilde rivayet etmesini gerekçelendirmiştir.

¹²²⁹ Bulkînî, *el-İfham*, 156-157.

¹²³⁰ Bulkînî, *el-İfham*, 205.

¹²³¹ Bulkînî, *el-İfham*, 31.

Bulkînî, bazen mübhem râvinin kimliğine dair ihtilafları zikretmiştir. Buhârî'nin *Sahîh*'inde, Sâlih b. Havvât → men şehide'n-Nebî "Nebî'yi gören birinden" diye rivayet ettiği Zâtü'r-rikâ ile ilgili gazvenin anlatıldığı hadisin isnadında sahabî râvi mübhem verilmiştir.¹²³² Bulkînî, mübhem sahâbînin Sehl b. Ebî Hasme yahut Sâlih b. Havvât'ın babası Havvât Ebû Sâlih olabileceğini söylemiş, iki görüşün delillerine yer vermiştir.¹²³³

3.2.2.2. et-Tavdîh

Tam adı Ebû Zer Muvaffakuddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî (öl. 884/1480) olup, babaannesi, Ömer b. Muhammed el-Acemî'nin kızı olduğu için babası gibi Sıbt İbnü'l-Acemî olarak da bilinmektedir.¹²³⁴ Sıbt İbnü'l-Acemî'nin (öl. 884/1480) Buhârî'nin *Sahîh*'indeki mübhemâta dair *et-Tavdîh li-mübhemâti'l-Câmi's-sahîh* isimli bir çalışması bulunmaktadır. Ebû Zer el-Halebî'nin eserindeki genel yöntemi şöyledir: "Kavluhû" sözüyle Buhârî'nin *Sahîh*'indeki mübhem olan kısma işaret etmektedir. Buhârî'nin kitap ve bab sıralamasına göre, mübhemâtın olduğu hadisi sıralamıştır. Mübhem olan kısmı zikretmiş, hatırlatıcı bir şekilde hadise işaret etmiştir. Eserinde kimliğini tespit ettiği mübhem şahsın ismini belirtmiş, bilemediği yerde "bilmiyorum." demiştir. Ebû Zer Halebî'nin muhtasar bir üslupla kaleme aldığı görülen eserde, kaynaklarının dönemine kadar yazılmış mübhemât eserleri, Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yazılmış şerhler olduğu görülmektedir.

Eserin muhtevası genellikle hadis metnindeki mübhemâtle ilgili olsa da senedde mübhem kalan şahıslara dair örnekler bulunmaktadır. Seneddeki mübhemâta dair açıklamaların bir kısmı sahâbe neslindeki mübhem râvilerdir, bir kısmı ise diğer tabakalardandır. Birkaç tanesinin görülmesi faydalı olacaktır:

Buhârî'nin *Sahîh*'inde Abdurrahman b. Câbir'in, لَا غُوبَةَ فَوْقَ عَشْرِ ضَرْبَاتٍ إِلَّا فِي حَدِّ, "Allah'ın haddlerinden biri olması hariç, on celdenin üzerinde ceza yoktur." hadisini rivayet ettiği sahâbî mübhem kalmıştır.¹²³⁵ Ebû Zer el-Halebî, عَمَّنْ سَمِعَ النَّبِيَّ, "Nebî'den işiten sahâbî" nin denilerek mübhem bırakılan sahâbînin, Ebû Bürde b. Niyâr

¹²³² Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Meğâzî" 29 (No. 3900).

¹²³³ Bulkînî, *el-İfham*, 370-371.

¹²³⁴ Ali Öngül, "Ebû Zer el-Halebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994), 10/269.

¹²³⁵ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Mehârib" 28 (No. 6457).

olduğunu söylemiş, Mizzî'nin açıkça eserinde bu şekilde yer verdiğini, Kirmânî'nin de Ebû Bürde olduğuna işaret ettiğini söylemiştir.¹²³⁶

Buhârî'nin *وَالْمَجْنُونُ وَالْمَجْنُونَةُ* “*Mecnûn erkek veya kadının recmedilmeyeceği*” ni anlattığı babta Zühri, hadisi *أَخْبَرَنِي مَنْ سَمِعَ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ* Câbir b. Abdullah'tan işiten biri haber verdi.” şeklinde rivayet etmiştir.¹²³⁷ Ebû Zer el-Halebî, Zühri'nin hadisi aldığı bu zatın Ebû Seleme b. Abdurrahman olduğunu, İbn Hacer, öncesinde de Kirmânî ve İbnü'l-Mülakkîn'in bu şekilde tespit ettiğini ifade etmiştir.¹²³⁸

Buhârî, *Sahîh*'inde Mâlik b. İsmâil → İsrâil → Ebû İshak → Berâ b. Âzîb tarikiyle *ما رَأَيْتُ أَحَدًا أَحْسَنَ فِي حُلَّةٍ حُمْرَاءَ مِنَ النَّبِيِّ* Berâ'nın “*Kırmızı cübbenin Nebî (a.s.) kadar başkasına yakıştığı biri görmedim.*” sözünü rivayet etmiştir. Akabinde *قَالَ بَعْضُ أَصْحَابِي*, قَالَ بَعْضُ أَصْحَابِي، *إِنَّ جُمَّتَهُ لَتَضْرِبُ قَرِيبًا مِنْ مَنْكِبَيْهِ* diyerek, bazı ashabının, Mâlik'ten “*Allah Rasûlü'nün saçlarının omuzlarına kadar sarktığı*” bilgisini nakletmiştir.¹²³⁹ Görüldüğü gibi Buhârî'nin buradaki bilgi kaynağı mübhemdir. Ebû Zer el-Halebî ise, Buhârî'nin, yani “ba'zû ashâbî” diyerek mübhem bıraktığı şahsın Ya'kûb b. Süfyân olduğunu, *Târîh*'inde beyan ettiği bilgisini vermiştir.¹²⁴⁰

3.2.2.2.3. Tenbîhü'l-Mu'lim

Sibt İbnü'l-Acemî olarak da bilinen Ebû Zer el-Halebî'nin (öl. 884/1480), Müslim'in *Sahîh*'i üzerine yazdığı *Tenbîhü'l-mu'lim bi-mübhemâti Sahîhi Müslim* isimli bir eseri daha vardır. Kitapta sadece hadis metinlerinde ve senedlerinde ismi mübhem kalan fertler değil, ayrıca hadislerde mübhem olarak geçen mekanlar, yolculuklar, savaşlar, ölçü aletleri, sayılar gibi hususlar hakkında da bilgi vermiştir. Ebû Zer el-Halebî'nin eserindeki genel yöntemi şöyledir: 1. Müslim'in ibaresine bazı tasarruf, ziyade, ihtisarlarla işaret ettikten sonra Müslim'in *Sahîh*'inde geçen mübhem şahısların kimliği hakkında râvilerin ve âlimlerin ihtilaflarına yer vermiştir. 2. Mübhem şahsın kimliğini tespit ederken, bazen mübhem şahsın kimliğini delilsiz ve detaylıca açıklamaksızın zikretmiş, bazen de

¹²³⁶ Ebû Zer Muvaffaküddin Ahmed b. İbrâhim b. Muhammed el-Halebî Sibt İbnü'l-Acemî, *et-Tavdîh li-mübhemâti'l-Câmi's-sahîh*, thk. Ebû'l-Münzir en-Nakkâş Eşref Salâh Ali (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 382.

¹²³⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Libâs” 66 (No. 5561).

¹²³⁸ Sibt İbnü'l-Acemî, *et-Tavdîh li-mübhemâti'l-Câmi's-sahîh*, 380.

¹²³⁹ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Mehârib” 7 (No. 6430).

¹²⁴⁰ Sibt İbnü'l-Acemî, *et-Tavdîh li-mübhemâti'l-Câmi's-sahîh*, 342.

mübhem şahsı kimin tayin ettiğini ve kimin mübhem bıraktığını detaylıca açıklamıştır. 3. Müellif çoğu zaman “bilmiyorum” diyerek mübhem şahsı tespit edemediğini söylemiştir. 4. Müellif mübhem şahsı tespit/teyinde bazen kesinliğe delâlet edecek sîgalar kullanmamış, tahminini ifade etmiştir. 5. Birçok yerde açıklama yapmaksızın konuyu Buhârî’nin *Sahîh*’i üzerine yazdığı *et-Tavdîh*¹²⁴¹ isimli eserine havale etmiştir. 6. Müellif mübhemi tayinde Müslim’in eserindeki hadis sıralamasını takip etmiştir. Temel hadis kaynaklarından, mübhemâta dair yazılan eserlerden, *Sahîh-i Müslim* şârihlerinin eserlerinden ve diğer hadis ve tarih kitaplarından yararlanmıştır.¹²⁴²

“Kavluhû” şeklinde yazılan eserde –nâşirin numaralandırmasına göre- 1144 madde bulunmaktadır.¹²⁴³ Müellif, mübhem şahsa dair bilgi tespit ettiği veya edemediği şahısları da sıralamıştır. Eserdeki senedle ilgili birkaç örnek şöyle zikredilebilir:

Müslim, Abdullah b. Vehb’in أَخْبَرَنِي رَجُلٌ سَمَاءَ وَعَمْرُو بْنُ الْحَارِثِ “bana ‘racul’ diye isimlendirdiği bir adam ve Amr b. el-Hâris’ haber verdi” diyerek rivayet ettiği bir hadisi eserinde yer vermiştir.¹²⁴⁴ Ebû Zer el-Halebî, senedde mübhem bırakılan kişinin Abdullah b. Lehîa olduğunu söylemiştir.¹²⁴⁵

Ebû Zer el-Halebî, Müslim’in bir isnadda “haddesenî gayru vâhid min ashabinâ” diyerek mübhem şekilde rivayet ettiği kişinin Muhammed b. İsmail el-Buhârî olduğunu söylemiş, İbn Tahir el-Makdisî’nin bu bilgiyi bazı hocalarından naklettiğini ifade etmiştir.¹²⁴⁶ Yine nakledildiğine göre bir adam İbn Ömer’e ihramlıyken hangi hayvanların öldürülebileceğini sormuştur. İbn Ömer, adama حَدَّثَنِي إِحْدَى نِسْوَةِ النَّبِيِّ “Nebî’nin (a.s.) eşlerinden biri anlattı ki” diyerek “İhramlının, saldırgan (köpek, fare, akrep, karga ve yılan)ı öldürebileceğini” rivayet etmiştir.¹²⁴⁷ Ebû Zer el-Halebî, İbn Ömer’in hadis aktardığı kişinin Hafsa olduğunu söylemiştir.¹²⁴⁸

¹²⁴¹ Eserin tam adı *et-Tavdîh li mübhemâti’l-Câmii’s-Sahîh* olup, Mevleviyye’de ve Ahmedîyye’de birer nüshası bulunmaktadır. Bk. Ebû Zer Muvaffaküddin Ahmed b. İbrâhim b. Muhammed Sibt İbnü’l-Acemî, *Tenbihü’l-Mu’lim bi-mübhemâti Sahîh-i Müslim*, thk. Ebû Ubeyde Hasan Âli Selmân (Riyad : Dârü’s-Sumay’î, 1994), 23 (1. dipnot: Nâşirin açıklaması). Ayrıca müellif, eserinde *et-Tavdîh li’l-evhâmi’l-vakia fi’s-Sahîh* diyerek kendi eserine işaret etmiştir. Bk. Sibt İbnü’l-Acemî, *Tenbihü’l-Mu’lim*, 82.

¹²⁴² Sibt İbnü’l-Acemî, *Tenbihü’l-Mu’lim*, 6-10. (Nâşirin açıklaması)

¹²⁴³ Sibt İbnü’l-Acemî, *Tenbihü’l-Mu’lim*, 466.

¹²⁴⁴ Müslim, *Sahîh*, “Zikr” 48.

¹²⁴⁵ Ebû Zer Muvaffaküddin Ahmed b. İbrâhim b. Muhammed Sibt İbnü’l-Acemî, *Tenbihü’l-Mu’lim bi-mübhemâti Sahîh-i Müslim*, thk. Ebû Ubeyde Hasan Âli Selmân (Riyâd : Dârü’s-Sumay’î, 1994), 322.

¹²⁴⁶ Sibt İbnü’l-Acemî, *Tenbihü’l-Mu’lim*, 261.

¹²⁴⁷ Müslim, *Sahîh*, “Hacc” 75.

¹²⁴⁸ Sibt İbnü’l-Acemî, *Tenbihü’l-Mu’lim*, 214.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AHMED B. HANBEL'İN *EL-MÜSNED*'İ ÖZELİNDE UYGULAMA

Bu bölümde Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i özelinde hadis kaynağını mübhem bırakan râviler ve isnadda bir ibham lafzıyla mübhem bırakılan fakat çeşitli tespit vasıtalarıyla kimliği tespit edilen râviler incelenecektir. Bu râviler, tabaka bilgileri, cerh-ta'dîl durumu, hadis, hoca ve talebe sayıları esas alınarak hadis tarihine yansıyan yönü ve sebepleri açılardan değerlendirilecektir. Bu bölümde mübhim ve mübhem râvi özelinde birkaç istatistik oluşturulmuştur. Burada istatistiğin hangi ölçülerle oluşturulduğuna dair genel bilgiler verildikten sonra mübhim râvi ve mübhem râvi olmak üzere çeşitli değerlendirmeler yapılacaktır.

Çalışmamızın kapsamı doğrudan Ahmed b. Hanbel'in kendisi veya *el-Müsned*'inin incelenmesi değildir. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde isnaddaki ibham olgusunu anlamamıza imkan verecek miktarda mübhem râvinin olduğu senedlerin bulunması sebebiyle bu eser örneklem olarak seçilmiştir. Dolayısıyla üzerinde asıl durulması hedeflenen husus, ibham lafızlarının yer aldığı senedlerdir. Bununla beraber Ahmed b. Hanbel ve *el-Müsned*'i hakkında ana hatlarıyla bilgiler verildikten sonra konuyla ilgili değerlendirmelere yer verilecektir.

4.1. EL-MÜSNED ÖZELİNDE MÜBHEM BIRAKAN VE BIRAKILAN RAVİLERE DAİR UYGULAMA

İsnadda hadis kaynağını mübhem bırakan ve mübhem bırakılan râvilerin tabakalarını, cerh-ta'dîl durumunu, hadis birikimini görebilmek için temsil gücü yüksek bir eser özelinde inceleme yapılması hedeflenmiştir. Bu amaçla yeterince örneğin olduğu ve Hadis tarihindeki ibham olgusunun görülmesine imkan sağlayabileceği düşüncesiyle Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i tercih edilmiştir. İbn Hacer'in *Takrîb*'teki râvilerin tabakalarına dair açıklamalarından istifade ederek, hadis tarihine mübhem bırakan ve bırakılan râviler açısından bakılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla *el-Müsned* özelinde bir istatistik oluşturuldu. Sırasıyla Ahmed b. Hanbel ve *el-Müsned* ana hatlarıyla tanıtıldıktan sonra istatistikin hangi kıstaslarla oluşturulduğuna dair detaylı bilgi verilecektir.

4.1.1. Ahmed b. Hanbel'in Hayatı ve el-Müsned Eseri

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (h. 164 / m. 780) yılında Bağdat'ta doğmuştur. Dedesi Hanbel b. Hilâl Emevîler devrinde Serahs valiliği yapmış olup Abbâsîler'in idaresinde de önemli görevler üstlenmiş, babası da Abbâsî ordusunda görev almıştır. Ahmed b. Hanbel, babası otuz yaşlarında öldüğünden, Şeybânoğulları'ndan olan annesi Safiyye bint Meymûne'nin himayesinde büyümüştür. Ahmed b. Hanbel, dedesi Hanbel'e nisbetiyle meşhur olmuştur.¹²⁴⁹

Ahmed b. Hanbel, erken yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş ve Bağdatlı âlimlerden bir müddet temel dini bilgileri edindikten sonra hadis öğrenmeye başlamıştır. On altı yaşında hadis tahsiline başlayan Ahmed b. Hanbel, Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Yemen, Şam, Cezîre'ye gitti ve dönemin hadis alimlerinden ders aldı. Hüseyim b. Beşîr, Hammâd b. Hâlid, Mansûr b. Seleme, İbrahim b. Sa'd, Yezîd b. Harun, Muhammed b. Ca'fer (Ğunder), Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, Süfyan b. Uyeyne, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Vekî', Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, Velîd b. Müslim gibi birçok alimden hadis dinlemiştir.¹²⁵⁰ Üçü yaya olmak üzere beş defa hacca gitmiştir.¹²⁵¹ Ahmed b. Hanbel, iki oğlu Sâlih ve Abdullah, amcaoğlu Hanbel b. İshak, Buhârî, Müslim, Ebû Zûr'a, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Dâvûd, Ebû Bekr el-Esrem, Ebû Bekr el-Mervezî, Ya'kûb b. Şeybe gibi alimlerin de aralarında olduğu binlerce talebeye ders vermiştir.¹²⁵²

Genç yaşta hadis rivayet etmeye ve fetva vermeye başlayan Ahmed b. Hanbel, ilmî faaliyetlerini 218/833 yılında Me'mun'un Mihne'yi¹²⁵³ ilan etmesine kadar yoğun

¹²⁴⁹ Ahmed b. Hanbel'in hayatı ile ilgili bk. Ebû'l-Fadl Sâlih b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Sâlih b. Ahmed, *Sîretu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Fu'âd 'Abdilmun'im Ahmed (İskenderiyye: Dâru'd-Da've, 1404/1983), 31.; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/90-104.; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1409), 13-14.; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/177-357.

¹²⁵⁰ Sâlih b. Ahmed, *Sîretu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 31.; Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâ'i'l-hadis*, thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 2/597.; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/91.

¹²⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed*, 388.; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/181.

¹²⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/92.; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed*, 121-142.

¹²⁵³ "M-h-n" kökünden isim olan mihne, sözlükte imtihan etmek, eziyet etmek, sıkıntıya maruz kalmak gibi anlamlara gelir. Bk. Abdülkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-sıhah*, "m-h-n" 291.; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab* (Beyrut: Dâru Sadır, 1414), 13/401. Mihne terim olarak ise Halife Me'mûn'un Bağdâd valisi İshak b. İbrahim'e gönderdiği mektuplarla başlayan (218/833), Halife Mutevekkil'in hilafeti (232/846) üstlenmesine kadar devam eden süreçte bazı alimlerin halku'l-Kur'an konusunda sorguya çekilip eziyet edilmelerine ve bu dönemdeki baskı uygulamalarına işaret etmek için kullanılan bir isimdir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed*, 416.; Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 39-86.

bir şekilde devam ettirmiştir. Me'mûn döneminde Ahmed b. Hanbel birçok alimle birlikte halku'l-Kur'an konusunda sorguya çekilmiştir. O, Kur'an'ın mahluk olduğu iddiasını reddetmesi sebebiyle, baskı ve eziyetlere maruz kalmıştır. Halife Me'mûn'un (öl. 218/833) vefatı sonrasında halife olan Mu'tasım da (öl. 227/842), abisi Me'mûn'un vasiyetine uyarak halku'l-Kur'an konusunda daha önce uygulanan politikayı aynen devam ettirmiştir. Bu dönemde Ahmed b. Hanbel de Bağdâd'da bir müddet hapse atılmıştır.¹²⁵⁴ Mu'tasım'ın vefatı üzerine halife olan el-Vâsiḡ-Billâh Hârûn b. el-Mu'tasım da (öl. 232/847) büyük ölçüde önceki mihne uygulamalarını tatbik etmiştir. 232/847 yılında ise Mütevekkil-Alellah lakaplı Ca'fer b. Muhammed (öl. 261/847) hilafete geçmiştir. Halife Mütevekkil'in mihneye son vermesi ve âlimler üzerindeki siyasi baskıyı bitirmesiyle Ahmed b. Hanbel de eziyet ve baskılardan kurtulmuştur.

Fıkıhçı kimliği yanında daha çok hadisçi kimliğiyle öne çıkan Ahmed b. Hanbel, el-Müsned'i başta olmak üzere birçok eser telif etmiştir.¹²⁵⁵ O, Müsned'i ise otuz altı yaşındayken, 200/800'lü yıllarda Abdürrezzak b. Hemmâm'ın yanından döndükten sonra telif etmeye başlamıştır.¹²⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, hadisleri önce müsvedde olarak yazmış, cüzler halinde ayrı parçalarda toplamış fakat düzenlemeye fırsat bulamamıştır. Dağınık nüshaları bir araya getirip düzenleyen ve esere son şeklini veren ise oğlu Abdullah olup, vicâde yoluyla elde ettiği hadisleri de eklemiştir.¹²⁵⁷ Eseri Ahmed b. Hanbel'den iki oğlu Abdullah ve Sâlih, amcaoğlu Hanbel b. İshak dinlemiştir.¹²⁵⁸ Ahmed b. Hanbel'in eserini, hadis rihleleri esnasında topladığı yedi yüz elli bin hadisten seçerek telif ettiği belirtilmiştir.¹²⁵⁹ Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'de hadis aldığı hoca sayısı Zehebî'ye göre iki yüz seksen küsürdür.¹²⁶⁰ Eserde kaç hadisin olduğu tartışılmış, İbnü'l-Cevzî otuz

¹²⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/92.; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed*, 121-142.

¹²⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 47-50 (Mukaddime).; Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i üzerine yapılan çalışmaları görmek için bk. Ömer Faruk Maden, *Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme* (İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021).

¹²⁵⁶ Muhammed b. Ebî Bekr el-Medîni el-İsfahânî Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisü'l-Müsnedi'l-İmâm Ahmed*, thk. Muhammed b. Nâsir el-Acmî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007), 36.; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 56-57 (Mukaddime).; İğde, *Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, 37.

¹²⁵⁷ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *el-Mas'adü'l-ahmed fi hatmi Müsnedi'l-İmâm Ahmed* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1990), 10, 21.; Âmir Hasan Sabrî, *Zevâidü Abdullah b. Ahmed b. Hanbel* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1410), 103.

¹²⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *el-Mas'adü'l-ahmed*, 11.; Sabrî, *Zevâidü Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*, 103.

¹²⁵⁹ Ebû'l-Huseyn İbn Ebî Ya'lâ Muhammed b. Muhammed İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1952), 1/143.; Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisü'l-Müsned*, 31.

¹²⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/181.

bin hadis olduğu ifade etmiştir.¹²⁶¹ Şuayb el-Arnaut neşrine göre eserde 27647 hadis vardır.¹²⁶²

Ahmed b. Hanbel, el-Müsned'i hadis edebiyatında bir telif türü olan "ale'r-ricâl" tasnif sistemine göre yazmıştır. Senedin sonundaki sahâbî râviyi esas alarak, ilgili kısımda her bir râvinin rivayetlerine yer vermiştir. Eserde rivayetleri yer alan sahâbîler, müslüman olmadaki önceliklerine göre ilk olarak aşere-i mübeşşere, sonra sırasıyla Ehli beyt, Hâşimoğulları, Mekkeli, Medineli, Kûfeli, Basralı, Suriyeli sahâbîlerin rivayetlerine, müminlerin annelerinin ve ismi mübhem bırakılan sahâbîlerin rivayetlerine yer verilmiştir. Akabinde kadın sahâbîlerin hadisleri sıralanmıştır. Eserde rivayetine yer verilen sahâbî sayısı 904'tür.¹²⁶³ Birçok âlim, Ahmed b. Hanbel ve Müsned'den övgüyle söz etmiştir. Örneğin İbn Kesir, "Hadis sayısının çokluğu ve güzel nakli bakımından hiçbir müsned türü eser, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'iyle boy ölçüşemez."¹²⁶⁴ diyerek eseri övmüştür.

el-Müsned'deki hadislerin sıhhat durumu hadis alimleri tarafından tartışılmıştır. Hadis alimlerinin çoğunluğunun kanaati, eserde sahih, hasen hadislerin yanında zayıf hadislerin de olduğudur. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'deki hadisler hakkında oğlu Abdullah'a şöyle dediği nakledilmiştir:

el-Müsned'de sadece meşhur hadisleri toplamayı hedefledim. İnsanları da Allah'ın (kusurunu) örttüğü hal üzere bıraktım. Eserde sadece sahih hadisleri toplayacak olsam azdan da az şey rivayet ederdim. Oğulcuğum! Benim hadis konusundaki mezhebimi biliyorsun. Mezhebim, şayet bir hadisi, geçersiz kılacak başka bir hadis olmadıkça zayıf hadise muhalefet etmemektir.¹²⁶⁵

el-Müsned'deki hadislerin sıhhati konusunda Şâfiî âlim Ebû Mûsâ el-Medînî el-İsfahânî (öl. 581/1185) gibi nadir de olsa farklı kanaat bildiren âlimler olmuştur. Ebû Mûsâ el-Medînî'ye göre, Ahmed b. Hanbel Müsned'de -ona göre- sadece güvenilir ve dindar kişilerden hadis rivayet etmiş, mecrûh râvilere yer vermemiştir.¹²⁶⁶ Yine o, Ahmed

¹²⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed*, 261.; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/327.

¹²⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/613.

¹²⁶³ M. Yaşar Kandemir, "el-Müsned", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 2/104.

¹²⁶⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/189.

¹²⁶⁵ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Hasâisü'l-Müsned*, 32-40.

¹²⁶⁶ Ebû Mûsâ el-Medînî bu görüşünü şu rivayetle desteklemiştir: Bir gün Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, babasına Abdülaziz b. Ebân'ın durumunu sormuş, Ahmed b. Hanbel de el-Müsned'de ondan bir rivayete

b. Hanbel'in eserinde -kendisine göre- sened ve metin itibariyle sadece sahih hadislerle yer verdiğini söylemiştir.¹²⁶⁷ Eserinde Ahmed b. Hanbel'in yukarıdaki sözünü nakleden Ebû Mûsâ el-Medîni, muhtevasında çelişki olduğu düşüncesiyle bu nakli doğru görmemektedir. Ahmed b. Hanbel'in râvi seçimi noktasındaki titizliğine işaret eden ve bazı zayıf râvilerden hadis rivayet etmediğini ifade eden birçok nakle aykırı olması sebebiyle Ebû Mûsâ el-Medîni'nin bu kanaate vardığı anlaşılmaktadır.¹²⁶⁸

Ebû Mûsâ el-Medîni'nin el-Müsned'deki hadislerin tamamının sahih olduğuna dair görüşü Isfahan'da yayılınca bu iddia Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye de (öl. 597/1201) "el-Müsned'de sahih olmayan hadis var mı?" diye sorulmuş, o da "Evet." cevabını vermiştir.¹²⁶⁹ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350) da bu iddianın (Eserdeki hadislerin tamamının sahih olduğu) kesinlikle bir dayanağının olmadığını, hadis alimlerinin tamamının bu görüşe muhalif olduğunu, Ahmed b. Hanbel'in kendisinin el-Müsned'inde böyle bir şart koşmadığını, hatta el-Müsned'de zayıf birkaç hadis bulunduğunu, nitekim sorulduğunda da Ahmed b. Hanbel'in bizzat kendisinin "zayıf" hükmü verdiğini söylemiştir.¹²⁷⁰ İbn Teymiyye de el-Müsned'de ve diğer eserlerinde Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği hadislerin tamamının delil olmayabileceğini, onun ilim ehlinin rivayet ettiği hadislerle yer verdiğini, eserde zayıf hadisler olsa bile, el-Müsned'deki şartının yalancılığıyla bilinen kişilerden hadis rivayet etmemek olduğunu söylemiştir.¹²⁷¹ Sehâvî de "Doğru olan şu ki Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde, bazıları bazısından daha şiddetli olan birçok zayıf hadis vardır..."¹²⁷² demiştir. Şuayb el-Arnaut

yer vermediğini, daha önce onun bir hadisine farklı bir vecihten yer verdiğini fakat "el-mevâkit" ile ilgili bir hadisi rivayet edince onu da terk ettiğini söylemiştir. Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, 3/16.; Bu ve benzer örnekler için bk. Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisü'l-Müsned*, 32.

¹²⁶⁷ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisü'l-Müsned*, 34-35.

¹²⁶⁸ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisü'l-Müsned*, 40. İkinci bir ihtimale işaret eden Ebû Mûsâ el-Medîni, belki de bu naklin doğru olabileceğini, başlangıçta Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'de bu tür hadislerle yer verdiğini, sonrasında ise zayıf hadisleri çıkarmış olabileceğini söylemiştir.

¹²⁶⁹ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-hâtir*, thk. Hasan el-Mesâhî Süveydân (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1425/2004), 312. İbnü'l-Cevzî, verdiği bu cevabın soruyu soranlara ağır geldiğini ve cevaptan hoşlanmadıklarını hayretle ifade etmiştir.

¹²⁷⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'âi ed-Dimaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Furûsiyye*, thk. Meşhûr b. Hasen b. Mahmûd b. Selmân (Hâil: Dâru'l-Endelus, 1414/1993), 247. Şuayb el-Arnaut, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'de yer verdiği, İlel'de ise ma'lûl olduğunu ifade ettiği hadislerin on dokuz tanesini örnek olarak zikretmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 66-72 (Mukaddime).

¹²⁷¹ Ebû'l-'Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. 'Abdilhalîm b. Mecdiddîn 'Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye fî nakdi kelâmi's-Şî'a el-Kaderiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (b.y.: Câmi'atu'l-İlmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, 1406/1986), 7/97.

¹²⁷² Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 1/118.

da Ahmed b. Hanbel'in eserinde zikrettiği ve menfî hüküm vermediği her hadisin ona göre sahih olduğunun söylenemeyeceğine dikkat çekmiştir. Hatta bir hadis Ahmed b. Hanbel'e göre sahih olsa bile, o hadisin sahih olmadığını söyleyen başkasının görüşü karşısında delil olamayacağını da ifade etmiştir.¹²⁷³

Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın el-Müsned'e ziyâdeler yapmıştır. Bu ziyâdeler hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'e ziyâdeleri üzerine bir çalışma yapan Âmir Hasan Sabri'nin tespitine göre eserde 229 ziyâde hadis vardır.¹²⁷⁴ Bu ziyâdelerin yarısından fazlası, zayıf hadislerdir.¹²⁷⁵ Ayrıca bu ziyâdelerin çoğunluğu, Kütüb-i Sitte veya diğer temel hadis eserlerinde yer almamaktadır.¹²⁷⁶ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in ziyâdelerinin 31'i sahâbe, 4'ü tâbiîn sözünden, geri kalanı ise müsned hadislerden oluşmaktadır.¹²⁷⁷ Taramamız neticesinde, Müsned'de Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in ziyâde hadisleri arasında 15 tane mübhem râvili isnad tespit edilmiştir.¹²⁷⁸ Bu durum, mübhem râvili isnadlara bizzat Ahmed b. Hanbel'in kendisinin yer verdiği, oğlu Abdullah'tan kaynaklanmadığına karine teşkil etmektedir. Nitekim hem Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde, hem de oğlu Abdullah'ın esere ziyâde hadislerinde mübhem râvili isnadlar bulunması bu fikri desteklemektedir.

4.1.2. İbn Hacer'in *Takrîbü't-Tehzîb* Adlı Eserinin Esas Alınması

İstatistik oluşturulurken râvilerin, tabaka, cerh-ta'dîl durumunu ve bölgesini tespitite İbn Hacer'in *Takrîbü't-tehzîb* isimli eseri esas alınmıştır. Kimliği araştırılan râvinin *Takrîb*'te

¹²⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/72 (Mukaddime).

¹²⁷⁴ Âmir Hasan Sabri, ilk incelemede 229 hadis tespit etmiş, ikincisinde ise 4 hadis daha tespit etmiştir. Bk. Sabri, *Zevâidü Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*, 467-470.

¹²⁷⁵ Mezkûr çalışmaya göre Abdullah Ahmed b. Hanbel'in Zevâid'inin sıhhat oranı Sahih: 55, Hasen: 35, Zayıf: 106, Şiddetli Zayıf: 20, Metruk:12 şeklindedir. Böylece makbûl hadislerin toplamı 90, zayıf hadislerin toplamı ise 138 etmektedir. Bk. Sabri, *Zevâidü Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*, 123. Âmir Hasan Sabri bu durumu, mütekaddimun döneminde yaygın olan anlayış çerçevesinde değerlendirilmiş, müellifin hadisleri senedleriyle rivayet etmek suretiyle araştırma sorumluluğunu hadis alimlerine bıraktığını söyleyerek izah etmiştir.

¹²⁷⁶ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'e ilave ettiği hadislerden sadece toplam 56 tanesine, Kütüb-i Sitte müellifleri tarafından eserlerinde yer verilmiştir. Bk. Sabri, *Zevâidü Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*, 123.

¹²⁷⁷ Rivayetlerine yer verdiği sahâbî râvilerin sayısı ise 41 olup, bunlardan en çok Hz. Ali ve Übeyy b. Ka'b'ın hadislerine yer vermiştir. Bk. Sabri, *Zevâidü Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*, 124-126.

¹²⁷⁸ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in esere ziyâde olarak rivayet ettiği hadislerden mübhem râvili isnadları görmek için bk. 1/549 (No. 534), 1/552 (No. 539), 2/365 (No. 1166), 2/430 (No. 1301), 2/434 (No. 1311), 11/686 (No. 7114), 21/392 (No. 13969), 27/275 (No. 16718), 27/276 (No. 16719), 34/502 (No. 20991), 35/25 (No. 21098), 35/196 (No. 21274), 35/200 (No. 21278), 37/446 (No. 22783), 37/453 (No. 22791).

yer almaması durumunda *Ta‘cîlû’l-menfaa* isimli eserine bakılmıştır. Bu eserde de bulunmaması durumunda diğer temel ricâl kaynaklarına müracaat edilmiştir. Yine *Takrîb*’te bilginin az olması durumunda *Cevâmiu’l-kelim* programından istifade edilmiştir. Programda her râvi hakkında olmasa da bazı râviler hakkında, tabaka, cerh-ta‘dîl ve şehir/bölge tercihi yapılmıştır. Liste oluşturulurken parantez içine alınarak verilen bilgiler programından alındığını ifade etmektedir. Programın bu yönünden de istifade edilmesi, genel bilgiler itibariyle düşük sayıda ve ana yapıyı etkilemeyecek boyuttadır. Bunun yanında programın râviyi “mechûl” nitelediği yerde ise varsa bilgi diğer âlimlerin kanaatlerinden yararlanılmıştır.

Bilindiği gibi İbn Hacer, *et-Takrîb*’te râvileri, öncelikle, sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve etbâu’t-tâbiîn olarak dörde ayırmış, etrafıca ise on ikili taksime tabi tutmuştur.¹²⁷⁹ İbn Hacer’in *et-Takrîb*’i, hem cerh-ta‘dîl hem de tabaka sistemi açısından 12’li taksimi, pratik ve işlevsel görüldüğü için tercih edilmiştir. Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde hocasını mübhem bırakan râviler, bu sisteme göre değerlendirilmiştir.¹²⁸⁰ Burada hem mübhem bırakan hem de mübhem bırakılan râviler hakkında değerlendirme yapılacağından birbirine atıflar yapılacaktır.

¹²⁷⁹ İbn Hacer, 1. tabakayı sahâbîlere ayırmıştır. 2. ve 6. tabakalar arası ise tâbiîn tabakasındaki râviler hakkındadır. Buna göre 2. tabakada muhadramûn ve Saïd b. el-Müseyyeb (öl. 94/713) gibi kibârû’t-tâbiîn, 3. tabakada Hasan el-Basrî (öl. 110/728) ve Muhammed b. Sirîn (öl. 110/728) gibi birçok sahâbîden hadis rivayet eden râviler, 4. tabakada Zührî (öl. 124/742) ve Katâde b. Diâme (öl. 117/735), gibi rivayetlerinin çoğunluğu kibâr-ı tâbiînden olan tâbiîn, 5. tabakada ise A‘meş (öl. 148/765) gibi birkaç sahâbîye yetişen fakat onlardan hadis işittiği sabit olmayan siğârû’t-tâbiîn, 6. tabakada ise beşinci tabakadakilerle muasır olup İbn Cüreyc (öl. 150/767) gibi sahâbîlere yetişmeyen râviler bulunmaktadır. İbn Hacer, 7. 8. ve 9. tabakaları ise etbâu’t-tâbiîne ayırmıştır. 7. tabakada Mâlik (öl. 179/795) ve Süfyan es-Sevrî (öl. 161/778) gibi kibâr-ı etbâi’t-tâbiînden olan râviler, 8. tabakada İsmail b. Uleyye (öl. 193/809) ve Süfyan b. Uyeyne (öl. 198/814) gibi râviler, 9. tabakada ise Yezid b. Harun (öl. 206/821), Abdürrezzak (öl. 211/826) etbâu’t-tâbiînin küçüklerinden olan râviler bulunmaktadır. 10. 11. Ve 12. tabakalar ise etbâu’t-tâbiînden rivayet eden râvilerle ilgilidir. Buna göre 10. tabaka, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) gibi tâbiîne yetişemeyip etbâu’t-tâbiînden rivayet eden râviler, 11. tabakada Buhârî (öl. 256/870) gibi etbâu’t-tâbiînin orta tabakasinda yer alan râviler, 12. tabakada ise Tirmizî (öl. 279/892) gibi etbâu’t-tâbiînden rivayet eden etbâu’t-tâbiînin küçükleri yer almaktadır. Bk. İbn Hacer, *Takrîb*, 73-75.; Tabaka kavramının gelişimi ve özellikleri için bk. Emin Âşıkutlu, “Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Ocak 2007), 5-18.

¹²⁸⁰ Bazı râvilere tabaka tayinleri ve cerh-ta‘dîl hükümleri açısından eleştiriler de yapılmıştır. Bk. Teyyim, *İlmu tabakâti’l-muhaddisîn*, 215-218.; Şerif Hâtim b. Arif el-Avnî, “Kitâbu Takrîbi’t-Tehzîb ve Eseruhu fî’d-dirâsâti’l-hadîsiyye” (el-Câmiatü’l-Ürdüniyye: Cem’iyyetü’l-Hadîsi’s-Şerîf, 1437).

4.1.3. Mükerrer İsnadların Tek Sayılması

Hazırlanan istatistiğin hadis rivayet tarihine dair sağlıklı bir sonuç verebilmesi için eserde mükerrer olarak yer alan isnadlar tek sayılmıştır. Aksi durumda rivayetin mahreci aynı olacağından, eserde aynı hadise birkaç defa yer verilmesi sebebiyle ibham lafızlarını kullanım oranının rivayetin müntehâsına, diğer bir deyişle Hz. Peygamber'in (a.s.) yakın tarafına doğru fazlalaşacağı öngörülmüştür. Bu durumun ulaşılan yargıları doğrudan etkileyeceği düşünüldüğünden bir ibham lafızıyla mübhem bırakılan râviden rivayet eden râvinin aynı olması durumunda isnad mükerrer kabul edilmiştir. Bu duruma şöyle örnek verilebilir:

Bir hadisin isnadı, Şuayb b. Dînâr → Zührî → racul → Osman b. Affân...¹²⁸¹ şeklinde *el-Müsned*'de yer verilmiştir. Aynı hadise, Zührî'den alan kişinin farklılaştığı râviyle de yer verilmiştir: Sâlih b. Keysân → Zührî → racul → Osman b. Affân...¹²⁸² Hadisin metninin aynı olması ve sadece mübhem râviden rivayet eden Zührî'den rivayet edenlerin değişmesi sebebiyle bu tür isnadlar tek sayılmıştır. Diğer bir deyişle iki rivayetin mahrecinin (...Zührî → racul → Osman b. Affân...) şeklinde aynı olmasından dolayı bu gibi senedler tek sened kabul edilmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde bu tür isnadların yoğun olarak bulunduğu görülmektedir. O, senedi oluşturan râvilerin tamamıyla aynı olduğu fakat “an, enne, beleganî, haddesenî, ahberanî...” gibi rivayet lafızlarının farklılaştığı isnadlara da yer vermiştir. Müellifin buradaki amacı rivayetin farklı tahammül yollarıyla da aktarıldığına işaret olabilir. Ahmed b. Hanbel, bazen de hadisin metninin aynı olması, seneddeki râvilerden birinin farklı olması durumunda ilgili senedi zikretmiş, hadisin metnine “nahvehu, mislehu, ma'nâhu” gibi ifadelerle işaret etmiştir.

4.1.4. Sahâbîliğe Delâlet Eden Lafızların İstatistiğe Katılmaması

Râvinin hadis kaynağının sahâbî neslinden olduğuna delâlet eden bir lafzın kullanıldığı senedler bu istatistiğe katılmamıştır. Tâbiûn neslinin hadis kaynağı doğrudan sahâbe neslinden biri olduğunda genellikle “racul min ashâbi'n-nebî, racul mine's-sahâbe, racul men edreke'n-nebî, racul min ehli Bedr, hâdimi'n-nebî” gibi ifadeler kullanmışlardır. Bu

¹²⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/201 (No. 20).

¹²⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/204 (No. 24).

4.1.7. Senedde İbham Lafzını Kullanan Râvinin Tespiti

Senedde bir ibham lafzı kullanılarak bir râvi mübhem bırakıldığında, mübhem bırakanın yani mübhimin hemen önceki râvi olduğu anlamına gelmemektedir. Bazen mübhem bırakan senedin musannife yakın kısmındaki veya diğer bir deyişle daha aşağı tabakadaki râvilerden biri olabilmektedir. Nitekim şu isnad, alt tabakadaki râvilerden birinin hocasının hocasını mübhem bıraktığını göstermektedir. Hadisin senedi şöyledir:

حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ حَسَنِ الْحَارِثِيُّ، حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ سُلَيْمٍ قَالَ: سَمِعْتُ رَجُلًا مِمَّا - قَالَ عَبْدُ الْمَلِكِ: نَسِيتُ اسْمَهُ، وَلَكِنْ اسْمُهُ مُعَاوِيَةُ أَوْ ابْنُ مُعَاوِيَةَ - يُحَدِّثُ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ...

Ebû Âmir → Abdülmelik b. Hasen el-Hârisî → Saîd b. Amr b. Süleyym → racul → Ebû Saîd el-Hudrî. Sened içerisinde Abdülmelik b. Hasen el-Hârisî, kendisinin seneddeki râvinin ismini unuttuğunu fakat “Muâviye veya İbn Muâviye” olabileceğini söylemiştir.¹²⁸⁵ Bu durumda hadisi Ebû Saîd el-Hudrî’den rivayet eden râvinin ismini mübhem bırakanın Saîd b. Amr b. Süleyym değil, onun talebesi Abdülmelik b. Hasen el-Hârisî olduğu anlaşılmaktadır.

Bu konuda ayrıca şu sened formu da örnek verilebilir:

حَدَّثَنَا عَفَّانُ قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، قَالَ النُّعْمَانُ بْنُ سَالِمٍ: أَخْبَرَنِي عَنْ رَجُلٍ سَمَاهُ، عَنْ جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ، قَالَ: أَرَاهُ قَدْ سَمِعَهُ مِنْ جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ قَالَ...

Ahmed b. Hanbel, Affân → Şu‘be → Numan b. Sâlim → racul (semmâhu) → Cübeyr b. Müt’im isnadıyla bir hadis nakletmiştir. Numan, hocasının ismini söylemiş, - muhtemelen- Şu‘be ise bu râvinin ismini aktar-a-mamıştır, ondan “racul” diye söz etmiştir.¹²⁸⁶ Bu isnada göre Numan’ın hocasına dair bilgiyi aktar-a-mayan Numan değil, muhtemelen Şu‘be’nin kendisidir.

Râvinin rivayeti serdediş şekli, bazen senedde mübhem bir râvinin var olduğunu vehmettirmektedir. Örneğin Ebû Zer’in *Allah Rasûlü’nden vazife isteğinin* anlatıldığı hadisi Ahmed b. Hanbel, Hasan b. Mûsâ → İbn Lehîa → Hâris b. Yezîd → İbn Hüceyra → **men** → Ebû Zer isnadıyla rivayet etmiştir.¹²⁸⁷ Hadisi Hâris b. Yezîd’den rivayet eden

¹²⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/29 (No. 10997). İbare şöyledir: حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ حَسَنِ الْحَارِثِيُّ، حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ سُلَيْمٍ قَالَ: سَمِعْتُ رَجُلًا مِمَّا - قَالَ عَبْدُ الْمَلِكِ: نَسِيتُ اسْمَهُ، وَلَكِنْ اسْمُهُ مُعَاوِيَةُ أَوْ ابْنُ مُعَاوِيَةَ - يُحَدِّثُ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ،

¹²⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/323 (No. 16759).

¹²⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/404 (No. 21513).

Bekr b. Amr¹²⁸⁸ ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî'nin,¹²⁸⁹ İbn Huceyra ile Ebû Zer arasında mübhem râvi olmaksızın nakletmesi bu hadisin isnadında su-i hıfzı sebebiyle İbn Lehîa'nın hata etmiş olabileceğini düşündürmektedir.¹²⁹⁰ Bu durum sonraki râvilerin tasarrufunun, senedlerdeki bazı ibham lafızlarının sebebi olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir.

Bu konuda el-Müsned'den birçok örnek verilebilir. Fakat Tirmizî'nin bu konuda açık ifadeleri olduğundan, Tirmizî'nin *Sünen*'inde geçen bir hadis örnek olarak zikredilebilir. Tirmizî, وَأَيُّ رَسُولِ اللَّهِ، وَبِالْبَغْتِ بَعْدَ لَا يُؤْمِنُ عَبْدٌ حَتَّى يُؤْمِنَ بِأَرْبَعٍ: بِاللَّهِ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، وَأَيُّ رَسُولِ اللَّهِ، وَبِالْبَغْتِ بَعْدَ “Kişi, Allah'tan başka ilah olmadığına, benim Allah'ın Rasûlü olduğuma, haşır gününe ve kadere iman etmedikçe mümin olmaz.” hadisinin isnadını Mahmud b. Gaylân → Ebû Dâvûd → Şu'be → Mansur → Rıb'î → Hz. Ali diye zikretmiştir. Akabinde ikinci bir isnadı vermiştir: Mahmud b. Gaylân → Nadr b. Şümeyl → Şu'be → Mansur → Rıb'î → **Racul** → Hz. Ali.¹²⁹¹

İkinci isnadda ilkinden farklı olarak Rib'î ile Hz. Ali arasında mübhem bir râvi vardır, farklılık Tirmizî'nin ifadelerinden anlaşıldığı gibi Nadr b. Şümeyl'den kaynaklanmaktadır. Tirmizî, rivayetin devamında Ebû Dâvûd'un, Şu'be'den yaptığı rivayetin, Nadr b. Şümeyl'in rivayetinden daha sahih olduğunu, birçok kişinin hadisi Mansur → Rıb'î → Hz. Ali isnadıyla rivayet ettiğini söylemiştir.¹²⁹²

Senedde görüldüğü gibi rivayetin mahrecine dair farklılık musannife yakın kısımda olan râvilerden kaynaklanmıştır. Sadece senedin formuna bakıldığında Nadr b. Şümeyl'in isnadında Rib'inin bir râviyi mübhem bıraktığı zannedilebilirdi. Fakat bu durum, hadisin diğer tarîklerine bakıldığında, Tirmizî'nin açıklamasına göre Nadr'ın hatasından kaynaklanmıştır. Bunun gibi alt tabakalardaki râvilerden birinin unutulması veya hata etmesi gibi durumlar sebebiyle üst tabakadaki râvilerden birinin kimliği gizli kalabilmektedir. Bu sebeple “râvi” → “racul” gibi sened formlarında mübhem bırakanın daima önceki râvi olduğu kastedilmemektedir. Bununla beraber tarihi sürecin tahmini

¹²⁸⁸ Müslim, *Sahih*, “İmâre” 16.

¹²⁸⁹ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/391 (No. 487).; Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/103 (No. 7019).

¹²⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/404 (No. 21513). (Nâşirin notu, 3. Dipnot)

¹²⁹¹ Tirmizî, *Sünen*, “Kader” 10 (No. 2145).

¹²⁹² Tirmizî, *Sünen*, “Kader” 10 (No. 2145).

olarak görülebilmesi için mübhem râviden önceki râvinin tabakasından istifade edilmiştir. İstatistik buna göre hazırlanmıştır.

4.1.8. İsnadlardaki Şek İfadeleri

Bazı râvilerin hadis kaynağını belirtirken “şu veya bu kişi” diyerek şek ettikleri ve iki farklı isim zikrettikleri görülmektedir. Râviler bazen de bir râvinin ismini zikrettikten sonra “veya bir başkası” diyerek şüphesini belirtmektedir. Bir isnadda râvinin hadisi “Bana A‘meş ev gayrihi (veya başkası) haber verdi” diyerek rivayet etmesi hadisi aldığı hocasına dair bir kanaati olduğuna, bununla beraber tereddüt yaşadığına işaret etmektedir. Bu konuda şu isnad örnek verilebilir:

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنِ ابْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، أَوْ غَيْرِهِ: أَنَّ عَائِشَةَ...

Hadisin isnadı şöyledir: Abdurrezzak → Ma‘mer → Eyyüb → İbn Ebî Müleyke ev gayrihi (veya başkası) → Âişe.¹²⁹³ Bu gibi yerlerde râvinin “ev” (veya) diyerek şüphe ettiğini ifade etmesi sebebiyle bu tür isnadlar için ayrı bir istatistik oluşturulmuştur. Zira râvi hocasını haddi zatında doğru isimlendirmişse seneddeki “ev gayrihi, ev racul, ev âhâr” (veya başkası, başka bir adam, veya diğer) gibi ifadeler râvinin bir vehminden ibaret olacaktır. Diğer bir ifadeyle senedde mübhem bir râvinin bulunmadığı anlaşılabacaktır.

Yukarıdaki örneklere benzetmekle birlikte aralarında nüans olan bazı senedler vardır. Râvi bazen senedi zikrettikten sonra “ev an racul” (veya başka bir adamdan) diyerek arada bir râvinin daha olabileceğini söylemiştir. Buradaki şüphe diğerine göre daha ileri seviyede gözükmekte ve kimi durumda isnadın sıhhatini de etkileyebilmektedir. Bu konuda şu sened örnek olarak zikredilebilir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ خَالِدٍ، عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، عَنْ ثَابِتِ بْنِ الضَّحَّاكِ، وَكَانَ مِنْ أَصْحَابِ الشَّجَرَةِ، ثُمَّ قَالَ بَعْدُ: أَوْ عَنْ رَجُلٍ، عَنْ ثَابِتِ بْنِ الضَّحَّاكِ، عَنِ النَّبِيِّ...

Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Ca‘fer → Şu‘be → Hâlid → Ebû Kılâbe → Sâbit b. Dahhâk şeklinde isnadı zikretmiş, sonrasında (Ahmed b. Hanbel veya seneddeki râvilerden biri:) “ev an racul an Sâbit b. Dahhâk” diyerek, Ebû Kılâbe ile Sâbit b. Dahhâk

¹²⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/100 (No. 25183).

arasında başka biri olabileceğini ifade etmiştir.¹²⁹⁴ Bu şekilde şek ifadeleri yer alan isnadlar da istatistiğe katılmamıştır.¹²⁹⁵

Özetle ilk durumda râvi “ev gayrihi” dediğinde, hadisi ismini zikrettiği kişiden veya başka birinden almış olması muhtemeldir. İkinci durumda yani “ev an racul” dediğinde ise râvi → A’dan veya râvi → B’nin → A’dan şeklinde rivayet etmiş olabileceğine işaret etmektedir ki, arada mübhem başka bir râvinin olduğundan söz etmektedir. İki durumda da râvinin şekki söz konusudur.

Bu tür senedlerde şek edilen kişinin sahâbe neslinden olması rivayetin sıhhatine zarar vermemektedir. Örneğin Ahmed b. Hanbel, Yunus → Hammâd (b. Zeyd) → Sâbit (el-Bünânî) → Enes ev gayrihi (veya bir başkası) isnadıyla Allah Rasûlü’nün، مَنْ عَالَ ابْنَتَيْنِ، أَوْ ثَلَاثَ أَخَوَاتٍ، حَتَّى يَبِينَ، أَوْ يَمُوتَ عَنْهُنَّ، كُنْتُ أَنَا وَهُوَ كَهَاتَيْنِ، وَأَشَارَ بِإِصْبَعِهِ السَّبَابَةِ أَوْ ثَلَاثَ بَنَاتٍ، أَوْ أُخْتَيْنِ، أَوْ ثَلَاثَ أَخَوَاتٍ، حَتَّى يَبِينَ، أَوْ يَمُوتَ عَنْهُنَّ، كُنْتُ أَنَا وَهُوَ كَهَاتَيْنِ، وَأَشَارَ بِإِصْبَعِهِ السَّبَابَةِ وَالْأُوسْطَى “Kim iki veya üç kız çocuğuna yahut iki veya üç kız kardeşine evleninceye veya ölünceye kadar geçimini sağlarsa ben ve o kişi cennette (orta ve işaret parmağına işaret ederek) böyle oluruz.” hadisini rivayet etmiştir.¹²⁹⁶ Sâbit el-Bünânî’nin kimliğinde şüphe ettiği kişinin sahâbî olması rivayetin sıhhatine zarar vermemiştir. Çünkü sahâbenin hepsi udûl kabul edilmiştir.

Hatib el-Bağdâdî, bu konuya Ebû Abdullah el-Bûşencî’nin (öl. 291/904) açıklamalarını naklederek yer vermiştir. Buna göre kendisinden şek edilerek nakledilen hadisin isnadındaki iki râvinin de sika olması (örneğin, Süfyan veya Şu’be’den şeklinde) durumunda, hadisin bu şekildeki naklinin rivayetin kuvvetini azaltmadığını, hadisin sıhhatine dair şüpheyne mahal olmadığını belirtmiştir. Râvilerden birinin ismini zikredip, diğerini “ev gayrihi” (veya diğeri) diye andığında, “gayrihi” diye anılan kişinin kimliğinin bilinmemesinden dolayı hadisin kuvvetini zayıflatacağını söylemiştir. Şek edilerek nakledilen hadisin isnadındaki iki râviden birinin sika, diğerinin zayıf olması durumunda ise bu şekildeki şekkin, sadece râvilerden birinin isminin söylendiği ve sika olduğu,

¹²⁹⁴ Ebû Kılâbe’nin Sâbit’den semâi sahih olduğundan, bu şüphe isnadın sıhhatine zarar vermeyecektir. Muhtemelen, burada tereddüt eden Şu’be’dir. Buradaki tereddüt önceki duruma göre daha ağır gözükmetedir. Fakat yine de aynı hadisi Ebû Kılâbe’den rivayet eden Süfyan es-Sevrî ve Ali b. Âsım’ın Ebû Kılâbe ile Sâbit b. Dahhâk arasında mübhem râvi olmaksızın rivayet etmesi, Şu’be’nin buradaki şüphesine itibar edilmemesini sağlayabilir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/316 (No. 16390). (Nâşirin açıklaması, 2. dipnot)

¹²⁹⁵ Tespitimize göre “ev gayrihi” (veya başkası) ve “ev an gayrihi” (veya başkasından) şeklinde senedde şüphesini belirterek kısmî bir ibhama yol açan râvilerin sayısı 19 olup, tabakalara göre dağılımı şöyledir: 2.Tbk: 2, 3.Tbk: 2, 4.Tbk: 6, 5.Tbk: 6, 7.Tbk:1, 9.tbk:2 kişidir.

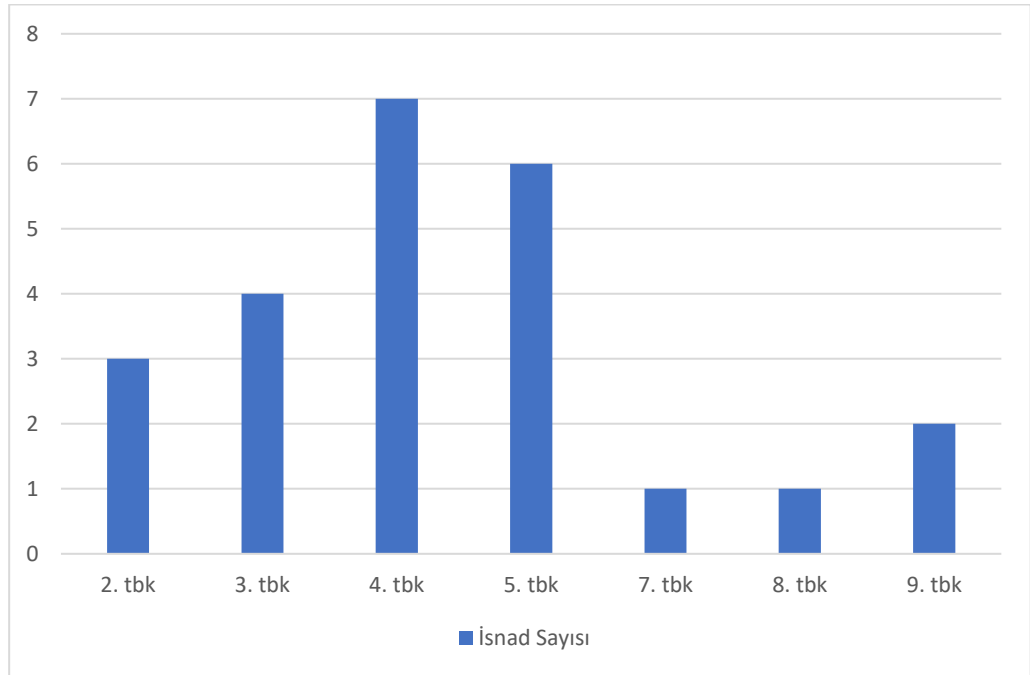
¹²⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/480 (No. 12498).

diğerinin ise “ev gayrihi” denildiğı isnada göre kuvvetinin daha zayıf olduğunu ifade etmiştir. Çünkü “ev gayrihi” diye söz edilen kişi âdil mi değil mi bilinmemektedir. Âdil olması da olmaması da muhtemeldir. Fakat râvilerden ismi zikredilen ve mecrûh olduğu bilinen râvinin ise cerhi sabittir.¹²⁹⁷ Ebû Abdullah el-Bûşencî’nin şek edilen kişilerin hadisteki durumuna değerlendirme yaptığı anlaşılmaktadır. Buna göre rivayete tesiri açısından şek sıralaması örnek isimlerle şöyle özetlenebilir:

- Süfyan (sika) veya Şu‘be (sika): Şekke mahal yok
- Süfyan (sika) veya gayrihi (başkası): Ağır şekk
- Süfyan (sika) veya Atiyye el-Avfi (mecrûh): Daha ağır şek

Râvinin hadisi aldığı kişinin kimliğini belirttikten sonra “ve racul, ve âhâr, ve gayruhu” (ve başka bir adam, ve başkası, ve diğeri) dediğı yerlerde kullanılan ibham lafızları ise ayrı isnad olarak değerlendirilmiştir. Çünkü bu gibi ifadelerde, râvi hadisi hocası dışında başka râvilerden de aldığı bilgisine yer vermiştir. Dolayısıyla her biri farklı birer senedirler. Tablo gösterilirken ayrı ayrı listelenmiştir.

Grafik 1: İsnadda Şekkini İfade Eden Râvilerin Tabakaları

¹²⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 376.

Şuna işaret edilmeli ki, burada hocanın kimliğine dair şüphe eden talebesi olduğu gibi, alt tabakadaki râvilerden biri de olabilmektedir. Hatta bu gibi durumlarda râvinin hocasına dair şekkinden ziyade, sonraki râvilerin üst tabakadaki hocanın kimliğine dair tereddütü daha yaygındır. *el-Müsned* özelinde bu gibi şek ifadelerinin geçtiği senedlerin olduğu tespit edilmiştir. Tabloya bakıldığında senedde şek ifadelerinin yer aldığı bir önceki râvilerin 3'ünün 2. tabakadan, 4'ünün 3. tabakadan, 7'sinin 4. tabakadan, 6'sının 5. tabakadan, 1'inin 7. tabakadan, 1'inin 8. tabakadan, 2'sinin 9. tabakadan râviler olduğu görülmektedir.

4.1.9. “Ve Gayruhu, Ve Gayru Vâhid” Şeklindeki İbham Lafızları

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde tespit edilebildiği kadarıyla “ve gayrihi” gibi lafızların olduğu 45 isnad bulunmaktadır. Bu gibi isnadlarda râvi, hadisi aldığı hocasının ismini zikretmiş akabinde “ve gayrihi, ve gayrihima, ve gayri vâhid” gibi mübhem lafızlar kullanarak hadisi başkalarından da aldığına işaret etmiştir.

İsnaddaki “ve gayrihi” şeklindeki mübhem râvilerin kimliğinin tespit edilmesinin önemi, öncesinde ismi zikredilen kişinin sika biri olmaması veya hocasıyla ittisâlinin bilinmemesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Örneğin Ahmed b. Hanbel, bir hadisi Affân → Hammâd b. Seleme → Humeyd et-Tavîl → Hasan-ı Basrî ve gayrihi (ve başkası) → Ebû Hureyre tarikiyle rivayet etmiştir.¹²⁹⁸ Hasan-ı Basrî'nin Ebû Hureyre'den hadis işitmediği bilgisi dikkate alındığında¹²⁹⁹ bu hadisin isnadında ittisâlin gerçekleşmediği görülmektedir. Bu defa hadisin ittisâlini tespit için “ve gayrihi” denilerek mübhem bırakılan kişinin kimliği ve Ebû Hureyre ile muâsarât tespitinin önemi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca isimlendirilen râvi sonrasında “ve gayrihi” denilerek mübhem bırakılan râvinin rivayetinin zikredilmesiyle, ikinci rivayetin ilk rivayete mütâbaâtı sağlanmaktadır.

Hadis âlimlerinden bazılarının rivayet üslubu, hadisi çok kişiden aldığını söyleyip sonrasında içlerinden birini zikretmek şeklindedir. Örneğin Hüseyim b. Beşîr, bir hadisi “gayru vâhid” diyerek çok kişinin haber verdiğini söylemiş, onlardan biri olarak Muğîre

¹²⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/528 (No. 8973).

¹²⁹⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'in Yahyâ b. Ma'in, *Târîhu İbn Ma'in Rivâyetu'd-Dûrî*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Mekke: Merkezu'l-Bahsi'l-İlmî, 1399/1979), 4/220.; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hâtîm, *el-Merâsîl*, thk. Şükrullah Nimetullah Kûcânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397), 35-36. İbare şöyledir: قَالَ عَلِيٌّ بْنُ زَيْدٍ لَمْ يَسْمَعْ الْحَسَنَ مِنْ أَبِي هُرَيْرَةَ شَيْئًا قَطْ

(b. Miksem ed-Dabbî)'nin ismini zikretmiştir.¹³⁰⁰ Dolayısıyla burada ismi zikredilmeyen diğer kişiler mübhem kalmaya devam etmektedir.

Hadis alimlerinin hadis kaynağını belirttikten sonra “ve gayruhu, ve gayru vâhid” gibi ifadeleri kullanmalarının birçok nedeni olabilir. Bunlar arasında ilk gerekçenin hadisin birden fazla kişiden alındığına işaret etmek olduğu düşünülmektedir. Ayrıca hadisin mechûl kişilerden alınması, isnadda zayıf bir râvinin olması, hadisin alındığı hocanın hocasıyla ittisâlinin bilinmemesi¹³⁰¹ gibi durumlarda rivayeti takviye amacıyla hadisin başka kaynaklarına da işaret edilmiş olabilir. Bunlara şöyle birer örnek verilebilir:

Halef b. el-Velîd → İsmail b. Ayyâş → Abdullah b. Dînâr ve gayrihi → Ebû Harîz mevlâ Muâviye → Muâviye b. Ebî Süfyan tarikiyle rivayet edilen hadisin isnadında “ve gayrihi” lafzı kullanılmıştır.¹³⁰² Ebû Harîz'in sadece Abdullah b. Dînâr'ın kendisinden rivayet ettiği bu hadis ile bilinmesi¹³⁰³, İbn Hacer'in onun hakkında “mechûl” hükmü vermesi¹³⁰⁴, Ebû Harîz'den nakledenlerin birden fazla kişi olduğunu ifade etmek için kullanıldığını düşündürmektedir.

Süfyan b. Uyeyne, bir hadisin isnadını verirken Ya'kûb b. Atâ' ve gayrihi → Amr b. Şuayb → babasından → dedesinden şeklinde rivayet etmiştir. Ya'kûb'un zayıf bir râvi olması¹³⁰⁵ sebebiyle Süfyan'ın “ve gayrihi” diyerek hadisi başkalarından da aldığına işaret ettiği ihtimal dahilindedir.¹³⁰⁶

İlk hadiste yer almayan bilgiye ilave bilgi verilmek amacıyla “ve gayrihi” gibi lafızlardan yararlanılmış olabilir. Örneğin Ahmed b. Hanbel, İsmail b. İbrahim → Süleyman et-Teymî → Ebû Osman en-Nehdî → Üsâme isnadıyla Hz. Peygamber'in “*Cennetin kapısında idim, oraya girenlerin genelinin miskinler, cehennem ehlinin de zenginler olduğunu gördüm...*” hadisini naklettikten sonra Yahyâ b. Saîd el-Kattân “ve gayruhu” (başkasının) “Mahpusturlar.” dediğini ilave etmiştir.¹³⁰⁷

¹³⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/127 (No. 18192). İbare şöyledir: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ، أَخْبَرَنَا عَيْرٌ وَاحِدٌ مِنْهُمْ مُغِيرَةُ. Diğer örnekler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/257 (No. 20661).

¹³⁰¹ İlgili örnekler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/528 (No. 8973), 45/473 (No. 27840).

¹³⁰² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/131 (No. 16935).

¹³⁰³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/472. İbare şöyledir: لا يعرف إلا برواية عبد الله ابن دينار البهراني

¹³⁰⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 157. İbare şöyledir: حريز ويقال أبو حريز مولى معاوية وبه جزم ابن عساكر وسماه كيسان شامي مجهول من الثالثة

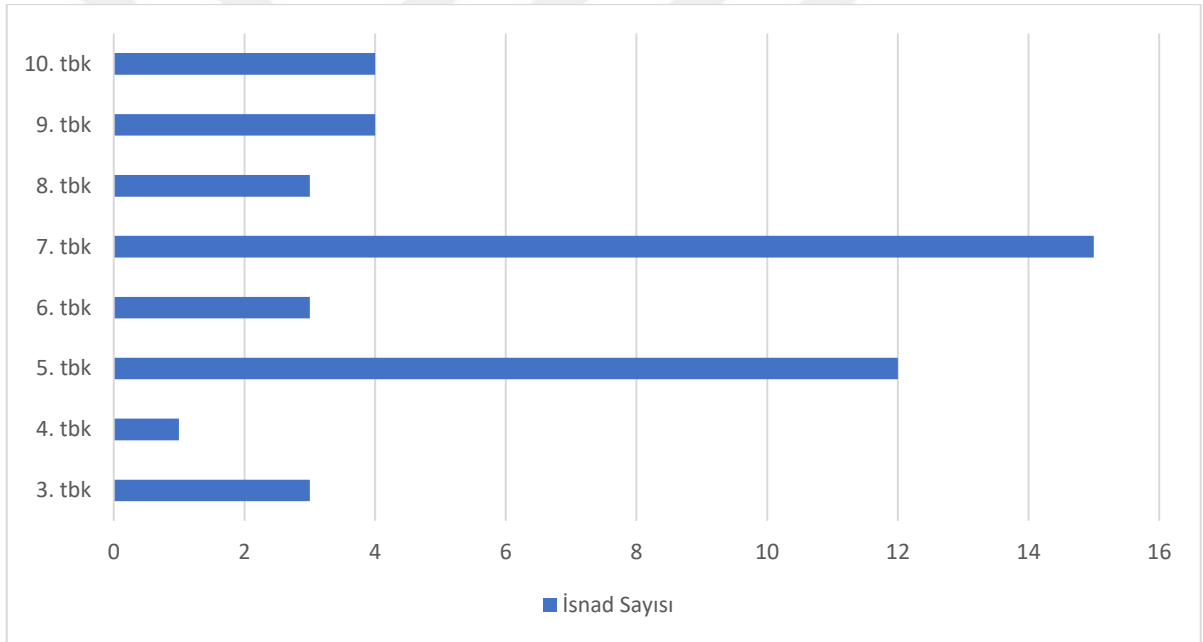
¹³⁰⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/465.

¹³⁰⁶ Diğer örnekler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/224 (No. 3113), 14/186 (No. 8482), 38/353 (No. 23328).

¹³⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/116 (No. 21782). Hadisin metni şöyledir: حدثنا إسماعيل بن إبراهيم، عن سليمان التيمي، عن أبي عثمان النهدي، عن أسامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (قمت على باب الجنة، فإذا عامة من دخلها

Hadis alimlerinin bu gibi yerlerde rivayetin diğer tariklerine dair bilgi verme amacının olması da muhtemeldir. Örneğin, Ahmed b. Hanbel, Yezîd b. Harun → Muhammed b. İshâk → Musa b. Yesâr → Ebû Hureyre isnadıyla إِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ، فَلَا يَضَعَنَّ فِي الْغَسْلِ حَتَّى يَغْسِلَهَا، فَإِنَّهُ لَا يَدْرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ hadisini zikrettikten sonra Yezîd b. Harun → Muhammed b. İshâk → Zührî ve gayrihi (mürsel) diyerek mürsel tarikini de zikretmiştir.¹³⁰⁸ Burada Ahmed b. Hanbel bu bilgiyi vererek hadisin mürsel yolla da nakledildiğine işaret etmiş gibidir. Aşağıdaki grafik Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde bu lafızları kullanarak hadisi nakleden râvilerin tabakalarını göstermektedir:

Grafik 2: “Ve Gayruhu” İbham Lafızlarını Kullanan Râvilerin Tabakaları

Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’indeki isnadların bu gibi lafızların kullanım oranının yedinci tabakada, diğer tabakalara göre daha yoğundur. Yedinci tabakada Ma‘mer, Şu‘be, Hüseyin b. Beşîr gibi müdevvin olarak bilinen âlimler vardır ve bir hadisi birkaç kişiden almışlar ve bu durumu çokluğa delalet eden bu lafızlarla ifade etmişlerdir. Akabinde bu lafızların en çok kullanıldığı tabaka beşinci tabakadır. Burada da

المساكين، وإذا أصحاب الجَدِّ - وقال يحيى بن سعيد وغيره: إلا أصحاب الجَدِّ محبوبون - إلا أصحاب النار، فقد أمر بهم إلى النار، وقمّت على باب النار، فإذا عامة من يدخلها اليساء)

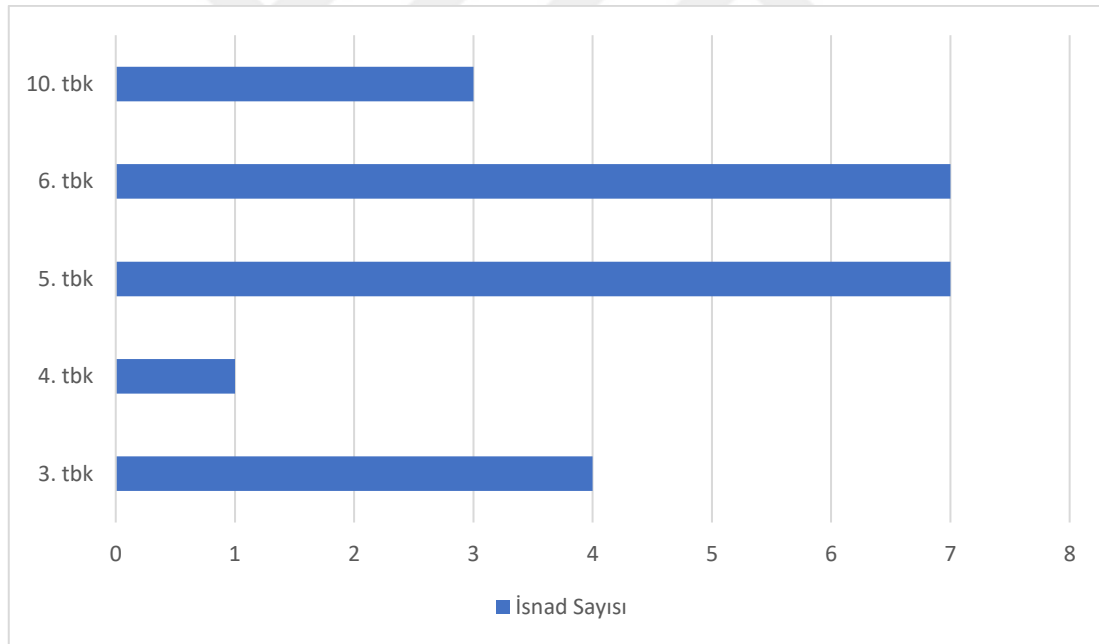
¹³⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/298 (No. 10497).

Muhammed b. İshâk ve Humejd et-Tavîl gibi hadislerin tedvininde etkin hadis alimler bulunmaktadır. Bu râvilerin 38'i sika, 7'sinin sadûk olduğu görülmüştür.

4.1.10. “Huddistu, Uhbirtu, Unbi'tu” Şeklindeki İbham Lafızları

Daha öce ifade edildiği gibi rivayet sîgaları yoluyla yapılan bazı rivayetlerde râvilerin mübhem kaldığı olmuştur. Bu sîgalar içerisinde en çok kullanılanları ise “huddistu, uhbirtu, unbi'tu, nubbi'tu, beleğani” lafızlarıdır.¹³⁰⁹ İsnadda bir râvinin kimliğinin mübhem kaldığı bu sîgaların muhtevassından, diğer bir ifadeyle talebe ile hoca arasında bir inkıtânın olduğu sîganın kendisinden doğrudan anlaşılmaktadır. Aşağıdaki grafik, bu şekildeki lafızların kullanıldığı senedlerin sayısını göstermektedir.

Grafik 3: İbhama Delalet Eden Sîga Kullanan Râvilerin Tabakaları

Tabloya bakıldığında 22 tane ibhama delalet sîganın bulunduğu sened olduğu görülmektedir. İbham lafızlarının olduğu senedlerin 7'si “Uhbirtu”, 10'u “Huddistu”, 2'si “Unbi'tu”, 1'i “Nubbi'tu” 2'si “Beleğani” şeklindedir. Bu sîgaları kullanan râvilerin

¹³⁰⁹ Aydınli bu ifadeyi “Vicâde yoluyla alınan bir hadisi rivayet ederken kullanılan bir sîga.” diye tarif etmiştir. Bk. Aydınli, *Hadis İstılahları*, “Huddistu” 118.; Mücteba Uğur bu sîgayı “Sika olan râvinin sika olan şeyhini isnadında ismiyle zikretmeyip ibham etmesinde yani mübhem bırakmasında kullanılmıştır.” diye açıklamıştır. Bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, “Huddistu 'an fulan” 132. Fakat, araştırma neticesinde bu şekildeki ibhamlarda sözü edilen râvilerin hepsinin sika olmadığı görülmüştür.

tabakalarına bakılınca bunların 4'ünün 3. tabaka, 1'inin 4. tabaka, 7'sinin 5. tabaka, 7'sinin 6. tabaka ve 3'ünün Ahmed b. Hanbel'in bulunduğu tabaka olan 10. tabaka olduğu görülmektedir. Bu lafızları kullanarak en çok hadis rivayet eden âlim ise (7 rivayetle) İbn Cüreyc olup, akabinde (4 rivayetle) A'meş gelmektedir.

Hadis alimlerinin çoğunluğunun güvenilir bir âlim olarak gördüğü İbn Cüreyc, tedlisleri açısından eleştirilmiştir. Ahmed b. Hanbel, İbn Cüreyc'in "kâle fulan, uhbirtu" (fulan dedi ki, bana haber verildiğine göre) sîgalarıyla rivayet ettiği hadislerin münker olduğunu, "ehberanî, semi'tu" şeklindeki semâa delalet eden lafızlarla naklettiği rivayetlere güvenileceğini söylemiştir.¹³¹⁰ Dârekutnî de "İbn Cüreyc'in tedlislerinden sakının. Zira onun tedlisi, tedlislerin en çirkinidir. İbrahim b. Ebî Yahya, Musâ b. Ubeyde gibi mecrûh râvilerden tedlis yapardı."¹³¹¹ demiştir. İbn Hacer, İbn Cüreyc'i, müdellis râvileri beşe taksim ettiği *Ta'rîfu ehli't-takdis bi-merâtibi'l-mevsûfine bi't-tedlis* isimli eserinde, çokça tedlis yapanlar ve ancak semâını açıkladıklarında hadisi kabul edilenler diye nitelediği üçüncü sırada zikretmiştir.¹³¹²

Ahmed b. Hanbel *el-Müsned*'de İbn Cüreyc'in "huddistu an Zührî"¹³¹³, "beleğanî an Nâfi"¹³¹⁴, "uhbirtu an Üseym"¹³¹⁵ gibi rivayetlerine yer vermiştir. İbn Cüreyc'in "uhbirtu an Üseym"¹³¹⁶ şeklinde aktardığı rivayette senedden düşen râvinin İbn Adî, İbrahim b. Ebî Yahyâ olduğunu ifade etmiştir.¹³¹⁷ İbrahim b. Ebî Yahyâ münekkit hadis alimlerinin çoğunluğunun tenkid ettiği ve rivayetlerini münker bulduğu biridir.¹³¹⁸ Yahyâ b. Maîn de onun râfizî kaderî biri olduğunu söylemiştir.¹³¹⁹

A'meş'in de *el-Müsned*'de "huddistu an Enes b. Mâlik"¹³²⁰, "beleğanî an Câbir b. Abdullah"¹³²¹ gibi sahâbîlerden ibhama delalet eden sîgalarla rivayet ettiği hadisler vardır.

¹³¹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/617.

¹³¹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/617.

¹³¹² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdis bi-merâtibi'l-mevsûfine bi't-tedlis*, thk. Asım b. Abdullah el-Karyûtî (Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1983), 41.

¹³¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/294 (No. 3242).

¹³¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/455 (No. 6401).

¹³¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/163 (No. 15432).

¹³¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/163 (No. 15432).

¹³¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/361.

¹³¹⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/411.

¹³¹⁹ İbn Hibban, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 1/104. Ebû Hâtim de, İbn Cüreyc'in ondan az bir şey rivayet ettiğini, İbrahim b. Muhammed b. Ebî Ammar, İbrahim b. Ebî Atâ, İbrahim b. Muhammed b. Ebî Atâ şeklinde künyelediğini söylemiştir.

¹³²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/145 (No. 12729).

¹³²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/279 (No. 15030).

İbn Hacer, *Ta'rifu ehli't-takdis*'te rivayetlerinin geneline oranla az tedlis yapmaları ve hadiste imam olmaları sebebiyle hadis alimlerinin hadislerini eserlerinde zikrettiği râvileri sıraladığı ikinci sırada yer vermiştir.¹³²²

Ahmed b. Hanbel'in bu gibi lafızların olduğu isnadlara, bir hadisi rivayet ettikten sonra ilave bir bilgi aktarırken genellikle yer verdiği görülmektedir. Örneğin Ahmed b. Hanbel, İsmail b. Uleyye → Eyyüb es-Sahtiyânî → Nâfi' → İbn Ömer tarikiyle Allah Rasûlü'nün *إِنَّ الَّذِي يَجُرُّ ثَوْبَهُ مِنَ الْخِيَلَاءِ لَا يَنْظُرُ اللَّهُ إِلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ* “*Kim kibirle elbisesini sürüyerek yürürse, Allah ona rahmet nazarıyla bakmaz.*”¹³²³ hadisini rivayet ettikten sonra Nâfi'in “unbi‘tu” lafzıyla Ümmü Seleme'den naklettiği ilave bilgiye yer vermiştir. Buna göre Ümmü Seleme, Allah Rasûlü'ne elbisenin ölçüsünün nasıl olması gerektiğini sorunca Allah Rasûlü, “ayaktan bir karış” yüksekte olması gerektiğini söylemiş. Ümmü Seleme bu defa “O zaman ayaklarımız görünür.” deyince Allah Rasûlü de “*O halde bir zirâ' olsun, daha fazla değil.*” cevabını vermiştir.¹³²⁴ İsnadın ittisali ise, diğer bir deyişle Nâfi'in bu bilgiyi aktardığı kişinin İbn Ömer olduğu Ma'mer'in *el-Câmi*'inde yer alan isnadla gerçekleşmiştir.¹³²⁵

Bu şekilde senedinde mübhem râvinin olduğuna delalet eden sîgaların kullanıldığı yirmi iki isnaddaki mübhem râvinin yedisinin kimliğinin tespit edildiği görülmektedir.¹³²⁶ Bir kısmı bizzat Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer alan senedlerle, diğer bir kısmı diğer temel hadis kitaplarındaki senedlerle tespit edilmektedir. Bir isnadın ise hem “huddistu” lafzıyla mübhem râvili hem de vasıtasız bir şekilde nakledildiği düşünülmektedir.¹³²⁷

4.2. HADİS KAYNAĞINI MÜBHEM BIRAKAN RÂVİLER

Bu başlık altında Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i özelinde hadis kaynağını mübhem bırakan râvilerin tabakaları, cerh-tâ'dîl durumları, şehir/bölgeleri, kullandıkları ibham lafızları hakkında bilgi verilecektir. Bu istatistik aynı zamanda hadis tarihine dair genel bilgiler ışığında değerlendirilecektir. Çalışmanın bu kısmındaki zorluk isnadlardaki

¹³²² İbn Hacer, *Ta'rifu ehli't-takdis bi-merâtibi'l-mevsûfine bi't-tedlis*, 33.

¹³²³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/76 (No. 4489).

¹³²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/76 (No. 4489).

¹³²⁵ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 11/82 (No. 19984).

¹³²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/294 (No. 3242), 5/379 (No. 3390), 5/381 (No. 3393), 8/76 (No. 4489), 24/163 (No. 15432), 37/452 (No. 22790), 44/516 (No. 26954).

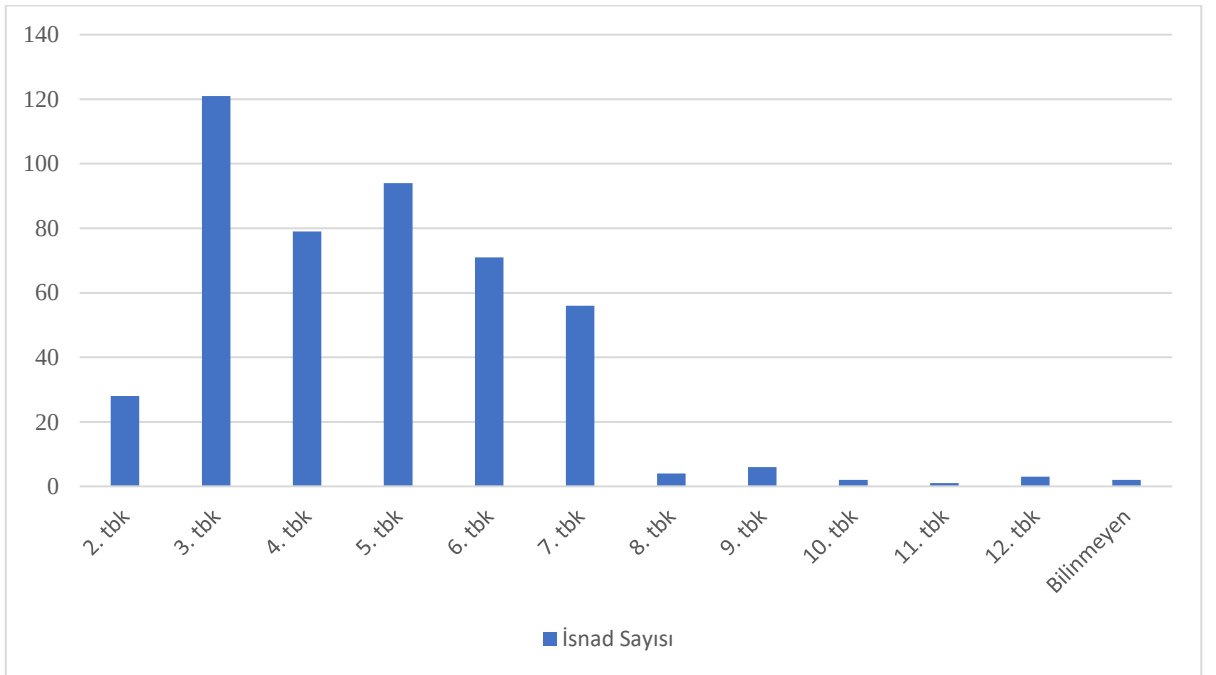
¹³²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/526 (No. 8970).

ibham sebeplerinin aynı olmaması, bir kısmının mübhem bırakanla bir kısmının ise mübhem bırakılan râvi ile ilgili olmasından ileri gelmektedir. Bu durum, verilerin hadis tarihine dair genel bilgilerimizle birlikte değerlendirilmesini ve hadis tarihimizdeki izdüşümünün tespitini zorlaştırmaktadır. Buna rağmen ana hatlarıyla genel bir tasvire imkan vermesi sebebiyle bu istatistikler burada yorumlanacaktır.

4.2.1. Mübhem Bırakan Râvilerin Tabakaları

Şuayb el-Arnaut başkanlığında hazırlanan Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inin neşrinde 27647 isnadın olduğu görülmektedir. Mübhem râvilerin diğer bir deyişle ibham lafızlarının yer aldığı senedlerin sayısı -yukarıda hangi lafızların ibham kapsamına alındığı ifade edilmişti- mükerrer isnadlar çıkarılınca 467'dir. Hadis kaynağını mübhem bırakan râvilerin tabakaları incelendiğinde aşağıdaki grafik ortaya çıkmıştır. Buna göre 2. tabakada 28, 3. tabakada 121, 4. tabakada 79, 5. tabakada 94, 6. tabakada 71, 7. tabakada 56, 8. tabakada 4, 9. tabakada 6, 10. tabakada 2, 11. tabakada 1, 12. tabakada 3, tabakası tespit edilemeyen ise 2 kişi vardır.

Grafik 4: Hadis Kaynağını Mübhem Bırakan Râvilerin Tabakaları

Yukarıda ifade edildiği gibi bu istatistiğe sahâbe nesli dahil edilmemişti. Bu sebeple istatistikte birinci tabakada hadis aldığı hocasını (yüksek ihtimal o kişi sahâbîdir) mübhem bırakan kişi bulunmamaktadır. İkinci tabakada yer alan râviler, genel olarak iki farklı özellik taşımaktadır: Birincisi, bu tabakada Hz. Peygamber (a.s.) zamanında müslüman olan fakat onu görememiş müslümanlar vardır. Bu kişiler, Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer zamanında Medine'ye hicret etmiş, sahâbîlerle savaflara katılmış, Muaz b. Cebel, Übeyy b. Ka'b, Abdullah b. Mes'ûd gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiş râvilerdir. İkincisi ise Hz. Peygamber'in (a.s.) zamanında veya vefatından hemen sonra doğan kişilerdir. Bunlar, binlerce sahâbî gören ve onlardan hadis rivayet eden Saîd b. el-Müseyyeb gibi râvilerdir. Bu râvilerin mübhem olarak rivayet ettiği kişiler çoğunlukla sahâbîler pek nadir de olsa tâbiîlerdir.

Genel orana bakıldığında, ikinci tabakadaki bu râvilerin hadis kaynağını mübhem bırakma sayısının az çıkmasının sebebi, senedin içerisinde hadisi naklettiği kişinin sahâbî olduğunu belirtmesidir. Sahâbî olduğu belirtilen râvilerin istatistike dahil edilmemesi ikinci tabakadaki mübhem bırakan râvi sayısını düşürmüştür. Sahâbî olduğunu belirtmeden hadis kaynağını mübhem bırakarak rivayet eden râvilerden bazıları ise Abdullah b. Ebî'l-Hüzeyl, Rib'î b. Hirâş, Ebû'l-Alâ b. eş-Şihhîr, Ebû Ubeyde b. Huzeyfe b. el-Yemân gibi sahâbî çocuklarıdır. Bu kişiler ya bir sahâbîyi yahut bir tâbiîyi mübhem bırakmıştır. Bu dönemde sistemli bir hadis rivayet geleneği bulunmamaktadır. Bu sebeple sonraki nesildeki kimi sahâbîler ve râviler hakkında bilgi nakledilememiştir.

Üçüncü tabakadaki râvilerin çoğunluğu Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafeti yıllarında doğan, yüzlerce sahâbîye yetişen ve genellikle Muâviye b. Ebî Süfyan'ın halifeliği (h. 41/60 – m. 661/680) yıllarında hadis dinleyen ve hicrî 80 ile 110 yılları arasında vefat eden kişilerdir.¹³²⁸ Bu tabakada genellikle Hasan el-Basrî (öl. 110/728) Muhammed b. Sîrîn (öl. 110/729), Ebû Seleme b. Abdurrahman (öl. 94/712), Tâvûs b. Keysân (öl. 106/725), İkrime b. Hâlid (öl. 105/723), Ebû İshâk es-Sebîî (öl. 127/745), Atâ b. Ebî Rebâh (öl. 114/732), Zeyd b. Eslem (öl. 136/754) gibi orta kuşak tâbiûndan sayılan râviler bulunmaktadır. Kûfe'de hadis rivayetinde etkili bir râvi olan Ebû İshâk es-Sebîî istisna edilirse, Ali b. el-Medînî'nin "medâr" diye kendisinden söz ettiği râviler bu tabakada yer almamaktadır.

¹³²⁸ Teyyim, *İlmü tabakâti'l-muhaddisîn*, 203.

Bu yıllar yaklaşık olarak isnad faaliyetlerinin başladığı bir döneme tekabül etmektedir. Hz. Osman'ın (öl. 35/656) vefatıyla başlayan ilk ciddi siyasi kargaşa ortamı, Cemel Vak'ası (h. 36 / m. 656) ve Hz. Ali (öl. 40/661) ile Muâviye b. Ebî Süfyân (öl. 60/680) arasında cereyan eden Sıffin savaşı (h. 37/m. 657) ile devam etmişti. Yaşanan bu olaylardan sonra ortaya çıkmaya başlayan çeşitli fırkalar, kendi lehlerine ve düşmanlarının aleyhine bazı hadisler uydurmuştur.¹³²⁹ Çeşitli fırkaların hadis uydurma girişiminde bulunmaları, özellikle Muhtar es-Sekâfi'nin (öl. 67/687) düzenli hadis uydurma faaliyetleri, zamanla hayatta olan sahâbîleri ve tâbiileri, kendisine güven duyulan kişiler haricinde kimseden hadis alınmaması anlayışına götürmüştür.¹³³⁰ İbrahim en-Nehaî'nin (öl. 96/714) “Muhtar zamanında isnaddan soruluyordu.”¹³³¹ sözü, hadisin kaynağına dair soruların bu dönemde arttığını göstermektedir. Bu konuda Büşeyr el-Adevî (öl. 81-90/701-709) ile İbn Abbâs (öl. 68/687) arasında geçen şu diyalog güven ortamının azaldığını göstermektedir.

Büşeyr, bir gün İbn Abbas'a gelip “Rasûlullah şöyle buyurdu” diyerek hadis rivayet ettiği halde İbn Abbas, ona kulak vermedi. Büşeyr, niçin kendisini dinlemediğini sorunca İbn Abbas ona şöyle cevap verdi: “Bizler (bir zamanlar) bir kişiyi ‘Allah Rasûlü buyurdu ki’ dediğini duyunca onu can kulağıyla dinlerdik. İnsanlar hem hırçın hem sakın deveye binmeye başlayınca, insanlardan sadece bildiğimizi almaya başladık.”¹³³²

İbn Sirin'in (öl. 110/728) “İlk zamanlar isnaddan sormuyorlardı. Ne zamanki fitne çıktı, kendisinden hadis rivayet ettiğiniz kimselerin adını söyleyin, demeye başladılar. Şayet hadisi rivayet edenler sünnet ehli ise hadislerini alıyorlar, bid'at ehlinde ise hadislerini terk ediyorlardı.”¹³³³ sözü, hadislerin kaynağına dair soruların, siyasi olayların akabinde arttığını işaret etmektedir. Diğer taraftan İbn Sirin'in bu sözü isnad sorgusunun kısmî olarak fitneden önce de var olduğunu, titiz bir şekilde tatbikinin ise fitne

¹³²⁹ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 39.

¹³³⁰ Hadis uydurmacılığının ne zaman ve nasıl başladığı ile ilgili tartışmalar için bk. Ünal, *Hadis Tarihine Yeniden Bakış*, 281-313.

¹³³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/380.

¹³³² Müslim, *Sahih*, “Mukaddime” 7.; Dârimî, *Sünen*, “Mukaddime” 3.

¹³³³ Müslim, *Sahih*, “Mukaddime” 5.; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/559. İbn Sirin'in “fitne” ile hangi olayı kastettiği hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bununla beraber, yaygın kanaat Hz. Ali ve Muâviye b. Ebî Süfyân arasında yaşanan savaşın kastedildiği yönündedir.

olaylarından sonra yayılan hadis uydurma girişimleri sebebiyle gerçekleştiğini düşündürmektedir.¹³³⁴

Hadis uydurma teşebbüslerinin bilinmediği fitne öncesi dönemde, râvinin hadis rivayet ederken aldığı kişinin kimliğini belirtmesi, isteğe bağlı bir manzaraya işaret ederken, fitneden sonra bu durum zamanla bir zorunluluğa dönüşmüştür.¹³³⁵ Hadisin kaynağına dair soruların arttığı bu dönemde, uzun ömür yaşayan bazı sahâbîler de bu tür sorulara maruz kalmıştır. Yaklaşık olarak vefat tarihlerine bakıldığında hicri birinci asrın üçüncü çeyreğine kadar aktif hadis faaliyeti içerisinde olduğu bilinen sahâbîlerin zaman zaman “Sen bunu Rasûlullah’tan (a.s.) işittin mi?” şeklinde bazı sorulara muhatap olmuşlardır.¹³³⁶

İsnad faaliyetinin yaygınlaşması ve sistemli hale gelmesi ise tâbiîn neslinin yoğun olarak yaşadığı bir döneme tekabül etmektedir.¹³³⁷ Zührî başta olmak üzere birçok hadis âliminin hadislerin isnadlı şekilde rivayet edilmesi için çaba gösterdikleri, isnadlı hadis rivayetine teşvik ettikleri görülmektedir. İbn Sirin’in “İlim dindir, dininizi kimden aldığınıza dikkat edin.”¹³³⁸ Abdullah b. el-Mübârek’in “İsnad dindendir, isnad olmasaydı herkes dilediğini söylerdi.”¹³³⁹ şeklindeki sözleri, Zührî’nin İshak b. Ebû Ferve’yi (öl. 144/761) isnadsız hadis rivayet ettiği için sert bir şekilde kınaması¹³⁴⁰ tâbiînin isnad faaliyetinin yaygınlaşması için gayret ettiğine işaret etmektedir. Bununla beraber isnad anlayışının herkes açısından her bölgede aynı hassasiyetle ve aynı formda yürütüldüğü söylenemez. Hadisi bizzat kendisinden işitilen/alınan kişiye nisbet/izâfe etme anlayışı yerleşmeden önce bir şahsın hadis kaynağını belirt-e-memesinin ana hatlarıyla iki şekilde olduğu söylenebilir: 1. İrsal (İnkıta’) 2. İbham.

Birincisi, isnad hassasiyetinin yerleşmemiş olması sebebiyle tabiîn neslinin önemli bir kısmı, sahâbeden veya kendisi gibi diğer tabiînden aldıkları hadisleri,

¹³³⁴ Muhammed Mustafa el-A‘zamî, *Studies in Hadith Methodology and Literature (Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı)*, çev. Recep Çetintaş (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 60.

¹³³⁵ Ünal, *Hadis Tarihine Yeniden Bakış*, 357.

¹³³⁶ Fesevî, *el-Ma‘rife ve t-târih*, 2/634. Katâde b. Diâme (öl. 117/735), Enes b. Mâlik’ten bir şey anlatınca bir adam “Sen bunu Enes’ten işittin mi?” diye sordu. Katâde, “Evet” diye cevap verdi. O adam bu defa Enes b. Mâlik’e gelip “Sen bunu Rasûlullah’dan (a.s.) işittin mi?” diye sorunca Enes, şöyle cevap verdi: “Evet işittim veya bana yalan söylemeyen biri anlattı. Biz yalan söylemezdik, yalan nedir bilmezdik.”

¹³³⁷ Tatlı, tabiîn dönemini Hadis rivayetine etkisi bakımından 75-135 yılları ile sınırlandırmıştır. Bk. Mustafa Tatlı, *Tâbiîn Döneminde Hadis Rivayeti* (Ankara: TDV Yayınları, 2023), 4.

¹³³⁸ Müslim, *Sahih*, “Mukaddime” 4.

¹³³⁹ Müslim, *Sahih*, “Mukaddime” 5.

¹³⁴⁰ Hâkim en-Nisâbü’rî, *Ma‘rifetu ulûmi’l-hadis*, 119.

kendisinden işittiği şahsı düşürerek doğrudan Allah Rasûlü'ne nisbet etmiştir. Hadis alimlerinin ıstılahında irsal/mürsel diye isimlendirilen bu durumun o dönemlerde yaygın olduğu ve sorun edilmediği görülmektedir.¹³⁴¹

İkincisi, şahsın rivayet kaynağının var olduğunu ifade etmesi fakat kimliğine dair açıklayıcı bilgi ver-e-memesi şeklindedir. Hadisi dinleyenlerin bazısı, kimliği açıkça belirtilmeyen şahsı tanımakta bazısı tanımamaktadır. Buna da “ibham” denilmektedir. Bu yaygın olarak bir râvinin “Bana bir adam, şeyh, ensardan biri, Kûfeli biri anlattı/haber verdi” şeklindedir. Yahut şahsın, “fulan kişi, babasından, amcasından, halasından, kardeşinden vb. anlattı” şeklinde bir akrabalığa delalet eden lafızla rivayet etmesidir. Hadislerin bu şekilde doğal bir aktarım üslubuyla nakledilmesi, sonraki nesillerdeki râvilerin seneddeki bazı şahısların kimliğini bil-e-memesi durumuyla sonuçlanmıştır.

Râvilerden ibham lafızlarıyla rivayetlerin en yoğun olduğu tabaka üçüncü tabakadadır. Aynı şekilde -bir sonraki bölümde görüleceği üzere- en çok kimliği tespit edilen râvilerin olduğu tabaka da üçüncü tabakadadır. Bu tabakadaki râvilerin hadis kaynağı çoğunlukla sahâbî veya tâbîî râvilerdir. Hadis rivayet eden âlimler, çok hadisi olan râvilerden rivayet ettiği gibi bir veya birkaç hadisi olan, kimlikleri hakkında sınırlı bilgi bulunan kişilerden (sahâbî veya tâbîîn) hadis rivayet etmişlerdir. Sonraki yıllarda gelişen hadis tedvini gayretleri ve kaynağını açıkça belirtme zarureti bu dönemde yaygın olmadığından, diğer bir deyişle bu süreçte doğal bir hadis nakli olduğundan hadisi az kişilerden çeşitli ibham lafızlarıyla nakiller yapılmıştır. Hadislerin bu dönemde ekseriyetle şifahî aktarılması ve yazılı naklin sınırlı olması, râvilerden ibham lafızlarıyla rivayet oranının yüksek çıkmasının sebeplerinden bazıları olabilir. Yine hicrî ikinci asırdaki hadis halkalarındaki düzenli ve sistematik hadis faaliyetinde, râvilerde aranan hadis rivayetine ehliyet kriterlerinin henüz belirgin olmaması da râvilerden mübhem şekilde hadis rivayetinin bu dönemde yoğunluğunun gerekçesi olabilir. Bu tabakadaki

¹³⁴¹ İrsal sebeplerini görmek için bk. Vüreykât, “Esbâbü irsâli'l-ḥadîs”. İrsal sebeplerinden biri olarak Hasan el-Basrî'nin (öl. 110/728) Yunus b. Ubeyd'e (öl. 140/757) verdiği şu cevap dikkat çekicidir: Hasan el-Basrî'ye Yunus b. Ubeyd şöyle sormuştur: “Sen bize hadis rivayet ediyorsun ve kendisini görmediğin halde “Rasulullah dedi ki:” diyorsun! Bunun üzerine Hasan-ı Basrî, “Ey kardeşimin oğlu, senden önce hiç kimsenin sormadığı şeyi bana sordun. Eğer yanımda hatırlı olmasaydı sana cevap vermezdim. Gördüğün gibi biz hangi zamanda yaşamaktayız? Zaman Haccac zamanı, benden Rasulullah dedi ki, diye işittiğin her şey Ali b. Ebî Talib'tendir (öl. 40/660). Fakat bu zamanda ben Ali'yi zikredemiyorum.” Hadis tarihini anlamak açısından önemli olan bu anekdotta, kendisine daha önce bu soruyu soranın olmamasına dikkat çeken Hasan-ı Basrî'nin bu sözü, yaşadığı dönemde sahâbeyi atlayarak hadis rivayet etmenin yaygın bir uygulama olduğuna işaret etmektedir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 6/124.

âlimlerin dilinde “Racul mine’l-ensâr, racul min ehli Bedr, racul mine’s-sahâbe” gibi râvinin sahâbiliğine işaret eden ibham lafızları, “mevlâ, kâdî, a’râbî” gibi râvinin bir vasfına dair açıklamalar, “racul min Temîm, racul min Kureyş, ba’zu benî fulan, racul mine’l-a’râbî” gibi râvinin kabilesine ve ailesine dair açıklamalar yaygındır.

İsnadlarda yer alan bazı detay bilgiler, bu dönemde sistemli bir hadis rivayetinin olmadığına, câmi, çarşı, ev gibi yerlerde hadis aktaran kimi râvilerin rivayetlerine yer verildiğine işaret etmektedir. İbham lafızlarıyla kendisinden hadis aktarılan râvilere dair bilgilerin sınırlı bir kısmının aktarılabilirdiği görülmektedir. Doğal bir hadis aktarımı izlenimi veren bu aktarımların bir kısmında temel amacın bu süreçte dini bilgiyi nakletmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda senedinde mübhem râvinin olduğu şu hadis örnek verilebilir:

Hidâş b. Ayyâş anlatıyor: Kûfe’de bir halkadaydım. **Bir adam** hadis rivayet ediyordu ve şöyle dedi: “Biz Ebû Hureyre ile beraber oturuyorduk ki, o şöyle dedi: “Allah Rasûlü’nün (a.s.) şöyle buyurduğunu işittim: *“Kim bir Müslümana -şahitliğe ehil olmadığı halde- şehadet ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın.”*”¹³⁴²

Ziyâd b. İlâkâ’nın “**Kavmimden bir adam** bana anlattı” diyerek naklettiği şu hadis bu dönemdeki ibhamların doğal bir durumdan kaynaklandığına işaret etmektedir:

Hiz. Osman’ın kapısının önünde eve girmek için izin bekliyorduk. Ebû Musa el-Eş’ârî’nin ‘Allah Rasûlü buyurdu ki’ dediğini işittim: “*Ümmetimin vefatı kılıç ve tâun iledir.*” (Yanındakiler) Biz dedik ki: Ey Allah’ın Rasûlü: “Ölümü biliyoruz da tâun nedir?” “*Cinlerden olan düşmanlarınızın sizi öldürmesidir. Bunda şehadet vardır.*” buyurdu. Ziyâd b. İlâkâ hadisi naklettikten sonra diyor ki: “Ben bu sözden pek razı olamadım. O esnada onlarla beraber olan kavmin ileri gelenine sordum. Adam: “Doğru söyledi. Ebû Musa böyle anlatmıştı.” dedi.¹³⁴³

Dördüncü tabaka, Medîne’de Zührî (öl. 124/74) ve Basra’da Katâde b. Diâme (öl. 117/735) Mekke’de Amr b. Dînâr (öl. 126/744?) gibi müdevvin kimliğiyle bilinen, Ali b. el-Medînî’nin “medâr” dan saydığı râvilerin bulunduğu dönemdir. Her ne kadar birkaç

¹³⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/360 (No. 10617). İbare şöyledir: عَنْ حَدَّثَنَا يَزِيدُ، أَخْبَرَنَا جُهَيْرُ بْنُ يَزِيدَ الْعَدَنِيُّ، عَنْ خَدَّاشِ بْنِ عَيَّاشٍ، قَالَ: كُنْتُ فِي حَلْفَةِ بِالْكُوفَةِ، فَإِذَا رَجُلٌ يُحَدِّثُ، قَالَ: كُنَّا جُلُوسًا مَعَ أَبِي هُرَيْرَةَ، فَقَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: " مَنْ شَهِدَ عَلَى مُسْلِمٍ شَهَادَةً لَيْسَ لَهَا بِأَهْلٍ، فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ " Hidâş b. Ayyâş, İbn Hacer’e göre, altıncı tabakadan Basralı leyyinî’l-hadis bir râvidir. Bk. İbn Hacer, *Takrîb*, 245.

¹³⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/520 (No. 19743).

sahâbîye yetişseler de bu kişilerin rivayetlerinin çoğunluğu tâbîîndendir. Vefat tarihleri genellikle hicrî 115-130 yılları arasındadır.¹³⁴⁴ İbham lafızlarıyla hocalarından hadis rivayet eden âlimler arasında sırasıyla en çok Katâde b. Diâme, Zührî, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân, Amr b. Dînâr gibi alimlerin isimleri öne çıkmaktadır. Akabinde Sâbit el-Bünânî, Nu'man b. Sâlim, Adıyy b. Sâbit gibi alimlerin rivayetleri vardır. Tedvin yönüyle öne çıkan bu alimlerin, hadisleri tedvin ederken her türlü bilgiyi kayıt altına almaya çalıştıkları, rihleler gerçekleştirdikleri, bir veya birkaç kez görüştükleri kişilerden hadis aldıkları bilinmektedir. Bu kişilerden ibham lafızlarıyla nakiller yapmışlardır.

Grafiğe bakıldığında üçüncü ve beşinci tabakaya oranla mübhem râvilerden rivayetin az olduğu fakat diğer tabakalara kıyasla mübhem râvilerden rivayetin yoğun olduğu bir dönemdir. İbham lafızlarıyla hocalarından rivayet eden râvilerin oranının üçüncü tabakaya oranla daha az olması râvilerle dair bilgilerin kaydedilmesi ve sonraki nesillere aktarımı hususunda hassasiyetin arttığına işaret edebilir. Bununla beraber bu tabakalar arasında keskin bir ayrımın olmadığı, bazı râvilerin bir önceki veya sonraki tabakaya dahil edilebileceği düşünüldüğünde, üçüncü, dördüncü ve beşinci tabakalardaki âlimlerin rivayet kaynağının birbirine yakın olduğu düşünülebilir. Örneğin, İbn Hacer Zührî'yi 4. tabakaya dahil ederken, Kûfe hadislerini tedvinde önemli rolü olan Ebû İshâk es-Sebî'yi (öl. 127/745) -ki mechûllerden ve mübhemlerden birçok rivayeti vardır- 3. tabakaya dahil etmiştir. Bu durum bu tabakalar arasındaki oran farkının bir sebebi gözükmektedir. Bu sebeple 3. 4. ve 5. tabakalar için söylenen hususların birbiri hakkında ortak kanaat oluşturacak kadar yakın olacağı düşünülebilir.

Teyyim'in açıklamasına göre beşinci tabakada yer alan râvilerin hadis rivayetleri, bir iki sahâbîyi görmüş olsalar da çoğunlukla tâbîîndendir. Kâhir ekseriyeti, Halife Mansûr'un hilafeti yıllarında (h. 135/158 - 754/775) vefat eden râvilerin olduğu tabakadır. Mübhem râvilerden hadis rivayet edenlerin 3. tabakadan sonra en yoğun olduğu dönemdir. Tabakalar arasındaki geçişkenliği burada da düşünmek

¹³⁴⁴ Teyyim, dördüncü tabakayı üç kısımda mütalaa etmeyi teklif etmiştir: Birincisi, İbn Abbas, İbn Ömer, Süleyman b. Sard, Câbir b. Semure gibi sahâbîlerden hadis işiten, Muâviye b. Ebî Süfyan'ın hilafetinin sonlarında ilim talebine başlayan râvilerdir. Fakat bu zatlar, Ebû Hureyre, Hz. Âişe gibi az önce zikredilen sahâbîlere yetişememiştir. Bunlar arasında Amr b. Dînâr, Abdullah b. Dînâr gibi âlimler sayılabilir. İkincisi, on veya daha aşağı sayıda sahâbîye yetişen, rivayetlerinin çoğunluğu h. 75-95 yılları arasında vefat eden tâbîînden olan Zührî, Sabit el-Bünânî gibi râvilerdir ve genellikle h. 120'den sonra vefat etmiştir. Üçüncüsü, bir-iki sahâbî gören, rivayetlerinin çoğunluğu h. 80-110 arasında vefat etmiş tâbîînden olan râvilerdir. Buna Katâde b. Diâme, İsmail b. Ebî Hâlid gibi âlimler örnek verilebilir. Bk. Teyyim, *İlmu tabakâtî'l-muhaddisîn*, 204.

mümkündür.¹³⁴⁵ İbn Hacer, talebe → hoca ilişkisini esas aldığı için nisbeten erken ve geç tarihte vefat eden bir âlim de aynı tabakada yer alabilmektedir. Bu tabakadaki âlimler arasında Ali b. el-Medîni'nin “medâr”dan saydığı Basra'da Yahya b. Ebî Kesîr (öl. 129/747), Kûfe'de A'meş (öl. 148/765) vardır. Bu dönem rivayetlerin tedvin edilmeye devam ettiği bir zamana tekabül etmektedir. Bu tabakada ibham lafızlarıyla en çok rivayetin sırasıyla Yahya b. Ebî Kesîr, Eyyûb es-Sahtiyânî, A'meş, Muhammed b. İshâk, Hişâm b. Urve gibi alimlerden geldiği görülmektedir.

Üçüncü, dördüncü ve beşinci tabakalarda yer alan, Ali b. el-Medîni'nin “medâr”dan saydığı âlimler başta olmak üzere hadislerin tedvininde büyük rol oynayan hadis âlimleri birden fazla hocadan ders almışlar, bu âlimler yüzlerce talebeye de hocalık yapmışlardır.¹³⁴⁶ Bu âlimlerin etrafında hadis halkaları oluşmuştur.¹³⁴⁷ Bu üç tabakada tedvin ile öne çıkan hadis âlimleri, bir çalışmada ifade edildiği gibi¹³⁴⁸ hadisleri derlemek amacıyla hadis rivayetiyle meşhur olsun veya olmasın sadece birkaç hadisi bulunan râvilerden de hadis rivayet etmişlerdir. Böylece hadislerin sözlü malzemedan kitaplara intikal sürecinde -yaklaşık hicri birinci asrın son çeyreği ve ikinci asrın ilk çeyreğinde- dağınık olan rivayet malzemesinin bir araya getirilmesi sağlanmıştır.¹³⁴⁹

Bu tabakalarda kendisinden nakledilen fakat kimliği mübhem kalan bu râvilerin, ibham sebeplerinin çoğunlukla râvinin hadis rivayetinin azlığıyla ilgili olduğu düşünülebilir. Râvinin hadislerinin azlığı bir müddet sonra ondan yapılan rivayetlerde bilginin azlığına neden olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında mübhem bırakılan her râvinin hadis rivayetinin az olduğu düşünülmemelidir. Büyük ve orta kuşak tâbiîn içerisinde bazı senedlerde mübhem bırakılan İkrime b. Hâlid, Mücâhid b. Cebr gibi tefsir yönüyle öne çıkan râvilerin bulunduğu düşünüldüğünde, râvinin rivayet sayısının azlığı

¹³⁴⁵ Teyyim, beşinci tabakayı da ikiye taksim etmiştir: Birincisi bir-iki sahâbîden az hadis işiten Hammâd b. Ebî Süleyman el-Kûfî, Amr b. Mürre, Ebû Hâzim Seleme b. Dînar gibi râvilerdir. Çoğunluğu Ebû Mansur'un hilafeti döneminde vefat etmiştir. İkinci grup ise, birkaç sahâbîyi gören fakat tâbiînden hadis rivayet eden râvilerdir. Bunlar, Mekhûl eş-Şâmî, Hişâm b. Urve, A'meş gibi âlimlerdir. Bk. Teyyim, *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn*, 205.

¹³⁴⁶ Ali b. el-Medîni'nin kullandığı “medâr” kelimesi farklı bölgelerin hadislerinin toplandığı birkaç kişiye işaret ederken, kesîru'l-hadis ise rivayetleri belli bir yekûn tutan hadis râvileri hakkında kullanılmıştır. Bk. Tatlı, *Tâbiîn Döneminde Hadis Rivayeti*, 15-16.

¹³⁴⁷ Bu konuda bir çalışma için bk. Muhammed Enes Topgöl - Ömer Faruk Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 37-68.

¹³⁴⁸ Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 122.

¹³⁴⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 25.; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 199.

yanında başka unsurların da etkili olduğu tahmin edilmektedir. Örneğin farklı bölge ve şehirlerde ikamet eden âlimlerden yapılan nakillerde râvinin hadisi aldığı kişinin ismini unutabildiği görülmektedir. Sistemli hadis rivayetinin henüz yerleşmemesi isnadlarda râvilerden farklı ibham lafızları kullanılarak aktarımın yapılmasının sebebi olabilir. Kimliği mübhem kalan bazı râvilerin -tespit edildiğinde- zayıf, metruk çıkması bazı râvilerin tedlis amacıyla kimliğinin gizlendiği anlaşılmaktadır.

Altıncı tabaka, sahâbîlere yetişmediği bilinen râvilerin olduğu tabakadır. Bu tabakada yer alan râvilerin bir kısmı, ikinci ve üçüncü tabakadaki râvilerden, diğer bir deyişle büyük ve orta kuşak tâbiinden sayılan âlimlerden hadis işitmiştir. Bu tabakanın orta kuşağı 70-90 arası yıllarından itibaren, küçükleri ise 95-110 yıllarından itibaren hadis dinlemeye başladığı tahmin edilmektedir.¹³⁵⁰ Bu tabakanın en meşhurları Mekke’de İbn Cüreyc, Medine’de Eflah b. Humeyd, Şam’da Sevr b. Yezîd gibi âlimlerdir.¹³⁵¹ Ali b. el-Medîni’nin “medâr” dan saydığı Mekke’de İbn Cüreyc (öl. 150/767)¹³⁵², Basra’da Saîd b. Ebî Arûbe, (öl. 156/772-3) gibi âlimler vardır.¹³⁵³ İbham lafızlarıyla rivayet eden âlimler arasında İsmail b. Ümeyye, Avf b. Ebî Cemile, Avvam b. Havşeb gibi isimlerin sayısı öne çıkmaktadır.

Yedinci tabakada ise etbâu’t-tâbiînin büyüklerinin olduğu, muhtemelen 90-100 yılları arasında doğan, en erken hicrî 110’lu yıllardan sonra hadis dinlemeye başlayan Şu’be, Hişâm b. ed-Düstüvâî, Süfyan es-Sevrî gibi âlimlerin olduğu bir dönemdir. Bu tabakada sayılan kişiler, Nâfi, Saîd el-Makbûrî, İbn Ebî Müleyke, Atâ b. Ebî Rebâh gibi âlimlerden hadis rivayet eden âlimlerdir. Vefat tarihleri de yaklaşık olarak hicrî 145-180 arasındır.¹³⁵⁴ İbham lafızlarıyla rivayet eden âlimler arasında da Süfyan es-Sevrî, Ma’mer b. Şu’be, İbn Ebî Zi’b gibi alimlerin isimleri öne çıkmaktadır.

¹³⁵⁰ Teyyim, altıncı tabakayı da üç kısımda mülâhaza etmiştir: Birincisi, ikinci ve üçüncü tabakadaki âlimlerden hadis rivayet eden râvilerdir. İkincisi, h. 70-90 yılları arasında tâbiinden hadis rivayet edenlerdir. Üçüncüsü ise 70-85 yılları arasında doğan, rivayetlerinin çoğunluğu üçüncü tabaka ehlinin, (h. 95-110 yılları arasında) vefat eden âlimlerden rivayet eden râvilerdir. Hasan-ı Basrî, İbn Sirin, Şa’bî gibi âlimlerin ashâbıdır. Bk. Teyyim, *İlmu tabakâti’l-muhaddisîn*, 206-207.

¹³⁵¹ Teyyim, *İlmu tabakâti’l-muhaddisîn*, 206-207.

¹³⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/311. Ahmed b. Hanbel de ilk tasnif ehlinin İbn Cüreyc ve İbn Ebî Arûbe olduğunu söylemiştir. İbn Cüreyc de kendisinden önce ilmi kimsenin tasnif etmediğini ifade etmiştir.

¹³⁵³ Ebü’l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca’fer b. Necîh Sa’dî Ali b. el-Medîni, *İlelü’l-hadîs ve ma’rifetü’r-ricâl ve’t-târih*, thk. Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî (Riyâd: Dâru İbni’l-Cevzî, 1433), 93-99.

¹³⁵⁴ Teyyim, *İlmu tabakâti’l-muhaddisîn*, 206-207.

Bu dönemde yaklaşık hadislerin tedvin faaliyeti ile birlikte hadislerin tasnifi de başlamıştı. Aralarında çok fazla zaman farkı bulunmadığı gibi tasnifle beraber tedvin faaliyeti de devam etmişti.¹³⁵⁵ Ali b. el-Medîni, “medâr” diyerek zikrettiği altı âlimin hadis birikiminin on iki kişiye geçtiğini, bunların da tasnif ehli olduğunu ifade etmişti. Tasnif ehli denilen âlimlerin çoğu İbn Hacer’in taksimine göre yedinci tabakadadır: Medine’de İmam Mâlik (öl. 179/795), Ebû Avâne (öl. 176/792), Şu‘be (öl. 160/776), Yemen ve Basra’da Ma‘mer b. Râşid (öl. 153/770) Kûfe’de ise Süfyan es-Sevrî (öl. 161/778), Şam’da Evzâi (öl. 157/774), Vâsıt’ta da Hüseyim b. Beşîr (öl. 183/799).¹³⁵⁶ Mezkûr âlimler, hicri ikinci asrın ikinci çeyreğinden itibaren hadis malzemesini fikhî konular başta olmak üzere konularına göre ayırıp bablar halinde tasnif etmişlerdir.¹³⁵⁷

Altıncı ve yedinci tabakadaki âlimlerin etkin olduğu bu tarihler, Hadis ilminde öne çıkan âlimlerin etrafında talebelerin toplandığı, hadis halkalarının teşekkül ettiği, bir bakıma hadislere ulaşılan yolun merkezileştiği bir döneme tekabül etmektedir. Bu tabakalarda hocayı ibham ederek rivayet şeklinin hala ciddi oranda olması talebelerin bir kısmının hocasının rivayet kaynağına dair bilgisinin azlığına işaret etmektedir. Çünkü bu tabakalarda râvilerin bazıları hocasının kaynağını isimlendirirken bazıları, mübhem bırakabilmektedir. Buna göre ibham eyleminde, mübhem bırakan râvinin rivayet birikimi ve yaklaşımı öne çıkmaktadır. Örneğin, bir hadisin isnadındaki râviyi Şu‘be’nin mübhem bıraktığı, Süfyan es-Sevrî’nin ise isimlendirebildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu tabakalardaki ibhamın seyri, rivayet edenin hadis birikimiyle doğrudan ilişkili gözükmektedir. Önceki tabakalarda râvinin hadis bilgisinin azlığı genellikle dikkat çekerken, bu tabakalarda mübhem râvinin rivayetleri az olmasa da bazı isnadlarda mübhem kalabilmektedir.

İsnad sisteminin sistemli bir hal aldığı altıncı ve yedinci tabakalarda ibham lafızlarıyla yapılan nakillerin yüksek olmasının sebebi Süfyan es-Sevrî gibi bazı âlimlerin zayıflardan hadis rivayet etmesi etkili olmuş gibidir.¹³⁵⁸ Yine yedinci tabakada yer alan

¹³⁵⁵ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 42-43.

¹³⁵⁶ Ali b. el-Medîni, *İlelû'l-hadis*, 93-99.

¹³⁵⁷ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 25.; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 199.

¹³⁵⁸ Süfyan es-Sevrî şöyle demiştir: “Ben hadisi üç amaçtan biri için yazarım. Birincisi onu delil alıp, dinimi öğrenmek için. İkincisi itibara almak diğerleriyle mukayese etmek için. Üçüncüsü tanımak için. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, 2/193. Ebû Abdülkerim el-Kûfi de şöyle demiştir: “Süfyan’ın neredeyse künyesiyle rivayet ettiği her râvide zayıflık vardı. İnsanlar bu râvilerden hoşlanmadığı için isimlerini izhar etmiyordu.” Bk. Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-târih*, 3/146.

Ma‘mer b. Râşid’in, Basra’da kitaplarının yanında bulunmaması sebebiyle ezberinden hadis rivayet etmesi bazı hocalarının isimlerini hatırlayamamasına neden olmuştur. Bu gibi durumların yedinci tabakadaki ibham oranını artırdığı anlaşılmaktadır.¹³⁵⁹

Hicrî ikinci asrın ilk çeyreğinden itibaren başlayan, ortalarında ise sistemleşen, Şu‘be b. Haccâc gibi alimlerin gayretleriyle düzenli bir şekilde yapılır hale gelen cerh-ta‘dîl faaliyetiyle birlikte râvide adâlet ve zabt açısından aranan vasıflar belirginleşmiştir.¹³⁶⁰ Bu amaçla cerh-ta‘dîl meclisleri oluşturulmuş, bazı günler sadece bu faaliyete ayrılmıştır.¹³⁶¹ Bu faaliyet, yalancı ve zındıkların hadis uydurmalarına karşı tedbir oluşturduğu gibi râvilerin adalet ve zabt yönlerinden tenkit edilmesiyle rivayetler arasında muaraza/mukayese ve tercih imkanı sağlamıştır. Bu dönemde mübhem bırakılan râvilerin bir kısmının hadis rivayetinde zayıf, metruk râviler olarak tespit edilmesi, râviyi senedde isimlendirmemenin, râvinin hadisteki durumuna ima anlamı taşıdığı ileri sürülebilir.

Önceki tabakada ve bilhassa bu tabakalarda rivayetin birkaç tarikten elde edilmesi ve mahrecinin bilinmesi durumunda aynı hadisin farklı senedlerle birkaç kez zikredilmemesi gayesiyle hadisin mahrecindeki, bazen medârındaki râvinin kimliğinin mübhem bırakıldığı görülmektedir. Bu durum, senedlerin artmasıyla birlikte ihtisar ameliyesinin yaygınlaştığına işaret etmektedir.

Hadis alimlerinin önemli bir kısmının tedlis gayesiyle seneddeki hocasını, hocasının hadis kaynağını mübhem bıraktığı anlaşılmaktadır. Fakat tedlis uygulamasının her hadis alimi için aynı olmadığını unutmamak gerekir. Nitekim yedi râviden ibham lafızlarıyla hadis rivayet eden râvilerden biri de İbn Hacer’in yedinci tabakada yer verdiği Şu‘be’dir. Tedlis konusunda “Gökten düşüp parçalanmak bana tedlis yapmaktan daha sevimli gelir.”¹³⁶², “Zina etmem bana, tedlis yapmaktan daha sevimlidir.”¹³⁶³ gibi ağır sözleri olan Şu‘be’nin râvilerin kimliğini tedlis amacıyla mübhem bırakmış olma ihtimalini düşürmektedir. Bu durum, Şu‘be’nin mübhem bıraktığı râvi hakkındaki

¹³⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 7/12.

¹³⁶⁰ Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır* (İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 135-136.

¹³⁶¹ Ebû Zeyd el-Ensârî’nin anlattığına göre yağmurlu bir günde hadis dinlemek üzere Şu‘be’nin yanına gelmişler. Şu‘be onlara "Bugün hadis rivayeti günü değil, bugün gıybet günüdür. Gelin yalancıların gıybetini yapalım." demiştir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 45.; Muhammed Temîm b. Salih b. Abdullah el-Hatîb Muhammed Acâc, *es-Sünne kable’t-tedvîn* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1980), 233.

¹³⁶² İbn Hibban, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 1/86.

¹³⁶³ Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-târih*, 2/780.

bilgisinin azlığına, diğer bir açıdan ise mübhem bıraktığı râvinin de hadislerinin azlığına işaret etmektedir. Nitekim, ilgili listede Şu‘be’nin mübhem bıraktığı fakat diğer senedler vasıtasıyla kimliği tespit edilen bazı râvilerin hadislerinin azlığı bu ihtimali desteklemektedir. Ayrıca Şu‘be’nin hadis rivayet ettiği kişi konusunda titiz biri olduğu bilinmektedir. O şöyle derdi: “Ben bir adamdan hadis rivayet ettiysem, ondan hadis rivayet ettiğimden daha fazla ona gidip gelmişimdir.”¹³⁶⁴ Dolayısıyla Şu‘be’nin hadis rivayet ettiği râvileri titiz bir şekilde incelediği, bazı râvilerden rivayet ederken ise râvinin kimliğini tam nakledemediği anlaşılmaktadır.

Sekizinci ve dokuzuncu tabakalar hakkında birlikte açıklama yapılabilir. Sekizinci tabakada yer alan râvilerin çoğu 100 ile 110 yılları arasında doğan, hicrî 120 ile 130 yılları arasında vefat eden âlimlerden hadis dinleyen râvilerdir. Az da olsa Zührî, Ebû İshâk es-Sebîî gibi âlimlere yetişen râviler de vardır. Bu tabakadaki râviler, Ali b. Zeyd b. Cüd‘ân (öl. 131/748), Abdülmelik b. Umeyr (öl. 136/753), Simak b. Harb (öl. 123/741), Sâbit el-Bünânî (öl. 127/744), Eyyüb es-Sahtiyânî (öl. 131/749) gibi muhaddislerin ashabı olup, halkalarında ders alan kişilerdir. Bu tabakada Bakiyye b. el-Velîd (öl. 197/812), Süfyan b. Uyeyne (öl. 198/813) gibi hadis âlimleri yanında Ali b. el-Medîni’nin tasnif ehlinen saydığı Hammâd b. Seleme (öl. 167/784) vardır.¹³⁶⁵ Dokuzuncu tabakada yer alan râviler ise muhtemelen 140’lı yıllardan sonra hadis öğrenmeye başlayan râvilerdir. Teyyim, dokuzuncu tabakayı büyük, orta ve küçük olmak üzere üçe ayırmıştır: Birincisi, hicrî 110 ile 120 yılları arasında doğan, onlarca tâbiîne yetişen râvilerdir. Kûfe’de Yahya b. Saîd el-Umevî, Basra’da Yahya b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813), Vâsıt’ta Yezîd b. Harun (öl. 206/821) gibi alimlerin olduğu, çoğunlukla tâbiînden rivayet eden râvilerdir. İkincisi, h. 130’lu yıllardan önce doğan, h. 140’lı yıllardan itibaren hadis almaya başlayan birkaç tâbiîne yetişmiş râvilerdir. Abdurrezzak b. Hemmâm (öl. 211/826), Vekî (öl. 197/812) gibi âlimlerdir. Üçüncüsü, 130 ile 140 yılları arasında doğan 150’li yıllardan sora hadis dinlemeye başlayan tâbiîne yetişmemiş râvilerdir. Abdullah b. Mesleme el-Ka‘nebî (öl. 221/836), Abdurrahman b. Mehdî (öl. 198/813), Süleyman b. Dâvûd et-Tayâlisî (öl. 204/819) gibi âlimler örnek verilebilir.¹³⁶⁶

¹³⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/502.

¹³⁶⁵ Ali b. el-Medîni, *İlelül’l-hadîs*, 93-99.

¹³⁶⁶ Teyyim, *İlmü tabakâti’l-muhaddisîn*, 209-210.

Grafiğe bakıldığında yedinci tabaka ile sekizinci tabaka arasında keskin bir azalmanın olduğu, sonrasında da az olarak devam ettiği görülmektedir. Bu, muhtemelen yazılı rivayetin arttığı, hadislerin halkalarda rivayet edilmesinin sonucu olarak rivayet meclislerinin yerleştiği ve râvilerin iyi tanındığı bir döneme tekabül etmesinin sonucudur. Hadislerin tedvin ve tasnif edilmiş olması, cerh-ta'dîl faaliyetlerinin sistemleşmesiyle birlikte râviler hakkında karar verilecek kadar bilgi sahibi olunmuştur. Bu tabakada hadisi aldığı kişiyi mübhem bırakan râviler, zayıflığıyla bilinen râvilerden de rivayet ettiği bilinmektedir. Bu iki tabakadaki oranı yükselten râvilerden biri Bakiyye b. el-Velîd'dir (öl. 197/812). İbn Hacer'in sekizinci tabakada yer verdiği Bakiyye b. el-Velîd'in ismini vermeden hadis naklettiği kişilerin hadis rivayetinde kıymetsiz olduğu yönünde eleştiriler yapılmıştır.¹³⁶⁷ Yine İsmail b. Ayyâş'ın (öl. 181/797) ibham lafzıyla rivayeti vardır ki İsmail, Hicâz ve Iraklılar'dan yaptığı rivayetlerde eleştirilmiştir. İbn Hacer'in dokuzuncu tabakada yer verdiği Abdürrezzâk'ın da bazı hocalarından ibham lafzıyla hadis rivayet ettiği görülmektedir.¹³⁶⁸ Bu tabakalarda mübhem bırakılan râvilerin kimliğinin daha kolay tespit edildiği, çoğunluğunun metruk, sadûk râviler olduğu gibi aralarında sika olanlar da bulunmaktadır.

Onuncu tabakada ise Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) gibi hadislerini çoğunlukla etbâu't-tâbiînden alan muhaddisler bulunmaktadır. Bu tabakadaki âlimler 140'lı yıllardan sonra doğan, Hammâd b. Seleme (öl. 167/784), Ebû Avâne (öl. 176/792), Hammâd b. Zeyd (öl. 179/795) gibi muhaddislere yetişip onlardan ders almışlardır. On birinci ve on ikinci tabakalarda ise Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in kendisinden rivayet ettiği bazı râviler bulunmaktadır ki genel orana göre pek azdır. Ahmed b. Hanbel'in bizzat kendisinin hocasının kimliğini mübhem bırakarak rivayet ettiği hadis sayısı ise nadirdir. Daha önce geçtiği gibi, bir isnadda Ebû Hanife'nin ismini zikretmek istememiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ise babasının akranı hocalarından naklederken "ba'zû ashâbinâ" gibi lafızlarla nakiller yapmıştır.

Sonuç olarak hocalarını mübhem bırakarak hadis rivayet eden râvilerin oranının, hadisleri tedvin faaliyetinde bulunan üçüncü ve beşinci tabakalar arasında yoğun olduğu

¹³⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/623.; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 10/344.; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/337.

¹³⁶⁸ Abdurrezzak'ın hocalarından çeşitli ibham lafızlarıyla yaptığı rivayetler hakkında bir çalışma için bk. Şimşek, *Abdurrazzâk'ın Musannefi'nde Meçhul Hocalarından Rivâyet Ettiği Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi*.

görülmektedir. Muhammed b. Sîrin, Hasan el-Basrî gibi rivayetlerinin çoğunluğu sahâbîlerden olan üçüncü tabakadaki râvilerin, hadis rivayetinin sistematikleşmediği bir dönemde bir veya birkaç hadisi olan râvilerden hadis rivayet ettiği ve bazen kimliğini belirt-e-medikleri görülmektedir. Dördüncü ve beşinci tabakadaki râvilerin Ali b. el-Medîni'nin “medar” diyerek söz ettiği râvilerin olduğu âlimlerden teşekkül ettiği, onların hadisleri tedvin faaliyetinde bulundukları düşünüldüğünde, rivayeti az olan kişilerden de hadis naklettikleri anlaşılmaktadır.

Râvilerden ibham lafızlarıyla rivayet faaliyeti altıncı ve yedinci tabakalarda da yoğun bir şekilde devam etmiştir. Sekizinci tabakadan itibaren mübhem râviden rivayetler azalmıştır. İstatistikin mübhem râvilerin değil de mübhem bırakanların tabakaları üzerinden hazırlandığı tekrar hatırlanmalıdır. Altıncı ve yedinci tabakalarda ise muhtemelen hadis rivayetlerinin artık sistematikleştiği, hadis halkalarının teşekkül ettiği, Mâlik, Sevrî gibi etbâu't-tâbiînün büyüklerinin yaşadığı dönemlerde yine mübhem râvilerden rivayetler yapılmaya devam etmiştir.

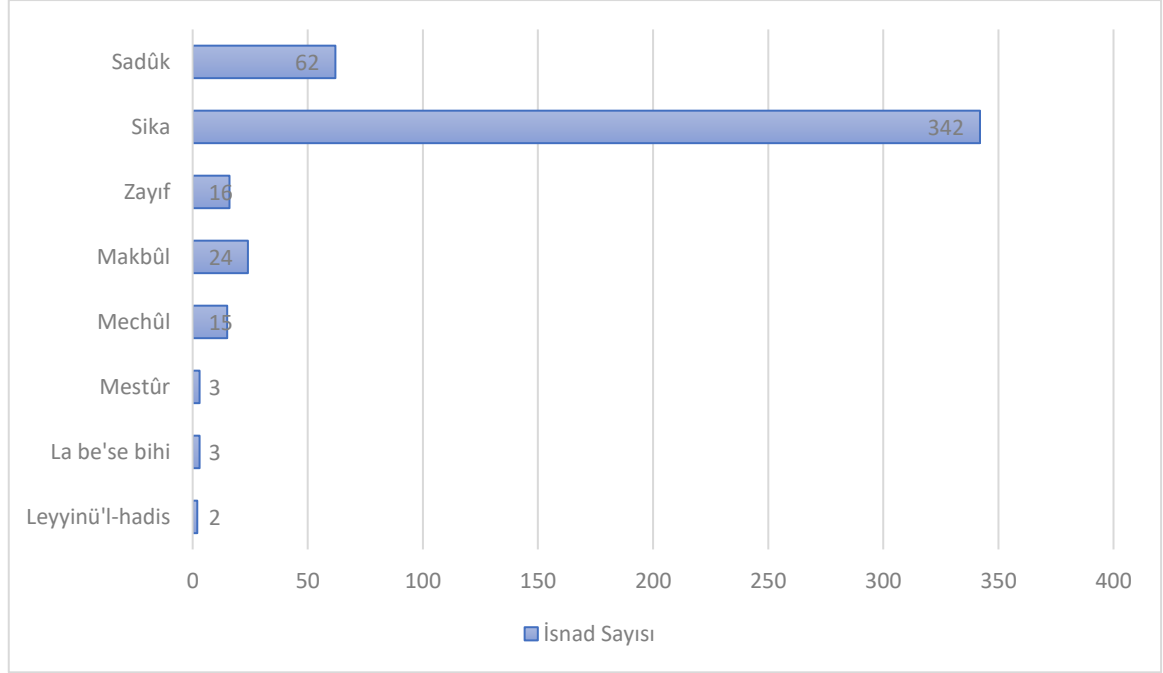
Etbâu't-tâbiînün orta tabakasının etkin olduğu sekizinci ve dokuzuncu tabakadan itibaren mübhem râvilerden rivayetin ciddi oranda azaldığı görülmektedir. Bu durum rivayet faaliyetinin sistemli hale gelmesiyle ilişkili gözükmektedir. Zira bu dönemde artık hadis rivayetine ehil olmak anlamına gelen râvide aranan niteliklerin belirgin hale geldiği anlaşılmaktadır. Özetle tâbiînün büyük ve orta kuşağının etkili olduğu hicrî birinci asrın son çeyreği ile hicrî ikinci asrın ilk çeyreğine kadar olan dönemde ibham lafızlarının yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Hadisler hicrî birinci asırda sahâbîlerden ve tâbiînün büyüklerinden doğal bir aktarım neticesinde çeşitli ibham lafızlarıyla aktarıldığı anlaşılmıştır. Tedvinle birlikte tâbiînden olan râvilerin bir kısmının kimliğine dair bilgiler sonraki nesillere aktarılamamıştır. Bu durum, Hadis rivayetinin sisteminin gelişimi ve sistemli hale gelmesiyle uyumlu görünmektedir.

4.2.2. Mübhem Bırakan Râvilerin Cerh-Ta'dîl Durumları

Hadis kaynağını mübhem bırakan râvilerin cerh-ta'dîl durumlarına bakılması amacıyla İbn Hacer'in verdiği hükümleri esas alınmıştır. İbn Hacer'in hüküm bildirmediği râviler hakkında ise *Cevâmiu'l-kelîm* programından istifade edilmiş, buna Ek'teki listede parantez içinde işaret edilmiştir. İbn Hacer, râvileri cerh-ta'dîl durumları açısından 12'ye

taksim etmiştir. Bu veri vasıtasıyla ibhamların hangi vasıftaki râvilerden kaynaklandığına dair bir kanaat oluşacaktır. Aşağıdaki grafik, 467 isnaddaki hadisi aldığı hocasını mübhem bırakan râvilerin İbn Hacer’e göre cerh-ta’dîl durumunu göstermektedir.

Grafik 5: Mübhem Bırakan Râvilerin Cerh-ta’dîl Durumları

Grafiğe bakıldığında hadis kaynağını mübhem bırakan râvilerin sayıları şöyledir. Hakkında “sika” 342, “saduk” 62, “zayıf” 16, “makbûl” 24, “mestûr” 3, mechûlü’l-hâl 15, “lâ be’s bihi” 3, “leyyinü’l-hadis” 2 hükmü verilen toplamda 467 râvi vardır. Hocasını mübhem bırakanların büyük çoğunluğunun sika râvilerden teşekkül ettiği görülmektedir. Bu istatistik, her bir isnaddaki mübhim, yani hadisi aldığı hocasını mübhem bırakan râvi üzerinden hesaplandığından sika râvilerin yüksek çıkması tabiidir. Zira sika denilen bu râvilerin önemli bir kısmı hadis ilminde temeyyüz etmiş, müdevvin, medâr, kesîrû’l-hadis diye nitelenen muhaddislerdir. Bunun yanında hadis tarihinde müdevvin râviler kadar etkin olmasa da münekkit hadis alimleri tarafından sika olduğu ifade edilen râviler yer almaktadır.

Sayı bakımından ikinci sırada İbn Hacer’in “sadûk” hükmü verdiği râviler takip etmektedir. İbn Hacer “sadûk” terimini cerh-ta’dîl lafızları arasında dördüncü sırada

zikretmiştir. Onun “sadûk” lafzını, iki ayrı sırada (dördüncü ve beşinci), aralarında nüans olacak şekilde kullandığı anlaşılmaktadır. İlkinde bu lafızla hakkında sika olduğuna işaret eden âdil, mütkin, sebt gibi ifadelerin kullanılmadığı râviyi kastetmiştir. İkincisinde ise sika olmamakla beraber sû-i hıfz, vehemleri (hataları) olan ve ömrünün sonuna doğru ihtilâta uğramakla tavsif edilen râvileri katmıştır. Mütেকaddimûn münekkıt hadis âlimlerinin “lehu evhâmun” (hataları vardır) dediği râviler hakkında İbn Hacer de - muhtemelen- bu sebeple sadûk hükmü vermiştir. Ayrıca İbn Hacer şîlik, bid‘atçılık, kaderîlik, nâsıbilik, mürciîlik gibi ithamlara maruz kalan râvileri de “sadûk” diye nitelemiştir.¹³⁶⁹ İbhamların önemli sayılabilecek bir kısmının “sadûk” denilen râvilerden gelmesi, rivayeti nakleden râvilerin bazen hata sonucunda ibham lafzı tercih edebildiğini düşündürmektedir.

“Sadûk” hükmü verdiği râvi sayısından sonra râvilere verdiği en çok hüküm “makbul” terimidir. İbn Hacer, “makbûl” terimini altıncı sırada, hadisi az olanlar ve hakkında hadisini terk etmeyi gerektiren bir cerhin bilinmediği râvileri kastetmek üzere kullanmıştır. Böyle râvilerin rivayetlerinin mütâbî olarak kullanılacağını, değilse bu râvilerin leyyin olduğunu söylemiştir.¹³⁷⁰ Leyyinü’l-hadis, bir görüşe göre hıfzı açısından cerh edilen fakat hadisi mütâbî olarak kullanılmaya devam edilen ve bu durumun adaletine zarar vermediği râvi diye açıklanmıştır.¹³⁷¹ Makbûl hükmü verilen râvilerin sayısının diğerlerine göre bir miktar fazla çıkmasının sebebi, İbn Hacer’in hüküm vermediği râviler hakkındaki İbn Hibbân başta olmak üzere bazı alimlerin olumlu kanaati sebebiyle *Cevâmiu’l-kelim* programının “makbul” hükmü vermesidir. Toplamda 8 râvi hakkında makbûl hükmü verilmiştir. İbn Hacer, doğrudan kendisinin “makbul” hükmü verdiği râvi sayısı 16’dır.

Râvinin hadis rivayetinin az olması, tabakat ve rical kitaplarında “kalîlü’l-hadis, mukill” gibi nitelendirilmesi mutlak anlamda cerh edildiği ve kıymetsiz olduğu anlamına gelmemektedir.¹³⁷² Bununla beraber râvinin rivayet sayısının akranlarına nispeten az olması tanınmasını engelleyebilmektedir. Râvinin adaletine zarar veren cehalet problemi, râvinin hadis sayısının ve talebesinin azlığından kaynaklanmaktadır. Örneğin Yahyâ b.

¹³⁶⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 74.

¹³⁷⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 74.

¹³⁷¹ Gavrî, *Mu‘cemu’l-fâzi ve ibârâti’l-cerh ve’t-ta’dil*, 594.

¹³⁷² Gavrî, *Mu‘cemu’l-fâzi ve ibârâti’l-cerh ve’t-ta’dil*, 650.

Maîn'in Âsım b. Süveyd b. Âmir el-Ensârî'yi tanımadığı nakledilmiştir. İbn Adî ise “Yahyâ, onu tanımıyor, çünkü Âsım gerçekten kalilü'r-rivâye biri idi, belki de beş hadis haricinde ondan hadis rivayet edilmedi.”¹³⁷³ diyerek Yahyâ'nın tanımama gerekçesinin tâbiî olduğuna işaret etmiştir. İbn Hacer ise Âsım'ı, Kuba mescidinin imamı, yedinci tabakada “makbul” bir râvi olarak nitelemiştir.¹³⁷⁴

Sonraki sırayı İbn Hacer'in “mechûlü'l-hâl” hükmü verdiği râviler oluşturmaktadır. İbn Hacer'in mestûru ve mechûlü'l-hâlî aynı kabul ettiği hatırlandığında mechûl hükmünün verildiği râvilerin de azımsanmayacak miktarda olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hacer bu iki kavramı, aynı anlamda yedinci sırada kullanmış, bununla kendisinden birden fazla râvinin rivayet ettiği ve tevsîk edilmemiş râviyi kastetmiştir.¹³⁷⁵ Bu durum, isnaddaki ibhamların bir kısmının hadis rivayetinde etkin olmadığı için mechûl kalan râvilerden yapılan nakiller sebebiyle olduğunu göstermektedir. Burada râviden “birden fazla kişinin rivayet etmesi” buna rağmen hadis münekkitlerinin “hüküm belirtecek kadar tanımaması” olmak üzere iki unsur öne çıkmaktadır.

Akabinde İbn Hacer'in “zayıf” hükmü verdiği râviler gelmektedir. İbn Hacer, hakkında muteber bir tevsik bilinmeyen ve müfesser olmasa da zayıf lafzı kullanılan râvileri kastetmiş, sekizinci sırada zikretmiştir.¹³⁷⁶

İbn Hacer, taksiminde “mechûlü'l-hâl” ve “mechûl” (mechûlü'z-zât) durumunu ayırmış, râvi hakkında mutlak olarak kullanılan “mechûl” lafzını dokuzuncu sırada zikretmiş, kendisinden bir kişinin rivayet ettiği ve tevsîk edilmemiş râviyi kastetmek için kullanmıştır.¹³⁷⁷ Buna rağmen bu râvilerin vuhdan gibi değerlendirileceği düşünülebilir. Nitekim bu râviler, kendisinden rivayet eden tek bir râvi vasıtasıyla hadis literatüründe yer bulmuştur.

¹³⁷³ İbn Hacer, *Tehzib*, 2/253. İbare şöyledir: قَالَ ابْنُ عَدِيٍّ: إِنَّمَا لَمْ يَعْرِفْهُ لِأَنَّهُ قَلِيلُ الرِّوَايَةِ جَدًّا، لَعَلَّهُ لَمْ يَرَوْهُ غَيْرَ خَمْسَةِ أَحَادِيثَ.

¹³⁷⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 245.

¹³⁷⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 74.

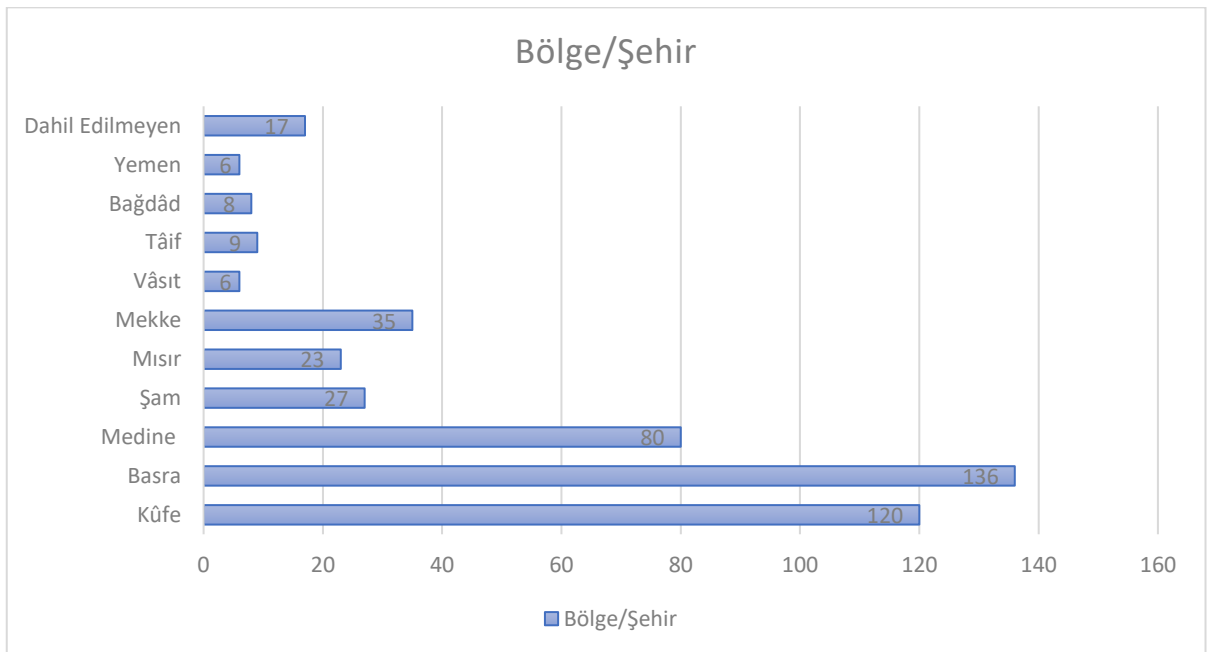
¹³⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 74. İbare şöyledir: النَّامِنَةُ: مَنْ لَمْ يُوجَدْ فِيهِ تَوْثِيقٌ لِمُعْتَبَرٍ، وَوُجِدَ فِيهِ إِطْلَاقُ الضَّعْفِ وَلَوْ لَمْ يُفَسَّرْ، وَإِلَيْهِ الْإِشَارَةُ بِلَفْظِ ضَعِيفٍ.

¹³⁷⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 74. İbare şöyledir: النَّاسِغَةُ: مَنْ لَمْ يَرَوْهُ عَنْهُ غَيْرُ وَاحِدٍ وَلَمْ يُوثَّقْ، وَإِلَيْهِ الْإِشَارَةُ بِلَفْظِ مَجْهُولٍ.

4.2.3. Mübhem Bırakan Râvilerin Bölgeleri

Mübhem bırakan râvilerin anahatlarıyla hangi bölgelerde yoğunlaştığına dair bir fikir oluşması için râvilerin bölgelerine dair bir istatistik oluşturulmuştur. Esasında muhaddislerin tedvin gayretlerinin başlamasıyla birlikte birden fazla şehir ve bölgeye gittikleri, oradaki râvilerden hadis aldıkları bilinmektedir. Hadis aldığı kişiyi mübhem bırakan râvi, hangi şehirdeki/bölgedeki hocayı mübhem bıraktığını “Racul min ehli Mısır, Şeyh min ehli Dımaşk” gibi lafızlarla ifade etmektedir. Yine muhaddisin hadisi tahammül ettiği şehir ile rivayet ettiği şehir/bölge farklı olabilmektedir. Bu sebeple Ma‘mer b. Râşid gibi birçok şehirdeki hocalardan hadis alan ve bunları farklı yerlerde rivayet eden hadis alimlerine bölge tayin ederken bunlardan biri seçilmiştir. Örneğin Yemenli olduğu bilinen Ma‘mer için Basra tercih edilmiştir. Bu tercih, istatistikin sonucunu bölgesel açıdan etkilemektedir. Bununla beraber şehir/bölge fikri oluşması için râvilerin, yoğun bir şekilde aktif hadis rivayetinde bulunduğu bölgeler üzerinden bir analiz yapılabilir. Aşağıdaki istatistik ibham lafzı kullanarak hocalarından hadis rivayet eden râvilerin şehirlerini göstermektedir.

Grafik 6: Mübhem Bırakan Râvilerin Yaşadığı Şehirler

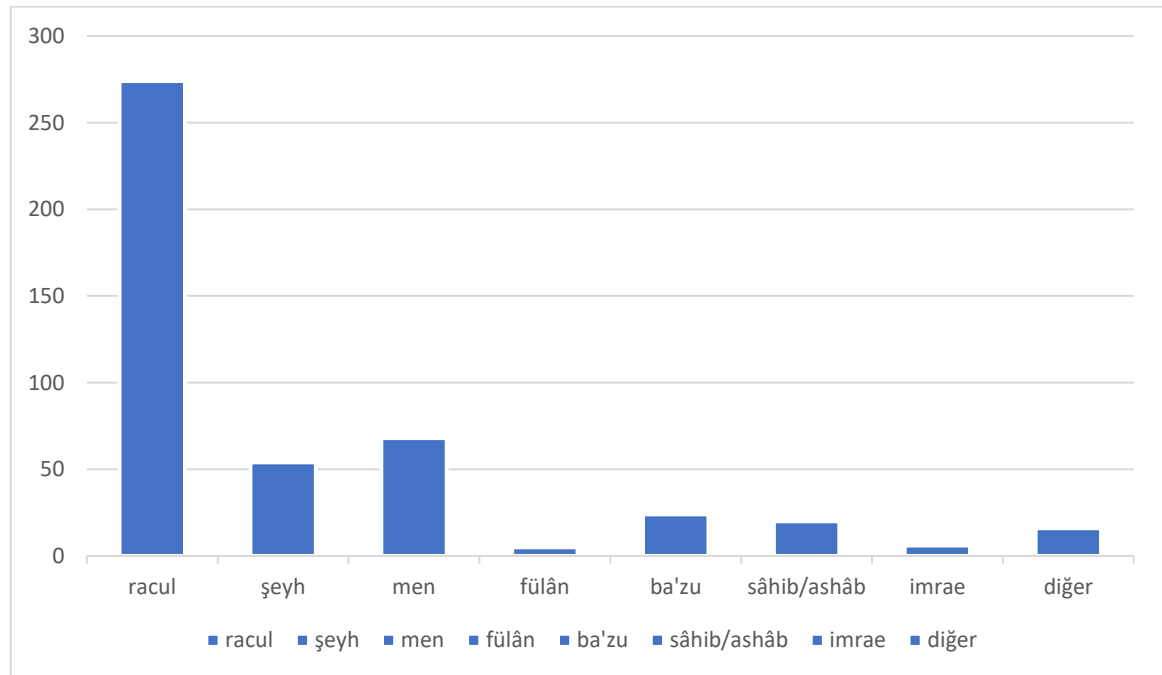

Hadislerin rivâyetlerin nakli esnasında ibham lafızlarının yoğunluğuna bakıldığında sırasıyla üç şehir öne çıkmıştır: Basra, Kûfe ve Medine. Hadis rivayet seyrine dair genel bilgiler hatırlandığında, ibham lafızlarını kullanarak rivayet eden râvilerin yaşadığı şehirlerin tespitinin bu şekilde bir veri sunması tâbiî bir durumdur. Basra ve Kûfe'nin sayısının diğer şehirlerden fazla olması, hicri ikinci asra kadar ilmi hareketliliğin yoğun olduğu Mekke ve Medine gibi şehirlerden zamanla -İmam Mâlik istisna edilirse- Basra ve Kûfe'ye, oradan da Bağdâd'a kaydığı fikriyle örtüşmektedir.¹³⁷⁸ Bu durum *el-Müsned* özelinde olduğu için bir bakıma Ahmed b. Hanbel'in hangi bölgenin hadislerini daha çok eserinde naklettiği hakkında da bilgi vermektedir.

4.2.4. Kullanılan İbham Lafızları

Hadis alimlerinin isnadlarda kullandığı ibham lafızlarının yoğunluğunun *el-Müsned* özelinde görülmesinin faydalı olacağı düşünüldüğünden bir istatistik oluşturulmuştur. Aşağıdaki grafik, ibham lafızlarının kullanım sayısını göstermektedir.

Grafik 7: Isnadlarda En Çok Kullanılan İbham Lafızları

¹³⁷⁸ Tatlı, *Tâbiîn Döneminde Hadis Rivayeti*, 81, 523.

İbham lafızları içerisinde en çok kullanılan lafzın “racul/ricâl” ifadesi olduğu görülmektedir. Akabinde “men” ve “şeyh/eşyhâhun/meşyeha” lafızları kullanılmıştır. “Ba‘zu” (biri) ifadesine “Ba‘zü Benî Ya‘lâ b. Ümeyye” (Ya‘lâ b. Ümeyye Oğulları) gibi örneklerde bazen bir aileye bazen bir şahsa, kabileye nispet edilerek yer verilmektedir. İbham lafızları içerisinde “fûlân” lafzının diğer lafızlara oranla az kullanıldığı görülmektedir. Diğer ibham lafızları içerisinde ise “kâssu’l-ecnâd” (ordu komutanı), “kâdî” (hâkim), “muhbir” (haber veren biri), arîf (bilgin), nefer (grup), vefd (heyet), rasûlü fûlân (fûlânın elçisi) sika, la ettehimuhu gibi ibham lafızları yer almaktadır.

Racul/ricâl, men, sâhib, ba‘zü kelimelerinin mübhem bırakılan râvi hakkında bir yargıyı ima etmeyen bir kullanım olduğu düşünülebilir. Aynı şekilde “şeyh” kelimesi de isnadlarda “hadis hocası” anlamında kullanılmaktadır. İlerleyen süreçlerde diğerlerinden farklı olarak “şeyh” kelimesi, hadis münekkitlerinin dilinde cerh-ta‘dîl lafızları arasında yer bulmuştur. Örneğin isnadlarda daha çok kullanılan “racul” kelimesi meşhur olmamış, bir râviden söz edilirken kullanıldığında nötr bir anlam ihtiva etmiştir. Şeyh kelimesi ise daha çok hadis rivayetinde etkinliği diğer alimlere nispeten az râviler için kullanıldığı düşünülmektedir. İbn Abdilber’in Atâ el-Horasânî’nin bir hadisi kendisinden aldığı ve ismini “şeyh” diyerek mübhem bıraktığı hocasının adının Abdurrahman b. Ebî Leylâ olabileceği bazı muhaddisler tarafından dile getirilince İbn Abdilber’in “Bu bence uzak bir ihtimaldir. Çünkü Abdurrahman b. Ebî Leylâ, tâbiîn âlimleri içerisinde en meşhurlarındandır ve Atâ’nın ondan “şeyh” diye bahsetmesi mümkün değildir.”¹³⁷⁹ diyerek açıklama yapması bu duruma işaret etmektedir.

Buna göre rivayet döneminde senedlerde genellikle râviyi tavsif etmek amacıyla lügat anlamıyla kullanılan “şeyh” kelimesini, münekkit hadis alimlerinin zamanla bir yargıyı ifade eder şekilde kullandığı görülmektedir. Örneğin, Abdullah b. el-Esved el-Kuraşî hakkında Ebû Hâtim (öl. 277/890) “Şeyhtir, ondan Abdullah b. Vehb haricinde kimsenin rivayet ettiğini bilmiyorum.” demiştir.¹³⁸⁰ Hadis münekkitleri tarafından “şeyh” diye nitelenen râviler, mutlak olarak cerh veya ta‘dîl edilmiş değildir. Bu râviler içerisinde sika, metruk, mestur, mechûl râviler olabilmektedir. Bununla beraber bu

¹³⁷⁹ İbn Abdilber, *Temhîd*, 21/4.

¹³⁸⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/2.

kelimenin genellikle akranlarına hadisçi kimliği az râviler için kullanıldığı görülmektedir.¹³⁸¹ Bu durum isnadda bazı râvilerin hocasını “şeyh” lafzıyla mübhem bırakırken bu amaçla kullandığını düşündürmektedir. Nitekim isnadda “şeyh” diye nitelenen ve kimliği tespit edilen râvilerin önemli bir kısmının rivayeti azdır ve bunların bir kısmı erken dönem tabakat yazarları Vâkıdî, İbn Sa’d gibi hadis alimleri tarafından kalilü’l-hadis olmakla nitelenmiştir. Bu durum isnad içerisinde de bazı râvilerin bu gibi rivayeti az olan râvilerden rivayet ederken mübhem şekilde söz edildiğini düşündürmektedir.

Erken dönemlerden itibaren kullanılagelen terkiplerden biri “hadisü’ş-şüyûh” ifadesidir. Örneğin Ebû Hâtım, Şebîb b. Bişr el-Becelî hakkında “Leyyinü’l-hadistir. Hadisi şeyhlerin hadisi gibidir.” demiştir.¹³⁸² Bu terim, râvinin “kalîlü’l-hadis” biri olduğu anlamında kullanılmaktadır.¹³⁸³ *Cevâmiu’l-kelim* programına göre Şebîb b. Bişr’in iki hocası, dokuz talebesi ve 28 hadisi olduğu görülmektedir. İbnü’l-Kattân da hadis alimlerinin bir adam hakkında “şeyh” lafzını, hadis aldığı ve kendisinden de hadis rivayet edildiği bilinmeyen râviler için kullandığını, böyle bir râvinin ancak bir veya birkaç hadisinin olduğunu, hakkında da “şeyh” denildiğini söylemiştir. Aynı zamanda muayyen bir şahıs hakkında, ondan rivayetinin azlığına işaret ederek kullanılabildiği ifade etmiştir. Örneğin “Şeyhlerin Ebû Hureyre’den naklettiği rivayetlerden sakının.” denildiğinde bununla o râvilerin her ne kadar -rivayetleri çok olsa bile- Ebû Hureyre’den rivayetlerinin az olduğunu ifade etmişlerdir.¹³⁸⁴

“Men” lafzının ise genellikle hadisin kaynağının bilindiği fakat hangi hocadan alındığının unutulduğu/bilinmediği durumlarda kullanıldığı görülmektedir. Bilhassa hadisin kaynağı (mahreci) ve yayıldığı (medâr) râviden yapılan nakillerde “men” lafızı kullanılmaktadır. Yani *عَمَّنْ سَمِعَ ابْنُ* “Ebû Hureyre’den işiten kimseden”, *عَمَّنْ سَمِعَ ابْنُ* “İbn Abbas’tan işiten kimseden” diyerek hadisler nakledilmektedir. Buradaki ibhamların bir kısmının alt tabakadaki râvilerin tasarrufundan kaynaklanmaktadır. Bir kısım râviler “Ebû Hureyre’den” diye rivayet etmiş, bir kısmı ise “Ebû Hureyre’den (men) alandan” diyerek rivayet etmiştir.

¹³⁸¹ Örnekler için bk. Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/516-524.

¹³⁸² İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/357.

¹³⁸³ Gavrî, *Mu’cemu’l-elfâzi ve ibârâti’l-cerh ve’t-ta’dîl*, 398.

¹³⁸⁴ İbnü’l-Kattân el-Fâsî, *Beyânu’l-vehm ve’l-ihâm*, 3/539.

İbham lafızları içerisindeki kullanılan “sâhib/ashâb” gibi lafızlar râvinin hocasına mülazemetine, hadis halkasında oluşuna işaret etmek üzere tercih edildiği düşünülmektedir. “Ba’zü” (biri) ise, insanların genellikle aile, neseb ve kabileleriyle tanındığı bir vasatta şahsın isminin hıfz edilemediği fakat kimin neseb veya kabilesinin bilindiği durumlarda kullanıldığı tahmin edilmektedir.

4.3. MÜBHEM BIRAKILAN VE KİMLİĞİ TESPİT EDİLEBİLEN RÂVİLER

Aşağıdaki grafik Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde bir senedde mübhem bırakılan, fakat yine aynı eserin bir yerinde yahut eser dışındaki diğer temel hadis kaynaklarında kimliği açıkça geçen yahut İbn Adî, Mizzî, el-Hüseynî, İbn Hacer gibi mütehasıs hadis âlimlerinin tespit ve tahminleri esas alınarak oluşturulmuştur. Burada râvinin vasfına dikkat çekildiğinden örneğin İbn Hacer’in “falanca isnaddaki mübhem râvi şu olabilir.” dediği yerlerdeki tahminleri de tespit kapsamında değerlendirilmiştir. Büyük oranda Şuayb el-Arnaut başkanlığında bir komisyon tarafından neşredilen Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inden ve dipnotlardaki değerlendirmelerinden istifade edilmiştir.¹³⁸⁵ Buradaki amacımız *el-Müsned*’de yer alan isnadlardaki mübhem bırakılan râvilerin genel durumunun görülmesi olduğundan doğrudan sıhhat değerlendirmelerine girilmemiştir. Şuna da dikkat çekilmelidir ki, mübhem râvinin kimliğinin tespiti faaliyeti de hadis ilminin temel prensibinde olduğu gibi içtihadî bir eylemdir. Bu tespit işlemi için karînelerden istifade edilmektedir. Bu sebeple isnaddaki mübhem râvinin kimliğine dair birden fazla ihtimalin zikredildiği yerlerde, bu râvilerin her birine listede yer verilmiştir.

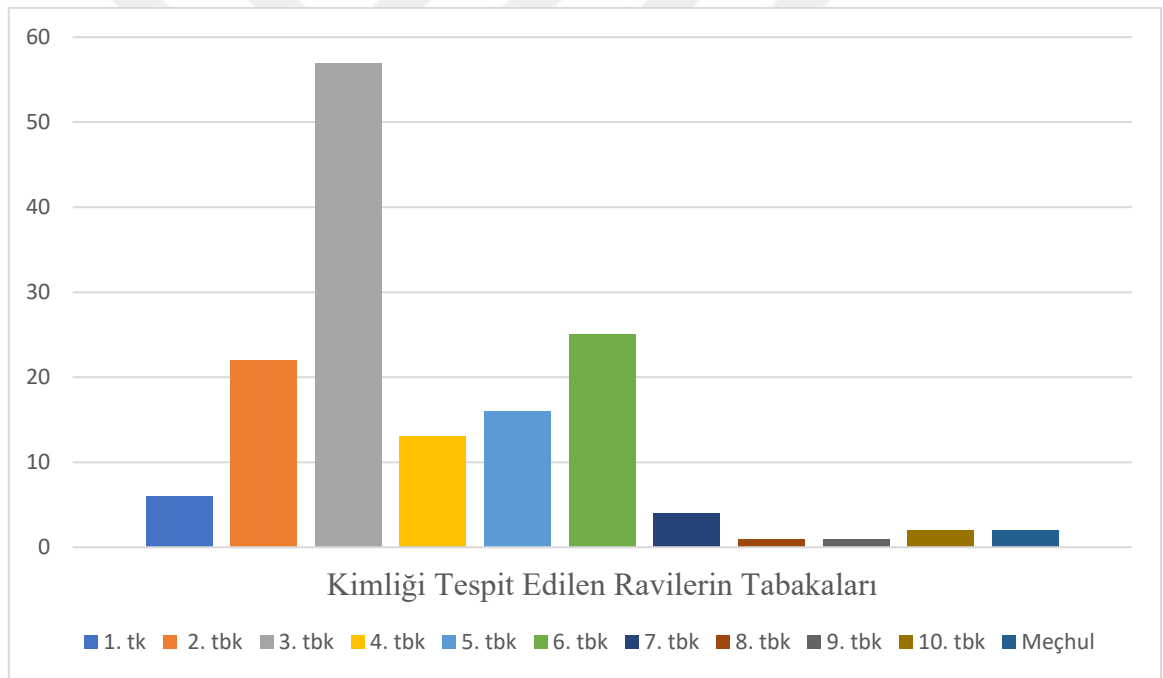
Değerlendirme yapılabilmesi için yukarıda mübhem bırakan râvilerin listesi, “racul” gibi mutlak lafızlar, “ve gayruhu” gibi ikinci senedin zikredildiği yerler, “huddistu” gibi ibhama delalet sîgalar olarak ayrı ayrı sıralanmıştı. Bunların toplamı ise 524’tür. Burada ise bütün olarak toplamda kimliği tespit edildiği düşünülen râvilerin olduğu isnadlar üzerinden değerlendirme yapılacaktır.

¹³⁸⁵ Mübhem bırakılan râvilerin kimliğinin önemli bir kısmının tespiti aynı eserde yer alan diğer rivayetlerle bilinmektedir. Örneğin, İbn Abbas’ın *kaderi reddedenlerle ilgili görüşünün nakledildiği rivayetin* isnadında mübhem râvi vardır. İsnad şöyledir: Ebu’l-Muğîre → Evzaî → ba’zu ihvânihi → Muhammed b. Ubeyd el-Mekkî → İbn Abbas... Hadisin devamında Ahmed b. Hanbel, mübhem şahsın isminin Alâ b. el-Haccâc diye isimlendirilmiş halini zikretmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/171 (No. 3054), 5/173 (No. 3055).

4.3.1. Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Tabakaları

Aşağıdaki tablo, *el-Müsned*'de mübhem bırakılan râvilerden kimliği tespit edilenlerin tabakalarını göstermektedir. Toplamda 141 isnad üzerinden değerlendirme yapılmıştır. İlave olarak mübhem râvinin başka bir râvi olması ihtimalinin zikredildiği 8 râvi de eklenmiştir.¹³⁸⁶ Böylece grafikte toplam 149 râvinin tabakalarına dair bilgi bulunmaktadır. Mechûl hükmü verilen, tabakasına dair net bir kanaate varamadığımız râviler hakkında *Cevâmiu'l-kelim* programı vasıtasıyla tabaka tayin edildiğinde benzer sonucun çıktığı, yapısal olarak etkilemediği görülmüştür.

Grafik 8: Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Tabakaları

Birinci tabakada kimliği tespit edilen râvilerin az çıkmasının sebebi, araştırmaya isnadda sahâbî olduğuna işaret edilen râvilerin katılmamasıdır. Bununla beraber az sayıdaki isnadda tâbiînin hadis aldığı kişinin sahâbî çıktığı anlaşılmıştır.

¹³⁸⁶ Bazı senedlerde mübhem bırakılan râvinin kimliği noktasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin, bir senedde mübhem bırakılan râvinin Tâvûs b. Keysân veya İkrime b. Hâlid'den biri olduğunun düşünülmüştür. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/171 (No. 3053).

İkinci tabakada mübhem bırakılan râvilerin bir kısmı sahâbe çocukları, bir kısmı ise muhadramûn idi. Hadislerin mahreci veya medârı olması sebebiyle, bir isnadda ismi zikredilmeyen râvi başka bir isnadda zikredilmiştir. Bu sebeple 2. tabakadaki kimliği tespit edilen râvilerin azımsanmayacak miktarda olduğu düşünülebilir.

Hadis rivayet tarihinde hadis kaynağını en çok mübhem bırakan âlimler, üçüncü tabakada olduğu gibi kimliği tespit edilen râvilerin kâhîr ekseriyeti de üçüncü tabakadadır. Bu durum, sistemli isnad anlayışının olmadığı bir ortamda ibham lafızlarının yoğun olduğunu göstermekle birlikte, bu tabakadaki râvilerin isnadların mahreci veya medârı olmaları sebebiyle, isnadları tedvin eden sonraki kuşak âlimler vasıtasıyla mübhem râvilerin bir kısmının kimliğinin tespit edilebildiğini göstermektedir. Orta kuşak tâbiînin yaşadığı bu tabakada râvilerden çeşitli ibham lafızlarıyla rivayetin yoğun olması sebebiyle tespit edilen râvilerin de en çok bu tabakalarda olması tabiidir. Sonraki kuşak tâbiînin, isnadların mahrecine diğer bir deyişle Hz. Peygamber'e yakın olan kısmına doğru araştırmalar yapması, diğer tarikler vasıtasıyla mübhem râvinin kimliğinin tespit edilmesi vakıaya uygundur.

Dördüncü ve beşinci tabakalarda da mübhem bırakılan râvilerin tespiti devam etmiştir. Bu tabakalardaki râvilerin bir kısmı ihtisar amacıyla, bir kısmı ise bir sebeple ta'n edilen, önemli bir kısmı da birkaç hadisi olan, hadis rivayetinde etkinliği sınırlı olan râvilerden teşekkül etmektedir. Tedvinle beraber bir hadisin birden fazla tarikinin bulunması, hadisin bir tarikinde mübhem bırakılan râvilerin tespitini sağlamıştır. Zira aynı hadisin başka bir tarikle aynı veya farklı bir eserde sahih bir senedi yer almaktadır. Dolayısıyla kimliği tespit edilmesi için gayret edilen râviler, bir hadisin medârı sayılan râviler olmaktadır.

Altıncı tabakada kimliği tespit edilen râvilerin oranının yüksek çıkması ise sistemli hadis rivayetiyle birlikte râvilerin tanınıyor olmasıyla ilişkili görünmektedir. Süfyan es-Sevrî gibi âlimlerin bir senedde mübhem bıraktığı râvilerin bir kısmının kimliği bilinmektedir. Bunların durumu incelendiğinde ya hadis rivayetinde etkin olmadığı yahut bir sebeple metruk râvilerden olduğu veya ihtisar gerekçesiyle mübhem bırakıldığı anlaşılmaktadır.

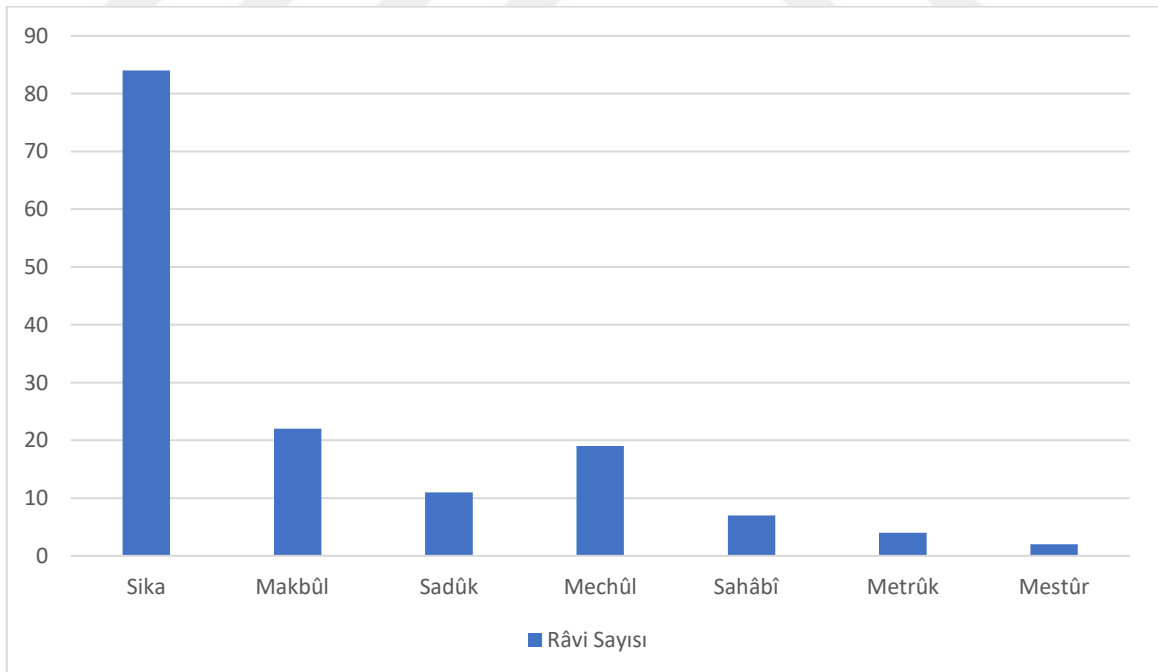
İbn Hacer'in talebe → hoca ilişkisini temel alarak tabakaları belirlediği hatırlandığında yedinci tabakada mübhem bırakılan râvilerin oranının düşük olması, bu râvilerin hadis aldığı hocaların yer aldığı 4., 5. ve 6. Tabakada kimliği tespit edilen

râvilerin yüksek çıkması hadis rivayet tarihiyle uyumlu gözükmektedir. Zira bir önceki başlıkta mübhem bırakan râvilerin tabakaları arasındaki 7. tabakadan sonra keskin bir düşüş görülmüştü. 8. Tabakadan itibaren mübhem bırakma oranı oldukça az olarak devam etmişti. Dolayısıyla bu tabakadan sonraki râvilerin mübhem bırakma oranının azalması anlaşılır bir durumdur. Yedinci tabakada ise İbn Lehîa gibi çok tartışılan, bazı âlimlerin cerh ettiği râviler bulunmaktadır. Rivayetlerin tarikleri artık bu dönemde bilindiğinden, bir isnadda mübhem kalan râvinin tespiti diğer isnadlar vasıtasıyla mümkün olmaktadır. Diğer tabakalardaki tespit sayısı az olarak devam etmektedir.

4.3.2. Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Cerh-Ta'dîl Durumu

Aşağıdaki grafik bir senedde mübhem olarak yer alıp başka bir sened vasıtasıyla kimliği tespit edilebilen râvilerin cerh-ta'dîl durumunu göstermektedir. Toplamda 149 râvi üzerinden değerlendirme yapılmıştır.

Grafik 9: Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Cerh-Ta'dîl Durumları

Kimliği tespit edilen râvilerin yarısından fazlasının sika olduğu görülmektedir. Bu, İbn Hacer, Sehâvî gibi âlimlerin “İbhamların çoğu ya ihtisar yahut şek

sebebiyledir.”¹³⁸⁷ tespitini desteklemektedir. Kimliği tespit edilen râvilerin önemli bir kısmı yine Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde ya hemen bir sonraki rivayette yahut eserin farklı bir yerinde isimlendirilmiş olarak yer almaktadır. Bu râvilerin, bazı isnadlarda mübhem bırakılmasının temel gerekçelerinden birinin ihtisar maksadıyla olduğunu düşündürmektedir. Özellikle *el-Müsned*’de A (râvi) → mübhem râvi → B (râvi) formunda yer alan senedin, yine aynı eserde A (râvi) → müsemma → B (râvi) şeklinde mübhem râvinin isimlendirildiği isnadın yer alması, bu kanaati desteklemektedir.

İbn Hacer, mütekaddimûn münekkîr âlimlerinin bir kısmının mechûl hükmü verdiği râviler hakkında -muhtemelen- o râvinin rivayetlerini değerlendirerek “makbul” hükmü vermiştir. “Makbul” hükmü verilen râvilere bakıldığında hadis sayısı az olan râviler olması dikkat çekmektedir. Örneğin Atâ b. Ferrûh el-Medenî¹³⁸⁸, Ebû Ümâme et-Teymî¹³⁸⁹ gibi râvilerin *Cevâmiu’l-kelim* programına göre hadis üç tanedir, hoca ve talebe sayıları da oldukça azdır.

Kimliği tespit edilen râvilerin önemli bir kısmı da birkaç hadisi olan, birkaç hocadan hadis rivayet eden, kendisinden de birkaç talebenin rivayet ettiği bir iki râvisiyle bilinen İbn Hacer’in “mechûl” hükmü verdiği râvilerden oluşmaktadır. Bu şekilde kimliği tespit edilebilse bile hadisteki durumu hakkında fikir edinilebilecek kadar hadisi olmaması, İbn Hacer’in râvi hakkında mechûl hükmü vermesinin gerekçesi olmuş gibidir. Grafiğe bakıldığında metruk, mestûr ve mechûl hükmü verilen râvilerin genel orana mukayese edildiğinde az olduğu görülmektedir.

4.3.3. Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Bölgeleri

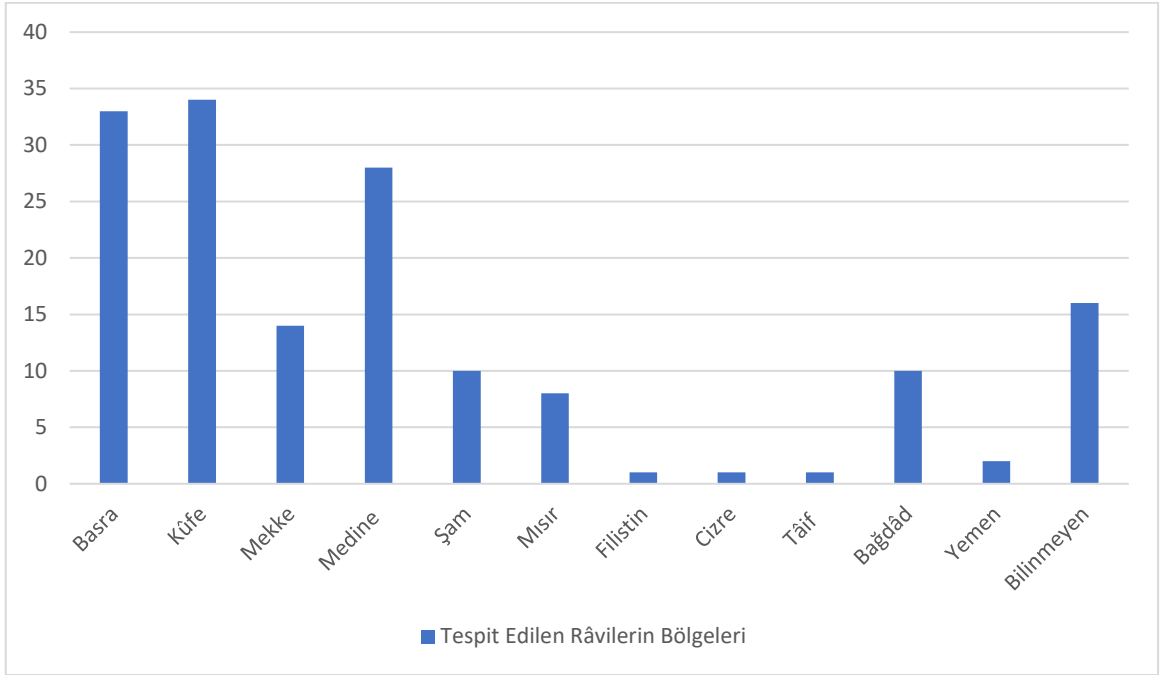
Aşağıdaki grafik, kimliği tespit edilen râvilerin şehirlere göre sayısını göstermektedir.

Grafik 10: Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Yaşadığı Şehir/Bölgeler

¹³⁸⁷ Sehâvî, *Fethü’l-mugîs*, 1/345.

¹³⁸⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 392.

¹³⁸⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 619.

Grafiğe bakıldığında râvilerin şehirlere göre tespit oranı arasında öne çıkan şehirlerin Basra, Kûfe ve Medine olduğu görülmektedir. Mübhem bırakan râvilerin bölgelerinin incelendiği kısımda ifade edilen hususların bu bölgeler için de geçerli olduğu düşünülebilir. Farklı olarak Filistin, Cizre gibi şehirlerden yapılan rivayetlerde mübhem bırakılan râvinin kimliği tespit edilebilmiştir. Azımsanmayacak miktarda râvinin bölgesine dair bilgi edinilememiştir. Yanlış bir şehir tayin edilmemesi düşüncesiyle bu kişilere şehir tayini yapılmamıştır.

4.3.4. Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Hadis Sayısı

Hadis râvileri, hadis tarihindeki etkinliği açısından ana hatlarıyla üç grupta kategorize edilebilir: Müksirûn (çok hadis rivayet edenler), mutavassıtûn (müksirûn kadar olmasa da hadisçi kimliğiyle bilinenler) ve mukillûn (az hadis rivayet edenler). Muksirûn âlimlerine, Zührî, Süfyan es-Sevrî, Süfyan b. Uyeyne, Şu'be, Abdurrahman b. Mehdî gibi hadis rivayeti çok olan âlimler örnek verilebilir. Bu alimleri, hadis ilmiyle az çok iştilal eden herkes tanımaktadır.¹³⁹⁰ Mutavassıtûn, ilk gruptaki kadar olmasa da hadis rivayetiyle

¹³⁹⁰ “Müksirûn” kavramı ilk olarak sahâbe nesli hakkında yoğun bir şekilde kullanılmış, bununla kendisinden binden fazla hadis rivayet edildiği yedi sahâbî kastedilmiştir. Bazı sahâbîlerin rivayet sayılarına dikkat çekilerek hakkında “kesîrû'l-hadis” gibi nitelemeler yapılmıştır.

meşgul olan, hadis öğrenen ve öğreten âlimlerdir. Rivayet sayıları da ilk gruptaki hadis âlimleri kadar çok olmasa da gibi mukillûn denilecek kadar da az değildir. Bu râviler hakkında genellikle ilk gruptaki münekkit âlimlerin kanaatlerine bakılarak değerlendirme yapılmaktadır. Üçüncü gruptaki râviler ise az hadisi olmakla, az hadis rivayet etmekle bilinen, birkaç hocadan hadis rivayet eden ve yine bir veya birkaç talebenin kendisinden rivayette bulunduğu hadis rivayet tarihinde pek etkin olmayan râvilerdir. Üçüncü gruptaki bu râvilerin ta'dili için de münekkit hadis âlimlerinin kanaatine ihtiyaç duyulmaktadır.

Bazı sahâbîler de dahil olmak üzere, râvilerin biyografilerine yer verilen eserlerde râvilerin rivayet sayılarına işaret edilerek hakkında “kalîlü'l-hadis, mukill” gibi ifadeler kullanılmıştır. Vâkıdî, İbn Sa'd gibi erken dönem tarih ve tabakât âlimleri bazı râviler hakkında kalîlü'l-hadis terkiibini kullanmış, bununla genellikle kendisinden az hadis rivayet edilen râvileri kastetmişlerdir. Örneğin, Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. el-Esîd hakkında Vâkıdî “Kalîlü'l-hadis idi.” demiştir.¹³⁹¹ *Cevâmiu'l-kelim* programına bakıldığında Ümeyye'nin beş hadisi olduğu görülmektedir. Bu ifade sonraki cerh-ta'dil, biyografi yazarlarının kullandığı bir terkip olmuştur.

Hadisi az olan râvinin rivayetinin asgarisi, bir hocası olan, kendisinden tek bir râvinin bir hadis rivayet ettiği râviler olabilir. Fakat bir râvi hakkında kaç hadisi olması, kaç hocası veya talebesi olduğunda ona “kalîlü'l-hadis” denilebileceği noktasında belli bir tutum yok gibidir. Bu sebeple İbn Hacer'in “kalîlü'l-hadis” diye nitelediği râvilerin rivayet sayıları incelendiğinde genel bir ortalamadan söz edilebilir. İbn Hacer'in “kalîlü'l-hadis” diye nitelediği Abdullah b. Ğâlib el-Haddânî'nin¹³⁹² *Cevâmiu'l-kelim* programına göre iki, Selm b. Ebî Zeyyâl'in¹³⁹³ dokuz, Abdullah b. Ma'bed'in¹³⁹⁴ dokuz, Ubeyd b. Huneyn'in¹³⁹⁵ yirmi altı, Muallâ b. Ziyâd'ın kırk altı hadisi¹³⁹⁶ olduğu görülmektedir.

Kalîlü'l-hadis şeklindeki nitelemelerin râvinin akranlarına nisbetle yapılan bir değerlendirme olduğu bilinmektedir. Bu açıdan hadis sayısının râvinin bulunduğu tabakayla da ilişkisi bulunmaktadır. Örneğin İbn Hacer, Yahyâ b. Yahyâ b. Kesîr el-Leysî'yi (öl. 234/848) hataları olan, onuncu tabakadan sadûk fakîh bir râvi diye nitelemiş,

¹³⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/28.

¹³⁹² İbn Hacer, *Takrîb*, 317. Üçüncü tabakadan Basralı bir râvi.

¹³⁹³ İbn Hacer, *Takrîb*, 245. Yedinci tabakadan Basralı bir râvi.

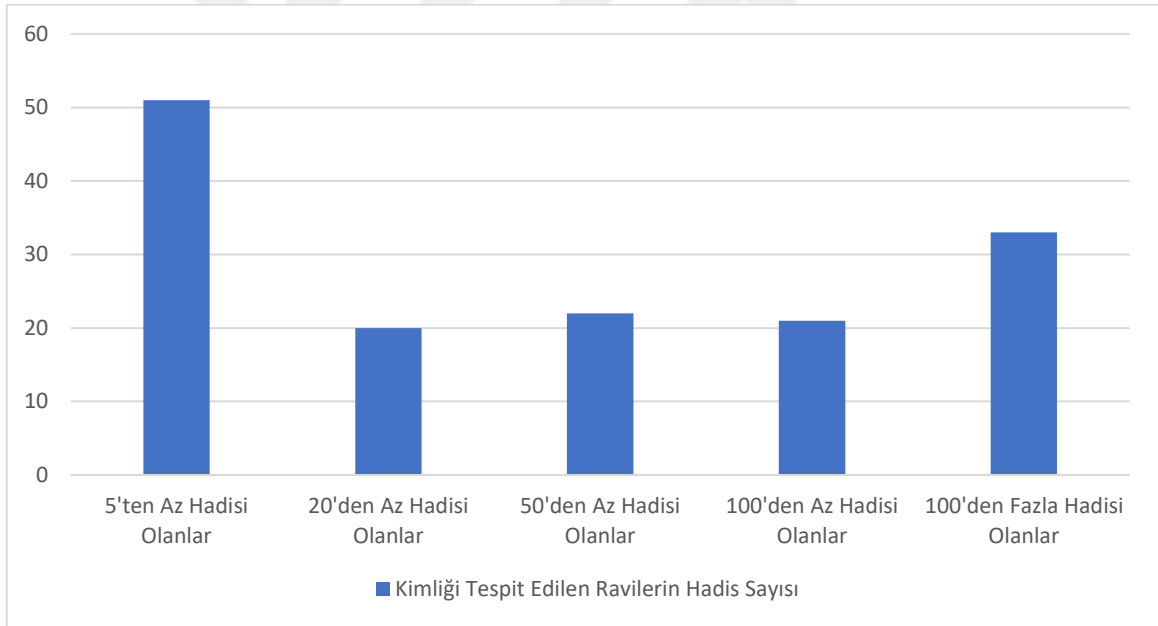
¹³⁹⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 324. Üçüncü tabakadan Medineli bir râvi.

¹³⁹⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 376. Üçüncü tabakadan Medineli bir râvi.

¹³⁹⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 541. Yedinci tabakadan Basralı bir râvi.

kalîlü'l-hadis olduğunu söylemiştir. *Cevâmiu'l-kelim* programına göre bu râvinin 104 hadisi olduğu görülmektedir. Bu râvinin fakih yönüne dikkat çekildiği ve hadislerin tariklerinin bilindiği onuncu tabakadan biri olduğu dikkate alınınca İbn Hacer'in "kalîlü'l-hadis" ile kastının teknik hadis bilgisinin azlığı olabilir.¹³⁹⁷ Bununla beraber neticede rivayet sayıları üzerinden bazı râvilerin hadis rivayetindeki bilinirliğine dair bir tahmin yürütülebileceği düşünülmüştür. *Cevâmiu'l-kelim* programı râvilerin tekrarsız merfû hadis sayısını vermektedir. Burada râvilerin yaklaşık hadis sayılarına odaklanıldığından bu programın verdiği hadis sayısı tercih edilmiştir.¹³⁹⁸ Aşağıdaki tablo, isnadda bir lafzıyla mübhem bırakılan ve sonrasında kimliği tespit edilen râvilerin programa göre hadis sayılarını göstermektedir.

Grafik 11: Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Hadis Sayıları

Mübhem bırakılan râviler içerisinde kimliği tespit edilen râvilerin hadis sayılarına ve kendilerinden hadis rivayet eden râvi sayılarına bakıldığında önemli bir kısmının birkaç hadisi olduğu görülmektedir. Bunlar içinde sekiz isnadda ise bu râvilerin, tek bir

¹³⁹⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 598. İbare şöyledir: يحيى ابن يحيى ابن كثير اللبثي مولا هم القرطبي أبو محمد صدوق فقيه قليل الحديث وله أو هام من العاشرة مات سنة أربع وثلاثين على الصحيح

¹³⁹⁸ Topgöl, "Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar", 169.

hadisi, bir hocası ve bir talebesi vardır. Râvilerin bazısı (19 tane) kendisinden rivayet eden sadece tek bir râvi vasıtasıyla bilinmektedir. Hadisi elliden az olan râvilerin bir kısmının da “kalîlül-hadis” diye nitelenebileceği farz edildiğinde, mübhem bırakılan râviler içerisinde hadis sayısı az olanların, genele oranının yarıdan fazlasına tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum hadis rivayet tarihinde az etkili olan râvilerden hadis nakledilirken, imkan dahilinde isimlerinin zikredildiği, bazen de racul, şeyh gibi bir ibham lafzıyla bu kişilerden söz edildiğini göstermektedir.

Hadisi elliden fazla yüzden az olan râviler içerisinde müfessir kimliğiyle öne çıkan, bazı âlimler tarafından tenkid edilen İkrime b. Hâlid gibi âlimler vardır. Yine Ebû Kılâbe'nin ihtisar amacıyla mübhem bıraktığı anlaşılan Ebû Esmâ er-Rahbî ed-Dımaşkî gibi bazı âlimler vardır. Hadisi yüzden fazla olan râviler içerisinde ise Atâ' b. Yesâr, A'meş, Tâvûs b. Keysân, Mücâhid b. Cebr, Katâde b. Diâme gibi bir kısmı medâr sayılan hadis âlimleri yer almaktadır. Bu alimlerin de rivayetin kaynağı ve medârı olması sebebiyle ihtisar amacıyla mübhem bırakıldığı tahmin edilmektedir. Zira hadis alimlerinin aynı râviden hadisi naklederken hadisin kaynağındaki kişiyi mübhem bıraktıkları görülmektedir. Bu durum bu şekildeki ibhamların amacının ihtisar olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Ahmed b. Hanbel eserinde birçok yerde önce râvinin isimlendirilmiş olduğu isnadı zikretmiş, sonra isimlendirilmemiş şeklini vermiştir. Örneğin, Ebû'l-Cevvâb → Ammâr b. Ruzeyk → A'meş → Mücâhid → İbn Ömer isnadıyla *يُغْفِرُ اللَّهُ لِلْمُؤْذِنِ مَدَّ صَوْتَهُ، وَيَشْهَدُ لَهُ كُلُّ رَطْبٍ وَيَابِسٍ سَمِعَ صَوْتَهُ* “Allah müezzine sesinin ulaştığı yere kadar mağfiret eder. Onu işiten yaş ve kuru ne varsa ona şahitlik eder.”¹³⁹⁹ Hadisini zikrettikten sonra birkaç kelimesi farklı fakat aynı muhtevalı hadise Muâviye → Zâide → A'meş → racul → İbn Ömer isnadıyla yer vermiştir. İki senede bakıldığında hadisin medârının A'meş olduğu, hadisin ondan yayıldığı anlaşılmaktadır. İlk hadisin metnindeki “مَدَّ صَوْتَهُ” yerine “مُنْتَهَى أَذَانِهِ” ifadesi bulunmaktadır.¹⁴⁰⁰ Aynı şekilde bir senedde mübhem bırakılan bir râvi bazen de eserin başka bir yerinde isimlendirilmiş olmaktadır. Bu durum bu tür ibhamların ihtisar amacıyla olduğuna işaret etmektedir.

¹³⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/463 (No. 6201).

¹⁴⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/463 (No. 6202). Hadisin metni şöyledir: *يُغْفِرُ اللَّهُ لِلْمُؤْذِنِ مُنْتَهَى أَذَانِهِ، وَيَسْتَغْفِرُ لَهُ كُلُّ رَطْبٍ وَيَابِسٍ سَمِعَ صَوْتَهُ*

SONUÇ

Bu çalışmada rivayet pratiği açısından “ibham”, rivayetine etkisi açısından “mübhem râvi” kavramları ve ilişkili olduğu meseleler ele alınmıştır. İbham kavramı ile ihmal/mühmel, tedlis ve tasarrufu’r-râvi kavramları arasında, mübhem kavramı ile de adâlet, mechûl, mestûr ve vuhdân kavramları arasında ilgi bulunmakla birlikte aralarında bazı farklılıklar vardır. Çalışmada bu kavramlar arasındaki farklar belirginleştirilmeye ve hadis usulündeki konumları netleştirilmeye çalışılmıştır.

Rivayet döneminde kavram olarak kullanılmayan “ibham” ve “mübhem râvi” kavramları, senedlerde bir olgu olarak yer almıştır. Râviler, rivayet döneminde hadis kaynağından “racul, şeyh, ibnu ehîhi, gayruhu, âhâr” gibi çeşitli ibham lafızlarıyla söz etmiştir. Kimliği bilinmeyen bu râvilerden hicrî yedinci asırdan itibaren “mübhem râvi” diye söz edilmiş ve zamanla bu kelimenin kullanımı artmıştır. Bu süreçte ibham yerine mübhem râvi kavramı şöhret bulmuştur. Sebebi ise ibham uygulamasının “bilgi karartması” anlamına gelen tedlis kavramının kapsamında değerlendirilmesidir. Diğer bir ifadeyle râvinin hadis kaynağını gizleme ameliyesi anlamına gelen ibham, râvinin hocasını senedden düşürmesi (tedlisü’t-tesviye) veya hocasını bilinmeyen yönüyle zikretmesi (tedlisü’ş-şüyûh) gibi türleri bulunan tedlis uygulamasına benzerliği sebebiyle üzerinde ayrıca üzerinde pek durulmamış gibidir.

Mübhem râvi kavramının gelişimi, diğer hadis kavramlarına nisbetle daha geç olmuştur. İbham/mübhem râvi kavramının rivayet asırlarında veya mütekaddimûn döneminde nadiren yer alması, öncelikle hadis metinlerinde kimliği bilinmeyen şahısları ifade etmek için kullanılmaya başlanması ve hicrî yedinci asırdan itibaren seneddeki mübhem râvileri de kapsayacak şekilde evrilmesinin cehâlet, tedlîs ve ittisâl ile ilgisini göstermektedir. Bu dönemde râvilere, adalet-cehâlet; rivâyetin naklediliş şekline ise ittisâl-inkitâ açısından yaklaşılmıştır. İbham, yani râvinin hocasının kimliğini gizleme eylemi tedlis kavramı; râvinin kimliğinin bilinmemesi ise cehâlet ve mechûl kavramları altında işlenmiştir. Seneddeki râvinin kimliğinin bilinmemesi ise talebe → hoca arasındaki kopukluğu ifade eden inkitâ tartışmaları altında ele alınmıştır. Zira râvinin hadis ilmindeki merkezi rolü açısından asıl olan râvinin ismini bilmek değil, hadis rivayetine ehliyetini, yani adâletini tespit etmektir. Kimliğini bilmek ise bu araştırmaya imkan vermektedir. Aynı şekilde ismi tespit edilen râvinin hocasından hadisi, makbul

tahammül yollarıyla aldığı ve talebesine de o şekilde aktardığının tespit edilmesidir. Bu da ittisal anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ibham, yani râvinin hocasını gizleme eylemi, daha ziyade hadis usûlünde tedlis ile senedde râvinin kimliğinin bilinmemesi de talebe → hoca arasında kopukluğa neden olduğu için inkıtâ ile ifade edilmiştir. Diğer bir ifadeyle hadisi hocasından aldıktan sonra onu rivayet eden râvinin hocasına dair bilgi karartması “râvi merkezli bir değerlendirme” ile tedlîs, râvilere ise hadis ilmindeki etkinliği, bilinirliği ve cerh-ta’dîl açısından yaklaşıp “kaynak merkezli bir değerlendirmeye” mechûl/cehâlet terimi kullanılmıştır.

Senedlerde sıklıkla kullanılan ibham lafızları, sened içerisinde verdiği bilgilerin azlığı ve oluşturduğu kapalılık açısından, tekil veya çoğul bir anlama delâlet etmesi, ta’dîl anlamı taşıması, rivayet sîgası olması, akrabalığa işaret etmesi gibi çeşitli açılardan taksim edilmiş ve her birine örnekler verilmiştir. Her ne kadar ismini bilmemek râvi hakkında genellikle nötr bir anlam taşıyorsa da zaman zaman kimliği gizlenen râvi hakkında kullanılan lafızların, bazen râviye dair bir yargı ifade ettiği görülmüştür.

İbham sebeplerini de incelediğimiz bu çalışmada, sahâbe ve tâbiînün büyük ve orta kuşak neslinin yaşadığı hicrî birinci asırdaki râvilerin hadis kaynağını mübhem bırakma sebeplerinin genellikle doğal bir süreçten kaynaklandığına ulaşılmıştır. Bu dönemde sistemli bir isnad anlayışı olmadığı için bazı râvilerin hadisleri rivayet ederken kaynağını açıkça belirt-e-meddiği “racul mine’s-sahâbe, racul mine’l-ensar, racul mine’l-Kureyş” gibi ibham lafızları kullandığı görülmüştür. Dolayısıyla bu dönemde kasıtlı bir gizlemeden ziyade, düzenli bir isnad anlayışı olmadığı için râvinin hadis kaynağından bir ibham lafzıyla söz etmesi şeklinde bir tavır söz konusudur. Hicrî ikinci asrın ortalarına kadar daha çok şifâhî naklin etkin olduğu, yazılı materyallerin geçmişe dönük derlendiği düşünüldüğünde bu dönemde hadisle iştigal eden âlimler tarafından bilinen bilgilerin bir kısmı sonraki nesillere aktarılamadığı gibi, bazı senedlerdeki sahâbîlerin ve tâbiî râvilerin kimlik bilgileri de gizli kalmıştır. Bundan dolayı ibham sebeplerinin farklılaştığı ve hadis rivayet tarihinin seyrine paralel ilerlediği anlaşılmıştır. Hicrî birinci asırdaki râviler, hadislerinin azlığı, hadis rivayet sayısının azlığı, talebelerinin azlığı, bulunduğu ve yaşadığı bölgenin ilim merkezlerinden uzaklığı gibi sebeplerle mübhem kalmıştır. Süfyan-ı Sevrî, Şu‘be, Süfyan b. Uyeyne gibi âlimlerin etkin olduğu hicrî ikinci asrın ikinci çeyreğinden itibaren, tâdât edilen sebeplerin yanında bazı alimlerin, râvinin zayıflığına ve rahatsız edici bir durumuna işaret etmek üzere hadis kaynağını mübhem

bıraktığı anlaşılmaktadır. Buna göre hicrî birinci asırdaki ibham olgusunda râvinin hadis bilgisi ve rivayetindeki etkinliği öne çıkan unsur iken, hicrî ikinci asırda bazı râvilerin isimlendirilmemesi zamanla râvinin zayıflığına ve hadis bilgisinin azlığına delâlet eden bir özelliğe doğru evrilmiştir.

İbham sebepleri, ana hatlarıyla dört noktada toplanabilir: Birincisi, râvinin ister sahâbe neslinde isterse sonraki tabakalarda olsun, rivayetlerinin azlığı, hocalarının ve talebelerinin azlığı, ömrünün kısalığı, ilim çevrelerinden uzakta oluşu, bulunduğu ortamın ve yaşadığı çevrenin hadis ilminde temeyyüz etmesine imkan vermemesi gibi sebeplerle hadis rivayetinde şöhret bulacak kadar tanınmaması, diğer bir ifadeyle râvinin kalîlü'l-hadis olması, bazı isnadlarda mübhem kalmasına neden olmuştur. İkincisi, bazı râvilerin itikâdî, mezhebî ve siyasi görüşleri ile bilinmesi ondan rivayet edenlerin isnadlarda bu râvileri mübhem bırakmasına neden olmuştur. Üçüncüsü zayıf, metruk, herhangi bir sebeple cerh edilmiş biri olması nedeniyle bazı râviler bazı senedlerde mübhem bırakılmıştır. Dördüncüsü ise ihtisar amacıyla bazı senedlerde râviler mübhem bırakılmıştır. İbham sebepleri arasında zikredilen bu hususlar aynı yoğunlukta olmadığı gibi, kasıtlı ve kasıtsız olanları da bulunmaktadır. Kasıtsız ibham sebepleri içerisinde râvinin hadis kaynağını unutmaması ve şek etmesi, kasıtlı ibhamlarda ise râvinin zayıf veya mecruh oluşu yahut râviye bir kısım münekkittler tarafından yöneltilmiş siyasî, mezhebî cerh ve ihtisar uygulamasının etkili olduğu görülmüştür.

Mübhem râvinin olduğu isnadın hadis usûlünde nasıl nitelendirildiği, hükmünün ne olduğu, zayıflık derecesi, bu şekilde nakledilen isnadın takviyesi gibi konulara da yer verilmiştir. Mübhem râvinin olduğu isnadı, hadis âlimleri içerisinde “munkatı”, “mürsel”, ve “senedinde mübhem/mechûl râvinin olduğu muttasıl hadis” diye niteleyenler bulunmaktadır. Hadis âlimlerinin kâhir ekseriyetinin mübhem râvinin olduğu isnadı “mübhem/mechûl râvinin olduğu muttasıl isnad” diye nitelediği ve dolaylı olarak senedde isimlendirilmemiş râvinin kimliğini araştırmaya teşvik ettiği görülmekle birlikte -mübhem râvi sahâbe neslinden değilse- sened zayıf kategorisinde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın başında ibham sebepleri açısından hipotezimiz senedlerdeki ibhamların genellikle kasıtlı bir gizlemenin neticesi olduğu yönündeyken, sonuç olarak -bazı örnekler istisna edilirse- bunun doğru olmadığı, yaygınlık itibarıyla ibhamların hadis rivayet tarihinin seyriyle paralel ilerleyen doğal bir sürecin sonucu olduğu yönündedir. Buna göre râvilerin rivayetlerinin azlığı ve hadis rivayetindeki etkinliğinin sınırlı oluşu

bazı râviler hakkında bilgiye ulaşamamasına ve aslında toplum ve hadis çevreleri tarafından tanınan şahıslar hakkındaki bazı bilgilerin sonraki nesillere aktarılamamasına neden olmuştur. Bunun yanında hicrî birinci asırda yazılı aktarımdan ziyade sözlü aktarımın esas olması, sistemli ve düzenli bir isnad anlayışının bulunmaması temel sebeplerdendir. Bu süreçte hadisin kendisinden aktarıldığı sahâbî veya tâbiînden bir âlim yaşadığı dönemde toplum tarafından tanınsa ve ilim çevreleri tarafından bilinse de hadislerin tedvini sürecinde bu şahıslar hakkında yeterince bilgi aktarılamamıştır. Hadisi hocasından alan râvinin, sistemli hadis rivayetinin olmadığı bir vasatta on yıllar sonra talebesine rivayet ettiği bir hadiste kaynağını açıklayamaması anlaşılabilir bir durum gibi gözükmektedir.

Mübhem râvinin kimliğini tespit için dikkat edilmesi gereken hususlara da dikkat çekilen çalışmamızda hadis ilminin içtihadî bir disiplin olduğu gibi, senedde kimliği gizli kalmış şahsın kimliğine dair açıklamaların da içtihadî olacağına dikkat çekilmiştir. Bu sebeple senedlerde kimliği gizli kalan râvilere dair tespit çalışmalarının bazı karinelere dayalı yapılması gerekmektedir. Bu yüzden hadis âlimlerinin mübhem râvinin kimliğini tespit etmeye çalışırken dikkat ettiği hususlar anlatılmaya çalışılmıştır. Aynı bölümün ikinci kısmında ise mübhem râvinin kimliğine dair açıklamaların yer aldığı hadis edebiyatı ele alınmıştır. Mübhem râvinin olduğu bir sened ile karşılaşıldığında ilk bakılması gereken kaynakların, Mizzî ve İbn Hacer'in ricâl eserlerinde mübhemâta dair açtığı bölümler olduğu görülmüştür. Bu eserlerde doğrudan hadise ve mübhem râvinin kimliğine dair açıklama bulunmaktadır. Bunun yanında temel rical, tabakat, ilel eserlerinden istifade edilmektedir.

Mübhemât literatürünü oluşturan eserlerde ise mübhem kavramının “hadis metinlerinde kimliği gizli kalan şahıslar” anlamı öne çıkmıştır, İbnü'l-İrâkî'nin eseriyle birlikte senedde ibham örnekleri mübhemât literatüründe daha geniş yer bulmuştur. Mübhemât literatüründe yer verilen hadislerin kahir ekseriyetinin hadis metinlerinde mübhem kalan şahıslar olduğu, az bir kısmının senedlerde yer alan râvilerin kimliğiyle ilgili olduğu görülmüştür. Bunların da önemli bir kısmı, sahâbî râvilerdir.

Senedlerde ibham lafızlarını kullanım oranı, tâbiûnun büyük ve orta kuşağının etkili olduğu hicrî birinci asrın son çeyreği ile hicrî ikinci asrın ilk çeyreğine kadar olan dönemde en fazladır. Hadislerin hicrî birinci asırda sahâbîlerden ve tâbiûnun büyüklerinden doğal bir süreç ile aktarıldığı, sistemli bir hadis rivayet anlayışının

olmadığı dikkate alındığında, bu dönemde kullanılan ibham lafızlarının çok olmasının sebebi anlaşılabilir. Tedvin faaliyetlerinin öncesindeki dönemde tâbiinden olan birçok râvinin kimliğine dair bilgiler sonraki nesillere aktarılamamıştır. Tedvinden sonra râvilere dair bilgilerin tespiti artış göstermiştir. Cerh-ta‘dîl faaliyetinin başlaması ve sistemleşmesi süreciyle birlikte hadis râvisinde aranan vasıflar da belirginleşmeye başlamıştır. Bu durum, râviler hakkında daha fazla inceleme yapmayı gerekli kılmıştır. Senedlerde kullanılan ibham lafızlarının yoğunluğu, hadis rivayet sisteminin gelişimi ve sistemli hale gelme süreciyle uyumludur.

el-Müsned özelinde yapılan inceleme neticesinde, hadis kaynağını mübhem bırakan râvilerin cerh-ta‘dîl durumlarına bakıldığında yarısından fazlasının sika olduğu görülmüştür. Aynı şekilde bir senedde kimliği mübhem bırakılan, diğer senedler vasıtasıyla kimliği tespit edilen râvilerin çoğunluğu da sikadır. Diğer taraftan bu râvilerin önemli bir kısmının ise sadûk, makbûl, zayıf, metruk seviyesinde olduğu tespit edilmiştir.

Aynı şekilde el-Müsned’de bir senedde mübhem bırakılan fakat kimliği tespit edilen râvilerin yarısından fazlasının “kalîlü’l-hadis” diye nitelendirilebilecek râviler olduğu görülmüştür. Bu, hadis tarihinde etkili olmayan, birkaç hocası ve birkaç talebesi bulunan râviler hakkındaki bilgilerin sonraki nesiller tarafından korunamadığını göstermektedir. Hadis tarihindeki etkinliği marûf bir râvinin bir senedde mübhem bırakılması ise çoğunlukla sonraki râvilerin, rivayeti serd etme şekliyle yani ihtisarla ilgilidir.

İbham lafızları içerisinde en çok kullanılan lafzın, râvi hakkında olumlu veya olumsuz bir yargı veya ima taşımayan “racul” kelimesi olduğu görülmüştür. Sonrasında ise “şeyh” kelimesi gelmektedir. “Şeyh” lafzı rivayet döneminde kelime anlamıyla “hadis talebesi/hoca” anlamında kullanılırken, bazen de râvi hakkında hadis rivayetinde etkin olmadığına işaret eden bir yargıyı ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmıştır.

İbham ve mübhem râvi kavramı etrafında gerçekleşen tartışmaların incelendiği, hadis ilminde ve edebiyatında konumlandığı yerin isnad açısından değerlendirildiği bu çalışmada öncelikle konunun tasviri yapılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında tarihî sürecin ve mübhim → mübhem olgusunun görülebilmesi bakımından bir örneklem seçilerek Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’indeki isnadlara odaklanılmıştır. Bu eserde yer alan mübhem râvilerin olduğu isnadların incelenmesiyle mübhem bırakılan bazı râvilerin niteliğine dair bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Farklı eserlerin de müstakil olarak incelenmesi

suretiyle hadis tarihine dair daha net yargılara ulaştırabilecek çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Bu amaçla yine senedlerdeki ibham lafızlarından hareket edilebilir. Ayrıca tahri çalışmalarına benzer şekilde, tek bir eserde yer alan mübhem râvilerin olduğu isnadlar, diğer temel hadis kitaplarıyla mukayeseli bir şekilde incelenip mübhem râvilerin kimliği ortaya konduktan sonra değerlendirilebilir. Böylece incelenen eserin ilmi kıymeti de tespit edilebilir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdullah b. Ali Câbir, Râviye bint Abdullah b. Ali Câbir. *el-Mustalahâtü'l-hadîsiyye beyne'l-ittifâk ve'l-iftirâk*. Cidde: Melik Abdülaziz, Doktora Tezi, 2018.
- Abdullah Sirâceddin, Ebü'n-Necîb Abdullâh Sirâcüddîn b. Muhammed el-Hüseynî el-Halebî. *Şerhu'l-manzûmeti'l-Beykûniyye fî mustalahi'l-hadis*. Haleb: Mektebetu Dâri'l-Felâh, 2009.
- Abdülazîz el-Buhârî, Alaüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî*. İstanbul: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1308.
- Abdülkâdir er-Râzî, Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. *Muhtârü's-sıhah = Mu'cemü'r-Râzî*. thk. Emin Abdürrezzak eş-Şeva. Dimaşk: Dâru'l-Feyha, 2010.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîburrahman el-Azamî. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Acet, Semih. *İmam Nevevî ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından Değerlendirilmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Ahmed Ali, Muhammed Yusuf. *İlmü'l-mübhemât fi's-sened ve'l-metn inde ulemâi'l-hadis: dirâse hadîsiyye tahlîliyye*. Sudan: Câmiatü Ümmü Dermân el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2017.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas. 3 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaut vd. 52 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *ez-Zühed*. thk. Muhammed Abdüsselam Şâhin. Beyrut : Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Ahmed, Murteza Zeyn. *Menâhicü'l-muhaddisîn fî takviyeti'l-ehâdîsi'l-haseneti ve'd-daîfeti*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1994.
- Ahmed Nâim, Babanzâde. *Tecrid Mukaddimesi (Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi I. Cilt)*. Ankara, 5. Basım, 1979.
- Akpınar, Ömer Faruk. *Rivayet Asrında İllet -Bezzâr Örneği-*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halil b. Keykeldî b. Abdullah. *Câmi' u't-tahsîl fî ahkâmî'l-merâsil*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986.
- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halil b. Keykeldî b. Abdullah. *el-Muhtelitîn*. thk. Rıfat Fevzi Abdülmuttalib ve Ali Abdülbâsî Mezîd. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1996.
- Ali b. el-Medînî, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh Sa'dî. *el-İlel*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1980.
- Ali b. el-Medînî, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh Sa'dî. *İlelü'l-hadîs ve ma'rîfetü'r-ricâl ve't-târîh*. thk. Mâzin b. Muhammed es-Sîrsâvî. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1433.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâtî ehli'l-eser*. thk. Muhammed Nizâr Temîm - Hüseyim Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, ts.
- Âlu Teymiyye, Ebü'l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm b. Abdillâh. *el-Müsevvede fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- Ansî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Masnaî el-. *Misbâhu'l-erîb fî takrîbi'r-ruvât ellezîne leysû fî Takrîbi't-Tehzîb*. 4 Cilt. Yemen: Mektebetü San'a el-Eseriyye, 2005.
- Arslan, Ali. ““Ravide Bulunmaması Gereken Hususlar””. *Hadis Usulü*. ed. Muhammed Yılmaz - Nagihan Emiroğlu. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Askerî, Ebû Ahmed el-Hasen b. 'Abdullâh b. Sa'îd b. İsmâîl el-. *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*. thk. Mahmûd Ahmed Mîre. 2 Cilt. Kahire: el-Matba'atu'l-Arabiyyetu'l-Hadîse, 1402/1981.
- Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Rical Tenkidi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*. İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Aşıkkutlu, Emin. “Mübhem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/434-436. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Âşıkkutlu, Emin. “Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Ocak 2007), 5-18.
- Attûre, Abdülaziz Hüseyin. *Ârâu'l-imam Ahmed b. Hanbel fî ilmi'l-hadis*. Dâru'l-Usûli'l-İlmiyye, 2019.
- Avcı, Casim. “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/543-549. İstanbul : TDV Yayınları, 1999.
- Avnî, Şerif Hâtim b. Arif. *İcmâü'l-muhaddisîn alâ ademi's-tirâti'l-ilmi bi's-semâi fî'l-hadîsi'l-mu'an'an beyne'l-müteâsırîn*. Beyrut: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1421.

- Avnî, Şerif Hâtim b. Arif el-. *et-Tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd*. Mültekâ ehli'l-hadis, ts.
- Avnî, Şerif Hâtim b. Arif el-. *et-Tevsîkû'z-zımnî hücciyetuhu ve envâuhu ve münâkaşatü tefârûhi*. Dâru'l-Mi'râc, 2023.
- Avnî, Şerif Hâtim b. Arif el-. *Hulâsatü't-te'sîl li-ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Dimaşk : Dârü'l-Mi'râc, 2022.
- Avnî, Şerif Hâtim b. Arif el-. “Kitâbu Takrîbi't-Tehzîb ve Eseruhu fî'd-dirâsâti'l-hadisiyye”. el-Câmiatü'l-Ürdüniyye: Cem'iyetü'l-Hadisi's-Şerîf, 1437.
- Avnî, Şerif Hâtim b. Arif el-. *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis (el-Muharreru'l-muhtasar min ulûmi'l-eser)*. Dimaşk: Dâru'l-Mi'râc, 2021.
- Avnî, Şerif Hâtim b. Arif el-. *Mukarrarü't-tahrîc ve menhecü'l-hükmi ala'l-hadîs*. Beyrut: Merkez Nemâ li'l-Bühûs ve'd-Dirâsât, 2018.
- Aydın, Cemal Abdullah. *Hadislerin Kaynaklarını Bulma Yolları*. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2010.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- A'zamî, Muhammed Mustafa el-. *Studies in Hadith Methodology and Literature (Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı)*. çev. Recep Çetintaş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Bağdâdî, İsmail b. Muhammed Emin b. Mîr Selîm el-Bâbânî el-. *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. es-Seyyid el-. *el-İnsâf fî't-tenbîh ale'l-meânî ve'l-esbâbi'lletî evcebeti'l-ihtilâf*. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1403.
- Bedruddîn el-Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Münîr Abde Ağa ed-Dimaşkî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Bedruddîn el-'Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Nuhabu'l-efkâr fî tenkîhi mebânî'l-ahbâr fî şerhi Me'ânî'l-Âsâr*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 19 Cilt. Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Berâdeî, Abdussamed b. Muhammed. *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*. Riyâd: Dâru'l-Âsime, 2011.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-. *el-Medhal ilâ ilmi's-Sünen*. thk. Muhammed Avvâme. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Yüsr, 2017.

- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 10 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1352.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-. *Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr*. thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Karaçi: y.y., 1412.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-. *Menâkıbü's-Şâfiî*. thk. es-Seyyid Abbas Ahmed Sakr. 2 Cilt. Kahire : Dârü't-Türas, 1970.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-. *el-Müsned (el-Menşûr bi-ismi'l-Bahrü'z-zehhâr)*. thk. Mahfûz Rahmân Zeynillâh- Âdil b. Sa'd-Sabrî Abdü'l-hâlik eş-Şâfi'. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Bikâî, Ali Nayif. *el-İctihâd fî ilmi'l-hadis ve eseruhu fî fîkhi'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1418.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî el-. *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fî şerhi'l-Elfiyye*. thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl. 2 Cilt. t.y.: Mektebetü'r-Rüşd, 2007.
- Birunî, Besîne el-. “et-Ta'dîl ale'l-ibhâm fî'l-Muvatta”. *Mecelletü'l-Mişkât* 15 (2017), 69-100.
- Boynukalın, Ömer. *Hâfiz Abdülganî el-Ezdî'nin “el-Ğavâmiz ve'l-Mübhemat” Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Boztepeli, Enes. *Ebu'l-Mehâsin el-Hüseynî (765/1364) ve “Kitâbü't-Tezkire bi Ma'rifeti Ricâli'l-Kütübi'l-'Aşere” Adlı Eseri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bugâ, Esmâ el-. *et-Ta'dîl ale'l-ibhâm inde'l-İmam eş-Şâfiî: dirâse te'siliyye tatbikiyye fî Kitâbi'l-Ümm*. Beyrut: Dârü'n-Nevâdiri'l-Lübnâniyye, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u'l-müsnedu's-sahîhi'l-muhtasar min umûri Rasûlillah sallallahu aleyhi ve sellem ve sünenih ve eyyâmih*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 1413.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-evsat*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyed. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Va'y, 1397/1977.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed Abdülmü'îd Hân. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1362.
- Bûsirî, Ebü'l-Abbâs Şihâb ed-Dîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmail el-. *Misbâhu'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce*. thk. Muhammed el-Müntekâ el-Kaşnâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 2. Basım, 1403.

- Bülkînî, Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ömer b. Reslân el-. *el-İfham limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm*. thk. Nûruddin Tâlib. Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2., 2011.
- Bülkînî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Reslân b. Nasîr b. Sâlih el-. *Mehâsinü'l-istulâh fi tazmîni [Kitâbi] İbni's-Salâh*. thk. Âişe Abdurrahman. Fas : Dâru'l-Meârif, ts.
- Bündârî, Abdülgaaffar Süleyman el- - Hasûn, Seyyid Kisrevî. *Mevsûatü ricâli'l-kütübi's-tis'a*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Ca'berî, Ebû İshak Burhaneddin İbrâhim b. Ömer el-. *Rûsûmü't-tahdîs fi 'ulûmi'l-hadis*. thk. İbrahim Halil el-Mîli. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Cemaleddin el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dimaşkî. *Kavâidü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadis*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2004.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî. *Usûlü'l-fikh (el-Fusul fi'l-usul)*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-. *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407.
- Cezâirî, Tâhir el-. *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 2 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1995.
- Cüdey', Abdullah b. Yusuf el-. *Tahrîru ulûmi'l-hadis*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 6. Basım, 2021.
- Cüveynî, Ebü'l-Me'âli Abdülmelik b. Abdullâh el-. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. thk. Salâh b. Muhammed b. Avîda. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Çağlayan, Şahabettin. *Buhârî'nin Sahîh'inde Geçen Mübhem Şahsiyetler*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Çakan, İsmail Lütfî. "Câmiü'l-usûl min ehâdisi'r-Resûl". İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri - Özellikleri Faydalanma Usulleri*. İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2008.
- Çelik, Taha - Akbaş, Mustafa Yasin. "Hadiste Müphem Tevsîk: 'İtham Etmediğim Kişi' İfadesine İlişkin Değerlendirmeler". *Bilimname Dergisi* 2/48 (2022), 389-428.
- Çetin, Mehmet. *Mübhem Hadis ve Mübhem Râvînin Ta'dîli*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Dalkılıç, Hatice Nur. *Müslim'in el-Münferidât ve'l-Vuhdân'ındaki Sahâbiler ve Rivâyetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-. *el-İlelû'l-vâride fî'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah es-Silefî. 15 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 1985.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl. *Müsnedü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Süleym Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyâd : Dâru'l-Muğnî ve't-Tevzî', 1412.
- Dâvûd, Taha Ali. "er-Ruvâtu'l-mübhemûn fî Müsnedi'l-Humeydî (min bidâyeti'l-kitâb ilâ ehâdîsi Ebî Saîd el-Hudrî) -tahrîcen dirâseten-". *Mecelletü'l-Câmiati'l-Irâkiyye* 2/52 (ts.), 79-102.
- Dâvûdî, Yusuf b. Cevde Yusuf ed-Dâvûdî. *Menhecü'l-İmam ed-Dârekutnî fî nakdi'l-hadis fî Kitâbi'l-İlel*. Dâru'l-Muhaddisîn, 1432.
- Debûsî, Ebû Zeyd 'Abdullâh b. Muḥammed b. 'Omer b. 'Îsâ ed-. *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh*. thk. Halîl Muhyîddîn el-Meyyis. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Demirel, Harun Reşit. *Hadis İlminde Mübhem (Mübhematü'l-Hadis)*. Ankara: Yayınevi Yayınları, 2012.
- Dimyâtî, Şihâbuddîn Muhammed b. Muhammed ed-Bedîrî. *Safvetü'l-mulah bi-şerhi manzûmetil'l-Beykûnî fî fenni'l-mustalah*. thk. Nûruddin Tâlib. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2007.
- Doğan, Halil İbrahim. *Muhammed et-Tahir b. Aşur (1879-1973) ve Hadis İlmindeki Yeri*. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Doğanay, Ramazan. *Hadis Usulü Açısından Şeybani ile Şafî'nin Mukayesesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Doğanay, Süleyman. *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Düreys, Hâlid Mansur Abdullah ed-. *Mevkıfû'l-İmâmeyn el-Buhârî ve Müslim min iştirâtı'l-lukyâ ve's-semâ' fî's-senedi'l-muan'an beyne'l-müteâsırayn*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1417.
- Düzenli, Muhittin. *Hadislerde Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-*. Ankara : TDV Yayınları, 2016.
- Ebnâsî, Burhâneddîn İbrâhim b. Musa b. Eyyûb Ebû İshak el-. *eş-Şeze'l-feyyâh min Ulûmi İbni's-Salâh*. thk. Salâh Fethî Helel. 2 Cilt. Mektebetü'r-Rüşd, 1998.
- Ebû Alî el-Gassânî, Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed. *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil*. thk. Ali b. Muhammed el-İmrân - Muhammed Üzeyr Şems. 3 Cilt. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 2000.

- Ebû Ca'fer et-Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr. *Câmi 'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 26 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsned-i Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1419.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî. *el-Merâsîl*. thk. Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1439.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaut - Muhammed Kamil Karabelli. 7 Cilt. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. *el-İsnâd mine'd-din ve Safha müşrika min tarihi semâi'l-hadis inde'l-muhaddisîn*. Dimaşk : Dâru'l-Kalem, 3. Basım, 2014.
- Ebû İbrahim el-Müzenî, İsmail b. Yahya b. İsmail. *es-Sünenü'l-me'sûre*. thk. Abdülmü'tî Emîn el-Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- Ebû Mûsâ el-Medînî, Muhammed b. Ebî Bekr el-Medînî el-İsfahânî. *Hasâisü'l-Müsnedi'l-İmam Ahmed*. thk. Muhammed b. Nâsır el-Acmî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007.
- Ebû Nuaym, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1974.
- Ebû Semha, Abdüsselam Ahmed. *Tedlîsü's-şüyüh ve alâkatuhû bi'l-cehâle*. Amman: Dâru İbni'l-Cevzî, 1432.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî. *Müsned-i Ebî Ya'lâ*. thk. Hüseyin Selim Esed. 14 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn, 1410.
- Ebû Zûr'a er-Râzî. *Suâlâtü'l-Berzâi lî Ebî Zûr'a er-Râzî*. thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. el-Fârûku'l-Hadîse, 2009.
- Ebû 'Avâne el-İsferâyînî, Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm. *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-muharrec 'alâ Sahîhi Müslim*. thk. 'Abbâs b. Şafâhân b. Şihâbüddîn vd. Suudi Arabistan: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1435.
- Ebu'l-Basal, Abdurrezzâk Mûsâ. *er-Rivâyetu ale'l-ibhâm ve't-ta'dîl aleyhi inde'l-İmâm eş-Şâfiî fî'l-ehâdisi'l-merfûa*. Mekke: Ümmü'l-Kura, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddin. *ed-Dürer fî mesâili'l-mustalahi ve'l-eser*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddin. *İrvâu'l-ğalîl fî tahrîci ehâdisi menâri's-sebîl*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddin. *Silsiletü'l-ehâdisi'd-sahîha ve şey'un min fıkhihâ ve fevâidihâ*. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 2002.

- Emîr es-San‘ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *Tavdihü’l-efkâr şerhu Tenkîhu’l-enzâr*. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2011.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım, 2013.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Ersöz, Muhammed. “Bir Tâbiûn Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/3 (Ocak 2011), 87-102.
- Erul, Bünyamin. “Rivayet Metinlerinde Ravilerin Tasarrufları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2001), 173-212.
- Ezdî, Abdülganî b. Saîd b. Ali el-Mısrî. *Kitâbu’l-gavâmiz ve’l-mübhemât*. thk. Hüseyin Kâsım Muhammed en-Naîmî. Dâru’l-Menâre, 2000.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-. *Tehzîbu’l-Luğa*. thk. Muhammed ‘Avd Mir‘ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 2001.
- Fesevî, Ebû Yusuf Ya’kub b. Süfyân. *el-Ma‘rife ve’t-târih*. thk. Ekrem Ziya el-Umerî. 3 Cilt. Bağdad: Mektebetü’l-İrşâd, 1974.
- Feyyûmî, Ebû’l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevî. *el-Misbâhü’l-münîr fî garîbi’ş-şerhi’l-kebîr li’r-Râfî*. Beyrut : el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.
- Fîruzâbâdî, Ebû’t-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsü’l-muhît*. thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî. Beyrut : Müessesetü’r-Risâle, 2005.
- Gavrî, Seyyid Abdülmâcid. *Mu‘cemu elfâzi ve ibârâti’l-cerh ve’t-ta’dîl: el-meşhûre ve’n-nâdire*. Dimaşk : Dâru İbn Kesir, 2., 2011.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Mustasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993.
- Göktaş, Recep Gürkan. “Muhittin Düzenli. Hadislerde Gizli Kusurlar: İllet ve Şâz. İstanbul: İSAM, 2016).” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59:1 (2018), 323-358.
- Gumârî, Ebû’l-Feyz Ahmed b. Muhammed b. es-Siddîk el-. *el-Müdâvî li-’ileli’l-Câmii’s-sağîr ve şerhi’l-Münâvî*. 6 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kütübî, 1996.
- Gümüş, Fatih. *İbnü’s-Salâh’ın Mukaddime’sinin Hadis Usulünün Gelişimindeki Yeri*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.

- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Medhal ilâ ma'rifeti Kitâbi'l-İklîl*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsihi*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm. Riyâd : Mektebetü'l-Maârif, 2. Basım, 2010.
- Halîbî, Gade bint Abdüllatif b. Abdülazîz el-. "Esbâbu ibhâmi ismi'r-râvî ve hukmühu fî mîzânî'n-nakdi inde'l-muhaddisîn". *Mecelletü'l-Câmiati't-Tâif li'l-ulûmi'l-insâniyye (mecelle ilmiyye muhakkeme)* 27 (1442 2021), 327-362.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî (el-Fürhûdî). *Kitâbu'l-qyn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Samerrâi. 8 Cilt. Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.
- Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-. *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâ'i'l-hadis*. thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- Hamâm, Abdülcevâd. *Cehâletü'r-ruvât ve eseruhâ fî kabûli'l-hadîsi'n-nebevî: dirâse te'sîliyye tatbîkiyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2015.
- Hane, Heyam Muhammed Hammad. "et-Ta'dîl ale'l-ibhâm inde ulemâi'l-hadis: dirâse nazariyye tatbîkiyye". *Mecelletü külliyyeti't-terbiyyeti bi'l-İsmâiliyye* 38 (2017), 378-459.
- Haraşî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-. *Münteha'r-rağbe fî halli elfâzi'n-Nuhbe*. thk. Şa'ban Selim Sâlim Avde. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Yusr, 2020.
- Harbî, Süleyman b. Hâlid el-. *el-Kevâkibü'd-dürriyye ala'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye*, ts.
- Hâris b. Muhammed, Ebû Muhammed b. Dâhir et-Temîmî el-Bağdâdî el-Hasîb. *Buğyetü'l-bâhis 'an zevâ'idî Müsnedi'l-Hâris*. thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkırî. Medine-i Münevvere: Merkez-ü Hidmeti's-Sünneti ve's-Sîreti'n-Nebeviyye, 1413.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmud Tahhan. Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, 2007.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Esmâü'l-mübheme fî'l-enbâi'l-muhkeme*. thk. İzzeddin Ali es-Seyyid. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 2011.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Fakîh ve'l-mütefekkih*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Garâzî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2. Basım, 1421/2000.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdullah es-Sûrikî - İbrahim Hamdî el-Medenî. Haydarabad: Dâiretü'l-Meârif, 1357.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Muvaddahu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*. thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Hattâbî, Ebû Suleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bustî el-. *Me'âlimu's-Sünen*. Halep: el-Matba'atu'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Hayma, Servet. *Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'inde Geçen Mübhem Şahsiyetlerin Tespit ve Değerlendirilmesi (Hac Bölümü ile Cihâd Bölümü Arasında Yer Alan Hadisler)*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Hayma, Servet. "Buhârî'nin el-Câmiü's-Sahîhinde Kişilerin Mübhem Bırakılma Sebepleri". *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2022), 27-57.
- Hayma, Servet - Öztoprak, Mustafa. "Hadislerde Mübhemat: Kavramsal Çerçeve ve Delalet Ettiği Yönler". *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (2022), 65-90.
- Hâzimî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsa el-. *Şurûtu'l-eimmei'l-hamse (Selâsü resâil fî ilmi mustalahi'l-hadîs içinde)*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 3. Basım, 2014.
- Heysemî, Ebu'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-. *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*. thk. Hüsâmeddîn el-Ğudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Ğudsî, 1414/1994.
- Heysemî, Ebü'l-Hasan Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-. *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*. thk. Hüsâmeddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- Hilâl, el-Cevhere bintu Sa'd Ali el-. "el-İbhâm fî'l-esânîd (Dirâse nazariyye tatbikiyye alâ ibhâmi's-sahâbî)". *Mecelletü külliyyeti't-dirâsât bi'l-İsmâiliyye ve'l-Arabiyye li'l-benât* 6/2 (2021), 221-276.
- Himyerî, Neşvân b. Sa'îd el-Yemenî el-. *Şemsu'l-ulûm ve devâu kelâmi'l-arab mine'l-kulûm*. thk. Hüseyin b. 'Abdullâh el-'Umerî v.dğr. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.
- Hudayr, Abdülkerim b. Abdillâh el-. *Suûdu'l-merâkî ilâ Elfîyyeti'l-Îrâkî*. 3 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2018.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr el-. *Müsnedü'l-Humeydî*. thk. Hasan b. Süleym Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn, 2002.

- Hüseynî, Ebü'l-Mehâsin Şemseddin Muhammed b. Ali b. el-. *el-İkmâl fî zikri men lehu rivâye fî müsnedi'l-İmam Ahmed mine'r-ricâl sivâ men zükire fî Tehzîbi'l-Kemâl*. thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. Pakistan: Camiatü'd-Dirâsâtî'l-İslamiyye, t.s.
- Hüseynî, Ebü'l-Mehâsin Şemseddin Muhammed b. Ali b. el-Hasan el-. *Kitâbü't-Tezkire bi-ma'rifeti ricâli kütübi'l-aşere*. thk. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *Şerhu't-Tabsıra ve't-tezkira=Elfiyetü'l-Îrâkî*. thk. Abdüllatif el-Hemîm - Mâhir Yâsîn el-Fahl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin el-. *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uğlika min Kitâbi İbni's-Salâh*. Beyrut : Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011.
- Itr, Nureddin. *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadis*. Dimaşk : Dâru'l-Fikr, 1981.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî. *Câmiu beyânî'l-ilm ve fazlihi*. thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyri. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî. *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî. *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânid*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib : Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şûni'l-İslâmiyye, 1967.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî. *el-İstizkâr*. thk. Sâlim Muhammed 'Ata - Muhammed Ali Muavvez. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvez. 9 Cilt. Beyrut : Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Umerî. 80 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Aşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusî. *Keşfü'l-mugattâ mine'l-meânî ve'l-elfâzi'l-vâkıa fî'l-Muvatta'*. Tunus : eş-Şeriketü't-Tunisiyye, 1975.
- İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud. *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübhome*. thk. İzzeddin Ali es-Seyyid - Muhammed Kemaleddin İzzeddin. 2 Cilt. Beyrut : Alemü'l-Kütüb, 1987.

- İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud. *Gavâmizü'l-esmâi'l-mübheme*. thk. Mahmûd Mağravî. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Endelûsi'l-Hadrâ, 1994.
- İbn Cemâa, Ebû Abdullah Bedreddîn Muhammed. *el-Menhelü'r-revî fî muhtasar ulûmi'l-hadisi'n-nebevî*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1986.
- İbn Dakîk el-İd, Ebû'l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Ali. *el-İktirah fî beyâni'l-istılâh*. Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî. *Cemheretu'l-luğa*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1408/1987.
- İbn Ebî Hayseme, Ebubekir Ahmed b. Ebi Hayseme Züheyr b. Harb. *et-Tarîhu'l-kebîr*. thk. Salah b. Fethî Helel. 2 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2006.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *el-Merâsîl*. thk. Şükrüllah Nimetullah Kûcânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Kitâbü'l-İlel*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Hamîd ve Hâlid b. Abdurrahman el-Cerîsî başkanlığında bir heyet. 7 Cilt. Riyâd : Metâmiu'l-Hamîdî, 2006.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-asâr*. thk. Muhammed Avvâme. Cidde : Dâru'l-Kıble, 1427.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Huseyn İbn Ebî Ya'lâ Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1952.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *el-Hilm*. thk. Muhammed 'Abdulkâdir Ahmed 'Atâ. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfî, 1413.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*. thk. Seyyid Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.s.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-Ecvibeti'l-vârîde ani'l-es'ileti'l-vâfide*. thk. Ebû'l-Hüseyn el-Fîşâvî. Dâru's-Sahâbe, 1992.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvez. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâr bi-ma'rifeti ruvâti'l-Âsâr*. thk. Seyyid Hasan Kesrevî. Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salah*. thk. Rebî b. Hâdî Umeyr Medhâlî. 2 Cilt. Riyâd : Dârü'r-Râye, 1984.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'l-Râfîi'l-kebîr*. thk. Ebû Asım Hasan b. Abbas b. Kutb. 4 Cilt. Mısır: Dâru Kurtuba, 1995.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *ez-Zehru'n-nadr fî hâli'l-Hadr*. thk. Salâh Makbûl Ahmed. Hindistan: Mecma'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1988.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 13 Cilt. Beyrut : Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *İkmâlu mübhemâti'l-Buhârî ve fevâid li Fethi'l-bârî (el-Ecvibeti'l-vâride ani'l-esileti'l-vâfide)*. thk. Amr Ali Ömer. Dımaşk: Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, 1994.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *İthâfü'l-hiyereti'l-meheri bi-zevâ'idî'l-mesânidi'l-aşere*. thk. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır başkanlığında bir ekip. 19 Cilt. Merkez-ü Hizmeti's-sünneti ve's-sireti'n-Nebeviyye, 1994.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *İtrâfu'l-müsnidi'l-mu'telî bi-etrafî Müsnedi'l-Hanbelî*. 9 Cilt. Dımaşk : Dâru İbn Kesir, 1431.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-Mizan*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. thk. Abdülmuhsin b. Muhammed el-Kâsım, 2020.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-Nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser*. Dımaşk: Matbaatu's-Sabah, 3. Basım, 2000.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Ta'cîlü'l-menfa'a bi zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaâ*. thk. İkrâmullah İmdâdullah. 2 Cilt. Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Sa'îd 'Abdurrahmân Mûsâ el-Kazakî. 5 Cilt. Amman: el-Mektebu'l-İslâmî, 1405/1984.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîb*. thk. Ebu'l-Eşbâl sağîr Ahmed Şâgîf el-Bâkistânî. Riyad : Dârü'l-Âsime, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Haleb : Dârü'r-Reşid, 1986.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Ta'rîfu ehli't-takdis bi-merâtibi'l-mevsûfine bi't-tedlîs*. thk. Asım b. Abdullah el-Karyûtî. Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1983.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. thk. İbrahim Zeybak - Adil Mürşid. 4 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tesmiyetü men urife mimmen übhime fi'l-Umde (Mecmûun fihî musannefâtü'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî içinde)*. thk. Ebû Abdülmuhsin Leyâmin el-Înâbî el-Cezâirî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halîfe el-Lemtûnî el-Emevî el-İşbîlî. *Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, t.s.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. thk. Abdülgaaffar Süleyman el-Bündârî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed Büstî. *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafa ve'l-metrûkîn*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. 2 Cilt. Riyâd: Dârü's-Sumay'î, 2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbü's-Sikât*. 9 Cilt. Haydarabad : Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân (el-Müsnedü's-sahîh ala't-tekâsım ve'l-envâ')*. thk. Mehmet Ali Sönmez - Halis Aydemir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'aî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *el-Furûsiyye*. thk. Meşhûr b. Hasen b. Mahmûd b. Selmân. Hâil: Dâru'l-Endelus, 1414/1993.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'aî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İ'lâmu'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*. thk.

- Muhammed ‘Abdusselâm İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1411/1991.
- İbn Keşîr, Ebû’l-Fidâ İsmâîl b. ‘Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve’n-Nihâye*. thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuhsin et-Turkî. 21 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer ed-Dımaşkî. *et-Tekmîl fî’l-cerh ve’t-ta’dîl ve ma’rifeti’s-sikât ve’d-du‘afâ’ ve’l-mecâhîl*. thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim. 4 Cilt. Yemen: Merkezu’n-Nu‘mân, 1432.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer ed-Dımaşkî. *İhtisâru Ulûmi’l-hadis*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2015.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer ed-Dımaşkî. *Müsnedu’l-Fârûk*. thk. İmâm b. ‘Alî b. İmâm. 3 Cilt. Mısır: Dâru’l-Felâh, 1430/2009.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer ed-Dımaşkî. *Te’fîsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvînî. *Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaut vd. 5 Cilt. Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430.
- İbn Manzûr, Ebû’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü’l-arab*. 15 Cilt. Beyrut : Dâru Sadır, 1414.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak. *el-İmân*. thk. Ali Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2. Basım, 1406.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebû’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed İbn Ahmed el-Bağdâdî. *Şerhu İleli’t-Tirmizî*. thk. Nureddin İtr. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru’l-Minhâcî’l-Kavîm, 2019.
- İbn Sa’d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa’d ez-Zühri. *et-Tabakâtü’l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs ‘Omer b. Ahmed el-Bağdâdî. *Târîhu esmâi’d-du‘afâ’ ve’l-kezzâbîn*. thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. b.y.: y.y., 1409/1989.
- İbn Teymiyye, Ebû’l-‘Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. ‘Abdilhalîm b. Mecdiddîn ‘Abdisselâm el-Harrânî. *Minhâcu’s-Sünneti’n-Nebeviyye fî nakdi kelâmi’s-Şî‘a el-Kaderiyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 9 Cilt. b.y.: Câmi‘atu’l-İmâm Muhammed b. Su‘ûdi’l-İslâmiyye, 1406/1986.
- İbn Üseymin, Muhammed b. Salih b. Muhammed. *Şerhu’l-manzûmeti’l-Beykûniyye fî mustalahi’l-hadis*. thk. Fehd b. Nasr b. İbrahim es-Süleyman. Dâru’s-Süreyyâ, 2. Basım, 2003.
- İbnu’t-Türkmânî, Ebu’l-Hasen ‘Alî b. ‘Osmân el-Mârdînî. *el-Cevheru’n-nakî alâ Süneni’l-Beyhakî*. 8 Cilt. b.y.: Dâru’l-Fikr, t.s.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-İlelî'l-mütenâhiye fî'l-ehâdîsi'l-vâhiye*. thk. İrşâdu'l-Hakki'l-Eserî. 2 Cilt. Faysalabad: İdâretü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1401/1981.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *et-Tahkîk fî mesâîli'l-hilâf*. thk. Mesâd 'Abdulhamid Muhammed es-Sa'denî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Menâkibu'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. b.y.: Dâru Hicr, 2. Basım, 1409.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Saydu'l-hâtır*. thk. Hasan el-Mesâhî Süveydân. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1425/2004.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Telkîhu fühûmi ehli'l-eser fî uyûni't-târîh ve's-siyer*. Beyrut : Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *el-Mas'adü'l-ahmed fî hatmi Müsnedi'l-İmâm Ahmed*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1990.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kuzâî el-Belensî. *et-Tekmile li kitâbi's-Sıla*. thk. Abdüsselam Herâs. 4 Cilt. Lübnan : Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr b. Beşşar Muhammed b. Kâsım b. Muhammed. *Kitâbü'l-Ezdâd*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. Beyrut : el-Mektebetü'l-Asriyye, 1987.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *ez-Zâhir fî me'ânî kelimâti'n-nâs*. thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek. *Câmi'u'l-usûl fî ahâdîsi'r-Resûl*. thk. Abdülkadir el-Arnaût. Mektebetu Dâru'l-Beyân, 1390.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn Mübârek b Esîrüddîn Muhammed b Muhammed Şeybânî Cezerî. *Üsdü'l-ğâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmevcud. 8 Cilt. Beyrut : Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Hanbelî, Ebû Abdullâh Radiyyüddîn Muhammed b. İbrâhim b. Yusuf Halebî. *Kafvü'l-eser fî safvi 'ulûmi'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut : Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408.
- İbnü'l-Hanbelî, Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. el-Hasen. *Fethü'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmud b. Şa'bân b. Abdülmaksûd vd. Kahire : Dâru'l-Haremeyn, 1996.
- İbnü'l-İrâkî, Ebû Zûr'a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim. *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnad*. 3 Cilt. Cidde: Dârü'l-Vefa, 1994.

- İbnü'l-Kastallânî, Ebû Bekr Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-İfsâh ani'l-mu'cem min izâhi'l-gâmid ve'l-mübhem*. thk. Mahmûd Mağravî. Beyrut : Dâru İbn Hazm, 2007.
- İbnü'l-Kattân el-Fâsî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik. *Beyânu'l-vehm ve'l-ihâm fî Kitâbi'l-Ahkâm*. thk. el-Huseyn Âyet Saîd. 6 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 1418/1997.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî eş-Şeybânî. *İzâhü'l-işkâl fî men übhime ismühû mine'n-nisâ' ve'r-ricâl*. thk. Bâsim el-Cevâbira. Kuveyt : Mektebetü'l-Muallâ, 1988.
- İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer el-Kurtubî. *Kitâbü'l-Ef'âl*. thk. Ali Fûde. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1993.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali. *Bedru'l-münîr fî tahrîci'l-ehâdisi ve'l-âsâri'l-vâkiati fî Şerhi'l-kebîr*. 9 Cilt. Riyâd : Dâru'l-Hicre, 2004.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali. *el-Muknî fî ulûmi'l-hadis*. thk. Abdullah b. Yusuf el-Cüdey'. 2 Cilt. Suudî Arabistan: Dâru Fevâz, 1413.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali. *et-Tavdîh li-şerhi'l-Câmii's-Sahîh*. thk. Hâlid er-Ribât - Cum'a Fethî. 33 Cilt. Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî Yemânî. *el-Avâsim ve'l-kavâsim fî'z-zeb 'an sünneti Ebi'l-Kâsim*. thk. Şuayb el-Arnaut. Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 3., 1994.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadis (Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadis)*. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1998.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Siyânetü Sahîh-i Müslim mine'l-ihlâli ve'l-ğalat ve himâyetuhu mine'l-iskâti ve's-sakat*. thk. Muvaffak Abdullah Abdülkadir. Beyrut : Dâru'l-Garbi'l-İslami, 2. Basım, 1408.
- İbnü's-Sikkî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *Kitâbu'l-Elfâz*. thk. Fahrüddîn Kabâve. b.y.: Mektebetü Lübnân, 1998.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.
- Kâbisî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevânî el-. *Kitâbü'l-Mülâhhis li-Müsne'di'l-Muvatta'*. thk. Ali İbrahim Mustafa. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dârü't-Türâs, 1379/1970.

- Kâdî İyaz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *Şerhu Sahîh-i Müslim li-Kâdî İyaz = İkmâlû'l-Mu'îm bi-fevâidi Müslim*. thk. Yahya İsmâîl. 8 Cilt. Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1998.
- Kağıt, Feyzullah. *Müstahrec Türü Eserler ve Özellikleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kahraman, Hüseyin. *Ehl-i Rey Yurdu Kûfe'de Özgün Bir Hadis Âlimi 'Âmir eş-Şa'bî*. Bursa: Emin Yayınları, 2019.
- Kahtânî, Abdullah b. Abdülhâdî el-. "Rivâyetü't-tâbiî ani's-sahâbî'l-mübhem beyne'l-kabûl ve'r-red". 2016 7 (ts.), 13-54.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Müsned". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbn Hacer el-Askalânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/514-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbnü'l-Kayserânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kandemir, M. Yaşar. "Yûsuf b. Abdurrahman Mizzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/220-221. Ankara: TDV Yayınları, ts.
- Karahan, Abdullah. *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik: Tespiti, İmkânı, Hadisin Sıhhatine Etkisi*. İstanbul : MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Karahan, Abdullah - Tahir Shaba. "Tartışılan Bir Râvi: İbn Lehî'a". *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (Haziran 2021), 79-104.
- Kâsım Muhammed Ganâm - Ahmed Abdullah Ahmed. "el-Mechûl inde'l-İmâm Ali b. el-Medînî". *el-Menâre* 10/1 (2003), 355-400.
- Kemâhî, Osman b. Said. *el-Müheyya fî keşfi esrâri'l-Muvatta'*. thk. Ahmed Ali. Kahire : Dârü'l-Hadis, 2005.
- Kettânî, Muhammed 'Abdülhay b. 'Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-. *Hadis Literatürü (er-Risâletü'l-Müstatrafe)*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Koç, İsmail. *İbn Hacer'de Tasarruf Kavramı (Râvî, Musannif ve Müstensih)*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 5., 2007.
- Köktaş, Yavuz. "Hadîs Tarîklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine". *Marife* 1 (Bahar 2002), 149-170.

- Kurtubî, Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-. *el-Müfhim limâ eşkele min kitâbi Müslim*. thk. Muhyiddin Dîb Mistu - Ahmed Muhammed Seyyid vd. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Kutlay, Halil İbrahim. *Hadiste Sened Tenkidi*. İstanbul: Elif Yayınları, 2015.
- Kuzudişli, Bekir. *Aile İsnâdları*. İstanbul : MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivayetinde Bağlam Sebebü irâdi'l-hadîs*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Lâhim, İbrahim b. Abdullah b. Abdurrahman el-. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Lâhim, İbrahim b. Abdullah b. Abdurrahman el-. *el-İttisâl ve'l-inkita'*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2005.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *er-Ref' ve't-tekmîl fî'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdulfettâh Ebû Gûdde. Kahire: Dâru's-Selâm, 10. Basım, 2013.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-. *et-Ta'likü'l-mümecced alâ Muvattai'l-İmam Muhammed*. 3 Cilt. Dimaşk : Dârü'l-Kalem, 2005.
- Maden, Ömer Faruk. *Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme*. İstanbul : MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 1985.
- Mâverî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvî'l-kebîr hüve Şerhu Muhtasari'l-Müzenî*. 19 Cilt. Beyrut : Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Mâzerî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Alî eş-Şıkillî el-. *el-Mu'lim bi fevâ'idü Müslim*. thk. Muhammed Şâzelî en-Neyfer. 3 Cilt. b.y.: ed-Dâru't-Tevnisiyye, 1991.
- Meşât el-Mâlikî, Hasan b. Muhammed el-Meşât el-Mâlikî. *et-Takrîrâtü's-seniyye şerhu'l-manzûmeti'l-Beykûniyye fî mustalahi'l-hadis*. thk. Fevâz Ahmed Zümrelî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 4. Basım, 1996.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemalüddîn Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemalüddîn Yusuf b. Abdurrahman. *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*. thk. Abdussamed Şerafüddin. el-Mektebu'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alaüddîn b. Abdullah el-Bekcerî el-Hikrî. *el-İ'lâm bi-sünnetihî 'aleyhisselâm şerhu süneni İbn Mâce el-İmam*. thk. Ahmed b. İbrahim b. Ebî'l-Ayneyn. 5 Cilt. Mısır : Dâru İbn Abbas, 2007.

- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alaüddin Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî el-Hikrî. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed - Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim. 12 Cilt. el-Fârûku'l-Hâdiseti li't-tibâ'ati ve'n-neşr, 2001.
- Molla Hâtır, Halil b. İbrahim el-Azzâmî. *el-İsnâd: ehemmiyyetuhû ve aksâmuhû ve inâyetu ulemâi'l-ümme bihî*. Medine: Camiatu Taybe Ervika li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 2017.
- Muallimî, Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî el-. *el-Vuhdân*. thk. Ali Muhammed el-İmrân. Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1434.
- Muallimî, Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî el-. *İmâretü'l-kubûr fî'l-İslâm*. thk. Ali b. Muhammed el-İmrân. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2021.
- Muhammed Acâc, Muhammed Temîm b. Salih b. Abdullah el-Hatîb. *es-Sünne kable't-tedvîn*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1980.
- Muhammed Enes Topgöl - Ömer Faruk Maden. "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği". *İslam Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 37-68.
- Muhammed Hasan, Muhammed Kamil. "et-Ta'dîl ale'l-ibhâm esbâbuhu ve ahkâmuhu" 34 (ts.).
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûreddîn Alî el-. *el-Yevâkît ve'd-dürer fî şerhi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Mürteza Zeyn Ahmed. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Münferidât ve'l-vuhdân*. thk. Abdulğaffar Süleyman el-Bundârî. Beyrut : Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü'l-sahîhi'l-muhtasar bi-nakli'l-adli ani'l-adli ilâ Rasûlillah (a.s.)*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1334.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî (el-Müctebâ)*. Beyrut : Dâru'l-Ma'rife, 2007.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Şuayb el-Arnaut. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-. *Tesmiyetü men lem yurve anhu gayru raculin vâhid*. thk. Mahmud İbrahim Zâyed. Haleb: Dâru'l-Va'y, 1369.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *el-İşârât ila beyani'l-esmâi'l-mübhemât (Muhtasarü kitâbi el-Esmâi'l-mübhem fi'l-enbâi'l-muhkeme)*. thk. Tâha Affân el-Hamdânî. Dımaşk: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 2009.

- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyî'd-Dîn Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr*. thk. Muhammed 'Osmân el-Haşî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1985.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-. *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fî usûli'l-hadis*. thk. Muhammed Osman el-Haşet. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1405.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-. *İrşâdu tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik sallallahu aleyhi ve sellem*. thk. Nureddin Itr. Dımaşk: Matbaatu's-Sabah, 7., 2009.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-. *Sahîhi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî = el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-'Arabî, 1392.
- Özdemir, Veysel. “‘Amr b. Şuayb an Ebîhi an Ceddihi’ İsnâdının Tenkit ve Tahlili”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/13 (2008), 227-245.
- Özkuyumcu, Nadir. “İbn Beşkuvâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/377-378. İstanbul : TDV Yayınları, 1999.
- Öztürk, Mustafa. *Mevâlinin Hadis Rivayetindeki Yeri*. İstanbul: Yedirenk, 2012.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları Tarih Usûl Tenkid Yorum*. İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Râmeihürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdirrahman. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Muhibbuddin Ebû Zeyd. Beyrut : Dâru'z-Zehâir, 2016.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâd el-Ulvânî. b.y.: Müesssetü'r-Risâle, 3. Basım, 1418/1997.
- Reşîd el-Attâr, Ebû'l-Hüseyin Reşîdüddîn Yahyâ b. Alî. *Gurerü'l-fevâidi'l-mecmûa fî beyânî mâ vekaa fî sahîhi Müslim mine'l-esânidi'l-maktû'â*. thk. Sa'd b. Abdullah Âli Humeyyid. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1997.
- Ruveysî, Avvâd b. Humeyd er-. *Ruvâtü'l-hadîs : en-neş'e - el-mustalahât - el-musannefât*. Dımaşk: Dâru'l-Meymene, 2018.
- Sabrî, Âmir Hasan. *Zevâidü Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1410.
- Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân Şu'be el-Horasânî. *Sünen*. thk. Habîburrahman el-Azamî. 2 Cilt. Hind: Dâru's-Silefiyye, 1403.
- Sâlih b. Ahmed, Ebû'l-Fadl Sâlih b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Fu'âd 'Abdulmun'im Ahmed. İskenderiyye: Dâru'd-Da've, 1404/1983.

- Samerrâî, Yasin Hamîd Mecîd Muhammed es-. “el-İbhâm inde’l-muhaddisîn”. *Mecelletü’l-buhûs ve’d-dirâsâtî’l-İslâmiyye*.
- Sehârenfûrî, Halil Ahmed. *Bezlü’l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*. thk. Takiyyüddin en-Nedvî. 14 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2006.
- Sehâvî, Ebü’l-Hayr Muhammed b. ‘Abdurrahmân b. Muhammed es-. *el-Makâsidü’l-hasene fî beyâni kesîrin min el-ehâdisi’l-müştehire ‘alâ’l-elsine*. thk. Muhammed ‘Osmân el-Haşet. Beyrut: Dârü’l-Kitâbî’l-‘Arabî, 1405/1985.
- Sehâvî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-. *et-Tavzîhü’l-ebher li-tezkireti İbnü’l-Mülakkın fî ilmi’l-eser*. Mektebetü Edvâî’s-Selef, 1998.
- Sehâvî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-. *Fethü’l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadis li’l-İrâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Kahire : Mektebetü’s-Sünne, 2003.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Şerhu Siyeri’l-kebîr*. 5 Cilt. eş-Şirketü’ş-şarkiyye, 1971.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Usûlü’s-Serahsî*. thk. Ebü’l-Vefâ el-Afgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, ts.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara : Otto Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Sıbt İbni’l-Cevzî, Ebü’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. *Mir’âtü’z-zaman fî tevârîhi’l-ayân*. thk. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Dimaşk: Dârü’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2013.
- Sıbt İbnü’l-Acemî, Ebû Zer Muvaffaküddin Ahmed b. İbrâhim b. Muhammed. *Tenbîhü’l-Mu’lim bi-mübhemâti Sahîh-i Müslim*. thk. Ebû Ubeyde Hasan Âli Selmân. Riyâd : Dârü’s-Sumay’î, 1994.
- Sıbt İbnü’l-Acemî, Ebû Zer Muvaffaküddin Ahmed b. İbrâhim b. Muhammed el-Halebî. *et-Tavdîh li-mübhemâti’l-Câmîi’s-sahîh*. thk. Ebü’l-Münzir en-Nakkâş Eşref Salâh Ali. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001.
- Sühlî, Abdullah b. Ğâlî Ebû Rib’a es-. “Rivâyetü’l-cemâati’l-mübhemîn ve eseruhâ fî’l-hükmi ale’l-hadis”. *Mecelletü’l-Câmiati’l-İslâmiyye li’l-ulûmi’ş-şer’iyye* 187 (ts.), 381-447.
- Sülâsînî, Süheyb Velid Misbah es-. *el-Mübhemûn fî mütuni’s-süneni’l-erbaati dirâyeten ve rivâyeten*. Gazze: Gazze İslam Üniversitesi, 2018.
- Süleymânî, Ebü’l-Hasan Mustafa b. İsmâil es-. *el-Cevâhiru’l-süleymâniyye şerhu’l-manzûmeti’l-Beykûniyye*. Riyâd : Dârü’l-Fadîle, 2019.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed Firyâbî. 2 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 2005.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmm, 1974.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-Müzhir fî ulûmi'l-luga ve envâ'iha*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *İs'âfü'l-mübetta' bi-ricâli'l-Muvatta' (el-Muvatta' ile birlikte)*. Kahire : Dâru'r-Reyyân, 1988.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn ' Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut : Dârü'l-Fikr, 1990.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1938.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-. *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl. 4 Cilt. Kuveyt: Şirketü Ğiras li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2004.
- Şahyar, Ayşe Esra. *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti: Metodolojik Anlam ve Yorum*. İstanbul : Akdem Yayınları, 2011.
- Şahyar, Ayşe Esra. "Sahâbenin Tâbi'ûndan Hadis Rivâyeti". *Hadis Tetkikleri Dergisi* VIII/1 (2010), 125-144.
- Şâkir, Ahmed Muhammed. *el-Bâisü'l-hasîs şerhu İhtisâri ulûmi'l-hadis*. thk. Fâzıl Mahmûd 'Avz. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Gırnatî eş-. *el-İ'tisâm*. Suud: Dâru İbni'l-Cevzî, 2008.
- Şenel, Abdülkadir. "Kastallânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/584-585. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan eş-. *Muvattâu Mâlik bi rivâyeti Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*. thk. Abdülvehhab Abdüllatif. el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Şimşek, Mustafa. *Abdurrazzâk'ın Musannefi'nde Meçhul Hocalarından Rivâyet Ettiği Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi*. Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed et-. *ed-Duâ*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ. 2 Cilt. Beyrut : Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.

- Taberânî, Süleyman b. Ahmed et-. *el-Mu‘cemu’l-evsat*. thk. Ebû Muaz Târik b. Ivazullah b. Muhammed - Ebû’l-Fazl Abdü’l-Muhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru’l-Haremeyn, 1415.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed et-. *el-Mu‘cemu’l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire : Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1994.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed et-. *el-Mu‘cemu’s-sağîr*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1985.
- Tahâvî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî. *Şerhu meânî’l-âsâr*. thk. Muhammed Seyyid Cadelhak - Muhammed Zührî en-Neccâr. Beyrut: Alemü’l-Kütüb, 1994.
- Tahâvî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-. *Şerhu müşkili’l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaut. 16 Cilt. Beyrut : Müessesetü’r-Risâle, 1994.
- Tahhân, Mahmud et-. *Teysîru mustalahi’l-hadîs*. Mektebetü’l-Me‘ârif, 10. Basım, 2004.
- Tanrıverdi, Mustafa. *Müdelles Hadîs ve Müdellis Râvîler*. İstanbul : Akademik Kitaplar, 2019.
- Târik b. Ivazullah, Ebû Muaz b. Muhammed. *el-İrşâdât fî takviyeti’l-ehâdisi bi’ş-şevâhidi ve’l-mütâbaât*. Riyâd: Dâru Zemzem, 1998.
- Târik b. Ivazullah, Ebû Muaz Târik b. Ivazullah b. Muhammed. *Şerhu’l-manzûmeti’l-Beykûniyye fî ilmi mustalahi’l-hadis*. Riyâd: Dâru’l-Muğnî, 2009.
- Tatlı, Mustafa. *Rical Bilgisinin Tespiti*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.
- Tatlı, Mustafa. *Tâbiîn Döneminde Hadis Rivayeti*. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Teyyim, Es‘ad Sâlim. *İlmu tabakâti’l-muhaddisîn: ehemmiyyetuhu ve fevâiduhu*. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1994.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-. *el-Câmiü’s-sahîh (Sünenü’t-Tirmizî)*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 6 Cilt. Beyrut: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-. *el-Câmi’u’l-kebîr (Sünen-i Tirmizî)*. thk. Beşşar ‘Avvad Ma‘rûf. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998.
- Topgöl, Muhammed Enes. “‘Cevâmiu’l-Kelim’ ve ‘Câmiu Hâdimi’l-Haremeyn’ Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 49 (2023), 167-176.
- Topgöl, Muhammed Enes. *İsnâdı Okumak Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdın Rolü*. İstanbul : MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.

- Topgöl, Muhammed Enes. *İsnâdın Satır Araları*. İstanbul : M  İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuğu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*. İstanbul : M  İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Türcan, Zişan. *Hadis şerh Geleneği Doğuğu Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara : TDV Yayınları, 2., 2018.
- Ukaylî, Eb  Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammad el-Mekkî el-. *ed-Duaf u 'l-kebîr*. thk. Abdülmu't  Emîn Kal'ac . 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
-  nal, Yavuz. *Hadisin Doğuğu ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*. İstanbul: Ensar, 3., 2013.
- Ved  , Eb  Abdurrahman Mukbil b. H d  el-. *Eh dis  mualle z hiruh  's-sihha*. D ru'l- s r, 2. Basım, 2000.
- Velle , Muhammed b. Ali b. Adem Musa İsy b . *şerhu Süneni'n-Nes   = Zeh ret  'l-ukb  fi şerhi 'l-M cteb *. 42 Cilt. Mekke: D ru  l-i B r m, 2003.
- V reyk t, Abd lker m el-. “Esb b  irs li'l-had s inde'r-ruv t”. *Dir s t: 'Ul m  ř-şer  'a ve 'l-k n n* XXIX/1 (2002), 42-55.
- Yahya b. Ma n, Eb  Zekeriy  Yahy  b. Ma n b. Avn el-M rr  el-Bağd d . *Ma 'rifetü 'l-ric l*. thk. Muhammed K mil el-Kass r. D maşk: Matbuatu Mecma' 'l-Lugati'l-Arabiyye, 1985.
- Yahy  b. Ma n, Eb  Zekeriy  Yahy  b. Ma n b. Avn el-M rr  el-Bağd d . *Su lat  'l-İbn  'l-C neyd li Eb  Zekeriy *. thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf. Med ne: el-Mektebetü't-D r, 1988.
- Yahyâ b. Maîn, Eb  Zekeriyâ Yahyâ b. Ma' n. *Târîhu İbn Ma' n Rivâyetu 'd-D r *. thk. Ahmed Muhammed N r Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezu'l-Bahsi'l-İlm , 1399/1979.
- Yıldırım, Selahattin. *İbnü 'l-K yser n  el-Makdisî ( . 507/1113) ve Hadisçiliği*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Yıldız, Fatma. *Hicrî İlk    Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Yılmaz, Abdurrahman. *Zayıf Hadisleri Takviye Yöntemleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

- Yücel, Ahmet. *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Üç Asır*. İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2., 1996.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul : MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 61. Basım, 2021.
- Yücel, Ali. *Ebû Ali el-Gassânî ve Takyîdü'l-Mühmel İsimli Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaut vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-. *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-Kütübi's-Sitte*. thk. Muhammed Avvâme - Ahmed Muhammed Nemr Hatîb. Cidde : Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1992.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-. *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut : Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-. *Tezkiretü'l-huffâz*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zekeriyâ el-Ensârî, Zeynüddin Ebû Yahya Zekeriya b. Muhammed. *Fethü'l-bâkî bi şerhi Elfîyeti'l-Îrâkî*. thk. Abdüllatif el-Hemîm - Mâhir Yâsîn el-Fahl. 2 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-. *el-Bahru'l-muhîl fî usûli'l-fikh*. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübi, 1414.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynelâbidin b. Muhammed. 3 Cilt. Riyâd : Edvâü's-Selef, 1998.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-. *et-Tezkire fî'l-ehâdisi'l-müştehra*. thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-. *Teşnîfu'l-mesâmi' bi Cem'i'l-Cevâmi' li Tâcuddîn es-Sübkî*. thk. Seyyid Abdu'l-azîz, Abdullâh Rabî'. 4 Cilt. b.y.: Mektebetu Kurtuba, 1418/1998.
- Zeyle'î, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-. *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsâri'l-vâki'ati fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*. thk. Abdullâh b. Abdurrahman es-Sa'd. 4 Cilt. Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 1414.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî ez-. *el-A'lâm*. Dâru'l-İlm, 15. Basım, 2002.

Zübeydî, Emîre Ali Câsim ez-. *Merviyyâtü'l-mübhemîn fî kitâbeyi'l-Müsned ve'l-Bir ve's-Sıla: li'l-İmam Abdillâh b. el-Mübârek*. Beyrut: Dâru Lübnân, 2013.

Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yusuf ez-. *Şerhü'l-manzûmeti'l-Beykûniyye*. thk. Ebû Abdurrahman Salah Muhammed Uveyza. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1425.

EKLER

Tablo 1: İsnadda Şekkini İfade Eden Râvilerin Listesi

Sıra	Hadis No	Cilt / Sayfa	Şekkini İfade Eden	Tabakası	Cerh-Ta'dîl Durumu	Bölgesi	İbham Lafzı	Rivayet lafzı
1	1521	3/106	Zührî	4. tbk	Sika	Medine	Ömer b. Sa'd ev gayrihi	an
2	2058	3/489	Veki'	9. tbk	Sika	Irak/Kûfe	İsrail ev gayrihi	an
3	6363	10//431	Zührî	4. tbk	Sika	Medine	Salim ev gayri vahid	an
4	11276	17//375	İsmail b. Riyâh b. Abîde	3. tbk	Mechûl	??	Ebihi ev gayrihi	an
5	12266	19/285	Katâde b. Diame	4. tbk	Sika	Vâsıt	an Enes ev an racul	an
6	12406	19/397	Sabit el-Bünânî	4. tbk	Sika	Basra	an Enes ev gayrihi	an
7	12498	19/480	Sabit el-Bünânî	4. tbk	Sika	Basra	an Enes ev gayrihi	an
8	15435	24/167	İkrime b. Hâlid	3. tbk	Sika	Mekke	an ebihi ev an ammihi an cediti	an
9	16390	26//316	Ebû Kılâbe	3. tbk	Sika	Basra	ev an racul an Sabit	an
10	16804	27//359	Rebi' b. Enes	5. tbk	Saduk	Merv	an Ebu'l-Aliye ev an gayrihi	an
11	17655	29//201	Bakıyye b. el-Velîd	8. tbk	Saduk	Mekke	Muhammed b. Ziyad ev haddeseni men semia	Haddeseni
12	18499	30/459	Ebû İshak es-Sebiî	3. tbk	Sika	Kufe	an Berâ ev gayrihi	an
13	18595	30/559	Esved b. Âmir	9. tbk	Sika	Bağdâd	Ahberana İsrail (b. Yunus) ev gayrehu	Ahberana
14	19885	33//116	A'meş	5. tbk	Sika	Kufe	Hayseme ev an racul	an

15	19992	33/197	Rib'î b. Hıraş	2. tbk	Sika	Kufe	an İmran b. Husayn ev gayrihi	an
16	20546	34//167	Rebi' b. Enes el-Basrî	5. tbk	Saduk	Merv	an Ebu'l-Aliye ev an gayrihi	an
17	20690	34/291	Âsım el-Ahvel	4. tbk	Sika	Basra	an Radifi'n-nebi ev an racul	an
18	21275	35/197	Abdurrahman b. Ebî Leyla	2. tbk	Sika	Kufe	an Übeyy b. Ka'b ev an racul	an
19	21344	35//274	Rib'î b. Hıraş	2. tbk	Sika	Kûfe	Zeyd b. Zıbyân ev an racul	an
20	21652	35//510	Zührî	4. tbk	Sika	Medine	an Hârice b. Zeyd ev gayrihi	an
21	23260	38//295	Yunus b. Ubeyd b. Dinar	5. tbk	Sika	Basra	an Humeyd ev an gayrihi	an
22	24126	40/154	Yahyâ b. Saîd el-Ensârî	5. tbk	Sika	Medine	an ibn Ehi Amre ev gayrehu	an
23	25175	42//95	Ma'mer b. Râşid	7. tbk	Sika	Basra	an Zühri ev gayrihi	an
24	25183	42//100	Eyyüb b. Ebî Temîme	5. tbk	Sika	Basra	an İbn Ebî Müleyke ev gayrihi	an

Tablo 2: “Ve Gayruhu” Lafızlarıyla Yapılan İbhamların Listesi

Sıra	Hadis No	Cilt/Sayfa	Mübhem Rivayet Eden	Tabakası	Cerh-Ta'dîl Durumu	Bölgesi	İbham Lafzı
1	108	1//263	Safvân b. Amr b. Herm	5. tbk	Sika	Şam	Şureyh b. Ubeyd, Râşid b. Sa'd ve gayrihima
2	109	1//265	İsmail b. Ayyâş	8. tbk	Saduk	Şam	Evzaî ve gayruhu
3	544	1/554	İbrahim b. Hâlid	9. tbk	Sika	???	Ümeyye b. Şibl ve gayruhu
4	780	2/170	Şu'be	7. tbk	Sika	Basra	Hakem ve gayrihi
5	1311	2/434	Nuaym b. Hakîm el-Medâinî	6. tbk	Sadûk	Medine	Ebû Meryem ve racul min cülesâi Ali

6	1880	3/371	Huseyf b. Abdurrahman	5. tbk	Sadûk	Cizre	Gayru vâhid
7	3113	5//224	İbn Cüreyc	6. tbk	Sika	Basra	Ömer b. Atâ ve gayrihi
8	3473	5//429	İbn Cüreyc	6. tbk	Sika	Basra	Abdülkerim ve gayrihi
9	4281	7//312	Ahmed b. Hanbel	10. tbk	Sika	Bağdâd	Abdurrahman ve gayrihi
10	4455	8//23	Hüseyim b. Beşîr	7. tbk	Sika	Bağdâd	Yahya b. Saîd, Ubeydullah b. Ömer, İbn Avn ve gayru vahid
11	4464	8//35	Hüseyim b. Beşîr	7. tbk	Sika	Bağdâd	Gayru vâhid ve İbn Avn
12	6664	11/245	Süfyan b. Uyeyne	8. tbk	Sika	Kûfe	Yakûb b. Atâ ve gayrihi
13	8482	14//186	Muhammed b. Aclân	5. tbk	Sadûk	Medine	Ebihi ve gayrihi
14	8973	14//528	Humeyd et-Tavîl	5. tbk	Sika	Basra	Hasan b. Yesâr ve gayrihi
15	10497	16//298	Muhammed b. İshâk	5. tbk	Sika	Irak	Musa b. Yesâr, Zührî ve gayrihi
16	11793	18//317	Şu'be	7. tbk	Sika	Basra	Katâde, Ebû Mesleme, Cüreyrî ve racul ahar
17	12686	20//117	Ma'mer b. Râşid	7. tbk	Sika	Yemen	Sabit el-Bünani (4.tbk), Eban (5. tbk) ve gayri vâhid
18	13189	20//416	Şu'be	7. tbk	Sika	Basra	Hammâd, Abdülaziz b. Rufey', Attâb ve râbi' (dördüncü kişiden)
19	13555	21//180	Humeyd et-Tavîl	5. tbk	Sika	Basra	Enes ve zekera raculen
20	14631	22//468	Ahmed b. Hanbel	10. tbk	Sika	Bağdâd	Yunus ve gayruhu
21	15333	24//48	Safvan b. Amr es-Seksekî	5. tbk	Sika	Şam	Şureyh b. Ubeyd el-Hadrami ve gayruhu
22	15932	25//280	Zür'a b. Abdurrahman b. Cerhed	3. tbk	Sika	Medine	Cerhed ve nefer min beni Eslem
23	16027	25//408	Muhammed b. İshâk	5. tbk	Sadûk	Irak	Hüseyin b. Abdullah an Rebia ve ammen an Zeyd b. Eslem
24	16097	26//21	Ebû Leyla Abdullah b. Abdurrahman	4. tbk	Sika	Medine	Sehl b. Ebi Hasme ve ricalun min küberâi kavmihi

25	16935	28//131	İsmail b. Ayyâş	8. tbk	Saduk	Şam	Abdullah b. Dinar ve gayrihi
26	17984	29//504	İbrahim b. Hâlid es-San'ânî	9. tbk	Sika	Yemen	Ümeyye b. Şibl ve gayruhu
27	18192	30//127	Hüseyim b. Beşîr	7. tbk	Sika	Kufe	Gayru vâhid ve minhum Muğire
28	18472	30//420	Ebû İshâk es-Sebîi	3. tbk	Saduk	Kufe	Ebû Ubeyde ve racul ahar
29	19371	32//114	Hüseyim b. Beşîr	7. tbk	Sika	Kufe	Mücalid ve Zekeriya ve gayruhuma
30	19391	32//133	Şu'be	7. tbk	Sika	Basra	Abdullah b. Ebi's-sefer el-Kufi ve Nas
31	19860	33//92	Ma'mer b. Râşid	7. tbk	Sika	Yemen	Katade ve gayri vâhid
32	20137	33//317	Hüseyim b. Beşîr	7. tbk	Sika	Bağdâd	Şube ve gayruhu
33	20407	34//47	Muhammed b. Sîrîn	3. tbk	Sika	Medine	Abdurrahman b. Ebi Bekre ve an racul ahar
34	20469	34//117	Ma'mer b. Râşid	7. tbk	Sika	Yemen	Katâde ve gayri vâhid
35	20661	34//257	Ma'mer b. Râşid	7. tbk	Sika	Yemen	Gayru vâhid minhum Eyyüb
36	21782	36//116	Ahmed b. Hanbel	10. tbk	Sika	Bağdâd	ve Kale Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve gayruhu
37	21945	36//275	Abdullah b. Vehb	9. tbk	Sika	Mısır	racul ve Ömer b. Malik
38	22312	36//649	Ahmed b. Hanbel	10. tbk	Sika	Bağdâd	Hüseyin b. Muhammed ve gayruhu
39	22753	37//415	Muhammed b. İshâk	5. tbk	Sika	Irak	Abdurrahman b. el-Hâris ve gayruhu min ashabina
40	22890	37//527	Azre b. Sâbit	7. tbk	Sika	Basra	Ebû Zeyd ve gayru vâhid
41	22928	38//14	Sa'd b. İbrahim	5. tbk	Sika	Medine	Hafs b. Âsım ve gayrihi
42	23328	38//353	Safvan b. Amr b. Herem	5. tbk	Sika	Şam	Sefer b. Nüseyr el-Ezdî ve gayruhu
43	24755	41//275	Muhammed b. Yezîd	9. tbk	Sika	Basra	Süfyan ve racul ahar
44	26237	43//288	Ca'fer b. Burkân	7. tbk	Sadük	(Kûfe)	Abdullah el-Medîni ve gayrihi

45	27840	45//473	Safvan b. Amr b. Herm	5. tbk	Sika	Şam	Şureyh b. Ubeyd ve gayruhu

Tablo 3: İbhama Delalet Eden Sîga Kullanan Râvilerin Listesi

Sıra No	Hadis No	Cilt / Sayfa	Mübhem Rivayet Eden	Tabaka	Cerh-Ta'dîl Durumu	Bölgesi	İbham Lafzı	Mübhem Bırakılan Kişinin Tespiti
1	68	1/229	Ebû Bekr b. Ebî Züheyr → Hz. Ebû Bekr	3. tbk	Makbûl	(Kûfe)	Uhbirtu	??
2	997	2/288	Ahmed b. Hanbel (Abdullah dedi ki: Babamın kitabından) → Sinan b. Harun	10. tbk	İmam	Bağdâd	Uhbirtu	??
3	2453	4/265	Muhammed b. el-Münkedir → İbn Abbas	3. tbk	Sika	Medine	Huddistu	??
4	3242	5//294	İbn Cüreyc → Zührî	6. tbk	Sika	Mekke	Huddistu	Abdullah b. Ebî Lebîd el-Medenî
5	3390	5//379	Eyyüb b. Ebî Temîme → Saîd b. Cübeyr	5. tbk	Sika	Basra	Unbi'tu	Abdullah b. Saîd b. Cübeyr
6	3393	5//381	Yunus b. Ubeyd b. Dînâr → Hakem b. Abdullah b. İshâk	5. tbk	Sika	Basra	Unbi'tu	(Hakem'in yegeni) Hâcib b. Amr es-Sekafî el-Basrî
7	4442	7//442	Ahmed b. Hanbel (Oğlu dedi ki: Kara'tu alâ ebî) → Hişâm b. Yusuf	10. tbk	İmam	Bağdâd	Uhbirtu	??
8	4489	8//76	Nâfi' → Ümmü Seleme	3. tbk	Sika	Mısır	Nubbi'tu	Abdullah b. Ömer
9	6401	10//455	İbn Cüreyc → Nâfi	6. tbk	Sika	Mekke	Belağanî	??
10	8970	14/526	A'meş → Ebû Sâlih	5. tbk	Sika	Kûfe	Huddistu	A'meş iki şekilde rivayet ediyor.
11	12729	20//145	A'meş → Enes b. Malik	5. tbk	Sika	Kûfe	Huddistu	??
12	15030	23//279	A'meş → Câbir b. Abdullah	5. tbk	Sika	Kûfe	Belağanî	??
13	15432	24/163	İbn Cüreyc → Useym b. Küleyb	6. tbk	Sika	Mekke	Uhbirtu	İbrahim b. Ebî Yahyâ

14	15995	25/373	İbn Cüreyc → Ebû'z-Zinâd	6. tbk	Sika	Mekke	Uhbirtu	??
15	16210	26//147	İbn Cüreyc → Ebû Saîd el-Hudrî	6. tbk	Sika	Mekke	Uhbirtu	??
16	19489	32/237	Abdullah b. Büreyde → Ebû Musa el-Eş'arî	3. tbk	Sika	Basra	Huddistu	??
17	22170	36/504	A'meş → Ebû Ümâme (sahâbî)	5. tbk	Sika	Kûfe	Huddistu	??
18	22625	37/309	Süleyman et-Teymî → Abdullah b. Ebî Katâde	4. tbk	Sika	Basra	Huddistu	??
19	22790	37//452	Ferkad b. Yakub es-Sebehî. → Saîd b. el-Müseyyeb	5.tbk	Saduk	Basra	Huddistu	Katâde b. Diâme
20	22918	37/546	Ahmed b. Hanbel (Abdurrahman babamın hattıyla → Abbas b. Fadl	10. tbk	İmam	Bağdâd	Huddistu	??
21	25305	42/184	İbn Cüreyc → İbn Şihab ez-Zührî	6. tbk	Sika	Mekke	Uhbirtu	??
22	26954	44/516	İbn Cüreyc → Esmâ bint Ebî Bekr	6. tbk	Sika	Mekke	Huddistu	Mansur b. Abdurrahman → annesi Safiyye bint Şeybe

Tablo 4: Hadis Kaynağını Mübhem Bırakan Râvilerin Listesi

Sıra No	Hadis No	Cilt / Sayfa	Mübhem rivayet eden	Tabakası	Cerh-Ta'dîli	Bölgesi	İbham Lafzı	Rivayet lafzı
1	19	1/200	Attâf b. Hâlid	7. tbk	Sadûk	Medine	Racul min Ehli'l-Basra	Haddesenî
2	20	1/201	Zührî	4. tbk	Sika	Medine	Racul minel Ensar min Ehli'l-Fıkh	Ehberanî
3	21	1//202	Bakiyye b. el-Velîd	8. tbk	Sadûk	Bağdâd	Şeyh min Kureyş	Haddesenî
4	22	1//202	Bükeyr el-Ahnes	4. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
5	73	1//236	Abdurrezzak	9. tbk	Sika	Yemen	Ehlu Mekke	Kale

6	78	1//239	Âsım b. Küleyb	5. tbk	Sadûk	Kûfe	Şeyh min Kureyş min Benî Teym	Haddesenî
7	86	1//247	Âsım b. Amr el-Becelî	3. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul	an
8	102	1//258	Alâ' b. Abdurrahman b. Ya'kûb	5. tbk	Sadûk	Medine	Racul min Kureyş min Benî Sehm	an
9	125	1//277	Kâsım b. Ebî'l-Kâsım	(7. tbk)	(Makbûl)	???	Kâssi'l-ecnâd	an
10	190	1//321	Ebû Ya'fûr el-Abdî	4. tbk	Sika	Kûfe	Şeyh bi Mekke	Semi'tu
11	252	1//364	İsmail b. Ebî Hâlid	4. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
12	303	1//394	Avvâm b. Havşeb b. Yezîd	6. tbk	Sika	Vâsıt	Şeyh kâne murâbit bi's-sâhil	Haddesenî
13	313	1//402	Abdullah b. Bâbeyh el-Mahzûmî	3. tbk	Sika	Mekke	Ba'zi Benî Ya'la	an
14	414	1//473	Amr b. Dînar	4. tbk	Sika	Mekke	Racul	Semi'tu
15	429	1//484	Urve b. Kabîsa	(7. tbk)	(Makbûl)	???	Racul minel Ensar an Ebîhi	an
16	441	1/495	Humeyd et-Tavîl	5. tbk	Sika	Basra	Şeyh min Sekîf	an
17	471	1/513	Sâlih b. Keysân	4. tbk	Sika	Medine	Racul	an
18	486	1/522	İkrime b. Hâlid	3. tbk	Sika	Mekke	Racul min Ehli'l-Medine	an
19	533	1/548	İsmail b. Ayyâş	8. tbk	Sadûk	Şam	Racul	an
20	539	1/553	Vâkîd b. Abdullah et-Temîmî	???	Mechûl	Kûfe	Men	an
21	603	2//41	Yesâr Ebû Necîh	3. tbk	Sika	Mekke	Racul	an
22	658	2//88	Hakem b. Uteybe	5. tbk	Sika	Medine	Racul: Ebû Mûverri'	an
23	689	2/103	Abdullah b. Ebî'l-Hüzeyl el-Anezî	2. tbk	Sika	Kûfe	Racul min Benî Esed	an
24	697	2/107	Saîd b. Zî Huddân el-Kûfî	3. tbk	Mechûl	Kûfe	Men	Haddesenî

25	860	2/214	Yezîd b. Humeyd Ebû't-Teyyâh	5. tbk	Sika	Basra	Raculen min aneze-Racul min Benî Esed	Semi'tu
26	921	2/244	Esved b. Kays	4. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
27	923	2/245	Hakem b. Uteybe	5. tbk	Sika	Medine	Men	an
28	930	2/248	Ali b. Rebîa el-Becelî el-Kûfî	3. tbk	Sika	Kûfe	Men	Ehberanî
29	935	2/250	Abdülaziz b. Ebî's-Sa'sa	6. tbk	La be'se bihi	Basra	Racul min Hemdan: yukalu Ebû Eflah	an
30	937	2/252	Ebû Âmir el-Müzenî	6. tbk.	Sadûk	Basra	Şeyh min Temîm	Haddesenâ
31	1045	2/308	Sâid b. Ebî Arûbe	6. tbk	Sika	Basra	Racul	an
32	1112	2/340	Rib'î b. Hirâş	2. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
33	1145	2/356	Sâid b. Fîrûz	3. tbk	Sika	Kûfe	Men	Ehberanî
34	1166	2/365	Müslim b. Ebî Meryem	4. tbk	Sika	Medine	Racul mine'l-Ensar	an
35	1177	2/369	Hakem b. Uteybe	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul min Ehli'l-Basra	an
36	1206	2/384	Süfyan es-Sevrî	7. tbk	Sika	Kûfe	Şeyh: Sâlim	an
37	1274	2/419	Sâlim b. Ebî Hafsa	4. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul	Haddesenî
38	1301	2/430	Yusuf b. Mâzin el-Basrî	3. tbk	Sika	Basra	Racul	an
39	1404	3//22	Sâlim b. Ebî Ümeyye	5. tbk	Sika	Medine	Şeyh min Temîm	Kale
40	1424	3//39	Yezîd b. Ebû Habîb	5. tbk	Sika	Mısır	Men	enne
41	1436	3//46	Müslim b. Cündeb	3. tbk	Sika	Medine	Men	Haddesenî
42	1517	3/102	Yahya b. Sâid el-Ensârî	9. tbk	Sika	Basra	Racul (nesitu ismehu)	an
43	1654	3/191	İbrahim b. Muhâcir	5. tbk	Sadûk	Kûfe	Men Semia Amr b. Hureys	Haddesenî

44	1674	3/208	Ebû Seleme b. Abdurrahman	3. tbk	Sika	Medine	Kassu Ehli Filistin	Haddesenî
45	1697	3/224	Şehr b. Havşeb el-Eş'arî	3. tbk	Sadûk	Şam	Râbbihi -Racul min kavmihi	an
46	1707	3/233	Kays b. Zeyd el-Basrî	(3. tbk)	(Makbûl)	(Basra)	kadı'l-mısreyn	an
47	1709	3/235	Yesâr Ebû Necîh	3. tbk	Sika	Mekke	Men Semia	Ehberahu
48	1744	3/273	Mis'âr b. Kudâm	7. tbk	Sika	Kûfe	Şeyh	Haddesenî
49	1756	3/282	el-Mes'ûdî (Abdurrahman b. Abdullah)	7. tbk	Sadûk	Kûfe	Şeyh	Haddesenâ
50	1906	3/390	Leys b. Ebî Süleym	6. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul	an
51	2292	4/144	Ali b. Zeyd b. Cüd'ân	4. tbk	Zayıf	Basra	Racul	an
52	2349	4/182	Yezîd b. Ebî Ziyâd	5. tbk	Zayıf	Kûfe	Racul	an
53	2359	4/191	Muhammed b. İshâk	5. tbk	Sadûk	Irak	Racul	Haddesenî
54	2464	4/273	Abdülaziz b. Rufey'	4. tbk	Sika	Kûfe	Men	Haddesenî
55	2477	4/281	Süfyan es-Sevrî	7. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
56	2486	4/290	Abdullah b. Saîd b. Ebî Hind	6. tbk	Sadûk	Medine	Racul min ashâbi İkrime	an
57	2516	4/313	Eyyûb b. Ebî Temîme	5. tbk	Sika	Basra	Racul	an
58	2641	4/391	Eyyûb b. Ebî Temîme	5. tbk	Sika	Basra	Racul	an
59	2715	4/449	Abdullah b. Hübeyre el-Mısrî	3. tbk	Sika	Mısır	Men Semia	Ehberanî
60	2930	5//98	İbn Ebî Zi'b	7. tbk	Sika	Medine	Racul	an
61	2931	5//98	İbn Ebî Zi'b	7. tbk	Sika	Medine	Men	an
62	*	5//131	Abdullah b. Âmir	7. tbk	Zayıf	Medine	Muhammed Racul min Ehli'l-Basra	an

63	3033	5//160	Dâvûd b. Ebî Hind	5. tbk	Sika	Basra	Fûlân	Haddesenî
64	3053	5//171	Abdülkerim b. Mâlik el-Hadramî	6. tbk	Sika	Yemâme	Men	Haddesenî
65	3054	5//171	Evzaî	7. tbk	Sika	Şam	Bazi ihvanihi	an
66	3069	5//194	Katâde b. Diâme	4. tbk	Sika	Basra	Racul	an
67	3129	5//233	İsmail b. Ümeyye	6. tbk	Sika	Mekke	Racul	an
68	3152	5//244	Amr b. Abdullah	3. tbk	Sika	Medine	Racul min Benî Temîm	Semia
69	3263	5//310	Tâvûs b. Keysân	3. tbk	Sika	Mekke	E'lamuhum	Ehberanî
70	3281	5//318	Amr b. Dînar	4. tbk	Sika	Mekke	Men Semia	Ehberanî
71	3310	5//335	Muhammed b. İshâk	5. tbk	Sadûk	Irak	Men Semia	Haddesenî
72	3391	5//380	Eyyûb b. Ebî Temîme	5. tbk	Sika	Basra	Şeyh min Benî Sedus	an
73	3404	5//385	Katâde b. Diâme	4. tbk	Sika	Basra	Sahibun lehu	an
74	3416	5//391	Selm b. Aclân el-Basrî	7. tbk	Sika	Basra	Ba'zi ashâbihi	an
75	3603	6//90	Hayseme b. Abdurrahman	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul min kavmihi	an
76	3734	6//279	Yahya el-Câbir	6. tbk	Leyyin	Kûfe	Ebû Macid Racul min Benî Hanife	an
77	3833	6//384	Zâide b. Kudâme	7. tbk	Sika	Kûfe	Kale yezkurune an İbrahim	an
78	3845	6//395	Abdurrahman b. Âbis b. Rebîa	4. tbk	Sika	Kûfe	Racul min Hemdan	Haddesenâ
79	4181	7//240	Yezîd b. Humeyd Ebû't-Teyyâh	5. tbk	Sika	Basra	Racul min Tayyi'	an
80	4198	7//252	Ebû Zûr'a b. Amr b. Cerir	3. tbk	Sika	Kûfe	Sahibun lena	Haddesenâ
81	4242	7//276	A'meş	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
82	4286	7//315	Ma'mer	7. tbk	Sika	Basra	Racul	an

83	4385	7//394	Muhammed b. Ka'b el-Kurazî	3. tbk	Sika	Kûfe	Men	an
84	4597	8//201	Nâfi'	3. tbk	Sika	Medine	Racul min Benî Seleme	Semi'tu
85	4756	8//376	Kudâme b. Musa	5. tbk	Sika	Medine	Şeyh	an
86	4871	8//475	Muhammed b. Yahya b. Habban	4. tbk	Sika	Medine	Racul	enne
87	4905	8//505	İsmail b. Ümeyye	6. tbk	Sika	Mekke	Sika ev la ettehimu	Ehberanî
88	4910	8//510	Abdurrezzak b. Hemmâm	9. tbk	Sika	Yemen	Şeyh min Ehli Necran	Ehberanâ
89	4962	9//23	Ubeydullah b. Ömer b. Hafs	5. tbk	Sika	Medine	Men	Haddesenî
90	5033	9//72	Hakem b. Uteybe	5. tbk	Sika	Medine	Racul min ashâbihi	Haddesenî
91	5067	9//91	Ebû İshâk es-Sebûi	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul min Nocrân	an
92	5089	9//106	Yahya b. Ebî İshâk	5. tbk	Sadûk	Basra	Racul min Benî Gıfar	Haddesenî
93	5333	9//238	Zührî	4. tbk	Sika	Medine	Racul min âli Hâlid b. Esîd	an
94	5372	9//272	Katân b. vehb b. Uveymir b. el-Ecde'	6. tbk	Sadûk	Medine	Men	an
95	5411	9//303	İsmail b. Ümeyye	6. tbk	Sika	Mekke	Racul	an
96	5420	9//309	Yesâr Ebû Necîh	3. tbk	Sika	Mekke	Racul	an
97	5452	9//327	Ali b. Nu'man b. Kurâd	(3. tbk)	(Makbûl)	(Medine)	Racul	an
98	5457	9//331	Yahya b. Ebî Kesîr	5. tbk	Sika	Basra	Racul	Haddesenî
99	5593	9//423	Saîd b. Ubeyde	3. tbk	Sika	Kûfe	Kinde/Racul min el-Kindî	Kale
100	5746	10//34	Ebû Yunus Hatim b. Müslim	6. tbk	Sadûk	Basra	Racul min Kureyş	Semi'tu
101	6202	10//338	A'meş	5. tbk.	Sika	Kûfe	Racul	an
102	6217	10//346	Ma'mer	7. tbk	Sika	Basra	Racul	an

103	6435	10/474	Alâ b. el-Müseyyib	6. tbk	Sika	Kûfe	Racul min Benî Teymillah	an
104	6509	11//56	Amr b. Murre	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul fî beyti Ebî Ubeyde	Semi'tu
105	6561	11/120	Abdullah b. Ebî'l-Hüzeyl	2. tbk	Sika	Kûfe	Şeyh	Haddesenî
106	6723	11/332	Mâlik	7. tbk.	Sika	Medine	Sika	Ehberanî
107	6808	11/411	Habîb b. Ebî Sâbit	3. tbk	Sika	Kûfe	Şeyh yükna Ebû Musa	an
108	6860	11/446	Sâbit b. Eslem el-Bünânî	4. tbk	Sika	Basra	Racul mine's-şam	Haddesenâ
109	6875	11/461	Atâ b. Ebî Rabah	3. tbk	Sika	Mekke	Racul min Huzeyl	an
110	6911	11/511	Ca'fer b. İyas (Ebû Bişr)	5. tbk.	Sika	Basra	Racul min Ehli Mekke	an
111	6913	11/512	Sa'd b. İbrahim	5. tbk	Sika	Medine	Racul min Benî Huzeym	an
112	6920	11/517	İbrahim b. Meymûn	6. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul min Benî'l-Hâris	Semi'tu
113	7114	11/685	Sadaka b. Ebî İmrân	7. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul: Sâbit b. Munkız	an
114	7169	12/89	A'meş	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
115	7391	12/354	İsmail b. Ümeyye	6. tbk.	Sika	Mekke	Şeyh /Racul min Ehli'l-bâdiye	Semi'tu
116	7576	13/21	Ebû İmrân el-Cevnî (Abdûlmelik b. Habîb)	4. tbk	Sika	Basra	Racul	an
117	7595	13//38	Yezîd b. Ebî Ziyâd	5. tbk	Zayıf	Kûfe	Men	Haddesenî
118	7596	13//38	Avvâm b. Havşeb	6. tbk	Sika	Vâsıt	Men	Haddesenî
119	7713	13/139	Ma'mer	7. tbk.	Sika	Basra	Racul min Benî Gifar	an
120	7744	13/169	Dâvûd b. Ebî Hind	5. tbk	Sika	Basra	Şeyh	an
121	7761	13/182	Zührî	4. tbk.	Sika	Medine	Racul min Müzeyne	Haddesenâ
122	7771	13/188	Yahya b. Ebî Kesîr	5. tbk	Sika	Basra	Racul min Benî Leys	an

123	7806	13/213	Ma'mer	7. tbk	Sika	Basra	Racul min Benî Gifar	an
124	7808	13/216	Zührî	4.tbk	Sika	Medine	Racul	an
125	7880	13/263	İbn Ebî Zi'b	7. tbk	Sika	Medine	Racul min Benî Kureyş an Ebîhi	Haddesenî
126	7892	13/272	Abdurrahman b. Bûzeveyh	7. tbk	Makbûl	Yemen	Men	Ehberanî
127	8366	14/102	Dahhak b. Osman	7. tbk.	Sadûk	Medine	Men	Haddesenî
128	8522	14/208	Ali b. Zeyd b. Cüd'ân	4. tbk	Zayıf	Basra	Men Semia	Semia
129	8899	14/478	Abdûlmelik b. Umeyr	4. tbk	Sika	Kûfe	Men	Haddesenî
130	8901	14/479	Âsım b. Behdele	6. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul min Benî Ğadira	an
131	8954	14//515	Nümeyle el-Fezârî	4. tbk	Mechûl	??	Şeyh	Semi'tu
132	8989	14//540	Abdülhamid b. Ca'fer ez-Zeyâdî	4. tbk	Sika	Basra	Şeyh min Ehli'l-Basra	an
133	9000	14//546	Ali b. Zeyd b. Cüd'ân	4. tbk	Zayıf	Basra	Men	Haddesenî
134	9040	15//16	Süheyl b. Ebî Sâlih	6. tbk	Sadûk	Medine	Racul	an
135	9068	15//30	Süfyan es-Sevrî	7. tbk.	Sika	Kûfe	Racul	an
136	9093	15//46	Ubeydullah b. Ebî Yezîd	4. tbk.	Sika	Mekke	Men	an
137	9118	15//59	Haccac b. Furâfisa	6. tbk	Sadûk	Şam	Racul	an
138	9205	15//110	Şu'be	7. tbk.	Sika	Basra	Fülân el-Has'ami	an
139	9277	15//158	Ali b. Zeyd b. Cüd'ân	4. tbk	Zayıf	Basra	Men	an
140	9284	15//162	Katâde b. Diâme	4. tbk	Sika	Basra	Sahibun lena	Haddesenâ
141	9296	15//170	Ma'mer b. Râşid	7. tbk	Sika	Yemen	Gayru Hemmam	Kale
142	9369	15//218	Hişam b. Urve b. Zübeyr b. Avvâm	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an

143	9372	15//219	Fadl b. Ma'dan	6. tbk	Mechûl	Basra	Racul min mehre	an
144	9515	15//316	Yahya b. Ebî Kesîr	5. tbk	Sika	Basra	Racul	an
145	9683	15//426	Adiyy b. Sâbit	4. tbk	Sika	Kûfe	Racul minel Ensar	an
146	9722	15//449	Nehhas b. Kahm Ebû'l-Hattab Mekke	6. tbk	Zayıf	Basra	Şeyh bi Mekke	an
147	9799	15//496	Muhammed b. İshâk	5. tbk	Sadûk	Irak	Men	an
148	10053	16//88	Katâde b. Diâme	4. tbk	Sika	Basra	Raculen	Semi'tu
149	10411	16//259	Avf b. Ebî Cemile	6. tbk	Sika	Basra	Racul	an
150	10413	16//260	Muhammed b. Amr b. Alkame	6. tbk	Sadûk	Basra	Racul	an
151	10496	16//297	Muhammed b. Vâsi'	5. tbk	Sika	Basra	Ba'zi ashâbihi	an
152	10576	16//338	Abdullah b. es-Sâib	6. tbk	Sika	Kûfe	Racul mine'l-Ensar	an
153	10617	16//360	Hıdaş b. Ayyâş	6. tbk	Sika	Basra	Racul	an
154	10764	16//444	Ali b. Zeyd b. Cüd'ân	4. tbk	Zayıf	Basra	Men Semia	Ehberanî
155	10808	16//471	Lehia b. Ukbe Ebî Abdillâh	4. tbk	Mestûr	Mısır	Racul	an
156	10831	16//485	Bab b. Umeyr el-Hanefî	7. tbk	Makbûl	Şam	Racul min Ehli'l-Medine	an
157	10977	16//573	Ebû Nadra Münzir b. Mâlik b. Kıt'a	3. tbk	Sika	Basra	Racul min Tuvafe	an
158	10997	17//29	Saîd b. Amr b. Süleym	(6. tbk)	(Sika)	(Medine)	Raculen minna	Semi'tu
159	11175	17//265	Katâde b. Diâme	4. tbk	Sika	Basra	Men lekiye'l-vefd	an
160	11290	17//391	Abdullah b. Ahmed b. Hanbel	12. tbk	Sika	Bağdâd	Gayru Yezîd b. Harun	an
161	11586	18//131	Zeyd b. Eslem	3. tbk	Sika	Medine	Racul	an

162	11737	18//265	Katâde b. Diâme	4. tbk	Sika	Basra	Erbeatu ricâl	an
163	11745	18//270	Velîd b. Ayzâr b. Hâris	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul min Sekîf-Racul min Kinâne	Semia
164	11793	18//317	Saîd b. Fîrûz Ebû'l-Bahterî	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
165	11825	18//342	Atıyye b. Kays Ebû Yahya	3. tbk	Sika	Basra	Men	an
166	11827	18//343	Atıyye b. Kays Ebû Yahya	3. tbk	Sika	Basra	Men	an
167	11873	18//376	Şu'be	7. tbk	Sika	Basra	Racul min Kureyş	an
168	11893	18//390	Zeyd b. Eslem	3. tbk	Sika	Basra	Racul	an
169	11897	18//393	Zeyd b. Eslem	3. tbk	Sika	Basra	Racul	an
170	11935	18//420	Mansur b. Mu'temir b. Abdullah	5. tbk	Sika	Mekke	Racul	an
171	12638	20/84	Süfyan es-Sevrî	7. tbk	Sika	Kûfe	Şeyhun lena	Haddesenâ
172	12658	20//96	Süfyan es-Sevrî	7. tbk	Sika	Kûfe	Men	an
173	12683	20//114	Süfyan es-Sevrî	7. tbk	Sika	Kûfe	Men	an
174	12758	20//163	Hâlid b. Mihrân el-Hazza	5. tbk	Sika	Basra	Men	an
175	12901	20//250	Süfyan es-Sevrî	7. tbk	Sika	Kûfe	Men	an
176	13969	21//392	Muhammed b. Ahmed el-Cüneydî	(12. tbk)	(Sadûk)	(Bağdâd)	Racul	Haddesenâ
177	14214	22//124	Seleme b. Küheyl b. Husayn	4. tbk	Sika	Kûfe	Men	Haddesenî
178	14373	22//271	Ebû Muâviye	9. tbk	Sika	Bağdad	Ba'zu ashâbina	Haddesenâ
179	14696	23//47	Ebû Ammar Şeddad b. Abdullah	4. tbk	Sika	Şam	Cârun li Câbir b. Abdillâh	Haddesenî
180	15024	23//269	Muhammed b. İkrime	6. tbk	Makbûl	Medine	Racul min Cüheyne	Haddesenî

181	15036	23//283	Yahya b. Ebî Kesîr	5. tbk	Sika	Basra	Racul	Haddesenî
182	15158	23//351	Amr b. Ebî Amr	5. tbk.	Sika	Medine	Racul mine'l-Ensar	an
183	15230	23//392	İbn Ebî Zi'b	7. tbk	Sika	Medine	Racul min Benî Seleme	an
184	15286	23//426	Nasr b. Râşid	(3. tbk)	(Makbûl)	??	Men	an
185	15287	23//426	Nasr b. Râşid	(3. tbk)	(Makbûl)	??	Men	an
186	15316	24//32	Yahya b. Ebî Kesîr	5. tbk	Sika	Basra	Racul	an
187	15420	24//146	Eyyûb b. Ebî Temîme	5. tbk	Sika	Basra	Raculen	Semi'tu
188	15424	24//150	Humeyd et-Tavîl	5. tbk	Sika	Basra	Racul min Ehli Mekke: Yusuf	an
189	15434	24//166	İkrime b. Hâlid	3. tbk	Sika	Mekke	Arîf b. min urefâi Kureyş	Haddesenî
190	15482	24//231	İbn Hübeyre	3. tbk	Sika	Mısır	Şeyh min Himyer	Semi'tu
191	*	24//231	İbn Hübeyre	3. tbk	Sika	Mısır	Şeyh min Himyer	Semi'tu
192	15501	24//260	Mücahid b. Cebr	3. tbk	Sika	Mekke	Kâid sâib	an
193	15502	24//261	Mücahid b. Cebr	3. tbk	Sika	Mekke	Kâid sâib	an
194	15525	24//283	Büreyde b. Süfyan el-Eslemî	6. tbk	Zayıf	Medine	Ba'zi ricâli Benî Seleme	an
195	15742	25//18	Yahya b. Abdillâh b. Bâhir	6. tbk	Mestûr	Yemen	Men	Ehberanî
196	15802	25//100	Alkame b. Abdullâh b. Sinan el-Müzenî	3. tbk	Sika	Basra	Racul	Haddesenî
197	15807	25//114	Muhammed b. Amr b. Atâ'	3. tbk	Sika	Medine	Raculen min Benî Hârise	Enne
198	15893	25//228	İbn Ebû Hâlid babasından (Hürmüz/Sa'd)	3. tbk	Makbûl	Kûfe	Racul	Kale
199	15895	25//230	Atâ b. Sâib b. Mâlik	5. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul min Bekr b. Vâil	an

200	15921	25//264	Muhammed b. Ubeyd et-Tunâfisî	11. tbk.	Sika	Kûfe	Şeyh min Benî Fezâre	Haddesenâ
201	15937	25//285	Sâlim b. Ebî Ümeyye	5. tbk	Sika	Medine	Racul min Benî Temîm	an
202	15999	25//380	Katâde b. Diâme	4. tbk	Sika	Basra	Sahibun lehu	an
203	16048	25//444	Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr	6. tbk	Sika	Medine	Ba'zi veledi Abdullah b. Üneys	an
204	16056	25//452	Abdullah b. Ebî Bekr	5. tbk.	Sika	Medine	Bazu Benî Saïde	Haddesenî
205	16079	25//487	Osman b. Züfer	6. tbk	Mechûl	Şam	Ba'zi Benî Râfi' b. Mekis	an
206	16143	26//66	Şu'be	7. tbk	Sika	Basra	Racul	Haddesenî
207	16169	26//91	Nu'man b. Sâlim	4. tbk	Sika	Tâif	Racul cedduhu Evs b. Ebî Evs	an
208	16210	26//147	Süleyman b. Musa ed-Şâmî	5. tbk	Sadûk	Şam	Fülân	an
209	16253	26//185	Humeyd b. Hilal	3. tbk	Sika	Basra	Ba'zi eşyâhihim	an
210	16275	26//204	Nu'man b. Sâlim	4. tbk	Sika	Tâif	Eşyâhena min Sekîf	Kale
211	16330	26//250	Yezîd b. Ubeyd	5. tbk	Sika	Medine	Racul min Müzeyne	an
212	16349	26//270	Süleyman el-Eğar	3. tbk	Sika	Medine	Racul ahar	an
213	16397	26//322	Muhammed b. Abdurrahman b. Sevbân	3. tbk	Sika	Medine	Racul mine'l-Ensar an Racul min ashâbi'n-nebî	
214	16572	27//106	Miksem b. Becere	4. tbk	Sadûk	??	Racul min Ehli'l-Medine	Haddesenî
215	16599	27//144	Ubeyd b. Ka'ka'	(4. tbk)	(Mechûl)	??	Racul min Benî Hanzalâ	Yuhaddisu
216	16641	27//201	Mücahid b. Cebr	3. tbk	Sika	Mekke	Racul min Sekîf an Ebîhi	an
217	16718	27//275	Katâde b. Diâme	4. tbk	Sika	Basra	Racul min Benî Sedûs	an
218	16719	27//276	Katâde b. Diâme	4. tbk	Sika	Basra	Racul min Benî Sedûs	an
219	16739	27//302	Amr b. Mürre	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an

220	16759	27//323	Nu'man b. Sâlim	4. tbk	Sika	Tâif	Racul semmahu	Ehberanî
221	16828	28//36	Yahya b. Ebî Kesîr	5. tbk	Sika	Basra	Racul	Haddesenâ
222	16954	28//152	Hasan b. Ebî Yesâr	3. tbk	Sika	Basra	Racul	an
223	16969	28//171	Safvan b. Amr b. Herm	5. tbk	Sika	Şam	Meşyeha	Haddesenî
224	16998	28//209	Ubeydullah b. Ebî Cafer el-Mısrî	5. tbk	Sika	Mısır	Men Semia	Haddesenî
225	17024	28//248	Huveyy b. Ebî Amr	5. tbk	Sika	??	Racul	an
226	17132	28//355	Yezîd b. Abdullah b. eş-Şihhîr	2. tbk	Sika	Basra	Hanzalî	an
227	17138	28//361	Ebû Kılâbe	3. tbk	Sika	Basra	Men	an
228	17180	28//417	Ertât b. Münzir	6. tbk	Sika	Şam	Ba'zi eşyâhi'l-Cünd	an
229	17214	28//448	Ebû'l-Husayn Heysem b. Şefî	2. tbk	Sika	Mısır	Sahibî	Ehberanî
230	17288	28//520	Musa b. Eyyüb el-Ğâfikî	6. tbk	Makbûl	Mısr	Ba'zi veledi Rafi' b. Hadic	an
231	17309	28//545	Yezîd b. Amr el-Meâfirî	4. tbk	Sadûk	Mısır	Men	an
232	17323	28//560	Abdurrahman b. Harmele	6. tbk	Sadûk	Medine	Racul min Cüheyne	an
233	17369	28//599	Şehr b. Havşeb el-Eş'arî	3. tbk	Sadûk	Şam	Raculen	Semi'tu Kale
234	17374	28//602	Şurayh b. Ubeyd el-Hadramî	3. tbk	Sika	Şam	Men	an
235	17448	28//652	Bekr b. Sevâde b. Sümâme	3. tbk	Sika	Mısır	Racul	an
236	17456	28//657	İbn Lehîa	7. tbk	Sadûk	Mısır	Şeyh min Meâfir	an
237	17527	29//69	Amr b. Evs Ebî Evs	2. tbk	Sika	Mekke	Racul	an
238	17638	29//187	Nasr b. Abdurrahman el-Kenânî	6. tbk	Mechûl	Şam	Racul	an
239	17643	29//192	Nasr b. Alkame	6. tbk	Makbûl	Şam	Ricâlun min Benî Süleym	Haddesenî

240	17765	29//300	Amr b. Dînar	4. tbk	Sika	Mekke	Racul min Ehli Mısr	an
241	17766	29//301	Amr b. Dînar	4. tbk	Sika	Mekke	Racul min Ehli Mısr	an
242	17933	29//453	Ubeydullah b. Ömer b. Hafs	5. tbk	Sika	Medine	Şeyh (Semmâhu)	an
243	17951	29//472	Abdullah b. Bâbeyh el-Mahzûmî	3. tbk	Sika	Mekke	Ba'zi Benî Ya'la b. Ümeyye	an
244	17952	29//473	İbn Cüreyc	6. tbk	Sika	Mekke	Racul	an
245	17981	29//501	Sevr b. Yezîd b. Ziyâd	7. tbk	Sika	Şam	Racul min Ehli'l-Basra	an
246	18006	29//533	Zübeyr b. Abdisselam	6. tbk	Makbûl	Basra	Cülesâuhu	Haddesenî
247	18057	29//597	Muhayyis b. Zıbyân	(3. tbk)	(Mechûl)	??	Racul min Cüzam	an
248	18112	30//39	Saîd el-Makbûrî	3. tbk	Sika	Medine	Racul min Benî Sâlim	an
249	18114	30//41	Saîd el-Makbûrî	3. tbk	Sika	Medine	Ba'zî Benî Ka'b b. Ücre	an
250	18146	30//78	Muhammed b. İshâk	5. tbk.	Sadûk	Irak	min kesir min ulemâina	Kale
251	18152	30//86	Mesleme: Müslim b. Nevfel es-Sekafî	6. tbk	Sika	Kûfe	Racul min veledi Muğîre b. Şu'be	an
252	18165	30//102	Muhammed b. Sîrîn	3. tbk	Sika	Medine	Racul	Haddesenî
253	18210	30//150	Ziyâd b. İlâka b. Mâlik	3. tbk	Sika	Kûfe	Raculen	Semi'tu
254	18260	30//196	Ebû Ubeyde b. Huzeyfe b. el-Yemân	2. tbk	Makbûl	Kûfe	Racul	an
255	18351	30//295	Ebû Kılâbe	3. tbk	Sika	Basra	Racul	an
256	18353	30//299	Avvâm b. Havşeb b. Yezîd	6. tbk	Sika	Vâsıt	Racul mine'l-Ensar min âli'n-Nu'man	Haddesenî
257	18718	31//14	Ebû Seleme b. Abdurrahman	3. tbk	Sika	Medine	Ba'zihim	an
258	18735	31//33	İsmail b. Abdurrahman b. Ebî Kerime (Süddî)	4. tbk	Sadûk	Kûfe	Men	an

259	18890	31//185	Yahya b. Ya'mer	3. tbk	Sika	Basra	Racul	an
260	18896	31//192	Sâlim b. Ebî 'l-Ca'd	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
261	18900	31/196	Rukeyn b. Rebî	4. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
262	18932	31//260	Hasan b. Muhammed el-Ensârî	??	??	???	Racul min Nemr b. Kasıt	Haddesenî
263	19002	31//340	Kesîr b. Sâib (Filistin komutanı)	4. tbk	Makbûl	Medine	İbna Kurayza	Haddesenî
264	19041	31//388	Amr b. Evs Ebî Evs	2. tbk	Sika	Tâif	Racul	an
265	19113	31//459	Şu'be	7. tbk	Sika	Basra	Şeyh min Becele	an
266	19114	31/460	Yahya b. Saîd Hayyan et-Teymî	6. tbk	Sika	Kûfe	Şeyhan	Semi'tu
267	19121	31//466	Şu'be	7. tbk	Sika	Basra	Ebû'l-Muhtar min Benî Esed (Mechûl)	an
268	19146	31//484	Muhammed b. Cuhade el-Kûfî	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
269	19154	31//493	Câbir b. Yezîd b. el-Hâris el-Kûfî	5. tbk	Zayıf	Kûfe	Racul	Haddesenî
270	19162	31//500	Ebû Vâil Şekik b. Seleme el-Kûfî	2. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
271	19326	32//74	Meymûn Ebû Abdillâh	4. tbk.	Zayıf	Basra	Ba'zul'l-kavm	Haddesenî
272	19356	32//100	Şebî b b. Ğargade el-Kûfî	4. tbk	Sika	Kûfe	Hayy yuhbirune	Semia
273	19389	32/131	Ebû Ubeyde b. Huzeyfe el-Kûfî	2. tbk	Makbûl	Kûfe	Raculen	Enne
274	19450	32//198	Yezîd b. Yezîd b. Câbir	6. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
275	19501	32//253	Saîd b. Ebî Hind	3.tbk	Sika	Medine	Racul	an
276	19502	32//254	Saîd b. Ebî Hind	3.tbk	Sika	Medine	Racul	an
277	19528	32//293	Ziyâd b. Ilaka b. Mâlik	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
278	19537	32//306	Yezîd b. Humeyd Ebû't-Teyyâh	5. tbk	Sika	Basra	Racul	Haddesenî

279	19559	32//330	Abdullah b. Muhammed b. Akil	4. tbk	Sadûk	Medine	Racul	an
280	19563	32//333	Hemmam b. Yahya b. Dînar	7. tbk	Sika	Basra	Racul mine'l-Ensar	Haddesenâ
281	19608	32//386	Sâbit b. Eslem el-Bünânî	4. tbk.	Sika	Basra	Men	an
282	19722	32//496	Büreyd b. Ebî Meryem	4. tbk	Sika	Basra	Racul min Benî Temîm	an
283	19801	33//40	A'meş	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul min Ehli'l-Basra	an
284	19838	33//73	Yezîd b. Humeyd Ebû't-Teyyâh	5. tbk	Sika	Basra	Raculen	Semi'tu
285	19840	33//75	Abdülvehhab b. Atâ'	8. tbk	Sika	Bağdad	Sahibun lehu	an
286	19881	33//112	Hâlid b. Mihrân el-Hazza	5. tbk	Sika	Basra	Racul	an
287	19888	33//118	Zübeyr et-Temîmi el-Basrî	5. tbk	Leyyin	Basra	Racul	an
288	19919	33//148	İmrân b. Isam	2. tbk	Sika	Basra	Şeyhan min Ehli'l-Basra	an
289	19937	33//162	Yezîd b. Abdullah b. eş-Şihhîr	2. tbk	Sika	Basra	Racul mine'l-hayy	Haddesenî
290	20002	33//207	Muhammed b. Ebî'l-Melih el-Hüzeli	(6. tbk)	(Makbûl)	(Basra)	Racul mine'l-hayy	Haddesenî
291	20027	33//229	Ebû Kazea: Süveyd b. Huceyr el-Bâhilî	4. tbk	Sika	Basra	Racul min Benî Kuşeyr	an
292	20027	33//229	Atâ' b. Ebî Rabah	3. tbk	Sika	Mekke	Racul min Benî Kuşeyr	an
293	20056	33//249	Humeyd b. Hilal	3. tbk	Sika	Basra	Men Semia	Haddesenî
294	20059	33//251	Saîd b. İyas el-Cüreyrî	5. tbk	Sika	Basra	Racul min Benî Temîm	an
295	20079	33//267	Şu'be	7. tbk	Sika	Basra	Şeyh min Kuşeyr	an
296	20093	33//283	Avf b. Ebî Cemile	6. tbk	Sika	Basra	Racul	Haddesenî
297	20205	33//366	Avf b. Ebî Cemile	6. Tbk	Sika	Basra	Şeyh min Bekr b. Vâil fi meclis Kasâme	Haddesenâ

298	20300	33//417	Süleyman b. Tarhan	4. tbk	Sika	Basra	Racul	an
299	20360	33//470	Ebû's-Selil Darib b. Nekir el-Basrî	6. tbk	Sika	Basra	Racul	Kale
300	20378	34//13	Zekeriya b. Süleym Ebû İmrân el-Basrî	6. tbk	Makbûl	Basra	Şeyhan	Semi'tu
301	20473	34//120	Ma'mer	7. tbk	Sika	Basra	Men	Ehberanî
302	20528	34//156	Alkame b. Abdullah el-Müzenî	3. tbk	Sika	Basra	Racul	Haddesenî
303	20582	34//188	Muâviye b. Kurre	3. tbk	Sika	Basra	Racul mine'l-Ensar	an
304	20589	34//196	Abdullah b. Avn	6. tbk	Sika	Basra	Racul min Ehli'l-bâdiye	Haddesenâ
305	20592	34//199	Ebû Temîme Tarîf b. Mucâlid el-Basrî	3. tbk	Sika	Basra	Racul	an
306	20599	34//204	Bistâm b. en-Nadr el-Kûfî	(6. tbk)	(Makbûl)	(Kûfe)	A'râbî	Kale
307	20602	34//207	Ebû Kerime Furat b. Süleyman	(3. tbk)	(Mechûl)	??	Racul min Ehli'l-Basra	Haddesenî
308	20639	34//242	Süleyman b. Tarhân	4. tbk	Sika	Basra	Şeyh fî meclisi Ebî Osman	an
309	20678	34//278	Ubeydullah b. Hevze el-Kurey'îyyü	(7.tbk)	(Sadûk)	??	Racul	Haddesenî
310	20693	34//294	Cerir b. Hazim b. Zeyd el-Basrî	6. tbk	Sika	Basra	Şeyh	Kale
311	20696	34//304	Dâvûd b. Ebî Hind	5. tbk	Sika	Basra	Racul min Ehli's-Şam	an
312	20698	34//305	Hammâd b. Seleme b. Dînar	8. tbk	Sika	Basra	Şeyhan min Kays	Semi'tu
313	20741	34//345	Abdullah b. Sevade el-Kuşeyrî	4. tbk	Sika	Basra	Racul min Ehli'l-badiye	Haddesenî
314	20742	34//346	Ma'bed b. Sîrîn	3. tbk	Sika	Basra	Racul mine'l-Ensar	an
315	20747	34//351	Ma'mer	7. tbk	Sika	Basra	Şeyh min Benî Temîm	an
316	20769	34//368	Yunus b. Ubeyd b. Dînar	5. tbk	Sika	Basra	Muhbir	Ehberanî

317	20991	34//502	Abdullah b. Ahmed b. Hanbel	12. tbk	Sika	Bağdâd	Ba'zi ashâbina	Semi'tu
318	21064	34//542	Humeyd b. Hilal	3. tbk	Sika	Basra	Racul min Abdi'l-kays	an
319	21098	35//25	İbn Ebû Şeybe	10. tbk	Sika	Kûfe	Racul	Haddesenâ
320	21105	35//32	Zührî	4. tbk	Sika	Medine	Ba'zi men erdâ	Haddesenî
321	21274	35//196	Ebû İshâk es-Sebî	3. tb.	Sika	Kûfe	Racul min Abdi'l-kays	an
322	21278	35//200	Saîd b. İyas el-Cüreyrî	5. tbk	Sika	Basra	Ba'zi ashâbihi	Haddesenâ
323	21282	35//205	İsmail b. Ümeyye	6. tbk	Sika	Mekke	Men	Men
324	21303	35//229	Mücâhid b. Cebr	3. tbk	Sika	Mekke	Racul	an
325	21304	35//229	Ebû Kılâbe	3. tbk	Sika	Basra	Racul min Benî Âmir	an
326	21343	35//273	Rib'î b. Hirâş	2. tbk	Sika	Kûfe	Men	an
327	21357	35//287	Rib'î b. Hirâş	2. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
328	21361	35//290	Münzir b. Ya'lâ	6. tbk	Sika	Kûfe	Eşyâh	Haddesenâ
329	21364	35//292	Ezrak b. Kays el-Basrî	3. tbk	Sika	Basra	Racul min Benî Temîm	an
330	21365	35//293	Ma'bed b. Hilal el-Basrî	4.tbk	Sika	Basra	Racul fi mescidi Şam	Haddesenî
331	21372	35//299	Bekr b. Amr es-Sıddık el-Basrî	3. tbk	Sika	Basra	Racul	an
332	21385	35//308	Ebû Sâlih Zekvân ez-Zeyyât	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul min Benî Esed	an
333	21404	35//319	A'meş	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
334	21438	35//345	Münzir b. Ya'la es-Sevrî	6. tbk	Sika	Kûfe	Eşyâhun lehum	an
335	21443	35//349	Eyyüb b. Büşeyr b. Ka'b	6. tbk	Mestûr	Basra	Fülân el-Anezî	an
336	21450	35//355	Mekhûl	5. tbk	Sika	Şam	Racul	an

337	21460	35//364	Kâsım b. Avf eş-Şeybânî	3. tbk	Sadûk	Basra	Racul	an
338	21480	35//380	Şu'be	7. tbk	Sika	Basra	Racul min Sekîf	an
339	21486	35//385	Şimr b. Atıyye el-Kûfî	6. tbk	Sadûk	Kufi	Eşyâh	an
340	21513	35//404	Abdurrahman İbn Hüceyra	3. tbk	Sika	Mısır	Men	Ehberanî
341	21626	35//493	Tâvûs b. Keysân	3. tbk	Sika	Mekke	Racul	an
342	21699	36//30	Kays b. Sa'd	6. tbk	Sika	Mekke	Racul	an
343	21706	36//37	Abdullah b. Yezîd es-Sa'dî el-Bekrî	(3. tbk)	(Zayıf)	??	Racul	Kale
344	21765	36//96	Muhammed b. el-Münekedir	3. tbk	Sika	Medine	Men	Ehberehu
345	21850	36//169	Abdullah b. Şeddad el-A'rec	5. tbk	Sadûk	Vâsıt	Racul	an
346	21879	36//202	Hîşam b. Urve b. Zübeyr b. Avvâm	5. tbk	Sika	Medine	Racul	an
347	21914	36//244	Büsr b. Saîd	2. tbk	Sika	Medine	el-Leysiyyîn (Leysli adamlar)	enne
348	21959	36//290	Muhammed b. el-Münekedir el-Medenî	3. tbk	Sika	Medine	Racul	an
349	21987	36//313	Ebû Zıbyan el-Kûfî	2. tbk	Sika	Kûfe	Racul minel Ensar	an
350	21998	36//323	Hıssan b. Kâhil el-Basrî	3. tbk	Makbûl	Basra	Şeyh	Kale
351	22007	36//333	Hâris b. Amr b. eh'l-Muğîre b. Şu'be	6. tbk	Mechûl	??	Nâs min Ashâbi Muaz	an
352	22038	36//366	Yahya b. Câbir	6. tbk	Sika	Şam	Racul	an
353	22046	36//372	Damre b. Habîb	4.tbk	Sika	Şam	Racul	an
354	22107	36//421	Alâ b. Ziyâd el-Basrî	4.tbk	Sika	Basra	Racul haddesehu yesiku bihi	an
355	22148	36//465	A'meş	5. tbk	Sika	Kûfe	Şeyh	an

356	22177	36//512	Ya'lâ b. Atâ el-Âmirî	4. tbk	Sika	Tâif	Şeyhan min Ehli Şam	enne
357	22178	36//513	Ya'lâ b. Atâ el-Âmirî	4. tbk	Sika	Tâif	Racul	an
358	22201	36//538	Ebû'l-Adebbes el-Kûfî	6. tbk	Mechûl	Kûfe	Racul	an
359	22318	36//656	Hâlid b. Ebî İmrân	5. tbk	Sadûk	Mısır	Men	an
360	22326	37//14	Dahhâk b. Osman b. Abdullah	7. tbk	Sadûk	Medine	Men	an
361	22349	37//36	Seleme b. Küheyl b. Husayn	4. tbk	Sika	Kûfe	Racul an Ebîhi	an
362	22368	37//52	İbn Lehîa	7. tbk	Sadûk	Mısır	Şeyh	Haddesenâ
363	22379	37//62	Ebû Kılâbe	3. tbk	Sika	Basra	Men	an
364	22380	37//63	Ebû Kılâbe	3. tbk	Sika	Basra	Men	an
365	22431	37//107	Mekhûl	5. tbk	Sika	Şam	Şeyhan mine'l-hayy	enne
366	22445	37//114	Ebû Kılâbe	3. tbk	Sika	Basra	Men	an
367	22456	37//120	İsa b. Fâid er-Rakka	6. tbk	Mechul	Rakka	Racul	an
368	22462	37//128	Abdurrahman b. Ebî Şümeyle el-Ensârî	7. tbk	Makbûl	Medine	Racul	an
369	22706	37//381	Uleyy b. Rabah	3. tbk	Sika	Mısır	Racul	enne
370	22739	37//405	Ömer b. Mâlik el-Meafiri el-Mısrî	7. tbk	La be'se bih	Mısır	Raculen min kavmihi	enne
371	22783	37//446	Evzaî	7. tbk	Sika	Şam	Racul fi meclisi Yahya b. Kesîr	Haddesenî
372	22791	37//452	Abdülaziz b. Ömer	7. tbk	Sadûk	Medine	Men la etthemimu min Ehli's-Şam	Haddesenî
373	22886	37//524	Ebû Kılâbe	3. tbk	Sika	Basra	Racul min kavmihi	an
374	23027	38//132	İshâk b. Yusuf	9. tbk	Sika	Vâsıt	Ebû Fülân	Ehberana

375	23080	38//173	Yezîd b. Abdullah b. eş-Şihhîr	2. tbk	Sika	Basra	A'rabî	an
376	23101	38//189	Abdullah b. Ebî 'l-Hüzeyl el-Anezî	2. tbk.	Sika	Kûfe	Sahibun li	Haddesenî
377	23104	38//191	Gâlib b. Hattâf	6. tbk	Sadûk	Basra	Racul min Benî Numeyr	an
378	23116	38//198	Simak b. Harb	4. tbk	Sadûk	Kûfe	Raculen min Benî Leys (sahabi)	Semi'tu
379	23123	38//204	Âsım b. Küleyb b. Şihâb	2. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul min müzeyne/cüheyne	an
380	23134	38//211	Zeyd b. Eslem	3. tbk	Sika	Medine	Racul min Benî Damre	an
381	23135	38//212	Saîd b. Yesâr	3. tbk	Sika	Medine	Racul min Cüheyne (sahabi olduğu için PR saymadı)	an
382	23140	38//217	Amr b. Evs b. Ebî Evs	2. tbk	Sika	Tâif	Racul	an
383	23144	38//219	Yesâr Ebû Necîh	3. tbk	Sika	Mekke	Raculeyn min Benî Bekr	an
384	23152	38//224	Abdullah b. Osman es-Sekafî	3.tbk	Mechûl	??	Racul min Sekîf e'var yukalu: Ma'rûf	an
385	23167	38//234	Amr b. Evs b. Ebî Evs	2. tbk	Sika	Tâif	Raculen min Sekîf	enne
386	23168	38//234	Mersed b. Abdullah Ebü'l-Hayr	3. tbk	Sika	Mısr	Raculen mine'l-Ensar	enne
387	23307	38//336	Rib'î b. Hıraş	2. tbk	Sika	Kûfe	Raculen	Semi'tu
388	23355	38//378	Haccac b. Furâfisa	6. tbk	Sadûk	Şam	Racul	Haddesenî
389	23372	38//390	Ebû İshâk es-Sebî	3. tbk	Sika	Kûfe	Ba'zi ashâbina	Haddesenî
390	23375	38//392	Ebû Hamze Talha b. Yezîd	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul mine'l-Ensar	an
391	23433	38//427	Ebû İshâk es-Sebî	3. tbk	Sika	Kûfe	Men kane mea Saîd b. el-As	Haddesenî
392	23456	38//443	Ömer mevlâ Ğufre	5. tbk	Zayıf	Medine	Racul mine'l-Ensar	an
393	23480	38//464	Yezîd b. Amr el-Meâfirî	4. tbk	Sadûk	Mısır	Racul min Benî Ğifar	an

394	23523	38//505	Âsım b. Behdele	6. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul min Ehli Mekke	an
395	23547	38//527	Amr b. Meymûn	2. tbk	Muhadram	Kûfe	İmrae	an
396	23554	38//536	Abdurrahman b. Ebû Leyla	2. tbk	Sika	Kûfe	İmrae mine'l-Ensar	an
397	23558	38//539	Talha b. Ubeydullah İbn Kerîz el-Huzâî	3. tbk	Sika	Medine	Şeyh min Ehli Kureyş	an
398	23565	38//542	Müseyyib b. Râfî	4. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
399	23580	38//553	Yezîd b. Ebû Habîb	5. tbk	Sika	Mısır	Racul	an
400	23613	39//25	Abdurrahman b. Atâ'	6.tbk	Sadûk	Medine	Nefer min Benî Seleme	an
401	23637	39//45	Abdurrahman b. Muâviye	3. tbk	Sadûk	Mısır	Raculen min Kinde	Semi'tu
402	23645	39//51	Zeyd b. Eslem	3. tbk	Sika	Medine	Racul min Benî Süleym	an
403	23646	39//52	Nâfi'	3. tbk	Sika	Medine	Racul mine'l-Ensar	an
404	23652	39//59	Süleyman b. Tarhan	4. tbk	Sika	Basra	Racul	an
405	23653	39//59	Süleyman b. Tarhan	4. tbk	Sika	Basra	Racul	an
406	23655	39//61	Osman b. Ğıyas	6. tbk	Sika	Basra	Racul mine'l-kavm	an
407	23715	39//120	Yezîd b. Harun	9. tbk	Sika	Vâsıt	Racul	Ehberana
408	23735	39//138	Abdullah b. Ebî Zekerıyya	4. tbk	Sika	Şam	Racul	an
409	23736	39//139	İbn Sevbân	7. tbk	Sadûk	Bağdad	Men	Haddesenî
410	23738	39//148	Yezîd b. Ebû Habîb	5. tbk	Sika	Mısır	Racul min Abdi'l-kays	an
411	23778	39//195	İshâk b. Yesâr	3. tbk	Sika	Medine	Racul min Benî Mâzin	an
412	23853	39//273	Hilal b. Yesâf	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul min ali Hâlid b. Gurfute	an
413	23856	39//279	Muhavvel b. Râşid el-Kûfî	6. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an

414	29?	39//464	Ahmed b. Hanbel	10. tbk	Sika	Bağdad	Ba'zu ashâbina	Haddesenî
415	23878	39//305	Şu'be	7. tbk	Sika	Basra	Racul	Haddesenî
416	23953	39//376	Muâviye b. Saîd et-Tücîbi	7. tbk	Makbûl	Mısır	Men	an
417	23957	39//379	Ebû Bekir : İbn Ebî Meryem	7. tbk	Zayıf	Şam	Eşyâh	an
418	23960	39//382	İbn Ebû Leyla	7. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul	an
419	24133	40//161	Hasan b. Muhammed	3. tbk	Sika	Medine	İmraetihi	an
420	24164	40//193	Husayn b. Cündeb el-Kûfî	2. tbk	Sika	Kûfe	İmrae	an
421	24260	40//304	Yahya b. Saîd el-Ensârî	5. tbk	Sika	Medine	Racul	an
422	24283	40//327	Nâfi'	3. tbk	Sika	Medine	İnsan	an
423	24411	40//474	Kays b. Vehb el-Kûfî	5. tbk	Sika	Kûfe	Şeyh min Süvâe	an
424	24440	40//499	Ebû İshâk es-Sebîî	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
425	24567	41//115	Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân	7. tbk	Sadûk	Şam	Men	an
426	24649	41//193	Katâde b. Diâme	4. tbk	Sika	Basra	Hamsu nisve	Haddesenî
427	24797	41//306	Husayf b. Abdurrahman	5. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul	Haddesenî
428	24800	41//308	Kays b. Vehb el-Kûfî	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul min Benî Süvâe	an
429	24874	41//368	Zührî	4. tbk	Sika	Medine	Men	an
430	25321	42//197	A'meş	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
431	25360	42//221	Ubeydullah b. Ebî Müleyke	3. tbk	Sika	Tâif	Ehle Âişe	Semi'tu
432	25370	42//228	Hâlid b. Mihrân	5. tbk	Sika	Basra	Racul min Ehli'l-Mekke	Haddesenâ
433	25407	42//251	Sâlim b. Ebî 'l-Câ'd	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an

434	25464	42//293	Saïd b. Cübeyr	3. tbk	Sika	Mekke	Racul	an
435	25500	42//319	Hâlid b. Mihrân	5. tbk	Sika	Basra	Racul	an
436	25531	42//344	Hişam b. Urve b. Zübeyr b. Avvâm	5. tbk	Sika	Medine	Racul min veledi Zübeyr	an
437	25616	42//394	Miksem b. Becere	4. tbk	Sadûk	??	Sika	an
438	25816	43//17	Hasan b. Ebî Yesâr	3. tbk	Sika	Basra	Racul	Kale
439	25821	43//21	Hâlid b. Mihrân	5. tbk	Sika	Basra	Racul	Haddesenî
440	26048	43//172	Hişam b. Urve b. Zübeyr b. Avvâm	5. tbk.	Sika	Medine	Racul	an
441	26058	43//178	Osman b. Nehîk el-Ezdî	4. tbk	Makbûl	Basra	Ricâl mine'l-mü'minin	an
442	26067	43//184	Abdullah b. Ebî Müleyke	3. tbk	Sika	Mekke	Racul min Benî Teymî Lâ Nükezzibuhu	an
443	26284	43//318	Saïd b. Ebî Arûbe	6. tbk	Sika	Basra	Racul	an
444	26508	44//118	Atâ b. Ebî Rabah	3. tbk	Sika	Mekke	Men Semia	Haddesenî
445	26536	44//158	Muğîre b. Habîb el-Basrî	(5.tbk)	(Sadûk)	(Basra)	Şeyh min Ehli'l-Medine	Haddesenî
446	26578	44//203	Ebû Kılâbe	3. tbk	Sika	Basra	Ba'zi veledi Ümmi Seleme	an
447	26672	44//272	Ammar b. Muâviye ed-Dühnî	5. tbk	Sadûk	Kûfe	İmrae	an
448	26689	44//286	Sâlih b. Ebî'l-Meryem Ebû'l-Halil	6. tbk	Sika	Basra	Sahib lehu	an
449	26840	44//419	Mansur b. Mu'temir b. Abdullah	5. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
450	26897	44//467	Simak b. Harb	4. tbk	Sadûk	Kûfe	Racul	an
451	26948	44//513	Zührî	4. tbk	Sika	Medine	Ba'zihim	an
452	27014	44//563	Talha b. Musarrif	5. tbk	Sika	Kûfe	İmrae min Benî Abdi'l-kays	an

453	27094	45//45	Abdûlmelik b. Umeyr	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul min ali Ebî Hasme	an
454	27107	45//72	Ebû Bekr b. Abdurrahman b. Hâris	3. tbk	Sika	Medine	Rasûlû Mervan	an
455	27224	45//200	Humeyd b. Hânî' Ebû Vehb el-Havlânî	5. tbk	La be'se bih	Mısır	Racul	an
456	27242	45//215	Kesîr b. Kesîr b. Muttalib	6.tbk	Sika	Mekke	Men	Semia
457	27293	45//265	Mervan b. el-Hakem	2. tbk	(Sadûk)	Medine	Rasûlû Mervan	Zekera
458	27359	45//348	Abdülkerim b. Mâlik el-Hadramî	6. tbk	Sika	Kûfe	Men	Haddesenî
459	27375	45//374	Ebû İshâk es-Sebûi	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul mine'l-Ensar	an
460	27434	45/421	Abdullah b. Umeyre/Âmira	2. tbk	Makbûl	Kûfe	Zevc Dürre bint Ebî Lehb	an
461	27465	45//457	Habîb b. Ebî Sâbit	3. tbk	Sika	Kûfe	Racul	an
462	27481	45//474	Safvan b. Amr	5. tbk	Sika	Şam	Ba'zû'l-meşyeha	Haddesenî
463	27483	45//477	Zeyd b. Ertât	5. tbk	Sika	Şam	Ba'zi ihvânihi	an
464	27494	45//486	Ömer b. Hayyân ed-Şâmî	7. tbk	Mechûl	Şam	Muhbir	enne
465	27510	45//502	Ebû Sâlih Zekvân ez-Zeyyât	3. tbk	Sika	Medine	Racul	an
466	27512	45//505	Abdullah b. Yezîd es-Sa'dî el-Bekrî	(3. tbk)	(Zayıf)	???	Şeyh indehu	Kale
467	27520	45//511	Atâ b. Yesâr	2. tbk	Sika	Medine	Şeyh	an

Tablo 5: Kimliği Tespit Edilen Râvilerin Listesi

** 100'den fazla hadisi olduğunu ifade etmektedir.

Sıra No	Hadis No	Mübhim	Hadis (Hd), Hoca (h) ve Talebe (t) Sayısı	Tabakası	Mübhem Bırakılan Râvi	Hadis (Hd), Hoca (h) ve Talebe (t) Sayısı	Tabakası	Cerh-Ta'dil Durumu	Bölgesi
1	125	Kâsım b. Ebî'l-Kâsım es-Sebeî	(2 hd - 2 h - 2 t)	7. tbk	Abdullah b. Yezîd (Kâssu'l-ecnâd)	(3 hd - 3h - 5t)	(3. tbk)	(Mechûl)	??
2	190	Ebû Ya'fûr el-Abdî	(24 hd)	4. tbk	Abdurrahman b. Nâfi b. Abdi'l-Hâris	(2 hd - 1h - 3t)	2. tbk	(Sahâbîliği ihtilaflı)	(Hicaz)
3	414	Amr b. Dînar	**	4. tbk	Atâ' b. Ferrûh el-Medenî	(3 hd - 2h - 3t)	3. tbk	Makbûl	Medine
4	512	Abdullah b. Bâbeyh	(33 hd)	3. tbk	Safvan b. Ya'lâ	(17 hd - 3h - 9t)	3. tbk	Sika	Mekke
5	533	İsmail b. Ayyâş	**	8. tbk	İbn Ebî Ferve (İshâk b. Abdullah)	**	4. tbk	Metruk	Medine
6	658	Hakem b. Uteybe	**	5. tbk	Ebû Muhammed el-Hüzeli	(4 hd - 2h - 2t)	3. tbk	Mechûl	Basra/ Kûfe
7	860/ 1	Yezîd b. Humeyd Ebû't-Teyyâh	(84 hd)	5. tbk	Abdullah b. Ebî'l-Hüzeyl el-Anezî	(36 hd)	2. tbk	Sika	Kûfe
8	921	Esved b. Kays	(52 hd)	4. tbk	Saîd b. Amr b. Süfyan ise	(1 hd - 1h - 1t)	6. tbk	Makbûl	Medine/ Şam
					Saîd b. Amr b. Saîd b. el-Âs ise	(48 hd)	3. tbk	Sika	Şam
9	935	Abdülaziz b. Ebî's-Sa'be et-Teymî	(4 hd - 2h - 4t)	6. tbk	Ebû Eflâh el-Hemedânî	(2 hd - 1h - 2t)	5. tbk	Makbûl	Mısır
10	1177	Hakem b. Uteybe	**	5. tbk	Ebû Müverri' / Ebû Muhammed	(4 hd - 2h - 2t)	3. tbk	Mechûl	Basra/ Kûfe
11	1206	Sevrî	**	7. tbk	Sâlim b. Ebî Hafsa	(13 hd - 12h - 8t)	4. tbk	Sadûk	Kûfe
12	1707	Kays b. Zeyd	(3 hd - 2h - 3t)	(3. tbk)	Kâdı Şureyh	(21 hd - 5h - 15t)	2. tbk	Sika	Kûfe

13	2477	Süfyan es-Sevrî	**	7. tbk	Düveys el-Basrî / el-Kûfî	(1 hd -1h - 1t)	(6. tbk)	(Makbûl)	Kûfe/Basra
14	2486	Abdullah b. Saîd b. Hind	(71 hd)	6. tbk	Sevr b. Zeyd	(65 hd)	6. tbk	Sika	Medine
15	2641	Eyyûb b. Ebî Temîme	**	5. tbk	İkrime b. Hâlid	(86 hd, müfessir)	3. tbk	Sika	Mekke
16	2930	İbn Ebî Zi'b	**	7. tbk	Kâsım b. Abbas	(12 hd11 h 4 t)	6. tbk	Sika	Medine
17	3033	Dâvûd b. Ebî Hind	**	5. tbk	İkrime b. Hâlid	(86 hd, müfessir)	3. tbk	Sika	Mekke
18	3053	Abdülkerim b. Mâlik el-Hadramî	**	6. tbk	Tâvûs b. Keysân	**	3. tbk	Sika	Mekke
					İkrime b. Hâlid	(86 hd, müfessir)	3. tbk	Sika	Mekke
19	3054	Evzaî	**	7. tbk	Alâ b. Haccac el-Basrî	(1 hd - 1h - 2t)	(6. tbk.)	(Mechûl)	Basra
20	3152	Ebû İshâk es-Sebîi	**	3. tbk	Erbide et-Temîmî el-Basrî (ö.70-80 arası)	(5 hd - 1h - 3t)	3. tbk	Sadûk	Basra
21	3242	İbn Cüreyc → huddistu an Zührî	**	6. tbk	Abdullah b. Ebî Lebîd el-Medenî	(27 hd)	6. tbk	Sadûk	Medine
22	3263	Tâvûs b. Keysân	**	3. tbk	İbn Abbas	**	1. tbk	Sahâbî	Medine
23	3390	Eyyûb b. Ebî Temîme → unbi'tu Saîd b. Cübeyr		5. tbk	Abdullah b. Saîd b. Cübeyr	(10 hd - 2h - 5t)	6. tbk	Sika	Kûfe
24	3393	Yunus b. Dînâr → unbi'tu Hakem	**	5. tbk	Hâcib b. Amr es-Sekafî el-Basrî	(5 hd - 2h - 21t)	6. tbk	Sika	Basra
25	3404	Katâde b. Diâme	**	4. tbk	Azre b. Abdurrahman b. Zûrâre el-A'ver	(20 hd - 10h - 7t)	6. tbk	Sika	Kûfe

26	3734	Yahyâ b. Câbir Ebû'l-Hâris et-Teymî	(23 hd)	6. tbk	Ebû Mâcid	(5 hd - 1h - 3t)	2. tbk	Mechûl	Kûfe
27	3845	Abdurrahman b. Âbis	(33 hd)	4. tbk	racul min Hemdan : Amr b. Şurahbîl	(46 hd)	2. tbk	Sika	Kûfe
28	4181	Yezîd b. Humeyd Ebû't-Teyyâh	(84 hd)	5. tbk	racul min Tayyi: Muğîre b. Sa'd b. Ehram	(5 hd - 4h - 5t)	5. tbk	Makbûl	Kûfe
29	4286	Ma'mer	**	7. tbk	İshâk b. Râşid el-Cezerî	(90 hd)	7. tbk.	Sika (Zehebî: Sadûk)	Cizre
30	4489	Nâfi → nubbi'tu Ümmü Seleme	**	3. tbk	İbn Ömer	**	1. tbk	Sahâbî	Medine
31	4597	Nâfi'	**	3. tbk	Mizzî: Abdullah b. Ka'b b. Mâlik es-Sülemî	**	2. tbk	Sika	Medine
					İbn Hacer: Abdurrahman b. Ka'b b. Mâlik es-Sülemî	(78 hd)	3. tbk	Sika	Medine
32	4756	Kudâme b. Musa	(28 hd)	5. tbk	Muhammed (kîle: Eyyûb) b. Husayn et-Temîmî	(4 hd - 3h - 5t)	6. tbk.	Mechûl (Zehebî: Sika)	??
33	4910	Abdürrezzak	**	9. tbk	Muhammed b. Useym	(4 hd - 2h - 2t)	(8. tbk)	Metrûk	??
34	5333	Zührî	**	4. tbk	Ümeyye b. Hâlid b. el-Esîd	(5 hd - 3h - 7t)	3. tbk.	Sika	Medine
35	5411	İsmail b. Ümeyye	**	6. tbk	Nâfi'	**	3. tbk	Sika	Medine
36	5593	Sa'd b. Ubeyde	(47 hd)	3. tbk	Muhammed el-Kindî	(1 hd - 1h - 1t)	??	(Mechûl)	??
37	6202	A'meş	**	5. tbk	Mücâhid b. Cebr	**	3. tbk	Sika	Mekke

38	6435	Alâ b. el-Müseyyib	(86 hd)	6. tbk	Ebû Ümâme et-Teymî	(3 hd - 2h - 3t)	4. tbk	Makbûl (Zehebî: Sika)	Kûfe
39	6509	Amr b. Mürre	**	5. tbk	Hayseme b. Abdurrahman b. Ebî Sabre	(95 hd)	3. tbk	Sika	Kûfe
40	6723	Mâlik	**	7. tbk	İbn Lehîa	**	7. tbk	Sadûk	Mısır
41	6808	Habîb b. Ebî Sâbit	**	3. tbk	Ebû Musa el-Hazzâ	(2 hd - 1h - 2t)	4. tbk	Makbûl	Mekke
42	6860	Sabit el-Bünânî	**	4. tbk	Ebû Eyyüb el-Merâğî	(24 hd)	3. tbk	Sika	Şam / Basra
43	6911	Ca'fer b. İyas (Ebû Bişr)	**	5. tbk	Yusuf b. Mâhek	(40 hd)	3. tbk.	Sika	Mekke
44	6920	İbrahim b. Meymun	(2 hd - 4h - 2t)	6. tbk	Eyyüb b. Ferkad el-Hârisî	(3 hd - 3h - 3t)	(2. tbk)	(Mechûl)	??
45	7114	Sadaka b. Ebî İmrân	(22 hd)	7. tbk	Sâbit b. Munkız	(1 hd - 1h - 1t)	(6. tbk)	(Makbûl)	??
46	7391	İsmail b. Ümeyye	**	6. tbk	A'râbî: (Ebû'l-Yese')	(1 hd - 1h - 1t)	3. tbk	Mechûl	??
47	7595	Yezîd b. Ebî Ziyâd	**	5. tbk	Mücâhid b. Cebr	**	3. tbk	Sika	Mekke
48	7596	Avvam b. Havşeb	**	6. tbk	Süleyman b. Ebî Süleyman (kalilül hadis biri)	(3 hd - 5h - 3t)	3. tbk	Makbûl (Zehebî: Mechûl)	Mekke
49	7713	Ma'mer	**	7. tbk	Ma'n b. Muhammed el-Gifârî	(9 hd - 4h - 6t)	6. tbk	Makbûl	Medine
50	7744	Dâvûd b. Ebî Hind	**	5. tbk	Saîd b. Ebî Cebîre (Hayre)	(5 hd - 4h - 4t)	6. tbk	Makbûl	Basra

51	8366	Dahhâk b. Osman	**	7. tbk	Yahya b. Saîd el-Ensârî veya	**	5. tbk	Sika	Medine
					Şerîk b. Ebî Nemr (Sadûk)	**	5. tbk	Sadûk	Medine
52	8899	Abdûlmelik b. Umeyr	**	3. tbk	Ziyâd b. Nadr el-Hârisî	(8 hd - 3h - 3t)	(3. tbk)	(3. tbk)	Kûfe/ Medine
53	8901	Asım b. Behdele	**	6. tbk	Yezîd b. Ebî Yezid ed-Dabî	(30 hd)	6. tbk.	Sika	Basra
54	9118	Haccâc b. Furâfisa	28 hd	6. tbk	Yahya b. Ebî Kesîr	**	5. tbk	Sika	Basra
55	9205	Şu'be	**	7. tbk	Abdullah b. Bişr el-Has'amî	(5 hd - 5h - 8t)	4. tbk.	Sadûk	Kûfe
					veya (oğlu) Umeyr b. Abdullah	(8 hd - 5h - 3t)	6. tbk	Sika	Kûfe
56	9372	Fadl b. Ma'dân el-Basrî	(2 hd - 2h - 1t)	(6. tbk)	Muâviye el-Mehrî	(2 hd - 1h - 1t)	(3. tbk)	(Mechûl)	??
57	9683	Adiyy b. Sâbit	**	4. tbk	Selman el-A'rec Ebû Hâzim el-Kûfî	**	3. tbk.	Sika	Kûfe
58	1041 1	Avf b. Ebî Cemile	**	6. tbk	Muhammed b. Sîrîn	**	3. tbk	Sika	Basra
59	1049 6	Muhammed b. Vâsi'	(35 hd)	3. tbk	Muhammed b. el-Münkedir veya	**	3. tbk.	Sika	Basra
					A'meş	**	5. tbk	Sika	Kufe
60	1158 6	Zeyd b. Eslem	**	3. tbk	Atâ b. Yesâr	**	2. tbk	Sika	Medine
61	1182 5	Atıyye b. Kays Ebû Yahya	(37 hd)	3. tbk	Kazaa b. Yahya el-Basrî İbnu'l-Esved	(33 hd)	3. tbk	Sika	Basra

62	1182 7	Atıyye b. Kays Ebû Yahya (Yuk. ile farklı hadis)	(37 hd)	3. tbk	Kazaa b. Yahya el-Basrî İbnu'l-Esved	(33 hd)	3. tbk	Sika	Basra
63	1187 3	Şu'be	**	7. tbk	Süleyman b. Ebî Süleyman	(3 hd - 3h - 3t)	(6. tbk)	(Sika)	??
64	1189 3	Zeyd b. Eslem	**	3. tbk	Atâ b. Yesâr	**	2. tbk	Sika	Medine
65	1189 7	Zeyd b. Eslem	**	3. tbk	Atâ b. Yesâr	**	2. tbk	Sika	Medine
66	1263 8	Sevrî	**	7. tbk	Ebân b. Ebî Ayaş	**	5. tbk.	Metruk	Basra
67	1318 9	Şube	**	7. tbk	Ve (râbi) Süleyman b. Tarhân et-Teymî	**	4. tbk	Sika	Basra
68	1531 6	Yahyâ b. Ebî Kesîr	**	5. tbk	Ya'lâ b. Hakîm es-Sekafî	(35 hd)	6. tbk	Sika	Mekke/ Basra
69	1542 4	Humeyd et-Tavîl	**	5. tbk	Yusuf b. Mahek	(40 hd)	3. tbk	Sika	Mekke
70	1543 2	İbn Cüreyc → uhbirtu an Üseym	**	6. tbk	İbrahim b. Ebî Yahyâ	**	7. tbk.	Metruk	Medine
71	1602 7	İbn İshâk	**	5. tbk	Saîd b. Seleme	(73 hd)	7. tbk.	Sadûk	Medine
72	1614 3	Şube	**	7. tbk	Abdülaziz b. Rufey'	**	4. tbk.	Sika	Mekke/ Kûfe
73	1616 9	Numan b. Salim	(16 hd - 14h - 7t)	4. tbk	İbn (Abdurrahman) Ebî Evs es-Hâcibî	(3 hd - 4h - 2t)	(3. tbk)	(Mechûl)	Tâif
74	1621 0	Süleyman b. Musa	**	5. tbk	Zübeyd b. el-Hâris	(92 hd)	6. tbk	Sika	Kûfe
75	1625 3	Humeyd b. Hilâl	**	3. tbk	Ebû'd-Dehmâi Fırka b. Büheys	(6 hd - 4h - 5t)	3. tbk	Sika	Basra

76	1673 9	Amr b. Mürre	**	5. tbk	Asım b. Umeyr el-Anezî	(1 hd - 1h - 1t)	4. tbk.	Makbûl	??
77	1682 8	Yahyâ b. Ebî Kesîr	**	5. tbk	Alkame b. Vakkas el-Medenî	(52 hd)	2. tbk	Sika	Medine
78	1695 4	Hasan-ı Basrî	**	3. tbk	Enes b. Hakîm ed-Dabbî el-Basrî	(2 hd - 1h - 2t)	2. tbk	Mestur	Basra
79	1713 2	Ebu'l-Alâ b. eş-Şihhîr (Yezîd b. Abdullah)	(98 hd)	2. tbk	Hanzalî: Hanzala b. Rebî'	(12 hd - 2h - 12t)	1. tbk	Sahâbî	Kûfe
80	1713 8	Ebû Kılâbe	**	3. tbk	Ebû'l-Eş'as Şerâhil es-San'ânî	(65 hd)	2. tb k	Sika	Yemen
81	1721 4	Ebû'l-Husayn Heysem b. Şüfey	(7 hd - 4h - 4t)	2. tbk	Abdullah b. Câbir el-Meâfirî el-Mısırî	(4 hd - 1h - 1t)	(3. tbk)	Makbûl	Mısır
82	1728 8	Musa b. Eyyüb el-Gâfikî	(16 hd - 11h - 16t)	6. tbk	Sehl b. Râfî' b. Hadîc (Sadece babasından rivayeti dır)	(3 hd - 1h - 2t)	1. tbk	Sahâbî	Mısır
83	1732 3	Abdurrahman b. Harme	(82 hd)	6. tbk	Sümâm b. Şüfey' (racul min Ceheyne)	(14 hd - 6h - 12t)	3. tbk	Sika	Mısır
84	1745 6	İbn Lehîa	**	7. tbk	Ebû Uşşâne el-Mısırî	(35 hd)	3. tbk	Sika	Mısır
85	1776 6	Amr b. Dînâr	**	4. tbk	Ziyâd b. el-Hâris es-Sehmî	(3 hd - 2h - 4t)	(3. tbk)	Mechûl	??
86	1795 2	İbn Cüreyc	**	6. tbk	Abdülhamid b. Cübeyr	(12 hd - 8h - 6t)	5. tbk	Sika	Mekke
87	1811 2	Saîd el-Makbûrî	**	3. tbk	Sa'd b. İshâk	(38 hd)	5. tbk.	Sika	Medine
88	1811 4	Saîd el-Makbûrî	**	3. tbk	ba'zu: Ebû Sümâme el-Hannât	(1 hd - 1h - 4t)	3. tbk	Mechûl	Hicaz
89	1847 2	Ebû İshâk es-Sebîi	**	3. tbk	Abdullah b. Yezîd el-Ensârî	(48 hd)	1. tbk	Sahâbî	Kûfe

90	1911 3	Şu'be	**	7. tbk	Tarık b. Abdurrahman	(20 hd - 10h - 10t)	5. tbk	Sadûk	Kûfe
91	1914 6	Muhammed b. Cuhâde	**	5. tbk	Turfe el-Hadramî	(1 hd - 1t - 1t)	5. tbk	Makbûl	Hadra mevt
92	1945 0	Yezîd b. Yezîd b. Câbir	(45 hd)	6. tbk	Büsr b. Ubeydullah	(46 hd)	4. tbk	Sika	Şam
93	1955 9	Abdullah b. Muhammed b. Akîl	**	4. tbk	Süleyman b. Yesâr	**	3. tbk	Sika	Medine
94	1980 1	A'meş	**	5. tbk	Saîd b. Abdullah b. Cüreyc	(3 hd - 3h - 5 t)	5. tbk	Sadûk	Basra
95	1983 8	Ebû't-Teyyâh	**	5. tbk	Hafs b. Abdullah el-Leysî	(1 hadis - 1h - 1t)	3. tbk	Makbûl	Basra
96	1984 0	Abdülvehhab b. Atâ'	**	8. tbk	Saîd b. Ebî Arûbe	**	6. tbk	Sika	Basra
97	1988 1	Hâlid el-Hazzâ	**	5. tbk	Gaylân b. Cerîr	(38 hd)	5. tbk.	Sika	Basra
98	2000 2	Ebû'l-Melih el-Hüzeli	(3 hd - 2h - 4t)	6. tbk	Abdülmelik b. Ya'lâ el-Leysî	(3 hd - 5h - 5t)	4. tbk.	Sika	Basra
99	2002 7	Atâ' b. Ebî Rabah	**	3. tbk	Hakim b. Muâviye	(78 hd)	3. tbk	Sadûk	Basra
100	2005 9	Cüreyrî (Saîd b. İyâs)	**	5. tbk	Ebû Âiz Seyf es-Sa'dî	(4 hd - 3h - 1t)	(4. tbk)	Mechûl	??
101	2009 3	Avf b. Ebî Cemile	**	6. tbk	İmrân b. Milhan Ebû Recâ Atâridî	(67 hd)	2. tbk	Sika	Basra
102	2030 0	Süleyman b. Tarhan et-Teymî	**	4. tbk	Ebû Osman → ebihi (Mechûl)	(2 hd -2h - 1t)	??	(Makbûl)	??
103	2040 7	İbn Sîrîn	**	3. tbk	Humeyd b. Abdurrahman	(62 hd)	3. tbk	Sika	Basra

104	2059 2	Tarîf b. Mucâlid Ebû Temîme	(38 hd)	3. tbk	Ebû'l-Melih el-Hüzelî	(92 hd)	3. tbk	Sika	Basra
105	2067 8	Ubeydullah b. Hevze el-Kurey'ıyyü	(3 hadis, 2 hoca, 5 t)	(7. tbk)	Ebû Temîme el-Hüceymî	(38 hd)	3. tbk	Sika	Basra
106	2069 6	Dâvûd b. Ebî Hind	**	5. tbk	Ammâr el-Hadramî	(1 hd - 1h - 1t)	(3. tbk)	(Makbûl)	(Şam)
107	2110 5	Zührî	**	4. tbk	Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr	**	5. tbk	Sika	Medine
108	2127 4	Ebû İshâk es-Sebîi	**	3. tbk	Abdullah b. Basîr	(6 hd -2h - 4t)	3. tbk	Sika	Kûfe
109	2127 8	Cüreyrî (Saîd b. İyas)	**	5. tbk	Ebû's-Selîl Düreyb b. Nakîr	(24 hd)	6. tbk	Sika	(Basra)
110	2130 4	Ebû Kılâbe	**	3. tbk	Amr b. Bücdân	(3 hd - 2h - 1t)	2. tbk	Mechûl	Basra
111	2134 3	Rib'î b. Hirâş	**	2. tbk	Zeyd b. Zabyân el-Kûfî veya	(3 hd -1h - 1t)	2. tbk	Makbûl	Kûfe
					Hareşe b. Hurr	(17 hd - 6h - 13t)	2. tbk	Sika	Kûfe
					Ma'rûr b. Süveyd	(26 hd)	2. tbk	Sika	Kûfe
112	2135 7	Rib'i b. Hiraş	**	2. tbk	Zeyd b. Zabyân el-Kûfî	(3 hd - 1h- 1t)	2. tbk	Makbûl	Kûfe
113	2140 4	A'meş	**	5. tbk	Süleyman b. Müshir	(9 hd - 3h - 2t)	4. tbk	Sika	Kûfe
114	2144 3	Eyyüb b. Büşeyr	(3 hd - 5h - 3t)	6. tbk	Abdullah (el-Fezârî)	??	3. tbk	La yu'raf	??
115	2162 6	Tâvûs b. Keysân	**	3. tbk	Hucr b. Kays el-Hemdânî	(4 hd - 4h - 5t)	3. tbk	Sika	Yemen

116	2187 9	Hişâm b. Urve	**	5. tbk	Amr b. Huzeyme el-Medenî	(3 hd - 3h - 3t)	6. tbk	Makbûl	Medine
117	2194 5	Abdullah b. Vehb	**	9. tbk	Hayve b. Şüreyh	**	10. tbk	Sika	Mısır
118	2220 1	Müni' b. Süleyman	(3 hd - 4h - 4t)	6. tbk	Ezunnu: Ebû Halef	(1 hd - 2h - 1t)	(6. tbk)	(Mechûl)	Kûfe
119	2234 9	Seleme b. Dînâr	**	5. tbk	Süfyan: (urâhu) İyâz b. İyâz	(1 hd - 5h - 2t)	(3. tbk)	Mechûl	Kûfe
120	2237 9	Ebû Kılâbe	**	3. tbk	Ebû Esmâ er-Rahbî	(70 hd)	3. tbk	Sika	Şam
121	2238 0	Ebû Kılâbe	**	3. tbk	Ebû Esmâ er-Rahbî	(70 hd)	3. tbk	Sika	Şam
122	2243 1	Mekhûl	**	5. tbk	Ebû Esmâ er-Rahbî	(70 hd)	3. tbk	Sika	Şam
123	2244 5	Ebû Kılâbe	**	3. tbk	Ebû Esmâ er-Rahbî	(70 hd)	3. tbk	Sika	Şam
124	2246 2	Abdurrahman b. Ebî Şümeyle	**	7. tbk	Saîd b. Sarraf el-Hicazi	(1 hd - 2h -1t)	6. tbk	Mestur	Medine
125	2278 3	Evzaî	**	7. tbk	Yunus b. Meysere	(71 hd)	3. tbk	Sika	Şam
126	2279 0	Ferkad b. Ya'kûb → (huddistu) Saîd b. el-Müseyyeb	(30 hd)	5. tbk	Katâde	**	4. tbk	Sika	Basra
127	2288 6	Ebû Kılâbe	**	3. tbk	Amr b. Bücdân	(3 hd - 2h - 1 t)	2. tbk	Mechûl	(Basra)
128	2302 7	İshâk b. Yusuf	**	9. tbk	Ebû Hanife	**	6. tbk	Sika	Kûfe
129	2311 6	Simak b. Harb	**	4. tbk	Sa'lebe b. Hakem	(5 hd - 1h - 2t)	1. tbk	Sahâbî	Kûfe

130	2337 5	Amr b. Mürre → Talha b. Yezîd	(11 hd - 3h - 4t)	3. tbk	Sıla b. Züfer	(42 hd)	2. tbk	Sika	Kûfe
131	2343 3	Ma'mer → Ebû İshâk	**	3. tbk	Süleyym b. Abd es-Selûlî	(2 hd - 2h - 3t)	2. tbk	(Sika)	Kufe
132	2358 0	İbn Lehîa → Yezîd b. Ebî Habîb	**	5. tbk	Eslem b. Ebî İmrân	(14 hd -5h - 4t)	3. tbk	Sika	Mısır
133	2364 6	Nâfî	**	3. tbk	Abdullah b. Amr el-Aclânî	(7 hd - 6h - 6t)	(3. tbk)	(Makbûl)	???
134	2371 5	Yezîd b. Harun	**	9. tbk	Ca'fer b. Meymûn	(10 hd - 7h - 16 t)	6. tbk	Sadûk	Basra
135	39//4 64	Ahmed b. Hanbel	**	10.tb k	Ali b. el-Medînî	**	10. tbk	Sika	Basra
136	2416 4	Husayn b. Cündeb el-Kûfî	(64 hd)	2. tbk	Ümmü Ca'fer İbn Ebî Tâlib	(8 hd - 6h - 10t)	(3. tbk)	Makbûl	??
137	2426 0	Yahyâ b. Saîd el-el-Kattân	**	5. tbk	Ebû Bekr Muhammed b. Amr b. Hazm	**	5. tbk	Sika	Medine
138	2428 3	Muhammed b. Cafer (Gunder)	**	9. tbk	Adem b. Ebî İyâs	**	9. tbk	Sika	Filistin
139	2487 4	Zührî	**	4. tbk	Ebû Seleme b. Abdurrahman	**	3. tbk	Sika	Medine
140	2695 4	İbn Cüreyc → (huddistu) Esmâ bint Ebî Bekr	**	6. tbk	Mansur b. Abdurrahman → an ümmihi	(40 hd)	5. tbk	Sika	Mekke
141	2735 9	Abdülkerim b. Mâlik el-Hadramî	**	6. tbk	İkrime b. Hâlid	**	3. tbk	Sika	Mekke

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Ramazan		ÖGTEM
Bildiği Yabancı Diller	Arapça		
ve Düzeyi	İleri		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2002	2007	Eyüp İmam-Hatip Lisesi
Lisans	2007	2011	İstanbul Üniversitesi
Yüksek Lisans	2012	2017	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Doktora	2017	2024	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1. İmam-Hatip	2012	2015	Diyanet İşleri Başkanlığı
2. Araştırma Görevlisi	2015	-	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih İmza Adı Soyadı		27/06/2024 Ramazan ÖGTEM	

